

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD'İN KÜRT POLİTİKASI 1876-1909

Doktora Tezi

Orhan ÖRS

Ankara-2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD'İN KÜRT POLİTİKASI 1876-1909

Doktora Tezi

Öğrencinin Adı

Orhan ÖRS

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Ankara-2018

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

II. ABDÜLHAMİD'İN KÜRT POLİTİKASI 1876-1909

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Özer ERGENÇ (Başkan)

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Danışman)

Prof. Dr. Bige SÜKAN

Prof. Dr. Ferdan ERGUT

Prof. Dr. Hakan UZUN

Tez Sınavı Tarihi: 26.06.2018

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN

Enstitü Müdürü

ÖZET

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda Kürtlerle meskun mahalleri topraklarına kattıktan sonra literatürde dolaylı yönetim olarak kavramsallaştırılan yönetim anlayışını takip etmiş, Kürt aristokrasisini meydana getiren Kürt aşiret reislerini araçlar olarak işlevselleştirerek bölgeyi yönetmeyi tercih etmiştir. Osmanlı, bu siyaseti uzun süre boyunca sürdürmüş, kimi kopuşlar yaşansa da XIX. yüzyılın başlarına kadar bu politikayı devam ettirmiştir. Karşılıklı çıkar ilişkisine dayalı olan Osmanlı'nın geleneksel Kürt siyaseti bu tarihten sonra değişmiş, Osmanlı Devleti ile Kürt beyleri arasındaki ilişkide, dünya düzleminde ortaya çıkan ihtiyaçlara uygun olarak, merkezîyetçilik siyaseti baskın hale gelmiştir. Osmanlı, değişen koşullarla birlikte Kürt aşiret reisleri ile olan aracılık ilişkisini kesmek için harekete geçmiş, 1847 yılında bölgenin en büyük ve en güçlü Kürt emirliğini ortadan kaldırarak, doğrudan yönetim anlayışına uygun yeni bir yapılanmaya gitmiştir. Bu çerçevede yeni bir eyalet oluşturulmuş, Kürt aşiret reislerine yurtluk, ocaklık ve arpalık olarak verilen topraklar doğrudan devletin kontrolüne geçmiştir.

II. Abdülhamid, tahta çıktıktan sonra Kürtler ile sıcak ilişkiler kurmuş, Kürt aşiret reislerini yeniden Osmanlı devlet sisteminin parçası haline getirmek ve imparatorluğa entegre etmek için yeni bir siyaset geliştirmiştir. Sultan, bu siyasetini, Kürt şeyhleri ile tesis ettiği ilişkiler, Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi kurumlar yoluyla gerçekleştirmiştir. II. Abdülhamid'in Kürt politikası, Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikasının bazı yönleriyle süreklilik arz ederken, kimi yönleriyle de kopuşlar yaşamıştır. Sultan, XIX. yüzyılın ilk yarısının sonlarında mevcudiyetlerine son verilen Kürt emirlik yapısını, "*de facto*" bir biçimde yeniden canlandırmış, doğrudan yönetimden dolaylı yönetime tekrar yönelmiş, imparatorluğun geleneksel Kürt siyasetiyle bir süreklilik yakalamıştır. Diğer taraftan devletin Kürtler ile ilişkilerini kurumsal yapılar oluşturarak farklı bir zemine taşımış ve bu yönüyle devletin geleneksel politikasıyla bir kopuş ortaya çıkarmıştır. Bu ilişki karşılıklı çıkar ilişkileri üzerine kurulmuş; "*zamanın ruhu*", Osmanlı Devleti-Kürt-Ermeni ilişkileri ve dış devletlerin bölgeye dikkat kesilmesi, bu ilişkileri bir karşılıklı bağımlılık ve birbirini tamamlama ilişkisine dönüştürmüştür.

Anahtar Kelimeler: II. Abdülhamid, Kürtler, İslamcılık, Hamidiye Alayları, Aşiret Mektebi

ABSTRACT

Ottoman Empire, after conquered Kurdish lands in 16th century, followed indirect domination conceptualized in the literature and directed area by the Kurdish tribal chiefs, who constitute the Kurdish aristocracy. Ottoman Empire continued this tradition for a long time, and although some breaks were experienced, and continued this policy until the beginning of the 19th century. The traditional Kurdish policy of the Ottoman Empire, which was based on mutual interest relations, had changed since then and the policy of centralism has become dominant in line with the needs emerging in the world-wide between the Ottoman-Kurdish tribal chiefs. Ottoman removed Kurdish tribal chiefs' intermediar roles in 1847 and imposed direct domination in this area. In this framework, a new province was created and region was directly controlled by the state.

Abdulhamid the second had developed a better relation with the Kurds after his ascension to the throne and he had developed a new policy to make the Kurdish tribal chiefs a part of the Ottoman state system and integrate them into the empire. Sultan established this policy through institutions such as Hamidiye Regiments, Tribal School and relations with Kurdish sheikhs. Abdulhamid II's Kurdish policy, while continuing with some aspects of the traditional Kurdish policy of the Ottoman Empire, was also broken in some aspects. Ottoman sultan revived the Kurdish emirate structure, whose existence ceased in the first half of the 19th century, in a "*de facto*" way, redirected indirect domination and achieved continuity with traditional Kurdish policy of empire. On the other side the Ottoman-Kurdish relations have been moved to a different level by creating institutional structures and this had led to a break with the traditional policy of the state. This relationship established on mutual interest relations; "*the spirit of time*," relations of Ottoman-Kurdish-Armenian and desire of the foreign states intervene in the region, transforming these relations into a relationship of interdependence and complementarity.

Key Words: II. Abdulhamid, Kurds, Islamism, Hamidiye Regiments, Tribal School

ÖNSÖZ

II. Abdülhamid'in Kürt Politikası adlı bu çalışmaya başlamadan önce konu ile ilgili çeşitli sorular sorulmuş ve bu soruların cevapları aranmıştır. Bu bağlamda; Osmanlı Devleti'nde millet kavramı ne anlama gelmektedir? Osmanlı Devleti'ndeki millet sistemi içinde Kürtlerin yeri nedir? Osmanlı'da zaman içinde değişen sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel yapılar farklı unsurları nasıl etkilemiştir? Bu durumdan Kürtler ne kadar etkilenmiştir? II. Abdülhamid döneminde egemen ideolojiler hangileridir? Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünceleri Osmanlı'nın Kürt siyasasını nasıl etkilemiştir? Kürtlerde bu dönemde milli bir bilinç oluşmuş mudur? II. Abdülhamid döneminde Kürt milliyetçiliğinden bahsetmek mümkün müdür? Dönemin Kürt aydınlarının II. Abdülhamid ile ne tür bir ilişkileri mevcuttur? II. Abdülhamid, Kürtler ile ilişki geliştirirken hangi amaçları gütmüştür? II. Abdülhamid döneminde, diğer etnik unsurlar milliyetçiliğin etkisiyle isyan edip bağımsız devletler kurarken, Kürtleri böyle bir teşebbüsten alıkoyan sebepler nelerdir? II. Abdülhamid'in bu noktada bir etkisi var mıdır? II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Alayları'nın nasıl bir yapısı vardır? Teşkilat kimlerden teşekkül edilmiştir? Hamidiye Alayları kuruluşunda ne tür etkenler mevcuttur? Aşiret Mektebi'nin niçin kurulmuştur? Mektebin eğitim dışında farklı bir amacı var mıdır? Aşiret Mektebi'nde sadece Kürt çocukları mı eğitim görmüştür? II. Abdülhamid, Kürtlerle kurduğu yapılar üzerinden ilişkileri daha sıkı hale getirirken, Kürt şeyhlerinden destek almış mıdır? II. Abdülhamid Kürtlerin yaşadığı coğrafyada etkin olan Nakşibendilik tarikatı üzerinden Kürtler ile ne tür ilişkiler kurmuştur? Kürtler, II. Abdülhamid'i önceki padişahlardan daha farklı ve kendilerine daha yakın görmüşler midir? Kürtler II. Abdülhamid'e "*Bavı Kurdan*" Kürtlerin babası diye bir lakap vermişler mi? Vermişlerse sebebi nedir? II. Abdülhamid'in geliştirdiği Kürt politikasını etkileyen iç ve dış etkenler nelerdir? II. Abdülhamid'in Kürtler ile ilişkisinde belirleyici olan inanç mıdır yoksa menfaatler midir? gibi sorular sorulmuş ve hipotezler oluşturulmuştur.

Bu çerçevede II. Abdülhamid'in Kürt Politikası'na odaklanan bu çalışma, çeşitli teorilerden destek alınarak analitik bir perspektifle hazırlanmıştır. Çalışmanın giriş kısmında devlet, devlet formları/biçimleri, devleti yönetme biçimleri, iktidar, iktidarın tezahürleri, egemenlik ve yönetim anlayışları ile ilgili bilgiler verilmiş, bu bilginin üzerine inşa edildiği kuramlar ele alınmıştır. Giriş bölümünde, bu bağlamda oluşturulan

kuramsal çerçeve ile Osmanlı'nın kendi özgü koşullarında oluşturduğu geleneksel devlet/toplum yapısı ve modern/modernleşmeye çalışan devlet/toplum yapısının literatürde var olan devlet/toplum yapısıyla ne oranda uyduğu, bu durumun Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikası ve II. Abdülhamid'in Kürt Politikası ile ilişkisi, politikaların oluşumundaki rolleri analiz edilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikasının üzerinde inşa edildiği zemin değerlendirilmiş, imparatorluğun geliştirdiği Kürt politikasında Kürt sosyolojisinin, başka bir deyişle Kürtlerin sahip olduğu aşiret yapısının etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca 1514 yılında Kürtlerle meskun mahalleri sınırlarına dahil eden Osmanlı'nın Kürt aşiret liderleriyle kurduğu aracılık ilişkisi detaylandırılmış, yerel Kürt sosyo-politik yapısının bu ilişkideki konumu değerlendirilmiş, Osmanlı Devleti'nin değişen koşullar çerçevesinde Kürt aşiret liderleriyle değişen kurduğu ve değiştirdiği ilişki biçimine değinilmiştir. Osmanlı'nın, 1847 yılında son verdiği geleneksel Kürt sos-politiği yerine inşa ettiği yeni idare biçimi de tarihsel bağlamına oturtularak bu bölümde işlenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde II. Abdülhamid'in hayatı, kişiliği ve yönetim anlayışı değerlendirilmiş, Osmanlı'nın dünya düzlemindeki yeri ve konumu başka devletlerle karşılaştırılarak ve analogiler yapılarak ele alınmıştır. Bu bölümde ayrıca II. Abdülhamid'den önceki Osmanlı'nın sosyo-politik, sosyo ekonomik ve sosyo kültürel durumu ele alınmış, içinde bulunulan koşulların II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı üzerindeki etkilerine bakılmıştır. Patrimonyal devlet anlayışı ile despotik iktidar biçiminin yoğun bir şekilde uygulandığı II. Abdülhamid döneminde, sultanın hangi iktidar aygıtlarını araçsallaştırdığı, bunu yaparken "*Hamidiye ricali*" olarak adlandırılan merkezi iktidarın elitlerinden nasıl yararlandığı ve iktidar gücünü ellerinde nasıl tekelleştirdiği "*iktidarın tek-elleşmesi*" gibi etkenler üzerinde durulmuştur.

Üçüncü bölümde tezin merkezini oluşturan II. Abdülhamid'in Kürt politikası Osmanlı arşivleri ile Fransız arşivleri çerçevesinde detaylandırılmış, bu siyasanın sütunlarını oluşturan düşünce ve kurumlar tespit edilerek, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kapsamda Kürtler arasında dinin kurumsallaşmış hali olarak ön plana çıkan şeyhler/şeyhlik kurumu ile II. Abdülhamid'in ilişkileri üzerinde durulmuş, Şeyh Ubeydullah İsyanı anlatılmıştır. Bu bölümde ayrıca sultanın Kürt aşiretleri/aşiret

reislerini imparatorluğa entegre etmek ve belki daha önemlisi Ermeni meselesine de bir çözüm bulmak için kurduğu Hamidiye Alayları, Osmanlı ve Fransız arşivlerinden elde edilen belgeler ile araştırmacıların çalışmalarından elde edilen İngiliz ve Rus arşiv belgelerinin ışığında yazılmıştır. Ancak yabancı devlet arşivlerinde yer alan belgelerin, o dönemin yabancı devlet yetkilileri tarafından hazırlandığı ve bu devletlerin çıkarlarını gözettiği unutulmamalıdır. Bu bölümde Arap unsura mensup şeyhler ile aşiret reislerinin çocuklarının eğitilmesi için açılan, ancak daha sonra Kürt aşiret reisleri ile şeyhlerinin de çocuklarının kabul edildiği Aşiret Mektebi de işlenmiştir. Aşiret Mektebi esas olarak urban aşairi için açılmış olmasına rağmen, zamanla Kürt aşiret reislerinin, özellikle de Hamdiye teşkilatına mensup olanların, çocuklarının fazlasıyla kayıt yaptırımlarıyla daha çok Kürtlerle özdeşleşmiştir. Son olarak ise II. Abdülhamid döneminde Kürt milliyetçiliği üzerinde durulmuş, bu dönemde Kürtlerde milli bir bilincin oluşup oluşmadığı, sultanın takip ettiği siyasanın bu konuda etkileyici olup olmadığına bakılmıştır.

Bu çalışmanın tamamlanma aşamasında emeği geçen kişilere teşekkür etmeyi de ayrıca bir borç olarak görüyorum. Öncelikle doktora çalışmamı yaptığım Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü çalışanlarının hepsine, gösterdikleri güler yüz ve çalışmanın tamamlanması için oluşturdukları sağlıklı ortamdan dolayı teşekkür ederim. Osmanlıca belgelerin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Sayın Uzm. Mustafa TOKER ile Selçuk DOĞAN'A şükranlarımı sunmak isterim. Ayrıca çalışmalarım esnasında yazdığım bilgi fişlerini bilgisayar ortamına aktarma konusunda bana yardım eden değerli eşim ve oğluma teşekkür ederim.

Bu tez kapsamında YÖK bursu ile Fransa'ya gitmem ve Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivinden yararlanmamın çalışmamı ziyadesiyle kolaylaştırdığını, ÖYP kapsamında verilen bilişim ve mali desteğin de beni oldukça rahatlattığını belirtmem gerekmektedir.

Çalışmalarımın bir kısmını EHESS'te (Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales) yapmamı kabul eden ve altı ay gibi bir süreyle çalışmama katkı sunmaktan geri durmayan Sayın Hamit Bozarslan'a da teşekkürü bir borç bilirim.

Bu tez çalışmamın ilk aşamasından son aşamasına kadar sağladıkları katkılar ve sundukları değerlendirmeleriyle beni yönlendiren Sayın Prof. Dr. Bige Sükân ile Sayın Prof. Dr. Ferdan Ergüt'a da şükranlarımı sunarım.

Son olarak da tez çalışmanın yürütülmesi için danışmanlığımı kabul eden, sadece bu çalışmada değil, altı yıl boyunca her konuda benden yardımlarını esirgemeyen, zamanının kısıtlı ve yoğunluğu içinde sorularımı cevapsız bırakmayan, tecrübesi, bilgisi ve donanımı ile beni yönlendiren, bana yeni pencereler açan Sayın Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a şükranlarımı sunmak, minnettarlığımı belirtmek isterim.

Bu tez çalışması her ne kadar detaylı bir araştırmanın neticesi olarak ortaya çıkmışsa da, bazı eksiklikleri barındırması muhtemeldir. Farklı arşivlerden elde edilen belgeler, çok çeşitli yetkelerden sağlanan bilgiler ışığında analitik bir felsefeyle hazırlanan bu tezin, konuya ilgi duyan araştırmacılar için iyi bir kaynak olması umulmaktadır. Diğer taraftan mevcut eksiklikleri tamamlamak üzere yapılacak çalışmalar konuyu daha anlaşılır ve bilinir hale getirecek ve tarih bilimine katkı sunacaktır. Bu çalışmanın, daha önce yapılan çalışmaların bize yol göstermesi gibi, bundan sonra yapılacak benzer konulardaki araştırmalara yardımcı olması ümit edilmektedir.

KISALTMALAR

a.g.e	:Adı Geçen Eser
a.g.m	:Adı Geçen Makale
BEO.	:Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bkz.	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Der.	:Derleyen
DH-MKT.	:Dahiliye Mektubi Kalemî
DH-SYS.	:Dahiliye Siyasi Evrakı
DH-ŞFR.	:Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî
Haz.	:Hazırlayan
HR. TO.	:Hariciye Nezareti Tercüme Odası
İ.DH.	:İrade-i Dahiliye
İTC	:İttihat ve Terakki Cemiyeti
KTC	:Kürdistan Teali Cemiyeti
KTTC	:Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti
MKT-MHM.	:Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî
No	:Numara
p.	:Page
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TTK	:Türk Tarih Kurumu
V.	:Volume
Yay.	:Yayınları
YEE.	:Yıldız Esas Evrakı
Y-MTV.	:Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri
Y. PRK. ASK.	:Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat
Y.PRK. AZJ.	:Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller
Y.PRK-MYD	:Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-1 Harbiye Dairesi
Y.PRK. ZB.	:Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR	vii

GİRİŞ:

KURAMSAL ÇERÇEVE

A. Kavramsal Yaklaşımlar	1
B. Yöntem ve Kaynak Tahlili	19

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRTLER (1514-1876)

I. 1. Osmanlı'nın Gelenekselleşen Kürt Politikası (1514-1847): Dolaylı Yönetim Anlayışı	31
I. 2. Osmanlı Merkezileşmesi Çerçevesinde Kürt Aşiret Reislerinin Aracılık Rollerinin Sonlandırılması (1808-1847)	43
I. 3. Aşiret Konfederasyonlarını Canlandırma Girişimleri	53
I. 4. Osmanlı Kürt İlişkilerinde Siyasa Değişikliği: Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması (1847-1867)	56

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

II. 1. İkinci Abdülhamid'den Önce Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı	61
II. 1. 1. Osmanlı'nın Geleneksel Sosyo-Politik yapısı	61
II. 1. 2. Osmanlı Modernleşmesi/Batılılaşması	65
II. 1. 3. Osmanlı Modernleşmesi'nde Merkezîyetçi Devlet Anlayışı ve Bürokratikleşme	73
II. 2. İkinci Abdülhamid'in Hayatı, Kişiliği ve Devleti Yönetme Biçimi	77
II. 3. İkinci Abdülhamid'in Dönemi'nde Osmanlı Toplumu	95
II. 4. İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Uluslararası Konjonktür ve Osmanlı'nın Batı ile İlişkileri	102
II. 5. İkinci Abdülhamid'in Tahta Çıkışı: Meşrutî Monarşiden Mutlakîyetçiliğe Yöneliş	110
II. 6. Batılı Devletlerin Osmanlı'yı Ekonomik Anlamda Çevreleştirmesi ve Duyun-u Umumiye	116

II. 7. İkinci Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı; İktidar'ın Tek-elleştirilmesi	122
II. 7. 1. Hamidiye Ricali	126
II. 7. 2. Denge Politikası	130
II. 7. 3. Kontrol Mekanizmasının Bir Aracı olarak Sansür Politikası	132
II. 7. 4. Gözetleme Aygıtı olarak Hafife Teşkilatlanması ve Jurnalcılık	136

III. BÖLÜM

İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN KÜRT POLİTİKASI

III. I. Osmanlı Devleti-Kürt-Ermeni ilişkilerinde Kırılma Noktası: Doksan Üç Harbi ve Ürettiği Sonuçlar	143
III. 2. İkinci Abdülhamid'in Panislamizm/İslamcılık Siyasası Bağlamında Kürt Politikası	168
III. 2. 1. Panislamizm/İslamcılık	168
III. 2. 2. İkinci Abdülhamid'in Kürt Şeyhleri ile İlişkileri	177
III. 3. Hamidiye Alayları	208
III. 3. 1. Alayların Kuruluşu ve Amacı	208
III. 3. 2. Hamidiye Alayları'nın Kuruluşunda Ermeni Tehdidi Algısının Rolü	223
III. 3. 3. Alayların Osmanlı Devleti-Kürt İlişkilerini Geliştirme ve Entegrasyon Boyutu	227
III. 3. 4. Modernleşme ve Medenileştirme Bağlamında Alaylardan Askeri Güç Oluşturma	234
III. 3. 5. Alayların İslamcılık Bağlamı	238
III. 3. 6. Kürt Aşiretlerin Hamidiye Alayları'na Katılma Sebepleri	241
III. 3. 7. Hamidiye Teşkilatlanmasının Ürettiği Sonuçlar veya Sorunlar	245
III. 3. 8. Alay Reisleri/Komutanları veya Bölgenin Yeni Liderleri	262
III. 3. 8. 1. Milli Aşireti Lideri İbrahim Paşa	263
III. 3. 8. 2. Miran Aşireti Lideri Mustafa Paşa	271
III. 3. 8. 3. Hayderan Aşireti Lideri Hüseyin Paşa	279
III. 3. 9. İkinci Abdülhamid'den Sonra Hamidiye Alayları	283
III. 4. Aşiret Mektebi: Periferideki Unsurları Merkezi İktidara Entegre Etme Çabası	286
III. 5. Muhalefetin II. Abdülhamid'in İktidarını Sınırlamasına ve Tahttan İndirmesine Kürtlerin Tepkisi	306
III. 6. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı'da Millet, Milliyetçilik ve Kürt Milliyetçiliği	322

III. 6. 1. Osmanlı'da Millet ve Millet Sistemi	322
III. 6. 2. Osmanlı'da Milliyetçilik	325
III. 6. 3. Kürt Milliyetçiliği:	334
III. 6. 3. 1. Modernleşen Dünyanın Milliyetçilik Çağında Kürt Toplumunun İçinde Bulunduğu Nesnel Koşullar ve Milliyetçilik	334
III. 6. 3. 2. İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Kürt Milliyetçiliği	350
III. 6. 3. 3. Kürt Milliyetçiliği ve Kürdistan Gazetesi	359
III. 6. 3. 4. Kürt Aydınları ve Milliyetçilik	363
SONUÇ	375
KAYNAKÇA	382

GİRİŞ:

KURAMSAL ÇERÇEVE

A. Kavramsal Yaklaşımlar

Devlet Fenomeni Üzerine Düşünceler

Devlet denilen olguyu Max Weber, bölgesel olarak sınırları çizilmiş bir alanda meşru şiddet aygıtlarının tekeli elinde bulunduran merkezi ve farklılaşmış kurumlardan oluşan bir küme olarak tanımlamaktadır.¹ Başka bir deyişle Weber'in ortaya koyduğu biçimiyle devlet, şiddet araçlarını tekel olarak kontrol eden meşru bir güç durumuna gelmiş, sınırları belli bir toprak parçası üzerinde bu tekeli kabul ettirmiş ve düzenli bir idari kadronun varlığına sahip olmuş bir yapı anlamına gelmektedir. Devlet olgusunu öncelikle modern devlete göndermede bulunarak ve onun eski hallerine doğru genelleştirerek tanımlayan Weber, devlet olgusunun, *"ancak ve ancak modern zamanlarda tam gelişimine ulaşmış"* olduğunu, dolayısıyla *"modern devlet tipine mal ederek fakat aynı zamanda bugünün değerlerinden soyutlayan terimlerle tanımlamak en iyisidir, çünkü bunlar, değişime özellikle maruz kalırlar"* demektedir.² Devlet kuramının merkezine *"üretim biçimi"* kavramını yerleştiren Karl Marks ise devletin, bizzat ve yalnızca doğrudan üreticinin kendi artı emeğinden koparılmasıyla ortaya çıktığını ifade etmektedir.³ Marks, devlet denilen aygıtın tedricen toplumsal hayatı sermayenin ihtiyaçlarının esiri durumuna getirecek bir kolektif güce dönüştüğünü dile getirmektedir.⁴

¹ Joost Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, (Çev: Mustafa Topal), Vate Yayınevi, İstanbul, 2008, s.55. (ayrıca bkz. Michael Mann, **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri**, (Çev: Semih Türkoğlu), Yurt Yayınları, İstanbul, 2013, s.70; Hamit Bozarslan, **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, (Çev: Melike Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.86).

² Anthony Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, (Çev: Cumhur Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.30.

³ Mann, **a.g.e.**, s.33. Gellner, Marksizm denilen düşünce yapısının ana sezgisini tek bir cümleyle tanımlamak gerekirse Komünist Manifesto'daki şu cümlenin en uygun cümle olduğunu ifade etmektedir: *"şimdiye kadar var olmuş bütün toplumların tarihi, sınıf mücadelelerinin tarihidir. ...değişim her şeyin yasasıdır ve toplumsal değişimin özü de sınıf yapılarının dönüşümüdür"* (bkz. Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, (Çev: Simten Coşar vd.), İletişim, İstanbul, 2013, s.21-22). Sartre'm da dile getirdiği gibi bu noktada *"bir sistemin toptan gücü, onu oluşturan parçasal güçlerin toplamından daha yüksektir"* (Jean-Paul Sartre, **Varoluşçuluk**, (Çev: Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, 2013, s.110).

⁴ Karl Marks, **Louis Bonaparte'ın On Sekiz Brumaire'i**, (Çev: Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.12.

Anthony Giddens'in geleneksel devletler veya sınıflara bölünmüş toplumlar olarak nitelediği modern öncesi devlet/toplum sistemi, esas itibarıyla parçalı bir karakter yapısına sahip olmuştur. Geleneksel devlet olarak tanımlanan bu yapının merkezi iktidarının idari alanı oldukça dardır. Bundan dolayı merkezi iktidarın sahipleri modern manada yönetmezler. Bu çeşit devlet yapılanmalarında sınırlar yoktur, sadece hudut bölgeleri mevzu bahis olabilmektedir.⁵ Giddens tarafından geleneksel devlet veya sınıflara bölünmüş toplum olarak nitelendirilen, birbirleriyle iç içe geçmiş ve aynı anda ortaya çıkmış olsalar da, geleneksel toplumlarda varlık gösteren devletler dört genel kategoriye ayrılmaktadır. Bunların ilki, avcı-toplayıcılar ve yerleşik tarımcılar olarak sınıflandırılan yerel kabile kültürü sistemleridir. Kabile yapısı, devlet denilen olgunun ortaya çıkmadığı, başka alanlar üzerinde denetim kurabilen devlet iktidarlarınca bilinmeyen yerlerde yaşamlarına devam edebilmiş ve bir süreklilik yakalamıştır. Geleneksel toplumlarda ikinci olarak, şehir-devlet sistemleri varlık göstermiştir. Üçüncü olarak feodal devlet sistemleri, geleneksel toplumların diğer bir türünü oluşturmaktadır. Geleneksel toplumlarda etkin olabilen en son biçim de periferilerinde varlık gösteren kabile kültürlerince tahakküm altına alınan daha küçük devlet veya bölgelerle beraber büyük emperyal oluşumların yönetimleri tarafından oluşturulan sistemdir.⁶

Geleneksel devlet biçimlerinden biri olarak nitelenen mutlakiyetçi devlet, kendisini takip eden ulus-devlet sisteminin gelişiminin habercisi olan bir kopuş ortaya koymuştur. Bu aşamada ortaya çıkan egemenlik kavramı, kişisel olmayan yönetim anlayışıyla ilişkili biçimde ve ilgili fikirler dizisi ile beraber mutlakiyetçi devlet anlayışından itibaren modern devletin bir şekilde kurucu unsuru haline gelmiştir.⁷ Devlet sisteminde mutlakiyetten ulus-devlete geçişin ilk aşaması XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.⁸ Ancak Batı toplumlarında, meşru güç kullanım tekeline sahip devletlerin ortaya çıkması, ekonomik ve toplumsal değişimlerin beraber yol almasıyla sağlanmışken, Batılı olmayan toplumlarda, Batıdakilerin aksine modern

---

⁵ Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.11.

⁶ **a.g.e.**, s.113-114.

⁷ **a.g.e.**, s.11.

⁸ **a.g.e.**, s.144.

bürokratik devletler genel itibariyle kapitalist iktisadi örgütlenme ile tanışmadan önce ortaya çıkmışlar.⁹

Karakteristik modern devlet, Fransız devrimleri çağında şekillenmiş, birçok açıdan yeni bir olgu olan bu devlet biçimi, yönettiği toplumu bölünmemiş bir toprak parçasıyla tanımlanmış ve kendisini, benzer şekilde yapılaşan diğer topraklardan belirgin sınır çizgileriyle ayırmıştır. Bu yeni olgu, siyasi anlamda yönettiği halk üzerinde, dolaylı yöneticiler ve özerk yapılara ihtiyaç duymadan, doğrudan bir egemenlik ile yönetim kurmuş, mümkün olduğunca sınırları dahilinde yaşayan herkese aynı kurumsal ve idari düzenlemeleri dayatmak için uğraşmıştır. Modern devlet, teritoryal anlamda tanımlanan bir "*halk*"ı idare etmekte, bu yönetim anlayışını sınırları dahilindeki en yüce "*milli*" yönetim organı şeklinde ve en ufak ve ücra köylere kadar temsilcilerini yollayarak yaymaya çalışmaktadır. Bu devlet anlayışında, periyodik nüfus sayımları düzenli olarak yapılmakta, zorunlu hale getirilen ilköğretim ve uygulama alanı bulunduğu yerlerde askere alma yoluyla tebaasının veya yurttaşlarının fert fert sicilini tutmaktadır. Modern devlet sisteminde, bürokratik kurumlarını kurmuş ve yeterli sayıda polise sahip olmuş yapılar, bireylere kadar inen belgeleme ve sicil tutma sistemini, bütün halkı ve özellikle de taşınanları, egemenlik ve yönetim aygıtıyla daha ziyade doğrudan ilişkiye geçirmektedir.¹⁰

Osmanlı yönetim sistemini oluşturan temel kurumlar, kişiler ve düşünceler ise Edward Shils'in deyişiyle "*merkez*",¹¹ zamanla büyük değişim geçirmiş olan karmaşık bir yapıya sahip olmuştur. Modern devletlerin sahip olduğu yönetim sisteminden biçimsel anlamda büyük farklılıklar gösteren bu sistem; hem "*patrimonyal bürokrasi*"nin büyük gelişme kaydettiği, hem de devletin aynı tarihlerde Avrupa'nın farklı bölgelerinde uygulanan patrimonyal geleneğin, toplumsal sınıfların ya da mevkilerin zuhur etmesi gibi değişik tondaki belirtilerine sahip, Weberci terminolojiyle dile getirirsek, patrimonyal bir sistemdir.¹²

⁹ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.43.

¹⁰ E. J. Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, (Çev: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s.102-103.

¹¹ Osmanlı'da merkez; sultan, onun ailesi, imparatorluğun kültürel geleneği, resmi teşkilatlanma ve usul mekanizmaları ile yönetici sınıftan oluşmuştur (Carter V. Findley, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıali 1789-1922**, İstanbul, 2014, s.19).

¹² Findley, **a.g.e.**, s.4-5. Osmanlı, patrimonyal olduğu kadar merkezîyetçi ve bürokratik bir devlet sistemine de sahip olmuştur. İnalçık, merkezi iktidarın merkezi bürolarda, Defterhane'de, ayrıntılı bir

Bu sistemin patrimonyal niteliği, sultanın göreviyle ilgili olarak örnek oluşturabilecek geleneksel anlayışlardan anlaşılmalıdır. Sultanın rolü, genel itibariyle hane halkı üzerinde kontrol gücüne sahip bir aile reisi biçiminde görülmektedir. Sultan, ailenin reisi; hanedan üyeleri de ailenin kendisi. Osmanlı'nın ya da sultanın yönetici sınıfı, evde hizmet eden kullardan oluşmaktadır. Yönetilenler ise yaratıcı tarafından aile reisine emanet edilmiş reayadan¹³ müteşekkildir. Devletin sahip olduğu topraklar, kurumsal olarak sınırlı bazı istisnalarla hanedan mensuplarının mülküdür. Sultanın şahsında devletin birliğini somutlaşmış, İslam hukukuyla yerleşmiş geleneklerin haricinde, Osmanlı padişahı yegane yasama gücünün kaynağını oluşturmuştur. Sultanların yetkileri neredeyse sınırsızdır; imparatorluğun yönetimi büyük oranda onların kişisel takdirine bağlı bulunmuştur.¹⁴

Dolaylı Yönetimden Doğrudan Yönetime

Charles Tilly, devlet denilen organizasyonu tanımlarken, bu fenomenin yönetim anlayışını "*dolaylı yönetim*" ve "*doğrudan yönetim*" biçiminde birbirinden ayırmaktadır. Bu teze göre yereldeki güç odakları aracılığıyla hudutları dahilindeki periferileri yönetmeyi tercih eden, tebaasının gündelik yaşamına müdahalesini asgari düzeyde tutan devlet, dolaylı yönetim biçimini uygulamaktadır. Bu biçimiyle devlet, nüfusun bütün bireylerine nüfuz etme veya onların bağlılığını sağlamak yerine, yerel iktidar sahibi olan araçlarla oluşturduğu ittifaklar neticesinde yereldeki toplumsal gruplar üzerinde tahakküm kurmaktadır. Bu sayede merkezi güç sahibi veya sahipleri, yereldeki aracı aygıtları vasıtasıyla yerel halktan merkeze sürekli bir kaynak akışı sağlamakta, yerel cemaatlerin günlük hayatlarına minimum düzeyde

---

biçimde tahrir defter koleksiyonlarını oluşturmasının, geniş toprak parçaları üzerinde hakimiyet kurmuş olan imparatorluğun merkezîyetçi idare sisteminin vazgeçilmez bir koşulu olduğunu ifade etmektedir (bkz. Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye Klasik Dönem (1302-1606)**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s.218). Kimilerine göre de Osmanlı Devleti'nin tarihi; küçük, göçebe ve savaşçı bir hanedanın, patrimonyal prensipler üstünde kurulmuş köklü bir hanedana dönüşümün tarihi olarak okunabilir (bkz. Karen Barkey, **Eşkyaalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev: Zeynep Altok), Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.27).

¹³ Deringil'in aktarmasına göre Cahun, reaya sözcüğünün tam anlamıyla vergi mükellefi manasına geldiğine ve Hindistan'da eşanlamı olarak "*ryot*" kelimesiyle İngilizceye de uyarlandığına işaret etmektedir (bkz. Selim Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014, s.21).

¹⁴ Findley, **a.g.e.**, s.6.

müdahale etmektedir.¹⁵ Görece büyük devletler, mekansal ve zamansal gerekliliklere uygun olarak bir tür dolaylı yönetim benimsemekte, yerel güç ve iktidar sahipleriyle işbirliği yapmakta, onları doğrudan devlet sisteminin içine dahil etmeden ayrıcalıklarını kabul etmekte. Merkezi devletle yereldeki halk arasında aracılık edenler; genellikle boyunduruk altına alınmış halkların ayrıcalık tanınan üyeleri olmakta ve bu yönetim katındaki seçkinler, ödedikleri "*haraç*" ve bu halklardan elde edilen kazançlar için güvenceler sunarak, yereldeki iktidarlarını korumaktalar.¹⁶

XVIII. yüzyılda meydana gelen savaşların ihtiyaç duyduğu büyük askeri kuvvetlerin giderlerini karşılamak için devletler, çevrede iktidarı paylaştığı veya aracı kıldığı yerel yöneticileri ortadan çıkarma zorunluluğu hissetmiş, vergileri yükseltmiş, cemaatlara, hane halkına ve girişimlere doğrudan ve hızlı bir biçimde ulaşmak amacıyla pazarlığa girmeye başlamışlar.¹⁷ Başka bir deyişle, dolaylı yönetim modeli, zaman içerisinde devletin, savaşlar nedeniyle kaynaklara olan ihtiyacının artış göstermesiyle değişime uğramıştır. Savaşlardaki harcamaların artması, kaynak ihtiyacını artırmış, bu durum da devletlerin, periferisi konumunda bulunan yerel bölgelerden daha çok ekonomik akış ihtiyacı duymasına sebep olmuştur. Bunun üzerine devletler, yerelden gelmesi gereken gelirin bir kısmını paylaştığı yerel araçlardan vazgeçmiş, halkla doğrudan muhatap olmaya çalışmış, tebaasından doğrudan kaynak aktarma yoluna gitmişler. Bu durum da beraberinde doğrudan tahakküm kurmayı gerektirmiştir. Bu vesileyle de doğrudan yönetim biçimiyle birlikte merkezi iktidarı güçlendirecek yeni aygıtlar ortaya çıkmıştır. Bu

---

¹⁵ İlkay Yılmaz, **Serseri Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.11.

¹⁶ Charles Tilly, **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001, s.182. Carr, Orta Çağ'ın imparatorluklarla kilise birliğinin yavaş yavaş dağılması ile milli devlet ve milli kilise düzeninin kurulmasıyla başlayıp Fransız Devrimi ve Napoleon savaşlarıyla sona eren devirde '*merkantilizm*' adı verilen ve milli politikalarla da paralel olan iktisadi politikanın yürütüldüğünü, bu eko-politiğin gerek içerde gerekse de dışındaki politik hedefinin, toplum ve bireylerin refahını yükseltmekten ziyade, devletin hükümdarda somutlaşan kuvvetini artırmak olduğunu, bu dönemde ticaretin, zenginliği devletin hazinesine kattığı için desteklendiğini, zenginliğin de kuvvetin veya savaşa hazır olmanın kaynağı olarak değerlendirildiğini ifade etmektedir. Bu devirde Colbert'in de ifade ettiği gibi, '*ticaret maliyenin kaynağı, maliye ise savaşın can damarı*' olarak görülmektedir. Diğer bir deyişle merkantilizm denilen ekonomi politikası milletin menfaatlerinin idarecilerin menfaatleriyle özdeşleştirildiği zaman diliminin ekonomi politikası mesabesinde olmuştur. Bu politikanın hedefi de zamanın en yetkili tarihçisinin dile getirdiği gibi milletin için, fakat halkın ekseriyetinin dışında bırakılması gereken bir zenginlik olarak öne çıkmıştır (bkz. Edward Hallett Carr, **Milliyetçilik ve Sonrası**, (Çev: Osman Akınhay), İletişim, İstanbul, 2015, s.11-17).

¹⁷ Tilly, **a.g.e.**, s.182.

noktada Tilly, modern devletin sadece vergilendirme ve nüfus sayımıyla değil, aynı zamanda polis sistemi gibi başka aygıtları da işler hale getirdiğini, sosyal hayatın bütün alanlarına girdiğini ve kaynaklarına ulaşma imkanına kavuştuğunu dile getirmektedir. Bu güç yoğunlaşması dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçişin gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.¹⁸

Tarihsel olarak devletler bu iki yöntemi de kullanmıştır. Bu devletlerden biri olan Osmanlı, fetihlerin ve askeri idarenin ilk aşamalarında Balkanlarda peşi sıra iki yönetim biçimini de uygulamıştır. XVII. yüzyılın başlarında sultan, bir taraftan ayrıcalık tanıdığı yerel seçkinlerden "*haraç*" toplarken, diğer taraftan ülkenin önemli kesimini tımarlara ayırmış ve savaşçılar orduya katkı sağladıkça kendilerine de pay vermiştir. Tımar sahipleri topraktan hem kendi gelirlerini, hem de sultan için vergi toplamış, sivil yönetimi yürütmüş ve Hıristiyan serfleri denetlemişler, fakat toprağı denetleme veya onu miras bırakma hakkından yoksun olmuşlar.¹⁹

Osmanlı, XVI. yüzyılın başlarında Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeyi topraklarına kattıktan sonra, bu bölgede de dolaylı yönetim anlayışını tercih etmiş, araçlar olarak geleneksel Kürt aristokrasisini işlevselleştirmiştir. Çalışmanın ilgili kısımlarında da işleneceği gibi, Osmanlı özellikle Kürt bölgeleri için tercih ettiği bu yönetim anlayışını, modernleşme bağlamında merkezileşmeye başladığı II. Mahmud dönemini kadar, bazı kopuşlar yaşanmasına rağmen, sürdürecektir, bu çerçevede bir süreklilik yakalayacaktır. Ancak bu dönemden sonra, bu bölümde de işlendiği gibi, devlet savaşlardan dolayı ihtiyaç duyduğu araçları karşılamak için daha fazla ekonomik kaynaklara ihtiyaç duyacak, dolayısıyla Kürt araçları aradan çıkaracak, Kürt aşiret reislerine dayalı olan Kürt emirlikler sistemini ortadan

---

¹⁸ Yılmaz, **a.g.e.**, s.11. Doğrudan yönetim diye sonradan adlandırılan sistemi egemen duruma getirmek için devletler, yerli nüfustan asker toplamayı yaygınlaştırmak için uğraş vermektedir. Çünkü kendi tebaalarında asker toplamak doğrudan yönetim için güçlü bir dürtü durumuna gelmiş bulunmaktadır (Tilly, **a.g.e.**, s.186). Bundan ötürü devletler, dolaylı yönetimden doğrudan yönetime geçişlerde genellikle askeri kuvvetin millileştirilmesi ile başlamış, 1750'den sonra dolaylı yönetimden doğrudan yönetim sistemine, yerel halkın, hane halkının ve üretici girişimlerinin gündelik yaşamlarına kadar aracısız müdahaleye, çok daha hızlı geçmeye başlamışlar (**a.g.e.**, s.181). 1789'daki devrimden 1815'e kadar Napolyon'un liderliğindeki Fransızların eylemleri, Avrupa'daki dolaylı yönetiminden doğrudan yönetime geçişi iki yolla etkilemiştir. İlk olarak, diğer devletlerin de yarış içine girdiği merkezileşmiş hükümet modelini sağlamış, ikinci olarak da bu yönetim modelinin değişkelerini işgal ettikleri bütün memleketlere götürmüşler (**a.g.e.**, s.188).

¹⁹ Tilly, **a.g.e.**, s.183-184.

kaldırarak ve böylece hem mali hem de idari merkeziyetçiliği inşa ederek doğrudan yönetim anlayışına geçmiş olacaktır.

Despotik İktidardan Altyapısal İktidara

Micheal Mann, devlet fenomenini merkeziyetçiliği ve bölgeciliğiyle despotik ve altyapısal olarak adlandıran iki çeşit devlet iktidarıyla ilişkili biçimde tanımlamaktadır. Mann, hem "*despotik*" hem de "*altyapısal*" şeklindeki devlet özerkliğinin "*bölgesel olarak merkezileştirilmiş*" bir örgütlenme şeklini sağlama konusunda ortaya koyduğu benzersiz kabiliyetin bir sonucu olduğunu savunmaktadır.²⁰ İlk anlamıyla devlet iktidarı, devlet elitleri tarafından iktidarı toplumun üzerinden kurmakta, ikinci anlamıyla devlet iktidarı devletin aracı aygıtlarıyla iktidarı toplumun içinden kurma mahareti göstermektedir.²¹

Despotik iktidar biçiminde, iktidar sahibi "*tez kellesi vurula*" diye bağırdığında, hevesini anında tatmin edebilmektedir. Despotik iktidar literatürde, aynı zamanda "*iktidarın özerkliği*" biçiminde de adlandırılmaktadır.²² Fakat bu duruma rağmen en gösterişli despotik yöneticiler de dahil bütün yönetici elitler aslında yerelde bölgenin ileri gelenleri aracılığıyla iktidarlarını pekiştirmektedir. Bundan dolayı, bütün büyük toplumlar gerçekte "*bölgesel olarak federal*" bir biçimde yönetilmektedir. Askeri merkezleşme ile parçalanmakta olan federalizm birlikte düşünüldüğünde diyalektik bir durum belirlemektedir. Bu zorunlu ilişki başarılı olduğunda devletin hem altyapısal hem de despotik iktidarı artmaktadır.²³

Bu çerçevede despotizmin gelişmesinde iki safhadan bahsetmek mümkündür: Bölgesel merkezleşmenin artması ve bu merkezleşmenin üzerindeki kontrolün bir biçimde kaybedilmesi.²⁴ İlki işlev, ikincisi istismar olarak adlandırmak mümkündür.²⁵ Tarihe bakıldığında despotizmle elde edilen başarılar devletlerde hep istikrarsızlığın kaynağını oluşturmuştur. Çünkü devlet denilen mekanizma, halkın

---

²⁰ Mann, **a.g.e.**, s.1.

²¹ Yılmaz, **a.g.e.**, s.18.

²² **a.g.e.**, s.5.

²³ **a.g.e.**, s.21.

²⁴ Mann, modern öncesi devletlerin büyük bir çoğunluğunda şu İngiliz halk deyiminin genelleştiğini dile getirmektedir: "*Eğer Kızıl Kraliçenin görüş hizasından uzaklaşırsan seni yakalaması zorlaşır*". Mann, bu şekilde yönetilen devletlerin "*despotik*" iktidarlarının yüksek, ama topluma sirayet etme anlamındaki "*altyapısal*" iktidarlarının çok sınırlı bir düzeyde kalmaya mahkum olduğunu belirtmektedir (bkz. Ferdan Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.26).

²⁵ Mann, **a.g.e.**, s.18.

gündelik hayatına nüfuz edecek ve onu yönlendirecek etkin lojistik altyapılara sahip olamamıştır.²⁶ Zaman içinde toplumsal değişim ve dönüşümle beraber ortaya çıkan barış, ilerleme ve özgürlük; despotizmi, barbarlığı ve şiddeti bertaraf etmiş, yeni toplumsal gerçekliklerin ortaya çıkmasını sağlamışlar.²⁷

Diğer taraftan, devlet iktidarının ikinci anlamı da esasında kapitalist demokrasilerde vücut bulan, devletin sivil toplum gruplarına gerçek manada nüfuz etme ve yetki alanı içinde siyasi kararları lojistik olarak uygulama yetisi anlamında, "*altyapısal iktidar*" olarak adlandırılmaktadır. Devletin sivil topluma nüfuz etmesi özellikle temsili meclisler modeliyle yönetilen anayasal rejimler için önem arz etmektedir.²⁸ Altyapısal iktidar, eski zaman toplumlarında nispeten güçsüzdür. Despotik iktidarda, merkezi iktidar sahiplerinin gözünün önünden uzaklaştığınız anda size ulaşması kolay değildir. Ancak altyapısal iktidar biçiminde iktidar sahiplerinin gözünün önünden uzaklaşmak zorlaşmaktadır ve bu iktidar biçimi, gün geçtikçe bütün sanayi toplumlarında güçlü bir şekilde uygulamaya konulmuştur.²⁹

Altyapısal iktidar, despotik iktidarın aksine tarihsel toplumlarda görece olarak kapitalist demokrasi dönemine kadar oldukça zayıf kalmıştır.³⁰ Özellikle XIX. yüzyılın sonundan itibaren bürokrasi, gerçekleşen devrimlerin de katkısıyla, devletlerin altyapısal iktidarını güçlendirecek bir biçimde belirginleşmiştir. Gelişen bürokratik yapı, merkezi iktidar sahiplerinin sivil topluma nüfuz etmesinin önemli bir unsurunu teşkil eder duruma gelmiştir. Bürokratikleşme ile birlikte, demiryolları, posta, telgraf gibi iletişim ve ulaşım araçlarıyla kitlesel eğitim, bu anlamda, birlikte düşünüldüğünde devletin altyapısal iktidarının önemi net bir biçimde ortaya çıkmaktadır.³¹

---

²⁶ a.g.e., s.27.

²⁷ a.g.e., s.54.

²⁸ Yılmaz, a.g.e., s.19.

²⁹ Mann, a.g.e., s.5.

³⁰ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.28.

³¹ Yılmaz, a.g.e., s.19. Altyapısal İktidar modelinde, devlet gelirimize ve varlığımıza değer biçebilmekte, bunları bizim ya da akrabalarımızın rızası olmadan kaynakta tevkif yoluyla vergilendirebilmekte, (Mann devletlerin yaklaşık olarak 1850'den önce böyle bir şeyi kesinlikle yapmadığını ifade etmektedir) yönetilenler hakkında muazzam miktarda bilgi saklamakta ve istediği an bu bilgileri ortaya çıkarabilmektedir. Hüküm sürdüğü toprakların neredeyse her yerinde bir günde kendi iradesini fiziksel güç ile kabul ettirilebilmekte, ülke ekonomisi üzerinde neredeyse sınırsız bir etkiye malik olabilmektedir. Daha da ötesi memuriyet, emeklilik, aile yardımları gibi yollarla doğrudan çoğumuzun geçim kaynağını sağlamakta ve toplumun gündelik hayatına tarihteki diğer devlet biçimlerinden çok daha fazla nüfuz etmektedir. Bunlardan ötürü de devletin altyapısal iktidarı

Mann'in de ortaya koydu gibi toplum üzerinden kurulan "*despotik*" devlet iktidarı yerini "*altyapısal*" devlet iktidarına, yani sıkılaştan devlet-toplum ilişkilerine bıraktıkça, sivil toplum içindeki farklı toplumsal gruplar da devlet içinde kristalize olmaya başlarlar. Dolayısıyla devletin hem kapsamının hem işlevlerinin genişlemesi olan "*polymorphous*" devlet, hem aşağıya doğru hem de yukarıya doğru işlemeye başlamıştır. Başka bir ifadeyle, iktidar toplumun içinden kurulmuştur. Bu süreçte devletler bir taraftan gücünü artırırken, diğer taraftan farklı şekillerde dönüşüm geçirmekte ve uyumunu kaybetmektedir. Uyumun kaybedilmesi, devletin farklı yeni işlevler yüklenmesi anlamına geldiği gibi, tek bir otonom iktidarın kontrolü altında olmadığı manasını da taşımaktadır. Diğer bir deyişle, devlet gücünü artırdıkça, bir yandan otonom olma niteliğini yitirmekte, diğer yandan toplumsal iktidarın diğer unsurlarıyla iç içe geçmektedir.³²

Micheal Mann tarafında kavramsallaştırılan despotik iktidar anlayışı ile altyapısal iktidar anlayışı, Osmanlı'nın tarihsel olarak uyguladığı yönetim anlayışıyla benzerlikler taşımaktadır. Osmanlı devlet anlayışında da devlet iktidarını merkezi elitler vasıtasıyla toplum üzerinden kurmuş, padişah herhangi bir insan için "*tez kellesi vurula*" diye bağırdığında bu emri derhal yerine getirilmiştir. Aynı şekilde devlet çok güçlü olduğu zamanlarda bile Kürt periferisinde araçlar yoluyla bölgeyi yönetmek durumunda kalmıştır. Bu nitelikler de Osmanlı'nın, bu çerçevede despotik bir iktidar anlayışı pratize ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte Osmanlı'da tarihsel olarak ortaya çıkan farklı güç odaklarının bulunduğunu, bu güç odaklarının kimi zaman padişahları tahtta indirip yerine başka padişahlar getirdiğini, bazen de padişahları gölgede bırakan sadrazamların görev yaptığını unutmamak gerekmektedir. Devletin aynı zamanda altyapısal iktidar biçimi kurmak için de kimi denemeler yaptığı, II. Mahmud döneminde meclisler kurarak, bürokratikleşmeyi modern koşullara uygun olacak şekilde dönüştürmeye girişerek, bu yola girmeye çalıştığı ve bu adımları özellikle Tanzimat Devri'nde hızlandırdığı da bilinmektedir. II. Abdülhamid döneminde ise meşrutî monarşiye geçme teşebbüsünde bulunan devlet, başarısız olmuş olsa da, bir anayasa hazırlayarak meclisi açmış, bu noktada

---

zaman içinde gittikçe artmaktadır. Mann'in huysuz kraliçe olarak kodladığı eski zamanların iktidar sahipleri olsa en azından sadece söylediği her kelimeye boyun eğmek durumundasınız, fakat modern devletin altyapısal iktidarı mevzubahis olduğunda ülkenin bir ucundan diğer ucuna kaçıp kurtulabileceğiniz en ufak bir delik bulma şansına sahip olamazsınız (Mann, **a.g.e.**, s.5).

³² Yılmaz, **a.g.e.**, s.21.

bir mesafe kat etmeyi başarmış, her ne kadar farklı nedenlerden dolayı tam manasıyla altyapısal iktidarını kuramamış olsa da, II. Meşrutiyet ile birlikte bu yönde çok ciddi adımlar atmayı başarmıştır.

Egemenlik, Patriyarkalizm, Patrimonyalizm, Sultanizm

Egemenlik denilen olgu, belli bazı spesifik ya da bütün emirlere belirli bir grup tarafından itaat edilecek olmasının ihtimali olarak tanımlanmaktadır. Bundan ötürü de "*gücün*" ya da "*etkinin*" yönetilenler üzerinde uygulanmasının bütün biçimlerini kapsamamaktadır. Esasında bütün gerçek egemenlik biçimleri gizli veya açık nedenlere dayanan kabullenışı sağlayan çıkarı işaret etmektedir. Aynı zamanda spesifik emirlerle birlikte genel politikayı pratikleştirebileceğine inanılan özel bir grup gerektirir. Egemenlik söz konusu olduğunda, idari kadronun üyeleri üstlerine itaat ederken gelenek, duygusal bağlar, saf maddi çıkarlar bileşimi ya da ideal güdüler gibi farklı saiklerle hareket edebilmektedir. Bu güdülerin niteliği de büyük oranda egemenliğin şeklini belirlemektedir. Şef ile elit yönetici grup arasındaki dayanışmanın esası olarak salt maddi çıkarlar ve oluşan avantajların hesaplanması olarak somutlaşmaktadır.³³

Weber'e göre meşru egemenliğin üç saf biçimi mevcuttur. Bu meşru egemenlik iddiaları da rasyonel, geleneksel ve karizmatik temellere dayanmaktadır. Rasyonel temeller, yasal hale getirilmiş kanun ve kuralların ve bunlara binaen otorite konumuna gelmiş kişilerin buyruklar yayınlama hakkının yasallığına olan inanca, başka bir ifadeyle "*yasal otorite*"ye dayanmaktadır. Bu otorite biçiminde, itaat yasal olarak kurulmuş kişilerüstü düzene yöneliktir. Burada, emirlerinin biçimsel yasallığından ötürü ve sadece makamın otoritesi çerçevesinde, makamın otoritesini bu çerçeveye uygun biçimde uygulayan kişilere uzanmaktadır. Diğer yandan geleneksel temeller, eski zamanlardan beri süregelen geleneklerin kutsallığına duyulan yerleşmiş inanca ve onlara uygun biçimde uygulanan otoritenin meşruluğuna yani "*geleneksel otorite*"ye dayanmaktadır. Bu otorite biçiminde itaat geleneksel olarak tasdik edilmiş otorite konumunda olan ve aynı zamanda kendi alanı içinde gelenek tarafından sınırlanan şefin şahsına yöneliktir. Ama otoritenin bu biçiminde itaat zorunluluğu, alışılmış zorunlulukların alanı içinde kişisel sadakat

³³ Max Weber, **Ekonomi ve Toplum**, (Çev: Latif Boyacı), Cilt II, Yarn Yayınları, İstanbul, 2012, s.331.

şeklindedir. Karizmatik temeller ise bir kişiye ve o kişi tarafından buyrulan ya da oluşturulan normatif değerlerin ve düzenin istisnai kutsallığına, bu kişinin kahramanlığına ya da onun örnek gösterilen karakterine bağlılığa yani "*karizmatik otorite*"ye³⁴ dayanmaktadır. Bu otorite biçiminde, kişinin yani şefin kahramanlığı, onun ilhamı ya da karizması gibi niteliklerine duyulan kişisel inanç nedeniyle boyun eğilen karizmatik özelliklerin odak noktasıdır.³⁵ Başka bir ifadeyle "*karizma*" kavramı, tek bir kişinin olağanüstü görülmesi, doğa üstü, insan üstü ya da en azından özellikle istisnai güçler ve niteliklerle donatılması anlamıyla yüküldür.³⁶

Efendinin kişisel idare kadrosunun olmadığı zamanlarda geleneksel egemenliğin en temel biçimi yaşlıların yönetimi ve ilksel Patriyarkalizm'dir. "*Patriyarkalizm*" genel itibariyle hem ekonomi hem akrabalık temelinde örgütlenen bir grup (hane) içerisinde, belirli bir miras kuralıyla belirlenmiş özel bir kişinin yönetim otoritesini elinde bulundurduğu yönetim biçimidir. Yaşlıların yönetimi ile patriyarkalizm, çoğunlukla aynı esnada birlikte bulunmaktadır. Bu iki durumun kesin niteliği üyelerin, her ne kadar egemenlik efendinin doğuştan geleneksel hakkı olarak kabul edilse de, yönetim otoritesinin kesinlikle tüm üyelerin ortak çıkarlarına uygun biçimde uygulanmak zorunda olduğuna dair olan inançlarıdır. Bu nedenlerden ötürü otorite efendi tarafından özgürce sahiplenilmez. Efendi yönetim otoritesini sağlayabilmek için iki durumda da kişisel kadroya mutlak surette ihtiyaç duymaktadır. Efendi, bu sistemde emirlerini zorla kabul ettirebilecek bir zor aygıtına sahip olmadığı için hala büyük ölçüde üyelerin ona rızalarıyla boyun eğmelerine muhtaçtır. Dolayısıyla, üyeler henüz kesin olarak efendiye tabi değildir. Haneye veya gruba üyelikler yasayla değil, gelenekler çerçevesinde olmaktadır. İtaat de herhangi bir yasal düzenlemeye değil efendinin kişiliğine yöneliktir.³⁷ Patriyarkal egemenlik biçiminde efendi veya şefin emirlerinin meşruiyeti kişisel bağlılık tarafından güvence altına alınmakta, sadece kontrol gücünün niteliği ve sınırları var olan "*normlardan*"

---

³⁴ Weber, "*karizmatik liderlerin gücünü kaybetmesi, karizmatik otoritesinin de ortadan kalkması*" anlamına geldiğini dile getirmektedir (bkz. Wadie Jwaideh, **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi**, (Çev: İsmail Çekem, Alper Duman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s.115).

³⁵ Weber, **a.g.e.**, s.334-335.

³⁶ **a.g.e.**, s.362.

³⁷ **a.g.e.**, s.350-351.

kaynaklanmaktadır. Fakat bu normlar her ne kadar gelenek tarafından kutsallaştırılmış olsalar da kanunlaştırılmazlar.³⁸

Geleneksel egemenlikte bir efendi sadece kişisel araçları olan bir yönetim ve askeri güç elde ettiğinde "*patrimonyalizm*" ve en uç durumda "*sultanizm*" ortaya çıkmaktadır. Bu durum gerçekleştiğinde grup üyeleri artık tebaa durumuna gelmektedir. Efendinin yönetim otoritesi önceleri seçkin grup hakkı görünümündeyken, bu durumda artık onun herhangi sıradan bir nesneyi sahiplendiği gibi otorite de onun sahiplendiği kişisel hakkına dönüşmektedir.³⁹ Esasında ilk kez Hobbes tarafından ortaya atılan ve sanki Osmanlı "*mülk devleti*" kavramının tercümesini andıran "*patrimonyal devlet*" formülü, Weber jargonunda "*keyfiliğin en aşırı boyutlarına ulaştığı*" bir yönetim modeli şeklini almaktadır. Weber, son raddeye varış olarak değerlendirdiği "*sultanizm*" türünü, "*bütün toprağın tasarrufuna ve bütün tebaanın da köleleşmesine varan*" katı biçimler aldığı eklemektedir.⁴⁰

Patrimonyal devlet sisteminde tebaanın esas sorumluluğu veya yükümlülüğü patrimonyal hane durumunda olduğu gibi, yöneticinin maddi geçiminin en iyi şekilde sağlamaktır.⁴¹ Patrimonyalizm doğası gereği muazzam güç sahibi olan yöneticiye yakın adamların veya yönetici elitlerin iltimas çığığının ortaya çıkmasının özel mekanıdır. Fakat bu durum siyasal nedenlerle her an ani, dramatik çöküş tehlikesiyle de karşı karşıya bulunmaktadır. Spesifik yapılar geliştiğinde en bariz patrimonyal biçim, salt kişisel güven konumunu içeren efendinin bir saray memurunun aynı zamanda biçimsel olarak ya da fiilen merkezi siyasal idareyi yönetmeye haiz olduğu

---

³⁸ a.g.e., s.371.

³⁹ a.g.e., s.351.

⁴⁰ Taner Timur, **İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitapevi, Ankara, 1996, s.21. Patrimonyalizme verilebilecek en iyi örneklerden biri Fransız Kral XIV. Louis'nin ünlü "*devlet benim*" vecizesidir. (Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.30). Yine Machiavelli'nin işaret ettiği gibi, Osmanlı Devleti'nde tek bir efendinin hüküm sürmesi, geri kalan herkesin onun hizmetkârı olması, sultanın ülkesini sancaklara ayırarak çeşitli yöneticiler göndermesi ve bu yönetici elitleri kişisel keyfine göre atayıp değiştirmesi de Weber'in "*sultanizm*" dediği yönetim modeline örnek teşkil etmektedir. Hatta Machiavelli, Osmanlı'nın sultan ile kölelerinden oluştuğunu iddia etmekte, ülke topraklarındaki herkesin sultana karşı yükümlü olduğunu ileri sürmektedir (Reşat Kasaba, **Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar**, (Çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012, s.27).

⁴¹ Weber, a.g.e., s.379.

durumdur. Bu kişi, harem sorumlusu ya da yöneticinin kişisel işleriyle yakından ilgilenen, benzer şekilde istihdam edilen herhangi bir kişi olabilir.⁴²

Gözetleme

Geleneksel devlet yapılarında, gündelik hayata nüfuz etmeden yönetmek esastır. Başka bir ifadeyle, "yönetmeden yönetmek" söz konusudur. Eğer halkın, cemaatlerin veya toplumsal grupların bir isyanı söz konusu değilse, vergiler bir şekilde tahsil edilebiliyorsa, devletler yönetilenlerin gündelik hayatına çok fazla müdahale etmemektedir. Bu devlet tipinde hükmetme veya yönetme merkezi gücün kurumsal aracılığına dayanmakta, tahakküm biçimleri çerçevesinde oluşan denetim stratejileri ile yönlendirilmektedir. Tabii olarak bu yapı yönetilenlerin de karşı stratejilerinin ortaya çıkmasına sebep olmakta ve Giddens'in insan eyleyciliğiyle beraber ele aldığı "denetim diyalektiği"nin oluşmasına neden olmaktadır.⁴³

Diğer taraftan sınırları belirlenmiş hatta keskinleşmiş idari düzenlemeler ve "gözetleme"nin yoğunlaştırılmasıyla ortaya konulan yönetim biçimi ise ancak modern devletlerin inşası sürecinde veya devletin en son ulaştığı biçim olan ulus-devlete⁴⁴ dönüştürüldüğü noktada net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Giddens, bu

⁴² a.g.e., s.453. Patrimonyal otorite biçiminde hizmetliler, efendinin hesabından geçinerek, efendinin depolarından, hazinesinden ödenekler alarak, hizmetlerine karşılık toprak kullanma hakkı elde ederek, emlak gelirini, harçları ya da vergileri sahiplenerek veya tımarlar alarak geçinmektedir. İlk dört sıradaki destek biçimindeki geçim türleri, miktarı ve bölgeyi belirleyen geleneksel şekilde sürekli olarak bağışlandığında ve kalımsal olmamakla birlikte, kişilerce elde edilebildiğinde arpalık olarak değerlendirilmektedir. Bir yönetim kadrosu, genel itibarıyla bu biçimde geçimini sağladığı zaman "prebendalizm" ortaya çıkmaktadır (Weber, a.g.e., s.355). Osmanlı'da arpalık, vezir, beylerbeyi ve sancakbeyleri gibi askeri sınıf ile ilmiye sınıfından mazul şeyhülislam, kazasker ve mevalinin geçinmeleri için tahsis olunan muvakkat mazuliyet maaşı veyahut tekaüd maaşının adıdır (bkz. İsmail hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.122). Mardin, Osmanlı sultanlarının da devlet denilen olgunun en tepesinde bulduklarını, memurlarla ilişkilerinin ataerkil-patrimonyal olduğunu, sultan için Osmanlı Devleti'nin, büyük bir oikos, yani üzerinde ilahi yetki ile hüküm sürdüğü bir aile kurumu mesabesinde olduğunu ifade etmektedir (Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi**, (Der: Mümtazer Türköne, Tuncay önder), İletişim, İstanbul, 2015, s.110).

⁴³ Yılmaz, a.g.e., s.13-14.

⁴⁴ Ortaçağdaki devlet yapılarından ve monarşik-oligarşik devletlerden farklı bir biçimde örgütlenen ulus-devlet esas olarak yürütme, yasama ve yargı işlerinin milli bir hükümetin bünyesinde merkezileştiği ve prensip olarak tüm yetişkin yurttaşların resmi eşitliğine dayalı siyasi katılıma imkan tanıyan siyasi bir sistem olarak somutlaşmıştır (Jean Leca, "Neden Söz Ediyoruz", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.13-14. Kimi araştırmacılar göre ise ulus-devlet denilen olgu; savaşçılar, köylüler, zanaatkarlar ve tüccarlar gibi katı ve dört parçalı bir sosyal katmanlaşma çerçevesinde organik, cemaatçi ve korporatist bir "felsefi esas" üzerinde örgütlenmiştir (Richard Dubreuil, "Japonya: Feodal Çağa Uzanan Bir Ulusal Bilinç", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.116). Condorcet'e göre 'insan yurttaş olarak doğmaz, eğitim ve bilgilenme yoluyla yurttaş olur' (bkz.

noktada, modernite ile özdeşleştirilen dört "kurumsal kümeleşme"den bahsetmektedir.⁴⁵ Yazar, bu kümeleşmelerin; "yoğun gözetleme", "kapitalist girişim", "endüstriyel üretim" ve "şiddet araçlarının merkezi denetiminin pekiştirilmesi" şeklinde ortaya koymaktadır. Giddens, bunların "tahsis edeci" (allocative) ve "otorite" (authoritative) kaynakları olarak tanımlanan iki tür iktidar kaynağıyla beraber değerlendirildiğinde modern devletin hükmetme biçimine yönelik bir perspektif ortaya koyduğunu dile getirmektedir.⁴⁶

Giddens'in bu perspektifine göre bütün iktidar biçimleri gündelik olanın öngörülebilirliğine yani "düzenlenerek oldurulmasına" göre ayarlanmaktadır. Bu perspektifle ortaya konulan sistemin en önemli aracı da "gözetleme"dir.⁴⁷ Gözetleme derken Giddens, iki farklı anlam kastetmektedir. İlk anlam, merkezi iktidarın insan davranışlarının düzenlenmesi ve koordinasyonunu içeren kullanıma biçimleriyle ilgili olan bilginin şifrenmesi ve depolanmasını içermektedir. Ama bu noktada önem arz eden bilginin şifrenmesinden ziyade bilginin depolanmasıdır.⁴⁸ Gözetlemenin ikinci anlamı, bazı insanların faaliyetlerinin, bu insanlar üzerinde tahakküm kuran başka insanlar tarafından doğrudan izlenmesidir. Eylemlerin, belli sınırları olan uzamlarda yoğunlaştırılması ve sıkıştırılması, onların hâkim konumda bulunan gruplarca hem izlenebilme hem de denetlenebilme derecesini büyük oranda artırmaktadır. Modern öncesi toplumlarda çoğunlukla bu ikinci anlamıyla gözetleme imkanları nispeten sınırlı olmuştur.⁴⁹

Catherine Wihtol De Wenden, "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip hem Ortak", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.42). Kimilerine göre ise gerçek anlamda bir yurttaşlık olmadığı zaman demokrasi aldatmacadan başka bir şey ifade etmez (bkz. Charles Urjewicz, "Güney Kafkasya Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.105). Ulus-devletlerin nesli de hem kralların tahakkümü altında "rasyonel bir devlet kurumu" oluşturan hukukçular, diplomatlar ve asker kesimden oluşmakta hem de Cavour ve Bismark gibi liderlerin ortaya koydukları bir "kültür milletinin" sanal birliğinin sağlanmasına yönelik propaganda yapan ve diplomatik-askeri pratikler ile halkları devletsel birliğe hazırlayan yazar, tarihçi bilginler ve aydınlardan oluşmaktadır (bkz. Jürgen Habermas, "öteki" olmak "öteki"yle yaşamak: Siyaset Kuramı Yazıları, (Çev: İlknur Aka), Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2015, s.13-14).

⁴⁵ Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, 12.

⁴⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s.12-13.

⁴⁷ **a.g.e.**, s.13-14.

⁴⁸ Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.24.

⁴⁹ Ortaçağda Katolik yerel rahipler ile geleneksel Çin devletinde jurnalcilerin işlevsel kılınmaları gözetlemenin ikinci anlamına örnek olarak verilebilir. Ama devletin görevlendirdiği merkezi jurnalciler yalnızca şehir merkezlerinde doğrudan ve düzenli bir gözetleme yapma olanağına sahip olabilmişler. Bu uygulamaların, modern toplumlarda inşa edilen modern örgütlenmelerle

Aslında ileride da görüleceği üzere devlet iktidarına sahip olanların toplumu gözetlemesi çok eski zamanlardan beri iktidarlar tarafından yapılmış tarihsel bir gerçekliktir. Osmanlı'da ise "gözetleme" özellikle Tanzimat Devri'nden sonra gizli istihbarat toplayacak hafiyeler vasıtasıyla görünür olmuş, ancak özellikle II. Abdülhamid devri ile birlikte zirveye çıkmıştır. Bu yapı, II. Abdülhamid zamanında kurumsallaştırılmış, iktidarının en öne çıkan niteliklerinden biri haline getirilmiştir. II. Abdülhamid, aynı zamanda kurduğu sansür teşkilatıyla bu anlayışını pekiştirmiş, ülkenin her tarafında bizzat kendisinin takip ettiği jurnalciler bulundurmıştır. Bu anlayış imparatorluğun periferilerinde yerel iktidarlarını inşa eden aşiret reisleri tarafından da taklit edilmiştir. II. Mahmut'tan önce Osmanlı, özellikle periferilerinde daha çok "yönetmeden yönetmeyi" tercih etmişken, bu devirden sonra ve özellikle II. Abdülhamid döneminde idare olabildiğince merkezileştirilmiş, doğrudan yönetim anlayışı egemen hale getirilmiştir. Ancak çalışmanın ilgili kısımlarında da işleneceği üzere sultan, Kürt aşiretleriyle geliştirdiği ilişkilerde bu yönetim anlayışını gevşetmiş, farklı bir metod uygulamıştır.

Yönetimsellik ve Biopolitika

Devlet ve onun inşa ettiği iktidar üzerine yapılan çalışmalarda Foucault'nun kavramsallaştırdığı "yönetimsellik" modeli de önemli bir yer işgal etmektedir. Foucault'nun yönetimsellik dediği, "şey"lerin özellikle de nüfusun yönetilmesi konusudur. Yönetim (government) veya hükümet, egemenlikten farklı olarak toplumsal refahının artırılması ve aynı zamanda uzun süreli olması gibi durumlarla ilgilenmektedir. Esasında, yönetimsellik eko-politika bağlamında "nüfusu yönetmek" anlamında kullanılmaktadır. Bu yönetim biçiminde sadece toplum değil, ayrıca bireylerin tamamı yönetilmek istenmektedir. Yönetimsellikte, sağlık, refah, zenginlik, mutluluk politikalarıyla birlikte topluma nüfuz etmeye imkan veren ekonomik sistemin de devamlılığını sağlayan bir yönetim anlayışı mevcuttur. Yönetimsellik modeli, aynı zamanda devlet ile diğer iktidar biçimleri arasındaki ilişkiyi özellikle de "egemenlik" ve "disiplin" meselelerini kapsamaktadır. Yönetimsellik, bir yandan disiplinin ve egemenliğin tipik nitelikleri olarak tanımlanabilecek teknikleri, rasyonaliteleri ve kurumları devam ettirirken, diğer

---

karşılaştırıldığında, oldukça zayıf kaldıkları görülmektedir (bkz. Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.25-26).

yandan onları yeniden üretmektedir. Yönetimsellik, benzer bir biçimde nüfusu da; ordu, polis, diplomatik yapı, ajanlar gibi "*güvenlik aygıtlarıyla*" çepeçevre sarmayı da kapsamaktadır. Oluşturulan bu yapı sağlık, eğitim ve sosyal refah mekanizmalarının ulusal ekonomi çerçevesinde işlerlik kazanmasını da etkilemektedir. Bu noktada iktidar tarafından oluşturulan "*egemenlik-disiplin-hükümet*" skalası otoritenin modern biçimi bakımından hayati bir önem taşımaktadır. İktidarın yönetim aracı olarak devletin yönetimselleşmesi sağlığın, refahın, yaşamın en yüksek seviyesini amaçlamaktadır. Dolayısıyla devletle ilişkili tüm iktidar biçimleri Foucault'un kavramsallaştırmasıyla "*biopolitik*" bir niteliğe bürünmektedir.⁵⁰

Egemen iktidarın en başat niteliklerinden biri olarak simgelenen eski öldürme gücü, bundan böyle yerini titizlikle yapılan bedenlerin yönetimi ile yaşamın hesapçı bir şekilde işletilmesine bırakmaktadır. Klasik çağ süresince hızlı bir biçimde dil, okullar, kolejler, kışlalar ve atölye benzeri farklı disiplinler gelişmiş, politik uygulamalar ve ekonomik gözlemler sahasında "*doğurganlık, uzun yaşama, kamu sağlığı, konut, göç sorunları*" belirlemiştir. Yani bu süreçte bedenlerin boyun eğmesini sağlamak ve nüfus denetimi yapmak için değişik birçok tekniğin aniden bitmesine tanık olunmuştur. Dolayısıyla da "*biyo-iktidar*" çağı başlamıştır. Bu şekilde gelişim ortaya koyan biyo-iktidar, XVIII. yüzyılda açık bir biçimde iki yönlü bir şekilde ayrılmıştır. Disiplin için ordu ve okul gibi kurumlar işlevselleştirilmiş, nüfus düzenlemeleri için ise "*demografi, kaynaklarla nüfus arasındaki orantıya ilişkin tahminler, zenginliklerin ve bunların dolaşımının, yaşamların ve bunların olası uzunluğunun çizelgelere geçirilmesi*" ortaya çıkmıştır.⁵¹

II. Abdülhamid'in devrinde de, sadece bu döneme özgü değildir, devlet isyan edenleri idam etmek yerine, makam, mevki ve atiyelerle yanına çekmeye çalışmış,

---

⁵⁰ Yılmaz, **a.g.e.**, s.26-27. Foucault, somut olarak yaşam üzerinde geliştirilen iktidarın, esas olarak XVII. yüzyıldan itibaren belli başlı iki biçimde geliştiğini dile getirmektedir. Bu iki kutup daha çok bir ara bağıntı kümesinin birbirine bağladığı iki gelişim kutbu meydana getirmektedir. Foucault, anlaşıldığı kadarıyla kutuplardan ilk oluşanın bedeninin "*anatomo-politikası*" olduğunu, bunun bir makine olarak değerlendirilen bedeni merkez aldığı belirtmektedir. Foucault ilkinden sonra nüfusun "*bio-politikası*"nın geldiğini, başka bir ifadeyle XVIII. yüzyıl ortasında meydana gelen ikinci kutbun, "*canlı varlığın mekaniğinin etkisinde olan ve biyolojik süreçlerin dayanağını oluşturan bedeni merkez*" aldığı, "*bollaşma, doğum ve ölüm oranları, sağlık düzeyi, yaşam süresi*" ile bu unsurları etkileyebilecek tüm koşulların önem kazanmaya başladığını belirtmektedir (Michel Foucault, **Cinselliğin Tarihi**, (Çev: Hülya Uğur Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007, s.102-103).

⁵¹ Foucault, **a.g.e.**, s.103.

bu anlamıyla yönetimselliği tercih etmiş, düzeni ve disiplini bu yöntemle sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı II. Mahmut döneminden itibaren aslında eğitim üzerine de yoğunlaşmış, II. Abdülhamid onu endoktrinasyon aracı haline getirmiş, merkezin çevresindeki periferilerde "*hal-i vahşet ve bedeviyet*" içinde yaşayan aşiretleri sadık hale getirip devlete ve özellikle de kendine bağlı kılmaya çalışmıştır. Modernleşme yoluna giren Osmanlı, nüfus sayımları da yaptırmış, pasaport, hafiye teşkilatı ve sansür gibi aygıtlarla toplumu kontrol etmek için uğraşmıştır. Özellikle II. Abdülhamid, halkın sorunlarıyla bizzat ilgilenmeye çalışmış, toplumsal refahı yükseltmek için düzenlemeler yapmıştır. Sultan, göç sorunlarıyla da bizzat ilgilenmiş, özellikle dışarıdan gelen göçmenleri Osmanlı toplumuna entegre etmek için teşkilatlanmaya gitmiştir.

Kamusal Senaryo ve Tahakküm

Toplumsal gruplar arasındaki tahakküm durumlarında normal olarak hüküm süren teatral zorunluluklar, hakim grubun olayların görünmesini istediği biçime çok yakın kamusal bir senaryo üretmektedir. Hakim grup hiç bir zaman sahneyi mutlak biçimde denetlemez, ama normalde her zaman onun istediği birey ya da gruplar hüküm sürmektedir. Hakim grubun dışında kalan "*aşağıdaki gruplar*", kendilerinden beklendiğini bildikleri dizeleri okuyarak ve jestleri yaparak, az çok inanılır bir gösteri ürettiklerinde bu onların çıkarına olmaktadır. "*Kamusal Senaryo*" olarak kavramsallaştırılan bu teatral zorunluluklar ideolojik terimlerle, kamusal uzlaştırıcı tonuyla, hakim değerler ve hakim söylemin hegemonyası için ikna edici kanıtlar sağlamaktadır. İktidar ilişkilerinin etkilerinin en sarıh olduğu yer olan bu kamusal alanda yazılan kamusal senaryoya dayanan bir analiz tek başına dikkate alındığında, hakim grubun tabiiyetinde bulunan grupların tabiiyet koşullarını gönüllü bir şekilde onayladıkları, hatta bu konuda gayretli ortaklar oldukları sonucuna varmak en iyi ihtimaldir. Ama eğer kamusal senaryo göz önünde bulundurulup, yapılan gösterinin gerçek olup olmadığını sorunsallaştırılırsa bir tahminde bulunmak kolaylaşır.⁵²

Scott, hakikiliğini tekzip ederek, yapıları bir gösteri olarak adlandırmak için hangi kanıtlara sahip olduğunu sorgulamakta ve bir sonuca ulaşmaktadır. Scott'a göre kuşkusuz oyuncuyla (tabi grubun üyeleriyle) sahne (mekan) arasında, özellikle

⁵² J. C. Scott, **Tahakküm ve Direniş Sanatları**, (Çev: Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 20014, s.29-31.

iktidar yüklü olan bu bağlam dışına çıkıp konuşmadıkça veya oyuncu sahnede bir biçimde daha önce izlediğimiz gösterilerin yalnızca bir numara olduğunu açık bir şekilde söylemedikçe, gösterinin ne kadar yapmacık ya da dayatılmış olduğunu bilmek mümkün değildir. Scott, eğer tabii olanların hakim olanlar karşısındaki söylemi kamusal bir senaryo ise "*sahne arkasında*" iktidar sahiplerinin doğrudan gözleminin ötesinde yer alan söylemi nitelemek için "*gizli senaryo*" terimini kullanmaktadır. Gizli senaryo olarak nitelendirilen durum, kamusal senaryoda ortaya konanları onaylayan, onlarla çelişen veya onları değiştiren sahne arkasındaki konuşmalardan, jestlerden ve eylemlerden oluşması anlamında onun bir biçimidir.⁵³

Scott tarafından ortaya konulan bu düşünceler, Osmanlı'nın geleneksel Kürt siyasasını analiz etmede kolaylaştırıcı bir kavramsallaştırma olacaktır. Osmanlı'nın XVI. yüzyılda topraklarına dahil ettiği Kürt topraklarında araçlar olarak işlevselleştirdiği Kürt beyleri ile teatral bir koşutluk ilişkisi yaşayıp yaşamadığı, kamusal senaryonun dışında gizli bir senaryoya yol açıp açmadığı, bu bölümdeki kuramsal çerçeveden yararlanılarak açıklığa kavuşturulacaktır. Osmanlı Devleti ile Kürt aşiret reisleri arasında geliştirilen ilişkinin bir zorunluluktan mı, gönüllü bir boyun eğme gösterisi şeklinde mi, yoksa karşılıklı çıkara dayalı bir zemin üzerine mi inşa edildiği de yine bu bölümden destek alınarak analiz edilecektir.

Çalışmada bu kavramsal yaklaşımlarla birlikte kullanılan "*millet*", "*milliyetçilik*", "*Kürt*", "*Kürt bölgesi*", "*Kürdistan*", "*Kürt emirlik yapısı*" ve "*Hamidiye Ricali*" gibi kavramların da hangi anlamda ve hangi bağlamda kullanıldığını açıklamakta fayda mülahaza edilmektedir. Millet kavramı, modern manadaki millet bağlamından ziyade Osmanlı'nın dine dayalı millet anlayışı çerçevesinde kullanılmış, milliyetçilik terimi ise modern anlamı dikkate alınarak kullanılmıştır. Kürt kelimesi Osmanlı'nın doğu bölgesinde yaşayan ve daha çok aşiret örüntüsünün güçlü olduğu topluluğu tanımlamak için kullanılırken, Kürdistan terimi hiçbir siyasi anlam yüklenilmeden Osmanlı'nın Kürt unsurunun yaşadığı coğrafya manasında kullanılmıştır. Aynı şekilde Kürt bölgesi de Kürt unsurun çoğunluk oluşturduğu coğrafi bölgeyi belirtmek için işlevselleştirilmiş, Kürt emirlik yapısı da literatürde de kullanıldığı şekliyle, herhangi bir siyasi anlam yüklenilmeden, Osmanlı'nın doğu çeperinde merkezi iktidarın onayı ve desteğiyle ortaya çıkan, bu

---

⁵³ Scott, a.g.e., s.29-31.

destekle kendine meşruiyet zemini oluşturan yerel Kürt aşiret konfederasyonlarını tanımlamak için işlevselleştirilmiştir. Hamidiye Ricali kavramı ise II. Abdülhamid ile birlikte merkezi iktidarın elitleri arasına katılan, bu konumlarına sultan sayesinde gelen ve geleceklerini II. Abdülhamid'in iktidarında gören kişiler için kullanılmıştır.

B. Yöntem ve Kaynak Tahlili

Marks ve Freud gibi düşünürler, kendi tarzlarında, "*sistemli bir şekilde izlenen, sürekli olarak üzerinde düşünülen ve sorgulanan bir toplumsal pratiğin ifadesi olmayan her kuramın geçersiz olduğunu*" dile getirmiş;⁵⁴ Sartre hem bilimsel hem de felsefi bütün kuramların olası olduğunu ileri sürmüştü;⁵⁵ Durkheim ise bilimin nesnel olabilmesi için, onsuz oluşmuş kavramlardan değil, duyumlardan yola çıkması gerektiğini,⁵⁶ bilimin sadece aynı değere ve ehemmiyete sahip olgular tanıdığını, onları gözlemlendiğini, açıkladığını fakat yargılamadığını ifade etmiştir.⁵⁷

Tarihçiler ise eskiden beri mevcut olan ve tarihsel bilginin öznel mi (yani gözleyene bağlı) yoksa nesnel mi (yani gözleyenden bağımsız) olduğu sorusuna dikkat çekmektedir.⁵⁸ Braudel, eskiden bilimin ancak öngörürse bilim olarak kabul edildiğini, bunun da bilim ya kahin olacak ya da bilim olmayacak anlamına geldiğini, halbuki kendisinin içinde yaşadığı zaman diliminde tarih de dahil hiçbir toplumsal bilimin kehanete yönelik iş yapmadığını ve bu şekilde düşünüldüğünde, eski

⁵⁴ Eugene Enriquez, **Sürüden Devlete: Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme**, (Çev: Nilgün Tural) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004, s.16. Alexandre Koyre, bilimin doğup, gelişebilmesi için, Aristoteles'in de ifade ettiği gibi, zamanı olan insanların bulunmasına bağlı olduğunu, fakat bunun da yetmeyeceğini, "*leisureci classes*" üyeleri meyanında, doyumlarını anlamada, "*theoria*"da bulan insanların da olması gerektiğini belirtmektedir (Alexandre Koyre, **Bilim Tarihi Yazıları**, (Çev: Kurtuluş Dinçer), TÜBİTAK, Ankara, 2000, s.255-256). Evans ise tartışmalar ile kuramların, sırf çoğunluk tarafından benimsendiği için tartışmasız kabul edilmemesi gerektiğini, bunların kendi değerleri ile değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmektedir (Richard J. Evans, **Tarihin Savunusu**, (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi yayınları, Ankara, 1999, s. 21).

⁵⁵ Jean-Paul Sartre, **Varoluşçuluk**, (Çev: Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, 2013, s.93. "*Anlamak, vazedilen hipotezlerin somut gerçek ile sınılandıktan sonra doğrulanması ile kabildir. Böylece, anlamının sistemleşmiş bir şekli olan teori, gerçeğe daha fazla yaklaşılmasını sağlar. Fakat, kurulan her teori nihai doğrular cümlesi demek değildir. Teori, yeni bulgular ile daima değişebilir; aksi halde doğma haline gelir. Bilim adamı ise doğmalara karşıdır*" (Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Köz Yayınları, İstanbul, 1971, s.9).

⁵⁶ Emile Durkheim, **Sosyolojik Yöntemin Kuralları**, (Çev: Cemal Bali Akal), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2012, s.58.

⁵⁷ Durkheim, **ag.e.**, s.61. Durkheim: Tarih'in yalnızca insan hayatının doğal çerçevesi olmadığını, insanın tarihin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir. Ona göre insan, zaman-dışı, sabit ve hareketsiz bir şey olarak kavramaya çalışıldığında ve tarihten koparıldığında, gerçek doğasından koparılmış olur (Anthony Giddens, **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, (Çev: Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2010, s.176).

⁵⁸ John H. Arnold, **Tarih**, (Çev: Sevda Çalışkan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2007, s.151.

kurallara göre bunlardan hiçbirinin bilimin adını almaya haklarının olmadığını ortaya çıkıldığını, zaten iyice anlaşılması gereken bir nokta olarak kehanetin, yalnızca tarihin sürekliliği durumunda mümkün olabildiğini ve bunun tüm tarihçiler tarafından olmasa da tüm sosyologlar tarafından şiddetli bir şekilde reddedildiğini ifade etmektedir.⁵⁹

Collingwood'un aktarımına göre Windelband, 1894 yılında tarih⁶⁰ ile bilimin her birinin kendine özgü bir yöntemi olan iki farklı olgu olduklarını, bilimin amacının genel yasaları ortaya koymak olduğunu, tarihin ise asıl amacının tek tek olguların betimlenmesi olduğunu ileri sürmektedir. Windelband'a göre iki tür bilim vardır; bunlardan biri sözcüğün genel anlamıyla bilim, diğeri de tarih bilimidir. Bury, XX. yüzyılın başlarında tarihsel olayların genel yasalara başvurarak açıklanabileceği düşüncesine saldıran bir çalışma ele almış; tekbiçimliliklere evet yasalara hayır diye yazmıştır. Ona göre yasaları gerçek anlamda belirleyen şey rastlantıların denk düşmesidir. Bury, tarihin, bilimin konusunu oluşturan türden nedensel art ardalıklarla değil, *'iki ya da daha çok bağımsız nedenler zincirinin rastlantısal çarpışmasıyla'* belirlendiğini ileri sürmektedir.⁶¹ Bury, farklı bir felsefe eğitimiyle donandığından çağdaşlarından ayrılmış,⁶² *"tarih basbayağı bir bilimdir, ne eksik, ne fazla"* olduğunu öne sürmüştür.⁶³

Collingwood da tarihin bir bilim olduğunu, fakat özel türden bir bilim olduğunu, işinin gözlemlenme olanağı olmayan olayları incelemek olduğunu, bu olayları gözlemlemeye giren ve tarihinin ilgilendiği olayların *"kanıt"*ı denilen başka

⁵⁹ Fernand Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016, s.29-30.

⁶⁰ John Tosh, *"tarih"* denilen kelimenin günlük konuşma dilinde iki anlama geldiğini; bu kavramın hem geçmişte meydana gelmiş olayları belirttiğini, hem de geçmişin tarihinin çalışmasında yeniden inşa edilip aktarılmasını ifade ettiğini dile getirmektedir (bkz. John Tosh, **Tarihin Peşinde**, (Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı, İstanbul, 2013, s.vii). Carr ise Tarih nedir diye sorulan soruya: *"Tarihçi ile olguları arasında kesintisiz bir karşılıklı etkileşim süreci, bugün ile geçmiş arasında bitmez bir diyalog"* şeklinde bir cevap vermektedir (Edward Hallett Carr, **Tarih Nedir?**, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), İletişim, İstanbul, 2013, s.82). Bu soruya Paul Veyne ise şöyle bir cevap vermektedir: *"Aristoteles'in haleflerinin bulduğu cevaptan bu yana, iki bin iki yüz yıldır değişmedi: Tarihçiler, aktörü insan olan gerçek olayları anlatırlar; tarih gerçek bir romandır. İlk bakışta anlamsız görünen bir cevap..."* (Paul Veyne, **Tarih Nasıl yazılır**, (Çev: Nihan Özyıldırım), Metis, İstanbul, 2014, s.13).

⁶¹ R. G. Collingwood, **Tarih Tasarımı**, (Çev: Kurtuluş Dinçer), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010, s.211.

⁶² Collingwood, **a.g.e.**, s.208.

⁶³ Tosh, **a.g.e.**, s.149. (ayrıca bkz. Evans, **a.g.e.**, s.30). Fransız Tarihçi Fustel de Coulanges da XIX. yüzyılın ikinci yarısında: *'Tarih bir bilimdir ve bilim olmalıdır'* demektedir (**a.g.e.**, s.28). Trevelyan ise tarihin, bilimsel (araştırma), hayali ve spekülatif (yorum) ve edebi (sunuşun) karışımı olduğunu ileri sürmektedir (**a.g.e.**, s. 33).

bir şeyden çıkarıp savunarak, çıkarımsal bir şekilde incelemek olan bir bilim olduğunu savunmaktadır. Collingwood, tarihin diğer bütün bilimlerle şu noktada ortak olduğunu ifade etmektedir:

*"Dayandığı temelleri ilk önce kendine, ikinci olarak tanıtlamasını hem izleyebilecek hem de izlemek isteyen bir başkasına göstererek iddiasını doğrulayamadığı sürece, tarihinin tek bir bilgi kırıntısı ileri sürmesine izin verilmez."*⁶⁴

Hobsbawm'ın Renan'dan alıntılacağı gibi *'tarihi yanlış yazmak bir millet olmanın parçasıdır'* şeklinde bir tarihsel gerçeklikten bahsetmek mümkün. Hobsbawm'a göre esasında tarihçiler mesleklerinin bir icabı veya gereği olarak, bir milletin tarihini yanlış yazamazlar ya da hiç olmazsa bu doğrultuda çabalamaları bir zorunluluktur. Yazar ayrıca bir Siyonist, Ferian veya Orangeman olmanın gerçek anlamda ciddi bir Yahudi ya da İrlanda tarihini yazmaya engel olmadığını, bu noktada tarihçilerin çalışma esnasında inançlarını geride bırakabilmelerinin önemli olduğunu ifade etmektedir. Hobsbawm, özellikle kimi milliyetçi tarihçilerin, inançlarını geride bırakarak tarih yazmayı başaramadıklarını öne sürmektedir.⁶⁵

Düşünce Tarihi: Olguların Arkasındaki Düşünceyi/Mantalityi Yakalamak

Collingwood, olayların salt olay süreçleri olmadığını, düşünce süreçlerinden oluşan bir iç yanı olan eylem süreçleri olduğunu ve tarihçilerin aradıkları şeyin de bu düşünce süreçleri olduğunu,⁶⁶ dolayısıyla da her tarihin düşünce tarihi olduğunu öne sürmektedir.⁶⁷ Düşünce tarihi,⁶⁸ Foucault'nun sözleriyle söylersek, *'tümcelerinin arkasında konuşan öznenin niyetini ve onun bilinçli etkinliğini yeniden keşfetmeye'*

⁶⁴ Collingwood, **a.g.e.**, s.231. Hobsbawm ise *"Geçmiş, insan bilincinin sürekli bir boyutu; insan toplumunun kurumları, değerleri ve diğer kalıplarının kaçınılmaz bir bileşenidir. Tarihçilerin önündeki problem de, toplumdaki bu "geçmiş duygusu"nun doğasını analiz etmek ve bu duygudaki değişiklikler ile dönüşümlerin izini sürmek"* olduğunu öne sürmektedir (Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, (Çev. Osman Akinhay), Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999, s.17).

⁶⁵ E. J. Hobsbawm, **Millîyetler ve Milliyetçilik**, (Çev: Osman Akinhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014, s.27-28. Bloch'a göre *"iki türlü tarafsızlık mevcuttur; Alimin tarafsızlığı ve hakim tarafsızlığı. Ortak bir kökleri vardır: Hakikate namusluca boyun eğmek. Alim en sevdiği kuramların belki de yerle bir edecek deneyi kayda geçirir, hatta bu deneyi kıskırtır. Gönlünden geçen gizli dilek ne olursa olsun, iyi bir yargıç olguları nasıl olmuşlarsa öyle öğrenmekten başka bir kaygı gütmeyen tanıkları sorguya çeker. Bu iki taraf açısından da tartışma götürmez bir vicdani yükümlülüktür"* (Marc Bloch, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, (Çev: Ali Berktaş), İletişim, İstanbul, 2013, s.55).

⁶⁶ Collingwood, **a.g.e.**, s.288.

⁶⁷ Carr, **Tarih Nedir?**, s.73.

⁶⁸ Tosh, düşünce tarihinin siyasal düşüncenin dışında, iktisadi ve sosyal düşünceyi, ilahiyatı, bilimsel düşünceyi ve doğrudan tarih yazıcılığında ifade edilen değerler ile kabulleri içerdiğini, bütün bir tarihsel dönemin düşünsel iklimini yakalamaya çalıştığını ifade etmektedir (Tosh, **a.g.e.**, s.80).

ve 'söylenmiş olanın arkasında neyin söylendiğini' keşfedilip, ortaya konulmasıdır.⁶⁹ Tarihçiler, "ex hypothesi" (varsayımdan yola çıkarak) inceleme yapmakta, bilmek istediği olguların görgü tanıkları olmadıklarını, geçmişe ilişkin yegane olanaklı bilginin aracılı, çıkarımsal ya da dolaylı olduğunu ve hiçbir zaman deneysel olmadığını pek iyi bilmekteler.⁷⁰ Tarihçiler, olayların içine bu şekilde sızıp, dile getirdikleri düşüncüyü ortaya çıkardıklarında, bilim insanlarının yapamayacağı bir şey yapmakta, bu anlamıyla tarihçilerin işleri bilim adamınınkinden daha karmaşık hale gelmekte, fakat bir başka anlamıyla ise daha yalın hale gelmektedir. Tarihçilerin, tarihçi olmayı elden bırakmadan, olayların nedenlerini veya yasalarını ararken bilim adamlarına öykünmelerine gerek yoktur ki zaten öykünmemekteler.⁷¹

Collingwood, bilim insanları "turnusol kağıdı neden pembeleşiyor?" diye sorduklarında "turnusol kağıdı nelerden ötürü pembeleşiyor" demek istediklerini, tarihçilerin ise "Brutus Caesar'ı neden bıçakladı?" diye sorduklarında "Brutus ne düşündü, onu Caesar'ı bıçaklama kararına vardırın ne?" demek istediklerini, tarihçiler için olayların nedenlerinin, eylemi olayın olmasına yol açan kişinin zihnindeki düşünce demek olduğunu öne sürmektedir.⁷² Tarihçiler, geçmiş düşüncüyü yeniden canlandırmakla kalmamakta, onu kendi bilgisinin çerçevesinde yeniden canlandırmakta, yeniden canlandırırken de onu eleştirmekte, değeriyle ilgili kendi yargısını oluşturmakta ve onda ayırt edebildiği hataları düzeltmektedir.⁷³

Toplumsal Tarih

Tarihin biri siyasal, öteki toplumsal olan, Braudel'e göre, iki genel planı bulunmaktadır.⁷⁴ Ancak Toplumsal tarihçiler siyasi tarihçilerin odaklandıklarından farklı şeylere odaklanırlar. Toplumsal tarihçiler sıradan insanlarla ilgili daha iyi bilgiler edinmek için daha iyi kaynaklar olarak değerlendirilen bürokratik ve yerel kayıtlara yoğunlaşmaktadır.⁷⁵ Aslında tarihçiler, aynı zamanda pek çok farklı

⁶⁹ Mesut Yeğen, **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.31.

⁷⁰ Collingwood, **a.g.e.**, s.366.

⁷¹ **a.g.e.**, s.287.

⁷² **a.g.e.**, s.287.

⁷³ **a.g.e.**, s.288.

⁷⁴ Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, s.180.

⁷⁵ Arnold, **a.g.e.**, s.111.

açıklamayla ilgilenebilmekte, hem toplumsal hem kültürel hem siyasal hem de ekonomik açıklamaları kullanmayı yararlı görebilmektedir.⁷⁶

Braudel, toplumsal tarihin hareketsizlik ile uzun süreyi seferber edebildiği ölçüde, kaba ve ağır toplumsal gerçekliğin kötü koşullara, krizlere ve şoklara direnebildiğini, zaten Ortaçağ'da da her şeyi bellemiş, hatmetmiş olan toplumsal tarihin bulunduğunu, aslında yegane tarihin de o olduğunu iddia etmektedir.⁷⁷ Tarih denilen fenomenin siyasal "*olaylardan*" daha fazla şey olduğu düşüncesi belirginleşmeye başladığında, bu Thukydides'in siyasi tarih kulesinden ilk kaçış olarak değerlendirilmektedir.⁷⁸ Braudel, olaysal olmayan tarih biçiminin, öteki sosyal bilim alanlarıyla ilişkiye geçtiği kaçınılmaz temasta kendini emredici olacak bir biçimde dayattığını ifade etmektedir. Bu tarih bakış açısı, Fransa'da Henri Berrin'in büyüleyici "*Revue de Synthèse Historique*" adlı mecmuasının 1900 yılından sonraki çalışmaları sayesinde ve daha sonra da Lucien Febvre ile Marc Bloch'un *Annales* mecmualarının münbit ve çok etkin kampanyaları sayesinde 1929⁷⁹ yılından sonra örgütlenmeye başlamış, bu tarihlerden sonra tarihçilik, tekil olayları derlemek için gösterdiği özeni tekrarlanan olaylara da vermeye başlamış, bilinçli olaylar kadar bilinçsiz olayları da bilmek için uğraşmıştır. Tarihçiler artık iktisatçı, sosyolog, antropolog, nüfusbilimci, psikolog, dilci de olmuş, bu taze zihnin bağlarının aynı zamanda dostluk ve sevgi bağları da olmuştur. Lucien Febvre ve Marc Bloch'un⁸⁰ *Annales* mecmuasını⁸¹ coğrafyacı Albert Demendoen ve Jules Sion, sosyolog Maurice Halbwachs, Charles Blondel ve psikolog Henri Wallon, filozof-sosyolog-

---

⁷⁶ a.g.e., s.122.

⁷⁷ Braudel, *Tarih Üzerine Yazılar*, s.181.

⁷⁸ Arnold, a.g.e., s.58.

⁷⁹ Bloch ve Febvre 1929 yılında kısaca *Annales* olarak bilinen "*Annales d'histoire sociale et économique*" dergisini çıkarmaya başladılar (Tosh, a.g.e., s.92). (ayrıca bkz. Georg G. Iggers, *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*, (Çev: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı, İstanbul, 2016, s.60-61).

⁸⁰ Bloch, "*aynı insanda uzmanlık çokluğunun yerine farklı alimler tarafından uygulanan, ama hepsi aynı biricik izleğin aydınlatılmasına yönelik tekniklerin ittifakını geçirmekten başka bir derman yoktur*" şeklinde bir değerlendirmede bulunmaktadır (Bloch, a.g.e., s.109).

⁸¹ Iggers'a göre "*Ranke'den Marx ve Weber'e ve onlardan sonra Amerikan sosyal bilim-yönelimli tarihçilere değin, sözcüğün gerçek anlamıyla bütün tarihçiler, tarihi geçmişten geleceğe doğru ilerleyen, tek boyutlu bir zaman olarak görmüştü. Annales tarihçileri, zaman göreceliğinin ve çokkatmanlılığının altını çizerek, bu kavrayışı kökünden değiştirdiler*" (bkz. Iggers, a.g.e., s.56).

iktisatçı François Simiand gibi dostlarıyla birlikte kurmuş, bu insanlar ile sürekli bir insan bilimleri "*kolokyumu*" oluşturmuşlar.⁸²

Eleştirel Tarih: Yetkeleri Sanık Kürsüsüne Çıkarmak

Eleştirel tarih, XVII. yüzyıldan başlayarak belirmeye başlamış, XIX. yüzyılda tarihsel bilincin yüceltilmesi şeklinde resmen ilan edilmiştir.⁸³ Collingwood, tarihçilerin özerkliklerinin en açık tanıtlamasını tarihsel eleştirinin sağladığını, Bacon'ın eğretilmesiyle, bilim insanlarının doğayı sorguya çektiği, sorularına cebirle cevap bulmak amacıyla doğaya deney aracılığıyla işkence yaptığı zaman doğa biliminin esas yöntemini bulduğunu, benzer şekilde tarihçilerin de yetkelerini tanık kürsüsüne çıkartıp çapraz sorgulama aracılığıyla ilk ifadelerinde sakladıkları veya kendilerinde olmadığı için vermek istemediklerinde bilgiyi onlardan kopardığı zaman, tarihin de kendi yöntemini bulduğunu dile getirmektedir.⁸⁴ Collingwood, eleştirel tarihçilerin "*yetkeler şöyle şöyle bir olay olduğunu söylüyorlar, onun için öyle olduğuna inanıyorum*" demekle yetinmediklerini, "*yetkeler bu olayın olduğunu söylüyorlar ve hakikati söyleyip söylemediklerine karar verecek olan benim*" dediklerini belirtmektedir.⁸⁵

Kaynak ve Yetke

Collingwood, tarihçilerin kanıt olarak kullanabileceği her şeyin kanıt olduğunu, ama tarihçilerin her şeyi nasıl kanıt olarak kullanılabileceğini önemli olduğunu, kanıtların tarihçiler için içinde buldukları zamanda ve yerde algılanabilir bir şey olması gerektiğini, bir yazılı sayfa, bir sözlü ifade, bir yapı, bir parmak izi gibi o an algılanabilen bir şey olması gerektiğini, tarihçilerin kafalarında

⁸² Braudel, **Tarih Üzerine Yazılar**, s.184. Braudel, çalışmalarında tek doğrultulu zaman düşüncesini tamamen terk edip toplumsal zamanın çoğulluğunu kabul etmektedir. Bu kavram, tarihin farklı düzlemler ya da kademeler üzerinden aktığı kabulüne dayanmaktadır. Söz konusu düzlemler, pratik amaçlar dikkate alınarak üç grupta toplanabilir. Bunlardan uzun dönem (la longe duree), maddi hayatı, zihinsel durumları ve hepsinden önemlisi de doğal ortamın etkisini ortaya çıkarmaktayken, orta dönem, toplumsal, ekonomik ve siyasi örgütlenmelerin ömrünü kapsamaktadır. Kısa dönem ise bireyin ve l'histoire evenementielle'in ömrü olarak ele alınmaktadır (Tosh, **a.g.e.**, s.122). (Bu konu için ayrıca, bkz. Carr, **Tarih Nedir**, 2013; Iggers, **a.g.e.**, 2016). Braudel, "*II. Filip Dönemi Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*" adlı çalışmasıyla diğer çalışmalarında "*longe duree*" lehine olayları küçümsemektedir. Yazar, hikayeyi üç hızda anlatmaktadır: "*coğrafi zaman, sosyal zaman ve bireysel zaman*" (Michael Stanford, **Tarihin İncelenmesi İçin Bir Kılavuz**, Yurt Yayınları, 2010, s.9).

⁸³ Collingwood, **a.g.e.**, s.339.

⁸⁴ **a.g.e.**, s.314. Evans'a göre de tarihçiler, çoğunlukla, söyledikleri her şeyin mutlak olarak doğruyuş gibi yazmazlar, tam aksine tarihçiler alışılmış dillerinin her zaman söylediklerindeki değişik kesinlik veya olabilirlik düzeylerini özel olarak belirtmek yönünde tercih yaparlar (Evans, **a.g.e.**, s.113-114).

⁸⁵ Collingwood, **a.g.e.**, s.195.

doğru soruyla inceleme yaptıklarında, onlar için algılanabilir şeyler arasında, bir konu hakkında kanıt olarak kullanamayacağı tek bir şeyin olamayacağını öne sürmektedir.⁸⁶

Kanıt da ancak birisi ona tarihsel olarak baktığı zaman kanıt olmakta, yoksa salt algılanmış olgu, tarihsel olarak dilsizdir. Bütün bunlardan dolayı, tarihsel bilgi ancak tarihsel bilgiden çıkabilmektedir.⁸⁷ Arnold da bazen "*kaynakların zaten konuştuğu*"nun söylendiğini, ancak bunun doğru olmadığını, dolayısıyla da kullanılan kaynakların söylediği şeyler kadar söylemediklerinin de düşünülmesi gerektiğini, tarihçilerin kaynaklardaki bu ince noktalara, söylenenlere ile söylenmeyenler arasında bulunan boşluklara, kaynakların ritmine ve arada kaybolan seslere karşı duyarlı olmaları gerektiğini ifade etmektedir.⁸⁸ Bloch da metinlerin ya da arkeolojik kalıntıların, en açık ve güvenilirleri de dahil, ancak tarihçilerin onları sorguya çekmeyi bilmeleri ile konuşmaya başladıklarını ifade etmektedir.⁸⁹

Bu bölüm, çalışmanın nasıl bir anlayışla hazırlandığını, hangi tarihsel yaklaşımlardan faydalandığını, ne tür bir felsefi perspektifle analiz edildiğini, kaynakların ele alınış tarzını ve tarih biliminin hangi metotlarından ilham aldığını ortaya koymak için yazılmıştır. II. Abdülhamid'in geliştirdiği genel siyasa, bu siyasanın araçları ve Kürt politikasının aygıtları çalışmanın ilgili kısımlarında işlenirken, bu bölümde ortaya konulan tarih bilimi anlayışından yararlanılacaktır. Sultanın geliştirdiği iktidar aygıtları işlevselleştirirken hangi düşünce ile hareket ettiği, bu dönemde ortaya çıkan maddi olguların arkasında ne tür bir mantalitenin bulunduğu, çalışmanın bu kısmında ortaya konulan kavramlardan destek alınarak açıklanacak, bu bölümde dile getirilen perspektifle sosyal bilimlerin diğer disiplinlerinden de destek alınarak disiplinler-arası bir anlayışla hazırlanacaktır.

---

⁸⁶ Collingwood, **a.g.e.**, s.325.

⁸⁷ Collingwood, **a.g.e.**, s.326.

⁸⁸ Arnold, **a.g.e.**, s.91. Arnold, farklı düşünce yapılarına, farklı mantalitelere ulaşabilmenin yolunun kaynak malzemeyi çok dikkatli kullanmak olduğunu, bu malzemeyi, onu bırakanların akıllarından hiç geçirmedikleri bir şekilde okumayı ve anlamlandırmayı gerektirebileceğini, modern tarihçilerin bu okuma biçimini "*aykırı okuma*" olarak adlandırdıklarını dile getirmektedir. Böyle bir okuma biçimi, eldeki kaynağın tarihçileri götürmek istediği yöne aykırı bir okuma biçimidir (Arnold, **a.g.e.**, s.134-135). Tarihçiler elde ettikleri kaynakların mümkün kıldığı şeylere bağlı kalmaları gerekir ve mümkün kılmadıklarını da kabul etmeleri gerekir, tarihçiler öykü uyduramamalı veya kendi anlattıklarına uymayan kanıtları yok saymamalıdır (Arnold, **a.g.e.**, s.156).

⁸⁹ Bloch, **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, s.105.

Sultan II. Abdülhamid'in Kürtler ile ilişkisi üzerine bugüne kadar yapılmış bazı çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların çoğunda II. Abdülhamid'in Kürtler için geliştirdiği politikalar ve bu politikaların araçları üzerinde bir bütün olarak durulmamış, konu parçalar halinde ele alınmıştır. Kimi araştırmacılar "*Hamidiye Alayları*" üzerinde durmuş, kimileri de "*Aşiret Mektebi*"ni merkeze alarak konuyu irdelenmiştir. 2000'li yıllardan önce "*Abdülhamit'in Doğu Politikaları*" adıyla yapılmış ve belli bir duyarlılıkla ele alınmış çalışmalar da mevcuttur. Ancak, II. Abdülhamid'in Kürt Politikası adı ile sultanın Kürtler ile ilişkisini ve onlar için geliştirdiği politikaları akademik bir çalışma çerçevesinde bir bütün olarak ele alan çalışmalar henüz yapılmamıştır.

II. Abdülhamid'in Kürt Politikası 1876-1909 adlı tez çalışması dört ana bölümden oluşturulmuştur. Çalışmanın giriş bölümünde devlet üzerine yapılan çalışmalara değinilmiş, geleneksel devlet ile modern devletin nitelikleri sayılmış, bu konuda var olan bazı kavramsal yaklaşımlar işlenmiştir. Bu bağlamda, Max Weber'in "*Ekonomi ve Toplum Cilt I ve II*", Charles Tilly'nin "*Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu*", Micheal Mann'in "*Devletler Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri*", Anthony Giddens'in "*Ulus Devlet ve Şiddet*", Micheal Foucault'un "*Cinselliğin Tarihi*" ve J. C. Scott'un "*Tahakküm ve Direniş Sanatları*" adlı çalışmaları incelenmiş, bu çalışmalarda öne sürülen kavram setlerinden yararlanılmıştır. Weber'in çalışmasından, "*egemenlik*", "*patriyarkalizm*", "*patrimonyalizm*" ve "*sultanizm*" gibi kavramlar alınmış, bu kavramlardan Osmanlı Devleti'nin geleneksel ve modernleşmeye çalışılan devlet yapısı incelenirken yararlanılmıştır. Tilly'nin eserinden "*dolaylı yönetim*" ve "*doğrudan yönetim*" olarak kavramsallaştırılan yönetim anlayışları iktibas edilmiş, bu kavramlardan Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikası ile II. Abdülhamid'in Kürt siyasası işlenirken faydalanılmıştır. Mann'in kitabından "*despotik iktidar*" ile "*altyapısal iktidar*" şeklinde dile getirilen iktidar anlayışları alınmış, bu kavramlardan II. Abdülhamid'in yönetim anlayışı çalışılırken faydalanılmış, modernleşmeye çalışan Osmanlı'nın süreç içerisinde kaydettiği mesafenin boyutu ortaya konulurken yararlanılmıştır. Giddens'in çalışmasından, II. Abdülhamid dönemi işlenirken yararlanılmış, "*gözetleme*" ve "*denetimin diyalektiği*" gibi kavramların söz konusu dönemde gerçekleştirilen pratiklerdeki karşılıklarına bakılmıştır. Foucault'un kitabından

"yönetimsellik" ve "biopolitika" gibi kavramlar alınmış, bu kavramların Osmanlı'da bir karşılığının olup olmadığına bakılmış, bu bağlamda Osmanlı'nın ne kadar geleneksel devlet/toplum yapısından modern devlet/topluma dönüştüğü araştırılırken faydalanılmıştır. Scott'un eserinden teatral metaforu çerçevesinde kullanılan "kamusal senaryo" ile "gizli senaryo" kavramları ödünç alınmış, bu kavramlardan Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikası ile II. Abdülhamid'in Kürt siyasası araştırılırken yararlanılmış, Osmanlı merkezi iktidarı ile periferideki Kürt aşiret reislerinin ilişkilerinde benzer bir durumun yaşanıp yaşanmadığına bakılmıştır.

Çalışmanın Osmanlı Devleti'nin Kürt politikası üzerine yoğunlaşan diğer bölümlerinde, Osmanlı merkezi iktidarının Kürtlerle meskun mahalleri sınırlarına dahil ettikten sonra geliştirdiği Kürt politikası işlenmiş, II. Abdülhamid dönemine kadar olan Osmanlı'nın Kürt siyasasındaki değişimlere dikkat çekilmiş, II. Abdülhamid'in geliştirdiği Kürt siyasasının araçlarına odaklanılmış, bu bölümler yazılırken, daha çok Osmanlı ve Fransız arşiv belgelerinden yararlanılmıştır. Bu noktada Osmanlı Devleti'nin geride bıraktığı belgelerin nihayetinde resmi devlet belgeleri olduğu göz önünde bulundurulmuş, Fransız arşiv belgelerinin de dönemin emperyalist ve sömürgeci devletlerinden biri olan Fransa'nın devlet yetkilileri tarafından rapor haline getirildiğine dikkat edilmiştir. Ayrıca çalışmada faydalanılan yetkilerden elde edilen İngiliz ve Rus arşiv belgeleri de kullanılmış ve bu belgelerin de yine bu dönemin emperyalist ve sömürgeci devletlerin yetkilileri tarafından hazırlandığı unutulmamış, bu belgeler değerlendirilirken eleştiri süzgecinden geçirilerek kullanılmaya dikkat edilmiştir. Bu devletlerin arşiv belgelerinden yararlanıldığı gibi, bu dönemde bölgede görev yapmış olan Rus, İngiliz, Fransız ve Amerikalı devlet yetkilileri ile seyyahlarının ele aldıkları çalışmalardan da faydalanılmıştır. Bu yetkilerden elde edilen bilgiler de yine eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmiş, özellikle yabancı devlet yetkililerinin kendi devletlerinin çıkarlarını düşünerek bu bilgileri aktarma ihtimali göz önünde bulundurulmuştur. Çalışmada yabancı devlet yetkililerinin geride bıraktıkları raporlar ve çalışmalar değerlendirildiği gibi, dönemin Osmanlı devlet yetkililerinin de geride bıraktıkları rapor ve çalışmalar değerlendirilmiş, bu yetkilerin eserleri de aynı eleştiri süzgecinden geçirilerek çalışmaya işlenmiştir.

Çalışmada birinci el belgelerle birlikte Martin van Bruinessen'in "Ağa, Şeyh, Devlet" ve "Kürdistan Üzerine Yazılar", Hakan Özoğlu'nun "Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat", Janet Klein'in "Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri", Wadie Jwaideh'in "Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi", David McDOWALL'ın "Modern Kürt Tarihi", Robert Olsen'in "Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925", Joost Jongerden'in "Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler", Bayram Kodaman'ın "Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası" ve "Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi", Aışan Akpınar'ın "Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi", Nihat Karademir'in "Sultan Abdülhamid ve Kürtler", Tuncay Öğün'ün "Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı", Ahmet Kardam'ın "Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları", Reşat Kasaba'nın "Bir Konargöçer İmparatorluk: Osmanlı'da Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar", Mesut Yeğen'in "Devlet Söyleminde Kürt Sorunu", Ebubekir Hazım Tepeyran'ın "Hatırlar", Selim Deringil'in "İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi" ve "Simgeden Millet: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet" ve İlkay Yılmaz'ın "Serseri, Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları" gibi ikinci el çalışmalardan da faydalanılmıştır.

Bu çalışmalarda Osmanlı Devleti ile Kürt aşiret reisleri arasında karşılıklı menfaate dayalı olan ilişki söz konusu olduğunda benzer düşünceler öne sürülmüş, Osmanlı'nın Kürt bölgelerini sınırlarına dahil ettikten sonra bölgeyi Kürt aşiret reislerini aracı kılarak yönettiği konusunda ortak kanaat oluşmuştur. Benzer şekilde, bu çalışmaların tümünde Osmanlı devletinin merkezi iktidarının modern devlet inşası sürecinde Kürt siyasasında değişikliğe gittiği ve merkezileşme siyasası takip ederek Kürt aşiret reislerinin aracılık rolünü ortadan kaldırdığı ve doğrudan yönetim anlayışı takip ettiği belirtilmektedir. Bu eserlerin müellifleri, Kürt aşiret reislerinin, bu dönemde, Osmanlı'nın Kürt periferisinde uygulamaya koyduğu yeni siyasaya tepki duyduklarını, bu tepkinin de kaybettikleri çıkarlarından kaynaklandığını, modern anlamdaki milliyetçilikten kaynaklanmadığını benzer düşüncelerle dile getirmişler. Bu çalışmalarda, ayrıca Osmanlı'nın Kürt periferisinde takip ettiği geleneksel siyasasından vazgeçerek Kürt aşiret liderleri üzerinden bölgeyi yönetmeyi bırakmasının ve Kürt aşiret konfederasyonlarını ortadan kaldırmasının bölgede

asayışsizliğe ve düzensizliğe yol açtığına dair de bir ortaklaşma söz konusu olmuştur. Çalışmalarda bu süreçte, bölgedeki güç boşluğundan yararlanan Kürt şeyhlerinin güç devşirdiği ve ve politik güç olarak ön plana çıktıkları da esas itibariyle dile getirilmektedir. Ancak şeyhlerin Kürt aşiret liderlerinden sonra ortaya çıkan siyasi iktidar boşluğunu doldurdukları ve bu çerçevede yeni siyasi figürler olarak ortaya çıktıklarına dair olan sav, bu çalışmada sorunsal haline getirilecek, bu çerçevede irdelenecektir. Bununla birlikte mevcut koşullarla birlikte iki yapı arasında var olan örgütlenme farklılığının bu savı zayıflattığı öngörülmüştür.

Kürt şeyhlerinin politik güç olarak Kürt aşiret reislerinin boşluğunu doldurduğunu ifade eden Bruinessen, Olsen ve Wadie gibi araştırmacılar, 1880 yılında meydana gelen Şeyh Ubeydullah İsyanı'nı da milliyetçi bir isyan olarak değerlendirmekte, İsyan'ın bağımsız bir Kürdistan hedefiyle başlatıldığını öne sürmekte ve Kürt milliyetçiliğinin başlangıcı olarak bu isyanı dile getirmekteler. Ancak bu çalışmada söz konusu sav da sorunsallaştırılacak, çünkü dönemin Kürt sosyolojik zemininin milliyetçi bir hareket ve düşünce üretmesinin mümkün olmayacağı öngörülmüştür. Bu noktada modern anlamdaki milliyetçilik teorilerine başvurulacak, Şeyh Ubeydullah İsyanı bu bağlamda ele alınacaktır. Olsen, ayrıca dört aşamadan oluştuğunu öne sürdüğü Kürt milliyetçiliğinin ilk aşamasını bu İsyan'a kadar geri götürmektedir. Ancak bu çalışma, II. Abdülhamid dönemi boyunca Kürt milliyetçiliğinden bahsedilmesinin zor olduğunu, Kürt toplumunun içinde bulunduğu koşulların milliyetçi bir bilinç oluşturmamasının mümkün olmadığını öngörmekte ve bu dönem için Kürt milliyetçiliğinden bahseden savları sorunsallaştırmaktadır.

II. Abdülhamid'in Kürt Politikasının en fazla öne çıkan aygıtlarından biri olan Hamidiye Alayları'nın kuruluşu, kuruluş amaçları ve ürettiği sonuçlar açısından birbirlerine yakın düşünceler ileri süren bu çalışmalar, birbirinden farklı saikleri ön plana çıkarmaktadır. Janet Klein, Hamidiye teşkilatlanmasının sadece Ermeni olaylarını bastırmak, İslamcılık siyasasını işlevselleştirmek ve Kürtler ile II. Abdülhamid arasındaki ilişkileri geliştirmek için kurulmadığını, bu teşkilatın amacının bu saikleri kapsamakla birlikte bunları aştığını dile getirirken, Kodaman teşkilatın kuruluş amaçları arasında Ermeni meselesini ön plana çıkarmaktadır. Özoğlu, Hamidiye Alayları'nın Kürtleri yeniden Osmanlı merkezi iktidarına entegre

etme boyutuna dikkat çekmekte, Bruinessen ise teşkilatın kuruluşunda Rusya ve İngiltere gibi devletlerin bölgedeki faaliyetleri ile sultanın buna verdiği abartılı tepkiyi öne çıkarmaktadır. Bu çalışmada ise Hamidiye Alayları'nın kuruluş amaçları tek bir boyuta indirgenmeden, çok boyutlu bir bakış açısıyla ele alınacak ve saiklar alt-başlıklar altında çalışmanın birer parçası olarak işlenecek, ayrıca Kürtlerin alaylara katılmasının sebeplerine bakılacak ve teşkilatlanmanın bölgede ürettiği sonuçlar üzerinde durulacaktır.

II. Abdülhamid'in Kürt siyasasının diğer önemli bir aracı olarak değerlendirilen Aşiret Mektebi'nin kimler için ve hangi amaçlarla açıldığı üzerinde duran bu çalışmaların hemen hepsi, okulun esas itibariyle Urban aşairin çocuklarının eğitilmesi için açıldığını ve Kürt aşiret liderlerinin çocuklarının daha sonra okula kabul edildiğini ifade etmekte. Deringil, okulun asıl amacının Osmanlı periferilerinde kalan Müslüman unsurların çocuklarını eğiterek Osmanlı'ya sadık hale getirmek olduğunu, dönemin diğer devletlerinin yaptığı gibi Osmanlı'nın da bu okul vasıtasıyla kabul ettiği çocukları asimile etmeye çalıştığını ileri sürerken, Aşiret Mektebi üzerine tez çalışması yapmış olan Alişan Akpınar ise mektebin esas olarak devleti birarada tutma siyasasının bir tezahürü olduğunu, aşiretlerin devlete ve halifelğe olan bağlılıklarını güçlendirmeyi hedeflediğini ve bunları iskan ederek devletin denetimine sokmayı amaçladığını ileri sürmektedir. Bayram Kodaman ise II. Abdülhamid'in Aşiret Mektebi ile Müslüman unsurları Osmanlı yapmaya çalıştığını ve bu proje ile takip ettiği İslamcılık siyasasını test ettiğini öne sürmektedir. Bu çalışmada ise mekteb üzerinde var olan farklı savlar karşılaştırılacak ve Aşiret Mektebi'nin hangi amaçlarla açıldığı, ne tür sonuçlar ürettiği bir bütün olarak değerlendirilecektir. Ayrıca aşiret mektebinin Kürt milliyetçiliği ile bir bağlantısının olup olmadığına dikkat edilecek, bu noktada tetikleyici işlevi görüp görmediği üzerinde durulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI DEVLETİ'NDE KÜRTLER (1514-1876)

I. 1. Osmanlı'nın Gelenekselleşen Kürt Politikası (1514-1847): Dolaylı Yönetim Anlayışı

Çalışmanın bu kısmında "*Tarih sadece önderler ve siyaset adamları değil, aynı zaman da halk kitleleri ve onların günlük yaşantıları hakkındadır*"⁹⁰ kaidesince, Kürtlerin toplumsal yapısı hakkında bilgiler verilecektir. Toplumsal bir gerçeklik olarak aşiret olgusu, Osmanlı toplumu olarak adlandırılan yapının doğu bölümünde gerçekten de etkin bir yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın konusunun bir parçası olan Kürtler⁹¹ açısından bakıldığında aşiret fenomeni toplumsal düzlemde Kürtlerin en önemli niteliklerinden biri olarak görülmektedir. Bundan dolayı bu noktada aşiret olgusunu ayrıntılandırmak gerekmektedir.

Albert Hourani aşiret tabirinin iki tür toplumsal varlığa işaret etmek için kullanılabileceğini dile getirmektedir. Bu toplumsal varlıklardan biri, sığır yetiştiren çoban birimlerinin veya köylerinin özel bir amaca yönelik kooperatif birlikleri gibi hayvan yetiştiren veya tarımla uğraşan, doğal bir kırsal toplum olgusu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu toplumsal yapı hayvancılıkla uğraşan, ekim ve hasat gibi tarım işlerinde, toprağın periyodik yeniden dağıtımında ve bazen de başkalarına karşı birbirlerini savunma gibi gerekli işbirliği türlerinden dolayı birbirlerine sarılırlar. Bu grupların işbirliği biçimi fiziksel yakınlık, ortak soy ve karşılıklı evlilik yoluyla

⁹⁰ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.171. Şerefhan, Kürt toplumunu veya aşiretlerini dil, gelenek ve sosyal durumlarını gözeterak Kurmanç, Lor, Kelhur ve Goran şeklinde dört guruba ayırmaktadır (Şerefhan, **Şerefname: Kürt Tarihi**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul, 1990, s.20). XVI. yüzyılda yaşamış olan Şerefhan'dan yüzyıllar sonra Kürtleri inceleyen Gökçalp ise Kürtleri: Gurmanç, Zaza, Güran, Lebr (Lürre) ve Soran olarak beş kavme ayırmıştır (Ziya Gökçalp, **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, İstanbul, 2007, s.32).

⁹¹ Lazarev, esas itibariyle, tarihi gelişimin hiçbir zaman tam olarak dosdoğru bir yolda gitmediğini, dolayısıyla da dünyada var olan tüm halkların tarihinde yalnızca ileriye doğru bir gelişim çizgisinin olmadığını, bu tarihsel gelişimlerde zikzaklar bulunduğunu, hatta bazen de geriye doğru dönüşlerin yaşandığını, bu gerçeğin Kürtler için de geçerli bir realite olduğunu dile getirmektedir (Lazarev, **a.g.e.**, s.16). Kürtler, Ortadoğu coğrafyasında farklı devletlerin sınırlarında yaşamak durumunda kalmış, Kutschera'ya göre, tarihin en tartışmalı halklarından biridir. Yazar, buna rağmen Kürtlerin dilleri, inançları, kültürleri ve gelenekleri ile bölgenin en eski halklarından biri olduğunu öne sürmektedir (Chris Kutschera, **Le Mouvement National Kurde**, Flammination, Paris, 1979, s.5). Kürtler üzerine çalışan araştırmacılar, efsanelere dayalı bilgilerin dışında, genel itibariyle Strabon'un Kyrtioi veya Cyrtii şeklinde bahsettiği, Küçük Medya ve Persis ülkelerinde toplulukların Kürtlerin kökenlerini oluşturduğunu kabul etmektedirler (Basil Nikitine, **Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme**, Cilt. I-II, (Çev. Hüseyin Demirhan), Deng Yayınları, İstanbul, 1991, s.22.)

oluşmuş akrabalık şeklinde tezahür etmektedir. Yine herhangi bir grubun diğer gruplardan ayrılması, toprağı aile içinde tutma gerekliliğı ya da ortak çıkarlara sahip diğer gruplarla bağlayıcı kişisel ilişkiler kurma ihtiyacı sebebiyle akrabalık bağları belirginleşmektedir. Hourani, bu akrabalık olgusunun da aynı zamanda gündelik hayatta gelişen ilişkilerle birlikte ortak ata mitini "*sıcak, duygusal ve ahlaki bağlara*" dönüştürdüğünü yazmaktadır.⁹² Toplumsal varlıklardan ikincisi ise aşiret tabirinin yalnızca grup dayanışması gibi belli kimi nitelikler göz önüne alınarak tanımlanabilen daha geniş grupları işaret etmektedir. Hourani, bu toplumsal yapıda yer alan aşiret fenomeninin daha kapsamlı ve büyük gruplarda, bir "*mit*"in etrafında oluşan ortak soyun akrabalığın yerini aldığı dile getirmektedir. Herhangi bir grup veya cemaat ile ortak soy arasında gelişen kurgusal ilişki, çeşitli toplumsal grupları daha geniş ve heterojen bir sosyo-politik birim haline dönüştürebilmektedir.⁹³

Richard Tapper ise aşiret ile konfederasyon arasındaki ayrıma dikkat çekmekte ve konfederasyonların önemini vurgulamaktadır. Tapper, aşiret olgusunu örgütlenmenin hakim ifade biçimi akrabalık olan, üyelerinin kendilerini başkalarından gelenek, dil ve köken bağlamında kültürel olarak ayrı gören yerleşmiş bir grup biçiminde tanımlamaktadır. Yazar, aşiret yapısında merkezi bir lider mecburiyeti bulunmasa da aşiretlerin genel itibarıyla siyasal olarak tamlanan bir toplumsal birim olduğunu iddia etmektedir. Tapper, diğer taraftan konfederasyon yapısının kültür, varsayılan köken ve kimi zaman da sınıf bileşimi anlamında daha heterojen olduğunu belirtmektedir. Fakat, bu yapı siyasal anlamda genel olarak bir merkezi otorite altında birleşmiş olmaktadır. Yazar, konfederasyonları öncelikli olarak devletle ilişkili olan birleşmiş aşiret grupları şeklinde ayırmaktadır. Dolayısıyla da konfederasyonlar aşiretlere göre devletle bağlantıları sebebiyle devletlerin denetimine daha açık bir durumda bulunmaktadır.⁹⁴

---

⁹² Albert Hourani, "*Tribes and States in Islamic History*", **Tribes and States in the Middle East**, (Haz: P. Khoury, J. Costiner), University of California Press, Los Angeles, 1990, s.303-304.

⁹³ Hourani, **a.g.m.**, s.304.

⁹⁴ Richard Tapper, "*Anthropologists, Historians and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East*", **Tribes and State Formation in the Middle East**, (Haz: P. Khoury, J. Costiner), University of California Press, Los Angeles, 1990, s.9. McDowall gibi tarihçilere göre ise devlet denilen olgu ile aşiret olarak adlandırılan yapı arasında bazı temel farklılıklar mevcuttur ve bu iki yapı esas olarak birbirleriyle bağdaşmazlar. Bu iki sistem arasında gelişecek ilişki, en iyi koşullarda bile sadece geçici bir birliktelik olabilir. Bu anlayışa göre devlet denilen fenomen statiktir ve sınırları belli topraklar üstünde "*iktidar tekelini*" sürdürmek için mücadele eder. Bu yapı, bir bürokrasiye sahip olmakta ve yazılı kültüre dayanan bir boyut taşımaktadır. Bu olgunun, şehirler ile periferilerde

Kürt toplumunda ise aşiret denilen olgu, kendi üyelerini dış saldırılara karşı korumakla birlikte kendilerine ait gelenek ve yaşam biçimlerini sürdürmek amacıyla oluşmuş bir topluluk veya topluluklar konfederasyonu şeklinde yapılaşmıştır. Hay, aşiret mensubu Kürtlerin kendilerine sorulduğunda "*eşiretim*" (ben bir aşiret mensubuyum) diye cevap verdiklerini, bu anlayışın farklı bir düzlemde de olsa Roma'da da benzer biçimde yaşandığını, Romalıların da kendilerine "*Civis romanus sum*" (Roma vatandaşım) dediklerini aktarmaktadır.⁹⁵ Kürtlerin toplumsal yapısında aşiret denilen yapı, klan veya taifeden oluşmuş, klanlar da "*binemal*"ların bir araya gelmesi ile ortaya çıkmıştır. Kürt aşiret liderleri reis, mir ya da beg olarak adlandırılmıştır. Aşiretleri oluşturan daha küçük gruplardan meydana gelen klanlar ise ağaların yönetimleri altında bulunmuştur.⁹⁶ Kürt aşiretlerinin diğer önemli bir niteliği de bireylerin aşiret olan bağlılıklarının sağlamlığı olarak belirginleşmektedir. Jwaideh'e göre Kürtlerde var olan bu aşiret bağlılığı, tarihsel olarak, genel itibarıyla, onlarda mevcut bulunan dini hassasiyetlerden daha güçlü olmuştur.⁹⁷

"ekonomik, yasal ve yönetsel" olarak çeşitli fonksiyonları mevcuttur. Bu fonksiyonların içinde dini fonksiyonlar da bulunabilir. Aşiret denilen fenomen ise varlığını "*akrabalık ilişkisi ile toprak mülkiyeti*" üzerinde sürdürmekte, bu yapının "*toprak mülkiyeti hem kurulu köyleri hem de hiçbir devletin hoşuna gitmeyecek daha akışkan fikirleri içermektedir*" (McDOWALL, **a.g.e.**, s.38-39). Antropologlar ise teorik düzlemde devletler ile aşiretleri dinamik toplumsal evrimin farklı aşamalarına ait olan ve birbirini dışlayan birimler olarak görmemekte, tam tersine İran ve Osmanlı'da olduğu gibi birbirini destekleyen ve tamamlayan birimler olarak değerlendirmektedir. Örneğin İran ve Osmanlı devletleri iktidarlarını devam ettirmek için hem aşiretleri korumuş, hem de yeni aşiretler oluşturarak güçlerini tahkim etmişler (Kasaba, **a.g.e.**, s.15). Fakat devletler merkezi yönetim ağlarını sıkılaştırdıkları ölçüde aşiretler küçülmüş, yapıları da basitleşmiştir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.279). Carlton Hayes, milliyetçilik bağlamında değerlendirmeye tabi tuttuğu aşiretlerle aşiretçiliğin ilk çağların ve kayıtlarına ulaşılan çeşitli bölgelerin kendine has bir niteliği olarak geliştiğini ifade etmektedir. Hayes'e göre bu toplumsal yapı, tarih öncesi olarak nitelendirilen zaman dilimlerinde hüküm sürmüştür (Carlton J. H. Hayes, **Milliyetçilik Bir Din**, Bilge Sanat Kültür, İstanbul, 2015, s.34-35). Yazar, medeniyetin insanların arasında ilerlemesi ve yayılmasından sonra aşiretçiliğin veya ilkel milliyetçiliğin, yeryüzünden yavaş yavaş geri çekilmeye başladığını dile getirmektedir. Yazara göre "*aşiretçilik*", zaman içinde medenileşen insanlığın sadakatiyle vatansızlığına hükmedemez duruma gelmiştir (Hayes, **a.g.e.**, s.35.)

⁹⁵ Hay, **a.g.e.**, s.71.

⁹⁶ Qasimlo, **a.g.e.**, s.133. Reşat Kasaba, dillerinin ve direngen örgütlenmelerinin bir yansıması olan belirgin kimliklerine dayandırılacak sebepler ile açık ve tutarlı bir şekilde her zaman etnik temelde tanımlanan tek grubun Kürtler olduğunu iddia etmektedir (Kasaba, **a.g.e.**, s.99).

⁹⁷ Jwaideh, **a.g.e.**, s.79. Batılı bir seyyah da Kürt toplumunda mevcut aşiret yapısı çerçevesinde, aşiret beyi ne kadar baskıcı olursa olsun, aşiret mensuplarının ona karşı olan sadakatlerinden asla şaşmadıklarını dile getirmektedir (Hay, **a.g.e.**, s.69). Başka bir Batılı gözlemci de Kürtlerin gerçek manada feodal bir ruha sahip olduklarını, bu ruhun çok güçlü olduğunu ifade etmektedir. Kürtlerin dağlarda yaşadıklarını ve kendilerini aşiretlerine adadıklarını, Kürt olmaktan gurur duyduklarını, aşiret reislerinin tek bir sözüyle ve onu asla sorgulamadan silahlarını omuzlarına alarak harekete geçmeye hazır olduklarını yazmaktadır (Soane, **a.g.e.**, s.403).

Kürtlerin yoğun bir biçimde yaşadığı bölgelerde aşiretlere mensup olanlar, kontrol altına almış oldukları aşiret-dış olanlardan kendisini ayırtmakta, kendilerini farklı bir kast olarak görmektedir. Bölgedeki Kürt aşiretlerinin iç örgütlenişi değişik tonlara sahip bir yapı arz etmektedir. Aşiret reisinin "*pirimus inter pares*" (eşitler arasında birinci) olarak görüldüğü tipten, reisin aşiretinin geri kalan aşiretler veya aşiret dışı olanlarla hiç bir akrabalık bağının bulunmadığı daha hiyerarşik tiplere ve alabildiğine tabakalaşmış yapılara dek uzanan büyük bir çeşitlilik arz etmektedir.⁹⁸ Kürt bölgeleri olarak adlandırılan, çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı toprakların genel itibariyle dağlık olması, kimi yerlerde de geçit vermez karaktere sahip olması, Kürtlerde kendine özgü toplumsal ve ekonomik şartlar oluşturmuştur. Bölgenin bu coğrafik yapısından dolayı tecrit edilmiş bir yapı meydana gelmiş, bu bölgeyi ele geçiren büyük devletlerin merkezi iktidarlarının kurdukları yönetimlerin gücünün buralara kadar etkin bir biçimde gelmesinin önünde engel teşkil etmiştir. Bundan dolayı, Kürt bölgelerini kontrol etmek isteyen devletler büyük zorluklarla karşılaşmış, çoğunlukla genel sistemlerinden daha gevşek bir yönetim anlayışıyla dağlık Kürt bölgelerini merkeze bağlamayı tercih etmişler.⁹⁹

Kürt aşiretleri çoğunlukla bağlı oldukları devlet merkezlerinin periferilerinde hayat sürdürdüklerinden her zaman sınırlı da olsa bir ölçüde siyasal bağımsızlıklarını korumayı başarmışlar. Kürt aşiretleri özelinde gelişen merkez-periferi ilişkileri bir sarkaç hareketine benzemiş, Kürtlerin yaşadığı bölgeler, bağlı oldukları merkezi iktidarların zayıflayıp güçlenmesine bağlı olarak farklı toplumsal hareketlilik yaşamış ve buna göre de farklı tepkiler ortaya koymuştur. Bölgeyi topraklarına katan veya bölgede denetim sağlayan devletler güçlü oldukları dönemlerde, Kürt aşiretlerinin çoğunu denetim altına almayı başarmış, içişlerine karışıp onları dizayn edebilmiş, onlardan asker olarak yararlanmış, onlardan vergi toplayabilmiş ve karşılığında da aracı olarak güvenebileceği reislerini desteklemiştir. Diğer taraftan merkezi iktidar odakları zayıfladıkları zaman aşiret reisleri merkeze bağlılıklarını sürdürmeye devam etmiş, ama merkezi iktidara olan bağlılık olabildiğince incelmıştır. Böyle durumlar yaşandığı zaman Kürt aşiret reisleri, bölgelerinden

⁹⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.199. Kürt aşiret yapısının işleyişi ve iç örgütlenmesi önemli oranda dış etmenlerden etkilenmiştir. Aşiretlerin diğer aşiretler, aşiret-dışı nüfus ve devletlerle kurdukları ilişkiler bu etkenlerin başında gelmektedir. Fakat Bruinessen, Kürt aşiretlerinin belli bir ölçüde devletin yaratımları olduğunun söylenebileceğini ileri sürmektedir (**a.g.e.**, s.200).

⁹⁹ Strohmeier, Yağın-Heckman, **a.g.e.**, s.3-4.

topladıkları ve bir kısmını merkeze ödedikleri vergileri ödemeyi kesmiş, daha önce verdikleri askeri desteği azaltma yoluna gitmişler. Bazen süreç öyle bir hale gelmiş ki, sürecin sonunda bu yapıların bazıları merkezi iktidardan bağımsız hareket etmişler. Fakat merkezi iktidar, kendini toparlayıp yeterince güçlendiği zaman periferideki bu güç odakları yeniden merkeze bağlılık göstermekten bir beis görmemişler.¹⁰⁰ Başka bir deyişle, Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı sınırlarına dahil eden devletler, geleneksel devletin temel özelliklerinden biri olan dolaylı yönetim anlayışı tercih etmiş, bölgedeki Kürt aşiret reislerini aracı kılmış ve onlar vasıtasıyla bölgeyi yönetmeyi tercih etmiştir. Bu durum despotik iktidarın en yoğun biçimde yaşandığı yapılar için de geçerli olmuştur. Dolayısıyla, geleneksel devlet kodlarıyla yönetilen Kürt toplumsal gerçekliği, doğrudan bir yönetim anlayışına çok fazla muhatap olmadığından, farklı kültürlerle, toplumsal yapısında ciddi bir dönüşüme yol açacak, bir etkileşime geçememiş, en baskın örüntüsü olan aşiret yapılanmasını uzun süreler boyunca muhafaza etmiş, Hayes'in dile getirdiği gibi medenileşen insanın sadakatiyle aşiretlik düzeyini aşamamıştır.

Tarihsel kayıtların ortaya koyduğu bilgi ve belgelere göre Kürtler, toplumsal ve siyasal örgütlenme açısından değerlendirildiğinde MS X. yüzyıla kadar emirlik düzeyini aşabilen bir politik yapı ortaya çıkaramamışlar. Fakat bu tarihten sonra Arap tarihçilerin verdikleri bilgilere göre Şeddadiler (951-1075), Hasanvayhi (959-1095) ve Mervaniler (984-1083) emirlik düzeyini aşan siyasi birimler inşa etmeyi başarmışlar.¹⁰¹ Bu yapılardan sonra ise Kürt olduğu iddia edilen Eyyübi hanedanı tarih sahnesine çıkmıştır. Fakat bu hanedan Kürt kimliğinden ziyade İslami kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Haçlılara karşı yürüttüğü mücadelelerle bilinen Selahaddin Eyyubi zamanında Eyyübiler hanedanlığı devlet sahibi olmuş, Selahaddin de bu devletin hükümdarlığını yapmıştır. Eyyubi hanedanı 1171 ve 1260 yılları arasında Mısır ve Suriye topraklarının da içinde olduğu bölgede hüküm sürmüştür.¹⁰²

¹⁰⁰ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.203.

¹⁰¹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.91. (Ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.50). Mann'e göre yalnızca devlet sahibi olamamış veya devlet kuramamış olan toplumlar ilkel olarak kalmış, "*kapsamı ne olursa olsun, bağlayıcı kural-koyucu yetki merkezi olmaksızın karmaşık, medeni toplumlar...*" olamamıştır. Dolayısıyla tarihsel olarak devlet kurmuş toplumlar, devlet sahibi olamayan toplumlara göre hayatta kalma mücadelesinde daha başarılı olmuş, bir süreklilik kazanmışlar (Mann, **a.g.e.**, s.11).

¹⁰² Hakan Özoğlu, Eyyübilerin, Mervanilerden daha sofistike bir devlet yapısı ortaya koyduklarını, fakat geniş sınırları olan topraklara hükmetmelerine rağmen Kürtlerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerin

Bölgede geleneksel aşiret konfederasyonlarına dayalı bir yapı oluşturan Kürtlerin yönetimindeki emirlik birimlerinin çoğu 1450 dolaylarında Karakoyunlu Devleti'nin egemenliği altına girmiştir.¹⁰³ Mardin, Amed, Harput ve Erzincan gibi daha batıda yaşayan Kürtler ise Akkoyunlu hükümdarlarına bağlı olmuşlar.¹⁰⁴ Kürt aşiretleri, XV. yüzyılda kısa süren Karakoyunlu hakimiyeti sırasında yeniden güç kazanmaya başlamış, ama bu hanedanı yıkarak bölgedeki hakimiyeti ele geçiren Akkoyunlu hanedanı güç ve otorite sahibi Kürt aşiretlerinin gücünü azaltmaya, hatta onları imhaya etmeye yönelik sistemli bir siyaset takip etmiş, bölgeye de merkezden kendi adamlarını vali olarak atamayı tercih etmiştir.¹⁰⁵ Bölgeyi ele geçirdikten sonra Safevi hükümdarı İsmail de Uzun Hasan'a benzer bir siyasa takip etmiş, bölgede etkili olan Kürt beylerini ortadan kaldırmış, onların yerine kendi adamlarını merkezden göndererek vali olarak atamayı tercih etmiştir. Safevi şahı, bölge halkından aracı olarak yönetici seçtiği zaman da bölgede geleneksel güç odağı durumundaki soylu ailelerin yerine nispeten daha düşük düzeyde bulunan rakiplerini seçmiştir.¹⁰⁶ Fakat bu kadar çok farklı devletin hakimiyetine girmesine rağmen, Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın tümü bu devletlerden hiçbirinin tam hakimiyet alanı haline gelmemiş, bu devletler bölgenin ancak bir kısmında hakimiyet kurma imkanına sahip olabilmişler.¹⁰⁷

Osmanlı Devleti'nde taht değişikliği gerçekleştiğinde ve II. Beyazıt'ın yerine oğlu Yavuz Selim iktidara geldiği zaman imparatorluğun dış politikasında ciddi bir değişiklik ortaya çıkmaya başlamış, devletin 1512 yılına kadar Avrupa ile Balkanlar'a dönük olan yüzü doğuya ve güneye dönmeye başlamıştır.¹⁰⁸ Yavuz Selim, daha tahta çıkar çıkmaz dış siyasetinin yönünü doğuya çevirerek, İran'a karşı harekete geçmeyi tasarlamıştır. Yeni sultan, bulduğu ilk fırsatta İran şahı İsmail'e karşı harekete geçmiş, 1514 yılında Çaldıran ovasında onunla karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı, İran'ı bu savaşta büyük bir yenilgiye uğratmış, ülkenin başkenti Tebriz'i

---

sadece küçük bir parçasını yönettiklerini, bundan dolayı da bu devleti bir Kürt devleti olarak nitelendirmenin çok kolay olmadığını ileri sürmektedir (Özoğlu, **a.g.e.**, s.91-92).

¹⁰³ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.205.

¹⁰⁴ **a.g.e.**, s.206.

¹⁰⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.92-93. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh Devlet**, s.206).

¹⁰⁶ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.2011.

¹⁰⁷ **a.g.e.**, s.28.

¹⁰⁸ İdris-i Bitlisi, **a.g.e.**, s.XXXV.

talan etmiş,¹⁰⁹ savaş sırasında bölgedeki örgütlü Kürt yapılarından askeri destek almıştır.¹¹⁰ İdris-i Bitlisi, Osmanlı padişahı payitahta döndükten sonra Kürt bölgelerinden maiyetinde topladığı yaklaşık 10.000 gönüllü ile Safevilerin yeniden kuşatma altına aldığı Diyarbakır'ı kurtarmıştır. Bununla yetinmeyen İdris ve mahiyetindeki savaşçılar daha sonra Mardin kentini ele geçirmeyi başarmıştır.¹¹¹ Kürtlerin desteğiyle kazanılan bu savaşın neticesinde Osmanlı'ya Mısır fethinin kapıları açılmış,¹¹² Yavuz Selim'den sonra tahta geçen Kanuni Süleyman döneminde bu topraklar güney ve doğuya doğru genişletilmiştir.¹¹³

Çaldıran savaşı esnasında İdris-i Bitlisi, Çemişgezek, Palu, Çapakçur, Bitlis, Hasankeyf, Hizan, Cezire ve Sasun'da mukim Kürt emirliklerini bir araya getirmeyi başarmış, Kürtlerden oluşan geniş bir askeri yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bitlisi'nin Kürt beylerini ikna etmesi ve Osmanlı'ya destek sunmalarını sağlayarak bağlılıklarını temin etmesinden ziyadesiyle memnun kalan Yavuz Selim, Bitlisi'ye Osmanlı egemenliğine giren Kürtlerle meskun bölge için idari bir çerçeve oluşturmakla görevlendirmiştir.¹¹⁴ Bunun üzerine çalışma yapan Bitlisi, bölgedeki Kürt beylerinin hepsinin birbirine eşit olduğunu ve hiçbirinin diğerinin önünde eğilmek istemeyeceğini, Safevilerden gelecek Kızılbaş tehdidine karşı¹¹⁵ birlik içinde olacak etkili bir mücadele ortaya koymak için yetkiyi bölgedeki tüm mirlerin itaat edeceği merkezden atanacak birine verilmesinin daha uygun olacağını teklif etmiştir.

---

¹⁰⁹ McDOWALL, **a.g.e.**, s.53.

¹¹⁰ İdris-i Bitlisi, **a.g.e.**, s.XXXVII.

¹¹¹ **a.g.e.**, s.XXXVI. Osmanlı, Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın geniş kısmını meydana getiren Diyarbakır bölgesinin tamamı, bugünkü Irak'ın kuzeyinde yer alan toprakların büyük kısmı ve bunların batısında kalan Kürt topraklarını imparatorluğun parçası haline getirmiştir. Fakat bu rağmen Kürt topraklarının bir kısmı İran'ın etki alanında kalmaya devam etmiş, bir kısmı da izleyen yüzyıllar boyunca iki büyük devlet arasında sürekli bir şekilde el değiştirmiştir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.217. (ayrıca bkz. Metin Heper, **Devlet ve Kürtler**, (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.69). Kürtler de XVI. yüzyıl boyunca Sünni Osmanlılar ile Şii Safeviler arasında sürekli saf değiştirmek zorunda kalmışlar (Heper, **a.g.e.**, s.69).

¹¹² İdris-i Bitlisi, **a.g.e.**, s.XXXVII.

¹¹³ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.217.

¹¹⁴ Özoğlu, **a.g.e.**, s.95. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.56). Osmanlı sınırlarına dahil edilen topraklardan etkili olan Kürt beylikleri; Hizan, Harir, Soran, Baban, Behdınan ve Botan emirlikleri olmuşken, İran tarafında kalan topraklarda; Belbas, Caf, Hemavend ve Horaman emirlikleri etkili olmuştur (bkz. Sinno, **a.g.e.**, s.130).

¹¹⁵ Lazarev ve Mohıyan, Osmanlı merkezi iktidarının Kızılbaşlar ile yapılan savaşlarda Kürtlerin desteğini almak istediğini, bunun için Kürt beylerine birçok hediye, nişan vb. şeyler gönderdiğini, imtiyazlar tanıdıklarını ve bu çerçevede Yavuz ile Kürt beyleri arasında anlaşmaya varıldığını, bu anlaşmaya göre Kürt emirlerinin özgürlüklerine karşı Osmanlı'ya askeri destek taahhüdünde bulduklarını öne sürmekte (bkz. Lazarev, Mihoyan, **a.g.e.**, s.84).

Bu teklif, Osmanlı padişahı tarafından kabul edilmiş, bölgeyi yönetmek üzere Bıyıklı Mehmed Paşa beylerbeyi olarak merkezi iktidar tarafından atanmıştır.¹¹⁶

İran Şahı İsmail'e karşı 1514 yılında kazanılan savaştan sonra Kürt bölgelerinin denetimi¹¹⁷ Osmanlı'ya geçmiştir. Osmanlı, egemenliği altına aldığı halklar arasında Kürtlere özel bir önem vermeyi tercih etmiştir. Osmanlı denetimine giren Kürtler, etnik olarak farklı ve çoğunlukla Müslüman olan halkların en büyüklerinden birini oluşturmuştur. Kürtler, Osmanlı bölgeyi ele geçirmeden çok uzun zaman önce bölgeye gelmiş, bölgenin özgül koşullarında bir yaşam biçimi inşa etmiştir. Osmanlı da bölgeyi ele geçirdikten sonra bu topraklarda yaşayan topluluğun gücünün farkına varmış, onlarla geliştirdikleri ilişkilerde takip ettikleri siyasa Kürtlerin uzun süre boyunca ayrı bir halk olarak varlığını sürdürmesine katkıda bulunmuştur.¹¹⁸

Osmanlı, bu çerçevede Kürt bölgelerinde doğrudan yönetim modelini uygulamamış, aşiret liderleri vasıtasıyla bölgeyi yönetme yöntemini, yani dolaylı yönetim anlayışını tercih etmiştir. Aslında bu yönetim anlayışı Osmanlı'nın bölgeye gelişle ortaya çıkmış değildir. Daha öncede Kürt bölgelerinin bir bölümünü topraklarına dahil eden büyük devletlerin çoğu, her zaman olmasa da, *"bu bölgede bazılarının neredeyse antik çağdan kalma olduğu, çeşitli büyüklükte ve örgütlenme düzeylerinde devlet-benzeri birimler olan birçok emirlikler"* yoluyla Kürtleri

---

¹¹⁶ Özoğlu, **a.g.e.**, s.95. İdris-i Bitlis'i'nin yardımıyla Bıyıklı Mehmet Paşa, Kürt bölgesini neredeyse tamamını 1515 yılına kadar Osmanlı sınırlarına dahil etmeyi başarmıştır (Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, Ankara üniversitesi basımevi, Ankara, 1987, s.10). Kürt araştırmacı M. Emin, İdris-i Bitlis'i'nin ortaya koyduğu siyasa ile Bıyıklı Mehmed Paşa'nın sahip olduğu cesaret neticesinde Kürt beylerinin *"kendi arzu ve istekleri ile Osmanlıların himayesi altına"* girdiklerini öne sürmektedir (Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, (Çev: Vahdettin İnce vd.), Nübihar Yayınları, İstanbul, 2011, s.167).

¹¹⁷ Averyanov, **a.g.e.**, s.22. Sultan Reşad döneminde Osmanlı Devleti'nin resmi vakanüvis'i olan Abdurrahman Şeref, Kürtlerin Osmanlı hakimiyetine Kanuni zamanında girdiğini ileri sürmüştür: *"Saltanat-ı Süleyman Han-ı Kanuni'de Kürdistan ve Ermenistan havza-i hükümet-i Osmaniye'ye dahil oldu"* (Şeref, **a.g.e.**, s.67).

¹¹⁸ Kasaba, **a.g.e.**, s.32. (ayrıca bkz. Heper, **a.g.e.**, s.69). Reynolds da Osmanlı'nın, Yavuz Selim zamanında bölgenin en dominant gücü olan Sünni Kürt aşiretlerin imparatorluğun Doğu sınırları için anahtar bir konumda bulduklarını kavradığını ve 1514 yılında Sünnilik ortak paydasını işlevselleştirerek onları yanına aldığını, Safevilere karşı olan savaşta onlardan yararlandığını, sultanın onlardan memnun olarak İstanbul'a döndüğünü dile getirmektedir. Yazar, Kürt aşiret liderleriyle iyi ilişkiler kuran sultanın, bölgeyi onlar vasıtasıyla yönetmeyi tercih ettiğini ve bu siyasanın Osmanlı merkezi iktidarının sonraki üç yüzyıl boyunca bölgede uyguladığı geleneksel bir siyasa halini aldığını belirtmektedir (Reynolds, **a.g.m.**, s.415).

yönetmeyi tercih etmiştir.¹¹⁹ Osmanlı da bu anlayışı değiştirmemiş, Kürtlerle merkezi iktidar arasında gevşek bir ilişkinin kurulmasına imkan vermiştir.¹²⁰ Diğer bir deyişle Osmanlı, Kürtlerle meskun mahalleri topraklarına dahil ettikten sonra Tilly tarafından kavramsallaştırılan dolaylı yönetim anlayışını tercih etmiş, Kürt aşiret reislerini aracı kılarak bölgeyi yönetmiş, bu aşiret reislerinin yerel iktidarlarını tanımış, hatta bunlara iktidarlarının korunması noktasında güvenceler vermiş, bölgeden merkeze kaynak akışını bu araçlar yoluyla sağlamış, Kürtlerin gündelik yaşamına karışmamış, Giddens'ın "*yönetmeden yönetme*" olarak kavramsallaştırdığı yönetim anlayışını tatbik etmiş ve bölgedeki egemenliği bu şekilde inşa etmiştir.

Osmanlı'nın bölge için tercih ettiği bu yönetim anlayışı bölgede yerel iktidarı ellerinde bulunduran Kürt beylerinin de tercih ettiği bir model olmuş, beyler bu siyasadana faydalanarak bölgelerinde hem büyük servet edinmiş hem de güçlerine güç katmışlardır.¹²¹ Kürt beyleri, Osmanlı merkezi iktidarı ile geliştirdikleri bağlantıları, bölgelerinde inşa ettikleri yerel iktidarlarına ek bir meşruiyet kaynağı olarak değerlendirmiş,¹²² aşiretler yerelde bölgesel hegemonik bir güç olmak için rakipleri pozisyonunda bulunan diğer aşiretlere karşı, bazen devletleri yöneten iktidarlara

---

¹¹⁹ Martin van Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çev: Nevzat Kırac vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.183. Osmanlı'da, diğer devletlerde de olduğu gibi, merkezden periferiye doğru gidildikçe devletin otoritesi doğal olarak azalma eğiliminde olmuştur.¹¹⁹ Merkezi bir imparatorluk görünümünde olan Osmanlı, merkezinin çevresinde bir çeşit özerk idari yapılanmaların ortaya çıkmasına müsaade etmiştir. İmparatorlukta ortaya çıkan bu idari özerklik durumu zaman içinde devletin fetihçi karakteri nedeniyle çeşitlenmiştir (Yeğen, **a.g.e.**, s.60). Osmanlı'da esas itibarıyla homojen olmayan yönetim sistemi, merkezîyetçi ve adem-i merkezîyetçi idari anlayış üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı'daki bu örgütlenme modeli merkez ile çevre arasındaki gelişen ilişkiler düzleminde tarihsel olarak ortaya çıkmıştır. Bu ilişki bir "*özümseme*" veya "*baskı kurmak*"tan ziyade bir eklemleme ilişkisi biçiminde tezahür etmiştir (Yeğen, **a.g.e.**, s.61. Meeker'ın da ifade ettiği gibi, aslında Osmanlı'da XVIII. yüzyıldan önce yerel liderler, yerel siyasetten çok önemli bir oynamışlar. Bu politika esasında imparatorluğun tasarladığı geleneksel siyasasının önemli bir niteliği olarak görülmektedir. Osmanlı'nın periferileri için geliştirdiği bu yönetim anlayışı süreç içerisinde, çevrede bir "*devlet toplumu*" meydana getirmiştir (Michael E. Meeker, **A Nation of Empire: the Ottoman Legacy of Turkish Modernity**, Berkeley, University of California Press, 2002, s.144-146). Bu siyasa, aynı zamanda, Osmanlı'nın birçok yerinde merkezi bürokrasinin yereldeki temsilcilerinin, yönetimin pek çok fonksiyonunu yerine getirirken, yerel güç odaklarından destek almalarını zorunlu hale getirmiştir (**a.g.e.**, s.147). Başka bir deyişle Osmanlı herhangi bir bölgeyi topraklarına kattığında, bölgede uygulanan kanunları geçersiz kılmamış, tam tersine bu kanunların kısmen, bazen de tamamen devam ettirilmesine izin vermiştir (Yeğen, **a.g.e.**, s.258).

¹²⁰ Yeğen, **a.g.e.**, s.134. Giddens, aslında bütün fetihçi imparatorlukların denetimleri altına aldıkları yerel halkları, vermeleri gereken vergilerini veya haraçları ödedikleri sürece önceki durumlarını sürdürmelerine müsaade ettiklerini dile getirmektedir. Yazar, bu devletlerin kontrol altına aldıkları halkların kurulu idari sistemlerine ise çoğunlukla dokunmadığını yazmaktadır (Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.75).

¹²¹ Kasaba, **a.g.e.**, s.33.

¹²² **a.g.e.**, s.34.

benzer biçimde dış desteğe ihtiyaç duymuş, elde ettikleri bu desteği gerek duyduklarında rakiplerine karşı kullanmışlar.¹²³ Osmanlı ile geliştirdiği ilişkiler neticesinde, kendilerinden daha güçlü bir siyasal yapının parçası haline gelen bölgedeki Kürt beyleri, durumdan istifade ederek yönetimi altında bulunan kitleler üzerindeki siyasal iktidarlarını artırarak pekiştirmiştir. Fakat merkezi iktidarla geliştirdikleri ilişkiler neticesinde daha da güçlenen aşiretler beyleri, bölgelerinde yaşayanlar için çok büyük bir tehlike olmaya başlamış, bu bölgede yaşayan köylülerin hayvanlarını, ürünlerini, hatta canlarını dahi tam olarak koruma olanağı kalmamıştır.¹²⁴ Ancak Osmanlı, bu vasıta sayesinde hem Safevilere karşı bir tampon bölge elde etmiş, hem de hazineye girecek yeni bir gelir/vergi kaynağına kavuşmuştur.¹²⁵

Kürt aşiret veya konfederasyon reisleri Osmanlı sarayı ve Osmanlı'nın merkezi iktidar yapısı, kendileri için örnek almış, onu yön gösteren bir olgu olarak değerlendirmiş, Osmanlı iktidar yapısını ile saraydaki yaşam biçimini taklit etmiştir. Bruinessen, uzun yıllar boyunca neredeyse sürekli bir biçimde Osmanlı sultanının vassalı konumunda bulunmuş olan bazı Kürt hanedanlarının kendi bölgelerinde ortaya koydukları idari yönetim biçiminin zamanla Osmanlı merkezi iktidar yapısına benzemeye başladığının kesin olduğunu ileri sürmektedir. Örneğin Hasankeyfi yöneten beyler, tıpkı Osmanlı padişahlarının Osmanoğlu ailesinden seçilmesi gibi, yalnızca Eyyübilerin soyundan gelenler arasında seçilmiştir.¹²⁶

Osmanlı merkezi iktidarıyla Kürt beyleri arasında varılan anlaşma çerçevesinde 1503'e dek Akkoyunlu devletinin yönetimi altında bulunan bölgedeki yönetici hanedanlar, yerel statülerine aynı şekilde devam ettirmiş, topraklar kendilerine tımar olarak verilmiş fakat bu yönetimler de merkezi iktidara her yıl belli bir miktar para¹²⁷ ödemekle yükümlü kılınmış ve sultanın ordusuna da askeri birlikler

---

¹²³ Cihangir Gündoğdu, Vural Genç, **Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet, Tashih-i İtikad ve Tasfiye-i Ezhan 1880-1913**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013, s.15.

¹²⁴ Kasaba, **a.g.e.**, s.114.

¹²⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.96. Bir taraftan Osmanlı Devleti Kürt beylerine ve Kürtlerin yaşadıkları topraklara diğer devletlerle Osmanlı arasında bir tampon olarak ihtiyaç duymuş iken, diğer taraftan bölgede varlıklarını devam ettiren ve bir hayli parçalı ve savunmasız olan Kürt beyleri de bu durumla başa çıkmak için Osmanlı'ya muhtaçtırlar (Özoğlu, **a.g.e.**, s.95).

¹²⁶ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.245.

¹²⁷ Jongerden, çalışmasında bu ödemeyi "*yıllık haraç*" olarak tanımlamaktadır (Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, s.221).

sağlama görevini üstlenmişler.¹²⁸ Osmanlı merkezi iktidarı ile onun siyasal hegemonyasının taşra uzantısı¹²⁹ konumundaki Kürt beyleri arasında yapılan bu anlaşma neticesinde Kürt emirliklerinin imparatorluk içerisindeki idari statüleri daha önceki biçimiyle aynen devam etmiştir. Osmanlı, Kürt beylerine kapsamlı bir özerklik imkanı tanımış, bu çerçevede Osmanlı merkezi iktidar ile yerel Kürt beylikleri arasında oldukça gevşek bir yönetsel ilişkiyi garanti altına almıştır.¹³⁰ Kürt emirlikleri, imparatorluğun merkezi iktidarıyla yaptığı anlaşma neticesinde hem "de jure" hem de "de facto" olarak elde ettikleri özerk statü Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış ve bu ilişki sonucunda ortaya çıkan ikili yapı XIX. yüzyılın ortalarına dek sürdürülmüştür.¹³¹

Kürtlerle meskun coğrafya, XVI. yüzyılda Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra XX. yüzyıla kadar Osmanlı ve İran gibi iki büyük devlet arasında bölünmüştür.

---

¹²⁸ Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, s.221. Osmanlı, 1517 yılına kadar sınırlarına dahil ettiği topraklardan üç yeni eyalet oluşturmuştur. Yeni oluşturulan Diyarbakır, Rakka ve Musul eyaletleri içerisinde ilk idari örgütlenme Diyarbakır eyaletinde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı, Kürt bölgelerini sınırlarına dahil ettikten sonra, bölgede üç farklı yönetim modeli uygulamıştır. Bu toprakların bir kısmında, "*Kürt hükümeti*" (Kürt Hükümeti tanımlaması XVII. Yüzyıldan itibaren yerleşmeye başlamıştır (bkz. Martin Strohmeier, Lale Yalçın-Heckman, **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür**, (Çev: Atilla Dirim), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.40) olarak adlandırılan özerk yapılar oluşturulmuştur. Bu idari yapılar, merkezi iktidarın denetimindeki hazineye vergi vermek veya merkezi iktidarın sipahi ordusuna asker göndermek zorunda değildir. Kontrollerine bırakılan topraklar da tımar veya zeamet haline getirilememiştir. İkinci olarak da ocaklık, yurtluk veya "Ekrad beyliği" (Kürt sancağı) olarak adlandırılarak Kürt mirlerinin yönetimine bırakılan sancak modeli olmuştur. Yönetimin üçüncü versiyonu ise sancakların oluşturulması ve buralara merkezi iktidar tarafından sancakbeylerinin atanması şeklinde somutlaşmıştır (Aydın, Verheij, **a.g.m.**, s.17). (ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh Devlet**, s.239-240; Yeğen, **a.g.e.**, s.227; Metin Heper, **Devlet ve Kürtler**, (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.69).

¹²⁹ Khoury, **a.g.e.**, s.18.

¹³⁰ Yeğen, **a.g.e.**, s.228. (ayrıca bkz. Heper, **a.g.e.**, s.69; McDOWALL, **a.g.e.**, s.56). Osmanlı topraklarına dahil edildikten sonra bölgedeki yerel iktidarı, merkezi iktidar ile paylaşmaya başlayan Kürt beylerinin yönettiği 18 idari birim mevcut olmuştur. Bu idari birimler, eyalet adıyla yapılandırılmışlar. Bu yapılar iki şekilde varlıklarını devam ettirmişler. Kürt beylerinin yönetimindeki bu idari birimlerin yedisi Osmanlı merkezi iktidarı tarafından "*ümera-yı izam*", yani bölgenin büyük beylerinin yönetiminde bulunan eyaletler olarak kaydedilmiştir. Nispeten büyük olan bu idari birimlere yollanan hükm-i şeriflerde "*alamat-ı şerife itimad edesiz*" ibaresi yerine "*siz*" şeklinde hitap edilmiştir. Bu yedi idari birimin yöneticisi konumunda bulunan Kürt beyleri, Osmanlı sisteminde mevcut olan klasik sancakbeyleri ve bu sancakbeylerine denk tutulan diğer Kürt beylerinden farklı ve daha yüksek bir konuma sahip olmuşlar (Tuncay Ögün, **Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyamı**, Yeditepe, İstanbul, 2010, s.23-24.)

¹³¹ Yeğen, **a.g.e.**, s.229. Osmanlı merkezi iktidarının periferilerde ve özellikle Kürt periferilerinde görevlendirildiği bürokratlar, genel olarak görev yaptıkları yerlerin ağa, bey ve eşrafının etkisinde kalmış, bölgedeki meclislerde daha çok yerel Kürt beylerinin etkisi söz konusu olmuştur (bkz. Frederick, Millingen, **Wild Life Among the Kurds**, Hurst and Blackett, London, 1870, s.192). Bruinessen, bu durumun, bir biçimde XIX. yüzyıla kadar sürdürülmesinin merkezi iktidar elitlerinin verdikleri sözü tutma eğilimi olarak değerlendirmekten ziyade, Kürtlerin bağımsızlığa olan eğilimleriyle açıklanmasının daha doğru olacağı kanaatindedir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh Devlet**, s.240).

Kürtlerin de bünyelerinde yaşadığı bu iki büyük imparatorluk bünyesinde yaşayan topluluklardan herhangi biri diğerlerine göre daha baskın olmamış, bu iki devlet çok-etnikli bir örüntüye sahip olmuştur. Bruinessen, farklı kategorilerde bulunan yönetilenler arasında belli bir ayırımın mevcut olduğunu, ama bu ayırımın etnik olmaktan ziyade din ile maarife dayandığını savunmaktadır.¹³²

Yavuz Selim'den sonra tahta çıkan Kanuni Süleyman döneminde de Kürt bölgesi aynı yönetim anlayışı ile idare edilmiş, 1536 senesinde Kürtlerin çoğunluk oluşturdukları bölgelerde Osmanlı politikasını düzenleyen ve Yavuz dönemi siyasasını onaylayan bir ferman yayınlanmıştır.¹³³ Bu ferman, Osmanlı'nın XVI. yüzyılda Kürt bölgelerindeki genel yönetim siyasasını ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Yavuz Selim zamanında İran Kızılbaşlarına karşı savaşarak devlete faydalı hizmetlerde bulunmuş, o dönem itibariyle de halen devlete hizmet etmeye devam etmekte olan, özellikle Serasker İbrahim Paşa'nın en son İran seferine dahil olarak Kızılbaşların yenilgiye uğratılmasında yararlı olan Kürt beylerine, Osmanlı'ya karşı takındıkları "*öz kulluk ve dilaverlikleri*" ve bu beyler tarafından daha önce yapılmış müracaat ve istirhamlar da dikkate alınarak, Kürt beylerinin ellerinde ve tasarruflarında tuttıkları eyalet ve kaleler eskiden olduğu gibi yine yurtları ve ocakları olarak kendilerine beratlarla ihsan edilmiş, yine kendilerinin mutasarrıf oldukları eyaletleri, kaleleri, şehirleri, köyleri ve mezraları bütün mahsulleriyle beraber babadan oğula intikal edecek biçimde kendilerine temlik ve ihsan edilmiştir.¹³⁴

Kürt beyleri, 1632-33 yıllarında kaleme alınan bir kayıta göre, Osmanlı merkezi iktidarı tarafından atanan taşra valilerinin, kendilerine daha önce sunulmuş

¹³² Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.154. Hollandalı antropolog, bu iki devletteki çok etnikli durumun da aynı şekilde bu devletlerin periferlerinde de örüntü arz ettiğini, daha mikro düzeyde yerel bölgelerde çok etnikli bir yapının mevcut olduğunu dile getirmektedir. Örneğin, Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde "*göçebe-çoban aşiretlerin yanı sıra Kürtçe konuşan köylüler; zanaatkar, tüccar ve köylü Yahudiler ve çeşitli dil ve mezheplerden Hıristiyan topluluklar; çeşitli kökenlerden Arapça ve Türkçe konuşan azınlıklar; göçebe ve yerleşik Çingeneler ve diğer çeşitli küçük Müslümanlar azınlıklardan oluşan çok-etnik(li) bir mozaik*" yaşam sürdürmüştür (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.155).

¹³³ Kanuni zamanında Osmanlı sınırlarına dahil edilen Irak'ın Kürt bölgeleri ve beyleri, sultanın iyi korunan imparatorluğunun bir uzantısı olarak kabul edilmiş, sultan, Kürt beylerini "*Kürdistan*" eyaletinin idarecileri olarak resmen tanımıştır. Heper'in de dediği gibi bu dönemde Osmanlı'nın Kürtlere karşı güttüğü politikalara bakıldığında, Kürtler imparatorluğa bağlı yarı özerk bir statüyle varlıklarını sürdürmüşler (Heper, **a.g.e.**, s.72).

¹³⁴ Özoğlu, **a.g.e.**, s.103-104. (ayrıca bkz. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.11).

ayrıcalıklara karşı müteceviz davranmalarından dolayı rahatsız olmaya başlamışlar. Dönemin padişahı IV. Murad bu konuda uyarılmış ve bu durumun devam etmesi halinde Osmanlı'nın Kürtleri Safevilere kaptırma tehlikesiyle karşı karşıya kalacağı belirtilmiştir.¹³⁵ Bunun üzerine IV. Murad, çıkardığı bir dizi ferman ile yerel Kürt beylerinin yönetimdeki konumlarının kalıtsal yapısını pekiştirmiş, bölgede Osmanlı merkezi iktidarı tarafından görevlendirilen askeri komutanlar ile valilerin Kürt beylerini taciz ve istismar etmelerini yasaklamıştır. Bu fermanların birinde sultan şunları ifade etmiştir:

*"Allah Kürdistan'ı imparatorluğumu şeytani İran yecücünün fesatlarına karşı güçlü bir set ve demirden bir kale gibi korunması için yarattı". Başka bir fermanında ise Kürtlerin Osmanlı Devleti için ne anlam ifade ettiğini şu ifadelerle açıklamıştır: 'Kürt kumandanlar Osmanlı devletinin sadık ve vefalı dostlarıdır ve büyük atalarımızın yüce zamanlarından bugüne kadar tahta övgüye değer çeşitli hizmetlerde bulunmuşlar, hesapsız çabalar göstermişlerdir; dolayısıyla imparatorluğu koruma çabası onlara saygıyla ve özenle davranılmasını gerektirir.'*¹³⁶

I. 2. Osmanlı Merkezileşmesi Çerçevesinde Kürt Aşiret Reislerinin Aracılık Rollerinin Sonlandırılması (1808-1847)

Fakat XVII. Yüzyıla kadar özerk olarak yapılanmalarına izin verilmiş olan Kürt emirlikleri, bu tarihten sonra, mevcudiyetlerini korumayı başarmış olsalar da, merkezi iktidarın otoritesini artırmasıyla Osmanlı idari sistemi ile bütünleşmeye başlamışlar.¹³⁷ Aslında Osmanlı sultanlarının ellerinde bulundurdukları güce bağlı olarak Kürt emirlikleri, ilk zamanlardan itibaren belli bir otonomiye sahip olmuş, fakat süreç içerisinde Osmanlı merkezi iktidarının merkezi denetimi artırması karşısında güç kaybına uğramış, merkezi iktidarın denetimi bu yapıların üzerinde tedrici olarak artmıştır. Bu çerçevede 1800'lü yıllardan evvel kimi Kürt emirlikleri ortadan kaldırılmış ve bu emirlikleri yönetenlerin yerlerini merkezden gönderilen yöneticiler almıştır.¹³⁸ Fakat çeşitli kırılmalar yaşamış olmasına rağmen Kürt emirlik yapısı, teoride de olsa, XIX. yüzyıl ortalarına değin Osmanlı yönetim sisteminin içinde varlığını sürdürmüştür. Osmanlı, kaza ve sancak olarak örgütlenmiş Kürt emirlikleri üzerindeki denetimini zaman içerisinde artırmışsa da Kürt beyleri,

¹³⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.112.

¹³⁶ Kasaba, **a.g.e.**, s.33.

¹³⁷ Özoğlu, **a.g.e.**, s.113. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.111).

¹³⁸ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.94.

özellikle de XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın ilk yarısı boyunca, "de facto" bir özerklik ile iktidarlarını sürdürme zeminini bulabilmişler.¹³⁹

Osmanlı merkezi iktidarı XVIII. yüzyılda ziyadesiyle zayıfladığı için bölgede etkin olan Kürt aşiret liderleri, Anadolu'da bulunan derebeylerine benzer bir biçimde kendilerini bağımsız hükümdarlar şeklinde konumlamaya başlamışlar.¹⁴⁰ Osmanlı'nın Kürt periferisindeki güç yapısı, XIX. yüzyılda önemli bir dönüşüm geçirmiştir. Yüzyılın başından itibaren otorite kimi bölgelerde merkezi iktidarda bulunurken, kimi yerlerde Kürt beylerinin elini geçmiştir.¹⁴¹ Kürt emirlikleri devletlerin sahip olduğu bir çok niteliğe sahip olmuş, Bruinessen sözleriyle, hatta bu yapılar kimi devletlerden daha gelişmiş bir politik sistem oluşturmayı başarmıştır.¹⁴² Fakat bu durum, reformcu kimliğiyle ön plan çıkan padişah II. Mahmud'un iktidarı döneminde sert önlemler almaya başlamasına kadar sürmüştür.¹⁴³

Ancak asıl değişim 1830'lü yıllarda gerçekleştirilen yönetsel reformlardan sonra ortaya çıkmıştır. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı ve Kürt beylerinin yerel iktidar alanı haline getirdikleri bölgenin büyük bir kısmı doğrudan merkezi otoritenin kontrolüne alınmıştır. Bölgenin genelinde bu değişim yaşanırken, bölgede etkin bir yerel iktidar kuran ve diğer beyler arasında da ön plana çıkan kimi Kürt beyleri bu değişimi kabullenmemiş, ellerinden giden geleneksel imtiyazlar için ayaklanmışlardır. Hatta bazıları kontrol ettikleri alanları genişletmeyi başarmış, neredeyse bağımsızlıklarını ilan edecek noktaya ulaşmışlardır.¹⁴⁴

Anadolu ve Balkanlardaki durumu kontrol altına aldıktan sonra doğuya yönelen sultan, daha önce Sivas valiliği de yapmış olan Reşid Paşa'yı görevlendirmiştir.¹⁴⁵ Sultan, 1834 yılında Mehmed Reşid Paşa komutasında hazırlanan güçleri bölgeye sevk etmiştir. Paşa, merkezi iktidarın merkeziyetçi devlet

¹³⁹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.113. Klein buradan hareketle Osmanlı merkezi iktidarının, yereldeki gücünün dizginlerini yerelde Kürt aşiret beylerine verdiğini ve bu durum da aslında devlet olma fikriyle çeliştiğini öne sürmüştür (Klein, **a.g.e.**, s.28). Fakat Barkey, devletlerin yönetim anlayışında sahip olduğu esnekliğin zayıflıktan ziyade, güçlü olmanın bir göstergesi olduğunu ifade etmektedir (Barkey, **a.g.e.**, s.20).

¹⁴⁰ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.111.

¹⁴¹ Klein, **a.g.e.**, s.118.

¹⁴² Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.131

¹⁴³ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.111.

¹⁴⁴ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.94. XIX. yüzyılın başlarında, 1806 yılında Babanların önderliğinde meydana gelen isyan, XIX. yüzyıldaki Kürt hoşnutsuzluğunun başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Bozarslan, **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient**, s.23).

¹⁴⁵ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.268-270.

anlayışına dayalı politikalarını kabul etmeyen Kürt hanedanlarını şiddetli bir biçimde cezalandırma yoluna gitmiş, birçok Kürt emirlik veya hanedanlığını ortadan kaldırmış, bu beylerin kontrolündeki topraklar ile bölgeleri doğrudan merkezi iktidarın denetimine sokmayı başarmıştır.¹⁴⁶ Osmanlı 1835 yılına kadar Bağdat, Musul bölgeleri de dahil birçok bölgeyi istirdat etmiş, Musul'da İran sınırına kadar olan alanı kontrol altında tutan Mir Muhammed'in yönetimindeki emirliği ortadan kaldırmıştır.¹⁴⁷ Fakat buna rağmen Garzan, Cizre ve Hakkâri bölgelerinde bulunan Kürt beylerinin yerel iktidarları bir süre daha devam etmiştir.¹⁴⁸

Bu beyler arasında en fazla ön plana çıkan ve Cizre bölgesini kontrol eden Bedirhan Bey, bir şekilde Osmanlı merkezi iktidarının sahiplerini ikna etmiş ve Cizre bölgesinin kendisine bırakılmasını sağlamıştır. Fakat o güne kadar irsi olarak bölgeyi yöneten Cizre beyleri, bu tarihten sonra artık Cizre hakimi olarak değil, Cizre ve Botan Mütesellimi¹⁴⁹ başka bir ifadeyle vali veya devlet hazineleri adına bölgeyi yönetmeye başlamışlar. Cizre beyleri, uzun zamandan beri sahip oldukları "*mefrezü'l-kalem*" ve "*maktu'ül-kadem*" statülerini kaybetmiş, mütesellimlik kurumu vasıtasıyla bu bölge de Osmanlı'nın klasik sancak sisteminin bir parçası haline getirilmiş, bölge irsi olma vasfını kaybetmiştir.¹⁵⁰

Osmanlı merkezi iktidarıyla yeniden anlaşılan Bedirhan,¹⁵¹ 1839 yılında çıkan Osmanlı-Mehmet Ali Paşa arasındaki Nizip Savaşı'nda merkezi ordunun hizmetine girmiş, komutan olarak görev yapmıştır. Fakat bu savaşta Osmanlı güçlerinin yenilmesi üzerine Bedirhan, geriye kalan mahiyetiyle birlikte bölgesi Cizre'ye çekilmiştir. Osmanlı'nın askeri olarak güçsüzlüğüne bizzat şahit olan Bedirhan, bu tarihten sonra mevcut koşullardan istifade etmeye çalışmış, gücünü artırmak için

---

¹⁴⁶ Ögün, **a.g.e.**, s.28-31.

¹⁴⁷ Mir Muhammed kontrol ettiği bölgede, kendine uygun bir idare biçimi geliştirmiş, ordusunu kurmuş, iktisadi yapılar ortaya çıkarmış, su kanalları yapmış, köprüler kurmuştur. Bununla yetinmeyen Kürt beyi, kendi bölgesinde geçerli olan kanunlar koymuş, tarih yazımı için ilim adamları ile alimlerden oluşan bir komite kurmuş ve kendi adına sikke de bastırmıştır (Sinno, **a.g.e.**, s.131-132).

¹⁴⁸ Ögün, **a.g.e.**, s.28-31.

¹⁴⁹ XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başlayan mütesellimlik, Tanzimat Fermanı'na dek varlığını devam ettirmiştir. Mütesellim olan kişiler, sancakları vali veya devlet hazinesi adına yöneten memurlara için kullanılan bir terimdir (Ögün, **a.g.e.**, s.31-32).

¹⁵⁰ Ögün, **a.g.e.**, s.31-32. Bedirhan, Osmanlı Devleti'ne uzun süre sadık kalmış, 1838 yılında bölgedeki bir Kürt beyine karşı Osmanlı'nın giriştiği harekatta yer almış, devletin yanında yer alarak devlet açısından faydalı hizmetler yapmıştır (Bilal N. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010, s.91).

¹⁵¹ Jwaideh, **a.g.e.**, s.137.

daha fazla uğraşmıştır.¹⁵² Bu duruma şahit olan bir Alman General, Osmanlı ordusunda görev yapmakta, Nizip'teki savaştan sonra mağlup edilen Osmanlı padişahının, o zaman kadar tam olarak tabi kılınmamış olan Kürtler üzerindeki egemenliğinin filen sonra erdiğini, Osmanlı sultanının dağlarda yaşayan Kürtleri bu tarihten sonra rahat bırakmak zorunda kaldığını öne sürmektedir.¹⁵³ Dönemin gazetelerinden biri de Bedirhan Bey'in "*kendiyi hükümet-i müstakile tahtında tutarak*" bağımsız bir hükümdar gibi davrandığını yazmıştır.¹⁵⁴

Aslında savaştan önce tam yetkiyle görevlendirilen Reşid Paşa, bölgedeki ırsi beyleri kanlı bir şekilde tasfiye etmiş, bu tarihten sonra merkezi iktidar açısından Kürt bölgelerinde ortalık nispeten sakin olmuştur.¹⁵⁵ Fakat bu tarihten sonra Kürt beyleri yeniden hareketlenmiş ve bölgedeki gücü ele geçirmişler. Özellikle 1843-46 yıllarında Bedirhan'ın önderliğindeki güçlerin, Hakkari bölgesindeki Süryanilerle meskun olan Tiyar'ı ve Tixub sancaklarında Hıristiyanlara karşı çok sert davranması ve bölgenin yeniden karışması merkezi iktidarı tedbir almaya mecbur etmiştir.¹⁵⁶

İlk olarak 1843 yılında Hakkari bölgesinde yerel iktidar konumunda bulunan Nurullah beyin yardım çağrısı üzerine harekete geçen Bedirhan, bölgedeki Nesturilere saldırmaya başlamıştır.¹⁵⁷ İddialara göre Bedirhan, Hıristiyanlarla meskun olan Tiyari sancağına girmiş,¹⁵⁸ her tarafı yakıp yıkmış, bölgedeki Hıristiyan nüfusun neredeyse yarısını kılıçtan geçirmiştir.¹⁵⁹ Saldırıları neticesinde binlerce

---

¹⁵² **a.g.e.**, s.136. Kürt araştırmacı M. E. Zeki, Bedirhan'ın kendisine karşı yapılan saldırıları bertaraf ettiğini, 1842 yılında bağımsızlığını ilan ederek kendi adına para bastırıldığını, denetiminde bulunan toprakları Cizre'den Musul, Rewanduz, Sablah ve Van bölgelerine kadar genişleterek bu yerleri sınırlarına dahil ettiğini ifade etmektedir. Yazar, Bedirhan'ın ayrıca Siverek, Viranşehir, Sirt ve Sincar kalelerini ele geçirdiğini, hakimiyetini Diyarbakir'e kadar genişlettiğini, bu arada kendisine karşı girişilen bir olayı da bastırıldığını, Şino ve Urmiye kadar olan toprakları da sınırlarına dahil ettiğini iddia etmektedir (Zeki Beg, **a.g.e.**, s.221). Yıldız Sarayı'nda şehzadelere Fransızca dersi veren Batılı bir yazar da Bedirhan Bey'in 1830'lu yıllardan itibaren İran'dan Dicle'ye kadar bir hakimiyet alanı oluşturduğunu, gücünün herkes tarafından kabul edildiğini ve bölgenin tek hakimi olarak "*Kürdistan Kralı*" olarak adlandırıldığını iddia etmiştir (bkz. Bareilles, **a.g.e.**, s.207).

¹⁵³ Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.49.

¹⁵⁴ Ögün, **a.g.e.**, s.35-41. Bruinessen, Ezidilerin her zaman Müslüman komşularının zulmüne maruz kalmalarının, onların çoğunu doğdukları topraklardan kopardığını, bazılarının Müslüman ya da Hıristiyan olmalarına sebep olduğunu ileri sürmektedir (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 391).

¹⁵⁵ Averyanov, **a.g.e.**, s.82-83.

¹⁵⁶ Averyanov, **a.g.e.**, s.82-83.

¹⁵⁷ Ögün, **a.g.e.**, s.35-41.

¹⁵⁸ Murat Gökhan Dalyan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012, s.125.

¹⁵⁹ Averyanov, **a.g.e.**, s.130-131. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.114). Ahmet Kardam, hem Osman Paşa'nın hem Babıalî'nin hem de sultan Abdülmecid'in 30.000 kişinin öldürüldüğü, birçok kadın ve kız çocuğunun esir olarak satıldığı iki Nasturi katliamını Bedirhan beyin

Nesturî öldürülmüş, kadın ve çocuklar esir alınarak pazarlarda satılmıştır. Bu dramatik vaziyet karşısında Batılı devletler harekete geçmiş, Osmanlı Devleti'ne tepki göstermiş, Osmanlı'dan Bedirhan'ı derhal cezalandırmasını talep etmişler. Bu tepkilere rağmen Bedirhan cezalandırılmamış, hatta 1846 yılında Txobe sancağındaki Hıristiyanlara da¹⁶⁰ saldırmış ve büyük bir katliam yapmıştır.¹⁶¹

1846 yılına gelindiğinde Botan emirliği tarihsel olarak Kürtlerle meskun coğrafyanın önemli bir bölümünde nüfuz alanı oluşturmuş, görece modernliğiyle ön plana çıkmıştır.¹⁶² Bedirhan, artık sadece kendisine bırakılmış ola bölgede değil, nerdeyse bütün Kürt coğrafyasında güçlü bir pozisyona yükselmiş, mevcut koşulların da etkisiyle merkezi iktidardan gelen emirleri dinlememiş, bazen de merkezden gelen emirlere karşı çıkmıştır.¹⁶³ Daha önce Nasturilere karşı giriştiği olaylardan dolayı okların hedefi haline gelen Bedirhan,¹⁶⁴ en nihayetinde merkezi iktidar tarafından atanan Musul valisi Mehmed Paşa'nın bölge için yeni bir idari düzenleme önerisini reddedince askeri güçle karşı karşıya kalmış ve isyan başlamıştır. Ağır silahlarla donatılmış Osmanlı ordusu harekete geçmiş,¹⁶⁵ Anadolu ordusu müşiri Osman Paşa komutasındaki Osmanlı askerleri 1847'in Mayıs ayının sonlarında Diyarbakır üzerinden Cizre bölgesine saldırmaya başlamıştır. Bedirhan'ın kuzeni İzzeddin Şir Bey ile başka kimi Kürt beylerinin de desteğini alan Osmanlı güçleri, Bedirhan Bey'de daha önce başka Kürt beylerine karşı Osmanlı'nın yanında yer almıştı,

---

"suçları" arasında saymamalarının ve sözünü dahi etmemelerinin Osmanlı merkezi iktidarının Nasturi katliamları "suç" olarak görmemelerine bağlamaktadır. Kardam, Osmanlı açısından "suç" olan şeyin Bedirhan beyin başka Kürt beyleriyle birlikte Osmanlı merkezi iktidarına karşı haziran 1847'de isyan etmesi olduğunu ileri sürmektedir (Ahmet Kardam, **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013, s.44).

¹⁶⁰ Averyanov, **a.g.e.**, s.130-131.

¹⁶¹ Ögün, **a.g.e.**, s.35-41. (Nasturiler ile Bedirhan arasında yaşananlar hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için ayrıca bkz. Murat Gökhan Dalyan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012).

¹⁶² Klein, **a.g.e.**, s.112.

¹⁶³ Ögün, **a.g.e.**, s.42-43. (ayrıca bkz. Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.195; Zeki Beg, **a.g.e.**, s.222). Bedirhan bey isyanı, kimilerine göre aslında uzun süre boyunca Osmanlı'nın modern devlet inşası sürecinde takip ettiği yeniden merkezileşme politikalarına verilmiş bir cevap mahiyetini taşımaktadır (Özoğlu, **a.g.e.**, s.114). Bilal Şimşir ise Tanzimat'ın getirdiği yenilikleri içine sindiremeyen Bedirhan'ın Mısır'daki Mehmet Ali Paşa İsyan'ını fırsat bilerek isyan ettiğini öne sürmektedir (Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.64).

¹⁶⁴ Bedirhan ile Nasturiler arasında ilk çatışma 1843 yılının 1 Temmuzunda başlamıştır (bkz. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.95).

¹⁶⁵ Kardam, **a.g.e.**, s.19.

Bedirhan'ın güçlerine saldırmış, onları ağır bir yenilgiye uğratmış¹⁶⁶ ve Bedirhan ile ona yardım eden Han Mahmud'un 4 Temmuz 1847'de teslim olmasını sağlamıştır.¹⁶⁷

İsyanın bastırılmasından sonra Bedirhan ve mahiyeti aynı yıl Osmanlı payitahtına gönderilmişler.¹⁶⁸ Bedirhan, isyandan önce Osmanlı merkezi iktidarına bağlı olduğu ve Kürtlerle meskun coğrafyanın yönetilmesinde merkezden yerele atanan yetkililere yardım ettiği için Osmanlı merkezi iktidar elitleri tarafından saygın biri olarak kabul edilmiş, isyan etmiş olmasına rağmen ölüm cezasına çarptırılmamış, tam aksine devlet tarafından maaşa bağlanmıştır.¹⁶⁹ Bedirhan ve beraberindeki ailesi gönderildikleri Osmanlı payitahtında izzet ikram görmüş, ama yine de başka bir bölgeye sürgüne¹⁷⁰ gönderilmekten kurtulamamışlar. Bu olayın, bu şekilde sonuçlanmasından sonra Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları coğrafyada emirlikler sayfası kapanmış, yeni bir dönem başlamıştır.¹⁷¹

Osmanlı denetiminde yapılan Kürt emirlik yapısı, eski zamanların şehir devletleri gibi birbirine yakın alanlarda inşa edilmiş, kent merkezli örgütlenmişler. Tıpkı kent devletlerinde olduğu gibi, Kürt beylikleri de kendi yerelliklerinde benzer bir kültür ile aynı dili konuşmuşlar. Ancak kent devletlerinde farklı olarak ayrı bir politik ve iktisadi kimlik oluşturma gibi bir gündemleri olmamış, bu noktada da farklılaşmışlar. Diğer bir farklılık ise kent devletleri örgütlenmesinde merkezi bir krallık veya yapı bulunmamış, bu örgütlenmeler kendi otonom ekonomik

---

¹⁶⁶ Ögün, **a.g.e.**, s.42-43. (ayrıca bkz. Çadrcı, **a.g.e.**, s.195; Zeki Beg, **a.g.e.**, s.222). Osmanlı merkezi iktidarı aslında XIX. yüzyılın başlarında hem dışarıdan gelen saldırılara, hem de içeride ortaya çıkan ayaklanmalara etkin olarak karşılık verebilecek bir gücü yoktur. Dolayısıyla merkezi iktidarın elitleri, doğu bölgelerinde ayaklanan Kürt beyleriyle savaşırken, diğer bazı Kürt reislerine güvenmek ve onlara dayanmak zorunda kalmışlar (Kasaba, **a.g.e.**, s.123-124).

¹⁶⁷ Kardam, **a.g.e.**, s.19.

¹⁶⁸ M. E. Zeki Beg, Bedirhan Bey'in Osmanlı payitahtına 1848 yılında iki oğluyla birlikte gönderildiğini yazmaktadır (bkz. Zeki Beg, **a.g.e.**, s.222).

¹⁶⁹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.135.

¹⁷⁰ Kürtlerin sürgün edilmesi, Osmanlı devlet geleneğinde süreklilik arz etmektedir. Osmanlı merkezi iktidarı, XIX. yüzyıl boyunca Bedirhan bey ve mir Muhammed dışında Osman Paşa, Hüseyin Kenan Paşa, Şeyh Ubeydullah, Seyid Abdülkadir gibi Kürt ileri gelenlerini de buldukları bölgelerden başka bölgelere sürgün etmiştir. Alakom, bu Kürt liderlerinin, genel olarak Osmanlı payitahtında yaşamaya mecbur edildiklerini, bunun da, esasında Osmanlı'nın onları "*birer politik rehine olarak burada gözetim altında*" tutma isteğinden kaynaklandığını iddia etmektedir (Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2012, s.42). Fakat Osmanlı, Girit'e sürgün ettiği Bedirhan ve mahiyetindeki kalabalık bir gurubu maaşa bağlamayı da ihmal etmemiştir (bkz. Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.101).

¹⁷¹ Klein, **a.g.e.**, s.113. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.278). Payitahta götürüldükten sonra padişah tarafından huzura kabul edilen Bedirhan bey, ailesiyle birlikte 1847 yılının Temmuz ayında Girit'e sürgün edilmiştir (Çadrcı, **a.g.e.**, s.195).

pozisyonlarına sahip olabilmişler. Kürt emirlikleri ise bazı dönemler merkezi iktidarın olmadığı devirler yaşamışlarsa da, çoğunlukla Osmanlı gibi büyük devletlerin periferileri olarak kalmışlar. Ancak bağlı oldukları devletlerin zayıflaması kimi zaman onları da farklı bir tutum takınmaya sevk etmiş, özerk birer yapı gibi davranmalarını sağlamıştır. Ancak Osmanlı'nın modern devletin inşası bağlamında ortaya koyduğu merkezîyetçilik siyasası XIX. yüzyılın birinci yarısının sonlarında iyice tahkim edilince, Kürt mahallinde inşa edilen bu yapıları sonlandırmış, devlet, doğrudan yönetime geçmiştir. Devletin, uzun süreler boyunca devam eden bu yapıları çok da uzun olmayan bir zaman diliminde ortadan kaldırmış, bu emirlik yapısının ayrıca ne kadar kırılğan olduğunu da ortaya koymuştur.

Öğün'ün aktarmasına göre Bedirhan Bey'in yaşadığı süreçle ilgili olarak Takvim-i Vekayi mecmuası, 30 Ekim 1848 tarihli sayısında Bedirhan'ın ağzından şu iddiaları yazmıştır:

"Meydana gelen isyan kaderin garip cilvesidir. Zira hiçbir zaman isyan etme düşüncesine kapılmadım. Canıma ve malıma kast edileceğinden korktuğum için daha önce teslim olmadım. Şimdiki gibi saygı göreceğimi bilsem bir yolunu bulup kaçar, doğruca buraya gelirdim. Daha önce de padişahımızın şefkati sayesinde can ve mal güvenliği olduğumu duyar, dağ adamı olduğumdan inanmazdım. Şimdi dağlarda koşup bu yüce makama geldiğime şükrediyorum. Bundan sonra dağlar hatırıma bile gelmez, gidin deseler gitmem. Ben Reşid Paşa merhumun ve sairlerinin zamanlarını gördüm. O zaman böyle muamele olunmazdı. Yapılan şey şunu kesin, bunun malını alından ibaretti. Evlatlarımı askere vereceğim. İçlerinden hiç olmazsa biri adam olursa ömrüm boyunca sultanıma duacı olacağım. Olmayacak bir iş oldu, elden ne gelir".¹⁷²

Bedirhan'ın teslim olarak İstanbul'a gönderilmesinden sonra Cizre bölgesi tamamen denetim altına alınmış, isyanın bastırılmasında merkezi iktidarın güçlerine yardım eden İzzeddin Şir mütesellim olmak üzere göreve getirilmiştir. Bu tarihten sonra, uzun süreden beri "*hakim*" sıfatıyla kimi zaman özerkliğinin de sınırlarını zorlayan bir statüyle yönetilmiş olan Cizre bölgesi merkezi iktidarın doğrudan yönetimine dahil edilmiş, bölge devletin maaşlı bir memuru konumuyla daha önceki

¹⁷² Öğün, **a.g.e.**, s.53. Bruinessen de isyanın en yoğun zamanlarında bile Bedirhan'ın padişahın hükümdarlığını kabul etmeye devam ettiğini, emiri ziyaret eden Amerikalıların ağzından aktarmaktadır. Yazar, Kürtler arasında bu durumun imparatorluğun yıkılışına dek sürdüğünü ifade etmektedir. Bruinessen, bu insanların, Osmanlı padişahının meşruiyetini neredeyse hiçbir zaman bahse konu etmediklerini iddia etmektedir (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.115). Bayram Kodaman ise bölgede meydana gelen isyanların amaçlarının "*hiç bir zaman devleti, saltanatı, hilafeti yıkmak, Osmanlı dışında Anadolu'da müstakil bir başka devlet kurmak*" olmadığını, bu isyanların daha ziyade "*sosyal, iktisadi, dini, şahsi ve mahalli*" sebeplerden dolayı ortaya çıktığını yazmaktadır (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.117). Özoğlu'na göre de bu isyan milliyetçilikten ziyade, Bedirhan'ın kontrol ettiği toprakların merkezi iktidar tarafından bölünmeye çalışılması ve bölgedeki otoritesinin zayıflatılmasını hedefleyen merkezi iktidarın uyguladığı yeni idari sistemden kaynaklanmıştır (Özoğlu, **a.g.e.**, s.134).

yönetici ailenin bir mensubu olan İzzeddin Şir tarafından yönetilmeye başlanmıştır. İzzeddin Şir, merkezi iktidarın atadığı kaymakam Emin Paşa adına Cizre bölgesini yönetmiştir.¹⁷³

Bedirhan Bey İsyanı 29 Temmuz günü bastırılmaya kadar, bölgede birçok karışıklığı yol açtığından ve bölgede Osmanlı yönetimini sekteye uğrattığından dolayı merkezi iktidar tarafından ziyadesiyle önemsenmiş ve bu isyanın bastırılmasına katılan savaşçılara "*Kürdistan Madalyası*"¹⁷⁴ adıyla madalyalar verilmiştir.¹⁷⁵ Bu isyan, hem içeri de hem de dışarıda geniş bir yankı uyandırmış, isyanı sona erdiren padişah olarak Sultan Abdülmecid'e Meclis-i Vala tarafından, bölgeyi yeniden fetheden kişi anlamında "*Kürdistan fatihi*" unvanı verilmiştir.¹⁷⁶ Merkezi iktidar isyandan sonra aynı aileden birinin yeniden Cizre'ye yönetici yapılmasını uygun bulmamış,¹⁷⁷ Cizre'yi sancak yapmış ve "*Kürdistan*" adıyla kurulan yeni eyalete bağlamıştır. Sancak olarak yapılandırılan Cizre kaymakamlığına da isyanı bastıran birliklerin komutanlarından Mustafa Paşa atamıştır. Cizre'de iktidarın Bedirhan'dan alınıp kendisine verileceğini umarak Osmanlı ile birlikte hareket eden İzzeddin Şir (Yezdanşer) ise, bu anlamda amacına ulaşamamıştır.¹⁷⁸

Bedirhan Bey İsyanı'nın bastırılmasından sonra, önce Hakkari'ye çekilen ama devlet yetkililerinin uyarısı üzerine Van'a geçen Nurullah Bey de 1848 yılında merkezi iktidara karşı isyan etmiştir. Bunun üzerine Osmanlı ordusu Hakkari bölgesine sevk edilmiş, durumun kötüye gittiğini gören Nurullah bölgeden kaçmak

¹⁷³ Ögün, **a.g.e.**, s.56.

¹⁷⁴ M. Emin, Bu isyanı bastırılmalara verilen madalyanın adının "*Kürdistan Savaş Madalyası*" olduğunu belirtmektedir (bkz. Zeki Beg, **a.g.e.**, s.222).

¹⁷⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.133.

¹⁷⁶ Çadrcı, **a.g.e.**, s.194. 1847 yılının 26 Temmuz'unda toplanan Meclis-i Has da bölgede gelişen olayları ve Bedirhan Bey'in isyanını değerlendirmiş, meclisin aldığı karar Sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından bir tezkere haline getirilerek Sultan Abdülmecid'e sunulmuştur: '(*Meclis-i Has'ta*) velinimetimiz padişahımız efendimize böyle nice nice fetihler (nasip olması dileğinde bulunulmuştur)... Görünüşte yüce devletin, ama aslında bir takım zalim ve serkeşlerin elinde olan Kürdistan'ın tamamının fethi sonuçta, çeşitli yararlar sağlayan ve devletin de çıkarına olan bir vak'a-i hayriye olduğu kuşkusuz olduğundan, bütün hazır bulunanlar teşekkür ve iftiharla padişaha uzun ömür dileklerini tekrar etmişlerdir' (Kardam, **a.g.e.**, s.21. (ayrıca bkz. Ögün, **a.g.e.**, s.58).

¹⁷⁷ Osmanlı'nın bölgedeki etkin isimlerinden Osman Paşa, bölgedeki asayişin sağlanmasından sonra hazırladığı raporda şu fikirleri öne sürmüştür: '*Bunların bir daha bu civara gelmelerinin sakıncasız olmayacağı açıktır, çünkü bunlar öteden beri bu civarda çevreleri geniş kişiler oldukları gibi, çoğu Kürt taifesi de dört ayaklılar gibi olduklarından ve sözü geçen kişilerin eşkıyalığa sevk edici sözlerini peşinden gidip onları yerini alacaklarından, diyelim bundan yirmi sene sonra içlerinden biri afedilip bu semtlere gelecek olsa, akılsız Kürdistan ortamında çeşitli karışıklıklar yaşanabilir*' (Kardam, **a.g.e.**, s.40).

¹⁷⁸ Kardam, **a.g.e.**, s.141.

zorunda kalmıştır. Bölgede saygı gören dini liderlerin başında gelen Seyid Taha'nın aracılık etmesiyle Nurullah da nihayetinde teslim olmuş ve Osmanlı payitahtına gitmiştir. Böylece Cizre'den sonra neredeyse beş yüz yıllık bir yerel iktidar tecrübesine sahip bulunan Hakkari beyliği de ortadan kaldırılmış, yönetim sistemi içerisine dahil edilmiş ve tarihin sayfaları arasına karışmıştır.¹⁷⁹

Osmanlı merkezi iktidarı, 1851 yılında ise Süleymaniye'deki Kürt yönetimini de ortadan kaldırmış, İsmail Paşa merkez tarafından Süleymaniye kaymakamı olarak atanmış ve Süleymaniye o andan itibaren merkezi iktidar tarafından doğrudan yönetilen bir idari birim haline getirilmiştir.¹⁸⁰ Bu gelişmelere rağmen Jwaideh, Osmanlı merkezi iktidar sahiplerinin Kürt beyliklerini, merkezi idareyi güçlendirmek amacıyla ortadan kaldırmak istediklerini, girişilen mücadeleler neticesinde Kürt emirliklerini ortadan kaldırmayı başardıklarını, fakat merkeziyetçi bir yönetim anlayışını Kürt bölgelerinde tesis etmeyi başaramadıklarını, hatta bu noktada tamamen başarısız olduklarını iddia etmektedir.¹⁸¹

Osmanlı Devleti, ordunun bölgede denetimi yeniden sağlamasından sonra Kürt bölgelerinden de, diğer bölgelerden olduğu gibi, doğrudan vergi toplamaya başlamıştır. Bu yeni durum Kürt bölgelerinde yaşayanlar için, daha önce yaşamadıkları bir deneyim olmuştur. Başka bir deyişle Kürt emirlik sisteminin ortadan kaldırılmasından sonra bölgede yaşayan Kürtler merkezi iktidara vergi ödeyerek Osmanlı "*vatandaşı*" olmayı deneyimlemeye başlamışlar.¹⁸² Osmanlı merkezi iktidarı, bölgede vergileri toplamak için çok sıkı önlemler almış, Hazro'daki merkezi iktidarın temsilcisinin de uyguladığı ve dile getirdiği gibi vergilerin miktarını yüksek tutmuş, bölge halkının itaatini bu yolla sağlamaya çalışmıştır. Kimilerine göre bu anlayış, tipik Osmanlı devlet anlayışını yansıtmaktadır.¹⁸³

Kürt emirlik yapısının yıkılması birçok araştırmacı tarafından farklı boyutlarıyla değerlendirilmiştir. Bazıları bu yapının ortadan kaldırılmasını onaylamıştır:

---

¹⁷⁹ Ögün, **a.g.e.**, s.63.

¹⁸⁰ Soane, **a.g.e.**, s.206.

¹⁸¹ Jwaideh, **a.g.e.**, s.157.

¹⁸² Aydın, Verheij, **a.g.m.**, s.34.

¹⁸³ **a.g.m.**, s.39.

"Cizre sorunu çözümlünceye kadar Kürdistan yöresi birtakım zorba Kürt reislerin yönetiminde olup, Devlet-i Aliye'nin oralardaki gücü yok hükmündeydi. Adı geçen yörenin fethi sırasında, yurtluk ocaklık olarak hatt-ı hümayunlar ve ferman-ı alilerle yöresel reislerin yönetimlerine verilmesi, zaman geçtikçe çağın gereklerinden habersiz kalan bu reislerin vahşice hareketlerde bulunmalarına neden olmuştur. Bu durum bölgenin ıslah edilmesini gerekli kılmıştır. Bedirhan Bey sorununun ortadan kaldırılması Kürdistan'ın ıslahı için başlangıç olmuş ve zaman geçirilmeden devletçe gerekli ıslahatın yapılmasına başlanmıştır."¹⁸⁴

Bruinessen gibi düşünenler ise Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra Kürt bölgesinde ortaya çıkan durum tam anlamıyla "anarşi ve kaos" halini aldığı,¹⁸⁵ bölgedeki emirlik yapısının ortadan kaldırılmasından sonra düzenin gelmediğini, karışıklığın hakim durum olmaya başladığını öne sürmüşler. Bu tez sahiplerine göre konfederasyon şeklinde yapılanan Kürt emirlik yapısı, esasında kontrol ettikleri alanlarda belli bir oranda düzen kurmayı başarmıştır. Fakat bu yapının çökmesinden sonra merkezi iktidarın politikalarının da etkisiyle bölgede birbirleriyle mücadele halinde bulunan birçok küçük özerk birim, yani aşiretler ortaya çıkmış ve bölgede hakim örüntü durumuna gelmiştir.¹⁸⁶ Diğer bir ifadeyle geleneksel güç yapısının ortadan kaldırılmasıyla oluşan iktidar boşluğu, bölgede yeterince meşru bir karşılık bulamayan ve zayıf bir örgütlenmeye sahip olan merkezi iktidar tarafından doldurulamamış, devletin merkezileşme çabaları doğuda daha çok karışıklığa yol açmış ve küçük aşiretlerin güç kazanmasına neden olmuştur.¹⁸⁷

Bruinessen, bu gelişmelere bakarak, Kürt toplumunun son beş yüzyılda toplumsal evrimin başlıca evreleri olarak kabul edilen; aşiret, reislik ve yarı-devlet aşamalarından geçtiğini belirtmektedir. Yazar, bu toplumsal evrimin Kürtlerde bir farkla gerçekleştiğini dile getirmektedir. O fark da Kürt toplumunun bu aşamaları geriye doğru, yani tam tersi yönde yaşamasıdır. Yazara göre Kürt toplumunda ortaya çıkan siyasal kurumların gerileyişi, Kürtlerin bağlı yaşadıkları devletlerdeki siyasal kurumların gelişmesinin doğrudan bir sonucudur.¹⁸⁸ Olsen, Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasıyla, merkezi iktidarın daha fazla "doğrudan yönetim"¹⁸⁹ anlayışını tesis ettiğini, bu durumun da "potansiyel olarak bir devlet kurma

¹⁸⁴ Ögün, a.g.e., s.60.

¹⁸⁵ Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s.157; Jwaideh, a.g.e., s.157.

¹⁸⁶ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s.200 (ayrıca bkz. Bozarslan, *Histoire de la Turquie de l'Empire a Nos Jours*, s.149).

¹⁸⁷ Reynolds, a.g.m., s.416.

¹⁸⁸ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, s.300.

¹⁸⁹ Robert Olsen, Bruinessen'in "doğrudan yönetimle kastettiğini "katılımcılık" olduğunu anlaşıldığını ifade etmektedir (bkz. Robert Olsen, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, (Çev: Bülent Peker, Nevzat Kıraç), Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992, s.22-23).

aşamasına giden sosyal evrim çizgisinde geri atılmış bir adımı temsil" ettiğini ifade etmektedir. Olsen, Kürtlerde aşiret yapısına dayalı yönetim anlayışının çok güçlü olduğunu ve bundan dolayı bu tür gelişmelerin önünü tıkadığını dile getirmektedir.¹⁹⁰

I. 3. Aşiret Konfederasyonlarını Canlandırma Girişimleri

Osmanlı Devleti'ne Bedirhan Bey isyanının bastırılmasında yardım eden İzzeddin Şir, merkezi bürokrasinin bir parçası olmayı tercih etmiştir. Tuncay Öğün, kimi kaynaklarda adı Yezdanşer¹⁹¹ olarak da yazılan bu beyin adının, Osmanlı makamları arasında yapılan resmi yazışmaların neredeyse hepsinde İzzeddin Şir Bey olarak geçtiğini yazmaktadır. İzzeddin Şir "*İstibla-ı amire*"¹⁹² müdürü payesine sahip olmuş, zamanın yönetim anlayışı gereğince aynı zamanda kendisine "*izzetli*" unvanın da verilmiştir.¹⁹³ Fakat 1854 yılına gelindiğinde İzzeddin Şir de merkezi iktidara karşı isyan etmiştir.¹⁹⁴ İzzeddin Şir'in Kırım Savaşından başlattığı isyan 1864 yılına dek sürmüş, bu zaman diliminde İzzeddin, Botan olarak anılan bölgede neredeyse bağımsız bir şekilde hareket etmiştir. Fakat merkezi iktidar, bu isyanı da 1864 senesinde nihai olarak bastırmayı başarmıştır.¹⁹⁵ İzzeddin Şir olayından sonra bölgede sükunet sağlanmıştır. Fakat 1878 yılında Bedirhan beyin çocukları Hüseyin Kenan ile Osman Nuri'nin bölgeye gelmeleri sükuneti sağlanan bölgenin yeniden karşışmasına yol açmıştır.¹⁹⁶ Bedirhan Bey'in çocukları sürgünde buldukları esnada, Osmanlı'nın savaş ortamında olmasından faydalanarak sürgün yerlerinden kaçarak Cizre'ye gelmişler. Osmanlı-Rus Savaşı sebebiyle bölgede yeterince asker bulduramayan Osmanlı'nın bu durumunu fırsat bilen Bedirhanzadeler, etraflarına topladıkları güçlerle Cizre ile Deh bölgesinde merkezi iktidarın kuvvetlerine karşı saldırıya geçmişler.¹⁹⁷

Kürtlerle meskun coğrafyada yaşanan olayları araştırmak için görevlendirilen ve bu incelemeler neticesinde bir rapor hazırlayan dönemin Sivas valisi Abidin Paşa

---

¹⁹⁰ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.22-23.

¹⁹¹ Kardam, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹² İstibla-ı Amire Müdürlüğü, ilk zamanlarda sultanın at ve ahır işlerine bakan çalışanlara verilen bir unvan olmuş, sonra bu tanım değişmiş ve yerel görevlileri verilen bir rütbe şekline dönüşmüştür (bkz. Öğün, **a.g.e.**, s.5).

¹⁹³ Öğün, **a.g.e.**, s.5.

¹⁹⁴ Kasaba, **a.g.e.**, s.125-126.

¹⁹⁵ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.224.

¹⁹⁶ Kardam, **a.g.e.**, s.41.

¹⁹⁷ Klein, **a.g.e.**, s.168-169.

bu isyana bazı Kürt aşiretlerin de destek verdiğini aktarmış, isyana destek veren aşiret reislerinin adlarını vermiştir:

"Bedirhan paşazadelerin havali-i merkumeye vürudlarıyla (gelmeleriyle) beraber Bohtan kıtasında şekavetleri Pervari ağaları merkumun Tillo ve Derviş ve Fendi oğlu Kasım ve Kenan oğlu Cihangir ve diğer Cihangir oğlu Timur ağalar da teşkil ettikleri cemiyet-i şekavet-karanelerine yalnız birer tezkire (pusula) ile davet ettiklerinde ağavat-ı merkume zaten hal-i isyan ve şekâvetde bulunarak hükümeti tanımamakda ve böyle bir fırsat her bar mutarassid (gözleyen) ve müterakkıb (bekleyen) bulunmalarına mebni cümlesi hükümet aleyhinde heman akd-ı ittifak ve itimad edib, nahiye derununda eli silah tutar ne kadar nüfus-ı mevcut var ise taraf taraf toplattırılarak taht-ı riyaset ve sahabetlerinde olduğu halde ekrad-ı müctemia (toplanan) ile maan (birlikte) kendileri de isyan makarı (merkez, karargah) olan Deh kasabasına gelerek Bedirhan Paşa'nın oğulları Osman ve Hüseyin beğler de bi'l mutâvva' (boyun eğme) tebeyyün (belli olma) etmeleriyle beraber mumaileyhime taraflarından dahi ağavat-ı merkume alâ makâdir (kuvvet, kudret) hem efrad-ı mevcudeye zabıt ve kumandan tayin ve bunlardan Derviş Ağa da efrad-ı mütehaşşide-i bağıyenin erzakını Pervari nahiyesi ahali-i müslime ve gayr-ı müslimesinden devşirip sevkiyat umurunu icraya memur tayin eyledikten sonra mumaileyhimadan Osman Beg, Cizre üzerine hareket ve Pervari ağaları merkumun Fendi oğlu Kasım ve Timur ve Cihangir ve Tillo ağalar da maiyetleriyle getirdikleri ekrad ile maan Siird'i zabt ve istila etmek üzere Hasan Beg refakatiyle rahdan (yoldan) çıkıp, Siird'e üç dört saat kurbiyet-i mesafesi olan Benazir nam mahalde kadar gelerek, orada istihkamlar vaz' (konma, koyulma) ve inşaasıyla beraber asker-i şahane ile muharebeye ibtidar ve nihayetinde cünud-ı şahanenin salvet ve şiddet-i ateşine tab-ı emrer-i mukavemet olamamalarıyla cemiyet-i şekavet-karane dağıtılıp, kendileri de münhezimen ve makhûren (bozguna uğrama) ricat ettikleri..."¹⁹⁸ Bedirhan paşazadelerin Bohtan kıtasında ibtida-yı isyanlarında, (Eruh kazasına tabi Çat karyeli) merkum Ömer Ağa da karyesi ahalisinden tertib ettiği elli neferden mütecaviz avene-i müsellahasını müstashiben paşazadelerin nezdine gidib kemal-i şevk ve hahişle (fazla arzu) tebeyyün ederek, Benazir nam mahalde vuku' balada muarız olan muharebede merkum Ömer Ağa da riyasetde bulunarak, asker-i şahaneye silah-perest mukavemet olduğu evrak-ı tahkikiye-i mevcude ile sabit ve müberhen (ispatlı) olduğu..."¹⁹⁹

Abidin Paşa, II. Abdülhamid devrinin başlarında başlayan bu isyanın bölgeye yayılmasında halkın içinde bulunduğu durumun da etkili olduğunu ileri sürmekte ve daha sonra şunları eklemektedir:

¹⁹⁸ BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), 78/70. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁹⁹ BOA, YEE, 78/71. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Fakat bu isyan esnasında bazı Kürt aşiret reisleri de, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, Osmanlı merkezi iktidarının güçlerine destek vermiştir. Bölgede ortaya çıkan olayları araştırmak üzere bölgeye giden Osmanlı yetkilisi, Ağa-yı Sor adlı kişinin bu olaylar sırasında farklı saiklerle Osmanlı merkezi iktidarının yanında yer aldığını, Bedirhanların mağlup edilmesinde katkısı olduğunu, ancak sahip olduğu gücün ve bu gücü toplama kabiliyetinin devletin hakimiyetine hanel getireceğini dile getirmiş ve merkezi iktidarı, bu konuda uyarmıştır: "Ağa-yı Sor nam kimesne birkaç bin asi biriktirmiş Bedirhan paşazadeleri bir muharebede mahv etmiş deyu iddia ile devlete sadakat göstermek ister. Filhakika ağa-yı mumaileyh Bedirhan paşazadeleri muharebede bozmuş, lakin Bedirhan paşazadeler kendi nüfuzunu mahv edeceklerini hiss eylediklerinden kendileriyle harb edib bozmuş, yoksa Tanzimat-ı Hayriyye'nin daire-i itaatı içinde bulunan bir adam birkaç bin kişiyi bozacak kadar suret-i meşruada nasıl bir kuvvet cem' ve kesb edebilir? Külliyyetlü asker cem' etmek devlete mahsus olub, hem de eğer ağa-yı mumaileyh devlete olan sadakatından dolayı bu hareketde bulunmuş ise böyle sahib-i kuvvet bir adam iki sene evvel hitam bulmuş Rusya muharebesine ne için gitmeyüb ve lakin teksir-i mezalimle Kürdistan'da imrar-ı evkat (vakit geçirmek) eyledi. Hülasa Haleb'de bulunanlar devlete sadık olanlarda seza (münasip, layık) olan tabirattı her ne kadar istimal ederler ise etsinler tabirat ile sadık olamazlar. Hangi zencidir ki ismi mercan olmağla ruyında ki siyah haletini izale ile rengi hakikatde tebeyyün (belli olmak, sabit olmak) olmuş olsun" (BOA, YEE, 78/9-10. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

*"Bir mahaldeki layihada kezalik görüleceği üzere çakerlerinden evvel gönderilen memurin-i devlet-i asker-i şahane ile buraya iki saat takib olunarak namus-ı hükümet pay-ı mal olunur, bir mahaldeki Deraliyye'de doğub Kürdistan'ı asla bilmez iki nefer Bedirhan paşazadeler ol derecede efkâr-ı ademi itaate mutad (alışılmış) bulur ki yeniden Devlet-i Âliyye'ye bir mesele-i uz mâ çıkarmağa muktedir olur, öyle bir mahalde heyet-i islahiye-i acizanemiz ellerini bağlayıp mehma-emken (mümkün mertebe) icraat-ı müessirede bulunmuş olsa layık mı idi ve Bab-ı Ali'nin verdiği emr ve vazifeyi icra etmiş olduğu sayılır mı idi."*²⁰⁰

İsyan başladığı zaman Osmanlı merkezi iktidarı bölgeye askeri birlikler göndermiş, ama bu birlikler isyancılar tarafından yenilgiye uğratılmıştır. Cizre beyliğinin emiri olarak Osman Paşa bölgenin kontrolüne ele almış, otoritesi ile nüfuzunun bölgeye yaymaya başlamıştır. Sultan da ilk olarak Bedirhan ailesine mensup olup, mahpus durumunda bulunan tutukluları serbest bırakmış ve Osman Paşa'ya özel bir elçi göndererek barış önerisinde bulunmuş, *"Müslüman kanunun dökülmemesi için barışçı yollardan Kürtlerin isteklerini yerine getirmeye hazır olduğunu"* bildirmiştir.²⁰¹ II. Abdülhamid, bu isyanın sona ermesinden sonra isyana katılan Bedirhanilerden Bahri Bey'i kaymakam, Osman Paşa'yı süvari kolağası rütbesiyle yaver, Hüseyin Kenan Paşa'yı belediye meclis üyesi olarak atamıştır. Sultanın buradaki tutumu, onun Kürtlerle zor kullanarak değil, uzlaşma ve yatıştırma üzerine bir ilişki geliştirmek istediği şeklinde yorumlanmıştır.²⁰²

Osmanlı'nın uzun süre boyunca, kimi kopuşlar yaşamış olsa da, sürdürdüğü geleneksel Kürt siyaseti aslında belli bir büyüklüğe ulaşan tüm geleneksel devletlerin takip ettiği dolaylı yönetim anlayışı çerçevesinde olmuş, karşılıklı çıkara dayanmıştır. Ancak modern veya modernleşen devletlerin tipik bir özelliği olan merkezleşme siyaseti Osmanlı için de XIX. yüzyıldan sonra geçerli olmuş, merkezi iktidar, çeperlerinde bulunan yerel araçları devreden çıkararak doğrudan yönetim anlayışını bu bölgede de devreye sokmuş, geleneksel Kürt emirlik yapısını ortadan kaldırmıştır. Modernleşme yoluna giren Osmanlı, bu politikasına uygun olarak mali, bürokratik ve siyasi merkezleşmeyi inşa etmek girişimlerinde bulunmuş, periferilerinde inşa edilen geleneksel yapıları ortadan kaldırmıştır. Fakat merkezi iktidar bu siyaseti uygulamaya koyup, yerel güç odaklarını ortadan kaldırınca periferilerinde iktidar boşluğunun oluşmasına neden olmuş, bu zemin de periferilerdeki sosyo-politik güç dengesini bozmuş, sosyo-ekonomik yapıyı olumsuz etkilemiş ve bölgesel ekonomilerin çökmesine yol açmıştır.

²⁰⁰ BOA, YEE, 78/9. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

²⁰¹ Zeki Beg, a.g.e., s.223.

²⁰² Karademir, a.g.e., s.72.

I. 4. Osmanlı Kürt İlişkilerinde Siyasa Değişikliği: Kürdistan Eyaleti'nin Kurulması (1847-1867)

Osmanlı Devleti, dolaylı yönetim anlayışından doğrudan yönetim anlayışına geçişin bir emaresi olarak, 1847 yılında Bedirhan Bey İsyan'ını bastırdıktan sonra "*Kürdistan Eyaleti*" namıyla idari bir yapı oluşturmuştur.²⁰³ Kürtlerin yaşadığı alanların merkezi iktidarın atadığı yöneticiler tarafından idare edilen bir eyalet haline getirilmesi, Osmanlı'nın ülke sathında yaymaya çalıştığı merkezileşme ve doğrudan yönetim anlayışının bir tezahürü olmuştur. "*Kürdistan Eyaleti*" imparatorluk yönetimi tarafından 1850'lerin başlarına kadar Anadolu genelinde inşa edilen 18 eyalette biri olarak kurulmuştur.²⁰⁴ Başka bir deyişle Osmanlı toprakları dahilinde, XIX. yüzyılda "*Kürdistan*" adıyla inşa edilen idari birim Osmanlı yönetim sistemi içinde var olan idari birimlere eklenmiştir.²⁰⁵

Aslında Minorsky'nin de İslam Ansiklopedisi'nin "*Kürdistan*" maddesinde dile getirdiği gibi "*Kürdistan*" terimi ilk olarak Selçuklular tarafından ve modern zamanlarda Kürtlerin yaşadıkları toprakların yalnızca bir bölümünde kurdukları bir eyalet için kullanılmıştır. Bu terim "*Kürtçe konuşan insanların yaşadıkları yerleri betimlemek*" amacıyla kullanılan "*görece modern*" bir kavramdır.²⁰⁶ Araştırmacıların da belirttiği gibi Selçuklular bu dönemde "*Kürdistan*" kavramını coğrafik anlamıyla kullanmıştır.²⁰⁷ Başka bir deyişle, bu kavram Kürt terimine izafeten ve Kürtlerin

---

²⁰³ Osmanlı'nın 1847-1867 yılları arasındaki devlet salnamelerinde Kürdistan eyaleti yer almaktadır (BOA, Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye, 1847-1866). 1868 yılındaki salnamede Kürdistan eyaletinin adı yer almamaktadır. Hakan Özoğlu, Chicago Üniversitesi'nde bulunan mikrofilmde yer alan salnamede Kürdistan adının yer almadığını, dolayısıyla herhangi bir karalamanın da yapılmadığını aktarmaktadır. Ancak BOA yer alan 1867 yılındaki salnamede Kürdistan adı yer almaya devam etmiştir. (Özoğlu, **a.g.e.**, s.75.) (konuyla ilgili ayrıca bkz. Çadrcı, **a.g.e.**, s.194). Şimşir de Kürdistan eyaleti adının yalnızca Osmanlı'da 1847-1867 yılları arasında kullanıldığını yazmaktadır (Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.50).

²⁰⁴ Heper, **a.g.e.**, s.75.

²⁰⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.75. (Kürdistan kavramı ve Kürdistan Eyaleti ile ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Serhat Bozkurt, Alişan Akpınar (Haz.), **Osmanlı Kürdistanı: Kurdistana Osmani**, bgst Yayınları, İstanbul, 2011).

²⁰⁶ Jwaideh, **a.g.e.**, s.27. İbn Haldun da XIV. yüzyılda, İran sınırları dahilinde bulunan Huzistan bölgesinin doğusundaki Ekrad (Kürd) dağlarının İsfahan bölgesine kadar uzandığını ve buraların Kürtlerin mesken olduğunu ve bu halkın, bu topraklarda yaşadıkları yazmıştır (İbn Haldun, **Mukaddime**, (Çev: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s.240).

²⁰⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.28. "*Kürdistan*" adı bir idari birim olarak ilk kez Selçuklu sultanı Sancar'ın iktidarı zamanında kayıtlara geçmiştir. Çok uzun bir süre Selçuklu tahtında kalan (1118-1157) Sancar döneminde, ilk defa olarak Strohmeier ve Heckman ifadesiyle, "*Kürdistan*", yani "*Kürtlerin ülkesi*" bir idari birim olarak yapılandırılmıştır (Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.30).

yaşadığı ülke veya coğrafya manasında kullanılmıştır.²⁰⁸ Farsça yazar Hamdullah Mustavfi Kazvini'nin (1281-1350) Nüzhet'ul Kulüp (Kalplerin Neşesi) adlı çalışmasında²⁰⁹ aktarılan bilgilere göre idari bir birim olarak yapılandırılan bu eyalet, Kürtlerin yaşadığı bütün kentleri kapsamamış, "etnik" sınırlarla ilişkilendirilmemiş, sadece idari bir düzenleme olarak tasarlanmıştır. Zaten, genel itibarıyla "Kürt" ve "Kürdistan" terimleri bölgenin Kürt halkı tarafından da XX. yüzyıla kadar siyasi bir anlam yüklenerek kullanılmamıştır.²¹⁰

Esasında Kürtlerin yaşadığı bölgeler, genel olarak doğal ve politik sınırları net olan bir bölge oluşturmamış, tarihsel olarak iki büyük gücün arasında bölünmüştür. Dolayısıyla "Kürdistan" terimi coğrafi ve demografik bir tanımlama olarak kalmış, politik bir muhteva edinmesi Osmanlı döneminde de mümkün olmamıştır.²¹¹ Osmanlı'da "Kürdistan" sözcüğünü ilk olarak kullanan kişinin İdris-i Bitlisi olduğunun iddia edilmektedir.²¹² Bu kavramın muhtevasını Şemseddin Sami "Kamus'ul Alam" isimli çalışmasında şu şekilde ortaya koymuştur:

"Asya-yı Garbi'de kısm-ı azamı memalik-i Osmaniye'de ve bir kısmı İran'a tabi büyük bir memleket olub ekseriyet üzere ahalisi bulunan kavminin ismiyle tesmiye olunmuştur. Bu isim taksimat-ı mülkiye ve diniyeye hâsıl olmayıp vaktiyle bizde Kürdistan Valiliği ve şimdi İran'da Kürdistan Eyaleti bu isimle müsemma memleketin bölümünü ihata etmediği gibi Kürtler dahi dağınık vb. akvamla karışık bulduklarından Kürdistan'ın hududunu tamamıyla tayin etmek müşkildir. Kürdistan'ın medar-ı tefriki ahalisinin cinsiyeti olduğu halde Kürtler yalnız bu memlekette münhasır olmayub Cezire'nin kısm-ı şimalinde Şam ve Halep cihetlerinde, Anadolu'nun her tarafında hatta Horasan ve Afganistan'da, Belucistan'da birçok Kürt aşireti bulunuyor".²¹³

Osmanlı'nın doğrudan yönetim anlayışının önemli bir niteliği olan merkezîyetçi siyasaya uygun olarak inşa ettiği "Kürdistan" eyaleti, Bedirhan Bey İsyanı'ndan sonra Müşir Osman Paşa'nın, Kürtlerin yaşadığı coğrafyada emniyet ve asayişin sağlanması ve bozulmuş olan düzenin yeniden tesis edilmesi için bölgeye dirayet sahibi bir kişinin atanmasını, Diyarbakir eyaletiyle birlikte Van, Muş,

²⁰⁸ Kemal Kirişçi ve Gareth M. Winrow, **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı, İstanbul, 2009, s.78.

²⁰⁹ Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.3.

²¹⁰ Özoğlu, **a.g.e.**, s.58.

²¹¹ Karademir, **a.g.e.**, s.474.

²¹² Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.27. Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda doğuya doğru yayılıp, Kürt coğrafyasını da içine alacak şekilde genişlediğinde, "Kürt" ve "Kürdistan" kelimeleri iyice belirginleşmiş, herkes tarafından rahatlıkla kullanılmıştır. Osmanlı resmi kaynaklarında da bu kelimelerin rahat bir biçimde kullanıldığı görülmektedir (Özoğlu, **a.g.e.**, s.69).

²¹³ Şemseddin Sami, **Kamus'ul Alam**, Cilt.5, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996, s.3840.

Hakkari sancakları ve Cizre, Botan ve Mardin kazalarından²¹⁴ büyük bir eyalet kurulmasının bir gereklilik olduğunu dile getirmesi ve yeni bir eyaletin oluşturulmasını teklif etmesiyle gündeme gelmiştir.²¹⁵

Osman Paşa'nın bu düşüncesini uygun bulan Babiali,²¹⁶ 29 Kasım 1847 günü bu teklifi sultana sunmuştur.²¹⁷ Teklifin sultan tarafından kabul edilmesiyle yeni eyalet kurulmuştur; *'Kürdistan havalisinde daimi nizamın tesisi, ahalinin saadet ve asayişinin temini lazımeden olduğuna göre bildirildiği gibi o havalinin bir eyalet ittihazıyla Kürdistan Eyaleti diye isimlendirilmesine lüzum görülmüştür.'*²¹⁸ Kardam'ın da aktardığı gibi Kürdistan eyaletinin kuruluşu, resmi olarak 14 Aralık 1848 tarihli Takvim-i Vekayi gazetesinde ilan edilmiştir.²¹⁹ Yeni kurulan eyalet, yeniden fethedilmiş bir bölge olarak görülmüş, eyalette görevlendirilecek memurların bilgili oldukları kadar güvenilir olmalarına özellikle dikkat edilmiştir.²²⁰

Bu idari birim, Kürt bölgelerinde merkezi iktidarın doğrudan otoritesini kurmak isteyen yönetici elitler tarafından coğrafi olarak çok büyük bir eyalet olarak inşa edilmiştir.²²¹ Böylece bölgedeki beylik ve emirlik düzenine bir daha geri dönülmemek üzere son verilmiş, Kürdistan eyaleti olarak adlandırılan ve çoğunluğu Kürtlerle meskun topraklar Osmanlı'nın doğrudan yönettiği normal bir vilayet haline getirilmiştir.²²² Osmanlı, emirlik yapısını ortadan kaldırdıktan sonra bölgede bir daha

²¹⁴ 1848 yılına ait salnamede içinde Van, Muş ve Mardin'in de bulunduğu Kürdistan'ın elviyesi (alt vilayetleri) olduğundan söz edilmektedir. Bu vilayetlere 1849 yılında Hakkari ve Dersim eyaletin sınırları genişletilmiştir (Özoğlu, **a.g.e.**, s.119).

²¹⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.116. (ayrıca bkz. Ögün, **a.g.e.**, s.62).

²¹⁶ Yüce kapı anlamına gelen Babiali, Sultan II. Mahmud'un 1829'da ölmesinden itibaren kırk yıla yakın bir süre Osmanlı idaresinin fiili merkezi olmuştur (Abdulhamit Kırmızı, **Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik yayımları, İstanbul, 2008, s.2). XIX. yüzyılın başında, daha dar anlamıyla Babiali, imparatorluk sarayının bitişiğinde bulunan, sadrazamın kapı halkının, makamının ve doğrudan ona bağlı olan yetkililerinin makamlarının ve sadrazamın divanının toplandığı salonun bulunduğu ayrı bir binalar topluluğundan oluşmaktadır (Findley, **a.g.e.**, s.3).

²¹⁷ Ögün, **a.g.e.**, s.61-62.

²¹⁸ Özoğlu, **a.g.e.**, s.117.

²¹⁹ Kardam, **a.g.e.**, s.81.

²²⁰ Çadırcı, **a.g.e.**, s.195.

²²¹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.124-125.

²²² Kardam, **a.g.e.**, s.80. Bu eyaletin kurulmasıyla birlikte Osmanlı, o zamana kadar yalnızca coğrafi bir terim olarak kullanılan "*Kürdistan*" terimini ilk defa coğrafi bir tabir olmanın ötesinde, XIX. yüzyıldaki milli birleşme öncesi İtalya'daki uygulamalara benzer bir biçimde, sınırları belli olan bir idari birim için kullanmıştır. Kürdistan eyaleti, aynı zamanda her ne kadar, ne tür bir özerklik verildiği belirtilmemiş olsa da, sahip olduğu özel bir konumu ve özerklik açısından istisna bir yapı olarak biçimlendirilmiştir (Özoğlu, **a.g.e.**, s.117). Fakat bu noktada ortaya çıkan durum, Jongerden'in dile getirdiği gibi, milleti esas alan devletin üretilmesi bağlamında bir mekanın üretme projesi veya politik otoriteyi bir mekana bağlı kültürel kimliğe bağlama projesi değildir. Daha doğru bir ifadeyle, bu

Kürt emirliklerinin ortaya çıkmasına izin vermemiş, dolayısıyla yeni oluşturulan Kürdistan eyaleti de bir Kürt emirliği olarak inşa edilmemiştir.²²³

Kürdistan eyaletinin kuruluş amacı, Öğün'ün aktarmasıyla, dönemin gazetelerinden Takvim-i Vekayî'nin 13 Aralık 1847 tarihli sayısında da şu şekilde ele alınmıştır:

"Hutta-i Kürdistan'ın hüsn-i zabıta ve rabıta-i umur ve mülkiyye ve istihsal-i menazım-ı da'imesiyle te'sisiyle asayiş-i ahali kazıyye-i matlubesine bakılması yani oraların bir idare-i mahsusa ve müstakile tahtına konularak dirayetli bir zata ihalesiyle Diyarbakır eyaleti ve Van ve Muş ve Hakkari sancakları ile Cizre ve Bohtan ve Mardin kazaları birleştirilüb cümlesinin bir eyalet add ve i'tibar olunması ve işbu eyalete Kürdistan eyaleti tesmiye kılınması iktiza-yı hale muvafık ve cesban olarak..."²²⁴

Kürdistan Eyaleti, 1847 ve 1867 yılları arasındaki Osmanlı devlet salnamelerinde yer almış, eyaletin merkezi iktidar tarafından kurulduğu ve merkez tarafından doğrudan yönetildiğini ortaya konulmuştur.²²⁵ Bu noktadan hareketle, Osmanlı tarafından idari bir birim olarak kurulan ve valisi merkezi iktidar tarafından atanan Kürdistan eyaletine bu yıllarda son verdiği anlaşılmaktadır. Fakat dönemin Osmanlı yazar ve düşünürleri "*Kürdistan*" tabirini; Kürtlerin yaşadığı yer ve yurt anlamında kullanmaya devam etmişler.²²⁶

Osmanlı'nın modernleşme çerçevesinde geliştirdiği merkezîyetçi devlet anlayışı uygun olarak Kürtlerle meskun mahalde doğrudan yönetime geçmek için inşa ettiği bu eyalet, toplumsal bir talep neticesinde veya Kürt aşiret reislerinin isteği doğrultusunda ortaya çıkan bir yapılanma değildir, tam aksine Osmanlı merkezi iktidarının zamanın ihtiyaçlarına uygun olarak merkezîyetçi siyasa çerçevesinde kurduğu idari bir birim olmuştur. Bu yapının inşa edilmesinin, başka değişkenleri de olmakla birlikte, en belirgin sebebi Osmanlı'nın doğrudan yönetime geçerek, periferisindeki aracılara devreden çıkararak, kaynak akışını doğrudan merkezi hazineye akıtmak ve merkezîyetçi bir devlet olarak örgütlenmeye gitmektir. Ancak merkezi iktidar elitlerinin amacı hasıl olmamış, devlet bölgede istediği yönetim anlayışını tam olarak tesis edememiştir. Devlet aracılara değiştirmiş ama daha zayıf

---

planlamada bir ülke/devlet toprağı (territorium) olarak ulus-devleti kurmak isteyen bir amaç yoktur. Her ne kadar, politik-kültürel kimliğin bir biçimde bir mekana bağlanması veya bu kimliğin kendine ait bir ülke toprağı yaratması, milliyetçiliğin en önemli niteliklerinden birisi olsa da (Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, s.49).

²²³ Özoğlu, a.g.e., s.126.

²²⁴ Öğün, a.g.e., s.61-62.

²²⁵ Özoğlu, a.g.e., s.118.

²²⁶ Özoğlu, a.g.e., s.75.

aracılara bölgeyi yönetmeye devam etmek durumunda kalmıştır. Fakat bu dönemde merkezi iktidara karşı girilen olaylarda belli bir azalma da görülmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ

II. 1. İkinci Abdülhamid'den Önce Osmanlı Devleti'nin Sosyo-Politik, Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı

II. 1. 1. Osmanlı'nın Geleneksel Sosyo-Politik yapısı

Osmanlı Devleti'nde sultanın rolü, genel itibariyle, hane halkı üzerinde kontrol gücüne sahip bir aile reisi biçiminde görülmektedir. Sultan ailenin reisidir; hanedan üyeleri de ailenin kendisi. Osmanlı'nın ya da sultanın yönetici sınıfı, evde hizmet eden kullardan oluşmaktadır. Yönetilenler ise yaratıcı tarafından aile reisine emanet edilmiş reayadan²²⁷ müteşekkildir. Devletin sahip olduğu topraklar, kurumsal olarak sınırlı bazı istisnalarla, hanedan mensuplarının mülküdür. Sultanın şahsında devletin birliği somutlaşmış, İslam hukukuyla yerleşmiş geleneklerin haricinde, Osmanlı padişahı yegane yasama gücünün kaynağını oluşturmuştur. Sultanların yetkileri neredeyse sınırsız olmuş, imparatorluğun yönetimi büyük oranda onların kişisel takdirine bağlı bulunmuştur.²²⁸

Osmanlı sultanları "gazi", "kutsal emanetlerin koruyucusu", "hacıların ve hac yollarının koruyucusu" "iki mukaddes şehrin hizmetçisi" ve "halife"²²⁹ gibi unvanları kullanarak İslam dünyasında tartışmasız bir üstünlük sağlamak için çabalamışlar.²³⁰

²²⁷ Reaya sözcüğün tam anlamıyla vergi mükellefi manasında kullanılmış, Hindistan'da eşanlamı olarak "ryot" kelimesiyle İngilizceye de uyarlanmıştır (bkz. Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.21).

²²⁸ Findley, **a.g.e.**, s.6.

²²⁹ Findley Osmanlı sultanlarının "halife" unvanını tam anlamıyla hak etmediğini iddia etmektedir (Findley, **a.g.e.**, s.7). Berkes ise Osmanlı'da anlayışa göre yaratıcı alemin düzenini kurmuş ve bu düzeni sürdürmek ve tutmak için padişahı seçerek, onu kendisinin yeryüzündeki gölgesi, vekili yani halifesi yapmıştır. Başka bir deyişle padişahlar peygamberin değil, yaratıcının halifesidirler. Berkes, bu anlayışın Weber'in patrimoniyalizm olarak tanımladığı anlayışı tamamladığını öne sürmektedir. Yazar, Osmanlı'yı Batı'dan ayıran en önemli unsurun da bu olduğunu, padişahlığın yönetici sınıf olan hizmet sınıflarını temsil eden kişiler olmadığını, bu yanıyla Osmanlı'da devletin toplumdaki egemenliğin toplumsal köklerden gelmediğini, toplumun üstüne yaratıcı tarafından dışarıdan oturtulduğunu ifade etmektedir (Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.30-32).

²³⁰ Findley, **a.g. e.**, s.7. Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı'nın bütün tarihi boyunca hemen hemen her alan ve safhada bir inanç devleti olduğunu, bundan ötürü devletin de en az din (İslam) kadar inanç konusu ve kutsal olduğunu ileri sürmekte ve şunları ifade etmektedir: "Osmanlı Devleti'nde devletle dinin (Abbassiler dahil, tarihte hiçbir İslam devletinde olmadığı kadar) birbiri içine geçmesinden, başka bir ifadeyle "devletle dinin özdeşleşmesi"nden ileri gelmektedir. Şematik olarak ifade etmek gerekirse şöyle söylenebilir: Osmanlı Devleti'nde devlet ve din yan yana iki ayrı daire değildir; ikisi üst üste çakışır ve din dairesi bütünüyle devlet dairesinin içindedir. Yani bu özdeşlikte devlet, dini içine alan,

Devlet, dini değerlerle hukukunu ve onun meşrulaştırılmasını sağlamaya çalışmıştır. Sultana mutlak bağlılık ve onun iradesine mutlak itaat biçimindeki hukuki durum tartışılmaz olarak sürdürülmüştür.²³¹ Osmanlı'da halife-padişaha dayalı rejim feodal veya teokratik olmamış, Osmanlı, Batı siyasası ve din geleneğinden farklı bir gelenekten neşet etmiş, "*siyasaca Doğu Despotizmi, dince Sünni halifeliği*" geleneğinden gelmiştir.²³²

Patrimonyal bir yönetim anlayışı benimsemiş olan Osmanlı'nın hudutları dahilinde yaşayan halk,²³³ hükümdarın otoritesini temsil eden yöneticiler, askerler ve din adamları ile tebaa olarak ikiye ayrılmıştır.²³⁴ Bu gruplardan ilki, padişah ve onun askeri mahiyetinden²³⁵ oluşmuştur. İkinci grup ise yönetilenlerin oluşturduğu reaya tabakası olmuştur. Askeri tabakayı meydana getiren Osmanlı bürokrasisi²³⁶ kendi arasında seyfiye, ilmiye ve kalemiye şeklinde üç alt bölümden müteşekkil olmuş, reaya olarak tanımlanan yönetilenler ise üretim ve ticaretle meşgul olan, loncalar şeklinde örgütlenen grup ile köylülerden oluşmuştur.²³⁷ Osmanlı toplumunun ikinci kısmını oluşturan tebaa, esas olarak üretim işleriyle uğraşmış, vergisini vermiş²³⁸ ve

---

kuşatan büyük dairedir. Başka bir ifadeyle, "Osmanlı resmi ideolojisi" demek, devletle dinin, siyasetle İslam'ın ayrılmaz bir biçimde birbiri içine girdiği bir zihniyet dünyası, bir ideoloji demektir. O halde bu özdeşliği, Osmanlı Devleti'nde "her şey devlet içindir; din de devlet içindir" şeklinde formüle etmek mümkündür" (Ahmet Yaşar Ocak, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15.17. Yüzyıllar**, Tarih Vakfı, İstanbul, 2013, s.84-85).

²³¹ Findley, **a.g. e.**, s.14.

²³² Berkes, **a.g.e.**, s.27.

²³³ Enriquez, halkın genellikle bir bütün olarak anlaşıldığını, kalabalık şeklinde, "*yani belirli bir biçimi olmayan bir kalabalık olarak*" bütün olarak anlaşıldığını ifade etmektedir. Yazar, halkın, "*ne istediğini bilmeyen kesim*" olduğunu da eklemektedir (bkz. Enriquez, **a.g.e.**, s.40).

²³⁴ İnalçık, **Devlet-i Aliyye Klasik Dönem (1302-1606)**, s.256. (ayrıca bkz. Şerif Mardin, **Din ve İdeoloji**, İletişim, İstanbul, 1993, s.107).

²³⁵ Osmanlı'da görev yapan devlet ve askeri kadronun diğer bir özelliği de yalnızca Türkler veya Müslüman halklardan oluşmamasıdır. Bu sistem dahilinde yönetici olarak görev ifasında bulunanlar arasında Kafkas kökenliler olduğu gibi Arnavutlar ve Kürtler de yer almıştır (Umut Özkırımı, **Milliyetçilik Kuramları**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s.98).

²³⁶ Bürokrasi; "*idarenin şekli, örgütlenmesini, teşkilatlanma içerisindeki muamele kalıplarını ve bunların bağlı olduğu kuralları ifade eder. Ayrıca yönetim kademelerinde görev yapan insanları nitelemek için de kullanılan bürokrasi terimi, en geniş anlamıyla idari hizmetler olarak tanımlanabilir... Osmanlı... açısından bakıldığında bu terim, padişah ve saray görevlilerinden (mabeyn), askeri (seyfiye), dini (ilmiye) ve sivil bürokrasiye (kalemiye) kadar geniş bir yelpazeyi içine*" almıştır (bkz. Ali Akyıldız, **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim, İstanbul, 2012, s.45).

²³⁷ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.4.

²³⁸ Osmanlı'da vergi yükümlüsü olan reaya tabakası tahriri defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına, buldukları oturdukları mahaller yazılmış, isimleri tek tek kayıt altına alınmış bu yükümlülerin oturdukları mahallelerde belirtilmiştir. Osmanlı ayrıca, vergi yükümlülerini tam olarak saptamak ve eksiksiz bir biçimde toplanmasını sağlamak için, bütün mahalleyi silsile içinde olacak şekilde

hiyerarşik bir düzen içerisinde sıra ile çiftçiler, tüccarlar ve hırfet (sanat) erbabından oluşmuştur. İkinci kısmını oluşturan tebaa arasında da bir ayrıma gidilmiş, çiftçiler ile sanatkarlar, tüccarlardan farklı bir statüye tabi tutulmuş, bu iki grubun üretim faaliyetleri ile gelirleri yasalarla sıkı bir denetime altına alınmıştır. Çünkü Osmanlı'nın uyguladığı bu anlayışa göre çiftçiler ile sanatkarlar, ihtiyaç duyulan gereksinimleri ürettikleri için sosyal-siyasal düzenin korunması ile sıkı bir irtibatı bulunan bir sınıf olarak görülmüştür.²³⁹

Osmanlı toplumu, büyük oranda köylülüğün egemen olduğu bir yapı arz etmiştir. Bunun farkında olan merkezin yönetici elitleri, sistemi askeri rejim ile merkezi rejimi bir araya getirerek ve üretim ilişkileri neticesinde ortaya çıkan "*fazla ürün*"ü örgütlemek suretiyle oluşturmuştur. Marks da Kapital'de, Asya'da üretim tarzında toprak rantının vergi gelirlerinin temelini oluşturduğunu ve aynı olarak ödendiğini belirtmektedir. Bu rant türünün durgun üretim ilişkileri üzerinde yer almasında ötürü de eski üretim biçimi bir süreklilik kazanmaktadır. Marks'a göre bu sistemin Osmanlı'da esas unsur olması, imparatorluğun uzun sürmesinin sırrını ortaya koymaktadır.²⁴⁰ Taner Timur ise Osmanlı ile ilgili mevcut veriler dikkate alındığında, üretim ilişkilerinde egemen üretim biçiminin ne Marks'ın ortaya koyduğu Asya Tarzı Üretim Biçimi'nin, ne köleci toplum unsurlarının ne de klasik anlamıyla feodalizmden söz edilemeyeceğini iddia etmektedir.²⁴¹

Osmanlı'da toprak, esas itibarıyla, "*mülk arazi*" ve "*miri arazi*" olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Mülk arazi, "*haraç*" ödemekte olan Hristiyanların sahip olduğu "*haraç arazi*"lerle, "*öşür*" ödemekte olan Müslümanların sahip olduğu "*öşür araziler*" şeklinde iki kısma ayrılmıştır. Miri arazi ise esas olarak ele geçirilen toprakların, "*cebeli*" adı altında süvarileri beslemek ve ihtiyaç duyulduğunda bu toprağı işletenlerin askerleriyle birlikte savaşa katılmasını sağlamak amacıyla savaşçılar arasında bölünmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Miri arazi, sağladığı vergi gelirinin büyüklüğüne göre has, zeamet ve tımar olmak üzere üç kısma ayrılmıştır. Bu kısımların en büyüğü "*tımar*"lardan oluştuğundan sisteme "*tımar sistemi*" adı

---

birbirinden sorumlu tutmuş, aydınlatılmayan olaylar için bütün mahalleyi sorumlu tutmuştur (bkz. Özer Ergenç, "*Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine*", **Osmanlı Araştırmaları IV (The Journal of Ottoman Studies IV)**, İstanbul, 1894, s.72-73.

²³⁹ İnalçık, **Devlet-i Aliyye Klasik Dönem (1302-1606)**, s.256-257.

²⁴⁰ Timur, **a.g.e.**, s.32.

²⁴¹ Timur, **a.g.e.**, s.40.

verilmiştir.²⁴² Osmanlı'nın feodal gayrimenkulleri, genel itibariyle hükümdar tarafından ordu komutanlarına, memurlara ve diğer devlet görevlilerine hizmetlerinin karşılığı olarak verilen toprak bağışlarından oluşmuştur. Bu sistem ile iktidar sahipleri, askerlerin bakımını sağlamış, memur maaşlarının ödenmesini temin etmiştir. Bu şekilde toprak elde edenler, toprağın mülk sahibi olmamış, sadece toprağın kullanım hakkına sahip olmuşlar.²⁴³ İmparatorluk, uyguladığı tımara dayalı klasik toprak düzeni ile merkezi iktidarın otoritesini tehdit edebilecek güçlü yerel iktidar odaklarının ortaya çıkmasını da engellemiştir.²⁴⁴

Osmanlı'nın geleneksel olarak takip ettiği bu anlayış, giriş bölümünde ortaya konulan patrimonyal yönetim modeliyle ziyadesiyle uyuştuğunu ortaya koymakta, patrimonyal feodalizmin tımara ve kulluğa dayalı türünün uygulandığına işaret etmekte, ayrıca prebendal feodalizm olarak kavramsallaştırılan durumun da Osmanlı'da pratize edildiğini göstermektedir. Bu bölümde işlenen bilgiler, Osmanlı'nın esas itibariyle geleneksel devlet/toplum anlayışına sahip olduğunu, pre-modern devlet/toplumun temel niteliklerini taşıdığını, ilk başlarda patriyarkal bir yönetim anlayışıyla yönetildiğini ve yönetim sisteminin süreç içinde patrimonyal niteliğinin belirginleştiğini ve hakim duruma geçtiğini ortaya koymaktadır. Bu

---

²⁴² Timur, **a.g.e.**, s.28. Osmanlı'da uygulanan tımar sistemi çeşitli açılardan Avrupa'da egemen olan feodalizminden farklılıklar arz etmiştir (Suraiya Faroqi, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.38). İmparatorlukta merkezi denetim Avrupalı devletlere göre, hiç olmazsa teorik olarak, daha güçlü bir noktada olmuştur. Osmanlı'da topraklar devletin mülkiyetindedir, yani tımar (fief) sahipleri toprağın gerçek sahipleri olmamıştır. Ama buna rağmen yine de belirlenmiş bir "gelir elde etme hakkı"na sahip olmuşlar. İki sistem arasında mevcut olan diğer bir farklılık ise Avrupa'da feodal lordlar pratikte tek yargıç ve geleneksel yasanın uygulayıcısı konumunda bulunurken, Osmanlı'da sipahiler, subaşılar ile beylerin yargı işlevi yok denecek kadar az olmuştur. İki sistem arasında üçüncü önemli farklılık ise Osmanlı'da sipahilerin köylü üzerindeki hak ve yetkileri feodal Avrupa'daki lordların hak ve yetkilerine göre daha azdır. Osmanlı sisteminde köylüler toprak üzerinde, bir defa kayıt altına alındıktan sonra artık neredeyse geri alınması mümkün olmayan ve miras olarak bırakılabildikleri haklara sahip olmaktadır. Ama bunları satamaz veya devredemezler. Son olarak, Avrupa feodalizminde büyük önem arz eden "efendiye bağlılık", Osmanlı tımar sisteminde neredeyse hiçbir şey ifade etmemektedir. Sipahi sadece bir askerdir ve bağlı bulunduğu askeri disipline bağlılığı esastır (Martin van Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim, İstanbul, 2010, s.231-232.)

²⁴³ Abdurrahman Qasımlı, **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta yayınları, İstanbul, 2014, s.123. Osmanlı'da uygulanan tımar sisteminin esası; "muayyen askeri hizmet mukabilinde irsi olmak üzere muayyen iktalar" vermektir. İmparatorlukta uygulanan bu tımar sisteminin en katı şekli daha önce Selçuklular zamanında uygulanmıştır. İnalçık ve Seyitdanhoğlu, "Osmanlı Devleti'nin en kuvvetli temel taşı" olarak değerlendirdikleri bu tımar sayesinde imparatorluğun XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde yaklaşık iki yüz bin talim görmüş teçhizatlı asker temin ettiğini dile getirmektedir (Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanhoğlu, **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.36.)

²⁴⁴ Yeğen, **a.g.e.**, s.57.

çerçevede bürokratik bir yapıya sahip olması da Osmanlı'nın patrimonyal niteliğinin bir göstergesi olmuştur. Aynı şekilde geleneksel devlet anlayışının tipik bir tezahürü olan dolaylı yönetim anlayışını periferilerinde uyguladığı ve yönetmeden yönetmeyi esas aldığı anlaşılmaktadır. Padişahların neredeyse sınırsız bir yetkiye sahip olmaları, yegane yasa merci olarak görülmeleri ve hizmetlerinde bulundukları merkezi iktidarın elitlerine sahip olmaları, Osmanlı'yı despotik bir iktidar anlayışla yönettiklerinin açık göstergeleri olmuştur.

II. 1. 2. Osmanlı Modernleşmesi/Batılılaşması

Modernleşme olgusu, Avrupa'da XVIII. yüzyılda bütün vatandaşların egemenliğin bir parçası olarak görüldüğü, kimsenin kimseye hiç bir kişisel bağımlılığının söz konusu olmadığı, hem bir özgürleşme projesi hem de radikal bir demokrasi olarak algılanmıştır. Fakat XIX ile XX. yüzyıllarda modernleşmenin milleti esas alan devlet anlayışı ile kapitalist üretim biçimine dayanan bir yorumu belirginleşmeye başlamıştır.²⁴⁵ Bu dönemden itibaren modernleşme fenomeni, artık Avrupa sathına yayılmış ve tartışılmaya başlanmıştır. Durkheim gibi düşünürler, bir taraftan modern hayatın gelişmesinin kaçınılmaz neticelerini üzüntüyle karşılamış, diğer taraftan ortaya çıkan istikrarlı kurumsallaşmayı ve kurumları uygar toplumun esas bileşenleri olarak görmüşler.²⁴⁶

Batı'da yani Avrupa topraklarında ilk olarak ortaya çıkmaya başlayan modernleşme olgusunun tarihsel gelişimi kaba hatlarıyla şu şekilde gerçekleşmiştir. İlk olarak bugün "*Batı*" denilen Avrupa veya Batı toplumu, esas itibariyle XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılın başlarında gerçekleşen Fransız Devrimi ile Sanayi Devrimi'nin bir neticesi olarak bir dönüşüm gerçekleştirmeyi başarmıştır. Özellikle İngiltere'de ilk olarak ortaya çıkan ve daha sonra Avrupa sathına yayılan Sanayi Devrimi, Batı'yı yani Avrupa'yı global düzlemde "*tek ve benzersiz*" bir noktaya

---

²⁴⁵ Jongerden, **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, s.44-46. Karl Marks, Kapital'in ilk baskısının önsözünde; "*endüstriyel bakımdan daha gelişmiş ülke daha az gelişmiş olana kendi geleceğinin bir aynasını sunar*" diyerek, Fukuyama'ya göre, "*bilinçli ya da bilinçsiz olarak modernleşme teorisinin de çıkış noktası*"nı oluşturmuştur. Zaten daha sonra ortaya çıkan modernleşme olgusunun teorisyenleri, esas olarak Marks'la birlikte Weber ve Durkheim gibi sosyologları referans göstererek "*endüstriyel gelişmenin belli ve kurallı bir büyüme şemasına göre gerçekleştiğini ve farklı ülke ve kültürlerde zaman içinde aynı toplumsal ve politik yapıları ortaya çıkardığını*" iddia etmektedir (Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu ve Son İnsan: Yeni Dünya Düzeni Nedir?**, (Çev: Zülfü Dicleli), Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.80).

²⁴⁶ Kasaba, **a.g.e.**, s.13.

taşıymış, "*Batılılaşma*" denilen olguyu modernleşme bağlamında "*Batılı*" olmayan diğer bütün dünyaların veya tüm devletlerin yahut da toplumların hepsinin asıl hedefi haline getirmeyi başarmıştır. Fakat, Batı dünyasını örnek alarak gelişim kaydetmeye çalışan dünyada, zaman içinde yaygın kullanım zemini bulan "*Batılılaşma*" kavramının yerine daha tarafsız bir anlam taşıdığına inanılan "*modernleşme*" terimi kullanılmıştır.²⁴⁷

Modernleşmenin Batı'daki gelişimi, önce teorisi yapılmış, bilinçli bir programla ortaya konulmuş veya saptanmış bir "*toplum modeli*"ne uygun bir biçimde hayata geçirilmemiştir. Batı toplumlarında yaşanan modernleşme, çeşitli düzeylerde ve niteliklerde birçok unsurun, kısa olmayan bir zaman dilimi boyunca kendiliğinden ve çelişkiler yaşayarak gerçekleşmiştir.²⁴⁸ Osmanlı'da ise modernleşme farklı bir biçimde gündeme gelmiştir. Osmanlı'da ortaya çıkan reform ve modernleşme süreci, Batı toplumlarında olduğu gibi nesnel koşulların bir araya gelmesi neticesinde kendiliğinden ve bağımsız bir gelişim sürecinin ürünü olmamıştır. Tam aksine Batı toplumlarının farklı toplumsal yapısında ve farklı koşullarında ortaya çıkmış, başarılı bir şekilde uygulanmış olan "*toplum modeli*" benimsenerek hayata geçirilmeye çalışılmıştır. Başka bir ifadeyle modernleşme olgusu Osmanlı'da, Batılı devletlerde nezhur eden gelişimden farklı olarak, "*a priori*"si olan bir model ile başlamış ve hedef konulan ileri bir uygarlığın seviyesine ulaşmak için mücadeleye girişilerek başlatılmıştır. Dolayısıyla da bu model Osmanlı bürokratlarının ve entelektüellerinin kendi toplumsal düzeylerinin gerçeklerinden yola çıkarak, özgür bir biçimde ulaştıkları bir model olmamıştır.²⁴⁹

---

²⁴⁷ Murat Belge, "**Türkiye ve Rusya**", **Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma**, İletişim yayımları, İstanbul, 2007, s.43. XIX. yüzyıldaki manasıyla batılılaşma, genel olarak batı dünyasının güçlü ekonomik ve askeri kuvvetinin arkasındaki değerlerle birlikte kurumların inşa edilmesine duyulan inanç anlamına gelmiştir (Ernest Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, (Çev: Simten Coşar vd.), İletişim, İstanbul, 2013, s.115).

²⁴⁸ Timur, **a.g.e.**, s.85. Aslında Batı denilen topraklarda da "*batı*" olarak adlandırılabilir niteliklere sahip "*farklı bir bütünlük*" iyice belirginleşmeye başlamış, fakat bu dünyanın kendisi de kendi "*batılılaşma*" sürecinin daha erken aşamalarını yaşamakta ve bu süreç bu topraklarda da devam etmektedir (Ömer Faruk Yelkenci, **Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010, s.23).

²⁴⁹ Timur, **a.g.e.**, s.86. Dünya düzleminde batılılaşmaya veya modernleşmeye çalışan ve bunu ilk yapanlar; Rusya ile Osmanlı devletleri olmuştur. Ama Rusya, Osmanlı'dan daha önce batılılaşma serüvenine atılmıştır. Rus modernleşmesi ilk olarak XVII. yüzyılın sonunda başlamış, Osmanlı'da bu süreç genel hatlarıyla XVIII. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bir olgu olarak somut hale gelebilmiştir (Yelkenci, **a.g.e.**, s.23). Anderson, XVIII. yüzyıla geldiğinde Rusya'da hüküm süren Romanovların saray dilinin Batı'nın etkisiyle Fransızca ve Almanca haline gelmiş olduğunu ifade etmektedir

Islahata yönelik fikirler, Şerif Mardin tarafından batıcılığın bu ilk evresi olarak değerlendirilen sultan III. Ahmet zamanında (1703-1730), özellikle 1720'li yıllardan sonra, sadrazamlık makamında bulunan Nevşehirli İbrahim Paşa'nın (1718-1730) gayretleriyle bir noktaya kadar getirilmiştir.²⁵⁰ III. Ahmet ile birlikte Damat İbrahim Paşa da iyi niyetle bazı önlemler almaya çalışmış, ama ıslahatlar için radikal önlemler almamıştır. Bundan dolayı ıslahat girişimleri çok kısa ömürlü olmuş ve bu süreç Patrona Halil İsyanıyla son bulmuştur.²⁵¹ Ancak yine de bu dönemde yapılan girişimler neticesinde Osmanlı'da ilk matbaa 1726 yılında İbrahim Müteferrika ile Osmanlı Paris elçiliği görevini yürüten Saif Çelebi tarafından açılmıştır.²⁵² Ancak Osmanlı modernleşmesi esas itibarıyla 1793'te itibaren III. Selim²⁵³ tarafından yapılan Nizam-ı Cedid reformlarıyla farklı bir noktaya evrilebilmiştir. Özellikle, Avrupa başkentlerinde daimi elçiliklerin kurulması²⁵⁴ ve dolayısıyla Batı'yla daimi ve karşılıklı diplomasi anlayışının benimsenmesi bu noktada önem arz etmiştir. Bu gelişmelerden sonra II. Mahmud'un hariciye nezaretini

---

(Benedict Anderson, **Hayali Cemaatler**, (Çev: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul, 2015, s.57). Osmanlı, ayrıca modern zamanlarda yaşayan veya bizzat bu modernleşme sürecinden geçen son büyük Müslüman dünya devleti olarak değerlendirilmektedir (Selim Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.166). Modernleşme serüvenine katılan diğer devletlerde Japonya ve komşusu Çin olmuştur (S. N. Eisenstadt, **Modernleşme; Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007, s.11-12. (ayrıca bkz. Ahmet Cihan, **Japonya'da Eğitim Kültür ve Modernleşme**, ARK Özgü yayımları, İstanbul, 2006, s. 19-20; Dubreuil, "*Japonya: Feodal Çağa Uzanan Bir Ulusal Bilinç*", s.115). Şu da var ki, modernleşme veya batılılaşma Osmanlı'da, Rusya ve Japonya'da olduğu kadar planlı ve eğitilmiş kadrolarla aynı düzeyde yürütülemedi (İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015, s.34).

²⁵⁰ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.10. Bazı istisnaları olmakla beraber III. Selim'den önceki reform girişimleri, daha çok idealleştirilen geleneksel devlet düzeninin yeniden inşa edilmesini amaçlayarak ortaya konulmuş (Findley, **a.g.e.**, s.49), Osmanlı'nın, eskiden olduğu gibi artık savaşlar kazanarak topraklarını büyütemediği, devletin içinde bulunduğu durumdan kurtarmak için Batının askeri üstünlüğünü kırması gerektiği ve bunun için de imparatorluğun reformlara ihtiyaç duyduğu anlayışıyla hayata geçirilmiştir (Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler; II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, C.1, İstanbul, 1998, s.6.). Batının üstünlüğünün iyice farkına varan devlet adamları, bu sorunu aşmak için batılılaşma siyasasını takip etmiş, Avrupa'dan kurum ve yöntemler alarak, ilk olarak idari sistemi verimli hale getirmeye çalışmış, ikinci olarak da reformlar yaparak batının imparatorluk üzerindeki baskısını azaltmaya çalışmıştır (Erik Jan Zürcher, **Milli Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul, 2010, s.15).

²⁵¹ Hilmi Ziya Ülken, **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.13.

²⁵² Ülken, **a.g.e.**, s.15. Berkes, matbaanın Müslümanlar arasında siyasal bir ilgi ile başladığını, din ilgisi ile bir ilişkisinin olmadığını ifade etmektedir. Açılan ilk matbaa 1742 yılında kapanıncaya dek, yani Müteferrika zamanında ancak 17 kitap basabilmiştir (Berkes, **a.g.e.**, s.61-62). (ayrıca bkz. Tekeli, **İlkin**, **a.g.e.**, s.31)

²⁵³ I. Abdülhamid, Rusların Özi kalesini aldığı dair haberi alınca dayanamamış, yenilginin acısından vefat etmiştir. Bunun üzerine şehzade Selim (III.) tahta çıkmıştır (Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, C.V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.13).

²⁵⁴ Osmanlı 1795 yılında Avrupa'nın başlıca devletlerinin payitahtlarına elçilik heyetlerinin göndermeye başlamıştır (Berkes, **a.g.e.**, s.99).

resmen kurmasıyla birlikte sistem yalnızca imparatorluğunun dış ilişkileriyle ilgili sorumluluklar üstlenmemiş, aynı zamanda diplomatik görevlere de uyum sağlamaya başlamıştır. Bu kurumda edindikleri Batıcı eğilimler sayesinde, nazırlığın bürokratları imparatorluğun işlerindeki modernleşmesinin de öncülere olmuş ve yeni bir kalemiye seçkinleri sınıfının doğmasına olanak sağlamıştır.²⁵⁵

II. Mahmud ise iktidara geldikten 17 yıl sonra da olsa ıslahat girişimlerine ilk olarak Yeniçeri Ocağı'ndan başlamış, daha önce başlatılmış olan reform girişimlerine açık bir biçimde yeniden ivme kazandıracak kadar güç kazandığına inandığında, III. Selim'in öncülük ettiği reformları sürdürmüştür.²⁵⁶ Sultan, kendinden önceki padişahların bazılarının başlarına yeniçeriler tarafından neler getirildiğini iyi bilmektedir. Osmanlı askeri gücünün belkemiği durumundaki bu kurumun mensupları daha önce 1512 yılında II. Beyazid'i, 1595 yılında III. Murat'ı, 1622 yılında II. Osman'ı, 1649 yılında İbrahim'i ve en son da iktidardaki sultanın kendisinin de bizzat şahit olduğu gibi III. Selim ile IV. Mustafa'yı tahttan indirmiş ve bazılarını da boğarak öldürmüştür.²⁵⁷ Bunun farkında olan sultan, teşkilatı yıkmakla yetinmemiş, yeniçerilerin mekanları durumunda bulunan, İstanbul'daki üçü dışında, Bektaşî tekkelerini de kapatmıştır. Yine, Rumeli ve Girit'te de birkaçını dışarıda tutarak bütün taşra Bektaşî tekkelerini kapatmış ve tarikatlar üzerinde kontrol sağlamak için bu sefer Nakşibendiler ile Mevlevileri ön plana çıkarmıştır.²⁵⁸ Sultan, bu dönemde modern devlet yönetiminin ihtiyaç duyduğu başka devlet dairelerini de inşa etmeye başlamıştır.²⁵⁹ Osmanlı padişahı, askeri reformlarla birlikte ama ondan sonra hükümet ve yönetim teşkilatında da reformlar yapmış, askeri reformu bu şekilde tamamlama yoluna gitmiştir. Bu dönemde Osmanlı da Avrupalı devletlerinkine benzer bir yönetim anlayışı benimsenmiş, başvekil başkanlığında vekillerden oluşan bir kabine teşkil edilmiş, vekaletlerin ismi "*nezaret*" olarak değiştirilmiştir.²⁶⁰ Bu girişimler bir taraftan Osmanlı'nın patrimonyal anlayışın

²⁵⁵ Findley, **a.g.e.**, s.147.

²⁵⁶ **a.g.e.**, s.132. Berkes, II. Mahmud'un döneminin reformlar açısından başarılar devri olmaktan ziyade bir başlangıç dönemi olduğuna dikkat çekmektedir (Berkes, **a.g.e.**, s.203).

²⁵⁷ Krikor Hagop Basmacıyan, **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Çev: Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.119.

²⁵⁸ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.158.

²⁵⁹ Ülken, **a.g.e.**, s.27.

²⁶⁰ **a.g.e.**, s.29-30. Osmanlı, etnik ve milliyetçi kimliklerin gelişiminin olduğu bu zaman diliminde, Foucault'nun "*yönetimsellik*" olarak kavramsallaştırdığı modern devlet inşası sürecinde, yerel halklara

bürokratik yönünü oluştururken, diğer yandan modern devletin altyapısını oluşturan objektif koşulların ortaya çıkmasına katkı sunmuş ve alt yapısal iktidar için ilk teşebbüsleri oluşturmuştur. Osmanlı, Avrupa'da XIX. yüzyılda geçilen modern ulus-devletin ihtiyaç duyduğu koşulları ortaya çıkarmaya başlamış, modern devlet inşası sürecine girmiş, ancak bunu daha sonrada görüleceği üzere başarıya ulaştıramamış, ulus-devlete dönüşememiştir.

Osmanlı için tehlikeli bir zaman dilimi olarak değerlendirilen Tanzimat Dönemi'nde ise önce daha on altı yaşında iken Abdülmecid (1839-1861) çıkmış,²⁶¹ sonra iktidara gelen ve hakimiyetini kurma konusunda istekli olmasına rağmen bunu etkili bir biçimde gerçekleştirmesini sağlayacak "*idrak kabiliyetinden ve akli dengeden yoksun olduğu*" ileri sürülen Abdülaziz (1861-1876) gelmiştir.²⁶² Bu sebeplerden dolayı bu dönemde iktidarı Tanzimat döneminin yönetici elitleri ele geçirmiş, devleti genel itibarıyla sivil bürokrasiden, yani Babıali ofislerinden yetişip, yönetici konumuna yükselmiş bürokratlar yönetmiştir. Tanzimat Fermanı'nın ilanıyla birlikte çıkarılan bir düzenleme ile vilayet idareleri de Babıali bürokrasisinde yetişmiş olan valilere bırakılmıştır. Daha doğru bir ifadeyle vilayetlerde görev yapan askerler ile valilerin yetkileri birbirinden ayrılmıştır. Bu dönemin en öne çıkan özelliği reformların sivil bürokratlarca icra edilmesi olmuştur.²⁶³ Dolayısıyla bürokrasinin gelişmesi bağlamında modernleşme izleğini takip eden Osmanlı,

---

dayatılan ve dirençle karşılanan politikalarıyla insanları ve araziye daha iyi sınıflandırma ve kontrol etmeye çalışmıştır. Osmanlı'nın modernleşmesi üzerinde fikir telakkisinde bulunan araştırmacılar, genel olarak Avrupa devletleriyle karşılaştırıldığında Osmanlı'nın modern bir devlete dönüşürken takip ettiği izleği özgün ve benzersiz bir süreç olarak değerlendirmektedir (Janet Klein, **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, (Çev: Renan Akman), İletişim, İstanbul, 2014, s.36).

²⁶¹ Sultan II. Mahmud 1839 yılında ölünce, onun yerine henüz 17 yaşında bulunan oğlu Abdülmecid tahta geçmiştir. Bundan dolayı da, Haslip'in sözleriyle, imparatorluğun yönetiminde saltanat şurasından ziyade, harem önemli rol oynamaya başlamıştır (bkz. Joan Haslip, **Bilinmeyen Yönleriyle Abdülhamid**, (Edt: Sevda Dursun), Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.13).

²⁶² Anlatılanlara bakılırsa, sultan Abdülaziz, kendisine aktarılan bilgiler olumsuz olduğunda, kendisine kötü haberleri bildirenleri tokatlarla dövmüştür (bkz. Necip Fazıl Kısakürek, **Ulu Hakan II. Abdülhamid Han**, Büyük Doğu yayınları, İstanbul, 1981, s.36).

²⁶³ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.124. Bu hattı ortaya çıkaran aklın temsilcisi olan Tanzimat'ın bürokrat aydınları, daha sonra "*Babıali diktatörleri*" olarak nitelendirilmişler. Osmanlı modernleşmesi, yani reformların yapılması o gün başlamış değildir, ama Babıali'nin gerçek anlamda hükümet etme dönemi o gün başlamıştır. Osmanlı'da daha önce sadrazamların otorite kurduğu dönemler ortaya çıkmıştır, fakat Tanzimat Dönemi'yle birlikte yalnızca sadrazam değil, aynı zamanda sadrazamla beraber etrafındaki bürokrat kadrosu da yönetimde etkili olmaya başlamıştır (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.101). Hatt-ı hümayunla başlayan bu dönemi farklı kılan diğer bir nitelik de merkezi denetim sisteminin saraydan Babıali'nin, yani bürokrasinin kontrolüne geçmesi olmuştur (Yeğen, **a.g.e.**, s.48).

patrimonyal bürokrasinin niteliğinin yanına modern bürokrasiyi ve niteliklerini de eklemiştir. Osmanlı'nın bu dönemi aynı zamanda aydın mutlakiyetçiliğinin uygulandığı dönemdeki Avrupa devletlerine benzemiş, padişahın yanında bir bürokrat/aydın sınıfı/tabakası oluşmuş, bunlar devlet yönetiminde ziyadesiyle etkin olmuş, reformcu bir siyasa takip ederek ülkeyi "*aydınlatabileceklerine*" inanmışlar. Başka bir deyişle Osmanlı, geleneksel devletten modern devlete doğru yol almakta, Giddens'in, Foucault'nun, Tilly'nin ve Mann'in dile getirdiği modern devletin nesnel koşullarını oluşturmaya çalışmaktadır. Bu yönüyle Osmanlı, Mann'in alt-yapısal iktidar olarak nitelediği ve bürokratik yapının devletin sivil topluma nüfuz etmesinin önemli bir aracı olduğunu dile getirdiği sayfaya giriş yapmış, ancak devamını tam olarak getirememiştir.

3 Kasım 1839 yılında Osmanlı tarihinde yeni bir dönem açan Tanzimat Fermanı okunarak ilan edilmiştir.²⁶⁴ Yeni tahta geçen Abdülmecid'in cülusundan yalnızca birkaç ay sonra ilan edilen "*Tanzimat-ı Hayriye*"²⁶⁵ Tanzimat Dönemi olarak adlandırılan dönemin başlatıldığı gün olarak da kabul edilmektedir.²⁶⁶ Mustafa Reşid Paşa tarafından hazırlanarak ilan edilen ferman ile Osmanlı, modern zamanların hukuk nosyonunu²⁶⁷ yakalamaya çalışan bir reformun esaslarını teşkil eden bir teşebbüs ortaya koymuştur. Bu ferman, Osmanlı topraklarında yaşayan insanların tümünü ırk, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin eşit saymış, bireylerin hukuki özgürlüklerini kapsamıştır. Bu hat ile aynı zamanda kölelik resmi olarak

²⁶⁴ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.101. (ayrıca bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999, s.40; Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.151). Osmanlı, bu ferman ile ilk kez toplumsal yasalar çerçevesinde padişahın egemenliğine yönelik bir düzenleme yapmaya girişmiştir (bkz. Yuriy Asatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul, 1974, s.43).

²⁶⁵ Salih Münir Paşa, **Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Pairs Hatıraları**, (Haz: Ali Birinci, Selma Günaydın), Ankara, 2015, s.465.

²⁶⁶ Tanzimat'ın ilan edilmesinden sonra Auguste Comte, Reşid Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Comte, içinde buldukları zaman diliminde özellikle Avrupa'daki Batı ve Doğu siyaseti arasında büyük bir tezadın yaşandığını, Batılı liderlerin toplumsal hareketleri yönetemediklerini, maddi düzeni sağlamak için gerekli olan devrimci duruma karşı kör bir baskı uyguladıklarını, buna karşın halkların başında bulunan Doğulu şeflerin sahip oldukları ikili işlevi; iyiyi kollamak ve kötülüğe karşı koymak gibi görevlerini yerine getirmek için layıkıyla gayret gösterdiklerini yazmıştır (Hamit Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, Tallandier, Paris, 2013, s.144).

²⁶⁷ Hukuk esas itibarıyla toplumu düzenleyen, devletin yaptırım gücünü belirleyen yasaların tümü anlamına gelmektedir. Ancak tarihsel olarak bu kavramı farklı yorumlayanlar da olmuştur. Örneğin, Cicero'ya göre bu kavram "*namusluluk ve hakkaniyet ilmi*" manasına gelirken, Justinianus'a göre ilahi ve beşeri bilmek anlamına gelmiştir (bkz. Temuçin Faik Ertan, "*Türk Hukuk Sisteminde Çağdaşlaşma*", **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Haz: Derviş Kılışkaya), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s.1-3).

kaldırılmış, "eskiden beri Hristiyan cemaatlere tanınan haklar şimdi istisnai imtiyazlar olmaktan çıkarılmış, bütün vatandaşlara yaygın genel bir hukuk kuralı haline" getirilmiştir.²⁶⁸ Ancak Tanzimat Fermanıyla başlayan reformları esas olarak önceki ıslahatlardan farklı kılan önemli bir nitelik askeri, mali, idari ve hukuki alandaki reformlara ek olarak merkezi iktidar elitlerinin Batılı devletlere, bu ıslahat teşebbüslerine olan bağlılıklarına dair verdikleri garantiler olmuştur. Verilen bu garantiler ile farklı milletlerin (din esasına dayalı millet anlayışı) haklarının hukuki olarak tanınması ile teyit edilmiştir.²⁶⁹

1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nda da 1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda olduğu gibi esas olarak Müslümanlar ile Müslüman olmayan tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümler ağırlık merkezini oluşturmuştur.²⁷⁰ 28 Şubat 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı daha çok Viyana protokolünün ortaya koyduğu ihtiyaca cevap veren hükümler taşımaktadır.²⁷¹ Kırım Savaşı'ndan²⁷² sonra

---

²⁶⁸ Ülken, **a.g.e.**, s.29-30. (ayrıca bkz. Çağlar Keyder, **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim, İstanbul, 2007, s.89; İnalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.377; Ülken, **a.g.e.**, s.31; Faroqhi, **a.g.e.**, s.98; Hasan Kayalı, **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (Çev: Türkan Yöney), Yurt Yayınları, 1998, s.19). Geleneksel Osmanlı Şer'i hukukuna göre kadı olmak için Müslüman olmak şartı bulunmuştur. Zımmilerin, başka bir deyişle Müslüman olmayanların kendi işleriyle ilgili olmak üzere hâkim tayinine de izin verilmiş, cemaat mahkemeleri inşa edilmiştir. Ancak Tanzimat'tan sonra Batılı devletlerin de baskısıyla nizamiye mahkemelerine Müslüman olmayanlar da üye olarak tayin edilmesine başlanmıştır (bkz. Ekrem Buğra Ekinci, **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004, s.94-95). Daha sonra Osmanlı payitahtına gelerek gözlem yapma fırsatı yakalayan Amerikalı bir diplomat ise Tanzimat Fermanı'yla getirilen "*can, mal ve namus*" garantisi ile "*adil vergi*" gibi nitelikleri övmüş, ülkesi Amerika'ya şu şekilde seslenmiştir: "*Duy bunu, ey Amerika! Ne rüşvetçi imtiyazlar, ne tarımsal sanayiye mahvedecek asker toplamlar, sanıkların adil yargılanması, zehirle veya başka başka bir yolla gizli veya aleni hiçbir ölüm yok; özetle, bir adalet kurulu. Peygamberin yadigarlarının ve imparatorluğun tüm ulema ve devlet büyüklerinin huzurunda, padişah, halkına verdiği bu haklara riayet edeceğine yemin etti*" Samuel Sullivan Cox, **Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Hatıraları 1885-1887**, Kültür yayımları, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2013, s.296. Batılı bir araştırmacı olan Stanford Shaw da Tanzimat'ın sadece Osmanlı tarihi için değil, bütün dünya tarihi için büyük bir hareket olduğunu, tüm Orta Doğu ile birlikte Güney Avrupa'yı da modernleşme rotasına soktuğunu, bu dönemde Tanzimatçılar tarafından uygulanmak üzere hazırlanan reform programlarının çoğunun Avrupa'nın ileri gelen devletlerin modernleşme programlarından etkilendiğini iddia etmektedir. (Stanford J. Shaw, **Studies in Ottoman and Turkish History, Life with the Ottomans**, the Isis Press, İstanbul, 200, s.329).

²⁶⁹ Yeğen, **a.g.e.**, s.48. Bu yeniliklere rağmen Müslüman devletlerin geleneklerinde özellikle de Osmanlı devlet geleneğinde, azınlıkta bulunan Müslüman olmayan halkların İslami düzenin boyunduruğu altına alındığına dair ciddi eleştiriler de yapılmıştır (Hamit Bozarslan, **La Question Kurde États et Minorités au Moyen-Orient**, Presses de Sciences Po, Paris, 1997, s.75-76).

²⁷⁰ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.106.

²⁷¹ İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s.48. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı, tamamlayıcısı olduğu iddia edilen Tanzimat Fermanı'nı ilan eden sadrazam Mustafa Reşid Paşa tarafından "*hainler tarafından Avrupa'ya verilen bir vasıta-ı tahrib-i memleket...*" şeklinde eleştirilmiştir (İnalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.550).

hazırlanan 1 Şubat 1855 tarihli Viyana Protokolü'nün de etkisi ve Paris Konferansı'nın diğer sonuçları Babıali'yi, Tanzimat Dönemi'nin başlarında yoğunlaştırmaya başladığı merkezî devlet anlayışını terk etmeye zorlanmıştır. Bu zorlamalar neticesinde Osmanlı, tebaasından aldığı aşar vergisini lağvedeceğini ve gayrimüslimleri ordu ile diğer devlet işlerine almaya başlayacağını sefaretlere taahhüt etmiştir. Aynı şekilde, Müslüman olmayan ahali artık askerlik mesleğinde miralaylığa yükselebilecek, sivil memuriyette birinci sınıf rütbelere atanabilecekler. Müslüman olmayanlar, ayrıca özel izin olmadan kiliselerini tamir edebilecek, istedikleri zaman, salt Hıristiyanların oturduğu bölgelerde de olsa, kiliselerini inşa edebilecekler.²⁷³

Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ile herkes için can, mal, ırz ve namus emniyeti teyit edilmiş, bütün Osmanlı uyrukları kanun önünde eşit hale gelmiş, hukuka riayet esas alınmıştır. Fermanla birlikte din, mezhep ve eğitim hürriyeti kabul edilmiş, vergilerin alınmasında eşitlik ilkesi işlerlik kazanmıştır. Ferman, iltizam usulü yeniden kaldırmış,²⁷⁴ vergiler doğrudan doğruya devletin gözetiminde tahsil edilmeye başlanmıştır. Bundan böyle Müslüman olmayanlar açısından tanıklık eşitliği getirilmiş, müsadere usulü kaldırılmış ve karma mahkemelerin kurulması kararlaştırılmıştır. Yerel yönetimlerde Müslüman olmayan cemaatler yerelde; vilayet ve nahiye idare meclislerinde, hükümet merkezinde ise Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de temsilci üyeler bulundurma hakkına kavuşmuştur.²⁷⁵

Ancak bu iki fermanla getirilen yenilikler sadece Müslüman olmayan unsurları etkilememiş, Osmanlı'nın bir bütün olarak her alanda, XIX. yüzyılın ikinci yarından itibaren, önemli bir değişim ve dönüşüm yaşamasına²⁷⁶ yol açmıştır. Ertan'ın da ifade ettiği gibi, bu dönemden sonra ortaya çıkan modernleşme

---

²⁷² 1853-1856 yılları arasında Osmanlı ile Rusya arasında İngiliz ve Fransızların da taraf olduğu bir savaş meydana gelmiştir. Kırım Savaşı olarak tarihe geçen bu savaşta Osmanlılar, İngilizler ve Fransızlar bir araya gelmiş, karşı tarafta sadece Rusya kalmıştır. Savaşın sonunda Osmanlı, 1856 yılında Avrupa Milletler Camiasına kabul edilmiş, Avrupalı devletler tarafından uzun süre düşman olarak görülmüş olan Osmanlı, artık Avrupalıların oluşturduğu sistemin bir katılımcısına dönüşmüştür (Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev: Ayşe Berktaş), İletişim yayımları, İstanbul, 2013, s.138).

²⁷³ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.46.

²⁷⁴ İnalçık ve Seyitdanhoğlu, iltizam'ın aşar vergisiyle bütün mukataa çeşitlerinden kaldırdığını belirtmektedirler (İnalçık, Seyitdanhoğlu, **a.g.e.**, s.176).

²⁷⁵ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.47.

²⁷⁶ Temuçin Faik Ertan, **Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları: Şevket Süreyya (Aydemir)-Hüseyin (Yalçın) Polemiği**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2010, s.9.

girişimlerinin sağlam temeller üzerine oturtulması, Osmanlı'yı artık sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel olarak geriye yani geleneksel yapıya döndürülemez bir yola sokmuştur.²⁷⁷

II. 1. 3. Osmanlı Modernleşmesi'nde Merkezîyetçi Devlet Anlayışı ve Bürokratikleşme

Devletin merkezileşmesi, genellikle devletin "*toprak bütünlüğünün sağlanması, vergilendirme, merkezileşme, bürokratikleşme*" şeklindeki genel örüntüleri takip ederek gerçekleşmektedir.²⁷⁸ Esasında merkezîyetçi devlet anlayışı, bir anlamıyla bürokrasinin gücünün tezahürü anlamına gelmektedir.²⁷⁹ Devletler, merkezileşmeye yönelik çalışmalarını yoğunlaştırdıkça, onlar için hayati öneme sahip bazı kaynaklara ulaşmak bir zorunluluk haline gelmektedir. Bu koşulun temelini de esasen nüfus oluşturmaktadır. Dolayısıyla da devletler, merkezileşmek için çabaladıkça nüfusa daha fazla bağımlı hale gelmektedir. Bundan dolayı da devlet ve halk zorunlu olarak "*karşılıklı bağımlılık ilişkileri geliştirmek*" mecburiyetinde kalmaktadır.²⁸⁰ Osmanlı da bu anlayışa uygun olarak toplum üzerindeki denetimini gittikçe artırmış, fakat bu denetimi imparatorluğun her tarafında aynı anda gerçekleştirememiştir.²⁸¹

Osmanlı'da geleneksel merkezileşme anlayışı, aslında II. Mehmed'in (1451-81) iktidara gelmesinden itibaren "*güçlü bir devlet ve çevre bölgeleri üzerinde sıkı bir denetim*" şeklindeki bir yönetim anlayışı çerçevesinde merkezin hükümlerini tesis edecek kural ve düzenlemeler yapmasıyla başlamış görünmektedir. Bu anlayış, daha sonra Kanuni'nin (1520-1566) padişahlığı döneminde daha da geliştirilmiş ve iyice pekiştirilmiştir.²⁸² Bu dönemde imparatorluk genel olarak toprağına kattığı çevre bölgeleri merkezi yapıyla bütünleştirmeye çalışmış, bu bölgelerde hakimiyet kurmaya özen göstermiştir.²⁸³ Nevi şahsına münhasır Osmanlı'nın bu geleneksel merkezîyetçilik anlayışını müstesna kılan, merkezi iktidarın periferisindeki etnik,

²⁷⁷ Ertan, a.g.e., s.9.

²⁷⁸ Barkey, a.g.e., s.6.

²⁷⁹ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s.139.

²⁸⁰ Barkey, a.g.e., s.6.

²⁸¹ a.g.e., s.17.

²⁸² a.g.e., s.29-31.

²⁸³ a.g.e., s.45.

dini ve kültürel gruplara yönetim merkeziyle gevşek bir biçimde de olsa "eklemleme" imkanı sunmuş olmasıdır.²⁸⁴

Ancak XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Osmanlı tebaası durumunda bulunan çeşitli unsurlar ve güçlü derebeyleri imparatorluğun iyice zayıflamaya başladığının farkına varmışlar. Bu halklardan bazıları, gücünü kaybetmiş olan Osmanlı merkezi iktidarına karşı kendi yerel iktidarlarını güçlendirmeye başlamışlar. Bu dönemde tahta çıkan II. Mahmud, çocuk olması hasebiyle iktidarının ilk yıllarında başarısız bir iktidar dönemi geçirmiş, ama daha sonra imparatorluğu eski gücüne kavuşturmak için sivil ve askeri reformlara girişmiştir. Sultanın gerçekleştirdiği reformların en önemli ayağını, güçlü oldukları kadar güvenilmez de bulunan ve merkezi iktidar açısından tehlike oluşturduklarına inanılan yerel emirler ile derebeylerini (ayan)²⁸⁵ ortadan kaldırması oluşturmuştur.²⁸⁶ Başka bir deyişle, II. Mahmud döneminde kadar Osmanlı, İbn Haldun'un devlet için dile getirdiği anlayışla²⁸⁷ örtüşen bir biçimde, çevreden ziyade merkezi güçlü tutmuş, ancak

---

²⁸⁴ Yeğen, **a.g.e.**, s.58.

²⁸⁵ İmparatorluğun sıkıntı yaşadığı dönemde Osmanlı sistemi dahilinde periferilerde etkili bir güç olarak rol oynayan şehir ileri gelenleri, başka bir deyişle ayanlar, özellikle XVIII. yüzyıldan itibaren etkinliğini artırmış, yönetim kadrolarına girmiş, ekonomik ve toplumsal işlevler yüklenmiştir. Osmanlı toplumsal sisteminin önemli bir parçası olan ayan ve eşraf, yaşadıkları şehirlerin ileri gelenleri olarak zengin tüccarlardan, tecrübe sahibi esnaflardan, ulema ile tarikat şeyhlerinden oluşmuştur (bkz. Özer Ergenç, "*Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve Ayan" Üzerine Bazı Bilgiler*", **Osmanlı Araştırmaları III (The Journal of Ottoman Studies III)**, İstanbul, 1982, s.105-106. Aslında Osmanlı'da "*vücuha*" veya ayanlar eskiden beri olmuşlar. Fakat bu kişiler devlet siyasetinde devletin rüknü olarak telakki edilmezlerdi. Bu kişiler, esas itibarıyla, devlet temsilcilerine karşı bir nevi halk temsilcileri olarak görülürlerdi. Ancak XVIII. yüzyılın ortalarından sonra bunların nüfuzları ve güçleri artmaya başlamıştır (Berkes, **a.g.e.**, s.108). Ayanların üstlendiği roller ile bileşimleri Osmanlı'nın farklı bölgelerinde farklı biçimde ortaya çıkmış, bir çeşitlilik arz etmiştir. Örneğin, Arap bölgelerinde ayanlar merkezi iktidarla yerel halk arasında kentli araçlar olarak konumlanmış, bölgenin ulemaları, yerel askeri liderler ile geleneksel aşiret reislerinden oluşmuştur. Ama Kürt bölgelerindeki ayanlar, daha çok Nakşibendi Sufileri, Kürt aşiret reisleri ve yerel idari konumlara gelmiş bulunan ailelerden meydana gelmiştir (Hakan Özoğlu, **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat**, (Çev: Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.32). XVIII. yüzyılın başında iltizam sisteminde yapılan kimi değişikliklerden Kürt bölgesinin etkin uleması ziyadesiyle yararlanmış (Dina Rızk Houry, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834**, (Çev: Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.171).

²⁸⁶ Jwaideh, **a.g.e.**, s.117. Niyazi Berkes, II. Mahmud ile birlikte Osmanlı'nın mutlak monarşi ile sonuçlanacak bir dönüm noktasına tekabül ettiğini, padişahın tuttuğu siyasi tavrın, eski Osmanlı sisteminin kapanışının başlangıcı olduğunu, Batı'da sonra ermek üzere olan mutlakiyetçi monarşi kurma bağlamında ilk modernleştirici siyasal kapıyı açtığını dile getirmektedir (Berkes, **a.g.e.**, s.145).

²⁸⁷ İbn Haldun, aynı zamanda, devletlerin, periferilerinden ziyade merkezlerinde çok daha kuvvetli olduklarını ifade etmiştir. Haldun, devletin hedefi olan doğal sınırlara eriştikten sonra sınırlarını genişletme noktasında artık aciz ve kifayetsiz kaldığını, bir merkezden çıkan ışığın çevresine doğru yayıldıkça zayıflamasına benzer biçimde, devletlerin de merkez-çevre ilişkisine sahip olduğunu ifade etmiştir. Hatta öyle ki, bir devletin merkezi savaşta yenilgiye uğradığında, periferisinin devam

modern devlet inşası bağlamında asıl merkezileşmeyi bu dönemden itibaren uygulamaya koymuş, doğrudan yönetim anlayışını takip etmiş, egemenliğini memleketin her tarafına doğrudan götürmeye çalışmıştır.

Osmanlı artık dolaylı yöneticiler ve özerk yapılara ihtiyaç duymaksızın doğrudan bir egemenlik ile yönetimini periferilerinde de kurmak için uğraşmıştır. Bu kapsamda ortaya konulan düzenlemeler devlet yönetiminin merkezileşme prensibine uygun olarak islah edilmesine yönelik çabalardan müteşekkil olmuştur. Osmanlı Devleti, merkezileşme siyasasının neticesinde elde ettiği ilk başarılarından sonra bir nüfus sayımı ile birlikte mülk yazımı düzenlemesine gitmiştir.²⁸⁸ Bu doğrultuda ilk nüfus sayımı, II. Mahmud devrinde Anadolu ve Rumeli'de yapılmıştır.²⁸⁹ II. Mahmud'dan sonra iktidarı devralan Babıali bürokratları da XIX. yüzyıla kadar imparatorluk yönetiminin kimi mahalli gruplara, dini cemaatlere ve vakıflara bıraktığı hizmetleri olabildiğince merkezi hükümet sisteminin işlevlerinin içine almaya çalışmış, güçlü bir merkezi yönetim kurmak için uğraşmışlar.²⁹⁰

Tanzimat Fermanı'yla birlikte yeniden yapılandırılan, yeni yetkilerle tahkim edilen Osmanlı merkezi yönetim teşkilatı meclisler ve danışma kurulları ile güçlendirilmiştir. Bu teşkilatlanmayla "*Babıali Asrı*" olarak adlandırılan güçlü hükümetler devri başlamıştır. Bu dönemden itibaren hükümet yerine Babıali terimi kullanılmıştır. Babıali denildiğinde sadece Sadrazam ile nazırlardan müteşekkil hükümet değil, aynı zamanda en önemlisi Meclis-i Vala olan ve 1838 yılından itibaren teşkil edilen danışma ve nezaret meclisleriyle bürokrasiyi de kapsayan geniş

---

etmesinin artık bir faydası olamamaktadır. Zaten böyle bir durum tezahür ettiğinde devletler hemen yıkılmaktadır. Çünkü devletlerin merkezleri kendisinden ruhun ve canın çevreye doğru yayıldığı kalbe benzerdir. Eğer kalp yenilgiye uğratılırsa ve ona sahip olunursa, bütün çevre ve uç noktalar doğal olarak hezimetle uğramaktadır (Haldun, **a.g.e.**, s.383).

²⁸⁸ Yeğen, **a.g.e.**, s.47.

²⁸⁹ Ülken, **a.g.e.**, s.29-30. Bernard Lewis'in de işaret ettiği gibi nüfus sayımı ve mülk yazımının esas amacı askere alımlarla vergilendirmelerin daha kolay yapılmasını temin etmektir (Yeğen, **a.g.e.**, s.47). Tanzimat döneminde merkezileşmeye uygun politikalar geliştirme maksadıyla imparatorluğun bütün vilayetlerinde nüfus sicil büroları da açılmıştır (Fuat Dündar, **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim, İstanbul, 2008, s.89). Bu durum Foucault'nun yönetsellik anlayışı çerçevesinde dile getirdiği nüfusun yönetilmesi ve kontrol edilmesiyle ortaya çıkan bio-politikanın bir yönüyle Osmanlı'da da uygulandığına işaret etmektedir.

²⁹⁰ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.17. Tanzimat'ta ortaya çıkan anlayışın esas motivasyonlarından biri de merkezi iktidarın otoritesinin periferide yaygınlaştırılması ve pekiştirilmesi olmuştur. Bu dönemde ortaya konulan merkezîyetçi anlayışla birlikte Kürtlerin yaşadığı topraklar, Cebel-i Lübnan ve Türkmen aşiretlerinin yaşadığı Çukurova gibi periferilerde merkezi iktidarın otoritesi, imparatorluğun en parlak devirlerinde bile görülmemiş bir biçimde pekiştirilmiştir (Yeğen, **a.g.e.**, s.66).

bir anlam ifade edilmiştir.²⁹¹ Esasında Babıali'nin egemenliğine giren yönetim, bürokratik olarak modernleşmeye ve güçlenmeye başlamıştır. Her ne kadar merkezileşme II. Mahmud zamanında başlamışsa da Osmanlı tarihinde modern anlamda merkezîyetçiliğin kurulduğu dönem Babıali'nin hükmettiği dönem olarak belirginleşmiştir.²⁹²

Osmanlı, bu reformlarla ve yerelde kurduğu meclislerle despotik iktidardan alt-yapısal iktidara geçiş denemesi yapmış, bu noktada bir birikim de oluşturmuş, hatta daha sonra bu durumu meclis-i mebusan'ı da açarak taçlandırmış, fakat süreci tamamına erdirememiştir. Geleneksel toplumdaki modern topluma geçişin önemli göstergeleri olan ekonomik, sosyal ve kültürel niteliklerin gelişimi, bu bölümden de anlaşılacağı üzere yeterli düzeyde gerçekleştirilememiştir. Avrupa toplumlarında mutlakıyetten modern ulus-devlete geçiş XIX. yüzyılda gerçekleşirken, Osmanlı modernleşme yoluna daha yeni girmiş ve ağır aksak yürümeye başlamış görünmektedir. Kapitalist iktisadi örgütlenmesini gerçekleştiremeyen Osmanlı; dolaylı yönetim doğrudan yönetime veya despotik iktidardan alt-yapısal iktidara geçişi de gerçekleştirememiş, tebaasına idari düzenlemeleri tam manasıyla dayatmayı başaramamış, yönetim anlayışını hudutlarının en ucra köşelerine kadar milli bir yönetin organı şeklinde götürememiş, eğitimi ilköğretim düzeyinde memleket sathında

²⁹¹ Seyitdanhoğlu, **a.g.e.**, s.131. Tanzimatla birlikte vergilerin toplanması ve diğer hazine gelirlerinin elde edilmesi görevi mültezimlerden alınıp muhassıllara verilmiş, muhassılların atandığı mahallerde birer meclis teşkil edilmiştir. Bu meclisler, muhassılla birlikte iki katip, bir hakim, bir müftü, bir asker zabitiyle mahalde yaşayan ileri gelenlerden dört kişiden oluşturulmuştur. On iki üyeden meydana getirilen bu meclislere, Müslüman olmayanların yaşadığı yerlerde metropolit ve kocabaşlar arasından olmak üzere iki kişinin de üye olarak seçilmesi öngörülmüştür (Musa Çadırcı, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.212). Muhassıllar, görevlendirdikleri yerlerden topladıkları vergileri doğrudan merkezi hazineye göndermiştir (Akyıldız, **a.g.e.**, s.74). Muhassılın görevini icra etmesinde kendisine yardımcı olan bu meclis (Muhassıllık Meclisleri) Osmanlı'nın mahalli idare kurumlarının sınırlı bir anlamda ilk örneği olmuştur. 1864 (1281) Vilayet Nizamnamesi'nden sonra kurulan vilayet sistemi bünyesindeki kaza idare meclislerine geçiş bu muhassıllık meclisleriyle başlamıştır (Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.33.) Hatta Ahmed Rasim, bu meclislerin temsilcilerini "*yarı mebus*" olarak adlandırmıştır (**a.g.e.**, s.44). Fransa'dan etkilenilerek kurulan bu muhassıllık meclislerinin önemli başka bir etkisi de mahalli idarelerin inşa edilmesi açısından onun devamı olan vilayet idare meclisleriyle beraber Osmanlı'nın parlamenter sisteme geçişine kaynaklık etmiş olmasıdır (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.187).

²⁹² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.101-103. Osmanlı'nın kudretli sadrazamları Köprülülerden itibaren imparatorluk sadrazamları yasal bir ikametgah vermiştir. Sadrazamlar için tahsis edilen bu mekan, Topkapı Sarayı'nın dış duvarını çevreleyen yolun üzerinde inşa edilmiştir. 1654 yılından itibaren sadrazamlar bu mekanda bir yönetici kadro bulundurmaya başlamışlar. Mekanın kapısı çok gösterişli olduğundan buraya Bab-ı Ali denilmiştir (bkz. Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (Belkis Çorakçı Dışbudak), Bilgin yayıncılık, İstanbul, 1995, s.56).

zorunlu hale getirememiş, nüfus sayımlarını modern anlamda yapamamış, kayıt ve sicilleri düzenli bir şekilde tutmaktan uzak kalmış, bütün halkı yönetim aygıtıyla doğrudan tanıştıramamıştır. Modern dünya sistemi, kapitalizm, sanayicilik ve modern ulus-devletin keşişmesi ile şekillenirken, Osmanlı ihtiyaç duyulan adımları tam olarak atamamıştır. Bu dönemde dünya toplumları milletleri adına endüstrileşirken, Osmanlı bu noktada gerekli alt yapıdan yoksun kalmıştır. İmparatorluk, modernleşme için ihtiyaç duyulan en önemli araçlardan olan ulaşım ve iletişim aygıtları noktasında da yeterince gelişim kaydedememiştir. Kısacası Osmanlı, II. Abdülhamid dönemine dek modernleşmek için bazı girişimlerde bulunmuş, reformlar yapmış, bürokratik bir örgütlenmeye gitmiş, merkezileşme çerçevesinde iletişim ve ulaşım araçlarını geliştirmeye çalışmıştır. Fakat bu adımların bazıları çok yüzeysel kalmış, bazı adımlar sadece taklit edilerek atılmış, yapılan reformlar da çağın gereklerine cevap verecek, toplumsal dönüşümü sağlayacak düzeyde olamamıştır. Dolayısıyla Osmanlı, bu dönemde geleneksel devletin niteliklerine sahip, ama modernleşmeye çalışan fakat modernleşemeyen bir devlet hüviyetinde olmuştur.

II. 2. İkinci Abdülhamid'in Hayatı, Kişiliği ve Devleti Yönetme Biçimi

Devlet-i Aliye'nin 34. padişahı olarak tahta çıkan II. Abdülhamid, 21 Eylül 1842'de dünyaya gelmiştir.²⁹³ Sultan Abdülmecid ile eşi Tirimüjgan Kadın Efendi'nin²⁹⁴ çocuğu olarak dünyaya gelen Abdülhamid, on bir yaşında iken annesini kaybetmiştir. Genç şehzade, annesinin vefatı üzerine Perestu Kadın Efendi tarafından yetiştirilmiştir.²⁹⁵ Daha çocukken validesini kaybeden Abdülhamid, anne sevgisini yeterince tatmamış, içine kapanık bir karaktere sahip olmuş ve bunlardan dolayı

²⁹³ Vahdettin Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, Simurg, İstanbul, 2001, s.15.

²⁹⁴ Osmanlı payitahtında beş yıl boyunca yaşamış olan batılı yazar Stern, Osmanlı padişahlarının annelerinin, genel itibariyle, satın alınan kölelerden olduğunu ve Osmanlı'nın en üst makamına çıkan bu çocukları toz içinde doğurduklarını dile getirmekte ve bu Osmanlıda yaşayan bütün insanların eşit olduğuna bir kanıt olarak sunmaktadır (bkz. Bernhard Stern, **II. Abdülhamid Yıldız Sarayı ve Haremî 1901**, (Çev: Güray Beken), Truva Yayınları, İstanbul, 2014, s.42) II. Abdülhamid'in annesi Çerkez asıllı bir cariye Tirimüjgan çok güzel bir kadın olduğundan Sultan Abdülmecid tarafından ilk zamanlar çok sevilmiş, fakat geçirdiği bir hastalıktan sonra sultan tarafından ihmal edilmeye başlanmıştır. Haslip, Tirimüjgan'ın Abdülhamid'i doğurduğu sabah, yani 22 Eylül 1842'in sabahında, Sultan Abdülmecid'in, "*doğumun ilanına ait hiçbir evrak imzalamadan Kızlar Ağası'nı huzurundan*" uzaklaştırdığını, bundan dolayı da yeni doğan şehzadenin üç gün boyunca isimsiz kaldığını ve doğumunun da bu süre boyunca resmen tanınmadan kaldığını ileri sürmektedir (Haslip, **a.g.e.**, s.7-8).

²⁹⁵ Ahmed Saib, **Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatının İlk Yılları**, (Haz: Adem Kara), IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.11.

şehzadeliği boyunca sarayda kimsenin dikkatini çekmeden yaşamını sürdürmüştür. Genç şehzade kimsenin beklemediği bir anda tahta çıkma fırsatı yakalamış, neredeyse aniden Osmanlı'nın 34. padişahı olarak saltanatın başına geçmiştir.²⁹⁶ 1876 yılının 31 Ağustos'unda tahta çıkan II. Abdülhamid, tam olarak 32 yıl, 7 ay, 24 gün iktidarda kaldıktan sonra 27 Nisan 1909'da tahttan indirilmiş,²⁹⁷ 10 Şubat 1918 yılında da bu dünyadan göçmüştür.²⁹⁸

Genç Abdülhamid'in şehzade Murad'a nazaran, daha az şairane ve musikişinas bir ruha sahip olduğu, Avrupa medeniyetine daha az eğilim gösterdiği öne sürülmektedir. Aktarılanlara göre Abdülhamid, bu tür sanatsal meselelerle pek ilgilenmemiş, eski zamanların batıl inançlarından sayılan "*büyücülüğe, falcılığa ve sihirbazlığa*" ilgi göstermiştir. Saib, genç şehzadenin, bu nevi meşayihle ilişkilerini güçlü tuttuğunu, bu tür adamlardan şöhretli olanları ile münasebet kurmaya ehemmiyet verdiğini ileri sürmektedir.²⁹⁹ Gençliğinde musikişinas olmadığı ifade edilse de tahta çıktıktan sonra II. Abdülhamid, batı müziğini dinlemekten hoşlanan ve alaturka musikiye iltifat göstermeyen bir portre ortaya koymuştur. Batı müziğinde özellikle zamanın iyi bilinen İtalyan opera ve bestekarlarını dinlemiştir. Sultan, İtalyan müzisyen Guatelli'den piyano dersi de almıştır. Sultan'ın yakın hizmetinde bulunmuş olan Salih Münir Paşa, II. Abdülhamid'in "*ara sıra piyanoda İtalyan havaları çalarak eğlendiğine*" bizzat şahit olduğunu aktarmaktadır.³⁰⁰ Sultan, Çarşamba, Cuma ve Pazar günleri Yıldız Saray'ında yaptırdığı ve bir orkestranın desteği ile kimi zaman operaların da gösterildiği tiyatroya düzenli olarak gitmiştir.³⁰¹

II. Abdülhamid, Osmanlı tahtına çıktıktan sonra evlenmiş,³⁰² altısı erkek yedisi de kızı olmak üzere toplam 13 çocuğa sahip olmuştur.³⁰³ Sultan, her şeye

---

²⁹⁶ Nicolaides, **a.g.e.**, s.11.

²⁹⁷ Selim Okuyan, **Filistin'in Gölgesinde Abdülhamit ve Theodor Herzl**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2008, s.100.

²⁹⁸ Cemil Koçak, **Abdülhamid'in Mirası**, Arba Basım Yayın, İstanbul, 1990, s.15.

²⁹⁹ Saib, **a.g.e.**, s.42.

³⁰⁰ Salih Paşa, **a.g.e.**, s.388.

³⁰¹ Stern, **a.g.e.**, s.32. Tahsin Paşa da sultanın tiyatroyu sevdiğini ve sarayda bir tiyatro heyeti kurduğunu ifade etmektedir (Tahsin Paşa, **Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, Boğaziçi yayımları, İstanbul, 1990, s.17).

³⁰² İsmet Bozdağ, II. Abdülhamid'in dört eşi ile bir o kadar da "*İkbal*"inin olduğunu, bu kadınları kendi sıralarını beklediklerini iddia etmektedir (İsmet Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, Emre yayımları, İstanbul, 1995, s.18. İslam inancına göre Müslüman erkekler en fazla 4 kadımla evli kalabilmektedir. Bu çerçevede evlenen Osmanlı padişahlarının evlendikleri ilk 4 kadına "*Kadinefendi*" (Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, s.47. (ayrıca bkz. Stern, **a.g.e.**,

rağmen resmi veya hususi işlerine kadınları karıştırmamış, bu özelliğiyle Osmanlı padişahları arasında farklı bir noktada bulunmuştur.³⁰⁴ İddialara göre padişah, nikahlı eşleri olan kadınefendilerin Yıldız Sarayı'ndan arabayla dışarıya çıkmaları yasaklamış, yalnızca sarayın bahçelerinde dolaşmalarına izin vermiştir.³⁰⁵

II. Abdülhamid'in fiziksel görüntüsü hakkında dönemin birçok yazarı gözlemlerini aktarmıştır. Bunlardan biri olan ve sultanın tahttan indirilmesinden sonra kendisi ile görüşen Halid Ziya Uşaklıgil sultanın fiziksel görünümü hakkında şu bilgileri paylaşmıştır:

"O hiç zannettiğim şekilde değildi. Ben kendisini çirkince, esmerce, gayet çukur siyah gözlü sanırdım, hiç de öyle değildi. Çirkin olmaktan ziyade güzelliğe yakın bir çehresi; ve beyaz, belki de pembe bir teni vardı. Gözlerinin rengini tavsifedebilmek için çakır diyeceğim, koyu mavi ile açık tırşe karışımından mürekkep bir renk. Yalnız bunların çukurluğunda aldanmamıştım, galiba evlerinin geniş bir daire çizmesinden ileri gelmiş olacak. Hadden aşırı çukur olmak tesirini yapıyordu, öyle ki nazarı, derinlerden, sanki esrar ve gizlilikler ile dolu bir kuyudan geliyor gibiydi. Onun içindir ki güzel olan bu gözlerin manasında üşüten, ihtimal hakkında evvelden hâsıl olma fikirlerin tesiriyle ürperten bir şeyler vardı."³⁰⁶

Sultan ile karşılaşma fırsatı bulan batılı yazarlardan Stern, sultanın solgun yüzü ama zeki göründüğünü, beyazlamaya başlayan siyah sakallara sahip çok ciddi bir görünümünün olduğunu, yüzünde yorgunluk belirtilerinin bulunduğunu, fakat bu yorgunluğun çalışmayla dolu geçen gecelere işaret ettiğini yazmaktadır.³⁰⁷ 1880'lerin ortalarında sultanı görme fırsatı bulan Amerikalı bir diplomat da II. Abdülhamid'in orta boylu olduğunu, sakallarının siyah, teninin esmer ve gözlerinin de son derece anlamlı baktığını dile getirmektedir. Diplomatın aktardıklarına göre sultanın alını, zekasını gösterircesine geniştir. Aynı Amerikalı, padişahın ziyadesiyle kıbar

---

s.63). padişahlar ile nikahlanmış ve doğum yapmış kadınefendilerden (Stern, **a.g.e.**, s.67) sonra padişahların evlendikleri kadınlara da "*İkbal*" denilmiştir (Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, s.47. (ayrıca bkz. Stern, **a.g.e.**, s.63). Sultanlar, evlenmek istedikleri ikballerin İslam inancı bağlamında meşruiyetlerini sağlamak amacıyla kadınefendilerden birini boşamışlar. Böylece padişahlar dördüncü eş olarak bir ikballe evlenebilme hakkına kavuşmuşlar. Sultanların boşandığı kadınefendilerin statüleri değişmemiş, saygınlıklarına da herhangi bir halel gelmemiştir (Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, s.47. (ayrıca bkz. Stern, **a.g.e.**, s.63). Osmanlı padişahlarının bütün kadın efendileri ile ikballerinin kendilerine ait evleri, nedimeleri, "kadın vekilharcı, katibesi, mühür muhafaza eden kadını, giydiricisi, çamaşçısı, şerbet direktrisi, kahve direktrisi, gardirop yöneticisi" bulunmuştur (Stern, **a.g.e.**, s.64). Necip Fazıl ise sultanın yalnızca bir eşi ile bir gözdesinin bulunduğunu dile getirmektedir (Kısakürek, **a.g.e.**, s.30).

³⁰³ Stern, **a.g.e.**, s.75.

³⁰⁴ İsmail Müştak Mayokan, **Mabeyn Katibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi: Yıldız'da Neler Gördüm**, (Ali Yılmaz), Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2010, s.94.

³⁰⁵ Stern, **a.g.e.**, s.67.

³⁰⁶ Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi**, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981, s.132.

³⁰⁷ Stern, **a.g.e.**, s.46.

olduğunu ve üzerindeki başkumandan üniforması³⁰⁸ içinde bazen de mahcup görüldüğünü aktarmaktadır.³⁰⁹

II. Abdülhamid, aynı zamanda çok titiz ve her şeyi garantiye almaya çalışan bir padişah profili ortaya koymuştur.³¹⁰ Sultan'ın çok düşkün olduğu kahvesi kahvecibaşı tarafından onun huzurunda pişirilmiş, her gün içtiği sigarası harem ağalarınca özel olarak hazırlanmış bir tütün³¹¹ çeşidinden sarılmıştır. Sultan'ın bu ikisini beraber içtiği ve çok keyif aldığı bilinmektedir. Padişahın içtiği süt de yine saraya ait ve her zaman sıkı bir kontrol altında tutulan çiftlikte yetiştirilen ineklerden sağılmıştır. Sultan için yemek hazırlayan aşçılar da özel hazırlanmış demir kapıyla kapalı, pencereleri parmaklı olan bir mutfakta çalıştırılmışlar.³¹²

Sultanın titiz bir şekilde davrandığı başka bir konu da kendisine gelen belgeleri dikkatli bir biçimde kontrol ederek muhafaza etmesi olmuştur. Tahsin Paşa, Başkitabet Dairesi'ne gelen *"hiçbir kağıt parçasının kaybolmasına, hiçbir muamelenin kontrolden kaçmasına imkan olmadığı gibi, işlerin sürüncemede kaldığı da vaki değildi; çünkü Başkitabet Dairesi'ne girip çıkan mesaili bizzat Abdülhamid kontrol ederdi"* diye hatratında yazmaktadır.³¹³ Belgeler konusunda titiz olan sultana göre *"sehiv"* denilen durumun gayri ihtiyari bir şekilde yapılabilmesi de mümkün değildir. Sultan için insanların kendilerinde *"sehiv"* olmadığından sehiv yapan ya kasten yapmakta ya da dikkat etmediği için yapmaktadır. Dolayısıyla sultan, bilerek yapılan *"sehivler(in) mücazatu müstelzim bir kabahat"* olduğunu, dikkat edilmediği

³⁰⁸ Sarayda mütercimlik yapan çalışanlardan biri sultanın elbise meselesinde hassas olduğunu, padişahın askeri elbiseleri çok sevdiğini, üzerine genelde altın düğmeli müşir ceketi giydiğini, üzerinde sivil elbise görmenin çok nadir olduğunu, onu da *"dairesi hususiyesine veyahut bahçede yaptığı küçük gezintiler"* sırasında giydiğini dile getirmektedir (Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.228). Sultan, esvabcıbaşı olarak Arnavut sütannesinden olan ve kendisine çok benzeyen süt kardeşi İsmet'i görevlendirmiştir (Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.235). İsmet ile II. Abdülhamid arasında çok garip bir benzerlik bulunmuş, ikisinin vücut ölçüleri birbirine çok yakın olmuştur. Sultan için hazırlanan tüm elbise ve üniformaların provası önce İsmet'in üzerinde yapılmış, Haslip'in iddiasına göre, kimi merasimlerde II. Abdülhamid'in yerine İsmet toplumun karşısına çıkarılmıştır (Haslip, **a.g.e.**, s.177).

³⁰⁹ Cox, **a.g.e.**, s.21.

³¹⁰ Mayokan, **a.g.e.**, s.66.

³¹¹ Dönemin tanıklarından biri, sultan sarayında tütün üretilen bir yer olduğunu, *"etraftan celbedilen yaprak tütünler, gerek orada yapılan sigaralarla kıyılmış tütünler tekel usulünün her türlü murakabe ahkâmından kurtulur ve bu imal yeri adeta tekel varidatını mühim bir mikyasta tehdit eden bir kaçak menba'ı ehemmiyetini almakla beraber her türlü teşebbüslerin ve müracaatların sade saray halkını değil, Yıldız kışlalarıyla beraber etrafı da doyuyordu"* demektedir (bkz. Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.33).

³¹² Haslip, **a.g.e.**, s.142. II. Abdülhamid devrinde, sarayın mutfaklarında her gün 3 bin kişiye yetecek kadar yemek hazırlanmaktadır (Haslip, **a.g.e.**, s.143).

³¹³ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.5.

için ortaya çıkan sehivlerin de "*kabahatinin dikkatsizliği yapana raci*" olduğunu ve dikkatsizliğin bir mazeret sayılamayacağına inanmıştır.³¹⁴

II. Abdülhamid, genel olarak güne sabahın erken saatlerinde kalkarak başlamış, sarayında ağır olmayan bir kahvaltı yaptıktan sonra yapılan resmi yazışmalar ile gelen en son raporları dikkatli bir şekilde kontrol etmiş, öğleye kadar bu şekilde çalışmayı tercih etmiştir.³¹⁵ Sultan, boş zamanlarında ise genellikle ya çalışma dairesinin bahçesinde bir gezinti yapmış ya da kendisi için hazırlattığı marangozhanede marangozluk sanatıyla uğraşmıştır.³¹⁶ Sultanla görüşen Avrupalı yazarların aktardıklarına göre II. Abdülhamid'in çalışma odalarının bulunduğu binanın sevimli olmak dışında başka bir özelliği bulunmamakta, dışarıdan bakılınca çok gösterişsiz görünmekte, çeşitli saraylarda görülen lüks tezyinatın bu sarayda herhangi bir izine rastlamamaktadır. Avrupalı yazarlardan biri olan Stern, sultanın aşırı bir biçimde çalıştığını, ama zamanını çok iyi düzenleyerek, düzenli bir hayat sürdürmeye gayret ettiğini ve bu şekilde sağlığını da koruduğunu ifade etmektedir.³¹⁷ Sultanın bu mütevazılığına merasimlerde de şahit olduğunu dile getiren batılı yazar, II. Abdülhamid'in birçok şey takip takıştırın, yaldızlı ve silahları parlayan ricali ile toplanan kitle arasında "*en kibar, en asil ve bu arada en sadesi*" olduğunu, sultanın "*pırlanta nişanını hafifçe gösteren yarı açık gösterişsiz general paltosu içinde ve en son askerin ve tebaasının en fakiriyle aynı olan fesiyle etrafındaki diğer insanlardan daha büyük*" görünmediğini, hiç bir özel süs yaptırmadığını, üzerinde herhangi bir özel işaret bulunmadığını aktarmaktadır.³¹⁸

II. Abdülhamid devrinin tipik bir niteliği de yapılan hizmetlerde sultanın adının ön plana çıkarılmasıdır. Mesela döneminin yoksullarına yapılan yardımlarda sultanın ismi özenle öne çıkarılmıştır. Bu durum, sultanın döneminin ileriki safhalarında genel bir mahiyet arz etmeye başlamıştır. Daha çok güvenlik gerekçesiyle de olsa Yıldız Sarayından dışarı çıkmayı çok fazla tercih etmemiş olan

---

³¹⁴ a.g.e., s.14.

³¹⁵ Cox, a.g.e., s.34.

³¹⁶ Tahsin Paşa, a.g.e., s.20.

³¹⁷ Stern, a.g.e., s.29.

³¹⁸ a.g.e., s.46.

II. Abdülhamid'in "görünürlüğü" bundan böyle genel olarak dolaylı yoldan ve sembolik araçlar vasıtasıyla sağlanmaya çalışılmıştır.³¹⁹

II. Abdülhamid devrinde, atıye-i seniyye hizmetleri ziyadesiyle ön plana çıkartılmış, özellikle sadaka-i seniyye ve diğer uygulamalar, önceki padişahların devirlerinden farklı olarak yoksulların koruyucusu ve cömertliğin sembolü olarak ön plana çıkartılmaya çalışılan II. Abdülhamid'in döneminde daha fazla görünür kılınmıştır.³²⁰ Fakir fukaranın koruyucusu imgesini iyice pekiştirmeye çalışan Osmanlı sultanı, Hazine-i Hassa ile atıye-i seniyyeden fakir ahaliye maaş bağlamış, payitahttaki ihtiyaç sahiplerine kışın padişah ihsanı şeklinde odun ile kömür dağıttırıştır. II. Abdülhamid zamanında, 1882 yılının kış aylarında ihtiyaç sahiplerine dağıtılmak üzere Hazine-i Hassa-i Şahane'den 15.330 kuruş harcanmış, 33.528 kıyie kömür satın alınarak fakir halka dağıtılmıştır.³²¹

Sultan, çalışanların da durumlarını takip etmeye gayret etmiş, çalıştıkları yerlerin tespit edilen eksikliklerinin giderilmesi için emirler vermiştir:

"İmaretlerde pişirilmekte olan çorbaların pirinci ancak bulunmuş olup, bunlara ziyade pirinç koyulduğu durumda gerçi masraf çoğalır ise de, bu masraf Evkaf-ı Hümayun hazinesinden karşılanacağından, bundan sonra imaretlerde pişirilecek çorbalara daha fazla pirinç konulmalıdır. Ekmeklerin dahi pişkin olmasına özen gösterilmelidir. Şimdiye kadar imaretlerde haftada bir verilen pilavın bundan sonra haftada iki defa verilmesi ve her imarete pişirilen çorba, pilav ve ekmeklerin hangi imarete ait olduğunun dahi işaret edilerek numune olmak üzere birer miktarının saraya gönderilmesi padişahımız efendimiz hazretlerinin emir ve iradeleri gereğindedir."³²²

II. Abdülhamid'in kendinden önceki reform döneminin üç sultanın Avrupa devletlerinde ortaya çıkan kamusal alanlarda kral portlerinin sergilenmesi uygulanmasını benimsememiş, sabık sultanların benimseyip, Osmanlıya uyarladıkları "modern" hükümdarlar olarak görünme prensibini terk etmiştir.³²³ II.

³¹⁹ İncalcık, Seyitdanhoğlu, **a.g.e.**, s.586.

³²⁰ **a.g.e.**, s.586-587.

³²¹ II. Abdülhamid, geleneksel olarak her cuma payitahtın farklı bölgelerinde 21 baş hayvanı kurban olarak kestirmiş, etleri o semtlerde bulunan tekke ve zaviyelerle semtin fakirlerine sadaka-i seniyye olarak dağıttırıştır (İncalcık, Seyitdanhoğlu, **a.g.e.**, s.589). II. Abdülhamid, yönetimi altındaki fakir halk kesimine bu hizmetleri sunarak yoksulların koruyucusu olduğunu kabul ettirmeye çalışmış, bu imgenin toplumda daha da güçlü hale gelmesi için basını da araçsallaştırmış, bu temanın işlenmesi ve yaygınlaşması için basını kullanmaktan geri durmamıştır (İncalcık, Seyitdanhoğlu, **a.g.e.**, s.590). Kimi iddialara göre ise II. Abdülhamid iktidarında Osmanlı çok da iyi yönetilememiş, halkın içinde bulunduğu koşullar gittikçe kötüleşmiştir. Fakat bu durum yeni değildir ve esas olarak kaynağını da daha önceki sultanların kötü yönetiminden almaktadır (Timur, **a.g.e.**, s.338).

³²² BOA, İ.Hus., 25, Saray Başkatibi Süreyya, 13 Eylül 1893. (aktaran Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.81) .

³²³ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.35.

Abdülhamid portrelerini yaptırmamış, bunun yerine devlet dairelerine özel bir biçimde nakışlanmış "*Padişahım Çok Yaşa*" lafzının yazılı olduğu hat levhalarını astırılmıştır. Sultan, ayrıca devlet memurlarının "*Padişahım Çok Yaşa!*" biçiminde tezahürat yapmalarını da çok sıkı bir protokole bağlamıştır.³²⁴

II. Abdülhamid, yönetimi altında bulunan imparatorluğun dış dünya nezdindeki imajını güçlendirmek için de eline geçen fırsatları değerlendirmekten geri durmamıştır. Örneğin, ABD'de orman yangınları çıktığında, sultan, zarar gören ABD vatandaşlarına ulaştırılması için 300 altın lira yardım göndermiştir.³²⁵ Sultan, kendisini ziyaret eden yabancı yazar ve sanatçılara da özel bir ihtimam göstermiştir.³²⁶ Sadece kendini ziyaret edenleri değil ayrıca kurduğu istihbarat teşkilatıyla ülkedeki bütün gelişmelerden haberdar olmaya çalışan II. Abdülhamid, İstanbul Boğazı'ndan geçen yabancı devlet adamı, yazar, şair ve sanatçılardan bilinenleri kendi sarayına davet etmek için derhal elçilerini göndermiştir.³²⁷ II. Abdülhamid, kendisini ziyaret eden İngiliz bir kadını kapıya kadar hem de batılı usullerle götürmekten bir beis görmemiştir: "*Sultan... beni ana odanın kapısına kadar geçirmek üzere, en büyük bir tevazuun işareti olarak kolunu uzattı. Nitekim ertesi günkü gazetelerde bundan bu minval üzere uzunca bahsedildi.*"³²⁸

Sultan, iktidarda bulunduğu yıllarda moda haline gelmiş olan roman okuma merakına da sahip bir padişah görüntüsü arz etmiştir. II. Abdülhamid, neredeyse her gece yatmadan evvel iki-üç saat boyunca roman okutmuş ve dinlemiştir. Özellikle de Fransa'da çıkan yeni romanları, Paris'teki sefaret derhal temin etmiş ve payitahta

³²⁴ Deringil, **Simgeden Millete**, s.57-58.

³²⁵ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.160.

³²⁶ Georgina Adelaide Müller, **On Dokuzuncu Asır Biterken: İstanbul'un Saltanatlı Günleri**, (Çev: Hamdiye Betül Kara), Dergah Yayınları, İstanbul, 2010, s.44. Norveçli yazar Hamsun, Avrupa basınında yıllarca II. Abdülhamid ile ilgili insani olmayan tarafların yazılıp çizildiğini, gazetecilerin çok azının sultan hakkındaki bu genel hükümlerin dışına çıkarak yazabildiklerini ifade etmekte ve bazıları sultanla da görüşen yazarların düşünceleriyle ilgili olarak şu bilgileri vermektedir: "*Bunlardan birincisi Bab-ı Ali'deki eski Amerikan sefiri Terell'e ait, ikincisi "Ben-Hur"un yazarı General Wallace, üçüncüsü eski bir Konstantinopol'li olan ve Sultan'ı şahsen tanıyan Pier Loti, dördüncüsü "Türkiye şartlarını gayet iyi bilen" yazar Sidney Whitman tarafından yazılmış. Neşriyat denizinde sadece birer damla da olsalar, yine de bir ağırlıkları var şüphesiz. Dile getirdikleri fikirler neler? Sultan Abdülhamid "çok nadir tesadüf edilebilecek entellektüel meziyetleri olan", "bilerek ve isteyerek zalimce davranmak kabiliyeti olmayan" bir adamdı. "Hiçbir Avrupalı hükümdar misafirlerini daha hürmetkar, daha kibar bir şekilde karşılayamazdı". "Halkının aydınlanması için seleflerinin hepsinden daha fazla gayret sarf etmişti ve bundan dolayı takdire layıktı"* (bkz. Knut Hamsun, "*Hilalin Altında*", Knut Hamsun, Hans Christian Anderson, **İstanbul'da İki İskandinav Seyyah**, (Çev: Banu Gürsaler Syvertsen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.56-57).

³²⁷ Mustafa Armağan, **Abdülhamid'in Kurtlarla Dansı**, Timaş yayınları, İstanbul, 2015, s.67.

³²⁸ Müller, **a.g.e.**, s.44.

ulaştırmıştır. Bu romanları sultan için tercüme eden ve mabeyn mütercimi olarak adlandırılan sekiz kişiden müteşekkil bir daire de kurulmuştur.³²⁹ Sultanın en yakınında bulunmuş paşalardan biri, II. Abdülhamid'in en ziyade sevdiği ve okutarak dinlediği eserlerin "*zabita romanları, cinai hikayeler ve seyahatnameler*" olduğunu aktarmıştır.³³⁰ Sultan'ın romanlara karşı olan ilgisi ile birlikte fotoğraflara ilgisi de olmuştur. II. Abdülhamid'in içinde 30 bin civarında fotoğraf bulunan bir fotoğraf koleksiyonu mevcuttur. Bazı araştırmacılar iddiasına göre sultan, bu fotoğraflar vasıtasıyla şehirlerde gerçekleştirdiği dönüşümü görsel olarak takip etmiştir.³³¹

II. Abdülhamid, tahta çıktıktan bir süre sonra taşındığı Yıldız Sarayı'nda bir kütüphane³³² de kurmuştur. Bu dönemde İstanbul'u ziyaret eden ve II. Abdülhamid'le görüşme fırsatı yakalayan batılı bir kadın yazar sultanın kurduğu kütüphaneye ilgili şu bilgileri vermiştir:

*"...daha sonra, söylendiği gibi yüzlerce Arapça, Farsça ve Türkçe elyazmasını barındıran ayrıca kimi kayıp Yunan elyazmalarının da bulunabileceği kütüphaneyi ziyaret ettik. Fakat kitapların bulunduğu bir yerde olduğumuza dair hiç bir işaret göremedik; duvarlar dikkatlice kilitlemiş yüksek beyaz dolaplarla kaplıydı, kitap veya elyazmaları görünmüyordu."*³³³

Başka bir batılı gözlemci de II. Abdülhamid'in dört kütüphanesinin bulunduğunu; bu kütüphanelerden birinde Osmanlı üzerine yazılmış çeşitli dillerden eserler bulunduğunu, kütüphanenin kitaplar noktasında çok zengin bir çeşitlilik arz ettiğini, kütüphanede ayrıca birçok kitap müsveddelerinin var olduğunu, bu müsveddelerin yalnızca Yıldız kütüphanelerinde bulunabildiğini, çünkü bu çalışmaların daha baskısı yapılmadan "*satın alınma yoluyla engellenmiş*" olduğunu iddia etmektedir.³³⁴ Bu bilgiler sultanın aslında zamanın gereklerine uygun olarak eğitime, okumaya ve kitaba önem verdiğini, halkın refahına özen gösterdiğini ve uluslararası ilişkilerde işine yarayacak, onu sempatik gösterecek işler yapmaktan geri durmadığını göstermektedir.

³²⁹ Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, (Haz: Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir), Dün Bugün Yarı yayımları, İstanbul, 2011, s.64.

³³⁰ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.15.

³³¹ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Empire a Nos Jours**, s.180-181.

³³² Sultanın kütüphanesi ile birlikte bir de silâhhanesi vardır. Bu iki yer de sarayın yüksek duvarının dışında yapılmıştır. Ziya Uşaklıgil, bu iki mekanın da "*pek kıymeti olan silâh ve kitap bulunduğu rivayet edilen bu zengin müesseselerin*" akıbetlerinin sultanın tahttan indirilmesinden sonra ne olduğunu bilmediğini yazmıştır (bkz. Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.49).

³³³ Müller, **a.g.e.**, s.31.

³³⁴ Stern, **a.g.e.**, s.31.

II. Abdülhamid ayrıca şehzadelikten itibaren hesap-kitap işine kafa yormuş, iktisatlı olmaya özen göstermiştir. Genç şehzade, bu iktisatlı tutumu sayesinde tahta çıktığı zaman 60 bin altın tutan cülus bahşisini kendi biriktirdiği sermayeden ödemiştir.³³⁵ Kimi iddialara göre II. Abdülhamid, aynı zamanda tutumlu olduğu kadar cömert de davranmış, biriktirdiği paraları başkalarıyla paylaşmaktan geri durmamıştır.³³⁶ Ancak gençliğinden itibaren sahip olduğu iktisat anlayışı II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra da devam etmiş, kendinden önceki sultanların devirlerinde yaşanan israf, onun iktidarında çok fazla görülmemiştir.³³⁷

II. Abdülhamid'in kişisel serveti ve tapuda kendi adına kayıtlı gayrimenkulleri de bir hayli fazla olmuştur. Öyle ki, neredeyse imparatorluğun her tarafından sultana ait bir mülk bulunmaktadır.³³⁸ Osmanlı tarihinde kişisel taşınmaz mallarını artırmaya çalışan ilk padişahın II. Abdülhamid olduğu Vambery tarafından iddia edilmektedir. Yazar, sultanın bu şekilde davranmasını, Osmanlı çökerken padişahın ailesiyle birlikte şahsını kurtarmaya çalıştığı şeklinde yorumlamış, bu durumun da onun itibarını azalttığını dile getirmiştir.³³⁹ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı payitahtında yaşamış, sultan ile görüşmüş ve mahiyeti ile yakın ilişkiler geliştirmiş batılı bir yazar, II. Abdülhamid'in tüm "*saltanat ailesini donatan ve tutan resmi apanajı (bir hanedanın iktidar mevkiinde bulunmayan üyelerine tahsis edilen meblağ) 600.000 Türk Lirası... yani yılda 14 milyon frank*" olduğunu, fakat hazine-yi hassanın "*her yıl padişahın çiftliklerinden ve ona ait sanayi tesislerinden aldığı sayılmayan milyonlar da buna ilave edilirse, bu miktarı(n) çok*" katladığını ve II. Abdülhamid için "*yeryüzünün en zengin adamıdır denirse abartılmış*" olunmayacağını iddia etmektedir.³⁴⁰

³³⁵ Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.16.

³³⁶ Tevfik, **a.g.e.**, s.127.

³³⁷ Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.22.

³³⁸ Koçak, **a.g.e.**, s.13-14. II. Abdülhamid'in Veresesinin daha sonra açtıkları bir davada sultanın 11.000 gayrimenkulünün olduğunu dile getirmiş, bunları isim ve yerleriyle birlikte mahkemeye sunmuş ve bunların kendilerine devredilmesini talep etmişler (bkz. Koçak, **a.g.e.**, s.53-54).

³³⁹ Mim Kemal Öke, **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s.58.

³⁴⁰ Stern, **a.g.e.**, s.167. İktidardan tam olarak indirilmemiş olsa da II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte otoritesi azalan veya azaltılan sultan, 8 Eylül 1908 tarihli bir irade ile Hazine-i Hassa'ya ait bazı malları, mülkleri ve gelirleri hazineye devretmiş veya devretmek zorunda bırakılmıştır. Bu noktada İTC'nin baskısı söz konusu olmuştur. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine tahta çıkan Mehmet Reşat, 2 Mayıs 1909 tarihinde yeni bir irade yayınlamış, II. Abdülhamid üzerine tapuda

II. Abdülhamid ise hatıratında kişisel servetiyle ilgili anlatılanların doğru olmadığını, işin gerçeğinin şu şekilde olduğunu iddia etmiştir:

"Üstüme çullanılarak benden istenen servet, herkesin marufudur (bildiği) gerçi fakat şahid-i adil olan tarih huzurunda tadat (saymak) edeyim; bunlar, şehzadeliğim sırasında sahip olduğum servetin yarısının çok dünundaydı (altında). Cülus bahşişini kesemden verdiğim gibi, devletin her müzayakasında (sıkıntısında) kesemden sarfettim ve bunları geri almak aklımdan bile geçmedi. Bugün "servet" sık boğaz ettikleri şeyler de, yine Devleti Osmani'nin tealisi (ilerlemesi) için sarfedilmiş paraların, bir takım hisse senetlerinden ibaretti. Selanik Limanı'nın yapılması için hisse senetleri çıkarılmıştı, yardım maksadıyla bunlardan bir kısmını, şahsi servetimle satın almıştım. Anadolu şimendifer yolunun ilerlemesi için sermayeye ihtiyaç vardı; bu maksatla da tahvilat çıkarılmıştı, bunlardan da mubayaa ederek memleketime hizmet ettim. Çoluk çocuğumun, Avrupa'da ikmali tahsil etmeleri maksadıyla Kredi Liyone Bankası'na elli bin lira yatırmıştım. Avrupa'ya gittiklerinde bu paradan istifade edeceklerdi. İşte bugün servet diye benden istenen buydu!.."³⁴¹

II. Abdülhamid'in kişisel güvenliği de üçlü bir mekanizma ile sağlanmıştır. Bu mekanizmanın ilk parçasını, saray etrafını dışarıdan gelecek tehlikelere karşı korumakla görevlendirilen İkinci Fırka oluşturmuş, ikinci kısmını sarayın içi ile sultanın kullandığı mekanların kapılarında görevlendirilen tüfekçiler meydana getirmiş, üçüncüsü de II. Abdülhamid'in odasının yanında veya dibinde nöbet tutmakla görevlendirilen heyeti muhtelifeden oluşturulmuştur.³⁴² II. Abdülhamid, kendini koruyan özel muhafızları ile saraydaki devriyeleri sadece Müslüman halklar arasından seçmiştir. Hagop Mintzuri, anılarında, şahit olduğu bir törende bu askerlerin durumunu tasvir etmiştir:

"tek kelime Türkçe bilmeyen, asker-polis olmayan, sultanın beyaz takkeli, mor poturlu Arnavut devriyeleri bizim çarşının üst kısmını doldurdu. Yine asker-polis olmayan, Türkçe bilmeyen, kırmızı şalvarlı, yeşil sarıklı, sultanın Arap devriyeleri de... Yalnız Türklerden oluşan ve uzun boylu askerlerden seçilmiş sultanın muhafızları, göğüslerinde imparatorluğun ihtişamlı nişanları olduğu halde geniş bir çember meydana getirerek Arnavut ve Arap devriyelerin önünde yer aldılar."³⁴³

Sultanın sarayında uzun bir süre çalışma imkanına sahip olmuş Tahsin Paşa da sultanın güvenliğini Arnavut, Arap, Türk, Boşnak halklarından müteşekkil bir koruma taburu ile tüfekçiler tarafından sağlandığını, bu halklardan Arnavutların sayı, nüfuz ve güç bakımından en önde yer aldıklarını aktarmıştır.³⁴⁴

---

kayıtlı bulunan mal ve mülklerin çoğunun devlet hazinesine geçmesini sağlamıştır (Koçak, a.g.e., s.13-14).

³⁴¹ İsmet Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009, s.147-148.

³⁴² Mayokan, a.g.e., s.144.

³⁴³ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.37-38.

³⁴⁴ Tahsin Paşa, a.g.e., s.30-31. Hamsun, bir defasında şahit olduğu Cuma selamlığı merasiminde alınan güvenlik önlemlerini ve değişik bölgelerden gelen askeri kuvvetleri şu şekilde resmetmektedir: "Sultanın hükmettiği memleketlerden gelmiş alay alay insan, müzik refakatinde ikili, dörtlü, sekizli merasim vaziyetini alıyorlar,... Beyaz Arap atlarına binmiş Oğlanlar Süvari Alayı. Bir an sonra

Mayokan, II. Abdülhamid'in hayatını yaşamayı çok sevdiğini, hayatı her şeyin üstünde tuttuğunu, hatta hayata "*resmen tapan*" bir sultan olduğunu iddia etmektedir. Saray katibine göre dünyada II. Abdülhamid kadar hayatı seven başka bir insan daha yaşamamıştır ve onun kadar hayata hırsla sarılan başka bir insan dünyaya gelmemiştir.³⁴⁵ Tahsin Paşa da "*çok müstebid bir padişah*" olduğunu³⁴⁶ iddia ettiği II. Abdülhamid'in, hayatı ile saltanatının onun için en önemli gaye olduğunu, "*bu gayeyi tehlikeye düşüreceğini zannettiği her hadiseye karşı son derece müteyakkız*" bulunduğunu, memleketin her bir tarafından "*bu gaye aleyhine kurulmuş pusular tasavvur ettiği*" için her ne pahasına olursa olsun "*selamet ve emniyet tedbirlerine müracaat*" ettiğini ifade etmektedir.³⁴⁷ Paşa, sultanın bu duruma gelmesinde seneler boyunca kendisine verilen jurnallerin sorumlu olduğunu ileri sürmektedir.³⁴⁸

Kimilerine göre yaşadığı zaman ve koşullar II. Abdülhamid'in kişiliğini belirlemiştir. Onlara göre bu durum yalnızca Abdülhamid için değil, dönemin diğer devlet adamları için de geçerli bir realite olmuştur. Zamanın koşullarının etkisiyle korku, kuşku ve bu durumların neticesi olan şiddet bahsi geçen dönemin tüm politikacılarında ortak bir nitelik olarak belirginleşmiştir.³⁴⁹ Araştırmacılara göre II. Abdülhamid, bir taraftan var olan koşulların etkisiyle, diğer taraftan kısmen de olsa yetiştirildiği dönemdeki sarayın sağlıklı koşullarına bağlı olarak zaman içerisinde tam anlamıyla bir "*paranoyak*" haline gelmiştir.³⁵⁰ Özellikle önce amcası Sultan

---

meydan, yerlerini almaya gelen Arnavut piyadelerin adımlarıyla inliyor... Berberi savaşçılar başka bir köşeden meydana giriyor ve caminin yanına yaklaşıyorlar. Başlarına yeşil türban sarmışlar, üniformaları mavili yeşilli. Türbanlı, fesli, kalpaklı zabıtlar bölüklerin önünde hareket halindedir, Sudanlı zenciler taburların içinde kapkara göze batıyorlar, uzak ülkelerden gelmiş süvariler, Dolman adı verilen Macar işi geniş, sarkık kollu kıyafetler giymişler, şapkalarının kenarına leopar postu geçirilmiş. Kürtler demirden yapılmış insanlar gibi taburlara dizildiler, kısa mintanlarının Üzerlerinde kadınları tarafından dikilmiş çok güzel yelekler giymişler, başlarına ipek poşular sarmışlar. Zaman zaman yeşil cübbesinin altından kılıcı görünen bir askeri imam geçiyor. Araplar, Arnavutlar, Lazlar, Kürtler, Çerkesler, Tatarlar, Bedeviler, Ermeniler, Süryaniler. Dört bin süvari, altı bin piyade, burada toplanmış bulunuyor" (bkz. Hamsun, **a.g.m.**, s.52-53).

³⁴⁵ Mayokan, **a.g.e.**, s.59.

³⁴⁶ Sarayda yıllarca sultana hizmet etmiş olan Tahsin Paşa, sultanın tam anlamıyla "*müstebid ve mutlak*" bir padişah olduğunu, iradesini bütün kanunların fevkinde gördüğünü, arzusu ve rızasına aykırı hiçbir şeyin yapılmasını istemediğini ileri sürmektedir (bkz. Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.190).

³⁴⁷ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.98.

³⁴⁸ **a.g.e.**, s.164-165. II. Abdülhamid'le özdeşleşmiş olan Yıldız Sarayı'nda saray katipliği yapmış olan Mayokan ise Tahsin Paşa'nın bu ifadelerini yeterli bulmamış olacak ki, onun yazdığı hatıratın sultanı çok eksik tanıttığını ve eserin ayrıca çok cesaretsiz bir biçimde yazıldığını ileri sürmektedir (Mayokan, **a.g.e.**, s.59).

³⁴⁹ Timur, **a.g.e.**, s.321-322.

³⁵⁰ Findley, **a.g.e.**, s.261. Alan Palmer, Osmanlı sultanı psikolojik olarak bir değerlendirmeye tabi tutmuş ve şu düşünceleri ileri sürmüştür: "*Abdülhamit'in çocukluğu, psikolojik açıdan ele alındığında,*

Abdülaziz'in tahttan indirilmesi, daha sonra ise yerine geçirilen yeni sultanın üç ay sonra sinir hastalığından dolayı aynı akıbetle karşılaşması, evhamlı olan II. Abdülhamid'in sinirlerinin üstünde pekte iyi olmayan etkiler bırakmıştır.³⁵¹ II. Abdülhamid'in saltanatında mütercimlik yapmış ve sultanla teşrik-i mesaide de bulunmuş olanlardan biri sultanın bu durumunu şu şekilde aktarmıştır:

*"Bir nevi hastalık vardır ki duçar olanlar bütün azdadı cem ederler. Bunlar hem son derece alicenab hem nihayet mertebede hasis; pek ziyade cesur, ziyadesiyle cebin; fevkalade zeki ve akil, pek çok ebleh ve ahmak; gayetle seriü'l-intikal, ziyade bayiü'l-ihhtisas olurlar. Bu bir nevi maraz-ı sabidir ki gayrı kabil-i şifadır. Abdülhamid de bu maraza mübteladır."*³⁵²

Sultan'ın iktidarı döneminde uzun bir süre sultanın en yakınında bulunmuş ve kendisinin de bir parçası olduğu ricalini yakında gözleme fırsatı yakalamış Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in etrafını hem şehzadeligi ve veliahtlığı hem de padişahlığı döneminde saran insanların sultanda var olduğunu bildikleri vehmi sürekli olarak tahrik ve teşvik ettiklerini, ona devamlı olarak endişelerini, şüphelerini artıracak hadiselerden bahsettiklerini yazmıştır.³⁵³ Tahsin Paşa, bu tür durumlarla birlikte II. Abdülhamid'in de *"hakikaten vehham ve korkak"* biri olduğunu iddia etmiştir.³⁵⁴ Paşa, II. Abdülhamid'in bütün tavır ve davranışlarında sahip olduğu vehmin etkilerinin görüldüğünü, bu durumun herkesin malumu olduğunu, bu şüpheliğinin bir an bile kendisini terk etmediğini ifade etmektedir.³⁵⁵

Sultanı yakından gözlemle fırsatı yakalamış saray çalışanlarından biri de II. Abdülhamid'in hayatından ziyadesiyle endişe ettiğini, tahttan indirilebileceği korkusu

---

her bakımdan terslikler içinde geçmişti. Babası Abdülmecit, bu çirkin küçük çocuğa pek dikkat etmemiş, Trabzon esir pazarından alınma, dansçı bir Çerkes kızı olan annesi de, o daha 10 yaşındayken veremden ölmüştü. Kardeşleri onu, kapı dinleyen ve her oyunda mızıkçılık ederek oyunu mahveden biri olarak görüyorlardı. Yalnızlık çekerek büyümesine rağmen aslında hiçbir zaman yalnız değildi. Her zaman ayıplanarak ve eleştirilerek büyümüş olması, yetişkinliğe girerken belirli bir ürkekliğin kişiliğine sahnesine neden olmuştu. Öldürülmekten korkar, herhangi bir politika tam yürürlüğe konacakken kararsızlığa düşer ve cayma eğilimleri gösterirdi. Ama yine de tahta geçerken iradeli ve kararlıydı. Hüküm sürmeyecek, yönetecekti. Yetkilerin merkezi Bab-ı Ali değil, sarayın kendisi olacaktı" (bkz. Palmer, a.g.e., s.229).

³⁵¹ Faiz Demiroğlu, **Abdülhamid'e Verilen Journaller**, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1955, s.7.

³⁵² Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.126.

³⁵³ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.13. Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in babası Sultan Abdülmecid'in de oğlu için *"kuruntulu oğlum"* tabirini kullandığını, II. Abdülhamid'in bu sözleri ziyadesiyle aşacak bir derecede vehham biri olduğunu, çevresinde bulunan insanların sultandaki bu endişeleri sürekli kötüklediklerini, bundan menfaat elde ettiklerini dolayısıyla da sultanın sürekli olarak kendisine karşı bir suikast düzenleneceği endişesi taşıdığını, bütün toplantılarda kendisi aleyhinde sözler söylendiğine, her tarafta kendisine pusular kurulduğuna inandığını ve bunun zihnine iyice yerleşmiş olduğunu aktarmıştır (**a.g.e.**, s.81-82.)

³⁵⁴ **a.g.e.**, s.104.

³⁵⁵ **a.g.e.**, s.13.

taşıdığını, bu korkularına mağlup düştüğünü, dolayısıyla da olan-biten her bir şeyden nem kaptığını, hiç kimsenin bir yerlerde rahatça nefes almasına müsaade etmediğini, nüfuz sahibi kişilerin nazarından uzak kalmasına asla tahammül edemediğini, böyle bir duruma mecbur kaldığında vehimlerinin depreştiğini ifade etmiştir. Saray çalışanı, sultanın bu korkularından dolayı hem toplumda hem de ekabir arasında nüfuz sahibi olan Gazi Osman Paşa'yı resmen göz hapsinde tuttuğunu öne sürmüştür.³⁵⁶

Aslında II. Abdülhamid, padişah olarak tahta çıktığı ilk zamanlar meşihata gitmiş, payitahtın sokaklarında gezecek kadar cesaret göstermiştir. Fakat Süleyman Tevfik'in de dikkat çektiği gibi sultanın saray erkanyla dönemin hükümet ricalinden habersiz bir şekilde çıkıp gezmesi saray ricalini rahatsız etmiştir. Bunun üzerine bu ricalin sultanı korkutmak için bazı asılsız söylentiler uydurmaları, sultana karşı girişilen kimi olaylar, ona sunulan jurnaller vb. eklenince II. Abdülhamid Yıldız Sarayı'na³⁵⁷ kapanmış, dışarıya çıkmamak imkan dahilinde olsa onu yapacak kadar korku ve vesveseye tutulmuştur.³⁵⁸ Kimine göre bu sebeplerden dolayı Yıldız Sarayı; opera ve sinema salonu olan ve sultanın yedi eşi ve cariyeleri ile birlikte yaşadığı bir hapisane haline gelmiş ve II. Abdülhamid de kendi hapisanesinin ilk tutsağı

---

³⁵⁶ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.138. II. Abdülhamid ile birkaç kez görüşme fırsatı yakalamış olan İngiliz bir yetkili, sultanın korkularının zamanla farklı nedenlerden ötürü daha ileri bir noktaya ulaştığını şu sözlerle anlatmıştır: "*Haşmetli Majesteleri daha önce gördüğümüzden çok farklı görünüyordu. Kendisi Cuma selamlığına giderken, birilerinin ona suikast düzenlemesinden korkuyordu; herhangi birinin çıkıp onun geçtiği bütün yolların her noktasını tutmuş olan askerleri yarıp böyle bir şeyi yapması neredeyse imkansız olsa da*" (Müller, **a.g.e.**, s.136).

³⁵⁷ II. Abdülhamid'in Osmanlı tahtına geçtikten sonra Dolmabahçe Sarayı'nı saltanat merkezi olarak kullanmak yerine Yıldız Sarayı'nı kullanmayı tercih etmiştir. Öyle ki, bir zaman sonra sultan, neredeyse iktidarı boyunca saraydan dışarıya adımını atmak istememiştir (bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.22).

³⁵⁸ Tevfik, **a.g.e.**, s.210. II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk zamanlar, ortaya koyduğu icraatlarla hem ordunun hem de halkın gönlünü kazanmayı başarmıştır. Sultan, bir defasında, Seraskerlik Kapısında görev yapan bazı subaylarla yemek yemiş, "*serasker paşa, paşalar, beyler, efendiler*" şeklinde onlara hitap ederek bir konuşma yapmıştır. Başka bir sefer, hükümet mensupları ve saray çalışanlarını Yıldız Sarayı'na davet etmiş, onlarla yemek yemiştir. II. Abdülhamid, merasim katılanlara Osmanlı'nın içinde bulunduğu durumu aktarmış, bu durumdan dolayı devletin milli birliğe duyduğu ihtiyaçtan söz etmiştir. Sultanın yenilikleri bunlarla da bitmemiş, başka bir sefer tersanede bahriyeli askerlerle beraber aynı sofrada yemek yemiştir. Ramazan ayında Bab-ı Meşihat'a gitmiş, ulemayla beraber iftar açmıştır. Balkan cephesinden gelen yaralıların tedavi edildiği Haydarpaşa Hastanesi'ne ziyarete gitmiş, yaralılarla ilgilenmiş, onlara hediyeler dağıtmıştır. Yönetilenlerle yakın teması tercih eden yeni sultan, dönemin sadrazamı ve nazırlarıyla birlikte payitahtta bulunan camileri dolaşmış, bu camilerde halkla birlikte namaz kılmıştır. II. Abdülhamid'in iktidara geldikten sonra halkın alışık olmadığı bu tür jestler yapması Osmanlı halkı ile Osmanlı ordu mensupları arasında memnuniyetle karşılanmıştır (Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.18-19).

olmuştur.³⁵⁹ II. Abdülhamid'in mahiyetinde çalışanlardan biri de yazdığı hatıratında, sultanın zaman içerisinde edindiği vehim ve asabiyetinden dolayı kendisini Yıldız Sarayı'na hapsedtiğini, devletlerarası münasebetlere riayet için gerekli olan karşılıklılık esasına bu durumundan dolayı uymadığını, hatta Alman imparatorunun Osmanlı payitahtına yaptığı ziyarete karşılık verilmeyeceğinin önceden bu devlete bildirildiğini ve bunu kabul edeceklerse ziyaretlerini yapmalarının istendiğini ifade etmektedir.³⁶⁰

Evhamlı olduğuna dair iddiaları kabul eden sultan, bunun olumsuz bir durum olmadığını, yaptığı karşılaştırma ile göstermek istemiştir: "*Ben "evhamlı" olmaya dikkat ettiğim kadar, "gafil" olmamaya da gayret ettim. Çünkü gaflet, evhamdan da büyük zarar getirir.*"³⁶¹ Fakat her zaman "*öldürülme*" korkusuyla yaşadığını ve öldürülmekten nefret ettiğini de belirtmiştir.³⁶² İngiliz devlet yetkilisi Sir Henry Layard da bu konuda Said Paşa'nın kendisine şunları söylediğini aktarmıştır:

*"Zatı şahanenin akli melekesi, bazı vehimlerin etkisi altında bulunmakta. En küçük bir gürlütü, mesela bahçedeki ağaçların hışırdaması veya sert bir şekilde kapatılan bir kapının gürlütüsü, onun evini daima samur kürkünün cebinde bulundurduğu altın fildişi kabzalı tabancasına uzatmak için yeterli geliyordu."*³⁶³

Padişahın tahtta kaldığı yıllar arttıkça korkuları da artmış, suikast korkusu da gittikçe depreşmiştir. Bundan dolayı sultan özellikle iktidarının son demlerinde Yıldız Sarayı'nın dışına pek çıkmamış, nadiren Beşiktaş'taki tepelere kadar gitmiştir.³⁶⁴ II. Abdülhamid, kendisine karşı yapılacak saldırılara, suikast girişimlerine veya tahttan hal edilmesi gibi teşebbüslere karşı bir önlem olarak geceleri yattığı odayı son anda belirlemeyi tercih etmiştir. Odasında tek başına

³⁵⁹ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.180-181. Ancak II. Abdülhamid, iktidara geldikten belli bir süre sonra kendini Yıldız Sarayı'nın duvarlarının arasına çekerek bir efsane haline getirmeyi tercih etmiştir. Esasında II. Abdülhamid, bir taraftan toplumsal olanın gündelik hayatına sürekli bir şekilde daha fazla nüfuz etmek için uğraşmış, diğer taraftan kendisinde oluşan güvenlik korkusu, hatta saplantısından dolayı sarayın dışına çıkıp halkın arasına karışmaktan uzak durmaya başlamıştır (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.31. (ayrıca bkz. Deringil, **Simgeden Millete**, s.54). Sultan, bu yeni yöntemiyle aslında II. Mahmud'dan önceki atalarını tekrarlamış görünmektedir. Osmanlı'da özellikle II. Mahmud'la birlikte Abdülmecid ve Abdülaziz, kendilerinden önceki hükümdarların tersine Osmanlı toplumunun arasına girmeyi tercih etmiş, devlet meşruyetinin bireysel tezahürünü sunan modern halk hükümdarı mahiyetine bürünmüşler. Halbuki II. Abdülhamid, kendisinden önce iktidara gelmiş üç selefının aksine ve kısmen de onlardan önceki atalarına benzer bir biçimde adeta görünmeksizin, "*iktidarın titreşimlerini*" yaymaya çalışmayı tercih etmiştir (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.31).

³⁶⁰ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.54.

³⁶¹ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.110.

³⁶² **a.g.e.**, s.137.

³⁶³ Haslip, **a.g.e.**, s.118.

³⁶⁴ Faroqhi, **a.g.e.**, s.99-100.

kalmayı adet edinmiş olan sultan, yattığı odanın kapısında gece bekçileri bekletmiştir. Bir dönem sarayda mütercimlik faaliyeti yürüten Hasan Bey, gece bekçiliği işini sultanın vefatına kadar esvabcıbaşı İsmet Bey'in kapı önünde yatarak icra ettiğinin rivayet olunduğunu aktarmaktadır. Hasan Bey, sultanın yatmak için tercih ettiği odaların da genellikle "*doğrudan doğruya bahçeye nazır olmayıp, penceresi etrafı yüksek duvarlarla muhat aralıklara açılan odalar*" olduğunu ve sultanın bunu bir tedbir olarak gördüğünü yazmaktadır.³⁶⁵ Tahsin Paşa da sultanın yatmak için tek bir oda kullanmadığı dile getirmekte, ancak yerde yattığına dair rivayetlerin tamamının hurafelerden ibaret olduğunu ifade etmektedir.³⁶⁶

Bu kadar hayat endişesi taşıyan sultan, 1881'in Mart ayında Rusya Çarı II. Aleksander'ın nihilistler tarafından öldürüldüğünü duyunca haleti ruhiyesi bir darbe daha almıştır. Bir hükümdarın öldürülmüş olması padişahı farklı düşüncelere sevk etmeye yetmiştir.³⁶⁷ Keza daha sonra gerçekleşen suikastlarla ilgili olarak bazı önlemler alınmış, bu tür haberlerin Osmanlı sınırları içine girmesinin engellenmesi için kimi tedbirler geliştirilmiştir:

*"Dahiliye Nazırı Memduh imzasıyla Aydın valiliğine gönderilen 7 Nisan 1901 bir şifreli emirde İtalya kralı Humbert ile İran Şahına yapılan suikastlarla ilgili resimler içeren gazetelerin ülkeye girmesinin engellenmesi, girenlerin de toplanması" istenmiştir.*³⁶⁸

II. Abdülhamid, bu korkuların da etkisiyle, Yıldız Sarayı'nda katiplik vazifesini yapan Mayokan'ın ifadesiyle, yerine gözünü diktiğine emin olduğu kardeşi veliaht Reşat Efendi'yi, İstanbul Boğazı'na göz dikmiş olan Rus Çarı veya kendisine suikast düzenleyen anarşist Jores'ten farklı görmemiştir.³⁶⁹ Benzer korkulardan dolayı 1904 yılının bahar aylarında ölen³⁷⁰ sabık sultan, V. Murad gözü altında tutulduğu Çırağan Sarayı'nın bahçesine dahi çıkarılmamıştır. Veliyaht Reşad ise sadece bulunduğu saraydan Balmumcu Çitliği'ne kadar gidebilme hakkına sahip olabilmıştır.³⁷¹

³⁶⁵ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.235. (ayrıca bkz. Uşaklıgil, **a.g.e.**, s.163).

³⁶⁶ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.15.

³⁶⁷ Haslip, **a.g.e.**, s.155.

³⁶⁸ Koloğlu, **Avrupa'nın Kiskacında Abdülhamit**, s.144.

³⁶⁹ Mayokan, **a.g.e.**, s.60.

³⁷⁰ Haslip, **a.g.e.**, s.223.

³⁷¹ Mayokan, **a.g.e.**, s.101. Osmanlı sarayında veliahtların yaşamlarını gözlemleme imkanına sahip olan saray çalışanlarından biri daha sonra yazdığı hatıratında II. Abdülhamid'in Veliyaht Reşad Efendi'yi dışarıyla her türlü ilişkiden men ettiğini, onu tamamen bir mahpus temas edebildiğini,

Ancak sürekli olarak bir hançer darbesiyle öldürülme korkusu yaşayan sultan, gerçekten de bir gün Yıldız'da bulunan tiyatro salonunda çıkarken genç bir subayın kamalı saldırısına uğramıştır. Fakat sultan, bu saldırı esnasında gayet cesaretli bir duruş sergilemiş, hatta bu cesaretiyle mabeyn mensuplarını fazlasıyla şaşırtmıştır.³⁷² Sultan, aynı cesareti 1905 yılında kendisine karşı Ermeni komitacıların gerçekleştirdiği suikast teşebbüsünde de göstermiştir.³⁷³ Olayı yakından bilenlerden biri olan Tahsin Paşa, sultanın o anda ortaya koyduğu cesaret ile ilgili olarak: "*Bombanın infilakı Hünkar'ın yüreğinde korku uyandırdı mı uyandırmadı mı, Sultan Hamid o anda ne duydu bunu bilmezsem de zahiren pek cesaret gösterdiği kabil-i inkar değildir*" şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.³⁷⁴ Korku ve endişelere suikasta uğrama korkusu da eklenmesine rağmen II. Abdülhamid, saraydan dışarı çıkmasına vesile olan ender durumlardan biri olan ve kendini topluma gösterdiği yer mesabesinde olan geleneksel cuma selamlığına katılmaya özen göstermiştir.³⁷⁵

II. Abdülhamid'i tanıyan hemen herkesin ortak kanaati, sultanın son derece zeki bir insan olduğudur. Fakat bu insanların diğer bir ortak kanaati ise Osmanlı'daki saray ortamının dönemin şehzadelerine yeterince iyi koşullar oluşturmadığı, bu iyi olmayan ortamda yetişen sultanın sağlam bir kültüre dayanmayan bu zekasının, daha ziyade "*kurnazlık*" şeklinde tezahür ettiği, onun uluslararası düzlemde kimi zaman usta bir politikacı olarak görünmesini sağladığı şeklinde olmuştur.³⁷⁶ Sultanın saray katiplerinden biri de bu düşünceleri teyit etmektedir. Ona göre II. Abdülhamid'in aldığı eğitim, Avrupa'daki imparatorların aldıkları eğitimle karşılaştırıldığında çok düşük bir seviyede kalmıştır. Saray katibi, II. Abdülhamid'in Osmanlı'yı parçalamak isteyen büyük güçler karşısında imparatorluğu otuz üç yıl gibi süreyle hem de baskı ve mutlakiyet temelinde yönetmeyi başarmasının, II. Abdülhamid'in "*şeytani bir zekaya ve fevkalade entrika kabiliyetine sahip olması*" sayesinde olduğunu iddia etmiştir.³⁷⁷

---

veliahdın mahiyetine resmi herhangi bir görevlinin verilmediğini, yalnızca "*kendi etba' ve hademesinden ibaret*" bir mahiyetinin bulunduğunu ifade etmiştir (Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.171).

³⁷² Haslip, **a.g.e.**, s.223.

³⁷³ **a.g.e.**, s.223.

³⁷⁴ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.158.

³⁷⁵ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.36.

³⁷⁶ Timur, **a.g.e.**, s.323-324.

³⁷⁷ Mayokan, **a.g.e.**, s.92.

Türkiye resmi tarih yazınında ise II. Abdülhamid, çoğunlukla Tanzimatçı ıslahatçılığın karşısında "*bağnazlığın*" ve "*tutuculuğun*" sembolü olarak lanse edilmektedir. Fakat II. Abdülhamid'in dini inanç noktasında aşırıya kaçması şöyle dursun, bu konudaki samimiyetine şüpheyle yaklaşanlar mevcuttur. Sultanı Yıldız Saray'ında iyi gözlemlemiş dikkatli bir tanığın söyledikleri dikkate alındığında II. Abdülhamid'in dindarlığının daha çok biçimsel olduğu anlaşılmaktadır: "*(Sultana göre) Osmanlı Devleti'nin bir tek manası vardı: Nefsi Hümayun! Nefsi Hümayun'un da bir tek düşmanı vardı: 'Suikast'*". II. Abdülhamid'in bu şekilde düşünmesi aslında onun tüm siyasetini iktidarıyla ilişkilendirmeye ve birleştirmeye, aynı zamanda her türlü iktidar aygıtını da bu amaç için işlevsel kılmaya sevk etmiştir. Elbette bu aygıtların başında da din gelmiştir.³⁷⁸

II. Abdülhamid, Haslip'e göre de, mutaassıp derecesinde dindarlığa sahip değildir. Ancak sultan, öyle olmamasına rağmen, öyle bilinmeyi arzu etmiş, Müslüman halkın nüfuzuna karşı özel bir ilgi göstermekten geri durmamıştır.³⁷⁹ Haslip, II. Abdülhamid'in gerçek anlamda bir dindar olmadığını, bu durumun onu en iyi tanıyan Avrupalılardan biri olan Vambery ile bir kaç şahit tarafından teyit edildiğini yazmaktadır.³⁸⁰ Quataert da II. Abdülhamid'in devri iktidarında halifelik makamını ziyadesiyle ön plana çıkardığını, fakat sultanın Yıldız Saray'ında görev yapan görevlilerin Ramazan ayında yemelerine, içmelerine, tütün kullanmalarına karışmadığını öğrendiğinde ziyadesiyle şaşırıldığını belirtmektedir.³⁸¹ Mabeyn katiplerinden birinin aktardığına göre Ramazan ayında saray katiplerinin odasında oruç olduğunu anlamak mümkün değildir. Katiplerin kaldığı odanın içi, bu ayda da, sigara dumanıyla dolup taşmış, odacılar sürekli olarak kahve ve su taşımak

---

³⁷⁸ Timur, **a.g.e.**, s.323-324.

³⁷⁹ Haslip, **a.g.e.**, s.160.

³⁸⁰ Haslip, **a.g.e.**, s.88. Fakat sultanın hacimli bir biyografisini yazmış olan Necip Fazıl, II. Abdülhamid'in Osmanlı ailesi içindeki en dindar padişah olduğunu, onun gibi ikinci bir padişahın olup olmadığını da sorulmaya değer bir soru olduğunu ileri sürmektedir. Fazıl, daha sonra da II. Abdülhamid'i kendince dindar bulduğu diğer Osmanlı padişahlarıyla karşılaştırmakta ve şu sonuca ulaşmaktadır: "*ne Kosova sahrasında harp sabahının gecesini başı secdede geçiren Murad, ne Fatih Sultan Mehmed, ne Beyazid-i Veli ne de şu veya bu, dindarlıkta Abdülhamid'in derecesine ulaşabilir*" (Kısakürek, **a.g.e.**, s.339).

³⁸¹ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.243.

durumunda kalmıştır.³⁸² Hatta sarayda hem şehzadeler hem de yaverler de rahatlıkla oruçlarını bozabilmiş, kimse namaz kılmamıştır.³⁸³

Ancak her fırsatta II. Abdülhamid'i eleştirmekten geri durmayan ve onun saray katipliğini de yapmış olan İsmail Müştak Mayokan, onun dindar bir padişah olduğunu, "*çünkü ...oruç tutar, namaz kılar, ağzına şarap ve domuz eti koymaz, camilerle meşgul olur. Tekkelere yardım eder, din adamlarını okşar, hatta halktan toplanan paralarla görev yapan softalara bile alaka gösterdiğini*" aktarmaktadır. Mayokan, buna rağmen yine de sultanın dindarlığının ahirete yönelik olmaktan ziyade siyasete yönelik olduğunu iddia etmektedir. Fakat II. Abdülhamid'in iktidarının sembol mekanlarından olan Yıldız Sarayı'nın dini pratiklerin ve hissiyatının en zayıf yaşandığı yerlerden biri olduğunu da eklemektedir. Mayokan'a göre sultanın sarayı, bu noktada "*serbest fikirlerinin en kalabalık olduğu yerlerden biri*"dir. Sultan, oruç tutup namaz kıldığı için Tahsin Paşa'yı daha çok sevmediği gibi "*oruç ve namazla alakası*" olamayan İzzettin Paşa'yı da daha az sevmemiştir.³⁸⁴ II. Abdülhamid'in saray katibine göre sultan Müslüman'dı, fakat dindar görünürdü. Katibe bakılırsa, sultanın Müslümanlığı nasıl samimi idiye, dindarlığı da aynı şekilde siyasi idi.³⁸⁵ II. Abdülhamid'in mütercimlik görevi ile görevlendirdiği Hasan Bey de sultanın dindar biri olduğunu, ancak halifelik sıfatı taşıması hasebiyle "*kendisini olduğundan ziyade dindar göstermeğe de*" meyilli olduğunu, bundan dolayı Cuma namazlarına özellikle ehemmiyet verdiğini aktarmaktadır.³⁸⁶ Sultanın din ile ilişkisi anlaşıldığı kadarıyla daha çok pragmatist temeller üzerine inşa edilmiş, sultan gerek gördüğünde onu araçsallaştırmaktan çekinmemiş, Müslüman olduğu halde dindar biri olarak görüntü vermiş, ancak kişisel olarak dini kuralları yerine getirmekten ve geleneksel din anlayışındaki gelenekleri sürdürmeyi de ihmal etmemiştir.

---

³⁸² Mayokan, **a.g.e.**, s.47.

³⁸³ **a.g.e.**, s.87.

³⁸⁴ **a.g.e.**, s.85-86.

³⁸⁵ **a.g.e.**, s.90.

³⁸⁶ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.194.

II. 3. İkinci Abdülhamid'in Dönemi'nde Osmanlı Toplumu

Osmanlı, XIX. yüzyılın ilk yıllarında da, hem toprak bakımından hem de nüfus açısından, dünyanın en büyük devletlerinden biri olmayı sürdürmüştür.³⁸⁷ II. Abdülhamid'in devrinde yaşamış ve şahit olduklarını kaleme almış yazarlardan biri, Osmanlı'nın 1880'lerde yaklaşık olarak 20.000.000 nüfusa sahip olduğunu ifade etmektedir. Yazarın da belirttiği gibi bu nüfus homojen bir örüntü arz etmemiş, birçok dini grubu bünyesinde barındırmıştır.³⁸⁸ Osmanlı sınırları dahilinde yaşayan bu nüfusun yaklaşık olarak 15.000.000 milyonu Müslüman unsurlardan oluşmuştur.³⁸⁹ Fakat Osmanlı'nın yıkılmaya yüz tuttuğu yıllarda, imparatorluğun sınırları dahilinde yaşayan insanların ortalama yaşam süreleri uzun olmamıştır. İmparatorluğun son on yıllarında Anadolu'da yaşamlarını sürdüren Müslüman halkın ortalama ömürleri 27 ila 32 arasında olmuş, beş yaşına kadar hayatta kalanlar arasında ise ortalama yaşam süresi ancak 49'a kadar çıkabilmiştir.³⁹⁰ 1880'li yıllarda Osmanlı toplumunun Müslüman ahalisi yerli ve yabancı Hıristiyanlardan ziyadesiyle geri ve kötü koşullarda yaşadığı gözlemlenmiş, Müslüman ahalinin ortaya çıkan zorluklar ile hastalıklardan en fazla etkilenen toplum kesimini oluşturduğu görülmüştür.³⁹¹

1880'li yılların doğu toplumlarını analiz eden Müslüman olmayan bir Osmanlı vatandaşı: *"Diğer milletlerden insanlar birbirleriyle karşılaştıklarında ekseriyetle işten bahsederken, Müslümanlar spor, binicilik gibi şeylerden bahseder, hikayecilerin anlattığı meselleri ve atasözleri dinleyerek..."* eğlendiklerini aktarmıştır.³⁹² Osmanlı topraklarında, Müslümanlar arasında uzun bir süre boyunca yaşama fırsatı bulan ve bir dönem II. Abdülhamid'le iyi ilişkiler kurmayı başarmış olan Macar yazar Vambery de Osmanlı toplumuyla ilgi bazı tespitlerde bulunmuştur.

³⁸⁷ Çadırcı, **a.g.e.**, s.3.

³⁸⁸ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.91. II. Abdülhamid döneminde İstanbul'da bulunan ve Yıldız Sarayı'nda Fransızca muallimliği yapan batılı biri Osmanlı'da var olan bu toplumsal çeşitliliği Osmanlı payitahtında gözlemlediği bir sahne ile şu şekilde resmetmiştir: *"Asyalı, Avrupalı ve Afrikalı insanlar, Konstantinopol'de sanki uç bir karışım oluşturmak üzere bir araya gelmişlerdi: Fistanlarıyla Yunanlılar ve Arnavutlar, kabarık kısa pantolonlarıyla Yahudiler, rengarenk türbanlarıyla Kürtler, parlak kırmızı işlemeleriyle Çerkezler, garip renklerle Yemenliler, tertemiz beyaz giysileriyle Sudanlılar, ait olduğu gruba göre özel başörtüsü taşıyan Araplar. Hepsi gururla geleneksel giysilerini giyiyorlardı"* (bkz. Bareilles, **a.g.e.**, s.60).

³⁸⁹ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.93.

³⁹⁰ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.173.

³⁹¹ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.58.

³⁹² Basmacıyan, **a.g.e.**, s.94.

Vambery, Osmanlı toplumunun genel olarak imparatorlukta yaşanan sosyal koşullara, yönetime ve siyasete karşı ilgisiz olduklarını, fakat hiçbir yardımseverlik fırsatını kaçırmayan sultana karşı hem Hıristiyanların hem de Müslümanların çok büyük saygı gösterdiklerini gözlemlemiştir.³⁹³

Osmanlı toplumunda bu dönemin yaşam koşulları genel olarak zorluklarla dolu olmuştur. II. Abdülhamid döneminde valilik de yapacak olan dönemin memurlarından biri, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu koşulların zorluğunu şu şekilde aktarmıştır:

"1885 senesi Mart'ının başlangıcında Kastamonu'ya vardım. Kışın en şiddetli bir zamanda Konya'dan Niğde'ye kadar olan dört günle beraber on dokuz gün kadar süren bir yolculukta kardan, soğuktan ziyade muntazam yol olmayışından; nakil vasıtalarının ikelliğinden; kasabalara tesadüf etmeyen konaklarda, köy odalarında yahut ahır kabilinden hanlarda gecelemek sefaletinden çok rahatsız olmuştum."³⁹⁴

Tayin edildiği vilayette göreve başlayan Ebubekir Hazım Tepeyran, Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu koşulları dolaylı bir biçimde anlatmıştır. Genç memur, İnebolu'ya bağlı bir köyde bir kadının on sekizinde bulunan gelinini, kısırlığını tedavi etmek için zorla kızgın ekmek fırınına soktuğunu, kaynananın bir süre sonra gelinin cesedini kömür halinde fırından çıkardığını, İnebolu kaymakamının bu olayı kendilerine haber verdiğini ve olayın dönemin vilayet gazetesinde haber olarak yer aldığını yazmıştır.³⁹⁵ İmparatorluğun farklı mahallerinde memurluk ve valilik görevlerinde bulunan Tepeyran, Musul'da da benzer olaylara şahit olduğunu, bu bölgede yeni doğan bebeklerin tabakhanelerin en pis kokan yerlerine götürüldüğünü, uzunca bir süre kokunun bu bebeklere koklatıldığını da hayretle öğrendiğini dile getirmiştir.³⁹⁶ Aynı görevi Anadolu'da da yapan Tepeyran, çok sonraları karşılaştığı trajikomik başka bir olayı da aktarmıştır. Osmanlı valisi, bir adamın tarlasına zarar veren haşeratı mahkemeye şikayet ettiğini ve mahkemenin de şu kararı verdiğini yazmıştır:

"Haşarat-ı muzırradan köstebek mahluku! Sandıklı kasabasından Aptaloğlu Ahmet Ağa ibni Hacı Ahmed'in, Kara Alioğlu Çeşmesi kurbunda kain mutasarrıf, bulunduğu tarlasına ekmiş olduğu patates mahsulünü itlaf ve ızzar eder olduğunu huzur-ı şer'e gelip sizden şikayet eyledi. Badema mahsul-ı mezkure zinhar mazarrat iras etmeyesiniz. Şayet şeriatın emri alisine itaat etmeyip de yine mezkur mahsule zarar iras edecek olursanız Cenab-ı Hakk'a

³⁹³ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.58.

³⁹⁴ Ebubekir Hazım Tepeyran, **Hatıralar**, Pera Yayınları, İstanbul, 1998, s.53.

³⁹⁵ Tepeyran, **a.g.e.**, s.75.

³⁹⁶ Tepeyran, **a.g.e.**, s.347.

şikayet olunacağınız muhakkak bulunduğunu mübeyyin, işbu mürasele-i şer'iyye tastir kılındı. 18 Zilkade 1331 (1916) mühür: Sandıklı kazası mahkeme-i şer'iyyesi."³⁹⁷

Osmanlı Devleti'nde halkın içinde bulunduğu durumu ortaya koyan ve aynı zamanda toplumsal mekanların içinde bulunduğu durumun da fotoğrafını çeken bir aktarımda ise şu bilgiler yer almıştır:

*"Bir gece kaldığımız bir handa, pek çok katır ve eşek vardı. Kışın hanlarda sefalet diz boyudur. Pencereerde cam yerine kağıt vardır. Geceleri yolcuların kimileri uyur, kimisi sigarasını tutturur, kahve içer, bağıırır, ağız dalaşına girer, birbirlerine küfrederler. Herkes, diğer yolcuları düşünmeden canının istediği gibi hareket eder."*³⁹⁸

Aynı yazarın aktarımına göre bu koşullarda yaşayan insanların en ayırt edici özelliği ise kadercilikleridir.³⁹⁹ II. Abdülhamid zamanında Osmanlı payitahtında yaşamış Amerikalı bir diplomat göre de Osmanlı'da yaşanan gelenekler ile içinde bulunan şartlar çok acayip bir görüntü arz etmiştir.⁴⁰⁰ Osmanlı bürokratik yapısı içinde bulunan bürokratlardan biri de Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu durumu ve toplumsal düzeyin resmini şu şekilde çekmiştir: *"Yatağın iki tarafını saatlerce değil, günlerce sulamaya kafi olan Dicle nehrinin kenarında yağmur duaları suretiyle göklerin pinti bulutlarından su damlaları dilenilmesi tabiatın bunca lütfünden istifade hususundaki kabiliyetsizliğin en hüzmün verici delillerinden idi."*⁴⁰¹

Zamanın Osmanlı memurlarından biri 1880'lerin ortalarından sonra imparatorlukta şahit olduğu olayları bir eser şeklinde yayınlamıştır. Genç memurun dikkat çektiği durumlardan biri yöneticilerin eğitime yeterince önem vermemeleri olmuştur. Genç Osmanlı bürokratinin gözlemlerine göre bu yöneticiler, eğitime göstermedikleri ilginin aksine kendi yaşam standartlarını en üst seviyede tutmak için çabalamışlar. Buna şahit olan Osmanlı bürokratu üzüntüsünü dile getirmiş, Sinop'ta yapılması planlanan okul ile ilgili devrin yöneticilerinin içinde buldukları durumu aktarmıştır:

*"İlk temel taşıni vali Abdurrahman Paşa koyarak yaptırılmasına başlanan idadi mektebi; keşfi gereğince verilen para ile bitirilemedi. Buna iki defa ilave edildiği halde, Sinop'a vardığımda mektebi üstü bile kapanmamış buldum. Halbuki bu mektebin yapılmasına memur edilen komisyon azasından üçünün mükemmel birer ev yaptırıp içine kuruldukları anlaşılmıştı."*⁴⁰²

³⁹⁷ a.g.e., s.406.

³⁹⁸ Basmacıyan, a.g.e., s.30.

³⁹⁹ a.g.e., s.93.

⁴⁰⁰ Cox, a.g.e., s.23.

⁴⁰¹ Tepeyran, a.g.e., s.361.

⁴⁰² Tepeyran, a.g.e., s.97.

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı toplumunu bizzat İstanbul'da yaşayarak gözlemleyen yabancı bir kadın, Osmanlı toplumunu genel itibariyle ziyadesiyle dindar ve muhafazakar olarak görmüş, onları kimi açılardan "*dar görüşlü ve batıl*" inançlara sahip insanlar olarak değerlendirmiştir. Yazar, gözlemlediği toplumun felsefi teorilere tümenden karşı olduğunu, toplumun içinde mistisizme bağlı sufiler bulunduğunu, bu insanların "*özgür düşünceden beslenen her şeye karşı*" olduklarını iddia etmiştir.⁴⁰³ Başka bir kadın yazar da şahit olduğu ve Osmanlı toplumunun batıların nezdinde nasıl bir görüntü arz ettiğini ortaya koyan, oryantalist bir mantığın ürünü olduğu anlaşılan düşünceleri bir olay üzerinden şu şekilde aktarmıştır: "*Gemideki bir diplomat, bakın dedi boğazın iki yakasını göstererek, "Avrupa ve Asya, yaşam ve hayaller, gayret ve kadercilik, hürriyet ve esaret."*⁴⁰⁴

Osmanlı'nın içinde yaşadığı bu nesnel koşullar, Osmanlı'da ortaya çıkan modernleşme iradesinin toplumsal boyutunun ne kadar zayıf olduğunu veya hiç olmadığını, insanların genel itibariyle ilkel yaşam koşullarında yaşadıklarını, eğitime yeterince önem verilmediğini, insanların bir şeyleri değiştirmek yerine kaderci olmayı tercih ettiklerini, içinde buldukları doğal koşulların kendisine sunduğu olanaklardan yararlanmak yerine yağmur duasına çıktıklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca Osmanlı'nın Müslüman unsurlarının genel olarak Hıristiyan unsurlardan daha kötü koşullarda yaşadıkları da anlaşılmaktadır. Bu durumun da sebebi, ileriki bölümlerde detaylandırılacağı gibi, Müslüman ahalinin içinde bulunduğu koşullar, eğitimsiz, sermaye birikiminden yoksun, doğru dürüst okuma yazma bilmeyen ve zamanın iletişim, ulaşım ve haberleşme araçlarından yeterince veya hiç yararlanamayan bir toplumun gerçekleri gibi gözükmektedir.

Osmanlı toplumuyla ilgili gözlemlerini aktaran bir İngiliz kadın yazar, bizzat gözlemlediği Osmanlı toplumu ile kadınların bu toplumdaki konularının değişim gösterme ve gelişim kaydetme ihtimalinin bulunmadığını savunmuştur. Kadın yazar, II. Abdülhamid dönemindeki Osmanlı toplumunun kadınları toplum hayatının dışında tuttuklarını, onları toplumdan soyutladıklarını, bu konudaki düşüncelerin çok katı olduğunu dolayısıyla da kadının durumunda herhangi bir değişim şansının

⁴⁰³ Müller, a.g.e., s.50.

⁴⁰⁴ Grace Ellison, *İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar: İngiliz Kadın Gazetecinin Gözüyle Türk Evi ve Gündelik Hayat*, (Çev: Neşe Akın), Dergah Yayınları, İstanbul, 2009, s.22.

bulunmadığını ileri sürmüştür. Bunun sadece toplumsal bir durum olmadığını, devlete bakan boyutunun da bulunduğunu, devletin, kadınların toplumsal/kamusal alanda nasıl giyineceklerine dair yasal düzenlemeler yaptığını dile getirmiştir. Yazar, bu dönemde neredeyse her yıl kadınların taktıkları yaşmaklar ve ondan daha kalın olan feracelerin daha şekilsiz veya biçimsiz olmasının sağlanması için devletin yasal düzenlemeler yaptığını öne sürmüştür.⁴⁰⁵ Gerçekten de Osmanlı merkezi iktidarının elitleri, kadınların toplum içinde nasıl giyinmesi gerektiğini, nasıl davranması gerektiğini takip etmiş, uygun görmediği hallerin düzeltilmesi için direktifler vermiştir. Özellikle Müslüman kadınların giyim kuşamlarının nasıl olması gerektiğiyle ilgili olarak bizzat II. Abdülhamid'in de ilgilendiği, bu konuya dikkat ettiği, sokakta karşılaştığı kimi durumlar için çıkardığı hususi iradelerden anlaşılmaktadır. Sultan, bir seferinde karşılaştığı durumun düzeltilmesi için bir irade-i hususi yayınlamıştır:

"Müslüman kadınlarından bazılarının giydikleri gerek çarşaf ve gerek feraceler örtünmeye uygun bir halde bulunmayıp çarşafların adi entari şeklinde, feracelerin kolsuz ve mintansız bir surette ve yaşmakların gayet ince olduğu Yıldız Sarayı'na dönüşü esnasında zatı şahanelerinin gözüne çarpmıştır. Feracelerin eskiden beri bir örtünüş şeklinin bulunduğu malumdur. Bu sebeple İslamiyet'in şiarına yakışmayacak o gibi şeylerin katiyen men edilmesi ve bir de bazı kadınların subayların ceketlerine benzeyen ceket ve manto giydikleri, bu hal uygunsuz olduğundan bunların yapılmaması padişahımız efendimiz hazretlerinin emir ve iradeleri gereğindedir... Osmanlı Devleti'nin bekası İslam dini ile mümkündür ve onun gereklerine uymaya itina göstermenin ehemmiyetini beyan etmeye gerek yoktur."⁴⁰⁶

Osmanlı toplumunun Müslüman kızlarının mevcut giyim ve kuşamları ile hal ve tavırlarından memnun olmayan padişah, aynı zamanda Hıristiyan kadınların Müslümanlar tarafından mürebbiye olarak çalıştırılmalarından da rahatsız olmuştur. Sultana göre bu durum bazı sakıncalar barındırmakta ve derhal düzeltilmesi için gerekli önlemlerin alınması gerekmektedir. Bu kapsamda hükümet bir irade bile yayınlamıştır:

"Haber alındığına göre, Avrupalı ve yerlilerden gayet ahlaksız ve uygunsuz bir takım Hıristiyan kadınların mürebbiye namıyla ve süt ana sıfatıyla ve sair bir suretle İslam hanelerine alınmakta ve Müslüman çocukları bu sefih kişilerin terbiyesine bırakılmaktadır. Bu çocukları bilahare, ekseriye Hıristiyan mekteplerine verilerek, bu suretle din ve mezheplerinin adabı ve gereklerini öğrenmekten mahrum bırakılmaktadır. Ayrıca, Müslüman kız çocukları araba içinde ve bu tür mürebbiyeler elinde şurada burada, hatta Hıristiyan mahalleleri aralarında, İslamiyet'in mukaddesatına ve mahremiyetine aykırı şekil ve kıyafette açık seçik gezmektedirler. Bu tür bir terbiye usulü ve taklitçi hayat tarzı kendini bilen Hıristiyanlarca bile alay mevzu olmaktadır. Bu hallere muhalefet edildiğinde ise, hürriyete

⁴⁰⁵ Müller, a.g.e., s.133-134.

⁴⁰⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Hususi (İ.Hus.), 74, Saray Başkatibi Tahsin, 2 Temmuz 1904. (aktaran Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.56).

*tecavüz olarak tefsir edilip taassup şeklinde değerlendirilerek itirazlara uğramaktadır. Halbuki hürriyet haddi zatında mal, can ve ırz emniyetinin sağlanmasından ibaret olup, sözü edilen haller ise hürriyetin mana ve gereklerine, İslamiyet'in adap ve esaslarına tamamıyla aykırı, gayri meşru bir sefaretpereşlik ve başıbozukluktan başka bir şey değildir. Hatta cumhuriyet ile idare edilen Amerika'da bile dini serbestlik olduğu halde, bu suretle riayetsizlik eden ve milletin namusuna tecavüz eyleyenler hükümet tarafından men edilmektedir. Şayet her nasılsa hükümetin nazarından kaçarak engellenmediği durumlarda ise halinin en şiddetli muamelelere teşebbüs eylemekte oldukları aşıkardır. Zatı şahanelerinin bu gibi hallere cevaz vermeyeceği cihetle, kanun ve terbiye usulü çerçevesinden hükümetçe ve zabıtaca gerekli tedbirlere başvurulacak, her halükarda diyanete, adaba ve terbiyeye aykırı bu çirkin hallere bir son verilmesi ve ona göre gerekli yerlere tebligat yapılması padişahımız efendimiz hazretlerinin emir ve iradelerinin gereğindedir."*⁴⁰⁷

Osmanlı Devleti'nde halkın gündelik yaşamına doğrudan müdahil olma durumu devam etmiş, merkezi iktidar, toplumda "edep sınırları" olarak çizdiği sınırların dışına çıkarak, farklı kıyafetler giyen kadınları cezalandırmıştır.⁴⁰⁸ Bu dönemde mabeyn katıplığı yapmış olan İsmail Müştak, Recai Efendi diye birinin "Allah rızasına aykırı harekette bulunanları" altı yıl sonra da olsa yakaladığı zaman II. Abdülhamid'in siyasetgahına götürdüğünü aktarmıştır.⁴⁰⁹ Osmanlı payitahtında yaşayan bir kadına misafir olan Batılı bir kadın da Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu ortamı ve toplumun kadınlara bakışını ortaya koyan bir mesele üzerinden bir Osmanlı kadınıyla aralarında geçen konuşmayı şu şekilde aktarmıştır: "...Peki ya o şapka ile dışarı çıksaydım neler olurdu?' diye sordum Zeynep'e. 'Yaşlı kadın mahalleyi ayağa kaldırırdı, biz de hiddetli kalabalık tarafından linç edilip öldürülürdük' dedi. Hiçbir şey diyemedim."⁴¹⁰

Osmanlı topraklarında doğan, Osmanlı vatandaşı olan ama daha sonra Amerika'ya göç etmek durumunda kalan Basmacıyan da Osmanlı toplumunda kadının içinde bulunduğu durumu Amerikalı kadınların durumuyla karşılaştırarak anlatmaya çalışmıştır: "Amerika'da bir kadın gazete satın alıp, mahcubiyet duymaksızın, binlerce kişinin önünde okuyabilir. Gazete okuyan Şarklı bir kadın kadar tuhaf bir manzara olamaz."⁴¹¹ Batılı kadın yazarlardan Patrick de II. Abdülhamid zamanında eğitim konusunda bazı değişikliklerin olduğunu, ama Osmanlı sathında gezdiği yerlerin hiçbirinde okuyabilen tek bir kadını

⁴⁰⁷ BOA, İ.Hus., 36, Saray Başkatibi Tahsin, 9 Temmuz 1901. (aktaran Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.54).

⁴⁰⁸ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.112.

⁴⁰⁹ Mayokan, **a.g.e.**, s.34.

⁴¹⁰ Ellison, **a.g.e.**, s.33.

⁴¹¹ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.190.

karşılaşmadığını ileri sürmüştür.⁴¹² Daha sonra Nobel Ödülü de alacak olan batılı bir yazar da XIX. yüzyılın sonunda payitahtta karşılaştığı Osmanlı kadınları ile ilgili şu iddialarda bulunmuştur:

"...mana ve ehemmiyete haiz konularda derin sohbetlere girişmek yerine, saatlerce oturup, incik cicik bir sürü mala bakarak çene çalmayı tercih ediyorlar. Sonunda basit insanlar olup çıkıyorlar, vara yoka gülüyor, çocuklarını çiçeklerle süslüyorlar..."⁴¹³

Kadınların Osmanlı toplumundaki statik kalmış durumunu çok vahim gören İngiliz yazar Müller, İstanbul Boğazı'ndaki kayıkların Osmanlı kadınları için çok büyük bir nimet olduğunu, ancak bu nimetten yalnızca Pera bölgesinde yaşayan "*yüksek sınıftan kadınlar*"ın faydalanabildiğini yazmıştır. Yazarın gözlemlerine göre kadınlar kapalı arabalarda olmak şartıyla dışarı çıkabilmekte ve tatlı sulara gidebilmektedir. Kadınlar dışarıya çıkarken, her zaman olmasa da, kocaları da yanlarında bulunmaktadır. Yazar, dışarıya çıkan kadınların hiç kimseyle konuşmadıklarını, hatta eşleri ve erkek çocuklarının yanlarında geçtiklerinde onları başlarıyla da olsa selamlayamadıklarını, hiçbir erkeğin kadınları taşıyan arabaları durdurup eşleriyle ya da anneleriyle bir kelime dahi konuşmaya cesaret edemediklerini öne sürmektedir. Erkekler böyle bir durumdan korkmaktalar, çünkü böyle bir hal zuhur ettiğinde polisler derhal müdahale etmektedir. Yazar, Osmanlı toplumunda yaşayan kadınlara karşı saygının en büyük göstergesinin onları gören erkeklerin, bu kadınlara sırtlarını dönmeleri olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, saray mensubu kadınlara karşı ise bir zorunluluktur.⁴¹⁴

Osmanlı bünyesinde gelişen millet sistemi, bir örüntü halinde çeşitli milletlere cemaatlerinin iç işlerinde geçerli olan bazı haklar vermiştir. Verilen bu haklar cemaatleri bir yerde özerkleştirmiş, bunların kendi iç hukuklarını geliştirmelerini sağlamıştır. Bu görünürde olması gereken bir prensip gibi gözükse de bazen kapalı toplumlarda farklı biçimde tezahür edebilmiştir. Ermeni milletine mensup olan Basmacıyan daha çocukluk yaşlarında iken yaşadığı bir olayı anlatmış

⁴¹² Nihat Karademir, **Sultan Abdülhamid ve Kürtler**, Nübihar, İstanbul, 2014, s.308.

⁴¹³ Hamsun, **a.g.m.**, s.68.

⁴¹⁴ Müller, **a.g.e.**, s.133-134. Fakat toplumsal durumun, yukarıda anlatılanlardan çok farklı olduğunu iddia edenler de mevcuttur. Örneğin, İsmet Bozdağ'ın aktardıklarına dikkate alındığında karşılaşılan manzara farklılaşmaktadır. Bozdağ, çarşafın Osmanlı toplumunda belli bir dönem giyilen ve moda haline gelen bir kisveden dini anlamlarla yüklü bir örtüye dönüşmesi üzerine II. Abdülhamid tarafından yasaklandığını yazmaktadır. Fakat sultanın bu iradesine Osmanlı kadınları direnç göstermiş ve bu kisveyi giymeye devam etmişler. Yazar, bu direnç üzerine meseleyi takip etmekle görevli olan hükümetin, takip işinde gevşek davranmaya başladığını ve çarşafın böylece dini bir kisveye dönüştüğünü ileri sürmektedir (İsmet Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, s.154).

ve bu tür durumların bazen nasıl dramatik sonuçlara yol açtığını ortaya koymuştur. Gençlik yıllarında mezhep değiştirmek isteyen Krikor Basmacıyan'a kendi cemaati hoşgörülü davranmamıştır. Basmacıyan, olay karşısında mahalle papazının gösterdiği tepkiyi şu şekilde aktarmıştır: "*Bay Hagop Basmacıyan, oğlunuz tehlikeli yolda. O bir Protestan olmuş ve ayakları öyle bir lanetlenmiş ki, yürüdüğü yerde ot bile bitmez. Yanınızda kalmasına müsaade ederseniz, eviniz de, iş hayatınız da mahvolur.*"⁴¹⁵ Basmacıyan kendisi gibi Hıristiyanlığın Protestan mezhebini seçen diğer Ermenilerin de cemaat içi yaşadıkları dışlamayı şu şekilde aktarmıştır:

*"...böyle bir zamanda, aforozun tesiri elbette büyük olacaktı, her yerde tezahür edecekti. İstanbul'da Protestanlara ait kırk kadar dükkan kapatıldı ve ruhsatları sahiplerinin elinden alındı. Hemen hemen yetmiş kişi evinden kovuldu, "serseri" diye teşhir edildi, hapse atıldı. Fırıncılar ve sakaların bu kişilere ekmek ve su vermekten men edilmesiyle eziyet iyice arttı. Otuzdan fazla kişi sürgüne gönderildi, hapsedildi ve falakaya yatırıldı."*⁴¹⁶

Bu örnekler Osmanlı'nın toplumsal olarak içinde bulunduğu koşulları açık hale getirmekte, Müslüman unsurlar ile Hıristiyan unsurların, aralarında bazı farklılıklar bulunsa da, birbirlerinden etkilendiklerini, kapalı bir toplumun geri kalmış bütününe parçalarını oluşturduklarını, aynı coğrafyada, benzer ekonomik koşullara sahip, benzer kültürel kodlarla yaşayan cemaat, aşiret ve toplumların benzer sonuçlar ürettiğini göstermektedir. Geleneksel devlet ve toplumun kodlarına sahip Osmanlı'nın modernleşmeye çalıştığını, ancak bu tarihlerde bile çok ciddi bir toplumsal dönüşüm gerçekleştirmediğini de ortaya koymakta, Osmanlı toplumunda kadınların hangi kültürel kodlarla yaşamakta olduklarını anlatmaktadır.

II. 4. İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Uluslararası Konjonktür ve Osmanlı'nın Batı ile İlişkileri

II. Abdülhamid'in devrinde, bugünkü kıstaslar baz alındığında, Avrupa'daki hükümetlerin ve dışişleri bakanlarının uluslararası siyasetleri dikkate alındığında dünya ölçeğinde egemen devlet muamelesi gören siyasi organizasyonların sayısı çok fazla değildir. 1875 dolaylarında Avrupa'da Osmanlı⁴¹⁷ ve Batı'nın altı büyük gücü

⁴¹⁵ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.22.

⁴¹⁶ **a.g.e.**, s.68.

⁴¹⁷ II. Abdülhamid döneminde Osmanlı, her şeye rağmen XX. yüzyıla girmeye hazırlanırken, dünya düzleminde hala hesaba katılması gereken bir güç olmayı sürdürmüştür. Bu yanı sıra Hindistan'da varlıklarını devam ettiren prenslikler veya Afrika kıtası boyunca sömürge durumuna düşürülmüş güçlerden çok farklı bir noktada bulunan Osmanlı, hala göz ardı edilmeyecek bir devlet olarak görülmektedir. Osmanlı, XIX. yüzyıl başlarında dünyanın en büyük üçüncü donanma kuvvetine sahip devleti olarak değerlendirilmiştir (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.74). II. Abdülhamid,

İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya-Macaristan, İtalya ile birlikte on yedi, Amerika kıtasında tek gerçek "*büyük güç*" olan ABD dahil on dokuz, Asya'da Japonya ve iki eski imparatorluk olan Çin ile İran dahil beş, Afrika'da Fas, Etiyopya, Liberya gibi oldukça marjinal ve küçük üç devlet bulunmaktadır.⁴¹⁸ XIX. yüzyılın sonlarına gelindiğinde ise Avrupa'da varlık gösteren devletler dışında dünya da yalnızca bir kaç bağımsız devletin varlığını devam ettirmiştir. Ayakta kalmayı başarmış bu devletler; Osmanlı ile birlikte Çin ve Japonya gibi devletlerdir. Ama bu devletler, Quataert'ın ifadesiyle, ancak ayakta kalabilmişler.⁴¹⁹

Osmanlı'nın uzun yıllar boyunca mücadele halinde olduğu Avrupa, XIX. yüzyıla girmeden Fransız Devrimi ile Sanayi Devrim gibi iki büyük ve etkili olguya muhatap olmuş, XIX. yüzyıla girerken birbirine karşıt iki düşüncenin yönlendiriciliği altında bulunmuştur. Avrupa'da bir yandan hümanizm ile evrensel insan hakları savunular farklı toplumların bağımsızlıklarını kazanmaları için destek sunmuş, diğer yandan iktisadi düzlemde emperyalist bir anlayış hakim hale gelmiş, yeni pazarlar bulmak ve ihtiyaç duyulan hammadde kaynaklarına ulaşmak için savaşlar yapılmıştır.⁴²⁰ 1880 ile 90'lı yıllarda evrensel düzlemde gelişen kapitalizm,⁴²¹ bir üst

---

bir aralık İngilizleri endişeye sevk edecek bir Osmanlı'nın nüfuzunu Basra Körfezi'ne kadar fiili olarak da ulaştırmayı başarmıştır (a.g.e., s.16). Fakat imparatorluk aynı zamanda her an ölebilecek "*Avrupa'nın hasta adamı*" olarak da görülmüştür. Çünkü Osmanlı, bu devirde kronikleşmiş iktisadi bunalımlarla boğuşmuş, Avrupa kıtasındaki toprakları sürekli olarak kaybetmiştir (a.g.e., s.74).

⁴¹⁸ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, (Çev: Vedat Aslan), Dost Kitabevi, Ankara, 2013, s.32,33.

⁴¹⁹ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.39. Doğunun o günkü önemli siyasi organizasyonları olarak görülen Osmanlı, Çin ve İran imparatorlukları ise Avrupa devlet sisteminin toprak esasına dayanan XIX. yüzyıl ulus-devlet modelinden farklı olarak miadlarını doldurmuş eski imparatorluklar olarak yaşam savaşını vermişler (Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.32).

⁴²⁰ Koloğlu, **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, s.306.

⁴²¹ Avrupa tarihinde iktisadi gelişmenin önemli bir aşamasını oluşturan kapitalizmin ortaya çıkması (Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, (Çev: Vedat Aslan), Dost Kitabevi, Ankara, 2013, s.23-24) endüstriyel gelişimden önce gerçekleşmiştir. Bu iki fenomen arasında bulunan zaman da az değildir. Giddens, kapitalizmin ayrıca endüstriyalizmin oluşumu için gerekli bir koşul olduğunu dile getirmektedir. Fakat bu iki olgu, aynı zamanda kendilerine özgü farklı niteliklere de sahiptir (Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.168-169. Weber de kapitalist sistemin kökenlerinin endüstriyalizmin ortaya çıkmasından çok daha öncesinde yattığını, endüstriyalizmin, kapitalizmin oluşturduğu baskılar sonucundan ortaya çıktığını kabul etmektedir. Weber, kapitalizmin geniş anlamda etkin hale gelmesinin ise esas olarak XVI. ve XVII. yüzyıllarda gerçekleştiğini belirtmektedir (a.g.e., s.175). Fakat Marks, modern kapitalizmin kökenlerinin, Weber'den biraz farklı olarak, "*kapitalist çağ*" olarak adlandırdığı XVI. yüzyılda yattığını ifade etmektedir. (bkz. Lucien Febvre, **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995, s.73. Marks, Weber'in aksine, önceki zamanlarda gerçekleşen ekonomik faaliyetler ile Avrupalı olmayan bağlamlar için "*kapitalizm*" kavramını kullanmakta isteksiz davranmıştır (Giddens, **Ulus Devlet ve Şiddet**, s.176). Kimine göre ise "*kapitalizm halkların kaderini küçücük bir oligarşinin parasal*

aşama olan emperyalist aşamaya geçmiştir. Bu dönemde Avrupa'nın kapitalist ülkeleri, çevresindeki ülkeleri "yarı-koloni" devletler haline getirmiş, emperyalist anlayışlarıyla bu devletleri sömürmüştür. Avrupa'nın diğer ülkeleri de belli bir düzeye geldikten sonra bu yağmaya katılmışlar. Emperyalist devletlerin bu sömürü düzeni "geri-kalmış, yarı-feodal, iç çelişkileri ve merkezkaç kuvvetleriyle sarsılan" devletlerin bölünmelerini hızlandırmıştır.⁴²² 1880'lerin dünyasında Avrupa neredeyse bütün dünya üzerinde egemenlik kurmuş, dünyayı dönüştüren kapitalist gelişmenin salt özgül merkezi değil, ayrıca dünya ekonomik sisteminin ve burjuva⁴²³ toplumunun o zamana kadarki en önemli bileşeni olarak konumlanmayı başarmıştır.⁴²⁴ Özellikle, 1873-1895 yılları arasında Avrupa'nın sanayileşmiş büyük güçleri ekonomik bir darboğazın içine girmiş, bunu aşmak için de dünyada halen paylaşılmamış ülkelere ve topraklara el koyma hırsına kapılmışlar.⁴²⁵

Dünya düzleminde, 1870'li yıllara geçildiğinde devletlerin siyasal yaşamı demokratikleştirmek durumunda kalacaklarının kaçınılmaz olduğu giderek netlik kazanmaya başlamıştır. Devlet sistemi içinde egemen konumunda bulunan elitlerin hoşuna gitse de gitmese de kitleler artık siyaset sahnesine çıkmıştır. Daha 1870'lerde Fransa'da, Almanya'da, İsviçre'de ve Danimarka'da geniş oya, bazen salt teorik olarak geçerli olsa da, erkeklere tanınan genel oy hakkına dayalı seçim sistemleri inşa edilmiştir.⁴²⁶ Gelişmiş dünya ülkelerinin çoğu anayasal monarşi de olsa monarşik bir yapıyla yönetilmeye başlanmıştır. Avrupa'nın gelişmiş devletler sisteminde yalnızca İsviçre ile (1870'den itibaren) Fransa monarşiden farklı bir

---

heveslerine teslim eder. Bir anlamda, bir haydutlar rejimidir" (Alain Badiou, **Tarihin Uyanışı**, (Çev: Murat Erşen), MonoKL Yayınları, İstanbul, 2011, s.26).

⁴²² M. S. Lazarev, **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, (Çev: Mehmet Demir), Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1989, s.8.

⁴²³ Wallerstein, modern dünya mitolojisinde başoyuncunun burjuva olduğunu, kavramın ilk olarak 1007 yılında, Latince "burgensis" biçiminde görülmeye başladığını, terimin 1100 yılından itibaren Fransızcada, "burgeois" olarak tescil edildiğini, özgün anlamı içinde kentsel bir yerleşim alanının, yani bir "bourg"un sakini, ama "özgür" bir sakini anlamında kullanıldığını ifade etmektedir. Burjuva denilenler, köylü ya da serf değillerdi, ama bir soylu da değillerdi. Flaubert'in de "j'appelle bourgeois quinconque pense basement" (bayağı düşünen her kimse, ona burjuva derim) demektedir. Ortaçağdaki burjuva mensupları hem köylü hem de soylu (lord) olarak görülmediklerinden, nihayetinde, onların bir ara sınıf üyesi, yani bir orta sınıf oluşturdukları düşüncesi belirlemeye başlamıştır (bkz. Immanuel Wallerstein, "11. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kavram ve Gerçeklik Olarak Burjuva(zi)", **İrk Ulus Sınıf**, (Ed: Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein), (Çev: Nazlı Ökten) Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s.165-166).

⁴²⁴ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.26-27.

⁴²⁵ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.306.

⁴²⁶ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.99.

yönetim anlayışı geliştirmişler. Amerika kıtası ise bir çeşit seçime dayalı temsiliyet yönünde resmi jestlerde bulunan, yeryüzündeki en büyük cumhuriyetler topluluğuna sahip olmuştur.⁴²⁷

Batı dünyası, iletişim ve ulaşım araçları noktasında radikal bir değişikliği özellikle endüstri devrimiyle birlikte çok daha önceleri yaşamaya başlamıştır. Bu durum beraberinde bir refah havasını daha o zamanlardan itibaren oluşturmuştur.⁴²⁸ Avrupalı toplumlar özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayi toplumu olmayı başarmış, toplumsal niteliklerini kazanmıştır.⁴²⁹ Batı artık bilim, iletişim ve ulaşım araçları açısından dünyanın geri kalanından çok farklı bir noktaya ulaşmıştır. ABD’de gazete ve dergilerin aylık tirajı 1788’de 330.000 iken 1880’de 186 milyona ulaşmıştır. Britanya’da İngiliz bilim topluluklarına katılıp, bilimsel üretimde bulunan kişilerin sayısı 1880’de 44.000’i bulmuştur.⁴³⁰ Bu dönemin önemli yayınlarından olan Daily Mail ile Daily Ekspres gazeteleri birer milyondan fazla tiraj yakalamışlar.⁴³¹ Ayrıca bir Fransız gazetesi de 1900 civarında bir milyonluk tiraja ulaşmıştır.⁴³² Osmanlı’da yayın hayatına başlayan İkdam gazetesi ise yayımlanmaya başladıktan (1894) bir süre sonra ancak 15.000 kadar bir tiraja ulaşabilmiştir.⁴³³

---

⁴²⁷ a.g.e., s.32-33. Avrupa devletlerinde yaygın ama genel olmayan erkeklerin oy kullanma hakkının bu dönemde artmaya başladığı anlaşılmaktadır. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sırasıyla; İsviçre (1848-1879), Danimarka (1849), Birleşik Krallık (1867-1884), Almanya (1871), Fransa (1875), Belçika (1894), Norveç (1898), Avustralya (1901), Finlandiya (1905), İsveç (1907), Avusturya (1907), İtalya (1913) erkeklere oy verme hakkı tanımıştır. Bu hak Amerika Birleşik Devletleri’nde de yürürlüğe girmiştir. Fakat oy verme hakkı esas itibarıyla siyasal demokrasiyle tam anlamıyla birleştirilememiştir (Erik Hobsbawm, *"Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914"*, **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, s.310). John Arnold, Amerikan Anayasasını yapanların evrensel ve doğal haklardan bahsettiklerini fakat yoksullarla kadınların da oy vermelerinin gerekliliği üzerinde düşünmediklerini ve kölelere sahip olduklarını ifade etmektedir. Yazar, anyasa yapıcılarının bu tutumlarının onları iki yüzlü yapmadığını, anayasayı yapanların da kısmen yaşadıkları zamanın ürünü olduklarını, o devrin sorgulanmadan kabul edilen düşüncelerinin sonuçları olduklarını dile getirmektedir (Arnold, a.g.e., s.139).

⁴²⁸ İncelik, Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.161.

⁴²⁹ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.1.

⁴³⁰ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.39. Yine gelişmişliğin başka bir göstergesi olarak nitelendirilebilecek doktor sayısı Fransa’da 1866-1886 arasında yaklaşık 12.000 iken, 1911’de 20.000’e ulaşmıştır. Britanya’da ise 1881-1901 arasında daha önce 15.000 olan doktor sayısı, 22.000’e yükselmiş, mimarların sayısı da 7.000’den 11.000’e çıkmıştır (Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.191).

⁴³¹ Hayes, a.g.e., s.107.

⁴³² Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.64.

⁴³³ David Kushner, **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908**, (Çev: Şevket Serdar Türet, vd.), Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.44.

Osmanlı üzerinde XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar İngiltere,⁴³⁴ Fransa⁴³⁵ ve Rusya⁴³⁶ etkili olmuşlar. Fakat bu durum özellikle 1880'li yıllardan sonra değişmeye başlamıştır. Bu üç büyük devletin dışında Avusturya, 1870'li yıllarda birliklerini tamamlayan Almanya ve İtalya siyasi olduğu kadar ticari ve iktisadi açıdan Avrupa dışındaki bölgelerle ilgilenmeye başlamışlar. Bu dönemde özellikle Osmanlı-Almanya ilişkileri önemli gelişmeler kaydetmiş, Almanya'nın Osmanlı üzerindeki

---

⁴³⁴ Genç Abdülhamid, şehzade olarak daha padişahlık tacını takmamışken, İngiltere'de 8 Şubat 1876 yılında Kraliçe Victoria, kocasının ölümü üzerine parlamentoyu açmıştır (Bernard S. Cohn, "*Victoria Dönemi Hindistan'ında Otoritenin Temsili*", **Geleceğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, s.215). İngiltere'de hükümetle bakanların karşılıklı sorumlu olduğu, halk tarafından seçilerek gelen milletvekillerinden müteşekkil bir parlamento uzun süreden beri mevcut ve ülke parlamenter bir rejim ile yönetilmektedir. Daha 1215 yılında kabul edilen Magna Carta ile İngiltere kralının elinde bulunan yetkiler sınırlandırılmıştır. Ülkenin yazılı bir anayasası yoktur. "*Lordlar Kamarası ve Avam Kamarası*" adıyla ikili bir yapı arz eden İngiltere parlamentosu, 1832 yılında yapılan değişiklikle temsili bir yapıya kavuşmuştur (Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.26-27).

⁴³⁵ Fransa'da 1789 yılında gerçekleşen devrimden sonra kuvvetler ayrılığı ilkesine dayanan 1791 anayasa ilan edilmiştir. Ancak bu ilk anayasada getirilen kuvvetler ayrılığı prensibi, 1793 yılında kabul edilen II. anayasa ile ortadan kaldırılmış, ülke kuvvetler birliği esasına dayalı sisteme dönmüştür. Daha sonra Napolyon Bonaparte'm imparatorluk dönemini geçiren Fransa, 1814 ile 1830 yıllarında kabul edilen anayasalar çerçevesinde "*hükümetin parlamento karşısında sorumluluğuna dayanan klasik parlamenter rejime*" yönelmeye başlamıştır. 1814 yılında XVIII. Louis tarafından ilan edilen anayasa ile ikili bir yapı arz eden bir meclis kurulmuştur. İlk meclis, üyeleri kral tarafından atanan "*Pairs Kamarası*" (Lordlar Kamarası benzeri) olarak adlandırılmıştır. Diğer bir meclis de ekonomik durumun belirleyiciliği altında iki dereceli bir seçim sistemiyle teşkil edilen Millet Meclisi olmuştur. 1814 anayasası ile eşitlik, özgürlük ve mülkiyet hakkı garanti altına alınmıştır. Fransa'da parlamenter sistem, 1830 anayasasıyla daha da pekiştirilmiş, ülkede uygulanan rejimin esas karakteristiği haline gelmiştir (Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.27).

⁴³⁶ Osmanlı'nın II. Abdülhamid döneminin başlarında, esasında tarihsel olarak da öyle, kendine rakip olarak gördüğü veya korunması gereken düşman olarak değerlendirdiği Rusya yönetimi, batı modeline dayanan yoğun bir endüstrileşme politikası benimsemiş, ekonomik açıdan gözle görülür şekilde "*Batı*"nın bir parçası durumuna gelmiştir. Çarlık Rusya, siyasal açıdan bir sömürge olmadığı gibi sömürgeci devletlerden biri haline gelmiştir. Osmanlı'nın uzun zamandan beri mücadele halinde olduğu Rusya, bu dönemde eğitilmiş küçük azınlığıyla XIX. yüzyıl batı uygarlığının gurur kaynaklarından biri olarak görülmüştür (P. İ. Averyanov, **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, (Çev: İbrahim Kale) Avesta Yayınları, İstanbul, 2010, s.9. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ve Rusya devletlerinde, Georgeon'a göre, otokratik yönetim anlayışı gittikçe güç kazanmıştır (François Georgeon, **Aux Origines du Nationalisme Turc Yusuf Akçura (1876-1935)**, Edition ADPF, Paris, 1980, s.7). Rusya'da III. Aleksander ile II. Nikola ve Osmanlı'da ise II. Abdülhamid demokrasiden pek fazla haz eden hükümdarlar olmamıştır. Deringil, bu süreçte her iki toplumda da iyi eğitim görmüş bir elit grubun cahil kalmış kitleleri yönettiğini, yıkık dökük bir durumda bulunan politik-ekonomik sistemi yönlendirdiğini dile getirmektedir (Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s.249-250). Ekonomik açıdan ABD'nin kontrolsüz büyümesi ve sahip olduğu zenginlikle yarışabilecek durumda olmasa da Rusya kültürel açıdan; Dostoyevski (1821-81), Tolstoy (1828-1910), Çehov (1860-1904), Çaykovski (1840-93), Borodin (1834-87) ve Rimski-Korsakov (1844-1908) gibi değerler açısından büyük bir güç olarak değerlendirilmiştir. Ekonomik olarak çok güçlenmiş olmasına rağmen, uzun zaman önce iklimi daha elverişli olan İngiltere'ye göç eden Henry James'i (1834-1916) saymazsak, Mark Twain'in (1835-1910) ve Walt Whitman'ın (1819-92) ABD'si kültürel açıdan Rusya kadar güçlü bir pozisyon elde edememiştir (Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.28).

etkisi gittikçe artmaya başlamıştır.⁴³⁷ Almanya, diğer büyük güçler tarafından ölü olarak değerlendirilen Osmanlı'nın, imparatoru vasıtasıyla gittikçe "*geliştiğini*" ifade etmiş, Osmanlı'yı savaş yapmadan aralarında paylaşmak isteyen güçleri kızdırmıştır.⁴³⁸ Daha önce 1889 yılının 2 Kasım'ında Osmanlı payitahtını ziyaret etmiş olan Alman İmparatoru⁴³⁹ Kayzer Wilhelm II'nin 1898 yılının Ekim ayında ailesiyle birlikte İstanbul-Kudüs yolculuğuna çıkmış,⁴⁴⁰ Şam'da dünyada varolan 300 milyon Müslüman'ın koruyuculuğunu üstlendiğini ifade etmiştir.⁴⁴¹

Denge siyaseti ile imparatorluğu ayakta tutmaya çalışan II. Abdülhamid'in gözünden ise mevcut devletlerarası düzene bakıldığında şunlar öne çıkmaktadır:

"Tahtta geçirdiğim yıllarda, dış politikada ilk gözüme çarpan şey, Prusya'nın Fransa'yı yendikten sonra Alman birliğini kurmuş olması oldu. Muktedir bir devlet adamı olan Bismark, küçük Prusya'dan koskoca bir Almanya çıkarmasını bilmişti. Bir kaç yıl içinde doğup gelişiveren bu devlet, Avrupa kuvvetler dengesini bozmuş, bütün devletlerin dış politikalarında büyük değişiklikler gerektirmişti... İngiltere ile yarışan Fransa, bu yarış bırakmadı ise de hafifletti. Kendi güvenliğini sağlamak için Ruslarla anlaşma yollarını aramaya başladı... İngiltere, adalarına ve üstün donanmasına güvenerek Bismark Almanya'sıyla pek ilgilenmedi... Gladstone, 'yapabildiğini yap, kazanabildiğini kazan' politikasıyla cihangir bir devlet kurma yolundaydı. Benim tahta çıktığım yıl, İngilizler Hindistan'ı ele geçirmişlerdi. Bir yandan Hint yolunun güvenliğini sağlamaya gayret ediyorlar, bir yandan Çin'e, Orta Sıya'ya girmeye çalışıyorlardı."⁴⁴²

Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in dış siyasetinde asıl amacının Rusları idare etmek, İngilizlerle asla bir sorun yaşamamak, Almanya'yla ilişkileri geliştirip sırtını ona dayamak, Avusturya ile iyi geçinmek, Balkanlar'da halklar arasında "*nifak ve ihtilaf*" oluşturmak suretiyle onları idare etmek olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁴³ Paşa, sultanın Karadağ için geliştirdiği politikanın da bölgede bulunan Sırbistan ile Karadağ arasında rekabeti artırmak olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴⁴ Faroqhi, II. Abdülhamid'in uyguladığı bu dış politikayla imparatorluğun dağılmasını belli bir süre geciktirmeyi başardığını dile getirmektedir.⁴⁴⁵

⁴³⁷ Metin Hülagü, **Osmanlı Yunan Savaşı: Abdülhamid'in Zaferi**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008, s.250.

⁴³⁸ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.207.

⁴³⁹ Haslip, **a.g.e.**, s.177.

⁴⁴⁰ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.52.

⁴⁴¹ **a.g.e.**, s.5.

⁴⁴² Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.75-76.

⁴⁴³ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.85.

⁴⁴⁴ **a.g.e.**, s.87.

⁴⁴⁵ Faroqhi, **a.g.e.**, s.99.

Rus, Fransız, İngiliz, Alman, Japon ve Avusturya devletleri ile Osmanlı⁴⁴⁶ benzer biçimde girişimlerde bulunmuş, Hobsbawm'ın deyişiyle "yurttaş⁴⁴⁷ harekete geçiren ve yurttaş nüfuz eden bir devlet" ile "eğitim sisteminde endoktrinasyona açık bir kitle" oluşturmaya çalışmışlar.⁴⁴⁸ Bu araçla yapılmak istenen; hem merkezi iktidarlara itaatkar hem de merkezin değerlerini kendi değerleri olarak gören eğitilmiş bir kitlenin meydana getirilmesi olmuştur.⁴⁴⁹ Modern, modernleşen veya modernleşmeye çalışan toplumlar, bu zaman diliminde "Hayali Cemaat"ler inşa etmeyi de dert edinmiş, muhayyel cemaat, icat edilen geleneklerin bir alt türü olarak işlev görmüştür. Bayrak ve marş benzeri imgelerle somutlaştırılan ve biçim kazandırılan yeni ideolojiler, hedef bir kitleye kabul ettirilmeye çalışılmış, önce hedef kitle iktidar sahipleri tarafından belirli bir biçimde hayal edilmiş ya da tasarlanmıştır. İkinci aşamada hedef kitlenin kendisini verili kimlik çerçevesinden değerlendirmesi temin edilmiş, hayal edilen veya tasarlanan cemaatin somut hale gelmesi için çalışmalar yapılmıştır.⁴⁵⁰ Bu tarihlerde bir de geleneklerin icad edilmesi mevzusu görünür olmaya başlamış,⁴⁵¹ özellikle XIX. yüzyılda büyük güçler, sembolizm ile törenselliği ziyadesiyle ön plana çıkarmış, devletler resmi efsane haline getirdikleri figürleri plastik öğelerle vurgulamış; nişan, bayrak, marş ve benzeri duygusal araçlar, yeni gelenekler olarak icad edilmiş, bunlara fazlasıyla

⁴⁴⁶ Bu meseleyi ziyadesiyle önemseyen Osmanlı da eğitimin en temel meselesi veya kaygısı olarak; merkezi iktidarın benimsediği değerlerini içselleştirmiş, itaatkar ve yetkin yöneticiler yetiştirmeyi görmüştür. Zamanın Maarif Nezaretinin bütün yüksekokullara gönderdiği bir genelgede; mezun olacak öğrencilerin "iyi karakterli ve iyi yetişmiş, devlet ve memleketlerine hiç tereddütsüz hizmete hazır" olmalarının ne kadar önemli olduğu hatırlatılmıştır. II. Abdülhamid zamanında okuyan gençlerin "zararlı" düşüncelerden korunmasının gerekliliği ileri sürülmüş, gençlerin yurtdışına eğitim için gitmelerine müsaade edilmemiştir. Bu eğilim, iktidarın son demlerinde sultanda iyice belirginleşen bir hassasiyet haline gelmiştir (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.110-111).

⁴⁴⁷ Condorcet'e göre 'insan yurttaş olarak doğmaz, eğitim ve bilgilenme yoluyla yurttaş olur' (bkz. Catherine Wihtol De Wenden, "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip hem Ortak", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.42). Kimilerine göre ise gerçek anlamda bir yurttaşlık olmadığı zaman demokrasi aldatmacadan başka bir şey ifade etmez (bkz. Charles Urjewicz, "Güney Kafkasya Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.105).

⁴⁴⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.107-108.

⁴⁴⁹ a.g.e., s.108.

⁴⁵⁰ Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s.20-21.

⁴⁵¹ Geleneklerin icadını kavramsal düzeyde literatüre kazandıran Hobsbawm, onu şu şekilde tanımlamaktadır: "Hızlı toplumsal değişim sonucunda toplumda 'eski' geleneklerin içine oturduğu sosyal örüntünün zayıflaması veya yok edilmesi... (durumunda) ...tarihsel malzemenin tümüyle yeni dürtülere cevap veren icadı için kullanılması" (Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s.20).

değer verilmeye başlanmıştır.⁴⁵² Hobsbawm'a göre bu gelenekleri icad etme durumunun esas olarak XIX. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte gözle görülür bir biçimde belirginleşmiştir.⁴⁵³

Dünya genelinde XIX. yüzyıl aynı zamanda St. James Sarayı'ndan Meiji Sarayı'na kadar neredeyse bütün dünyada tam anlamıyla standartlaştırılmış merasimler dönemi olarak kayda geçmiştir.⁴⁵⁴ Bu dönemde ortaya çıkan tüm farklılaşmalara rağmen Osmanlı, Avusturya Macaristan, Rusya ve Japonya gibi devletler imparator kültürünü oluşturma bağlamında ortaklaşmışlar. Rusya'da I. Nikola (1825-1855) ile III. Aleksander'ın inşa ettikleri "*kutsanmış çar*" imgesine benzer bir imge, Osmanlı tahtında bulunan II. Abdülhamid tarafından "*zat-ı akdes-i hümayun*" biçiminde padişahın unvanları arasında kullanılmış, bu unvan önceki dönemlere göre daha fazla ön plana çıkarılmıştır. Yine başka devletler tarafından kullanılan "*Kutsal Rus Toprağı*" veya "*Kutsal Tyrol Toprağı*" şeklindeki nitelendirmeler Osmanlı'da "*İsm-i Mukaddes-i Devlet-i Aliyye*"ye karşılık gelmektedir.⁴⁵⁵ Aynı şekilde İngiliz hakimiyeti altında bulunan topraklarda "*Long Live the Queen*" (kraliçe çok yaşa!) veya Japon topraklarında yankılanan "*Tenno heika banzai!*" sözleri Osmanlı'daki "*padişahım çok yaşa*" mottosuyla benzerlik göstermektedir.⁴⁵⁶

Osmanlı'da genel olarak II. Abdülhamid dönemine isabet eden 1875-1914 arasındaki dönem, dünya düzleminde hem yeni bir tür emperyalizmin türemesine tanıklık etmiş, hem de çok daha eski olan tarihsel nedenlerden dolayı İmparatorluk Çağı olarak adlandırılmıştır. İmparatorluk Çağı, aynı zamanda sömürgeci imparatorluk çağı olarak da nitelendirilmektedir. Bu zaman diliminde Avrupa'da Almanya, Avusturya, Rusya, Osmanlı ve (Hindistan'ın efendileri sıfatıyla) Britanya yöneticileri, "*İmparator*" unvanına sahip olduklarını iddia etmişler.⁴⁵⁷

⁴⁵² Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, s.24.

⁴⁵³ Erik Hobsbawm, Terence Ranger, *Geleneğin İcadı*, (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, s.305.

⁴⁵⁴ Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, s.29.

⁴⁵⁵ a.g.e., s.30.

⁴⁵⁶ a.g.e., s.36. (ayrıca bkz. Deringil, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, s.57-58).

⁴⁵⁷ Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı 1875-1914*, s.67,68.

II. 5. İkinci Abdülhamid'in Tahta Çıkışı: Meşrutî Monarşiden Mutlakîyetçiliğe Yöneliş

II. Abdülhamid, siyasal İslamcılık açısından ulu hakan olarak görülüp,⁴⁵⁸ siyasal bir simge haline dönüştürülmekteyken,⁴⁵⁹ modernleşmeci yazında genel itibarıyla Tanzimat'la birlikte başladığı düşünülen batılılaşma ve modernleşme politikalarını tersyüz eden, onlardan vazgeçen ve esas olarak da "gerici" bir sultan⁴⁶⁰ olarak görülüp, değerlendirilmektedir.⁴⁶¹ Fakat Nadir Özbek'in de dile getirdiği gibi II. Abdülhamid dönemi ile ilgili yapılan çalışmalar, özellikle son dönemlerde, önemli bir değişim geçirmiştir. Yazar'ın da belirttiği gibi daha önce "*İslami ve laik kesimler arasında ideolojik bir bölünmenin gölgesinde şekillenmiş olan "Kızıl Sultan mı, Ulu Hakan mı?" kutuplaşması, akademik tarihçilikte büyük oranda aşılması*".⁴⁶²

⁴⁵⁸ Yılmaz, a.g.e., s.s.1.

⁴⁵⁹ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.17. Aican Tayla, günümüz Türkiye'sinde Osmanlı nostalgisinin halen canlı tutulmaya devam edildiğini, 2012 yılında Recep Tayyip Erdoğan tarafından ortaya konulan bir örneğin meseleyi daha anlaşılır kıldığını ve bu noktada anahtar görevi gördüğünü ifade etmektedir. Yazar, 27 Mayıs 2012 yılında TT Arenada AKP tarafından organize edilen etkinlikte Erdoğan'ın posterinin yanında II. Abdülhamid'in posterinin de asıldığını, posteri asılan sultanın, Osmanlı'nın son döneminin en önemli figürlerinden biri olduğunu, padişaha olarak tahta çıktığı zaman liberal reformlar sözü verdiği için muhafazakarlar tarafından şüpheyle karşılandığını, ve verdiği bu sözlerden sonra iktidara geldiğinde II. Abdülhamid'in Osmanlı'nın ilk anayasasını kabul ederek, anayasal monarşi ile imparatorluğu yönetmeye de başladığını ifade etmektedir (bkz. Aican Tayla, **I'AKP et l'autoritarisme en Turquie: une Rupture Illusoire**, Confluences Méditerranée 2012/4 (no.83), p.87-97, s.190).

⁴⁶⁰ Leu Chantre, II. Abdülhamid'in Avrupalıların gözünde "*İslami gericiliğin*" sembolü olarak görüldüğünü iddia etmektedir. Chantre, sultanın 1876 yılında ilan edilen anayasayı yürürlükten kaldırarak Tanzimat reformları dönemini sonlandırdığını, etrafına topladığı dini figürlerle imparatorluğu bir otokrat olarak yönettiğini savunmaktadır. Yazar, sultanın aslında binyıl konteksi bağlamında Avrupa tarafından provoke edilen ve bütün Müslümanları kendi koruması altında bir araya getirmeye çalışan "*gizli sultan*" olduğu tezini işlemektedir (Lue Chantre, "*Entre Pandémie et Panislamisme*", **Archives de Sciences Sociales des Religions**, Juillet-Septembre 2013, p.165-189, s.172).

⁴⁶¹ Yılmaz, a.g.e., s.1. Deringil, XIX. yüzyıla ilgili yapılmış ve resmi tarih yazıcılığı olarak nitelediği çalışmaların, Tanzimat Dönemi'nin sözüm ona "*Batıcılığı*" ve "*devrimciliği*"yle Abdülhamid döneminin "*tutuculuğu*"nu sürekli olarak bir karşıtlık içinde ele almalarının, "*düzmece ve zoraki bir karşıtlık*" olduğunu ileri sürmektedir (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.186). Mardin de birçok araştırmacının sultanın parlamentoyu kapattıktan sonraki dönemini "*istibdat*" sözcüğü ile nitelendirdiğini, fakat II. Abdülhamid devrinin, 1839 Tanzimat Fermanı'nın ilanından itibaren yapılan değişikliklerin odak noktası mesabesinde olduğu bir zaman dilimine tekabül ettiğini dile getirmektedir (Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.91).

⁴⁶² Nadir Özbek, "*Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme*", **Türkiye Araştırma Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s.71. II. Abdülhamid üzerine yapılan çalışmalarda yıllarca bu tartışmalar yapılmış, duygusallık gelişen yaklaşımlara yansımış "*Ulu Hakan*", "*Kızıl Sultan*" tanımlamaları üzerinden kimileri onu fazlasıyla överken, kimileri de onu bütün kötülüklerin müsebbibi olarak göstermiştir (bkz. Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s.5).

1876-1909 yılları arasını kapsayan, XIX. yüzyılın tüm karmaşasını, dinamiklerini ve değişkenlerini içinde barındıran otuz üç yıllık II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı için modern devlet inşasına yönelik uzun zamandan beri gerçekleştirilen bürokratik reformların devam ettirildiği, dünya ekonomik sistemine yarı çevre ülke olarak entegre olmanın iyice belirginleştiği bir sürecin en merkezi mekanı olarak ön plana çıkmıştır. Bu dönemi, hem altyapısal iktidar açısından hem de kolektif iktidar açısından önemli değişimlerin yaşandığı tarihi bir çerçeve olarak değerlendirmek mümkündür.⁴⁶³

Osmanlı, öyle bir zaman diliminden geçmektedir ki 1876 yılında üç farklı sultan tahtta bulunmuş, fakat bunlardan ikisi iktidarlarını kaybetmek durumunda kalmıştır.⁴⁶⁴ Önce Sultan Abdülaziz iktidardan düşürülmüş, saltanat kanunu gereğince hanedanın en yaşlı erkeği olması hasebiyle Murad Efendi, V. Murad adıyla tahta çıkarılmıştır.⁴⁶⁵ Ama kısa zamanda gelişen olaylar neticesinde V. Murad da iktidardan indirilmiş ve onun yerine şehzade Abdülhamid 31 Ağustos 1876'da tahta çıkarılmış ve 33 yıl boyunca bu görevi ifa etmeyi ve tahtta kalmayı başarmıştır.⁴⁶⁶

II. Abdülhamid'in iktidarda kaldığı otuz üç yıl (1876-1909) Osmanlı'nın kritik bir dönemine tekabül etmektedir. Bu dönemde imparatorluk bir taraftan bir değişim sürecinin içinde yer alırken, diğer taraftan parçalanmayla karşı karşıya bulunmuştur.⁴⁶⁷ Fakat modernleşme çerçevesinde değerlendirebilecek bir teşebbüs olarak reformlar, II. Abdülhamid döneminde de merkezi bir siyasa ve idari olarak uygulamalara sirayet eden bir etken olmuş, Yeğen'in ifadesiyle, adeta yapısal bir zorunlulukmuş gibi sürdürülmüştür. Öyle ki eğitim, hukuk ve iletişim gibi alanlardaki reformlar sultan tarafından anayasanın askıya alınmasına rağmen 1878-1908 yılları arasında da devam ettirilmiştir.⁴⁶⁸

---

⁴⁶³ Yılmaz, **a.g.e.**, s.40-41.

⁴⁶⁴ Findley, **a.g.e.**, s.255. (ayrıca bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.18-19; Nizamettin Nazif Tepedenlioğlu, **Sultan Abdülhamid ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar**, Toker yayınları, İstanbul, 1989, s.481; Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.7-8).

⁴⁶⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, C.VIII, Türk Tarih Kurumu, 1988, s.1-2. (ayrıca bkz. Demiroğlu, **a.g.e.**, s.11).

⁴⁶⁶ Findley, **a.g.e.**, s.255. (ayrıca bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.18-19; Tepedenlioğlu, **a.g.e.**, s.481; Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.7-8).

⁴⁶⁷ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, s.24. (ayrıca bkz. Kushner, **a.g.e.**, s.20).

⁴⁶⁸ Yeğen, **a.g.e.**, s.49.

II. Abdülhamid, tahta çıktıktan hemen sonra 1876 yılında anayasaya dayalı rejime geçişi onaylamıştır.⁴⁶⁹ Ancak Mithat Paşa tarafından hazırlanan ve sultana sunulan metnin içinde yer alan ıslahatlar; cariyeye ve kölelerin azad edilmesi, sarayın harcamaları için ayrılacak paranın belirlenmesi, paranın bu şekilde tahsis edilmesi gibi meseleleri kapsamış, Osmanlı yönetiminde istibdadı kaldırmayı hedeflemiş, onun yerine meşrutî idarenin inşa edilmesini öngörmüştür. Fakat II. Abdülhamid'in hazırladığı anayasa metninde bu hususlar es geçilmiş, başvekalet meselesine hiç değinilmemiş, meşveret sözü de hiçbir yerde dile getirilmemiş, daha önceki bütün cülus merasimlerinde devletin ıslah edilmesiyle ilgili birçok defa ilan edilen hükümler ile hiçbir zaman uygulamaya konulmayan reformlara yer verilmiştir. Saib'e göre sultan parlak sözlerle halkı resmen "*aldatmaya*" çalışmıştır.⁴⁷⁰

İlan edilen meşrutî rejimin dayanağı olarak da Meclis-i Mebusan'ın açılması kararlaştırılmıştır. Bu meclis, kendinden önceki dönemlerde ilk olarak 1860'larda vilayetlerde idari meclisler olarak tesis edilen temsil kurumlarının genişletilmiş bir biçimi olarak tasarlanmıştır.⁴⁷¹ 1876 yılında II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından

---

⁴⁶⁹ Matthieu Rey, "*un Parlementarisme Oriental Eléments pour une Histoire des Assemblées au Moyen-Orient des Années 1850 aux Années 1970*", **Revue d'histoire Politique**, 2012/1, p.162-176, s.164. Palmer, bu anayasa taslağının 1831 yılında Belçika'da anayasa ile kurulan parlamenter monarşiye çok benzediği ifade etmektedir. Belçika bu anayasa metnini daha önce Fransa ve İngiltere'den almıştır (Palmer, **a.g.e.**, s.231). Osmanlı tahtına yeni çıkan padişah, Süleyman Tevfik'in ifadesiyle, "*evvelce verdiği söz üzerine*" sadrazam Midhat Paşa'nın direktmesiyle Kanun-ı Esasî'yi ilan etmiş, Mebusan Meclis'inin açılmasını kabul etmiştir. Tevfik, bu girişimlerine rağmen, II. Abdülhamid'in mutlak iktidarı eline geçirmek istediğini ve bunun için uygun fırsat kollamaya başladığını ileri sürmektedir (Tevfik, **a.g.e.**, s.22.) Bozarslan ise Şükrü Hanioglu'nu referans vererek, ilan edilen anayasanın zaman içinde özerk bir otokrasi haline gelen sultana karşı bir denge unsuru olarak görev yapan Tanzimat bürokratlarına karşı ilan edildiğini ifade etmektedir (Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Empire a Nos Jours**, s.170). İlan edilen Kanun-ı Esasî, 1839'daki Gülhane Fermanı'nın yaşanan Osmanlı-Mısır krizinin bir yansıması olarak ortaya çıkması gibi, güncel bunalımlar karşısında oluşan doğal bir yansıma olarak değerlendirilmekte, araştırmacılar, II. Abdülhamid'in Anayasaya verdiği destek beyanlarını, sultanın tahta çıkmak için geliştirdiği bir taktikten ibaret olarak görmektedir (Findley, **a.g.e.**, s.257). Bununla beraber II. Abdülhamid'in kendi oluşturduğu ya da oluşturmak durumunda kaldığı sistemin meşrutîyet rejimiyle benzerlikleri ve seleflerinden kalan reformcu mirasla güçlü bir bağlantısı da müşahade edilmektedir. Özellikle saltanatının ilk yıllarında II. Abdülhamid, öncelikle idarenin kalitesini yükseltme hedefiyle oldukça çoşkulu bir reformcu ve kanun koyucu olarak görünmüştür (Findley, **a.g.e.**, s.259).

⁴⁷⁰ Saib, **a.g.e.**, s.64.

⁴⁷¹ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.134. Yani aslında meşrutîyet hareketi padişahın değil, Babıalî'nin mutlakîyetçiliğine karşı gelen ama Babıalî bürokrasisi içinde yetişen başka bir kadro tarafından tasarlanmış ve başarıya ulaştırılmıştır (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.303. İddialara göre şehzade Abdülhamid tahta çıkmadan önce Yeni Osmanlılar grubu ile irtibata geçmiş ve bağlantılar kurmuştur (bkz. Roderic H. Davison, **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Cambridge University Press, New York, 1973, s.317). Bu dönemin ilk başlarında Mithat Paşa ile Hüseyin Avni Paşa anlaşmış olduklarından siyasal güç esas olarak Babıalî'nin (İktidarın merkez değişikliği yaşamada önemli bir aktör haline gelen Babıalî'nin veziriazamlık konağı olarak hizmet

sonra Batılı anlamda bir anayasanın ilan edilmesiyle birlikte bir yasama meclisinin kurulmasının kabul edilmesi, uzun zamandan beri devam eden reform süreci açısından önemli bir aşamaya geçildiğinin işaret olarak kabul edilmiştir.⁴⁷² Bu anayasa ile birlikte kuruluşundan beri mutlakiyet ile yönetilen imparatorluk, kısa bir süreliğine de olsa, meşrutiyet yönetimine geçmeyi denemiştir. Anayasanın 42 ile 59 arasındaki maddelerine göre Meclis-i Umumi'nin açılmasına karar verilmiş, 60 ile 80. maddelere göre bu yapının Heyet-i Ayan ve Heyet-i Mebusan adlı iki meclisten müteşekkil olması kabul edilmiştir. Heyet-i Ayan meclisini oluşturacak üyeleri padişahın ataması uygun görülmüş, Heyet-i Mebusan meclisinin üyelerinin ise seçimler yoluyla belirlenmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷³

23 Aralık 1876 tarihinde kabul edilen ve ilk anayasa olma hüviyetine haiz olan Kanun-i Esasi'ye göre parlamenter sistem kurulacak, her 50.000 erkek için 1 mebus seçilecektir.⁴⁷⁴ Osmanlı merkezi iktidarı, 28 Ekim 1876 tarihinde geçici bir talimatname neşretmiştir. Bu talimatname çerçevesinde oluşacak meclis için Müslüman ve Müslüman olmayanlardan toplam 130 mebus kontenjanı belirlenmiştir. Ayan Meclisi'nin de 26 üyeden oluşması kararlaştırılmıştır. Bu meclisin üyeleri doğrudan Padişah tarafından atanacağından seçim yalnızca Mebusan Meclisi üyeleri için yapılacaktır. Yeni çıkartılan bu talimatnameye göre mebuslar iki dereceli bir seçimle seçilecekler. Meclis mebuslarını seçecek olan ikinci seçmenler halka seçtirilmemiş, onun yerine daha önce teşkil edilmiş olan kaza, liva ve vilayet idare meclislerinin üyeleri ikinci seçmen olarak değerlendirilmiş, bu yerel organların Meclis'e mebuslar seçmesi uygun görülmüştür. Ama belirlenen mebus kontenjanı bu

---

vermeye başlaması ilk olarak 1654 yılında gerçekleşmiştir) (bkz. Tekeli, İlk, **a.g.e.**, s.25) bünyesinde kalmaya devam etmiştir (Öke, **Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.96).

⁴⁷² Yeğen, **a.g.e.**, s.49. Filibeli Ahmed Hilmi, II. Abdülhamid'in hilafet ve saltanatta kaldığı süre boyunca ellindeki bütün güçlü araçları kullanarak fikir hürriyetini, düşünceyi, istidatı ve eleştiriyi engellemeye çalıştığını iddia etmiştir. Yazar, sultanın Müslüman Osmanlıları aydınlanmamış bir toplum durumuna düşürmek için elinden gelen her şeyi yaptığını ileri sürmüştür. II. Abdülhamid'in bir "*dai sevdası*" olduğunu belirten yazar, bunun da bir biçimde hürriyet ve meşrutiyeti engel olmak olduğunu dile getirmektedir. Ahmed Hilmi, "*diyebiliriz ki: memleketinin yarısını feda etmekle meşrutiyeti kabul arasında muhayyel bırakılsa, Abdülhamid birinci şıkkı kabul etmekte tereddüt*" etmez (Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Senüsiler ve Sultan Abdülhamid**, (Haz: İsmail Cömert), Ses Yayınları, İstanbul, 1992, s.67).

⁴⁷³ İncalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.750.

⁴⁷⁴ DüNDAR, **a.g.e.**, s.94-95.

meclislerden gelen üyeler ile dolamadığından Mebusan Meclisi 100 kadar üye ile toplanabilmiştir.⁴⁷⁵

Osmanlı Meclis-i Mebusanı, II. Abdülhamid'in onaylamasıyla 19 Mart 1877'de ilk kez olarak toplanmıştır.⁴⁷⁶ İlk parlamentonun süresi 28 Haziran'da sona ermiş, ikincisi ise yapılan yeni seçimlerden sonra 13 Aralık'ta toplanmıştır.⁴⁷⁷ 1876 anayasasına uygun olarak açılan Osmanlı meclisi, Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ancak iki kısa oturum yapabilmıştır.⁴⁷⁸ İmparatorluğun dört bir yanından gelen mebusların çoğunluğunu vilayet idare meclislerinin seçimle gelen üyeleri arasında valilerce veya meclis üyelerinin ortak kararıyla seçilen kişiler oluşturmuştur.⁴⁷⁹ Yeni açılan Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na gelen bu üyeler, ilk olarak temsil ettikleri vilayetlerin problemlerini ortaya koyarak işe başlamışlar. Taşrada daha önce kurulmuş olan yerel meclislerin otuz yıllık geleneği mebuslara hem bir müzakere alışkanlığı hem de demokratik bir cesaret kazandırmış görünmektedir.⁴⁸⁰ İncalık ve Seyitdanhoğlu, Osmanlı Meclis-i Mebusanı'na gelen vekillerin daha önce kurulmuş olan vilayet meclislerinin seçimle gelen üyelerinden oluşmasının, Osmanlı'nın 1839 yılından itibaren harcadığı çabalarının boşa gitmediğinin bir göstergesi olduğunu

⁴⁷⁵ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.93. (Ahmed Saib, yapılan ilk toplantıda Meclis-i Mebusan azalarının miktarı yüz on beş kişiden oluştuğunu, bunların 46'sının Hıristiyan ve Musevi ve 69'nun da Müslüman olduğunu belirtmektedir (Saib, **a.g.e.**, s.158).

⁴⁷⁶ Avrupalı bir yazar o günleri şu şekilde resmetmektedir: "*Kanun-i Esasi uyarınca Mart 1877'de Meclis-i Umumi'yi topladı. Hayal etmesi güç bir kakofoni ile sonuçlandı: yüzlerce Türk, Ermeni, Yunanlı, Arnavut, Slav, Arap ve Kürt milletvekilleri temsil hakkı talep ederek, nazırların, mareşallerin ve sarayın hareketlerini var güçleriyle kendi dillerinde eleştiriyorlardı! Bu, Abdülhamid'in dayanabileceği bir durum değildi ve bu şeytani kurumu ortadan kaldırmakta gecikmedi*" (Bareilles, **a.g.e.**, s.150).

⁴⁷⁷ Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: Metin Kıratlı), TTK, Ankara, 2007, s.168.

⁴⁷⁸ Geogon, **Aux Origines du Nationalisme Turc Yusuf Akçura (1876-1935)**, s.11. Osmanlı Devleti'nin parlamenter sistem çerçevesinde açılan ilk meclisinde görev yapmak üzere 115 mebus seçilmiştir. Bu mebusların 48'i Müslüman olmayan milletlerin temsilcilerinden oluşmuştur. Müslüman olmayan milletvekillerinin sayısı oransal olarak Meclis'in %42'sine denk düşmüştür (Dündar, **a.g.e.**, s.94-95). Yeni açılan bu parlamentoya gelen mebuslar göz önüne alındığında ilk bakışta sınıfsal temellerden ziyade etnik temellere dayanmış olduğu anlaşılmaktadır (Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.95). Osmanlı'nın ilk parlamentosu siyasal gruplardan ziyade tek tek vilayetlerden gelen temsilcilerden oluşmuştur. Nasıl ki vilayet idare meclisleri bütün kusura rağmen ilk yönetime katılım örneğini teşkil etmişse aynı şekilde 1877'de açılan Meclis-i Mebusan da siyasal katılımın ilk örneğini teşkil etmiştir. Meclis-i Mebusan esasında daha önce vilayetlerde kurulan idare meclislerinde oluşturulmuş olan bir geleneğin üzerine oturmuştur (Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.96).

⁴⁷⁹ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.22. (ayrıca bkz. Kısakürek, **a.g.e.**, s.128; Kayalı, **a.g.e.**, s.27; Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.92; Haslip, **a.g.e.**, s.105; Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.19; Koloğlu, **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, s.30-31).

⁴⁸⁰ Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, s.22.

ifade etmektedir.⁴⁸¹ Aslında bu yerel meclisler ile yeni açılan merkezi meclis, Mann'in kavramsallaştırdığı alt-yapısal iktidar anlayışına benzer bir biçimde iktidarı topluma doğru genişletmiş, topluma da bu meclisler vasıtasıyla iktidarı denetleme imkanı vermiştir. Ayrıca anayasal bir rejime geçilmesi de devletin alt-yapısal iktidarının bir göstergesi olmuş, meclis ve anayasa bu bağlamda birbirlerini tamamlamıştır. Ancak, bu süreç kesintiye uğramış, sultan modern bir alt-yapısal iktidar için şartların olgunlaşmasına izin vermemiş, geleneksel Osmanlı devlet/toplumunun modern devlet/topluma dönüşmesinin yolunu tıkamıştır.

II. Abdülhamid dönemini Abdülmecid ile Abdülaziz dönemlerinden farklı kılan en önemli durumlardan biri, II. Abdülhamid'in, bu iki padişahın tersine, kişisel bir iktidar kurması, bu padişahların yaptığı gibi elindeki yetkileri göreve getirdiği sadrazamlar ile etrafındaki ricale devretmemesi olmuştur. Halbuki sabık sultanların yetkilerini devrettikleri Tanzimat Dönemi'nin kadroları, padişahların bu yetkilerini kullanarak Osmanlı'da "*aydın dikta*" dönemini icra etmişler.⁴⁸² Aslında bu durum II. Abdülhamid'in tahta çıktığı 23 aralık 1876 tarihinden 13 Şubat 1878'e tarihine kadar da geçerli olmaya devam etmiştir. Bu zaman aralığında II. Abdülhamid'den ziyade, Mithat Paşa ve arkadaşlarının⁴⁸³ meşrutiyetçi anlayışları yönetimde etkin olmuştur. Fakat sultan 1878 yılından itibaren Babıali'nin yani hükümetin yönetimdeki etkinliğini kırmış, saltanat merkezini yeniden saraya taşımayı başarmıştır. Sultan, bu tarihten sonra 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile iktidarının sınırlanmasına kadar saltanatın ve yönetimin tek karar mercii olarak imparatorluğun hem iç hem de dış siyasasını belirlemiş, imparatorluktaki her şeyi yönlendirmiştir.⁴⁸⁴ Kısacası II.

⁴⁸¹ İncalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.384.

⁴⁸² Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.303.

⁴⁸³ Sultan, tahta çıktıktan kısa bir süre sonra kendisine karşı muhalif bir anlayış gelişmeye başlamıştır (bkz. Ryan Gingeras, **Sorrowful Shores, Violence, Ethnicity and the End of Ottoman Empire 1912-1923**, Oxford University Press, New York, 2011, s.14). Niyazi Berkes, sultan ile Mithat paşa arasında var olması muhtemel olan başka bir farklılığa dikkat çekmekte ve "*ihhtimal ki Mithat Paşa'nın Bektaşî oluşuna karşılık Abdülhamit Nakşibendi idi*" demektedir (Berkes, **a.g.e.**, s.160). Karpat ise sultanın Rifaiye, Mevleviye ve kendisini destekleyen diğer sufi tarikatlar ile ilişkisinin bulunduğunu, fakat zamanının tanınan kimi Kadiri ve Nakşibendi şeylerini tutuklattığını, bunları baskılara maruz bıraktığını öne sürmektedir (Kemal H. Karpat, **İslam'ın Siyasallaşması**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.39).

⁴⁸⁴ Vahdettin Engin, **Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, Yeditepe, İstanbul, 2010, s.1.

Abdülhamid, sarayı Osmanlı yönetiminde gücün yegane merkezi haline getirmeyi başarmıştır.⁴⁸⁵

II. 6. Batılı Devletlerin Osmanlı'yı Ekonomik Anlamda Çevreleştirmesi ve Duyun-u Umumiye

Osmanlı iktisadi bakımdan zaman içerisinde Avrupalı devletlerle ziyadesiyle iç içe geçmiş bir ekonomiye sahip olmuştur. Avrupalı devletlerle yaşanan bu ekonomik entegrasyon, Osmanlı tebaası olan Hristiyanların iktisadi durumunu Osmanlı tebaası olan Müslümanlarınkinden daha iyi duruma getirmiştir.⁴⁸⁶ Osmanlı'nın Hristiyan ve Yahudi unsurları yabancı sermaye ile girdikleri iletişim sayesinde önemli bir etki oluşturmaya başlamış, yabancıların da destekleriyle çok çabuk kalkınmış, sosyal piramidin en altında yer alan ve zimmi olarak tanımlanan bu unsurlar, artık en çok kazanan sosyal tabaka konumuna yükselmiş, bu sayede önemli bir konum elde etmişler.⁴⁸⁷

XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı ile Batılı devletlerarasında koşulların da dayatmasıyla ekonomik olarak yeni koşullar ortaya çıkmıştır. Bu çerçevede 1838'de uluslararası ticarete yön veren hükümlerde köklü değişikliklere gidilmiştir.⁴⁸⁸ Osmanlı'nın Mısır krizinde İngilizlerin vermiş olduğu desteğin ekonomik bedeli olarak imzaladığı Baltalimanı Anlaşması,⁴⁸⁹ defalarca değişikliklere uğrayan ve her defasında Osmanlı'nın ekonomik olarak daha çok sömürülmesine neden olan geleneksel kapitülasyon sisteminin iki tarafın mutabakata (Osmanlıların diyet olarak imzalamak zorunda kaldığı) vardığı ticari anlaşmalarla izin vermiştir.⁴⁹⁰ İngiltere ile Osmanlı arasında imzalanan bu anlaşma, sanayi devrimini sürekli olarak geliştirmeye devam eden İngiltere'ye Osmanlıların verdiği en ağır kapitülasyon imtiyazlarını kapsamıştır.⁴⁹¹ Anlaşmalar çerçevesinde diğer ülkelere de verilen bu imtiyazlar, imparatorluğun ekonomisini dışa açık bir pozisyona sokmuştur.⁴⁹² Bu anlaşmalar

⁴⁸⁵ Bozarslan, *Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours*, s.170.

⁴⁸⁶ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922*, s.113.

⁴⁸⁷ Ülken, *a.g.e.*, s.33.

⁴⁸⁸ Findley, *a.g.e.*, s.187.

⁴⁸⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı'da Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Seçme Eserler II, Kültür yayımları, İstanbul, 2009, s.38.

⁴⁹⁰ Findley, *a.g.e.*, s.187.

⁴⁹¹ İdris Küçükömer, *Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması*, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.71.

⁴⁹² Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.56.

neticesinde yabancı devletlere verilen kapitülasyonlar, ilgili devletlere bir lütuf olarak verilmemiş, bir zorunluluğun sonucu olarak katlanılmıştır.⁴⁹³

Osmanlı, XIX. yüzyılda yed-i vahit olarak adlandırılan tekel usulünü uyguladığından, Batılı tüccarların Osmanlı sınırlarında rahat bir şekilde ticaret yapmalarını engellemeyi başarmıştır. Ancak bu dönemde yasaklar ve gümrük vergilerinden dolayı Avrupa'daki kapıları kendine kapanmış bulan İngiltere, Osmanlı'nın koyduğu bu kısıtlamaların kaldırmasını ve serbest ticaret rejimine uygun olarak ticaret yapılmasını istemiştir.⁴⁹⁴ İngilizler, bu amaçlarına Balta Limanı Antlaşmasıyla ulaşmış,⁴⁹⁵ bu anlaşma uyarınca Osmanlı, ithalat ve ihracat vergilerini (yabancılar, artık %5 gibi düşük bir gümrük resmi ödedikten sonra Osmanlı topraklarına istedikleri malı sokma hakkı elde etmiş, bu malları serbest bir biçimde satabilme hakkına kavuşmuşlar) düşük oranlarda tutmuş, "*Yeddi Vahit*" sistemini,⁴⁹⁶ başka bir ifadeyle tekeli kaldırmış, İngiliz tüccarların neredeyse yerel tüccarlarla aynı ayrıcalıklara sahip olmasını sağlamıştır. 1838 anlaşması daha önce kapitülasyonların sağladığı ayrıcalıklar da dahil var olan bütün ayrıcalıkları teyit etmiştir. Bu anlaşma ve akabinde imzalanan anlaşmalar, Osmanlı pazarını sanayileşmiş Avrupa güçlerine tamamen açmıştır. Bu anlaşmalarla Osmanlı kendi imalatçılara öldürücü darbeyi bizzat devlet eliyle vurmuştur.⁴⁹⁷

Osmanlı'da ortaya çıkan koşullar sonucunda üretim güçlerinin tasfiye olması, devletin giderlerini karşılayacak gelirlerinin azalması, Tanzimat bürokratlarını dış borçlanmayı düşünmeye sevk etmiş, bu çerçevede adım atmalarına yol açmıştır. Osmanlı, 1854 yılında ilk kez dış borçlanmaya gitmiş,⁴⁹⁸ ilk olarak 3,3 milyon borçlanmıştır. Devlet, 1855'te 5,5 milyon Osmanlı altını değerinde İngiliz lirası

---

⁴⁹³ Küçükömer, **a.g.e.**, s.43

⁴⁹⁴ Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, C.II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976, s.4.

⁴⁹⁵ Pamuk, **Osmanlı'da Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, s.38.

⁴⁹⁶ Küçükömer, **a.g.e.**, s.72-73

⁴⁹⁷ Findley, **a.g.e.**, s.187-188. (aynca bkz. Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.56).

⁴⁹⁸ Osmanlı'nın dışarıdan aldığı borçlar bankalar aracılığıyla gerçekleştirildiği için ilk para akışı da, bu çerçevede bankacılık sektöründe yaşanmış, bunu demiryolları, maddencilik, ticaret, su gaz vb. alanlar da takip etmiştir. Bir taraftan borç vererek Osmanlı'ya giriş yapan yabancı sermaye diğer, taraftan da yatırımlar yoluyla Osmanlı'da etkisini göstermeye başlamıştır. Yabancı sermaye Osmanlı'da en fazla yatırımı %63,1 ile demiryollarına yapmış, ondan sonra bankacılık sektörüne %12 gibi bir yatırım yapmıştır (bkz. Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, TTK, 1994, s.15-16).

üzerinden borç almış ve ikinci borçlanmasını yapmıştır.⁴⁹⁹ Fakat zaman içerisinde artan borcu ödeyemeyecek duruma gelen Osmanlı,⁵⁰⁰ 1875 yılının Ekim ayında Mahmud Nedim Paşa vasıtasıyla borçların ödenmesini durdurduğunu dile getirerek ilk moratoryumunu ilan etmiştir.⁵⁰¹ Bu ekonomik iflas aynı zamanda tarım alanında da bir kriz olarak tezahür etmiş, imparatorluk genelinde 1873-1875 yılları arasında bir kıtlık ve açlık yaşanmıştır.⁵⁰² Osmanlı'nın Avrupalılardan aldığı borçları ödemeyeceğini açıklaması üzerine bir dönem İngiltere Başbakanlığı da yapmış olan Gladstone, daha sonra çokça söylenecek şu cümlesini dillendirmiştir: "*Geldikleri Asya'ya, pıllarını pırtılarını toplayıp geri gitmeleri*" gerekmektedir.⁵⁰³

1850'li yıllardan başlayarak Osmanlı Devleti'ne sermaye ihraç etmeye başlayan Avrupa kapitalizmi, 1870'lerde Osmanlı merkezi iktidarının borçlarını ödeyecek durumda olmaması nedeniyle imparatorluğa sıkıntı çıkarmaya başlamıştır.⁵⁰⁴ Osmanlı bu zaman diliminde artık, Ortaylı'nın ifadesiyle, yarı sömürge⁵⁰⁵ haline getirilmiş bir devlet durumuna düşürülmüştür. İmparatorluğun bu

⁴⁹⁹ Küçükömer, **a.g.e.**, s.74. Blaisdell, Osmanlı'nın, 1853-55 Osmanlı-Rus savaşında ortaya çıkan büyük harcamaları karşılamak amacıyla borçlanmaya gitmek durumunda kaldığını belirtmektedir (Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Duyun-u Umumiye"**, (Çev: Ali İhsan Dalgıç), Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.31). Parvus Efendi de Osmanlı'nın mali tutsaklığının Kırım savaşı ile başladığını öne sürmektedir (Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, (Der: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul, 1977, s.29).

⁵⁰⁰ Blaisdell, **a.g.e.**, s.9.

⁵⁰¹ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.301. (ayrıca bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.17-18; Bareilles, **a.g.e.**, s.78).

⁵⁰² Findley, **a.g.e.**, s.254. (Ayrıca bkz. Keyder, **a.g.e.**, s.70).

⁵⁰³ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.11. Gladstone liderliğindeki İngilizlerin 1880-1885 yılları arasındaki politikası, Osmanlıyı onlardan iyice soğutmuş, Osmanlı'nın denge politikası çerçevesinde Almanya'ya yönelmesine yol açmıştır (bkz. Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.34). Osmanlı arşivinde yer alan 1890 tarihli bir belgeye göre Ermeni örgütlerin gizlice para topladıkları, İngiltere Parlamentosu'nun Gladstone başkanlığında toplanmasından sonra Ermeni örgütlerinden seçilerek gönderilecek mebusların da katılacağı bir miting yapılacağı ve Gladstone'nun bunun üzerine konuşma yapacağı anlaşılmaktadır (bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, C.I, Ankara, 2004, s.229).

⁵⁰⁴ Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.56.

⁵⁰⁵ Fakat Faroqhi'ye göre yaşanan sıkıntılara rağmen Osmanlı hiçbir zaman Avrupa'nın sömürgeci imparatorluklarının bir parçası haline getirilememiş, ama XIX. yüzyılın sonlarına doğru imparatorluğun ne kadar bağımsız olduğu da tartışmalı hale gelmiştir (Faroqhi, **a.g.e.**, s.104). Şevket Pamuk da Osmanlı'nın esas olarak XIX. yüzyılda varlığını sürdüren ve Batılı devletlere göre çevre pozisyonunda bulunan diğer ülkelerden iki noktada ayrıldığını, bunlardan ilkinin Osmanlı'nın siyasi bağımsızlığını kaybetmemesi olduğunu, ikincisinin de imparatorluk genelinde siyasi dengeler açısından etkili olan merkezi bir bürokrasiye sahip olması olduğunu dile getirmektedir. Aslında bu yüzyılda sömürge haline getirilmemiş birçok ülke olmasına rağmen, bunların çoğu siyasi iktidarı ellerinde tutan büyük toprak sahipleri ile ticaret sermayesinin ittifakı çerçevesinde, bir şekilde emperyalist devletlerin, resmi olmasa da, parçası haline getirilmişler. Yani siyasi olduğu kadar ticari olarak da bu ülkeler, herhangi bir emperyalist devlete bağımlı hale getirilmişler. Fakat Osmanlı, bu

güçlere olan borcu yaklaşık olarak iki milyar Frank'a çıkmıştır.⁵⁰⁶ Dolayısıyla 1876 yılında II. Abdülhamid tahta çıktığında ekonomik olarak iflas etmiş bir imparatorluğun yönetimini devralmıştır.⁵⁰⁷ 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra tertip edilen Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı, sadece siyasi olarak değil ekonomik olarak da zor koşullarla boğuşmak durumunda kalmış, imparatorluğun borcu 254 milyon İngiliz lirasını bulmuştur. Bunlara ek olarak bir de Osmanlı'nın savaş dolayısıyla Rusya'ya savaş tazminatı olarak yaklaşık 800 milyon Frank ödemesine karar verilmiştir.⁵⁰⁸

Bu sıkıntılar içinde imparatorluğu idare etmeye çalışan sultan, 1881'e geldiğinde imparatorluğun borçlarını hak sahiplerine ödemeye karar vermiştir.⁵⁰⁹ Bundan bir süre önce, 1879'un Kasım ayında Galata'da iş yapan Osmanlı'nın yerli bankerleri, imparatorlukta borç olarak kalan paralarını almak için Babiali ile "*Rusumu Sitte*" namıyla bir mukavele yapmışlar. Bu mukavelelerin başarılı sonuç vermesi üzerine Avrupalı borç sahipleri de bağlı buldukları hükümetleri, aynı formülle alacaklarını Osmanlı'dan tahsil etmeleri için zorlamaya başlamışlar. Bunun üzerine Avrupalı devletler Osmanlı'yı Avrupalı alacaklılarla da benzer bir mukavele yapması için baskı altına almış ve en sonunda merkezi iktidarın elitlerini ikna etmeyi başarmışlar.⁵¹⁰

Osmanlı'nın Avrupalılara olan borçlarının nasıl ödeneceğiyle ilgili pazarlıklar neredeyse bütün bir yıl boyunca sürmüş, görüşmeler neticesinde 20 Aralık 1881 yılında Duyun-u Umumiye teşkilatının kurulmasına karar verilmiştir.⁵¹¹ Borçların

---

yüzyıl boyunca hiç bir emperyalist devletin tümüyle nüfuz alanı haline getirilememiştir (Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913**, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s.75). Keyder de Çin gibi Osmanlı'nın da sömürge haline getirilmeden periferileştirildiğini, sömürge devlet durumuna düşürülemeyen bu iki imparatorluğun "*zengin siyasal geleneklere sahip olmaları ve daha da önemlisi her ikisinde de bürokrasinin hakim sınıf olması*"nın tesadüf olmadığını dile getirmektedir (Keyder, **a.g.e.**, s.50). Osmanlı'da XIX. yüzyılın son çeyreğinde görev yapan Amerikalı bir diplomat da Osmanlı'nın, kavramın tam manasıyla hiçbir zaman hiçbir devletin sömürgesi haline gelmediğini öne sürmektedir (Cox, **a.g.e.**, s.678).

⁵⁰⁶ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.22.

⁵⁰⁷ Engin, **Pazarlık**, s.104.

⁵⁰⁸ Nicolaidis, **a.g.e.**, s.29.

⁵⁰⁹ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135. (ayrıca bkz. Engin, **Pazarlık**, s.104). Blaisdell, sadece yabancılarla değil, yerli alacaklıların temsilcileri ile de anlaşma yapıldığını dile getirmektedir. Fakat Muharrem Karamamesi, 1879 yılında Galata bankerleriyle yapılan anlaşmanın ilkelerinden daha geniş esaslar üzerine oturtulmuştur (Blaisdell, **a.g.e.**, s.9).

⁵¹⁰ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, s.199. (ayrıca bkz. Nicolaidis, **a.g.e.**, s.30).

⁵¹¹ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, s.81. (ayrıca bkz. Parvus Efendi, **a.g.e.**, s.35; Nicolaidis, **a.g.e.**, s.30; Keyder, **a.g.e.**, s.54; Bareilles, **a.g.e.**, s.79).

ödenmesinin şekli hakkında Avrupa devletleri ile bir anlaşmaya yapılmıştır. Bu anlaşmanın esasını da borç sahibi devletlerin denetiminde bir yapı inşa etmek oluşturmuştur.⁵¹² 20 Aralık'ta yayınlanan "*Muharrem Kararnamesi*"⁵¹³ ile bu kurumun yönetiminde "*İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Avusturya-Macaristan ile Osmanlı Bankası'nın temsilcilerinin*" yer alması kararlaştırılmıştır.⁵¹⁴ Teşkilatlanma, her ne kadar kağıt üstünde bir Osmanlı devlet dairesi gibi görünse de, aslında Maliye Nezaretinden büyük ölçüde bağımsız bir şekilde çalışmıştır.⁵¹⁵

1875 yılında ilan edilen iflasın etkilerinin iyice hissedilmeye başlandığı bir dönemde,⁵¹⁶ II. Abdülhamid'in imzaladığı Muharrem Kararnamesi ile ortaya çıkan Düyun-u Umumiye teşkilatlanması emperyalizmin koşulları içinde bürokrasideki batılılaşma hareketinin ekonomide ortaya çıkardığı kaçınılmaz bir sonuç olarak görünmektedir.⁵¹⁷ Bu kurumla birlikte Osmanlı ekonomisi dış denetim noktasında yeni bir aşamayla karşı karşıya gelmiştir. Bu yapı, imparatorluk toprakları üstünde çok önemli bir dış denetimin kurulduğunun bir göstergesi olarak görülmektedir.⁵¹⁸ Keyder'in de dile getirdiği gibi Düyunu Umumiye İdaresi'nin oluşturulması "*bürokrasi açısından, mali egemenliğin ve dolaylı olarak da meşruluğun kaybedilmesi*" anlamına gelmiştir.⁵¹⁹

⁵¹² Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135. (ayrıca bkz. Engin, **Pazarlık**, s.104).

⁵¹³ Padişah tarafından yayınlanan ferman hicri takvime göre Muharrem aya denk geldiğinde, bu karamameye Muharrem Kararnamesi denilmiştir (bkz. İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964, s.64. (ayrıca bkz. Koloğlu, **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, s.199; Nicolaidis, **a.g.e.**, s.30).

⁵¹⁴ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.22. (ayrıca bkz. Haslip, **a.g.e.**, s.175).

⁵¹⁵ Blaisdell, **a.g.e.**, s.13. Aslında XIX. yüzyılda Osmanlı'nın imzaladığı ticaret anlaşmaları, yaptığı dış borçlanmalar ve nihayetinde kurulan "*Düyun-u Umumiye*" idaresi ile Osmanlı maliyesi "*milli*" olma niteliğinden fazlasıyla uzaklaşmış, bir sömürge ekonomisi durumuna gelmiştir (Timur, **a.g.e.**, s.69.) Benzer düşünceleri Richard Horowitz de paylaşmaktadır. Horowitz, Tanzimat'ın en parlak dönemi olarak nitelediği 1850, 60 ve 70'lerdeki askeri harcamaları karşılamak ve bütçe açıklarını kapatmak için Osmanlı'nın dış kreditorlerden borçlanmaya gittiğini, özellikle 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra bu borçlanma yükünün arttığını, bu durumun bir krize dönüştüğünü ve Düyun-u Umumiye ile neticelendiğini dile getirmektedir. Yazar, karşılıklı anlaşma neticesinde kurulan Kamu Borçlanma İdaresi'nin yabancıların kontrolünde olduğunu ve bu yapının dışa bağımlı bir teşkilatlanmaya gittiğini, dolayısıyla da Osmanlı'nın egemenlik hakkına hanel getirdiğini dile getirmektedir (Richard S. Horowitz, "*International Law and State Transformation in China, Siam and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century*", **Journal of World History**, V.15, Number 4, December 2004, pp.445-486, s.461).

⁵¹⁶ Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.20.

⁵¹⁷ Küçükömer, **a.g.e.**, s.82.

⁵¹⁸ Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.56.

⁵¹⁹ Keyder, **a.g.e.**, s.56. Kapitalizmin Osmanlı Devleti'nde etkisini artırması ve üretim güçlerinin tasfiyesiyle birlikte batılılaşma hareketlerinin de etkisini artırması imparatorluğu, Küçükömer'in deyişiyle, "*kaçınılmaz*" bir biçimde Düyunu Umumiye Anlaşması'nı imzalamak zorunda bırakmıştır.

Osmanlı Devleti'nden alacağı bulunan Avrupalı temsilcilerden oluşturulmuş olan Düyun-ı Umumi'nin idari kadrosu, bu araçla imparatorluğun önemli birçok gelir kaynaklarını kontrol etme imkanına kavuşmuştur.⁵²⁰ Osmanlı, borçlular karşısındaki mali yükümlülüklerini kabul etmiş, yabancı bir alacaklılar konsorsiyumu mesabesindeki Düyun-u Umumiye'nin, ekonomisinin bir bölümüne nezaret etmesini ve buradan elde edilen gelirlerin borçlarının ödenmesi için kullanılmasına izin vermiştir. Alacaklıların temsilcilerince yönetilen bu yapı, genişlemiş Osmanlı bürokratik yapısı içinde bağımsız, paralel bir bürokrasi meydana getirmiştir. Öyle ki bu kurumun bünyesinde, alacaklıların borçlarının tahsili için vergi işleriyle uğraşan 5.000 civarında görevli çalıştırılmıştır.⁵²¹ Kurumun ortaya çıkardığı teşkilatlanma zaman içerisinde "*Osmanlı maliyesiyle rekabet edecek*" derecede genişlemiş ve Osmanlı'nın "*toplam kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birini kontrol eder*" duruma gelmiştir.⁵²² Her ne kadar tam olarak gerçekleşmemiş olsa da Avrupa'nın Osmanlı'yı ekonomik olarak çevreselleştirdiğinin en önemli göstergesi olan bu teşkilatlanma, Osmanlı bürokrasisinde paralel bir yapılanmanın ortaya çıkmasına yol açarak devletin siyasi egemenliğine de gölge düşürmüştür.

II. Abdülhamid, sabık sultanların yaptıkları borçlar neticesinde imparatorluğu getirdikleri noktayı tecrübe ettikten sonra dış borç yapmamaya özen göstermiş, devletin genel borç artışını çok düşük bir seviyede tutmuştur.⁵²³ Fakat bu siyasa rağmen, 1901 yılının Kasım ayında Fransızlar, Osmanlı'nın Fransa'ya olan 500.000 altın borcunu ödeyemediğini gerekçe göstererek Midilli adasını işgal etmiştir.⁵²⁴

Küçükömer, batılı emperyalistlerin borçlarının tahsili için verdikleri sert nota mukabilinde ekonomik açıdan devletin iflası olarak nitelendirilen Muharrem Karamamesi'nin 1881'de Abdülhamid tarafından ilanının, sultanın eseri olarak değil, önceden gelen tarihi bir gelişimin Osmanlı ekonomisini istila eden emperyalizmin kaçınılmaz bir sonucu olduğunu dile getirmektedir (Küçükömer, **a.g.e.**, s.78).

⁵²⁰ Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.20. (ayrıca bkz. Okuyan, **a.g.e.**, s.101). Fakat II. Abdülhamid yönetimini destekleyen dönemin gazetecilerinden birine göre bu kurumun kurulması ve yeni düzenlemeler yapılması Osmanlı'nın geleceği ile birlikte mali itibarını kurtarmıştır. Yazarın iddiasına göre yapılan bu anlaşma ile Osmanlı Devleti resmen ihya olmuştur (Nicolaidis, **a.g.e.**, s.30).

⁵²¹ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.119. 1881 yılında kurulan bu teşkilatlanma, daha ilk yılda çalışan tahsildarların sayısını 3.000 kişi aşmıştır (Blaisdell, **a.g.e.**, s.9).

⁵²² Keyder, **a.g.e.**, s.55. (ayrıca bkz. Blaisdell, **a.g.e.**, s.15) (Naviçev, yapılan anlaşma ile birlikte emperyalizm devriğinin eşliğindeki bu dönemde Osmanlı'da yeni bir kölelik evresinin başladığını iddia etmektedir (bkz. Naviçev, **a.g.e.**, s.10.) konsey üyelerinin maaşları da Osmanlı tarafından ödenmiştir (Blaisdell, **a.g.e.**, s.14)

⁵²³ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.38.

⁵²⁴ Bozdağ, **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, s.100. 1914 yılına gelince Osmanlı'nın dış borcu 152.265.915 liraya ulaşmıştır. Yabancı sermayenin Osmanlı ekonomik faaliyetlerindeki yatırım

Geleneksel üretim ilişkilerinin çözülmesiyle ortaya çıkan üretim kapasitesi düşmüş olan Osmanlı topraklarına giren yabancılar, kurulmasını sağladıkları Düyun-u Umumiye ile ülkenin yalnızca vergilerini ve ekonomik kaynaklarını değil, aynı zamanda, politikasını da ipotek altına almak için uğraşmışlar. Fakat onların bu arzularına karşı II. Abdülhamid, uygunsuz koşullar içinde olmasına rağmen imparatorluğu, üstadı olduğu "*denge politikası*"yla ayakta tutmayı başarmıştır.⁵²⁵

II. 7. İkinci Abdülhamid'in Yönetim Anlayışı; İktidar'ın Tekelleştirilmesi

II. Abdülhamid, tahta çıkıp muktedir olduktan sonra⁵²⁶ doğrudan yönetime uygun olarak valiler üzerindeki kontrolünü arttırmıştır. Dış güçlerin müdahalesine bahane oluşturacak her konuyu önceden haber alması gerektiğini düşünen sultan, dahiliye nezaretini bay-pas ederek valilerle doğrudan iletişim kanalları kurmayı tercih etmiş, mabeyn sekreteryasını neredeyse dahiliye nezareti gibi kullanmıştır. Sultanın isteğine uygun olarak saray memurları, nezaretleri aradan çıkararak vilayet otoriteleriyle doğrudan ilişki kurmuş, meydana gelen sorunlara birinci elden vakıf olmuş, bunlara uygun çözümlerle müdahale etmişler.⁵²⁷

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla beraber iktidar, yeniden sivil bürokrasinin elinden sarayın eline geçmiştir.⁵²⁸ Yeni sultan, imparatorluk dahilinde mutlak hakimiyet kurmak için mücadele etmiş, sarayı yeniden esas güç merkezi konumuna

---

miktarı ise savaştan önce 63.444.000 frankı bulmuştur (A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, (Çev: Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara, s.8).

⁵²⁵ Küçükömer, **a.g.e.**, s.94-95.

⁵²⁶ Gökhan Çetinsaya ise II. Abdülhamid döneminin iç politikasını ve rejimini, dış politikasını da göz önünde bulundurarak, altılı bir alt dönemlendirme ile incelenebileceğini, bu dönemlerin; 1. 1876-1878 (önceki dönemle bir süreklilik mevcut), 2. 1878-1882 (süreklilik devam etmekte ancak yavaş da olsa kopuşa hazırlık başlamakta), 3. 1882-1891 (Abdülhamid rejimi pekişmekte), 4. 1891-1897 (Yıldız Saray, devletin merkezi haline gelmekte), 5. 1897-1902 (saltanatın doruk noktası), 6. 1902-1908 (sonun başlangıcı ve sarayın sultana hakim olduğu dönem) yılları olarak belirlenebileceğini öne sürmektedir (Gökhan Çetinsaya, "*II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XI.VII, 2016, 353-409, s.353-363).

⁵²⁷ Kırmızı, **a.g.e.**, s.39. (ayrıca bkz. Muammer Demirel, **Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)**, Çamlıca, İstanbul, 2007, s.XI; Kayalı, **a.g.e.**, s.20). II. Abdülhamid, bu teşkilatlanma işinin hem fikir babası hem de kurbanı olan Küçük Said Paşa'nın (Sadi Paşa, II. Abdülhamid'in düşüncesine en fazla önem verdiği ve en fazla sadaret makamına getirdiği kişiydi. Diğer önemli bir vasfı da Paşa'nın gazeteci kökenli ilk sadrazam olmasıdır (bkz. Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.93). II. Abdülhamid devrinde yirmi sekiz sadrazam görev yapmıştır (bkz. Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.7).

⁵²⁸ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.133. Sultan, Tahsin Paşa'nın ifadesiyle, neredeyse "*bidayet-i cülusundan*" itibaren devletin bütün işlerini sarayda toplamak için gayret göstermiş; imparatorluğun idari, iktisadi, askeri, ilmi ve dini meseleleriyle temas etme imkanına sahip olmuş, bu suretle tecrübesini arttırmıştır (Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.31).

getirmeye çalışmıştır.⁵²⁹ Aslında II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca Osmanlı'da hükümet demek Yıldız Sarayı demek olmuş, II. Abdülhamid devri demek, II. Abdülhamid'in şahsi yönetimi manasına gelmiştir.⁵³⁰ Babıali veya hükümet, II. Abdülhamid'in elleri arasında ancak bir "kukla" gibi işlev görebilmiş, ancak sultanın iradesine uygun emirlerle iradeler çıkarma görevini icra edebilmiştir.⁵³¹ Sultan, Yıldız Sarayı'nı askeri hareketlerin idare edildiği, bürokratik atamaların gerçekleştirildiği merkez konumuna çıkarmıştır.⁵³² II. Abdülhamid, Tanzimat'la beraber kurulan merkezi idare sistemi ile kendisinden önceki en kudretli padişahların bile başaramadığı oranda bir otokrasinin oluşmasını mümkün kılan kişisel bir kontrol yapısı geliştirmiş, iktidarı kendi ellerinde "tekelleştirmeyi" başarmıştır.⁵³³ II. Abdülhamid'in siyaset anlayışına göre hükümdarların, ayrıca fertler karşısında verecekleri bir hesapları yoktur. Bu anlayışa göre hükümdarlar dünyada yalnızca tarih karşısında ve ahirette de Allah huzurunda sorgulanabilirler.⁵³⁴ Bu nokta da, Enriquez'in, despotik bir anlayışla yönetilen devletlerin genel itibarıyla kolektif bir idareyle birlikte ortak bir ideolojiye ihtiyaç duyduğunu belirtmesi, bir anlam kazanmaktadır.⁵³⁵

Vahdettin Engin, sultanın bu şekilde merkezi yönetimi güçlü tutmasının ve "Başkanlık Sistemi" benzeri bir yönetim anlayışını benimsemiş olmasının çok geniş bir alana yayılmış olan Osmanlı Devleti'ni ayakta tutmayı sağlayan en önemli etken olduğunu iddia etmektedir.⁵³⁶ Bu noktaya dikkat çeken Enver Ziya Karal, sultanın dahiliye nezaretinin varlığına rağmen, valileri doğrudan kendisinin ya da katiplerinin tavsiyelerine uygun bir biçimde atamasıyla merkezileşmeyi olmaması gereken bir noktaya getirdiğini ileri sürmektedir.⁵³⁷

⁵²⁹ Faroqi, a.g.e., s.99-100.

⁵³⁰ Mayokan, a.g.e., s.57.

⁵³¹ Tevfik, a.g.e., s.48. (ayrıca bkz. Öke, **Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.56). Batılı bir yazar göre ise 1876'da padişah olan II. Abdülhamid, aynı zamanda selefleri II. Mahmud, Babası Abdülmecid ve Amcası Abdülaziz'e göre hem daha alçakgönüllü hem de daha içine kapanan, güvenliğine düşkün bir hükümdar olmuştur (bkz. Roland Bareilles, **Osmanlı'nın Alacakaranlığı: Son Büyük Sultanlıkta Bir Fransız 1875-1933**, (Çev: Yeşim Türkmenoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.18).

⁵³² Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim yayınları, İstanbul, 1994, s.68.

⁵³³ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.148-149.

⁵³⁴ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.123.

⁵³⁵ Enriquez, a.g.e., s.342.

⁵³⁶ Engin, **Pazarlık**, s.3.

⁵³⁷ Karal, **Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, s.248.

Sultanın en yakınında yıllarca hizmette bulunmuş ve bu dönemde sultana sadakatle bağlı kaldığı dile getirilen Tahsin Paşa, Babıali hükümeti olmasına rağmen yabancı devletlerin diplomatlarının saraya gelerek işlerini hallettiklerini ve bunun da sultanın *"umur-ı devlete müdahalesine bir delil"* olduğunu ifade etmektedir.⁵³⁸ Paşanın da aktardığı gibi sultan içerde ve dışarıda olup biten her şeyi kontrol etmek için mücadele ettiğinden, doğal olarak *"mesail-i hariciye ve siyasiye dahi, tıpkı mesail-i dahiliye gibi, Yıldız Sarayına müntehi"* olmaktadır.⁵³⁹ II. Abdülhamid döneminde Trabzon'da görev ifa eden İngiliz konsolosu da İstanbul'daki sefarete gönderdiği raporda: *"Güç temerküzü tamamlanmış görünüyor. Yönetenler de, yönetilenler de medet ya da menfaat için saraya öylesine gönüllü ve rahat müracaat etmekteydiler ki, vilayet idaresinin ekseni olarak Yıldız (Sarayı) isbat-ı vücud ediverdi"* demektedir.⁵⁴⁰ II. Abdülhamid'i ve onun dönemindeki Osmanlı toplumunu yakından gözlemleme fırsatı yakalayan Vambery de sultanın iktidar etme biçimi için şunları öne sürmüştür: *"Açıkça söylemeliyim ki, Sultan Abdülhamid gibi devlet mekanizmasının tüm kurumlarını elinde tutan başka bir lider dünyada yoktur."*⁵⁴¹ Yönetim anlayışının bu kadar keyfiliğe dayanması patrimonyal devlet anlayışının en uç durumu olarak değerlendirilen *"sultanizm"*i çağrıştırmaktadır. Bu yönetme biçiminde olduğu gibi sultan, yönetimde keyfiliği en aşırı boyutuna ulaştırmış, etrafında topladığı ricali iltimaslara boğmuştur, ancak bu yönetim anlayışının tipik başka bir niteliği olan ani bir çöküş yaşama durumuyla da her an karşı karşıya kalmıştır.

Halbuki bu dönemde dünyanın diğer taraflarında yönetilen *"sade vatandaş"*lar gittikçe ön plana çıkmış, devlet yönetiminde alınan kararlar hakkında bir söze sahip olmaya başlamıştır. Dünyada siyasal haklar ve bu hakları talep eden bir taban gittikçe yaygınlaşırken, II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı'da *"yargı, yürütme, yasama erklerinin neredeyse tamamı"* bir kişinin ellerinde toplanmış,

⁵³⁸ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.123-124.

⁵³⁹ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.124.

⁵⁴⁰ Kırmızı, **a.g.e.**, s.100.

⁵⁴¹ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.61. Deringil de II. Mahmud tarafından 1815 yıllarından itibaren başlatılan merkezileştirilme politikalarının etkin bir şekilde yürütülmesinin II. Abdülhamid'in gerçekleştirmeyi başardığı Müslüman nüfusun homojenleşmesi sayesinde mümkün hale geldiğini ifade etmektedir (Deringil, **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, s.211-212).

imparatorluk yönetimi tek bir kişi üzerinden yürümüştür.⁵⁴² Sultan, imparatorlukta bütün işleri saltanatını sürdürdüğü Yıldız'da toplamak ve ülkeyi baştan başa saracak bir hafiyelik ağı oluşturmak için "*kuyud-ı resmîyeye tabi olmayan ve surf mahremiyet ve hususiyet dairesinde işleyen bir şifre dairesi*" de teşkil etmiştir.⁵⁴³

II. Abdülhamid, merkezîyetçilik anlayışı çerçevesinde büyük öneme haiz olan ve stratejik açıdan da büyük önem taşıyan, emirlerin ve istihbarat bilgilerinin hızla iletilmesinde büyük fayda sağlayan demiryolları⁵⁴⁴ ile telgraf hatları ağının genişletilmesine de özel önem vermiş, telgraf şebekesinin imparatorluk sathında seri bir biçimde kurulmasını sağlamış, bu aygıtı merkezîyetçi yönetim anlayışının vazgeçilmez teknik araçlarından biri⁵⁴⁵ haline getirmiştir.⁵⁴⁶ Yine benzer biçimde dünyada ilk telefon haberleşmesi 1876 yılında yapıldıktan üç yıl sonra Osmanlı'da telefon için ilk imtiyaz başvurusu yapılmıştır. İlk telefon hattı da 1881 yılında faaliyete geçmiştir.⁵⁴⁷

⁵⁴² Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, s.310.

⁵⁴³ Tahsin Paşa, *a.g.e.*, s.26.

⁵⁴⁴ İmparatorlukta ilk demiryolu ise 1856-66 yılları arasında, dünyadan 30-35 yıl sonra yapılmaya başlanmıştır. Bu yolların yapılmasına da Avrupa kapitalizminin 1850'lerden sonra Avrupa dışına sermaye ihracına ve dolayısıyla da Osmanlı'ya da ihracından sonra başlanabilmiştir. Diğer bir deyişle Osmanlı topraklarındaki bu yollar, yabancı sermayenin öncülük etmesiyle yapılabilmıştır (Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.146). 1880'li yılların sonlarına gelindiğinde, Batılı kapitalistler tarafından inşa edilmiş yaklaşık 2900 km uzunluğunda beş demiryolu hattı yapılabilmıştır ((Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.145). Osmanlı'nın aksine Avrupa'nın güçlü devletleri, çoğunlukla demiryollarını devlet sermayesiyle yapmayı tercih etmişler. 1835 yılı civarında endüstrisi ve teknolojisi; demiryolu inşası ve lokomotif yapımı için yetersiz durumda bulunan Almanya, özellikle 1853 yılından sonra teknik becerisini artırmış, bu konudaki üretim ihtiyacını tümüyle kendisi karşılayacak noktaya gelmiştir. 1912 yılına gelindiğinde 60521 km.lik demiryolunu kurmayı başarmış olan Almanya, sadece bazı önemsiz hatlardan oluşan 3631 km'lik demiryolunu özel kişilere yaptırmış ve işletmiştir. Alman devleti, demir yollunun yapımı için ya kendisi harekete geçmiş ya da özel teşebbüsler tarafından yapılanları devletleştirme yoluna gitmiştir (Ortaylı, *Alman Nüfuzu*, s.15).

⁵⁴⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, s.29. Osmanlı, iletişim araçlarının zamanında alınması noktasında genel itibariyle hızlı davranmış, dünyada gelişen teknolojiyi devletin denetiminde hızla transfer etmiştir. Morse'un 1837 yılında telgrafi icad etmesinden iki yıl sonra yani 1839 yılında Osmanlı Sarayı'nda ilk telgraf denemesi yapılmış, 1840 yılında Osmanlı Posta Nezareti kurulmuş, imparatorlukta ilk telgraf hattı İstanbul'dan Edirne'ye 1855 yılında çekilmiştir. Bundan on yıl sonra da telgraf ağı neredeyse imparatorluğun tüm sathında görünmeye başlamıştır (Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.144.) Osmanlı topraklarında yapımına başlanan telgraf hattının uzunluğu 1880'lerin sonlarında 29.000 km'ye yaklaşmıştır. Yani imparatorluk için önemli addedilen bütün yerler bu telgraf hatları sayesinde birbirine bağlanmıştır (Basmacıyan, *a.g.e.*, s.110). Bu atılım sultan tarafından devam edilmiş ve yalnızca onun döneminde 30.000 km'nin üstünde telgraf hattı döşenmiştir (Alişan Akpınar, *Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi*, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997, s.17).

⁵⁴⁶ Findley, *a.g.e.*, s.267.

⁵⁴⁷ Tekeli, İlkin, *a.g.e.*, s.144. Fakat Telefon teknolojisi telgraf teknolojisi gibi Osmanlı'da hızla yayılamamış çünkü II. Abdülhamid haberleşmeyi yeterince denetleyememekten korkmuştur.

II. Abdülhamid, genel itibariyle demiryolları ağının⁵⁴⁸ gelişmesi ve genişlemesiyle imparatorluğun askeri olarak güçleneceğini, taşra bölgelerinde meydana gelecek olan isyanlar ile yine daha çok taşrada ortaya çıkan eşkıyalığın kolay önleneceğini ve imparatorlukta üretilen tarım ürünlerinin pazarlara ulaştırılmasının kolaylaşacağını düşünmüştür. Bu şekilde faydalı olacak bu aracın ayrıca ülkede zenginliği de artacağını beklemiştir.⁵⁴⁹ II. Abdülhamid, her ne kadar kapitalist demokrasilerin bir niteliği olarak görülse de, alt-yapısal iktidar için gerekli olan kimi nesnel koşulun oluşması için adımlar atmış, bu çerçevede telgraf, telefon gibi iletişim ağı ile karayolu ve demiryolu gibi ulaşım araçlarını geliştirmeye özen göstermiş, kendi kontrolünde de olsa belli bir bürokrasinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ancak atılan bu adımlar yeterli olmadığı için devlet, bu dönemde de modern bir devlet hüviyetine kavuşamamış, ancak bir yönüyle alt-yapısal iktidarı geliştirmiştir.

II. 7. 1. Hamidiye Ricali

Hamidiye ricali olarak adlandırılabilir, II. Abdülhamid devrinin ilk yıllarında yetişmiş ve yüksek mevkilere bu yıllarda sultanın inayetiyle atanmış olan devlet adamları hem merkezde hem de taşrada Osmanlı idaresini tümüyle ele almışlar. II. Abdülhamid'in yeni bürokratları eğitimlerini ve bürokrasiye geçişlerini onun sayesinde elde etmiş, onun yönettiği döneme özgün parametrelere sadakat dahilinde hareket etmeye alışmışlar.⁵⁵⁰ Bu vesileyle, II. Abdülhamid'in iktidarı süresince onun iktidarıyla özdeşleşen ve onun çıkarları için mücadele eden yeni bir rical belirleme başlamıştır.⁵⁵¹ Tam da bu noktada Julien Benda'nın şu sözleri anlam kazanmaktadır: "*İnsanların maddi şeyleri elde etmeye yöneltmelerin adalet ve insafı ihtiyacı yoktur.*"⁵⁵²

Dolayısıyla da onun yaygınlaşmasını engellemiştir. Bu korkudan ötürü de telefon imtiyazı Osmanlı payitahtı ile çevresi için ancak 1912 yılında verilebilmiştir (Tekeli, İlk, a.g.e., s.145).

⁵⁴⁸ II. Abdülhamid döneminde demiryolu ağı 1.780 km'den 5.883 km'ye kadar çıkarılmıştır. Sultan, 1858 yılında 6.500 km'lik bir ağa sahip olan karayollarını da 1895 yılına gelindiğinde 14.395 km'ye çıkarmıştır (bkz. Akpınar, a.g.e., s.17).

⁵⁴⁹ İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1981, s.79.

⁵⁵⁰ Kırmızı, a.g.e., s.11-12. (ayrıca bkz. Findley, a.g.e., s.269.)

⁵⁵¹ Kayalı, a.g.e., s.40.

⁵⁵² Julien Benda, **Aydınların İhaneti**, (Çev: Cem Soydemir), Doğubay Yayınları, Ankara, 2011, s.9.

Bu durum esasında daha önce değinildiği gibi geleneksel devletlerin despotik iktidarlarının genel bir özelliği olarak değerlendirilmektedir. II. Abdülhamid'in inayetiyle iktidara getirilen bu rical despotik iktidarların merkezi elitlerinin işlevlerini yerine getirmişler. Bu rical aynı zamanda patrimonyal devlet anlayışının da birer tezahürü olarak da görülebilir, çünkü bu dönem bütün gücü elinde toplayan sultanın etrafındaki ricalin iltimas çağı olarak belirginleşmiştir. Despotik iktidar anlayışının hakim olduğu büyük toplumlar aynı zamanda yerelde bölgesel olarak federal bir şekilde yönetilmekte, en gösterişli despotik yöneticiler de dahil tüm yönetici elitler yerelde iktidarlarını bölgenin ileri gelenlerinin aracılığıyla pekiştirmektedir. Ancak bu noktada diyalektik bir durum ortaya çıkmakta, devlet bir yandan bölgesel merkezileşmesinin artırırken, diğer yandan merkezileşme üzerindeki kontrolünü kaybetmekte ve bu yönetim modeliyle elde edilen başarılar çoğunlukla istikrarsızlığın kaynağını oluşturmaktadır.

Hamidiye ricali ile birlikte Osmanlı'da bürokratikleşme de hızla gelişmiştir. Özellikle II. Abdülhamid devrinde bürokratik mekanizma çok hızlı büyümüş, merkezi iktidar imparatorluğun çoğu yerine nüfuz etmeye başlamıştır.⁵⁵³ II. Abdülhamid'in, bürokratik yapı içerisindeki disiplini ve manevi gücü bilinçli bir şekilde bozmak istemesine maaş cetvellerini daha önce benzeri görülmemiş ölçüde oğullar, damatlar, hafiyeler, itibarlı kişilerin yakınları ile iktidarı için tehlikeli gördüğü muhalefet mensuplarıyla doldurduğu ileri sürülmektedir.⁵⁵⁴ Osmanlı askeri bürokrasisi içinde yer almış askerlerden biri de benzer bir durumdan şikayet etmektedir:

"Askerlik kademelerini hak etmeden aşarak yüksek yerlere ulaşan ve buralarda bulunmuş olan paşa ve üst zabitlerden bir kısmının uşaklıktan, damatlıktan, evlatlıktan, casusluktan yetişme, haksız yere orayı ele geçirmiş, devletten para almak için çalışıp yaşayan birtakım şakşakçılardan ibaret olduğunu anlıyordum."⁵⁵⁵

Sultanın en yakınında uzun bir süre bulunan ve sarayda hizmet eden Tahsin Paşa da *"lüzum ve ihtiyaç gözetilmeksizin, bütçenin vaziyeti ve hazinenin istitaati nazar-ı dikkate alınmaksızın her gün birçok"* terfinin yapıldığını, maaşların artırıldığını, nişanların verildiğini, *"fakat mübalağasızca iddia edebilirim ki bunların*

⁵⁵³ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.168-169.

⁵⁵⁴ Findley, **a.g.e.**, s.269.

⁵⁵⁵ Resneli Niyazi, **Hürriyet kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017, s.27.

ancak yüzde onu" padişahın "karihasından" çıktığını, "yüzde doksanı en muacciz dilenciler gibi padişaha muttasıl arizalar yazıp duran rical ve ekabirin bu mütevali müracaatları neticesinde verilmiş şeyler" olduğunu öne sürmektedir.⁵⁵⁶ Osmanlı payitahtında bir dönem bulunan batılı bir yazar da İstanbul'da yapılan bir merasimde yer alan sultanın ricalini şu şekilde resmetmiştir: "Kilolu ağır bir grup bey yaklaşıyor. Ağır, çünkü onlar vekiller ve mareşaller ve ağır, çünkü onların çok azı yüz kilonun altında tartıyor. Bütün hafta en menfur entrikalarla savaştan hasımlar birbirleriyle saygıyla sohbet ederek yan yana yürüyor."⁵⁵⁷ 1900'lu yılların başında imparatorluk topraklarında gezme fırsatı bulan Batılı bir yetkili, Osmanlı halkının büyük bir kısmıyla "sultanın yerinde durup rıza göstermesi ve ortak olmasıyla zenginleşmiş güçlü din adamları ve mevki sahipleri"nin II. Abdülhamid'in bir "despot" olarak iktidarda kalmasından yana olduklarını iddia etmektedir.⁵⁵⁸

Quataert, Osmanlı Devleti'nin özellikle XIX. yüzyılda hem sivil hem de askeri alanda, boyutlarıyla birlikte işlevleri bakımından da büyük bir genişleme yaşadığını, bunun da işe alma metotlarının değişmesine yol açtığını dile getirmektedir.⁵⁵⁹ Tekeli ve İlkin'in verdiği bilgilere göre XIX. yüzyılın başlarında sivil bürokraside çalışanların mevcudu 1.000-1.500 iken, II. Abdülhamid zamanında memurların sayısı 100.000'e kadar çıkmıştır.⁵⁶⁰ Fakat Hobsbawm'ın aktardığı bilgilere bakılırsa Osmanlı'nın memur sayısı Avrupalı devletlere göre çok düşük kalmaktadır. XX. yüzyılın başlarında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Avusturya'da kısmında yaklaşık olarak 700 bin çalışan (1910), Fransa'da 500 binin üzerinde çalışan (1906), Almanya topraklarında yaklaşık 1.5 milyon çalışan (1907), İtalya'da ise 700 bin çalışanın (1907) devlet aygıtlarında hizmet vermektedir.⁵⁶¹

---

⁵⁵⁶ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.104.

⁵⁵⁷ Stern, **a.g.e.**, s.45.

⁵⁵⁸ E. B. Soane, **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilere İlişkin Tarihsel Notlar**, (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2007, s.32.

⁵⁵⁹ XVIII. yüzyıl sonuna gelindiğinde Osmanlı'daki sivil memur sayısı toplam 2.000 kişi olarak sayılmışken, 1908 yılında bu sayı 35.000'e ulaşmıştır (bkz. Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.105).

⁵⁶⁰ Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.55. II. Abdülhamid döneminin sonlarına, 1908 yılına gelindiğinde saray hizmetlerinin önde gelen mensupları arasında salnamelerde listelenenler yaklaşık olarak kırk sayfalık bir yer tutmuştur. Saray'da güvenlik sebebiyle bulundurulanan 15.000 kişilik askeri birlik dışında, en az 12.000 kişi daha çalışmaktadır (Findley, **a.g.e.**, s.263-264).

⁵⁶¹ Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.104.

Bu sayılar dikkate alındığında Osmanlı bürokrasisinde istihdam edilen 100 bin kişilik personel sayısının, her ne kadar imparatorluğun o dönemi için istihdam kapasitesinin çok üstünde görünse de aslında fazla olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu sayı Osmanlı standartlarında, kimi araştırmacılara göre ziyadesiyle fazladır. Hatta Zürcher'e göre padişahın bu dönemdeki siyasası haline gelen, kendi şahsına sadakati her şeyden önde tutması, bu sayının kabarık olmasına, büyük çapta yiyicilik ve adam kayırmacılığın ortaya çıkmasının yolu açmıştır. Abdülhamid'in iktidarı boyunca on yedi sadrazam değiştirmesi ve yirmi altı farklı hükümet kurdurması da aslında bürokratik yapının en üstünde yer alan sadrazamların Tanzimat Dönemi'ndekilerin tersine etkisiz olduklarının açık göstergesidir.⁵⁶² Zaten Max Weber de patrimonyal sistemin keyfi yönüne işaret ederken böyle bir durumdan bahsetmektedir: *"Hükümdarın gözüne girmek ve gözünden düşmek, ihsanlar ve müsadereleler sürekli yeni servetler yaratır ve bunları yeniden yok eder."*⁵⁶³

Fakat sultanın atadığı bu bürokratlara ve en üst düzey paşalara da fazla güvenmediği, Avrupalı yazarlardan birine aktardığı şu düşüncelerinden anlaşılmaktadır:

*'Paşalarımın sadece kendi şahsi menfaatlerini düşünen ve içlerinde zerre kadar vatanperverlik duygusu taşımayan açgözlü saray dalkavukları ve iğrenç züppeler olduklarını pekala biliyorum. Allaha çok şükür ki, şahsi kontrolümün gereğine biran önce uyandım, dizginleri elime aldım ve iyi bir Osmanlı olarak vazifemi yerine getiriyorum.'*⁵⁶⁴

Kısacası II. Abdülhamid hiç kimseye güvenmemiş hatta Yıldız Sarayı'nda görevlendirdiği kişilere bile inanmamış, kendisine *"en sadık ve fedakar görünen bendeganından en ehemmiyetsiz simalara kadar herkesten şüphe"* etmiştir.⁵⁶⁵

Dönemin İslamcı düşünürlerinden biri olarak da öne çıkan Sait Halim Paşa bu noktada, farklı bir perspektiften şu gerçekliğe dikkat çekmiştir: *"Sultan Hamid dünyaya gelmemiş olsaydı, yine kendi çağdaşları bir Sultan Hamid'in meydana gelmesine sebebiyet vereceklerdi."*⁵⁶⁶ Çünkü bir yönetim sadece bir adam ya da bir cemiyetin değil o dönem yaşayan bütün insanların ortak eseridir. Dolayısıyla *"Sultan Hamid kendi namına nispetle yad olunan rejimin yegane amili ve yapıcısı değildir,*

⁵⁶² Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.137.

⁵⁶³ Barkey, **a.g.e.**, s.33.

⁵⁶⁴ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.57.

⁵⁶⁵ Mayokan, **a.g.e.**, s.200.

⁵⁶⁶ Küçükömer, **a.g.e.**, s.21. (ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.75).

belki bu idarenin esaslı amillerinden biridir. Tek sebeple bir devir inşa edilemez".⁵⁶⁷ Tahsin Paşa da II. Abdülhamid ile ilgili araştırmalar yapıldığında ve sultanın fitratı ile kabiliyeti muhakeme edildiğinde, sultanı çileden çıkaranların mesuliyetinin unutulmaması gerektiğini dile getirmiştir. Paşa, sultanın "*muhibi başka türlü olsaydı onun siyaseti değişir miydi değişmez miydi pek bilemesem de*" sultanın "*üzerinde bu muhibin hayli müessir olduğunu bila-tereddüt iddia edebilirim*" demiştir.⁵⁶⁸

II. 7. 2. Denge Politikası

İnalcık ve Seyitdanlıoğlu'nun da belirttikleri gibi, aslında II. Abdülhamid'le özdeşleşmiş bulunan "*denge politikası*" önceki dönemlerde de Osmanlı devlet adamları tarafından bir siyasa olarak benimsenmiştir. Osmanlı merkezi iktidarının uygulamaya koyduğu politikalar, çoğunlukla Avrupa'daki siyasi ortama paralel olarak geliştirilmiştir. Özellikle Tanzimat Dönemi'nin devlet adamları, imparatorluğun çıkarlarını korumak için Avrupa'nın güçlü devletlerinden birine yaslanmanın önemli olduğuna inanmışlar. XIX. yüzyıl genelinde imparatorluğun en büyük ve en tehlikeli rakibi olarak Rusya görüldüğünden, bu gücü dengelemek amacıyla Babıali daha çok İngiltere, Fransa ve Avusturya gibi devletlerin desteğini almak için çabalamıştır.⁵⁶⁹

II. Abdülhamid de denge siyasası ile dünya siyasetinde oluşmuş olan istikrarsız ve hızla değişen durumlar karşısında taraf tutmayarak Avrupa'nın büyük güçlerine tarafsız kalmak istediğini göstermek istemiş, büyük güçler arasında var olan anlaşmazlıklardan yararlanarak imparatorluğu ayakta tutmaya çalışmıştır. Sultanın endişelerine rağmen ortaya koymaya çalıştığı bu denge politikasına en fazla destek veren ülke Rusya olmuştur. Rusya hükümdarı, 1878'de sona eren Osmanlı-Rus savaşından sonra gerçekleştirilen Berlin Kongresi'nde büyük bir hayal kırıklığı yaşamış ve Balkan topraklarını ilk hedef olmaktan çıkarmıştır. Bu tarihten sonra Rusya dikkatini daha ziyade orta Asya ile Uzak Doğu'ya vermeye başlamıştır.⁵⁷⁰ Rusya'dan gelen bu politika değişikliğine II. Abdülhamid de, ihtiyatlı olmak kaydıyla, dostça bir siyasayla karşılık vermiştir. Sultan, politikasını daha çok İngiliz-

⁵⁶⁷ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.75.

⁵⁶⁸ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.201.

⁵⁶⁹ İnalcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.298.

⁵⁷⁰ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.54.

Rus dengesi üzerine kurmuştur. Sultana göre bu iki güç durumlarını muhafaza ettiği sürece Osmanlı'ya Avrupa'dan toplu bir tehdit gelmeyecektir, ki haklı da çıkmıştır.⁵⁷¹

1877-78 Osmanlı-Rus savaşını izleyen Berlin Anlaşması'yla birlikte II. Abdülhamid, İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı geleneksel dış politikasını değiştirdiğini ve artık imparatorluğun toprak bütünlüğünü koruma refleksine sahip olmadığını fark etmiştir.⁵⁷² Gladstone'nun 1880'de iktidara gelmesinden sonra II. Abdülhamid, İngiliz politikasından daha da fazla korkmaya başlamış, bu devletten uzaklaşması gerektiğini içselleştirmiştir.⁵⁷³ Sultanı haksız çıkarmayan İngiltere'nin yeni tutumundan sonra Osmanlı'nın hamiliği pozisyonuna Almanya sahip çıkmaya başlamıştır.⁵⁷⁴

Ortadoğu'ya yönelik emperyalist politikalar gütmemiş bir devlet bulmak isteyen Osmanlı nihayet Prusya'da karar kılmış, onunla ilişkiler geliştirmenin devletin ve II. Abdülhamid'in bekası için en iyi seçenek olduğuna karar vermiştir.⁵⁷⁵ Sultan, Almanya tarafından meydana getirilen askeri üstünlük karşısında resmen büyülenmiştir. Sultana göre Rusya'ya karşı dengeyi ancak Almanya ile geliştireceği ilişkilerle sağlaması mümkündür. Bu politikalar neticesinde geliştirilen yakın ilişkiler, Osmanlı'ya Alman askeri heyetinin 1882'de gelmesine olanak sağlamıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı ordusu üzerinde Alman nüfuzu süreklilik arz edecek biçimde artmıştır.⁵⁷⁶

II. Abdülhamid, tarafsızlık siyaseti gözeterek takip ettiği "*denge politikası*"nı Avrupa devletleri arasında yürüterek imparatorluğu ayakta tutabileceğine inandığını yakınında bulunan paşalardan birine şu şekilde aktarmıştır:

"Abdülhamid bir gün bana, 1890 senesi ortalarında, kendisine ne taraftan ilham olduğunu söyleyerek: 'Memleketimizi düşmanlarımızın şerrinden masun kılmanın çaresini arıyorum. Devletimizi Belçika ve İsviçre gibi bitaraf hale koymakla emniyetimizi istikmal etmek kabil olacağını söyleyenler var. Kendi kendime düşündüm, buna benimde kafam yatmağa başladı. Bitaraf olursak düşman taarruzuna uğramak korkusu kalkar. Nüfuzumuz artar. Harbiye

⁵⁷¹ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamid**, s.54-55.

⁵⁷² Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.134-135.

⁵⁷³ Timur, **a.g.e.**, s.329. (ayrıca bkz. Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.26). Aslında İngiltere'de iktidara 1877 yılında Salisbury gelmesinden sonra Osmanlı-İngiltere ilişkileri farklı bir safhaya geçmiştir. O güne kadar selefleri Osmanlı Devleti'nu Rusya'ya karşı yeterince kuvvetli bir müttefik olarak görmüşken, iktidarın yeni sahibi Salisbury ve hükümeti Osmanlı'nın artık son demlerini yaşadığına inanmıştır (Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.31-32).

⁵⁷⁴ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135.

⁵⁷⁵ **a.g.e.**, s.139.

⁵⁷⁶ Timur, **a.g.e.**, s.327-328.

*bütçemizden külliyetli tenkihat yaparız. Tasarrufedeceğimiz paralarla memleketimizi imara ve sanayi ve ticaretimizi ilerletmeğe çalışırız. Fakat açıktan değil ise de gizliden, Moskofların bu maksadımızı husule getirmeğe hail olmayacaklarından pek emin olamıyorum. Onun için gidip Rusya elçisini görmelisin ve benim tarafımdan bir şey söyleyerek kendi hesabına devletlerin gerek bize karşı takip ettikleri politikalarından söz açarak ve münasebet düşünerek nihayet birataflığı iltizamyolunda mütalaalar yürütmelisin. Nelidov bakalım neler söyler? Münakaşadan çekinme. Elçinin düşündüklerini meydana çıkartmağa bak' dedi."*⁵⁷⁷

II. Abdülhamid de hatıratı olduğu öne sürülen çalışmada Osmanlı'nın o gün içinde bulunduğu durumu ve devleti denge politikası gözeterek nasıl ayakta tutmaya çalıştığını şu sözlerle ifade etmiştir:

*"Apaçık görüyordum ki, Avrupa'nın büyük devletleri kendi aralarında dünyayı bölüşmeye çıkmışlardı. Bölüşülecek ülkeler arasında Osmanlı mülkü de vardı. Ben kuvvetlerin önünde tek başıma duramazdım. Gücümüz yetmezdi. Yapabileceğim tek şey, aralarındaki rekabetten yararlanıp, her birine daha büyük lokma ümidi dağıtarak birini ötekine düşürmekten ibaretti."*⁵⁷⁸

Büyük güçler arasında denge politikasını uygulayarak imparatorluğu ayakta tutmayı başaran II. Abdülhamid, tahttan indirildikten sonra

*"kırk yıldır büyük devletin birbirleriyle kapışmasını bekledim. Bütün ümidim oydu ve Osmanlı'nın bahtını buna bağlı gördüm. O beklediğim gün geldi. Heyhat ki ben tahttan uzaklaştırılmış, ülkemi idare edenler de akıldan ve basiretten uzaklaşmışlardı" diye iç geçirmiştir.*⁵⁷⁹

Sultanın iktidarı boyunca usta bir şekilde yürüttüğü denge politikasının farkında olan bazı Avrupalı devlet yetkilileri, onun tahttan indirilmesini dünya siyaseti açısından büyük bir kayıp olarak değerlendirmişler. Konuyla ilgili olarak örneğin İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey şöyle bir değerlendirme yapmıştır: *"II. Abdülhamid tahttan indirilmemiş olsa idi, Balkanlar ile Birinci Dünya Savaşı'nı önleyebilecek tek hükümdar ve devlet adamı o olabilirdi."*⁵⁸⁰

II. 7. 3. Kontrol Mekanizmasının Bir Aracı olarak Sansür Politikası

II. Abdülhamid dönemi söz konusu olduğunda basın ve yayımla ilgili olarak akla ilk gelen mevzu genel itibariyle *"sansür"* olmaktadır.⁵⁸¹ Bu dönemde, basınyayının sansür vasıtasıyla denetim altında tutulmasına özellikle dikkat edilmiştir.⁵⁸² Sultan, sansür siyasasını tatbik ettirmek için bir sansür kurulu da oluşturmuştur. Bu kurul, ilk başlarda iki ya da üç kişiden oluşturulmuştur. Ama 1902 yılına

⁵⁷⁷ Salih Paşa, **a.g.e.**, s.400.

⁵⁷⁸ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.77.

⁵⁷⁹ **a.g.e.**, s.71.

⁵⁸⁰ Okuyan, **a.g.e.**, s.100.

⁵⁸¹ Ali Şükrü Çoruk, **Örnek Bir Vakıa Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, Kitabevi, İstanbul, 2014, s.VII.

⁵⁸² Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.76-77.

gelindiğinde komitenin üye sayısı 15 olmuştur. Fakat bu da yetmemiş olacak ki kurula atanan üyelerin sayısı 1908 yılında 35'e çıkarılmıştır.⁵⁸³ Halbuki bir yazarın da belirttiği gibi, "*Hür matbuatın olmadığı yerde efkar-ı umumiye diye bir şey olamaz, efkar-ı umumiyenin olmadığı yerde umumi adaletten bahsedilemez.*"⁵⁸⁴

Aslında II. Abdülhamid'den önce Babıali, modern devleti inşa etmek için bir taraftan merkezileşme yasasını takip etmiş, diğer taraftan modern devletin başka bir aygıtı olan sansür uygulamasını harekete geçirmiştir. Bu dönemin merkezi iktidarı, Osmanlı topraklarına dışarıdan giren kitapları kontrol ettirmiş, matbaaların izin aldıktan sonra kurulmalarına müsaade etmiştir. Sistem, bu şekilde bir kontrol mekanizmasını işlevsel kılmak için çabalamıştır. Aynı şekilde gazete ve mecmua çıkarmak isteyenlerin önceden başvuru yaparak izin almalarına dikkat edilmiş, basılan bütün nüshaların kontrole verilmesini zorunlu hale getirilmiştir. Fuad Paşa, III. Napolyon'un 1852 tarihli kararnameini baz alarak 1857'de Osmanlılar için bir nizamname hazırlamıştır. Bu nizamnameye göre devletin güvenliğine, sultan ile ailesine, nazırlara, dost hükümdarlara, devletin; meclis, mahkeme, memur ve kurallarına, yabancı devletlerin Osmanlı topraklarında görev ifa eden bürokratlarına ve halka dil uzatmak yasaklanmıştır. Fakat Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz devirlerinde başlatılan bu uygulamalar ancak II. Abdülhamid'in iktidara gelmesinden itibaren "*sansür*" şeklinde kurumlaşarak yoğunluğunu arttırabilmiştir.⁵⁸⁵

Osmanlı'da basın, asıl olarak II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra padişahın keyfiyetine göre yol almış, gazeteler sınırlı sayılarda baskı yapabilmıştır.⁵⁸⁶ II. Abdülhamid'in şahsına yönelik payitahtta yayımlanan gazetelerden saldırılar yapıldığı, bundan dolayı padişahın isteği üzerine dahiliye nezaretini tebligat yapılmasına rağmen, bunların sürdürüldüğü ancak bundan sonra yapılacak benzer yayınlardan ötürü gazetelerin bir hafta süreyle kapatılacağı ve ilgili gazete sahibinin

⁵⁸³ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.181.

⁵⁸⁴ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.116.

⁵⁸⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.225-226.

⁵⁸⁶ Celile Celil, **Kürt Aydınlanması**, (Çev: Arif Karabağ), Avesta Yayınları, İstanbul, 2013, s.14. iddialara göre sultan ve ricali, dönemin muhaliflerinden birinin ifadesiyle, en fazla bilgili olan yazarlardan korkmuştur (Mahir Said Pekmen, **Fizan Hatıraları**, (Haz: Hasan Babacan- Servet Avşar), TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.95).

de sorumlu tutulacağını sansür memurlarına kati bir biçimde bildirilmesini bizzat II. Abdülhamid emretmiştir.⁵⁸⁷

Maarif Nezareti'nin verdiği direktifler dahilinde hareket ettiklerini dile getiren sansür kurulunun encümenleri, *"ruhsat vermemekliğimiz elbette ruhsat-ı aliye müstenittir"* diyerek devlet tarafından onaylanmış kriterler doğrultusunda hareket ettiklerini, hangi esere ruhsat verip vermeyeceklerinin yasalar çerçevesinde kendi tasarruflarında bulunduğunu ifade etmişler.⁵⁸⁸ Sansür memurları, neşriyatta bulunmak isteyenlerin fikirlere tercüman olabilecek şeyler yazmaktan vazgeçmeleri gerektiğini, yalnızca başka dillerden tercüme ile işgal etmelerinin kendileri için münasip olacağını ya da suya sabuna dokunmayacak şeyler yazmalarının onlar için daha iyi olacağını belirtmişler.⁵⁸⁹ Bitirdiği eseri sansür memurlarına getiren yazarlardan birinin yazdığı bir beyit reis hazretlerinin dikkatini çekmiştir. Sansür kurulu reisi hemen o beyitin üzerini çizmiş ve bu tutumuna sebep olarak da beyitte geçen *"Hürriyet"* sözcüğünü göstererek şunları dile getirmiştir: *"Hürriyet sözü kolaylıkla lisana alınamaz. Böyle bir kaç kelime vardır ki biz bunları görür görmez mahvetmedikçe kendimizi icrayı vazife etmiş saymayız. "İnkılab" kelimesi de bu kelimelerden ma'duttur."* Eseri bir daha gözden geçiren reis, bu sefer *"neyse hazer yokmuş ucuz kurtuldun. Bereket versin burada hürriyeti kurban etmişsin, yoksa beyitin ibkası imkanda değildi"* şeklinde bir değerlendirme yapmıştır.⁵⁹⁰ Yine, başka bir zaman önlerine gelen *"Afak-'ta "gayret-i ciddiye"* serlevhası ile bir bent vardır. Bu bentte *"siz kendiniz hür değilseniz fikriniz hürdür, düşününüz"* cümlesinde *"hür lafzının yalnız olarak istimali caiz değildir"* denilmiş ve aynı zamanda *"serbest"* lafzının kullanılmasının da caiz olmadığı belirtilmiştir.⁵⁹¹

Dönemin Osmanlı bürokrasisinde görev ifa etmiş olanlardan biri de sansür ile ilgili olarak başından geçen bir hadiseyi şu şekilde aktarmıştır:

---

⁵⁸⁷ Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.47. Sansür meselesini dikkatle izlediği anlaşılan II. Abdülhamid, bir defasında, kendisinin her yıl kutsal topraklar olan Mekke ve Medine'ye yolladığı hediyelerle yüklü bulunan "süre alayının" kervanından gazetelerin yeterince bahsetmediğini, yaptığı hizmetlerin basında gerekli ilgiyi görmediğini düşünmüş, bu yüzden sansür idaresini ciddi bir şekilde azarlamıştır (BOA, İ.Hus., 102, Yıldız Sarayı Mabeyn Başkitabeti, 24 Cemaziyelahir 1311/2 Ocak 1894, no: 4642. (aktaran Deringil, **Simgeden Millete**, s.132).

⁵⁸⁸ Çoruk, **a.g.e.**, s.66.

⁵⁸⁹ **a.g.e.**, s.45.

⁵⁹⁰ **a.g.e.**, s.48.

⁵⁹¹ **a.g.e.**, s.56.

"Bu tercümelere birinde "bahil" kelimesini "pinti" diye çevirmiştim. Ertesi gün gazetenin tirajı yarıya geçtikten sonra paşa fevkalade telaşla makineyi durdurttu. Pinti sözü meşhur "Pinti Hamid" hikayesini hatıra getirir düşüncesiyle kelimeyi "hasis"e çevirdi ve basılmış 1500 nüshadaki "pinti"leri birer birer kazıtarak düzeltirdi. Galiba o yıllarda "Ahter-i Kebir" isimli lügat kitabında "Ebu Hamid", kelimesi "ayı denilen canavar" diye tercüme edilmiş ve kitap İstanbul'da toplattırılmıştı. Herhalde Paşa bundan kuşkulmuş olsa gerektir."⁵⁹²

1902 yılında da Servet-i Fünun dergisi Fransız Devrimi üzerine bir makaleye yer verdiği için kapatılmıştır. Kararın gerekçesi gayet basittir. Sansür kurulu dergi editörünün ele aldığı makale ile halkın hissiyatıyla oynadığını, millet mevhumu ile ilgili düşüncelere yer vererek onu gerçekleştirmeye çalıştığını, bunun da suç olduğunu belirtmiştir.⁵⁹³

Bu dönemde gazetecilik yapmakta olan biri, o dönem kurulmuş olan sansür heyetinin yaptıklarının aslında ne kadar vahim noktalara ulaştığını şu şekilde anlatmıştır:

"Hoca Siret Efendi:

Olur olmaz çizerler her kitaptan birtakım yerler
Edibim sanma kim yalnız senin divanı çizmişler
Geçende encümünde yok iken hayret bütün heyet
Arapça bir kitaptır zannıyla Kur'an'ı çizmişler."⁵⁹⁴

Aslında dünya düzleminde "sansür" siyasasına bakıldığında Fransa ve Rusya gibi devletlerin de aralarında bulunduğu birçok devlette sansür uygulamaları mevcuttur. Fakat bu ülkelerde uygulanan sansür Osmanlı devletinde olduğu gibi "gülünçlüğü en üç noktasına" vurdurulmamıştır.⁵⁹⁵ Öyle bir zaman gelmiş ki sansür görevi üstlenen memurlardan biri olan Hilmi Efendinin kendisi de sansürden şikayet etmiştir.⁵⁹⁶

⁵⁹² Tepeyran, **a.g.e.**, s.42-43. Vambéry de II. Abdülhamid'in Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan "sansür" politikasının, dünya basın tarihinde rastlanmayacak bir dereceye ulaştığını iddia etmektedir. Bu dönemde yayınlanan gazetelerde "suikast" sözcüğü yasaklanmış olduğundan Fransa Başkanı Sadi Carnot'un ölüm sebebi hastalık olarak yazılmıştır. Bununla birlikte, "anarşi, ihtilal, dinamit" gibi sözcüklerde artık sözlüklerden çıkarılmıştır (Öke, **Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.92).

⁵⁹³ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.181.

⁵⁹⁴ Tevfik, **a.g.e.**, s.154. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı vatandaşı bir Ermeni de Osmanlı'da basının içinde bulunduğu durumu Amerika'dan yazmıştır: "Matbuat hürriyeti yoktur. Gazeteler hükümetin katı sansürü altında bulunmaktadırlar" (Basmacıyan, **a.g.e.**, s.114).

⁵⁹⁵ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkırtıcısı Abdülhamit**, s.137.

⁵⁹⁶ Çoruk, **a.g.e.**, s.29. Bozarslan, sultanın iktidarını rasyonellik kadar sansür üzerine de inşa ettiğini, bu şekilde geliştirdiği yönetim anlayışı çerçevesinde kurduğu sansür mekanizmasının aslında 1890'ların gerçek veya hayali tehditleriyle bir ilgisinin bulunmadığını öne sürmektedir. Sultanın sansür politikalarını uygulamak için kurulan sansür komitesi, 1902 yılında içinde çok sayıda kitabın bulunduğu 50 çuvalı yakmış, 1901 ile 1902 yıllarında 34 tane kitabı yasaklamış, 104 eserin bazı sayfalarını düzeltirmiş ve 179 çalışmanın da değiştirilmesine karar vermiştir. Bu arada yasaklanan kitaplar arasında, bütün devletlerin bir gün yıkılmasının kaçınılmaz olduğunu ifade eden İbn-i

II. Abdülhamid, bir taraftan çok sıkı sansür tedbirleriyle basın özgürlüğünü ortadan kaldırmak için mücadele etmiş, ancak bununla yetinmemiş dönemin gazetecilerini yanına çekmek için onları taltif etmekten de geri durmamıştır.⁵⁹⁷ 1917 yılında II. Abdülhamid ile ilgili bir çalışma yayımlayan Edwin Pears, sultanın "*kendisini bir mutlakıyetçi hükümdar yapma çabaları arasında*" yalnızca Osmanlı basını değil, aynı zamanda, yabancı basını da kontrol etmeye çalıştığını iddia etmektedir.⁵⁹⁸ Pears, II. Abdülhamid'in herkesin bir fiyatının olduğunu düşündüğünü ve kendisini de insanların bu fiyatlarını belirleyebilecek ve bundan da sonuç alabilecek kadar zeki gördüğünden bahsetmektedir. Koloğlu, Pears'ın bu tespitinde isabet kaydettiği çünkü sultanın herhangi bir zor aygıtına başvurmadan herkese bir fiyat belirlediğini, "*para olmazsa hediye ve dostluk kurarak*" insanları tarafına çekmeye ve fikirlerini onlara kabul ettirmeye çalıştığını bu siyasasında da çoğu zaman başarılı olduğunu öne sürmektedir.⁵⁹⁹

II. 7. 4. Gözetleme Aygıtı olarak Hafife Teşkilatlanması ve Jurnalcılık

Muhbirlik, esasında insanlık tarihinin en eski mesleklerinden biri olarak telakki edilmektedir. Çünkü devlet denilen fenomenin ilk ortaya çıkmaya başlamasıyla birlikte devlet iktidarını ele geçirenler, muhtemel rakip olarak gördükleri insanlarla, yapılarla ve düşmanlarıyla ilgili doğru bilgilere ulaşma ihtiyacı duymuşlar. Güvenilir bilgilerin en sağlam şekilde elde edilmesi de ancak rakip ve düşman gördükleri insan grupları veya yapılar içinde yaşayan, onlardan olan ya da onlardan biri gibi görünen veyahut onlara dost sayılan kişiler aracılığıyla elde etmek

---

Haldun'un Mukaddime adlı eseri de vardır (Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Empire a Nos Jours**, s.181. Verheij gibi araştırmacılar ise II. Abdülhamid'in takip ettiği ideoloji ile uyguladığı sıkı sansür siyasasının çok ciddi sonuçlar doğurduğunu, bu dönemde tehlikeli olarak addedilen hiçbir konunun açıktan tartışılmadığını ileri sürmektedir. Verheij, sultanın oluşturduğu yönetim anlayışına karşı gösterilen aşırı itaatın de sultanın isteklerinin daha güçlü bir şekilde ön plana çıkmasına yol açtığını, dönemin gazetelerinde yayımlanan makalelerin, sultanın beklentilerini titizlikle dikkate almak durumunda olduklarını, bu noktada kendilerini iyi bir biçimde sınırladıklarını ve yazarların bu konuda uzman haline geldiklerini öne sürmektedir. Yazara göre sultanın bu politikaları, onun döneminden kalan belgelerin çok titiz bir şekilde incelenmesini gerekli kılmaktadır (Jelle Verheij, "*Diyarbakır and the Armenian Crisis of 1895*", **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012, s.100).

⁵⁹⁷ Tevfik, **a.g.e.**, s.160. (aynca bkz Akyıldız, **a.g.e.**, s.167-168). Bu devirde aynı zamanda dönemin gazetecilerinin de anlattığı gibi gazetecilik yapanlar, muharrirler ve muhabirler çok zor şartlarda yaşamışlar. Hatta dönemin önemli gazetecilerinden birinin aktardığına göre II. Abdülhamid döneminde ölen gazetecilerin çoğunun cenazeleri ancak toplanan ianelerle defnedilebilmiştir (Tevfik, **a.g.e.**, s.147-148).

⁵⁹⁸ Koloğlu, **Avrupa'nın Kiskacında Abdülhamit**, s.68.

⁵⁹⁹ **a.g.e.**, s.292.

mümkün olmuştur. Dolayısıyla da "*muhbirlik*" denilen olgu, modern çağların teknik olanaklarına ulaşıncaya değin casusluğun en etkili aracı olarak işlev görmüştür.⁶⁰⁰

Tarihe bakıldığında, halk arasındaki bilgi toplama işinin Roma İmparatorluğu zamanında da ehemmiyet kesp ettiği görülmektedir. Roma imparatorları söylentilere o kadar duyarlı hale gelmişler ki bunların öğrenilip kendilerine bildirmesi için özel bir ekip olan "*delatores*" adlı bir teşkilatı görevlendirmişler.⁶⁰¹ Yine Fransa'da XVIII. yüzyılda merkezi iktidarın aygıtlarından biri konumunda bulunan polisler, ileri gelen tüm Fransız aydınları hakkında sürekli bilgi toplamış, onları fişlemişler.⁶⁰² Osmanlı'da da bu işi ilk olarak başlatan II. Abdülhamid değildir. Mühbirliği ilk olarak 1840'lı yıllarda Osmanlı'da etkin olan Babıali hükümeti, halkın gündemini takip etmek için dolgun ücret verdikleri birçok jurnalciyi istihdam ederek başlatmıştır.⁶⁰³ Başka bir deyişle, Osmanlı'da toplumu gözetleme bu dönemden itibaren ciddi bir şekilde başlatılmıştır.

II. Abdülhamid de bir taraftan otoriteyi Babıali bürokrasisinin elinden alıp, sarayında tekelleştirmek için sert bir merkezîyetçi siyasa tatbik ederken, diğer taraftan imparatorluğun ve özellikle de kendi iktidarının süreklilik arz etmesi ve korunması için bir hafife teşkilatı, yani bir nevi gözetim örgütü oluşturmuştur.⁶⁰⁴ Sultanın kurduğu bu sistem büyük masraflara mal olmuş, fakat bu teşkilat sayesinde II. Abdülhamid, imparatorluğun en ücra köşelerine kadar olup biten her şeyden haberdar olmayı başarmıştır.⁶⁰⁵ Bu teşkilat vasıtasıyla elde edilen bilgiler çerçevesinde, sultan kendisine ve imparatorluğa sadık olmadıklarına kanaat getirdiği veya ihanet etme ihtimalleri olduğuna inandığı hükümet üyeleri de dahil olmak üzere birçok kişiyi görevinden uzaklaştırmış, onları cezalandırmıştır.⁶⁰⁶ Sultan için bazı meselelerin "*tahakkuklarına değil, gölgelerine ve ihtimallerine de ceza tertip olunmak*" lazım gelmiş, bu durum siyasasının temelini teşkil eden esaslardan biri olmuştur.⁶⁰⁷

---

⁶⁰⁰ Timur, **a.g.e.**, s.281.

⁶⁰¹ Scott, **a.g.e.**, s.221.

⁶⁰² Timur, **a.g.e.**, s.281.

⁶⁰³ Faroqhi, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁰⁴ Kushner, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁰⁵ Haslip, **a.g.e.**, s.187.

⁶⁰⁶ Kushner, **a.g.e.**, s.22.

⁶⁰⁷ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.185.

Saraydan aktarılan bilgilere göre sultan, hemen her gece saat üçe kadar resmi meselelerle uğraşmış, hafiye teşkilatından gelen jurnalleri okumuştur.⁶⁰⁸ Sultan tarafından istihdam edilen muhbirlerin Fransızcadaki "journal" sözcüğünden türetilerek jurnal adı verilen raporları, II. Abdülhamid'in dikkatini ziyadesiyle celp etmiş, onun endişelerini daha da artırmıştır.⁶⁰⁹ Sultanın korkusu ziyadeleştikçe jurnalcılık ve jurnaller çoğalmış, bunlar artkça da sultanın korkuları depreşmiştir.⁶¹⁰ Dolayısıyla, bazı insanların faaliyetlerini, başka insanları vasıta kılarak doğrudan takip etmeye devam etmiş, geleneksel gözetleme metodunu kullanmaktan geri durmamıştır.

II. Abdülhamid'in devrinde Osmanlı devletinde işlevselleştirilen hafiyeyle ilgili Abdurrahman Şeref şu tespitlerde bulunmuştur:

*"Hal'ler keyfiyeti Bab-ı alic tertip olunmuş olduğundan vükela ve memurin-i devlet şayan-ı emniyet görülemeyip her dairede tecessüs-i ahval için bir curnalci bulundurmamak lazımeden addolundu... vükela meyanında dahi bir iki curnalcinin bulunması adet oldu... Emniyetsizliklerden naşi Bab-ı Ali'nin kudret ve nüfuzuna kesredilip ikametgah-ı padişahi ittihaz olunan Yıldız, herkesin ve her işin merci'i oldu ve her iş Yıldız'da görülüp Yıldız'dan sadır olan emavir-i keyfiye hemen icra ve infaz edilir idi."*⁶¹¹

II. Abdülhamid, iki kişi de olsa kimsenin birbiriyle yakın dost olmasını istememiş, aynı fikirde olanların buluşmalarını "ittihad ve ittifak" yol açar endişesiyle karşılamış, insanların bir araya gelmesine hiçbir zaman razı olmamıştır. Sultan, herkesin "birbirinin rakibi, hasmı, mütecessisi" olmasını ve bunların birbirleri jurnal etmesini arzulamıştır.⁶¹² En üst düzey yöneticilerin birbirlerini jurnallemelerinin müsebbibi olarak saray katiplerinden biri de II. Abdülhamid'i göstermektedir. Katibe göre "sarayda birbirini seven, birbirinden emin, birbirinin

⁶⁰⁸ Tevfik, **a.g.e.**, s.64. Dönemin önemli gazetecilerinden biri olan Süleyman Tevfik, jurnalcılık sisteminin saray kısmının nasıl işlediğini şu şekilde anlatmaktadır: "...En karlı ve kolay bir iş olmuştur. Mabeyn erkanından her birinin çevresinde yüzlerce hafiye vardı. Bu hafiyelerden her birinin de birer sürü hafiyesi bulunuyordu. Birçoğu uydurma olarak her gün verilen jurnallerin bin beş yüzü geçmekte olduğunu musahiplerden Kağıthaneli Rıfat Bey bana söylemişti. Bu jurnaller, hususi küçük sepetler içinde etüvden geçirilerek takım edildikten sonra Abdülhamid'in odasına getirilip sepetleriyle beraber masasının üstüne konuluyor, o da bunların hepsini birer birer açıp okuyor, ehemmiyetli gördüklerini tetkik etmek için en ziyade güvendiği adamlarına veriyordu sonra da bunlar yırtılıp atılmayarak paket paket saklanıyordu" (Tevfik, **a.g.e.**, s.151). II. Abdülhamid mahiyetinde bulunup bir dönem yakın çalışma fırsatı da yakalamış olan Salih Münir Paşa, saraya gece gündüz demeden jurnal getirildiğini, jurnalciler arasından "büyük küçük rütbeli memurlar, paşalar, beyler" olduğunu ifade etmektedir (Salih Paşa, **a.g.e.**, s.394).

⁶⁰⁹ Findley, **a.g.e.**, s.267.

⁶¹⁰ Mayokan, **a.g.e.**, s.170.

⁶¹¹ Abdurrahman Şeref, **II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz: Bayram Kodaman, M. Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.5.

⁶¹² Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.183.

mahremi iki insana tesadüf edilmezdi. Herkes teveccühü, terakkiyi, taltifi; komşusunun kuyusunu kazmakta arardı. Sultan Hamid sistemini evvela kendi sarayında tatbik ediyordu."⁶¹³

Hamidiye ricali de ayrıca dışarıdan ülkeye gizlice sokulmaya çalışılan muhalif mecmuları engellemek için tedbirler almaktan geri durmamış, memurları, dışarıdan getirilen ve hezeyaname olarak adlandırdıkları bu yayınların ülke sathına yayılmaması için sürekli olarak uyarılmışlar.⁶¹⁴ Yasaklanmış bulunan gazeteleri okuduğu için veya istemeden de olsa ağzından söz kaçırdığından veyahut da birkaç kişi bir yerlerde bir araya geldikleri için geceleri evlerine baskınlar düzenlenerek bu şahıslar tutuklanmış, "*bila-muhakeme hats ve nefy olunmak*" genel bir kaide haline getirilmiştir.⁶¹⁵ Dolayısıyla Faroqhi'nin de belirttiği gibi II. Abdülhamid'in kurduğu sistem, potansiyel makam sahiplerini birbirlerinin aleyhinde casus yaptırmış, daha düşük görevlerde bulunanların ve özellikle ülkedeki aydınların sultana sadakati konusunda sürekli bilgi akışı sağlayan bir mekanizma işlevi görmüştür.⁶¹⁶ Fakat 31 Mart Vakası'ndan sonra II. Abdülhamid tahttan indirildiğinde sultanın imparatorluğu yönettiği Yıldız Sarayı basılmış, hafiye raporlarına el konulduğu zaman, bu raporlardan bazılarının altında, bizzat sultan el yazısıyla "*itibara değmez*" şeklinde yazıldığı görülmüş ve aslında sultanın, kendi oluşturduğu ve bilgi akışını sağladığı teşkilatı da farklı bir biçimde kontrol ettiği anlaşılmıştır.⁶¹⁷

II. Abdülhamid, bu iddialarla ilgili olarak hatratında iktidarı aleyhinde olanların yaşamları ile faaliyetlerini köşesinde bazen izlediğini kabul etmiş,⁶¹⁸ kurduğu hafiyelik sistemini yazdığı iddia edilen hatratında savunmuş ve şu şekilde gerekçelendirmiştir:

"Bu jurnallerin hakiki olanlarının yanında iftira mahiyetinde olanlarının da bulunduğunu elbette biliyorum. Ama ben hiçbir jurnale, titiz bir tahkikten geçirmeden inanmadım ve onun icabına el sürmedim... Evet jurnal sistemini ben kurdum, ben idare ettim. Fakat vatandaşı değil, hazineden maaş aldıkları, Osmanlı nimeti ile gırtlaklarına kadar dolu oldukları halde, devletime ihanet edenleri tanımak, takip etmek için!.. Kendi devletini yıkmak, kendi

⁶¹³ Mayokan, **a.g.e.**, s.70.

⁶¹⁴ BOA, DH-MKT, 1258/8 (aynca bkz. Orhan Örs, **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası 1908-1914**, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilgiler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2012, s.16).

⁶¹⁵ Şeref, **a.g.e.**, s.8.

⁶¹⁶ Faroqhi, **a.g.e.**, s.99-100.

⁶¹⁷ Kısakürek, **a.g.e.**, s.241-242.

⁶¹⁸ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.16.

*Padişah'ının canına kasdetmek karşılığı, yabancı devletten para alan sadrazamları gördükten sonra!..*⁶¹⁹

II. Abdülhamid döneminde araçsallaştırılan faaliyetlerin başında gelen jurnalcılık, aynı zamanda iyi bir kazanç kapısını konumuna da getirilmiştir. Abdurrahman Şerefe göre bu durum, fitraten temiz yaratılışlı olanları bile bu kötü "*sanatı*" yapmaya sevk etmiştir.⁶²⁰ II. Abdülhamid'in doğrudan "*muhafaza-i nefsine*" alınmış olan bu memurlar, "*hünkar emrederse bila tereddüt babamı bile keserim*" nevinden insanlardan özel olarak seçilmişler.⁶²¹ Sultanın en yakınlarında bulunan saray çalışanlarında biri, bu dönemde evlatların babalarını, kayın babaların damatlarını, kardeşin kardeşi jurnalleyerek birbirlerini felakete götürdüklerini, bunun sultanın "*her şeyi bilmek ve bütün kuvvetleri Saray'da toplamak siyaseti*"nden kaynaklandığını aktarmaktadır.⁶²²

Osmanlı'da, II. Abdülhamid'in saray katibine göre, bu dönemde ordularla casus çalıştırılmıştır. Öyle ki yabancı posta teşkilatlarının memurları dahi sultanın sarayına, aldıkları aylık maaş karşılığında hafiyelik hizmeti vermişler. Saray katibi, sırf bu hafiyelik teşkilatının etkisinden dolayı ittihatçıların isteseler dahi Osmanlı payitahtında herhangi bir ihtilal yapmalarının asla mümkün olmadığından söz etmektedir.⁶²³ Bazı kaynaklara göre II. Abdülhamid'in İstanbul'da kurduğu hafiyelik teşkilatının 4.000 ajanı bulunmaktadır. Dolayısıyla bir yere gözetim altında olmadan

⁶¹⁹ **a.g.e.**, s.90. Tahsin Paşa, jurnalcılık mesleğinin hanedan meyanında da taammüm ettiğini, özellikle şehzade Vahdettin'in sultana sürekli olarak hanedan hakkında jumaller getirdiğini iddia etmektedir (Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.84). II. Abdülhamid'in kurduğu hafiyelik teşkilatının, sultanın katibine göre "*en bereketli ve feyizli toprağı*" veliaht Reşad Efendi ile ilgili meselelerde bulunmaktadır (Mayokan, **a.g.e.**, s.102). Mayokan yalnızca veliahtın değil, aynı zamanda meşihatın da sultanın kurdurttuğu hafiyelik teşkilatının en önemli hedefi olduğunu dile getirmektedir. Yazar, bu iki kurumun sultanın resmen kabusu haline geldiğinden bahsetmektedir (**a.g.e.**, s.187).

⁶²⁰ Şeref, **a.g.e.**, s.7. Sultan'ın sarayında çalışma fırsatı yakalamış bir batılının aktardıklarına göre, sultanın yaptığı harcama kalemleri içinde "*binlerce ajan, muhbir ve askerlerin maaşları ve para ile adam satın almak için harcanan paralar*"ın da yer aldığını, örneğin "kendi anlaşması dışında küçük bir muhbir ordusuna vermek üzere devletten 25.000 Türk lirası, yaklaşık 600.000 frank, ödenek alan Paris Büyükelçisi Münir Paşa"nın bulunduğunu, "*bunlar arasında ayda 4.000 frank alanlar*"ın mevcut olduğunu öne sürmektedir (Bareilles, **a.g.e.**, s.81).

⁶²¹ Şeref, **a.g.e.**, s.10.

⁶²² Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.39.

⁶²³ Mayokan, **a.g.e.**, s.71. Herhangi bir işe girmek isteyenler önce bu hafiyelik teşkilatının herhangi bir takımına girmiş, başkaları hakkında jumaller hazırlamaya başlamıştır. Birkaç tane jurnal verdikten sonra da istedikleri zaman başka işlerde görev almaya başlamışlar (Tevfik, **a.g.e.**, s.152).

gitmek mümkün değildir. Bu noktadan bakıldığında Osmanlı'nın Rusya ile birlikte pasaport sistemini ilk kuran devletlerden biri olduğunu görmek şaşırtıcı değildir.⁶²⁴

Jurnalcilerin II. Abdülhamid'e ulaştırdıkları bilgiler ve jurnaller ne kadar iftira ve akla hayale gelmez olurlarsa olsunlar herhangi bir cezai müeyyideye tabi olmadıkları gibi verilen jurnaller ehemmiyet kesb eden nevi'nden ise büyük bir mükafat-ı nakdiye ile karşılık bulmuştur. Bu durum da tabi olarak bu iş ile meşgul olmak isteyenlerin sayısını hayli artırmıştır. Bu dönemde etkileri iyice artan bu nevi kişilerin korkusundan dolayı millet lal kesilmiş, fikirlerinin tersini söylemeye bir nevi mahkum edilmiştir. Şeref, sultanın uyguladığı bu faaliyetlerden ötürü "*ümmet-i necibimizde ahlak-ı hasene esasından sarsılmış...*" olduğunu, jurnalciğin toplumda ahlaki tahribat meydana getirdiğini dile getirmiştir.⁶²⁵ Dönemin yakın şahitlerinden birine göre de II. Abdülhamid zamanında hafiyeciler tarafından hazırlanan jurnaller, eğer namuslu insanların elinin altından geçtikten sonra sultana sunulmuş olsa idi, suçsuz birçok insanın kurtulması mümkün hale gelecek ve sultan da kaba yollara başvurmak durumunda kalmayacaktı. Yazar, saraya verilen jurnallerin çoğunun asılsız ihbarlardan oluştuğunu, bundan dolayı da sultanın birçok "*yük ve mesuliyet*" altına girdiğini yazmaktadır.⁶²⁶

II. Abdülhamid devrinde din görevlileri yalnızca İslamcılık siyaseti için işlevsel kılınmamıştır. Bu görevliler aynı zamanda sultanın kurduğu geniş hafiyeciler ağının da bir parçası haline getirilmişler. Örneğin müderrislerin zamanla edindikleri eğitim ve aldıkları icazetleri merkezi iktidar tarafından belirlenen bir tür gizli polis ile misyonerlik benzeri bir biçimde kullanılmaları teamül veya gelenek haline getirilmiştir. Devlet tarafından görevlendirilmeyen "*serbest*" vaizlere bu dönemde kötü gözle bakılmış, bunlar mutlak bir tehlike olarak değerlendirilmişler.⁶²⁷ II. Abdülhamid'e ait olduğu iddia edilen hatıratında, sultanın bilgi toplama işini, aynı zamanda, şeyhler ile tarikatlara da yüklediği, içeride asayişin daha iyi sağlanması amacıyla geniş bölgelere yayılmış bu tür yapılara, ağları üzerinden istihbarat toplama görevi verdiği ifade edilmektedir. Padişah, istihbarat noktasında bir taraftan merkezi

⁶²⁴ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.144. Fakat pasaport sistemini Osmanlı'da ilk kuran II. Abdülhamid değil, II. Mahmud olmuş, bu dönemde yabancı ülkelere yapılan seyahatlerde pasaport şartı getirilmiştir (Ülken, **a.g.e.**, s.29-30).

⁶²⁵ Şeref, **a.g.e.**, s.6. (konuyla ilgili ayrıca bkz. Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.84; Tevfik, **a.g.e.**, s.152).

⁶²⁶ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.65.

⁶²⁷ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.89.

iktidarın atadığı vali, kadı benzeri memurlardan faydalanmışken, diğer taraftan tekke ve dergahların şeyhleriyle dervişlerinden yararlanmıştır. Ayrıca imparatorluğun her yanında gezen dervişler de istihbaratın güvenilir kaynakları olarak istihdam edilmişler.⁶²⁸

II. Abdülhamid, hem geleneksel devlet/toplumların hem de modern devlet/toplumların kullandığı gözetleme anlayışının bir gereği olarak toplumu veya toplumsal muhalefeti takip ettirmiş, bireysel olarak tehlike arz etme durumunda bulunan bütün kişileri, özellikle iktidarına tehlike oluşturma ihtimali olan veliahtları, hafiyeleeri vasıtasıyla kontrol altında tutmaya özen göstermiştir. Sultan kurduğu teşkilatın kendisine ulaştırdığı bilgiyi de şifreleyerek ve depolayarak modern bir devlet yöneticisi gibi davranmıştır. II. Abdülhamid toplumu ordu, polis ve hafiye teşkilatı gibi güvenlik aygıtlarıyla çepeçevre sarmak için yoğun bir mesai harcamış, ekabirin bir an bile kendi iktidarının gözetiminden uzaklaşmasını tahammül edememiş, bunun için gerekli her türlü önlemi almaktan geri durmamıştır.

---

⁶²⁸ Karademir, a.g.e., s.400.

III. BÖLÜM

İKİNCİ ABDÜLHAMİD'İN KÜRT POLİTİKASI

III. I. Osmanlı Devleti-Kürt-Ermeni ilişkilerinde Kırılma Noktası:

Doksan Üç Harbi ve Ürettiği Sonuçlar

Anthony Giddens iktidarı, yapıların dönüştürme kapasitesinin belli bazı olaylara, bunları değiştirecek biçimde müdahale etme kabiliyeti manasında kullanmaktadır. Buradan hareketle Osmanlı'ya baktığımızda, diğer devlet veya toplumlarda olduğu gibi geç Osmanlı Devleti'nde de birçok iktidar katmanıyla birlikte birbirlerine üstünlük sağlamaya çalışan farklı güç odakları ortaya çıkmıştır. Bu zaman diliminde dünyanın büyük devletleri veya güçleri de imparatorlukta meydana gelen olayları kendi stratejik, siyasi ve ekonomik çıkarları çerçevesinde yönlendirmeye çalışmışlar. Osmanlı ise uzun yıllardan beri yaptığı gibi yönetilenlerden artı değer elde etmeyi sürdürmenin çabası içinde olmuştur. Diğer tarafta, yerelde iktidar odağı olan gruplar da yakın çevrelerinde idari ve iktisadi kontrolü ele geçirme mücadelesi vermiştir.⁶²⁹

Osmanlı, bu çerçevede monolitik bir aktör durumunda bulunmuştur. Osmanlı'nın ürettiği sistemin pratikte yaşadığı iç çelişkiler, onun farklı millet ve cemaatlerden gelen nüfusunun her birinin çeşitli avantajları ile dezavantajlarını dikkate alarak denetimleri altına alabilecekleri ve kaynaklarına el koyabilecekleri birçok siyasi uzam oluşturmuştur. İmparatorluğun modern devlet inşası çerçevesinde yaşadığı dönüşüm, herhangi bir geçiş anında dönüşmeyi sürdüren yerel ve imparatorluğun bütünündeki güç yapıları değil, bizzatıhi gücün doğası, kavranışı ve kullanımının ta kendisidir. İmparatorlukta, güç ve çevre, yerelde Kürtlerle meskun mahallerde yepyeni bir biçimde kesişmiş, kısa ve uzun vadeli birçok trajik neticeler ortaya çıkarmıştır. Kürtlerle meskun bölgenin siyasi coğrafyasıyla arazisi de bu ilişkilerde rol oynamıştır. Ancak buna rağmen coğrafyaya nedensel veya determinist nitelikler atfetmemeye de dikkat etmek gerekmektedir. Klein, bu noktada asıl dikkat edilmesi gerekenin *'fiziki arazinin içkin özellikleri'nden* ziyade, devletlerin ve yereldeki yerli halkın bu siyasi coğrafyaya yönelik geliştirdiği yaklaşım olduğunu belirtmektedir. Yazar, bunu dile getirirken uzamın ve uzamsal ilişkilerin

⁶²⁹ Klein, a.g.e., s.38.

önemsizliğini kastedmediğini; tam aksine Osmanlı'nın başa çıkmaya çalıştığı iç tehditler mahallinin belirleyici olduğunun farkında olduğunu söylemektedir. Fakat yazar, bu durumun belli bir anda işin esasına dönüşüp özgül dinamiklerle temel faktör haline geldiğini saptadığını da eklemektedir.⁶³⁰

II. Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıktıktan sekiz ay sonra devleti Rusya'ya karşı felaketle sonuçlanacak bir savaşın içinde bulmuş,⁶³¹ 19 Mart 1877 yılında kendisinin iradesiyle açılan parlamento, yine aynı sultan tarafından savaş bahane edilerek, 13 Şubat 1878'de II. Meşrutiyet dönemine kadar bir daha toplanmamak üzere kapanmıştır.⁶³² Lewis, meclisi kapatan ve anayasayı askıya aldığı ilan eden sultanın, bu tarihten sonra imparatorluğu tam bir baskı rejimi ile idare ettiğini dile getirmekte,⁶³³ Hale ise savaş bahanesi ile parlamentoyu kapatan sultanın, bu tarihten sonra hizaya getiremediği muhalefeti de bastırma yoluna gittiğini öne sürmektedir.⁶³⁴ Kısacası II. Abdülhamid, bu savaşı gerekçe haline getirerek meşruti yönetimin yerine sabık hiç bir padişah devrinde görülmeyen "*saray istibdadını*" inşa etmiştir.⁶³⁵

II. Abdülhamid de Rusya ile yapılan 1877-78 savaşını hatıratında ele almış, savaşa giden süreci anlatmış, savaşın neticelerinden sadece kendisinin sorumlu

⁶³⁰ a.g.e., s.29-30.

⁶³¹ a.g.e., s.44. Osmanlı Devleti veya II. Abdülhamid, İngiltere'nin öncülüğünde hazırlanan ve Avrupa'nın diğer büyük güçlerinin de destek verdiği Londra Protokolü'nü, Avrupa'nın imparatorluğun işlerine bir müdahalesi olarak görüp reddedince (Haslip, a.g.e., s.108.) Rusya, Osmanlı'ya karşı savaş açtığını ilan etmiştir. Osmanlı'nın girdiği bu savaş, bir taraftan çok büyük insan kayıplarına sebep olmuş, diğer taraftan memlekette birçok zahmetler çekilerek vücuda getirilen meşruti yönetim mahvedilmesine yol açmıştır (Saib, a.g.e., s.180).

⁶³² Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.91. (ayrıca bkz. Engin, **Pazarlık**, s.1). Yeni seçilen milletvekilleri, 13 Şubat 1878'de, suçlu olduklarını iddia ettikleri üç nazırın savunmalarını yapmak üzere meclis önüne çıkmalarını istemişler, fakat savaşın sağladığı bahane ile II. Abdülhamid, bu isteğin bir gün sonrası meclisi dağıtmış ve mebusların seçim bölgelerine dönmeleri emretmiştir. Mebusan Meclis-i beş aylık sürede toplam iki toplantı gerçekleştirmişti. 1878 yılında dağıtılan meclis, otuz bir yıl boyunca bir daha toplanamamıştır (bkz. Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.168). Ahmed Vefik Paşa, sultan tarafından hazırlanan fermanı alarak meclise gelmiş, Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının süresiz olarak kapatıldığını ilan etmiştir (Kısakürek, a.g.e., s.166).

⁶³³ Bernard Lewis, **The Emergancy of Modern Turkey**, Oxford University Press, New York, 2002, s.185-188 II. Abdülhamid'in 93 Harb'i'ni gerekçe göstererek 1878 yılında parlamentoyu fesh ederek anayasayı askıya alması 1908 yılına dek sürdürülmüştür. Georgeon, bu şekilde eli rahatlayan sultanın İslami dayanışma bağlarını güçlendirmek suretiyle egemen sınıfın muhafazakar ve dini unsurlarına sırtını dayamaya başladığını, sansür ve güvenlik teşkilatlanmasıyla devleti otoriter bir anlayışla yönettiğini, bu yönetim anlayışının sultana karşı gelişen muhalefeti uyandırdığını ve 1890'da ortaya çıkacak İTC'yi ortaya çıkmasına yol açtığını iddia etmektedir (Georgeon, **Aux Origines du Nationalisme Turc Yusuf Akçura (1876-1935)**, s.11. Vambery'ye göre de II. Abdülhamid'in en fazla önemseydiği konuların başında dindaşlarının refahı gelmiştir. (Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.92).

⁶³⁴ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996, s.36.

⁶³⁵ Saib, a.g.e., s.180.

olmadığını iddia etmiştir. Sultan, bu savaşı doğuran koşulların devrindeki gelişmelerden ziyade önceki dönemin olaylarından kaynaklandığını öne sürmüştü, halkın güvenini kazanmış olan Mithat Paşa'yı⁶³⁶ Sadaret'e getirdiğini, savaş kararını kendisinin vermediğini, millete bıraktığını ileri sürmüştür. Rusya'nın taleplerinin olduğunu, bunları konuşmak ve savaş hakkında karar vermek için "*Meclis-i Umumi*"yi topladığını, bu meclisin başkanlığını da bizzat Mithat Paşa'nın yaptığını, "*...93 Savaşı ile bunun getirdiği bütün sonuçlardan ben ne şahıs olarak, ne makam olarak sorumluyum*" diye ileri sürmüştür.⁶³⁷ II. Abdülhamid esas itibariyle zaferle de bitse savaşların her halükarda milletleri yorduğuna inandığını öne sürmüştür:

*"Şan ve şeref" gibi şeyler, her yanı mamur, günü ve geleceği güvenli memleketlerde hoş görünür. Harabelerde aç ve çıplak dolaşanların "şan ve şeref" iddiasında bulunmaları ve bu "şan ve şeref" peşinden koşmaları kadar, hem gülünç hem feci bir şey yoktur.*⁶³⁸

93 Harbi, 3 Mart 1878 yılında Osmanlı ve Rusya'nın karşılıklı olarak anlaşmaları ve neticede Ayastefanos anlaşmasını imzalamalarıyla son bulmuştur.⁶³⁹ Osmanlı, savaş sahasında gelen olumsuz bilgiler üzerine 31 Ocak 1878 tarihinde Rusya ile Edirne Ateşkesi imzalamıştır. Bu tarihten Berlin anlaşmasına kadar olan kısa döneme birçok olay sığmıştır: Edirne Ateşkesi 31 Ocak 1878, Meclis'in lağvedilmesi 13 Şubat 1878, Ayestefanos Antlaşması (büyük güçler yürürlüğe girmesine izin vermemiştir) 3 Mart 1878, Çırağan Olayı 20 Mayıs 1878, Kıbrıs'ın

⁶³⁶ Sultan sadarete getirdiği Mithat Paşa'yı daha sonra bu görevden azl etmiş ve paşa şüpheli bir şekilde ölmüştür. Paşanın ölümü veya öldürülmesiyle ilgili bazı iddialar mevcuttur. İsmail Hakkı'nın aktardığı bir iddia şu şekildedir: (Mithat Paşa'yı) "*ikinci bölük efradından Edirne'nin Bayezid mahallesinden berber İsmail ve Mahmut Paşa'yı da ikinci bölükten Karahisarlı Süleyman Çavuş ile dördüncü bölükten Zileli Ali boğmuşlardır. Paşalar 12 Recep 1301 ve 25 Nisan 1300 çarşamba gecesi aynı saatte boğmak suretiyle gözlerini hayata yummuşlardır*" (bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Taif Mahkumları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.58). Yine Osmanlı'nın o dönemki paşalarından olan Cemil Paşa, Mekke'de bulunan Tetkikat-ı Şer'iye azasından Kürt Said efendi ile görüşürken şunları söylemiştir: "*Tahkikatıma nazaran Mithat ve Mahmut paşaları fena bir halde boğmuşlar ve öldürmüşler*" (bkz. Uzunçarşılı, **Mithat Paşa ve Taif Mahkumları**, s.76). Aynı şekilde, bu olaydan haftalar sonra Mithat Paşa'yla aynı zindanda kalan mahkumlardan biri, paşanın ailesine yazdığı mektupta: "*Paşa hazretleri hastalık yüzünden ölmemiştir. Gerçekte aynı gece ve aynı anda Mahmut Celalettin Paşa ile beraber her ikisi de boğularak öldürülmüşlerdir*" şeklinde bir iddia da bulunmuştur (bkz. Haslip, **a.g.e.**, s.169). II. Abdülhamid ise Mithat Paşa'nın ölümünden yaklaşık on yıl sonra, Avrupa'da basılan bir Türkçe çalışmada, paşanın nasıl öldürüldüğünün anlatıldığını, bu işe karışanların isimlerinin açıklandığını, isimi geçenlerle hiçbir bağlantısının bulunmamasının kendisinin bu işle bir ilgisinin olmadığını kanıtı olduğunu savunmaktadır. Bozdağ tarafından hazırlanan bu hatıratında sultan, Mithat Paşa'dan her zaman çekindiğini de itiraf etmiştir (bkz. Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.23).

⁶³⁷ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.17.

⁶³⁸ **a.g.e.**, s.37.

⁶³⁹ Tepedenlioğlu, 1877 yılının 26 Mart gününün, II. Abdülhamid'in yaşamının en felaketli gününü olarak tarihe geçtiğini, çünkü savaştan galip çıkan Rus ordusu komutanı Grandük Nikola'nın Osmanlı payitahtına geldiğini, Osmanlı sultanının onu kabul etmeye mecbur kaldığını, ayrıca bu komutana iade-i ziyaret yapmak zorunda kaldığını dile getirmektedir (bkz. Tepedenlioğlu, **a.g.e.**, s.529).

İngilizlere terk edilmesi 4 Haziran 1878, Berlin Konferansı⁶⁴⁰ ve Antlaşması'nın imzalanması 13 Haziran-13 Temmuz 1878 gibi önemli olaylar, aynı yıl içinde ve kısa aralıklarla yaşanmıştır.⁶⁴¹

Avrupa'nın büyük devletlerinin kabul etmediği bu anlaşmaya göre Osmanlı'nın Avrupa topraklarında Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ı adıyla tam özerklik elde eden üç bölge kabul edilmiş, Karadeniz'den Ege Denizi'ne kadar uzanan topraklarda büyük bir Bulgaristan devletinin kurulmasına onay verilmiş, Osmanlı'nın bu bölgedeki kuvveti bütünüyle yok edilmek istenmiştir.⁶⁴² Büyük devletlerin devreye girmesiyle bu anlaşma geçersiz sayılmış, onun yerine Berlin Antlaşması imzalanmıştır.⁶⁴³ 13 Haziran 1878 yılında Berlin'de başlayan toplantılar yaklaşık olarak bir ay sonra neticelenmiş, 13 Temmuz 1878'de Berlin Antlaşması taraflarca imzalanmıştır.⁶⁴⁴ Osmanlı Devleti açısından Ayastefanos'a göre daha iyi şartlarda imzalanmış olsa da bu antlaşmayla imparatorluk Baserabya, Sırbistan, Bosna, Hersek, Karadağ, Bulgaristan ve Anadolu'nun bazı bölümleri ile Kıbrıs gibi fiili kontrolün azalmış olduğu bölgelerde resmi hakimiyetini kaybetmiştir.⁶⁴⁵ Osmanlı Slav tebaasının neredeyse tamamını da yitirmiştir.⁶⁴⁶

⁶⁴⁰ Berlin Konferansı, 13 Haziran 1878'de Bismarck'ın başkanlığında toplanmış ve aynı yılın 13 Temmuzunda sona ermiştir (Uras, **a.g.e.**, s.218)

⁶⁴¹ Gökhan Çetinsaya, "*II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XI. VII, 2016, 353-409, s.358.

⁶⁴² Haslip, **a.g.e.**, s.121. (ayrıca bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.20). İddialara göre sultan, bu görüşmeler esnasında özellikle donanma ile ilgili maddeleri kabul etmekte zorlanmış ve şunları dile getirmiştir: "*Yeminle beyan ederim ki, Donanma-ı Hümayun'un elden çıkarılmasına katiyen rey ve rızam yoktur. Her türlü fedakarlığı eder; fakat donanma maddesini esastan reddederim. Ve mucip sebeplerini dahi beyana muktedirim. İcabında donanmayı kayıp etmemek için canımı fedaya hazırım*" (bkz. Mehmet Rifat Bey, **93 Harbi Faciası**, (Haz: Tahsin Yıldırım), Dun Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2010, s.103-104). Fakat kimi iddialara göre ise II. Abdülhamid döneminde selefi ve amcası Abdülaziz tarafından oluşturulan büyük ve pahalı donanma "*kasti*" bir biçimde bir tarafa atılmış, fakat yine de kıyıların korunmasına önem vermekten vaz geçilmemiş, daha ucuz ama daha etkili kıyı savunma tekneleri satın alınmıştır (Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.74).

⁶⁴³ Findley, **a.g.e.**, s.255. (ayrıca bkz. Keyder, **a.g.e.**, s.70).

⁶⁴⁴ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.119. (ayrıca bkz. Koloğlu, **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, s.30-31).

⁶⁴⁵ Findley, **a.g.e.**, s.255. Aslında Avrupa'nın emperyalist devletlerinin Orta-Doğu toprakların fiili olarak başlaması, Fransa'nın 1835 yılında Cezayir'i işgal etmesiyle görünür olmuştur. Fransa'nın 1881 yılında imparatorluğa bağlı bir toprak parçası olan Tunus'ta da hakimiyet kurmasıyla başka bir noktaya varmıştır. Bu süreç bir süreklilik kazanmış ve İngiltere'nin 1882 yılında Urabi Paşa isyanını bahane ederek, Mısır'ı işgal etmesiyle sürdürülmüştür. Emperyal Avrupa devletleri, Osmanlı topraklarını işgal etme politikalarını sürdürmüş ve İtalya, 1911 yılında Trablusgarp'ı, Fas anlaşmasıyla Fransa'da, Fas'ın büyük bir bölümü üzerinde hakimiyet kurmuştur (bkz. Okuyan, **a.g.e.**, s.143-144).

⁶⁴⁶ Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.22. Osmanlı bu savaştan sonra yapılan anlaşma ile büyük bir toprak ve nüfus kaybı yaşamıştır (Gökhan Çetinsaya, "*II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XI.VII, 2016, 353-409, s.357).

II. Abdülhamid, Berlin Anlaşmasıyla neticelenen savaştan sonra Müslüman olmayan tebaasının büyük bir bölümünün bulunduğu Balkanlar'ın⁶⁴⁷ neredeyse tümünü kaybetmiştir. Balkanlar'daki Müslüman olmayan tebaanın devletin sınırlarının dışında kalması Osmanlı toplumunda büyük bir demografik dönüşüm anlamına da gelmiştir. İmparatorluk toprak bakımından küçülmüş, demografik açıdan ağırlıklı olarak Müslüman bir ülke⁶⁴⁸ haline gelmiştir.⁶⁴⁹ Osmanlı hem dini açıdan hem de etnik açıdan bir değişim yaşamış, Osmanlı'da bu kırılmadan sonra dini olarak Müslümanlar, etnik olarak da Türkler hakim unsur olmaya başlamıştır.⁶⁵⁰

II. Abdülhamid, Osmanlı'nın Avrupa ve özellikle Doğu Rumeli toprakları konusunda yeterince duyarlı davranmadığını, bazı zaafı gösterdiğini iddia edenlerin bulunduğunu fakat "*zaaf göstermek*" olarak gösterilen durumun, elde var olan gücü kullanmamak anlamına geldiğini, halbuki "*Hangi kuvvet vardı da Doğu Rumeli'de egemenlik hakkımızı savunmak için kullanılmadı?*" diye sormaktadır. Bu sorusuna hiç kimsenin kuvvet vardı ve kullanılmadı demesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir (Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.33).

⁶⁴⁷ Balkanlar'da yaşayan çeşitli unsurlar milliyetçi taleplerle imparatorluğun karşısına çıkmış, II. Abdülhamid, iktidarı zamanında Osmanlı'nın Balkan topraklarında yaşayan halklar üzerinde devletin egemenliğine zarar vereceğine inandığı ve aslında Tanzimat döneminde Lübnan bölgesinde uygulamaya konulan özerk idari anlayışın bile gündeme getirilmesini doğru bulmamış, bu yönetim anlayışının Balkanlar'da uygulanmasını ret etmiştir (Clemence Scalbert-Yücel, Jordi Tejel Gorgas, "*Ruralite, Urbanite et Violence au Kurdistan*", (Haz: Hans-Lukas Keiser, **Reformes Ottomanes et Cohabitation Entre Chretiens et Kurdes (1839-1915)**, EHESS, Paris, 2011, s.50).

⁶⁴⁸ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135. (ayrıca bkz. Yılmaz, **a.g.e.**, s.78-79). Çetinsaya, bu tarihten sonra Müslüman nüfusunun öneminin daha da arttığını, bunun asıl nedeninin demografik olmaktan ziyade, Türk olmayan Müslüman unsurların bağlılığından duyulan şüpheden kaynaklandığını dile getirmektedir (Gökhan Çetinsaya, **Ottoman Administration of Iraq 1890-1908**, Routledge, New York, 2006, 11). Osmanlı, sahip olduğu bu şüphenin Anadolu'nun doğusunda yaşayan Kürtlerin isyanlarında somut olduğunu görmüştür. Merkezi iktidar bundan dolayı halifelik ile devletin Sünni kimliğini birlik için ön plana çıkarmış, Müslüman ileri gelenleri İstanbul'a davet ederek bu noktada beraber çalışmaya gayret etmiştir (Engin Deniz Akarlı, "*The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization, an Overview*", **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, 26/3, 2006, s.359).

⁶⁴⁹ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başlarından son çeyreğin başlarına kadar takriben iki milyon göçmen farklı bölgelerden gelerek Osmanlı sınırlarının içine dahil olmuştur (Rıfat Bey, **a.g.e.**, s.131). Osmanlı'nın resmi kayıtlarının ortaya koyduğuna göre 1877 ile 1896 arasındaki 19 yıl içinde 1.015.015 Müslüman Kırım, Kafkaslar ve Balkanlar'dan Osmanlı'nın yeni sınırlarındaki topraklara göç etmiştir (Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.135.) Bu savaştan sonra 1908'e gelindiğinde Osmanlı sınırları içine göç eden göçmenlerin sayısı 5 milyona çıkmıştır (Yılmaz, **a.g.e.**, s.78-79). Nesim Şeker, Osmanlı devlet adamlarının özellikle II. Abdülhamid devrinde, Müslüman mültecileri yerleştirirken dini ve etnik nitelikleri göz önünde bulundurduklarını, demografik yapıyı Müslümanlar lehine değiştirmeye çalıştıklarını iddia etmektedir (Nesim Şeker, "*Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians*", **Middle Eastern Studies**, Vol. 43, No.3 (May, 2007), pp.461-474, s.462). Fakat bu durum zamanla değişmiş ve İTC, Balkanlar ile Kafkasya'dan gelen mültecileri bu sefer Kürtleri asimile etmek için bölgeye yerleştirmeye çalışmış, bölgede yaşayan Kürtleri de Ankara, Konya ve Niğde gibi şehirlere göçertmeye yönelik bir siyasa takip etmiştir (bkz. BOA. Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH-ŞFR), No: 66/74). Ülkenin batısına sevk edilen Kürtlerin, takip ettikleri adet, kullandıkları lisan ve bölgede yaşayan Türklerle ilişkileri de sürekli olarak gözetlenmiştir (bkz. BOA. DH-ŞFR, No: 62/278).

⁶⁵⁰ Bayram Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, Ankara üniversitesi basımevi, Ankara, 1987, s.93.

Bu kayıpları 1881 yılında Tunus'un Fransızlar tarafından, Mısır'ın da 1882'de İngilizler tarafından işgal edilmesi takip etmiş, bu durum kayıpların mahiyetini daha da büyütüştür.⁶⁵¹ 93 Harb'i'nin Batılı devletler üzerindeki en önemli etkisi "*Osmanlı parçalanmasının son aşamasına geldiğini kabul*" etmeye başlamaları olmuştur. Aslında Tunus'un Fransızlar, Mısır'ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, İtalya'nın Trablusgarp ile Kızıldeniz'e karşı harekete geçmesi, Avusturya'nın Bosna-Hersek'e ilaveten Selanik'e kadar inmek istemesi, hatta Yunanistan'la birlikte daha bağımsızlığını fiili olarak Osmanlı'dan alamamış olan Bulgaristan ve Sırbistan'ın bölgelerinde yayılcılık faaliyetlerine girişmeleri ve Rusya'nın da Osmanlı'nın doğu bölgelerini resmen imtiyaz bölgesi olarak ilan etmesi esas itibariyle 93 Harb'i'nde alınan ağır yenilgiden kaynaklanmıştır.⁶⁵²

Özellikle Mısır'ın İngilizler tarafından işgale uğraması II. Abdülhamid'in üzerinde derin etkiler bırakmıştır. Sultan, asıl olarak bu olaydan sonra Rusya'dan ziyade daha çok İngiltere'den korkmaya başlamıştır.⁶⁵³ Tahsin Paşa, sultanın aslında yalnızca İngiltere'den değil aynı şekilde Rusya'dan da korkmaya devam ettiğini aktarmaktadır.⁶⁵⁴ Mim Kemal Öke ise duruma farklı bir noktadan yaklaşarak Britanya İmparatorluğu'nun iktisadi, siyasi ve stratejik birçok nedenden ötürü Ortadoğu'yu kontrol etmek istediğini, bundan dolayı da XIX. yüzyılın dördüncü çeyreğinden başlayarak Osmanlı'yı yıkmak için uğraşmaya başladığını, sömürgeci anlayışının⁶⁵⁵ geleneksel "*Böl ve Yönet*" politikasını Osmanlı'nın doğu bölgeleri için uygulamaya çalıştığını ifade etmektedir.⁶⁵⁶

Berlin anlaşmasıyla Avrupa'daki topraklarının neredeyse tamamına yakını kaybeden Osmanlı, bu anlaşmaya değin Avrupalı bir devlet olarak görülmüştür. Osmanlı bu zamana kadar Avrupalı devletlerin askeri ve siyasi meseleleriyle bir şekilde iç içe bulunduğu zamanın Avrupalı devletleri tarafından da bir Avrupa

---

⁶⁵¹ Findley, **a.g.e.**, s.255.

⁶⁵² Koloğlu, **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, s.31.

⁶⁵³ Haslip, **a.g.e.**, s.167.

⁶⁵⁴ Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.69.

⁶⁵⁵ Tolga Başak, İngiltere'nin Orta Doğu'yu ele geçirme çabasının ve onun bu durumdan dolayı diğer Avrupa ülkeleriyle karşı gelmesinin Kolomb, Macellan, Drake ve Vasco de Gama'nın seyahatleriyle başlayan emperyal yayılcılığın bir sonucu olduğunu öne sürmektedir (Tolga Başak, **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.28).

⁶⁵⁶ Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Faaliyetleri ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s.1.

devleti olarak kabul edilmiştir.⁶⁵⁷ Aslında Osmanlı'nın, en azından bir döneme kadar, dağılmasını Avrupalı büyük devletler de kendi menfaatlerinden dolayı istememişler. Örneğin Fransa, imparatorluğa yatırdığı sermayeden dolayı⁶⁵⁸ onu bir bütün olarak ayakta görmek istemiştir. Avusturya dışişleri Bakanı Andrassy'nin 1875 yılında belirttiği gibi Osmanlı'nın varlığı bu devlet için ilahi bir lütuf, çıkarları için gerekli bir durum arz etmiştir. Avusturyalı yetkililere göre Osmanlı "*küçük devletlerin statükosunu koruyor*", onların isteklerini Avusturya lehine frenliyordu. Eğer Osmanlı olmasa "*bütün bu ağır yükler, görevler*" onlara kalacaktır. Almaya ise 1880'li yıllarda Bismark'ın da ifade ettiği gibi Osmanlı'nın çözülmeye başladığını görmüş, her an paylaşılma ihtimalinin olduğunu müşahade etmiştir.⁶⁵⁹

Doksan Üç Harb'i'nin Osmanlı açısından en önemli sonuçlarından biri de savaş neticesinde ortaya çıkan sonuçların devletin, diğer dönemlerle kıyaslanmayacak kadar, beka sorununu gündeme getirmiş olmasıdır. II. Abdülhamid, bu tarihten sonra siyasasının önemli bir kısmını devletin bekasına dayalı korkular üzerine inşa etmiştir, çünkü bu savaştan sonra Osmanlı, topraklarının yaklaşık üçte birini kaybetmiş, nüfusunun da yüzde yirmisini yitirmiştir. Bu sonuçlarla birlikte Osmanlı, doğudaki toprakları için daha hassas bir politikaya ihtiyaç duymuş, devlet yetkilileri de bölgenin yeni bir Lübnan ya da Bulgaristan olmaması için bir siyasa geliştirmek için çalışmalar yapmıştır.⁶⁶⁰

Osmanlı-Rus savaşının bölge için önemli olan diğer bir sonucu da geçerlilik kazanmamış bir anlaşma olsa da 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Ermenilerin ilk kez olmak üzere uluslararası arenada konuşulmaya başlanmış olmasıdır.⁶⁶¹ Bu antlaşmanın 16. maddesi Ermeniler ile ilgilidir. İki devlet arasında yapılan anlaşmanın ilgili maddesine göre Osmanlı, Ermenilerin yaşadığı doğu bölgesindeki topraklarında reformlar yapmayı, Kürtler ile

⁶⁵⁷ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.27.

⁶⁵⁸ 1900'lerin başında Fransa'nın Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri ile ilgili bilgi veren bir kaynak şunları aktarmaktadır: "...yatırdığımız iki milyar tutarındaki sermayelerimiz, 1700 kilometrelik demiryollarımız, rıhtımlarımız, fenerlerimiz, 100.000 hastayı ve yoksulu barındıran 300 hastanemiz, her yerde Fransız dilini ve uygarlığını yayan 100.000 öğrencili 300 okulumuz ve yakın doğu halkları arasında daima canlılığını sürdüren geleneksel politikamızla elbet Osmanlı Devleti'nde daha uzun zaman ön sırada bir yer tutarız" (bkz. Paul Imbert, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, (Çev Adnan Cemgil), Engin yayıncılık, İstanbul, s.93).

⁶⁵⁹ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.50.

⁶⁶⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.81.

⁶⁶¹ Yılmaz, **a.g.e.**, s.59.

Çerkezlere karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı garanti etmektedir.⁶⁶² Fakat bu anlaşma "*Büyük Güçler*" tarafından kabul edilmemiş, bunun üzerine toplanan Berlin Kongresi'nde Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri temsilen bir heyetin de katılımıyla Ermenilerin karşı karşıya oldukları sorunlar masaya yatırılmış, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Osmanlı'nın reform yapmasına karar verilmiştir. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile 4 Haziran 1878'de hazırlanan Kıbrıs Konvansiyonu metinlerinde yer alan ve 31 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla da anlaşmanın bir parçası durumuna getirilen Ermeni meselesinin uluslararası platformlara taşınması, Osmanlı'nın meseleyi toprak bütünlüğü bağlamında değerlendirmesine, bir toprak parçasının daha devletten koparılmaya çalışılması olarak görmesine yol açmıştır.⁶⁶³ Almanya'da bu konuda aynı kaygıları paylaşmış, 1883 yılında II. Abdülhamid tarafından Berlin'e özel bir misyonla gönderilen Ahmed Muhtar Paşa vasıtasıyla Bismark'ın ağzından Osmanlı'yı Ermenilerle ilgili şu şekilde uyarmıştır: "*Ermenistan'da Bulgaristan'a benzer özerk bir devlet oluşmamasına dikkat edilmesi*".⁶⁶⁴

Berlin Antlaşması'nın Ermeni meselesiyle ilgili 61. maddesi İngiltere'ye, Osmanlı padişahı üzerinde payitahttaki elçisi vasıtasıyla baskı kurma bahanesi vermiştir.⁶⁶⁵

"Babıali, Ermenilerle meskun vilayetlerde mahalli ihtiyaçlardan hasıl olan ıslahat ve Tanzimat'ı derhal yapmayı ve Kürtler ve Çerkezlere karşı Ermenilerin asayiş ve emniyetini temin etmeyi taahhüt eder. Osmanlı Hükümeti bu hususta alacağı tedbirleri sırası geldikçe bildirecek ve devletler de (Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) bu tedbirlerin icrasına nezaret edecektir" denilmektedir.⁶⁶⁶

İngiltere bu maddeyi kendisi için bir şans olarak görmüş, Rusya'nın Ermeniler üzerindeki etkisini sınırlandırma beklentisine girmiş, Rusya'nın etkisinde bulunacak özerk bir Ermenistan'ı istememiştir.⁶⁶⁷ Çünkü İngiliz yetkili Layard'a göre bölgede

⁶⁶² Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.114.

⁶⁶³ Yılmaz, **a.g.e.**, s.59.

⁶⁶⁴ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkırtıcılığı ve Abdülhamid**, s.52.

⁶⁶⁵ Haslip, **a.g.e.**, s.188.

⁶⁶⁶ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.48.

⁶⁶⁷ Layard'dan Derby'ye, 25 Mart 1878, FO 424/69 Nr. 107 (bkz. Bilal Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians I (1856-1880)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.162-163. Aslında Berlin Kongresinden önce Ermeniler İngiltere'den özerk bir Ermenistan için destek istemişler, fakat İngilizler bu taleplere olumsuz cevap vermiştir. Çünkü özerklik talebinde buldukları Osmanlı'nın doğu bölgesindeki topraklarda ancak nüfusun beşte birini oluşturmaktadırlar (bkz. Kemal Karpat, **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Madison, University of Wisconsin Press, 1985, s.194-197).

kurulacak özerk ya da yarı-bağımsız Ermenistan bir gün eninde sonunda Rusya'nın etkisine girecektir.⁶⁶⁸ Bundan dolayı İngiltere Ayastefanos Anlaşması çerçevesinde yapılması planlanan ıslahatların hayata geçirilmesi için Berlin Kongresi'nde Rus kuvvetlerinin bahsi geçen bölgeyi tahliye etmesini şart koşmuştur.⁶⁶⁹ Berlin antlaşmasıyla, Mehmet Rifat'a göre, daha önce Ruslar tarafından "*kullanılan*" Ermeniler, İngilizlerin de ilgi alanına girmeye başlamıştır.⁶⁷⁰ Fakat Rifat'ın da aktardığı gibi İngilizler Ermenilerle ilgilenmeye başlamasına rağmen savaş esnasında maddi olarak Osmanlı'yı da Rusya'ya karşı desteklemiş, Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edilmesinin önüne geçmiştir:

*"Türkler İngilizlerin özellikle para şeklindeki yardımlarından dolayı çok sevindiler. Fakat şehrin boşaltılması başladığından beri bildiğimiz tek şey İngilizlerin gerekli parayı ödemeleri ve Rusların böylece şehri işgalden vazgeçmeleri idi."*⁶⁷¹

1877-78 Osmanlı-Rusya Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin gündeme getirilmesi ve Ermenilere yönelik bazı ıslahatların yapılmasının talep edilmesi Osmanlı Devleti-Ermeni-Kürt ilişkilerinde önemli bir kırılma noktası olmuş, tarihsel olarak "*millet-i sadıka*"⁶⁷² olarak değerlendirilen Ermenilerin iç düşman haline gelmesine yol açmış ve Osmanlı merkezi iktidarına kimi zaman sorun da çıkaran Kürt aşiret reislerinin güvenilir müttefik olarak değerlendirilmesine kaynaklık etmiştir. Bu tarihten sonra Kürtler, Osmanlı merkezi iktidarı için Ermenilere karşı bir denge unsuru olarak görülmüş, Osmanlı Devleti-Kürt ilişkileri neredeyse tamamen karşılıklı bir çıkar ilişkisi üzerinde inşa edilmiş, bu çerçevede Osmanlı merkezi iktidarı Kürt periferisinin yerel iktidar odağı konumundaki aşiret reislerine güç aktarımında bulunmuş, Kürtleri yeniden aracılar vasıtasıyla Osmanlı sistemine entegre etmeye çalışmış ve belli bir zamana kadar bu siyasasını başarıyla sürdürerek Kürtleri entegre etmeyi de başarmıştır.

⁶⁶⁸ Layard'dan Derby'ye, 25 Mart 1878, FO 424/69 Nr. 107 (bkz. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians I (1856-1880)**, s.163.

⁶⁶⁹ Haslip, **a.g.e.**, s.187. Çavdar, Berlin Kongresi'nin Osmanlı üzerine açık pazarlığın yapıldığı bir toplantı olduğunu, büyük devletlerin bu kongrede ya da daha sonra Osmanlı'yı parçalayamamasının asıl sebebinin, bu devletler arasında çıkan paylaşma sorunundan ileri geldiğini ifade etmektedir (bkz. Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s.30).

⁶⁷⁰ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.120.

⁶⁷¹ **a.g.e.**, s.236.

⁶⁷² Osmanlı Devleti, XIX yüzyılın ikinci yarısına dek Ermenilerle ilgili ciddi bir sorun yaşamamış, Avrupalı devletlerin de bu tarihe kadar politik ve diplomatik gündemlerinde Ermeniler bulunmamıştır (bkz. Başak, **a.g.e.**, s.38).

Bu tarihlerde bölgedeki Kürtlerin Ermenilere karşı giriştiği iddia edilen olaylarla ilgili araştırma yapmak ve Kürt beylerinin bölgedeki faaliyetlerini merkeze aktarmak için Osmanlı merkezi iktidarı Abidin Paşa'yı görevlendirmiş, Paşa da yaptığı tahkikat neticesinde elde ettiği bilgileri 1879 senesinde bir rapor haline getirerek merkeze sunmuştur:

"Haleb'de teb'id olunan bu zalimler şimdi kemal-i suz (yakmak, ateş, sıcaklık) ü güdaz (mahveden, yakan) ile istitaf(kaplama, ihtiva etme) ve istirham ederler ve merhamet nukatını (nokta) kâle alırlar bunca binlerle ahali-i sadıka ve mazlumeyi dil-hun ve perişan eyledikte ol halde merhameti düşünmediler mi? bunlar ki nüfuz-ı hükümeti izale, bunlar ki eskâr ü amal-ı şeytaniyelerini icra için Devlet-i Âliyye ülkesi içinde muhafaza-i asayiş için ihmal eder manasıyla Berlin muahedesinin altmış birinci maddesinin vücuduna bais-i müstakil (pazarlığın bozulmasına sebep olmak) oldular. Bunlar ki buldukları yerlerde varidat-ı devleti müdahalat-ı zalimkaraneleri hasebiyle mahv olmak derecesine getirdiler."⁶⁷³

Paşa, bölgede yerel iktidarın ötesinde muhtariyet elde etmiş gibi bir yönetim anlayışı geliştirmiş olan Kürt beylerinin

"icra eyledikleri mezalim ve taaddiyat heman cümlesi biçare-i islâm başına vaki' olup çünkü Ermeniler için Bâb-ı âli'ye şikayet edecek vesait bulunduğunu zalimler bildiklerinden onlardan mehma-emken (mümkün mertebe) ictinab eyledikleri Kürdistan'ca umur-ı malumedendir" diye eklemiştir.⁶⁷⁴

Sivas valiliği görevini de ifa eden Abidin Paşa, hazırladığı raporda dönemin Diyarbakır valisinin kendisine gönderdiği telgrafa da yer vermiş ve aslında bazı olayların yaşandığını da ifade etmiştir. Diyarbakır valisi gerçekleştirdikleri zulümlerden dolayı Halep'e sürgün edilen Kürt aşiret reisleriyle ilgili olarak şunları aktarmıştır:

"...Berata tağrib (kovma, gönderme) için Haleb'e mersâl eşhâs hakkında ki 4 Eylül 95 (16 Eylül 1879) tarihli karınname-i telgrâfileri cevabıdır. Eşhâs-ı merkûme içinde meşâyih ve ümerâ olmayup bunlar üç nev'idir. Birincisi, icraat-ı hükümete iştiraki itibar etmiş nafiz ül hükm (hüküm geçen) Eskidere beglerinden, ikincisi, kat-ı tarik (yol kesici, eşkıya), üçüncüsü, gasb ve lehinde onlara muin (yardımcı) ve yaran (dost) olanlardan olduğu hükümete ve heyet-i islahiyeye ahali-i müslime ve gayr-ı müslime taraflarından verilen birçok arzıhaller ve layihalarla malumdur. Bu havalinin islahatıyla tebea-i gayr-i müslime şikayatının önünün alınmasını muceb (icab eden) vesail (sebepler) beyanen mütekaddim-i (önceki) maruzat-ı mütaadde-i acizaneme cevaben makam-ı celil-i vekalet penahilerinden ve dahiliye nezaret-i celilesinden aldığım o emr-i telgrafide bu bab da mahsusan heyet-i teftişiyeye tayin ve vezaifi talimat-ı mahsusa ile tebeyyün (belli, sabit) olunduğundan vusullerinde iktizasının icrası irade buyrulmuşdu."⁶⁷⁵

⁶⁷³ BOA, YEE, 78/9. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

⁶⁷⁴ BOA, YEE, 78/11. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). 1880'in ikinci yarısında Bitlis'ten yazan Osmanlı yöneticisi de Kürt eşkıyaların şehri sardıklarını, suç işlediklerini ve şiddet yaydıklarını, fakat buna rağmen Ermenilerin bölge ile ilgili olarak ileri sürdükleri taleplerin göz önünde bulundurularak bu eşkıyalara verilecek cezanın Müslüman nüfusu olumsuz etkilememesine dikkat edilmesi gerektiği tavsiye etmiştir (BOA. Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri (Y-MTV). 44/55).

⁶⁷⁵ BOA, YEE, 78/12. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

Abidin Paşa, 1879 yılının Kasım ayında hazırlayıp merkeze sunduğu raporda Osmanlı payitahtında iken Avrupa basınında, Berlin Kongresinde ve İstanbul'da yazılıp çizilenlerden Kürtlerin bölgede zulüm yaptıklarını duyduğunu, ama eğer önüne gelen raporlar okumamış olsa ve bizzat bölgeye gidip araştırmalarda bulunmasa; bu iddiaların rahatlıkla iftira olduğuna inanmasının mümkün olduğunu, fakat özellikle dönemin Diyarbakır valisiyle kimi devlet yetkililerinin hazırladıkları raporları okuduktan sonra bu düşüncesinin değiştiğini, bölgeye gittikten sonra ise anlatılanların, yaşananların yalnızca çok az bir kısmından ibaret olduğuna şahit olduğunu ifade etmiştir:

"Derâliyye'den ta Diyarbekir hududu olan Hekimhan'ına varıncaya kadar niyet-i acizânem Kürdistan'da mevcut olması kâbil olan bazı mertebe-i mezâlim ve taaddiyâtın izâlesiyle o zulümler hakkında deverân iden mübalagâtı fiilen meydana koymaktan ibâret olup lakin Hekimhanına muvâsalat-ı acizânem günü işitmeğe ve görmeğe başladığım ahvâl-i hakikiye yani zulm na mutasavver-i (akla hayale egelmez) tasavvurat elime-i kemterânemi hayal gibi gösterüp ya icrâat-ı müessire veya bâb-ı âlinin gönderdiği hey'et-i ıslâhiye dahi zulmun önünü alamayup ahâli-i mazlumeyi mey'us ve Devlet-i Âli'ye ve dostlarını mahzun ve hâlas, zalim ve mazlumların Kürdistan'da idâmesi mukadderâtdan olmadığını yâr u ağyara (dost ve düşman) göstermekden başka tarik kalmamış idi."⁶⁷⁶

Ancak bu duruma rağmen II. Abdülhamid, anlaşma çerçevesinde gündeme getirilen ıslahatların yapılmasına temkinli yaklaşmış ve Alman elçisine şunları söylemiştir: *"Doğu Anadolu'yu muhtariyete götürecektir ıslahatı kabul etmekten ise ölmeyi tercih ederim."*⁶⁷⁷ Daha önce Balkan topraklarında yaşanan olaylara şahit olan sultan, Ermeni olaylarının da 1877-78 olaylarına benzer bir bunalım ortaya çıkarmasından korkmuştur.⁶⁷⁸ II. Abdülhamid, Osmanlı'nın doğu bölgelerinde yaşayan Ermenilere karşı *"başibozuk Kürtlerin"* saldırılar gerçekleştirdiğinden haberinin olduğunu, bunlara karşı çok fazla birşey yapamadığını, çünkü bölgedeki

⁶⁷⁶ BOA, YEE, 78/2-3. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). 1879 tarihli bir Osmanlı arşiv kaydında yer alan bilgilere göre bölgedeki Kürt beyleri kontrol ettikleri alanlardaki köylülere karşı zalimane davranmakta, onları kendi hizmetlerinde zorla çalıştırmakta, Ermenilerle meskun Onya karyesinden, diğer köylerde olduğu gibi, ek vergiler almaktadır (BOA. Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. TO.), 256/18, bkz. Gürbüz, a.g.e., s. 70).

⁶⁷⁷ Mehmet Hocaoğlu, **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları**, Oymak Yayınları, İstanbul, (tarihsiz), s.176. Kodaman, Berlin antlaşmasının ilgili hükümlerinden yararlanan Ermenilerin, bu dönemden sonra ihtilal komiteleri oluşturduklarını ve bu yolla doğu bölgesinde kuvvet dengesini kendi lehlerine değiştirdiklerini ileri sürmektedir (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.87). Yazar, bu noktada, Ermenilerin, daha önceki zaman diliminin "tavizci, yumuşak ve Avrupa'ya inanan hükümetlerinin" aksine II. Abdülhamid'in "tavizsiz, sert ve İslamcı politikası"yla karşılaştıklarında endişelendiklerini de dile getirmektedir (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.111).

⁶⁷⁸ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.295. Kodaman, II. Abdülhamid'in doğu bölgesi için esas politikasının Ermenilerin devlet kurmasını engellemek ve doğuyu imparatorluğun sınırları içinde tutmak olduğunu ifade etmektedir (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.27).

mülki amirlerin ihmalkar davrandığını ve komutanların da kendi kafalarına göre hareket ettiklerini, dolayısıyla da bir anda bu sorunu çözmesinin zor olduğunu iddia etmiştir.⁶⁷⁹ Sultan, açık bir biçimde "*ben hem ülkeyi, hem de halkını yılların tecrübesine dayanarak bilen yegane Avrupalı olarak Kürtlerin Ermenilere adaletsizce, hatta zalimane davrandıklarını inkar edemem*" demiştir.⁶⁸⁰

II. Abdülhamid, konuyla ilgili olarak İngiliz devlet adamı Salisbury'ye ulaştırılması için de şunları söylemiştir: Osmanlı'nın Ermeni bölgelerinde mevcut kötü koşulları ortadan kaldırmak için hazırım. Fakat Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermeni devletinin kurulmasına, başımı da kesseler izin vermem. Sultan, ayrıca Ermenistan devletinin kurulmasının yalnızca dindaşları arasında bir adaletsizliğe yol açmayacağını, aynı zamanda hem kendisinin hem de Osmanlı'nın sonu olacağını öne sürmüş, bunları ifade ederken de bir hayli heyecanlanmıştır.⁶⁸¹ İngilizler için çalıştığı iddia edilen Vambery de 10 ekim 1896 yılında hazırladığı bir raporda Osmanlı sultanının kendisine bu konuyla ilgili olarak şunları ifade ettiğini yazmıştır:

*"Bizden Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'yı almakta Avrupa ellerimizi ve bacaklarımızı kesmiştir. Bütün bunlara karşı Osmanlı milleti sessiz kalmıştır. Fakat, bir Ermeni sorunu yaratarak bağırsaklarımızı deşmek istiyorsunuz. İşte, buna dayanamayız. Kendimizi savunmak zorundayız ve savunacağız."*⁶⁸²

Yazara göre bir Ermeni devletinin kurulmasının önündeki tek engel de sultanın buna karşı olması da değildir:

*"Royal Geographical Society toplantısında coğrafi ve ırki açıdan bir Ermenistan'ın mevcut olmadığı fikrini savunan Mr. Lynch'e de tamamıyla katılmaktan kendimi alamıyorum. Eğer Avrupa güçleri böyle bir evlat yaratmak istiyorlarsa, işte o zaman işleri çok zordur. Çünkü, Ermeniler Osmanlı Devleti'nun her tarafına dağıldıkları için, sözüüm ona Ermenistan en aşağı Erzurum, Doğu Beyazıt, Diyarbakır ve batıda Edirne'ye kadar uzanmak zorundadır."*⁶⁸³

Yazar, belki coğrafi bir Ermenistan oluşturmanın bir ihtiyaç haline geldiğini ama Ermenilerin hak iddia ettikleri topraklarda, etnik olarak "*Müslümanların Ermenilerden beş kat daha fazla nüfus yoğunluğuna sahip*" olduklarını

⁶⁷⁹ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.47. 1 Temmuz 1895 yılında İngiltere'ye gönderdiği bir raporda Vambery, II. Abdülhamid'in; "*...bu başı bu gövdeden ayırabilirler, ama Ermenistan'ı bu imparatorluktan ayıramazlar*" dediğini yazmaktadır (bkz. **a.g.e.**, s.94).

⁶⁸⁰ **a.g.e.**, s.94.

⁶⁸¹ **a.g.e.**, s.47. 1 Temmuz 1895 yılında İngiltere'ye gönderdiği bir raporda Vambery, II. Abdülhamid'in; "*...bu başı bu gövdeden ayırabilirler, ama Ermenistan'ı bu imparatorluktan ayıramazlar*" dediğini yazmaktadır (bkz. **a.g.e.**, s.94). Vambery, Osmanlı sultanının, Osmanlı topraklarında Ermenistan devletinin kurulmasını ve imparatorluktan toprak koparılmasını asla kabul etmeyeceğini ifade ettiğini belirtmektedir (**a.g.e.**, s.61).

⁶⁸² **a.g.e.**, s.104.

⁶⁸³ **a.g.e.**, s.95.

aktarmaktadır.⁶⁸⁴ Layard da Salisbury gönderdiği bir raporda bölgede açılacak olan konsolosluga Ermenistan Yerine "*Kürdistan*" adının verilmesinin daha doğru olduğunu dile getirmiştir.⁶⁸⁵ Aynı şekilde, II. Abdülhamid de 1889 yılında Osmanlı'nın doğusu için dile getirilen ıslahat taleplerinin "*Kürdistan*" olarak bilinen topraklarda bir Ermenistan'ın kurulmasına yol açmaya yönelik olduğunu ifade ederek, bölgedeki Kürt nüfusun yoğunluğuna dikkat çekmiştir.⁶⁸⁶

Anderson'un da ifade ettiği gibi Osmanlı topraklarında "*Ermeniler, Türkler ve Kürtlerle karışmış olarak ve hiç bir vilayette bir Ermeni çoğunluğu oluşturmayacak şekilde yaşıyorlardı*".⁶⁸⁷ Arminius Vambery de 22 Ekim 1889 yılında İngiltere yetkilisi Philip'e gönderdiği raporda, Ermenistan'ın uzun zamandan beri coğrafi bir bölge olarak bilindiğini, fakat Ermenistan'ın "*tüm siyasi ve etnolojik önemini kaybettiğini*", Ermenilerin siyasi hedefler doğrultusunda hak iddia ettiği "*Erzurum, Beyazıt, Erzincan, Muş, Van, Bitlis ve Diyarbakır*" gibi bölgelerde yaşayan insanların yalnızca üçte birinin Ermeni olduğunu, bunların da kendi aralarında Katolik, Protestan ve Ortodoks olarak bölündüklerini, bu bölgelerde yaşayan insanların çoğunluğunu Türkler ile Kürtlerin oluşturduğunu yazmıştır.⁶⁸⁸

Ermenilerin bölgedeki nüfus sayısı sorun olarak imparatorluğun karşısına gelince Osmanlı padişahı, bu sefer 27 aralık 1894'te Osmanlı bürokrasisinde ne kadar Ermeni'nin çalıştığını tespit edilmesini istemiştir. Yapılan incelemeler neticesinde, 4 Şubat 1895'te kamuda çalışan Ermeniler ile ilgili bir rapor hazırlanmış ve sultana sunulmuştur. Bu bilgilere göre kamuda çalışan Ermenilerin sayısının dokuz bin olduğu anlaşılmış, bu sayının üç bininin dönemin bakanlıklarında çalışmakta olduğu

⁶⁸⁴ **ag.e.**, s.98. Osmanlı arşivinde yer alan kayıtlara göre Ermenistan tartışmaları çıktığı zaman Osmanlı merkezi iktidarı, Osmanlı'nın doğusunda yer alan bölgenin Ermenistan olarak adlandırılmasının doğru olmadığını, bahsi geçen yerlerde Kürt çoğunluğun yaşadığını ve bölgenin de tarihsel olarak Kürdistan olarak bilindiğini ve bu bölgenin sakinlerinin büyük çoğunluğunun Müslüman olduğunu dile getirmiştir (bkz. BOA. YEE.5/24).

⁶⁸⁵ Layard'dan Salisbury'ye, 15 Temmuz 1879, FO 424/85. Nr. 223. (bkz. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians**, s.463).

⁶⁸⁶ BOA. YEE. 5/24

⁶⁸⁷ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.52. Konuyla ilgili çalışma yapan araştırmacılar da Ermenilerin XIX. yüzyıl sonunda genel olarak Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde; Van merkez sancağındaki Garzan, Adilcevaz, Bergiri (Muradiye) ve Moks (Müküs) kazaları haricinde başka hiçbir yerde açık farkla çoğunlukta olmadıklarını, sadece vilayet-i sitte "*altı vilayet*" olarak adlandırılan bölgede nüfusun önemli bir bölümünü oluşturduklarını, Van, Bitlis, Arapkir, Diyarbakir, Harput, Sivas ve Muş gibi bölgenin önemli merkezlerinde hatırı sayılır bir Ermeni nüfusun yaşadığını öne sürmektedir (Klein, **ag.e.**, s.51).

⁶⁸⁸ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.47.

tespit edilmiştir. Bunun üzerine II. Abdülhamid kamuda çalışan Ermeniler ile ilgili ifadeleri ifade etmiştir: "Eğer Ermenilerin tüm Osmanlı memurların üçte birini oluşturduklarını söylesem, bu hiç abartı olmaz."⁶⁸⁹ Fakat buna rağmen Vambery, sultanın aslında kendisine yıllar içinde kamu hizmetinin farklı alanlarında çalışan Müslüman olmayan memurları "tard etmek" niyetinde olduğunu ve zamanla bu amacını gerçekleştirmeye başladığını söylediğini iddia etmiştir. Kimi iddialara göre sultanın tahta çıkmasından belli bir süre sonra Osmanlı, hariciyeye ve askeri-sivil memuriyetlere hiçbir Hıristiyan atamamıştır.⁶⁹⁰

Ermeni seyyah Antranik'in 1880'li yıllarda aktardığı "Ermeniler ve Kürtler kesinlikle aralarında ayırım yapmazlar, kardeş gibidirler, birbirlerinden tiksizmezler"⁶⁹¹ şeklindeki halkların bir arada huzur içinde yaşama durumu XIX. yüzyılda meydana gelen Osmanlı-Rus savaşlarının etkisiyle bozulmaya başlamıştır. Bu dönemden itibaren bölgede yaşayan Kürtlerin, Ermeniler üzerindeki baskısı gittikçe artmıştır.⁶⁹² Aslında bu dönemde yalnızca Kürtlerin yaşadığı bölgelerde değil, diğer bölgelerde de Ermenilere karşı bir hoşnutsuzluk belirginleşmeye başlamış, 1880'li yıllarda Çanakkale'de yaşayan bir Ermeni, içinde buldukları durumu şu şekilde aktarmıştır:

"Gayretlerimizde gösterdiğimiz muvaffakiyetle çileden çıkan bazı mutaassıp komşularımız, bize çok büyük eziyet verdiler. Şatafat ve teşrifattan uzak olduğu için dua toplantılarımızla alay ettiler; evi terk etmediğimiz taktirde bize zarar vereceklerini söyleyerek bizi tehdit ettiler. Bu gece dua toplantısında Kitab-ı Mukaddes'i okuduğum esnada, cam kırıldı ve büyük bir taş ayaklarımızın dibine düştü; kimseye bir zarar gelmedi. Mutaassıp komşularımız birkaç ay boyunca bizi taşlamaya devam ettiler. Biz de mecburen, emniyetimiz için, her akşam güneş battıktan sonra pencerelerimizin kepenklerini kapatmaya başladık."⁶⁹³

Kürt aşiret reisleri Kürtlerle aynı bölgede yaşayan Ermenilere karşı uzun zaman boyunca sert davranmış, bölgeye atanan valilerle kaymakamlar bölgenin

⁶⁸⁹ Dündar, **a.g.e.**, s.102. Harpers Montly Magazine adındaki mecmuanın bir muhabirinin iddiasına göre XIX. yüzyılın sonundaki Ermeni olayları yaşandığı sırada Osmanlı payitahtındaki yüksek dereceli memurların %25'i Ermeni milletindedir. (bkz. Hamsun, **a.g.m.**, s.22.

⁶⁹⁰ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.92. Fakat II. Abdülhamid'in Ermenilere karşı bir düşmanlık beslemediği, 1890'lara kadar "kılıç Arnavutların, kalem Ermenilerin" ilkesiyle onları taltif ettiği bilinmektedir (Timur, **a.g.e.**, s.340). Sultan, Ermenilerden ne kadar memnun olduğunu şu sözlerle dile getirmiştir: "Ermeni kavmi (millet) Osmanlılığı en iyi benimsemiş, onu en iyi temsil etmiş bir kavimdir. Medeniyetimize hizmet etmiş, devletimizin bekasına çalışmışlar, hizmetleri ile ve sadakatleri ile mümtaz Osmanlılar çıkarmışlardır... Ruslar, Bulgaristan üzerindeki emellerine ulaşınca Osmanlı Devleti'nden yeni bir parça daha koparmak için Ermenileri parmaklarına doladılar" (Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.61).

⁶⁹¹ Antranik, **Dersim Seyahatnamesi**, (Çev: Payline Tomasyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.148.

⁶⁹² Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.173.

⁶⁹³ Basmacıyan, **a.g.e.**, s.27.

coğrafi karakteristiği olarak ön plana çıkan dağlarda yaşayan Kürt kabileleri üzerinde yeterince denetim kuramamıştır. Ancak Ermenilerin de güç elde etmeleriyle durum değişmiş, iki halk arasındaki anlaşmazlıklar Kürt aşiret reisleri ile Ermeni Hınçak üyeleri arasında kanlı boğuşmalara evrilmiştir. Haslip'in iddiasına göre Kürtlerin Müslüman olması onları padişahın korumasına aldırılmış, Kürtlerin yaptıklarının mazur görünmesini sağlamış ve böylece bütün suç Ermenilerin üzerine atılmış,⁶⁹⁴ halifelerinin kendilerini koruyacağından emin olan Kürtler, saldırılarını giderek daha da artırmışlar.⁶⁹⁵ Bu bilgilerle örtüşen bir örneği aktaran Musul valisi Tepeyran, Pervari Nahiye Müdürü Raşit'in, bir müddet önce Tayyarili 15 Hristiyan'ı katlettiğini, bu kişilerin hayvanlarına el koyduğunu dile getirmiştir. Tepeyran, bölgede bulunan Nakşibendi Şeyhi Bahaeddin Efendi'nin müdüre yardım ettiğini ve bu şahsın yaklaşık olarak 10000 Kürdü kendi etrafına topladığını, Hristiyanları veya Ermenileri öldürüp mallarına el koymak üzere Tayyari Dağları'na gittiğini bildirmiştir. Vali, eğer Osmanlı yetkilileri müdahale etmezlerse buralarda yaşayan Hristiyan halkın büyük tehlikede olduğunu önceden uyarmıştır.⁶⁹⁶

Klein'in Ferguson ve Whitehead'dan aktardığı gibi etnik çatışma salt ilkel ve değişmez bir grup sadakatinin aniden belirmesi değildir, bu olgu karmaşık olduğu kadar değişken olan süreçlerden oluşan problematik bir kategoriye tekabül etmektedir. Esasında ilk olarak daha ziyade bir kaynak çatışması olarak ortaya çıkan çatışmalar zamanla etnikleşen bir savaşa dönüşür. Bu çerçevede meseleye yaklaşan Klein, Osmanlı'nın bünyesinde çıkan çatışmanın, çoğunluğu Kürtlerden meydana gelen yereldeki Müslümanların, Ermenileri "*demografik ve siyasi bir tehdit*" olarak "*tahayyül etmeye*" başlamasıyla start aldığını ifade etmektedir. Yazar, ilk başlarda yerel bir kaynak çatışması olarak başlayan çatışmaları merkezi iktidarın, kendi amaçları çerçevesinde kullandığını iddia etmektedir.⁶⁹⁷ Strohmeier ve Yağın-Heckman gibi araştırmacılar da II. Abdülhamid'in "*Kürtleri ateş ve kılıç ile yola*

⁶⁹⁴ Haslip, **a.g.e.**, s.190.

⁶⁹⁵ **a.g.e.**, s.192. Fakat II. Abdülhamid devrinde Osmanlı topraklarında yaşayan bir Ermeni'nin anlatımına göre sultan ile Ermeniler arasında bir sorun olmamış, hatta sultanın himayesinde bulunan Ermeniler, Osmanlı topraklarında yaşayan çeşitli unsurlarının sahip olduğu hakların aynısına sahip olmuştur. Bu düşüncelerin sahibi olan Basmacıyan, İstanbul ile Karadeniz ve Akdeniz sahillerinde yaşayan Ermenilerin huzur içinde yaşadıklarını ama iç kesimlerde padişahın "*emirlerini hiçe sayarak Ermeni köylerini yağmalayan ve insanlara eza eden vahşi Kürt ve Çerkez aşiretlerinin tacizlerine maruz kalan Ermeniler*"in bulunduğunu aktarmıştır (Basmacıyan, **a.g.e.**, s.48).

⁶⁹⁶ Tepeyran, **a.g.e.**, s.453.

⁶⁹⁷ Klein, **a.g.e.**, s.35.

getirmeye çalışan Sultan Mahmut"un siyasetinden çok farklı bir siyasa geliştirerek, Kürtleri büyük güçlerin ilerleyişine, Ermenilere ve diğer azınlıkların milliyetçi hareketlerine karşı müttefiki olarak gördüğünü ve ilişkilerini bu temel üzerine inşa ettiklerini öne sürmekte. ⁶⁹⁸

Ermeniler ile Kürt arasındaki ilişkinin kırılma noktasını oluşturan 1877-78 Savaşı ve imzalanan Berlin Antlaşması ve sonrasında yaşananlar, bölgede karşıtlıkları çatışmalara dönüştürmüş, bu durum hem Osmanlı hem de Avrupalı diplomatların raporlarına yansımıştır. XIX. yüzyılın son çeyreğinde Halep, Antep, Kilis ve Maraş bölgelerini dolaşan ve bunu bir rapor haline getiren Fransa'nın Maraş konsolosu, bölgedeki Hıristiyanların durumunu ve bunların Kürtlerle ilişkisini detaylı bir şekilde ele almıştır. Fransa konsolosu, bölgeyi dolaşırken yukarıda bahsi geçen dört merkezde konakladığını, Halep kapılarında resmen sefalet yaşandığını, Hıristiyanların çoğunluğunun mahrumiyet içinde yaşadıklarını, Halep şehrinin *"devlet yetkililerinin planlı vahşet ve zulüm programında yer almadığı için"* kış aylarında Hıristiyanlara karşı girişilen olaylardan, vilayette yaşayan Hıristiyanların nispeten daha az etkilendiklerini, içinde boydan boya geçtiği bölgelerde güvenlik ve huzurun kalmadığına şahit olduğunu ve düpedüz bir yıkımla karşılaştığını iddia etmektedir. ⁶⁹⁹

Raporda Kilis'te yaşayan Hıristiyan halkın da korku içinde yaşadığı, baharda Ermeni Katolik Papaz Stephan'ın büyük acılar çekerek can vermesinin halkta büyük bir korku oluşturduğu, Hıristiyanların kendilerini gece gündüz evlerine kapattıkları, sadece erkeklerin evlerden dışarıya çıkmaya cesaret ettiklerini, bunların da Müslümanların ağır küfür ve hakaretlerine maruz kaldıklarını, yaşadıkları korkunun onları vilayette sıkışıp kalmalarına yol açtığı, ⁷⁰⁰ Antep bölgesindeki durumun da iç açıcı olmadığını, sekiz aydan beri Hıristiyanların bölgeden kaçtıklarını, dehşet içinde kaldıkları, hiçbir şeyin onlarda yeni bir umut yeşertemediği, geçen kış yaşadıkları kanlı vahşet günlerini unutamadıkları, korkunun verdiği dehşetle aynı günleri

⁶⁹⁸ Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.53.

⁶⁹⁹ Maraş Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Manotau'ya, no. 56/5, Maraş, 13 Eylül 1896, (MAE/AD Paris, Turquie, Maraş, Seri B).

⁷⁰⁰ Maraş Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Manotau'ya, no. 56/5, Maraş, 13 Eylül 1896, (MAE/AD Paris, Turquie, Maraş, Seri B).

yeniden yaşamaktan çok korktukları aktarılmıştır.⁷⁰¹ Fakat bu üç bölgenin aksine Maraş'ta durumun sakin olduğu anlaşılmıştır. Fransız yetkili, bölgedeki genel durumun, huzur ve sükunun Osmanlı merkezi iktidarının göstereceği iradeye bağlı olduğunu da raporunda belirtmiş, Osmanlı yetkililerinin (ajanlarının) Fransızları olayları kışkırtmakla suçladıklarını, bu iddiaları reddettiklerini, bu konuda Fransa'nın Osmanlı'yı sert bir dille uyarması gerektiğini önermiştir.⁷⁰²

Dönemin Kürt aydınlarından biri olarak kabul edilen Abdurrahman Bedirhan "*Bir Kürt*" mahlasıyla Kürdistan Gazetesinde yazdığı Kürtçe yazıda merkezi iktidar elitlerinin Ermenilerle ilgili planlarını, Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen ertesinde başlattıklarını, II. Abdülhamid'in savaştan sonra Kürt mahalline bir emir göndererek "*Kürtlerin Ermeni mallarını yağmalamaları ve onları kırmaları(nı) teşvik*" ettiğini, Ermenilerin vatanlarından uzaklaştırılmalarını sağlamayı amaçladığını iddia etmiştir. Bedirhan, padişahın bu emrinin bölgeye ulaşması üzerine bütün Kürt ağa,⁷⁰³ bey ve şeyhlerinin Van'da toplandıklarını, görüşmeler esnasında "*Kürtlerin büyük şeyhi*" olarak nitelediği Şeyh Ubeydullah'ın ayağa kalkıp karşısındaki Kürt ağa, şeyh ve beylere:

"Çok eski zamanlardan beri Ermeniler ve Kürtler bu topraklarda komşu olarak yaşamaktadırlar. Şayet biz bugün onları kırsak, yarın da Türkler bizi kıracaklardır. Ben zannediyorum ki Türkler bunu sezinlerler ve tahmin etmiyorum ki bu cellatlığı yapmak isteyecek olan herhangi bir Kürt bulunsun..."

dediğini ileri sürmektedir.⁷⁰⁴ Bedirhan sonra da şu soruları sorarak Kürtler ile

II. Abdülhamid arasında gelişen yakın ilişkileri sorgulatmaya çalışmıştır: "...Sizin

⁷⁰¹ Maraş Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Manotau'ya, no. 56/5, Maraş, 13 Eylül 1896, (MAE/AD Paris, Turquie, Maraş, Seri B). Fransız yetkili, Antep'te yaşanan olaylarla ilgili olarak Osmanlı yetkililerinin "*canice tutumların*" sonuçlarını öngöremediklerini, onların her şeyin istedikleri gibi düzeleceğine inandıklarını ama olayların istedikleri gibi gelişmediğini, şuan düzeni sağlayamadıklarını ve merkezi iktidarın karşılaştığı zorlukların esas itibarıyla tadını çıkardıkları adaletsiz düzenin değişmesine karşı çıkan Müslümanların ayak diremesinden kaynaklandığını öne sürmektedir (Maraş Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Manotau'ya, no. 56/5, Maraş, 13 Eylül 1896, (MAE/AD Paris, Turquie, Maraş, Seri B).

⁷⁰² Maraş Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Manotau'ya, no. 56/5, Maraş, 13 Eylül 1896, (MAE/AD Paris, Turquie, Maraş, Seri B).

⁷⁰³ Kürtlerde aşiret yapısı hakim örüntü olarak ön plana çıkmaktadır. Heckmann, bu örüntünün özellikle Kürt göçerleri arasında baskın olduğunu öne sürmektedir. Kürt aşiretlerinin liderleri "*ağa*" olarak adlandırılmaktadır. Kürt toplumunda aşiret ağaları bu yapı ile ilgi bütün yetkileri kullanma hakkına sahip olmuşlar (Lale Yalçın-Heckmann, *Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri*, İstanbul 2006, s.140-141).

⁷⁰⁴ Malmisanij, *Abdurrahman Bedirhan*, s.32-33.

*herkes tarafından bilinen alicenaplığınız ve cesaretiniz, nasıl bir takım günahsız Ermenilerin kadın ve çocuklarını öldürmenize müsaade ediyor?"*⁷⁰⁵

Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde meskun köylü Ermeni nüfusu, Tanzimat'tan sonra düzenli olarak sadece devlete değil, aynı zamanda devletin yereldeki yönetimin unsuru olan feodal beylere de gelenekselleşmiş vergiler vermiştir. Bu duruma bir de göçebe Kürtlerin saldırıları eklenince Ermenilerin hoşnutsuzluğu bir kat daha artmıştır.⁷⁰⁶ Bu çerçevede Ermenilerle Kürtlerin ilişkileri XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra iyice gerginleşmeye başlamış, bölgesel iktidar konumundaki Kürt beylerinin zengin Ermenilerin mallarına saldırımları, bölge üzerinde Rusya ve İngiltere'nin mücadele halinde bulunmaları, devrimci Ermeni örgütlerin faaliyetleri, II. Abdülhamid'in milliyetçi Ermenilere karşı bazı Kürt aşiretlerini askeri bir yapı içerisine alması ve bu teşkilatın 1894-96 yıllarında gerçekleşen Ermeni olaylarında yer almaları gibi nedenler bu iki halk arasındaki ilişkileri çatışma noktasına getirmiştir.⁷⁰⁷

Vambery daha olaylar başlamadan önce Ermenilerin Avrupalılar tarafından desteklenmesinin bölgedeki Kürtleri, onlara karşı daha da saldırganlaştıracığını, Osmanlı Devleti'nun çok dağınık halde yaşayan Ermenileri bu saldırılar karşısında koruyamayacağını ve muhtemel kanlı olayların olabileceğinden bahsetmiştir.⁷⁰⁸ Bir dönem valilik de yapan Ebubekir Hazım Tepeyran da 1896 yılında Kürtlerin ve Ermenilerin silahlılarından bahsetmektedir: "*Tekirdağ'ında nasıl olmuşsa, hakikaten her çapta rovelver ve fişekleri, bilhassa Ermeni ve Kürtler'in pek pahalıya ve göze çarpacak bir düşkünlükle gizlice satın almakta bulduklarını hususi surette öğrendim.*"⁷⁰⁹

İngiliz elçi Elliot ile 1876 yılında görüşen Ermeni Patrik Nerses'in dile getirdiği düşünceler, Ermenilerin de bölgede olay çıkarmaktan çekinmeyeceğini, dış destek alırlarsa isyana kalkışacaklarını göstermektedir. Ermeni patrik, İngiliz yetkiliye: "*Ermeni halkı... eğer Avrupa devletlerinin ilgilerini çekmek için, ihtilal,*

⁷⁰⁵ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.35.

⁷⁰⁶ Yılmaz, **a.g.e.**, s.64.

⁷⁰⁷ Şeker, **a.g.m.**, s.468.

⁷⁰⁸ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.93.

⁷⁰⁹ Tepeyran, **a.g.e.**, s.205.

isyan gerekiyorsa bunu çıkarmanın da katiyen zor olmadığını" söylemiştir.⁷¹⁰ Bu durum da aslında Avrupalı büyük güçlerin bölge ile yakından ilgilenmelerini isteyen Ermenilerin de boş durmadığını, Avrupa'nın dikkatini bölgeye çekmek için harekete geçtiğini göstermektedir.

Savaştan sonra dış destekte almaya başlayan Ermeniler 1890'lı yıllarda eylemlerini artırmış, Ermeni isyanları artık Osmanlı'nın en önemli iç sorunu haline gelmiştir. Bu olayların ilki 1890'da Erzurum'da başlatılmış, arkasında İstanbul'da Kumkapı gösterisi⁷¹¹ gerçekleştirilmiştir. Arkası kesilmeyen bu olayları 1890-92 yıllarında meydana gelen Kayseri, Yozgat, Çorum ve Merzifon'daki olaylar takip etmiştir. 1894'te de Sason ve Talori isyanları meydana gelmiş, onları takiben 1895'te ise Anadolu'daki onlarca yerde kanlı olaylar yaşanmıştır. Bunların yanısıra ayrıca Ermeniler tarafından Babıali önünde büyük bir gösteri yapılmış ve Zeytun isyanı da patlak vermiştir.⁷¹²

Bu isyanlar içinde en fazla öne çıkanlarından biri olan Sason İsyanı'nda Kürtlerin oynadığı rol sürekli olarak sorgulanmıştır. Dönemin Osmanlı yetkililerinden Salih Münir Paşa, bu dönemde meydana gelen Sason İsyanı ile ilgili olarak Sasonlu Ermenilerin Osmanlı hükümetini tanımadıklarını, vergi vermek istemediklerini, imparatorlukla da bütün ilişkilerini kestiklerini ilan ettiklerini, bölgede bulunan jandarmalara saldırıp onları öldürdüklerini, etrafta bulunan Kürt köylerine de baskınlar düzenleyerek isyan başlattıklarını iddia etmektedir. Paşa, bu isyanı duyan güçlerin bölgeye gitmeleri üzerine Ermenilerin, bu Osmanlı kuvvetlerine ateşle karşılık verdiğini de eklemekte ve sözlerini şu bilgilerle tamamlamaktadır: *"Fakat ondan sonra vuku bulun çarpışmalarda gerek asker gerek Kürtler meşru müdafaa haricine çıkıp ve kabahatli ve kabahatsiz demeyip*

---

⁷¹⁰ Uras, **a.g.e.**, s.187-188.

⁷¹¹ Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in, özellikle, İstanbul Kumkapı'da vukua gelen olaylardan sonra imparatorluğun birçok yerinin ateşe verilmesi üzerine *"Ermenilere karşı şiddetli bir siyaset takibine karar"* verdiğini ve bu politikasında başarılı olmak için Ermenileri iktisadi olarak çöktürmek için mücadele ettiğini ileri sürmektedir. Paşa, bu dönemde Ermenilerin hem ticaret dünyasında hem de mütahhitlik işinde önemli mevkiiler işgal ettiklerini, sultanın Ermenilerin bu girişimleri için Ermeni zenginlerinde para aldığına inandığını ve aslında bunun da doğru olduğunu dile getirmektedir. Sultan, bu konuda iyice kani olduktan sonra *"ilk tedbir olmak üzere Ermenilerin badema hiç bir münakaşa ve muameleye kabul edilmemelerini ve kendileriyle kat'ı hesap olunmasını suret-i katiye'de"* emir vermiştir (Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.182).

⁷¹² Kırmızı, **a.g.e.**, s.35.

Sasonluları kırdular. Dokuz yüz kişi öldü, otuz kadar da köy yandı."⁷¹³ Buradan da anlaşılacağı üzere Ermeniler ile Kürtler arasında başlayan bu çatışmalar kanlı olaylara yol açmış ve karşılıklı bir mukatelenin yaşanmasını başlatmıştır.

Kürt araştırmacılarından M. E. Zeki Beg de 1894 yılının yaz aylarında Sason'da Kürt ve Ermeni halkları arasında kanlı olayların karşılıklı olarak yaşandığını, bu büyük çatışma sırasında her iki taraftan da birçok insanın öldürüldüğünü ve büyük maddi zararların yaşandığını yazmaktadır. Yazar, bu olayların bu iki halk arasında başlayan kanlı hadiselerin başlangıcını oluşturduğunu, Kürtlerin bu olaylarda "*birçok eylemde*" bulduklarını da kabul etmektedir.⁷¹⁴ Haslip, 1894 yılında yaşanan Ermeni olaylarından sonra İngiltere başbakanı Gladstone'nun, II. Abdülhamid'e "*koca katil*" dediğini, Fransa'da ise Clemence-au'da Osmanlı sultanı için "*Yıldız Canavarı*" ve "*Kızıl Sultan*" denilmeye başlandığını dile getirmektedir.⁷¹⁵

1894-96 yılları arasında yaşanan Ermeni olaylarıyla ilgili olarak kaynaklar, Kürtlerle meskun bölgelerde gerçekleşen bu kanlı olayların geç Osmanlı tarihinde salt siyasi nedenlerle değil, aynı zamanda Ermeni köylerinden Kürt aşiret reislerinin büyük ölçekli toprak gaspı biçiminde gerçekleşen mülkiyet transferinin gerçekleşmesinden de kaynaklandığını yazmaktadır. Tabii bu da ister istemez toplumsal ve ekonomik sonuçların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Örneğin, Malatya vilayetine bağlı birçok köyde Ermenilere ait toprak ve mahsule Müslümanlar tarafından; artık "*gavurlar*"a olan borçlarını ödemeyeceklerini açık bir biçimde ilan edilerek el konulmuştur.⁷¹⁶ Van'da görev yapan İngiliz konsolosunun aktardığına

⁷¹³ Salih Paşa, **a.g.e.**, s.383.

⁷¹⁴ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.236-237. Ermenilere karşı Kürtlerin giriştiği ileri sürülen kanlı olaylarla ilgili Sureyya Bedirhan ise bütün kötü muamele ile sıkıntılıların esasında Kürtlere yönelik olduğunu ileri sürmektedir. Bedirhan'a göre Ermenileri asıl olarak boğazlatan II. Abdülhamid'dir, fakat sultan sorumluluğu Kürtlerin üstüne yıkmıştır. Yaşanan olaylardan sonra Ermenilerin şikayetlerini dikkate alan Avrupa'nın büyük güçleri Osmanlı merkezi iktidarına ihtarlarda bulunmuş, fakat Osmanlı her seferinde sorumluluğu Kürtlerin üstüne yıkmıştır (Chirguh (Sureyya Bedirhan), **a.g.e.**, s.45).

⁷¹⁵ Haslip, **a.g.e.**, s.196. Norveçli Yazar Hamsun, "*Ermeni katliamı*" bizzat Ermeniler tarafından ve bu "*kan banyosu*"nu ileride tahrik maksadıyla kullanmak üzere yaptırıldığını, büyük devletlerin Ermenilerin çığlıklarını işittiklerini ve Osmanlı'dan Ermenistan için acil reform talebinde bulduklarını öne sürmektedir: "*Reformlar, Ermenileri silahlandırmaktan ve daha evvel himaye altında yaşayan, ancak kendilerine uygulanan baskı sebebiyle maneviyatı bozulan ve mütehakkim Türklerce hakir görülen bu ırka, memlekette hükümlerlik hakları vermektan ibaretti. Hakimiyetin el değiştirmesi, kuvvetli ve mütehakkim bir ırk tarafından kolayca kabul edilemezdi. Sultan bunu büyük devletlere anlatmaya teşebbüs ettiyse de itirazları dikkate alınmadı ve reformların başlatılması için emir vermek mecburiyetinde bırakıldı*". Bunun üzerine katliamlar başladı ve gazeteciler de hükümlerini verdiler (bkz. Hamsun, **a.g.m.**, s.56-57).

⁷¹⁶ Fontana'dan Herbert'e, no.40, Harput, 17 Ağustos 1896, FO 195/1944. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.255).

göre de bölgede meydana gelen olaylardan sonra Ermeni köylüleri Erciş'te yaşadıkları köylerini boşaltmış, başka bölgelere kaçmak zorunda kalmışlar. Bunu fırsat bile Kürtler, bu köylerin çoğunu el koymuş ve buralara yerleşmişler.⁷¹⁷ Olaylardan sonra hazırlanan bir rapora göre de meydana gelen kanlı olaylardan sonra yerlerinde göç etmek zorunda kalarak kaçan Ermenilerin toprakları Kadastro İdaresi tarafından sahipsiz olarak değerlendirilmiş, bu toprakların devlete geçtiği ilan edilerek bölgede yaşayan Müslüman halklara ya hibe edilmiş ya da satılmıştır.⁷¹⁸ Ancak Ermenilere karşı girişilen kanlı olaylardan sonra gerçekleştirilen toprak gasplarına dikkat edildiğinde, bu konuda Hristiyanların tek mağdur olmadıkları anlaşılmaktadır. Bölgenin yerel iktidarını, en azından kendi bölgelerinde, ellerinde bulunduran aşiretler reisleri çeşitli yollarla Müslüman köylülerin de topraklarına el koymuş, onların da mağdur olmalarına yol açmışlar. Örneğin Dersim bölgesinde yaşayan birçok Alevi, Ermeni komşuları gibi topraklarında gaspçılar tarafından kiracı durumuna düşürülmüştür. Ayrıca Ermenilerle ilgili olaylarda ve toprak gasplarında onları destekleyen Avrupalı koruyucuları ortaya çıkmış, ama bu insanların topraklarına el konulduğunda kendilerini savunacak hiç kimseyi yanlarında bulamamışlar.⁷¹⁹

İngiliz yetkililer tarafından hazırlanan 1897 tarihli bir raporda, Ahlat ve Bulanık bölgelerinde bulunan köylerde Kürtlerin Hristiyanların topraklarına el koymaya büyük oranda devam ettikleri belirtilmiş, bu köylerde yaşayan Hristiyanların Kürtler tarafından korunması karşılığında tarhalarından vazgeçirildikleri ileri sürülmüş, Hristiyanların topraklarının bedelini almak şartıyla mülkiyetlerini elden çıkardıklarına dair belgeler vermeye mecbur edildikleri iddia edilmiştir.⁷²⁰ İngiliz konsolos tarafından hazırlanan bu rapora göre toprak sahipleri bu durumu kabul etmeyerek karşı koymuşlar, fakat 1899 yılına gelindiğinde

---

⁷¹⁷ Williams'tan Currie'ye, no.10, Van, 12 Mart 1897, FO 424/191; FO 195/1985. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.255). Bir dönem II. Abdülhamid'in çocuklarına Fransızca dersleri de veren Bareilles de XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın uzak periferilerinde durumun kötüleştiğini, bir Kürt şefinin, atmış ya da yüz Ermeni köyünü "*yediği*"nin ayyuka çıktığını, bu şefin geriye bir şey bırakmayacak şekilde Ermeni köylerine el koyduğunu Osmanlı payitahtında öğrendiğini dile getirmiştir (Bareilles, **a.g.e.**, s.78).

⁷¹⁸ Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910 , FO 424/224. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.255).

⁷¹⁹ Srabian'dan Constans'a, no.76, Erzurum, 7 Haziran 1906, MAE Nantes, E/119. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.257-258).

⁷²⁰ Crow'dan Currie'ye, no.35, Bitlis, 28 Aralık 1897, FO 195/1981, FO 424/195. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.257).

toprakların "yeni sahiplerine" devredilmesi yasal olarak gerçekleştirilmiştir.⁷²¹ Fransa'nın Diyarbakır konsolosu da benzer iddialar dillendirmiş, Kürt bölgelerinde özellikle köylerde yaşayan Hristiyanların sürekli zulüm gördüklerini, varlıklarının ellerinden alındığını, mallarının yağmalandığını; bu insanların bölgedeki etkin Kürt ağa ve beylerin korumasına sahip olmak için ağaların beylerin hesabına çalışmaya ve kölelikten daha kötü şartları kabul etmeye zorlandıklarını, elde ettikleri korumamın bedelinin çok ağır olduğunu, bu insanların çoğu zaman Kürt ağa ve beylerin aralarındaki mücadelelerin kurbanı haline geldiklerini, birbirlerinden intikam almaya kalkışan bu beyler ile ağaların birbirlerinin Hristiyan çiftçilerini yani fellahlarını,⁷²² yağmalayıp öldürdüklerini iddia etmektedir. Konsolosun iddiasına göre bu olaylar merkezi iktidarın atadığı memurlar tarafından özellikle kışkırtılmakta, aralarında sürekli olarak husumet olan Kürt aşiret reislerini birbirlerini öldürmeleri ve himayelerinde bulunan Hristiyanlara karşılıklı olarak zulmetleri için teşvik edilmektedir. Konsolos Lice, Hazro, Ergani, Pülümür, Siverek, Malazgirt gibi ilçelerde bu minvalde yaşananların da etkisiyle yerel valinin suç ortaklığında gelişen olayların yaşandığını da bu iddialarına eklemektedir.⁷²³ Bölgede görev yapan başka bir Fransız yetkilinin aktardıklarına göre ise Osmanlı merkezi yönetimi 1898 yılında payitahttan bütün valilere çok gizli bir tamim göndermiş, Ermenilerin yoğun bir biçimde yaşadıkları vilayetlerdeki toprakların Müslümanlara teklif edilmesi için gerekenin yapılması emredilmiştir.⁷²⁴

Mülkiyet değişimi ya da toprak gaspı öyle bir noktaya ulaşmış ki, bölgede görev yapan yabancı diplomatların aktardıklarına göre Bitlis'e bağlı Tadiğ (Tatvan) bölgesinde Ermenilere ait on köyün tamamı Hızanlı bir şeyhinin eline geçmiştir. Bu yetkililer, bölgedeki etkinliği olan şeyhin, bu köylerde yaşayan Ermenileri köleliğe mahkum ettiğini, ayrıca kendi mahiyetinde bulunan Kürtlere alan açmak için Ermenilerin sayılarını yarı yarıya azaltma yoluna gittiğini iddia etmişler.⁷²⁵

⁷²¹ Matthews'dan Lowther'a, no.50, Diyarbakır, 19 ekim 1910, FO 195/2347. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.257).

⁷²² Taylor, 1860'larda Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Botan bölgesinde çalıştıkları tarlalarla beraber alınıp satılan Zerkiri⁷²² olarak adlandırılan Hristiyan köylüler gördüğünden bahsetmektedir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.171-172).

⁷²³ Diyarbakır Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

⁷²⁴ Klein, **a.g.e.**, s.266.

⁷²⁵ Heard'dan O'Connor'a, no.15, Bitlis, 22 Ekim 1907, FO 195/2251. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.260).

Kayıtlardaki bilgilere göre, bölgede gerçekleştirilen toprak gaslarını Kürt aşiret reisleri ile merkezi iktidarın atadığı yetkililer birlikte gerçekleştirmişler. Aktarılanlara bakılırsa Ermenilere ait topraklara önce merkezi iktidar tarafından doğrudan el konulmuş, sonra bu topraklar vergileri ödenmek şartıyla uygun fiyatlarla Müslümanlara satılmıştır.⁷²⁶ Bazı durumlarda ise okuma yazması olmayan Ermeni köylülerin bankaya borçlandıkları, yapılan sözleşme şartlarını yerine getiremediklerinden dolayı da topraklarına banka yetkilileri tarafından el konulduğu, bu toprakların daha sonra Kürtlere satıldığı görülmektedir.⁷²⁷ Aslında, Ermeni köylüler de tıpkı komşuları Kürt köylüler gibi sadece bölgelerinde etkili olan Kürt reisleri tarafından değil, aynı zamanda kendi cemaat mensupları tarafından da mağdur edilmişler. Bölgede görev yapan Fransız temsilcisinin aktardığına göre Muş kazasında faaliyette bulunan Ermeni komitacılar, ihtiyaç duydukları silahları temin etmek için bazı Ermenileri mallarını ve mülklerini satmaya zorlamışlar.⁷²⁸

Fransa'nın Diyarbakır konsolosu merkeze gönderdiği bir raporda, 1895-96 yıllarında meydana gelen olaylardan sonra Elazığ bölgesindeki Ermenilerin, tamamını "*fanatik Müslümanlar*" olarak nitelediği sivil-asker devlet yetkililerinden oluşan ve Ermenilere iyi davranan Mamuret-ül aziz valisine düşmanlık besleyen hizbin zulmiyle karşı karşıya olduklarını, valiyi gözden düşürmek için saraya telgraf çeken bu grubun, padişahı vilayette birçok "*fedai*"nin bulunduğuna ikna etmeye çalıştıklarını, payitahttan gelen emirlerden sonra birçok Ermeni ileri gelenlerinin tutuklandığını, bu tutuklanmaların birçok yere sıradığını, yapılan soruşturmalar ve evlerinde yapılan aramalarda hiçbir suç delili bulunmamasına rağmen örneğin Harput'ta dokuz kişinin bir buçuk aydan beridir tutuklanmaya devam edildiğini aktarmaktadır. Fransa konsolosunun iddiasına göre vilayette bulunan çok sayıdaki mollanın evi "*fanatik Müslümanlığın*" yuvalandığı kaleler olarak işlev görmektedir. Fransız diplomat, birkaç gün boyunca bir müezzinin minarenin tepesine çıkarak Hıristiyanlar tarafından tehdit altında bulunan Osmanlı'nın kurtuluşu için dualar yaptırdığını, kaymakamın bunu yasaklaması üzerine kaymakamın altmış kişilik silahlı bir hoca grubu tarafından saldırıya uğradığını, kaymakamın polis karakolunun bulunduğu ve zaptiyeler tarafından korunan konağa sığınarak canını zor kurtardığını

⁷²⁶ Klein, **a.g.e.**, s.260.

⁷²⁷ Safrastian'dan McGregor'a, Bitlis, 25 Temmuz 1910, FO 424/224. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.261).

⁷²⁸ Klein, **a.g.e.**, s.263.

öne sürmektedir.⁷²⁹ Konsolos, Cizre bölgesinde yaşayan Kürt aşiretleri arasında yaşayan Hristiyan toplulukların da içler acısı koşullarda yaşamak durumunda kaldıklarını, durumlarının günden güne kötüleştiğini, bu bölgede birçok Hristiyan köyünün bulunduğunu, bir zamanlar refah ve huzur içinde yaşayan bu insanların, Kürt aşiretlerinin yaptıkları zulümlerden kaçmak için başka yerlere göç etmek zorunda kaldıklarını ileri sürmektedir.⁷³⁰

Ancak 1903 yılına gelindiğinde bölgede olaylar nispeten yatışmış, çeşitli halklar arasındaki ilişkinin boyutu farklı bir görünüm almıştır. Erzurum'da görev yapan İngiliz konsolos Şilley, 1903 yılının 16 Kasım'ında bölgedeki Ermeniler ile Kürtlerin yakınlaştıklarını belirtmiş ve şunları aktarmıştır:

"Son aylarda yeni bir gelişme, özellikle Kürtlerin Ermenilerle işbirliği gözleniyor. Açıktır ki, devletin bu yaz Kürtleri Sason'a sokmasının nedeni, Kürtlerin, tasarlanan saldırıya sokulmak için toplanmayı reddetmekten doğan pozisyonlarıdır. Ve Fransız meslektaşım bana şunları bildiriyor: Kürtler ve Ermeniler arasında sürdürülen gelişmeler, galiba anlaşmayla sonuçlandı, buna göre, Kürtler tarafsız konumlarını kararlı bir şekilde koruyacaklar, eğer saldırı olursa silahlarıyla kendilerini savunacaklardır."⁷³¹

Aynı şekilde bölgenin diğer illerinde de ilişkinin boyutu değişmiş ve halklar arasında vuku bulan olaylar değişik bir hal almıştır. Celil'in aktarmasına göre 1905 yılında Bitlis vilayetinde görev yapmakta olan Rus konsolos Şirkov, Osmanlı payitahtında görev yapmakta olan Zinovjev'a 14 Mart'a şu bilgileri aktarmıştır:

"Kürtlerin Ermeni devrimcileriyle olan dostça ilişkilerini, vilayetin birçok yerinde ve köylerinde Ermenilerle birlikte yaşayan misafirperver Kürtlerin fedailere yol gösterip erzak sağlaması gibi, bu yaz boyunca kimi gerçekleri görmemek mümkün değildir."⁷³²

Bölgede Ermeni olayları artıkça Osmanlı merkezi iktidarının korkuları da artmış, merkezin elitleri bu problemi çözmek için sürekli bir arayış içinde olmuştur. Kürtler ile Ermeniler karşı karşıya getirerek bölgede böl ve yönet siyasasını takip edildiği iddia edilen II. Abdülhamid yönetimi, 1906 yılına gelindiğinde bu sefer topraklarından çıkarılan Ermenilerin yerlerine Kafkasya'dan getirilen Müslüman

⁷²⁹ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

⁷³⁰ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). Bölgedeki olayların şiddetlenmesi ve Ermenilerin silahlı eylemlerinin artması üzerine İngilizler devreye girmiş, Osmanlı'nın yeni ıslahatlar yapması gündeme gelmiştir. Fakat Rusya İngilizlerin bu girişimine destek vermemiş, tam aksine karşı bu girişimlere çıkmıştır. Rusların temel endişesi, İngiltere'nin Ermenileri savunma bahanesiyle Avrupa devletlerinin himayesine alarak Rusya'nın Basra körfezine doğru inmesi engellemek olmuştur. Koloğlu'nun ifadesiyle, bu endişenin boşuna olmadığı daha sonra anlaşılmıştır (Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, s.52-53).

⁷³¹ Celil, *Kürt Aydınlanması*, s.51.

⁷³² a.g.e., s.53.

muhacirleri yerleştirmiştir. Bu dönemde çok tehlikeli bir unsur olarak görülen Ermeniler,⁷³³ göçe ettirme politikası çerçevesinde ülkenin başka yerlerine göçertilmiştir. 1906 yılında Rus toprakları haline gelen Kafkasya'dan kaçıp, Osmanlı sınırlarından içeri girmek için akın eden Müslüman muhacirler genel olarak o dönemde Ermeni milliyetçi faaliyetlerinin önemli merkezlerinden biri durumuna gelmiş Muş'a yerleştirilmişler.⁷³⁴

Osmanlı merkezi iktidarı ile Kürt periferisi arasında inşa edilen ilişkinin boyutu 1877-78 Osmanlı-Rusya Savaşı'ndan sonra farklı bir rota çizmeye başlamış, 1847'den sonra doğrudan yönetime uygun olarak devreden çıkarılan Kürt aşiret reisleri yeniden ön plana çıkmıştır. Bu savaştan sonra yapılan antlaşmalarda Ermeni meselesinin gündeme gelmesi Kürtleri endişelendirmiş, yaşadıkları bölgenin Ermenilere verilmesinden kokmuşlar. Bu yeni durum Kürtleri Osmanlı merkezi iktidarına yanaşmaya zorlamış, yıllardır beraber yaşadıkları Ermenilere farklı bir gözle bakmalarına yol açmıştır. Özellikle bölgesel güç odağı durumunda bulunan Kürt aşiret reisleri o güne kadar kendi kontrollerinde bulunan, bir kısmı da mahiyetleri olan Ermenilerin örgütlenmesinden ve dış destek bulmalarında ziyadesiyle rahatsız olmuş, Osmanlı'nın desteğine daha fazla ihtiyaç duymuşlar. Diğer taraftan Osmanlı merkezi iktidarı da Rusya ile yaptığı savaştan sonra Balkanlar'daki topraklarının önemli bir kısmını kaybetmiş, Ermenilerin gündeme getirilmesinden endişe duymuştur. Büyük güçlerin Ermeni meselesini gündeme getirmeleri Osmanlı'ya Balkanları hatırlatmış, Kürtlerle meskun mahalde bir Ermeni devletinin kurulma korkusunu ortaya çıkarmıştır.

Bu durumun farkında olan II. Abdülhamid, daha çok dışa yönelik kullandığı denge siyasasını, bu sefer içeride de işlevselleştirmiş, Kürtleri, Ermenilere ve onların taleplerine karşı bir denge unsuru olarak konumlandırmıştır. Sultan, bu tarihten sonra Kürt unsuru aşiret liderleri ile şeyhler vasıtasıyla şahsına ve devlete bağlayacak yeni bir siyasaya yönelmiş, bu liderleri atıye, makam ve mevkilerle yanına alıp, devlete entegre etmeye çalışmıştır. Diğer taraftan, uzun bir süre boyunca devletin en

⁷³³ 1908'lerde Ermenilerin durumu o kadar ciddi bir durum arz etmeye başlamış ki herhangi birini Ermeni komiteciliği veya sempatanlığı ile suçlamak onun mahvına yol açmıştır. Bu durumun farkında olan toprak gaspçıları ellerindeki alanları genişletmek için bu yöntemi bir silah olarak kullanmaktan geri durmamışlar (Klein, **a.g.e.**, s.264).

⁷³⁴ Srabian'dan Constans'a, no.94, Erzurum, 26 temmuz 1906, MAE Nantes, E/119. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.265-266).

güvendiği unsurların başında gelen Ermeni unsuru, bu tarihten sonra en tehlikeli iç düşmanlardan biri olarak görülmeye başlanmış, Ermeni örgütlenmeler sıkı bir şekilde takip altına alınmıştır. Dış devletlerin desteğini arkasına alan Ermeniler bölgede güçlendikçe, Osmanlı da Kürtlere güç aktarımında bulunmuş, onları güçlendirmiş ve nihayetinde bu güç mücadelesi kanlı boğuşmaların yaşanmasına kadar varmıştır. Osmanlı Devleti-Kürt-Ermeni ilişkileri bu tarihte büyük bir kırılma yaşamış, bölgedeki güç dengeleri değişmiş, iç düşman olarak değerlendirilen Ermenilere karşı Osmanlı Devleti-Kürt ittifakı karşılıklı endişe, korku ve çıkar üzerinden yeniden inşa edilmiş, yerel Kürt aşiret liderleri bölgesel iktidarı yeniden üretme imkanı kavuşmuştur.

III. 2. İkinci Abdülhamid'in Panislamizm/İslamcılık Siyasası Bağlamında Kürt Politikası

III. 2. 1. Panislamizm/İslamcılık

Modern devlet inşası sürecindeki Osmanlı'da II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde icad edilen geleneklere XIX. yüzyılın sonlarında II. Abdülhamid, Panislamizm/İslamcılık politikası ile katkı sunmuştur.⁷³⁵ II. Abdülhamid, İslam dinine ve halife makamında bulunması hasebiyle kişisel dini rolüne yeni bir anlayışla önem kazandırmış, içeride İslamcılığı tıpkı Tanzimatla birlikte belirginleşen ve zamanla dönüşen Osmanlılık gibi padişaha sadakati odak noktası haline getirmeyi amaçlamıştır. Diğer bir ifadeyle II. Abdülhamid'in imparatorluğun siyasası haline getirdiği İslamcılık, İslami kavramlarla donatılmış bir Osmanlılık olmuştur. Bu yeni anlayış, sultanın otokratik yönetim anlayışını meşrulaştırmıştır.⁷³⁶

II. Abdülhamid'in İslam Halifesi biçiminde öne çıkardığı uluslararası kimlik ise Osmanlı'da "*icat edilen*" geleneklerin en çarpıcı misallerinden birini oluşturmuştur.⁷³⁷ Sultan; Halife, Emir-ül Mü'minin gibi unvanlarını öne çıkarmış, dünya genelinde Müslümanların lideri olma temelinde yapılan yeni vurgunun bir

⁷³⁵ Deringil, **Simgeden Millete**, s.48.

⁷³⁶ Kayalı, **a.g.e.**, s.34-35.

⁷³⁷ Deringil, **Simgeden Millete**, s.125. Bozarslan göre ise zamanın genç Osmanlı entelektüelleri esas itibarıyla II. Abdülhamid'den çok daha fazla Panislamcı bir düşünceye sahip olmuşlar (Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.190).

parçası olarak bu aygıtı propaganda unsurunun bir aracı haline getirmiş,⁷³⁸ farklı devletler ile geliştirilen münasebetlerde belirlenen hedeflere hizmet ettirmiştir.⁷³⁹

Panislamizm ile İslamcılık arasında bir ayrıma giden Kemal Karpat'ın yaptığı tanımlama dikkat çekicidir. Karpat, II. Abdülhamid'in tahta çıktıktan sonra genel itibariyle Arapları merkezi iktidarla yani Osmanlı ile tam manasıyla bütünleştirmeye çalıştığını, bir taraftan merkezi otoriteyi vilayetlere kadar yaygınlaştırmak için merkezîyetçiliği⁷⁴⁰ kullandığını, diğer taraftan İslamiyet'i de merkez ile çevre arasındaki bağları kuvvetlendirmek gayesiyle bir ideoloji olarak işlevselleştirdiğini dile getirmektedir. Başka bir deyişle sultan, dini, Osmanlı toplumunu birleştirmek için bir ideoloji haline getirmiş ve bunu da sahip olduğu iktidar aygıtlarını kullanarak yapmıştır. Karpat, kimilerinin sultanın bu siyasasını Panislamizm olarak anlamlandırdıklarını, ama kendisinin bu düşünceyi İslamizm/İslamcılık olarak tanımladığını ve doğrusunun da bu olduğunu ileri sürmektedir. Karpat, İslamcılık olarak kavramsallaştırdığı bu siyasa veya düşünceyi uluslararası ilişkilerde bir araç olarak kullanıldığı zaman Panislamizm⁷⁴¹ olarak tanımlamanın daha doğru olacağını ifade etmektedir. Yazara göre İslamcılığın bu boyutu da esasında bir milletin oluşumu noktasında bir öneme haiz değildir. Karpat, İslamiyet'in bir ideoloji olarak işlevselleştirilmesinin esas amacının da Arapları, Osmanlı ile bütünleştirmeye yönelik olduğunu öne sürmektedir.⁷⁴² Diğer bir ifadeyle, II. Abdülhamid'in uygulamaya çalıştığı bu siyasa ile İslamiyet, Müslümanlığı yaymak için değil, iç

⁷³⁸ Deringil, **Simgeden Millete**, s.141.

⁷³⁹ Kayalı, **a.g.e.**, s.34-35.

⁷⁴⁰ Kodaman, II. Abdülhamid zamanının despotik ve merkezîyetçi bir dönem olduğunu "*su götürmez*" bir realite olduğunu dile getirmektedir (bkz. Bayram Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri*", **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, (Haz: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversite Yay. s.341). (ayrıca bkz. Bayram Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri*", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul, 1979, s.427).

⁷⁴¹ Fakat Hamit Bozarslan sultanın dışa dönük Panislamizm siyasetinin bir tarafıyla gerçek bir tarafıyla da ilizyon olduğunu dile getirmektedir. Bozarslan, sultanın bu siyasasının gerçek olan tarafının, sultanın halifelik kurumundan yararlanarak Büyük Britanya, Fransa ve Rusya gibi yayılmacı devletlere karşı korkutucu bir güç oluşturduğunu, Müslüman bir devletin lideri olarak meşruiyetini imparatorluğun sınırlarının çok ötesine taşıdığını dile getirmektedir. Yazar, diğer taraftan durumu belli olan sarayın iç hazinesince finanse edilmeye çalışılan bu siyasanın, Müslüman dünyasına temsilciler ile hediyeler gönderme gibi faaliyetlerle sınırlı kaldığını, söylemin çok ötesine geçemediğini öne sürmektedir (Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.191).

⁷⁴² Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Kitapevi, Ankara, 2006, s.434. (ayrıca bkz. Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş, İstanbul, 2010, s.109).

bütünlüğü sağlamaya yönelik amaçlanan politik hedefleri gerçekleştirmek için araçsallaştırılmıştır.⁷⁴³

Osmanlı Devleti'nde XIX. yüzyıl boyunca halifelik,⁷⁴⁴ sadece hükümdar tarafından değil, aynı zamanda hem Osmanlı halkı hem de tüm dünya Müslümanları tarafından benimsenmiş ve sahiplenmiştir.⁷⁴⁵ Halifelik vurgusunu ön plana çıkaran Osmanlı padişahları, kendi önderlikleri altında meydana getirilecek hareketin esası olarak İslam dinini almışlar. Aslında Osmanlı'da bu çerçevede Sultan Abdülaziz (1861-1876) döneminde Müslüman devletlerle olan münasebetlerinde İslami bir yaklaşım takip etmeye başlamıştır. Fakat yine de bütün padişahlar arasında halifeliği en fazla ön plana çıkaran II. Abdülhamid olmuştur.⁷⁴⁶ Başka bir ifadeyle İslamcılık politikası Osmanlı tarafından siyasa haline getirilmesi II. Abdülhamid'den önce şekillenmeye başlamış⁷⁴⁷ olmasına rağmen, ilk olarak o, "*İslamcı*" hareketleri hem içte hem de dışta kullanmaya başlamış, bu siyasaı dönüştürmeyi başarmıştır.⁷⁴⁸

⁷⁴³ Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, s.434. Bazı araştırmacılara göre ise II. Abdülhamid'in bu siyasa ile asıl amacı devleti bir arada tutacak bir siyasa geliştirmektir. Bu tezi savlayanlara göre II. Abdülhamid, dünyadaki bütün Müslümanları bir araya getiremeyeceğini, bunları bir bayrak altında toplayarak batıya karşı bir cihat ilan etmenin hayal olduğunu bilmektedir (bkz. Azmi Özcan, **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İSAM Yayınları, İstanbul, 1992, s.75).

⁷⁴⁴ Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu sistemin "*legitimizasyonunda*" padişahların ayrıca halife olarak da görev yapmalarının önemli bir işlevi olmuştur (Tekeli, İlkın, **a.g.e.**, s.5).

⁷⁴⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.204-205. XIX. yüzyılda Hindistan, Orta Asya ve Kuzey Afrika'da yaşayan Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluğu dönemin emperyalist güçleri olan İngiltere, Rusya ve Fransa devletlerinin tahakkümü altına girmiş bulunmaktadır. II. Abdülhamid, kendi döneminde toprakları yabancı güçler tarafından işgale uğramış olan Müslümanlar ile kendi yönetiminde altında bulunan Müslümanlara, bütün Müslümanların halifesi olarak "*ortak bir direniş ve sadakat merkezi*" mesabesinde hitap etmeye başlamıştır (Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.135).

⁷⁴⁶ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.135.

⁷⁴⁷ Şerif Mardin ise Panislamizm düşüncesinin 1890 yılından önce var olduğunu söylemenin mümkün olmadığını, 1890 yılından sonra belirginleşen bu fikriyatın da saldırgan bir anlayışa sahip bir siyasa olduğunu ispat etmenin çok zor olduğunu ifade etmektedir. Mardin'e göre II. Abdülhamid iktidara geldiği ilk yıllar Osmanlılık prensibini benimsemiş ve bunu Osmanlı toplumunda egemen kılmak istemiştir. Yazar, sultanın "*bila tefrik-i ırk ve din*" anlayışına dayalı bir Osmanlı milleti inşa etmek amacıyla hareket eden bir önceki dönemin yani Tanzimat Devri'nin adamlarının verdikleri mücadeleyi sürdürmek istediğini ileri sürmektedir. Mardin, sultanın böyle bir siyasaı takip ettiğini, "*ilham ettiği Üss-i İnkılap'tan ve izlediği 'hiçbir milleti gücendirmeme' politikasından*" anlamının mümkün olduğunu da eklemektedir. Yazar, II. Abdülhamid'in Panislamcı bir politika takip ettiğini iddia eden yazarların, Gabriel Charnes'in "*Le Panislamisme*" adlı çalışmasından ilham aldıklarını yazmaktadır. Charnes, 1880 yılında yazdığı bu çalışmada, II. Abdülhamid'in bir biçimde Panislamist bir siyasa takip etmek zorunda kalacağını iddia etmiştir (Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, s.72).

⁷⁴⁸ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.92. II. Abdülhamid ve onun dönemindeki Osmanlı toplumunu gözlemleyen bir İngiliz yazar, sultanın, Müslümanları desteklemesinin farklı birkaç zorunlu nedeni olduğunu ifade etmektedir. Yazar'ın XIX. yüzyıl II. Abdülhamid dönemi Osmanlısı için yaptığı

Kapat'ın yaptığı İslamcılık kavramsallaştırmasına uygun olarak II. Abdülhamid, Osmanlı toplumu tarafından bilinen ve saygı duyulan şeyhler ile yakın ilişkiler geliştirmeye özen göstermiş, "*mezheb-i resmiyyesi*"ni de dönemin önemli alimleri olarak görülen Ebulhuda el-Sayyadi, Şeyh Hamza Zafir ve Ahmad Esad gibi ideologlar vasıtasıyla işlevsel kılarak topluma aktarmıştır.⁷⁴⁹ II. Abdülhamid'in devrinde memleketin her yanından saraya mollalar, şeyhler, seyyidler, şerifler ve alimler gelmiş, bu kişiler farklı ve hususisi bir muamele ile ağırlanmışlar.⁷⁵⁰ İnalçık ve Seyitdanlıoğlu'nun altını çizdikleri gibi II. Abdülhamid şeyhler ile seyitleri, sürekli olarak atıye ve ihsanlarla ödüllendirmiş, bu çerçevede Hazine-i Hassa kaynaklarını da kullanarak dini hizmetlerin verildiği yerler olan tekke, dergah ve zaviyeleri desteklemiştir.⁷⁵¹ Sultan, 1897 yılında meydana gelen Osmanlı-Yunan Savaş'ında, Ziya Şakir'in sözleriyle, "*manevi kuvvetlerine*" inandığı bazı şeyh ve hocaları da Yıldız Saray'ına davet etmekten imtina etmemiş, onlara birçok hediye sunup, Fetih Süresi okutturmuştur.⁷⁵²

II. Abdülhamid'in tarikat şeyhleriyle geliştirdiği yakın ilişkiler ve bu şeyhlerin sarayda elde ettikleri konum kimileri tarafından sert bir biçimde eleştirilmiş, bu dönemde ele alınan bir raporda sultana dini mevzularda danışmanlık yapan bu şeyhler, sultanı korkutarak yaşanan kötü yönetimi onaylatmaya çalışan "*vicdansız maceracılar*" olarak anılmıştır.⁷⁵³ Dönemin mutasavvıflarından Ahmed Hilmi de çoğunluğu temiz Arab kavmi mensupları olmaktan ziyade serserilerinden olan entrikacı ve kötü şahısların, gönderdikleri "*muhayyemat ve hurafatnameler*"inin sultana birer beşaretname gibi kabul ettirildiğinden bahsetmektedir. Hilmi, "*bütün bu*

---

değerlendirmeleri sonraki dönemde ortaya çıkan olaylar da doğrulamış gibidir: "*Sultan şunu biliyor ki kendisi herhangi bir şekilde Müslüman olmayan tebaasını desteklerse, Avrupa'daki hükümdarlığı son bulabilir, Müslüman tebaası ona karşı ayaklanabilir. Hatta şimdi hükümdarlığı açısından Ermenilerden daha tehlikeli olan Jöntürkler var, sultana sadık olmalarının tek nedeni ise Hıristiyanlara duydukları düşmanlıktır... bu savaş ancak iki şekilde sonuçlanabilir; ya Hıristiyanlar yok edilecek ya da Müslümanlar Avrupa'dan çıkarılacaktır*" (Müller, **a.g.e.**, s.139).

⁷⁴⁹ Halepli olan Ebulhuda Rifai tarikatına mensup bir şeyhtir. Ebulhuda şeyhü'l meşaih konumuna geldiği 1876'dan itibaren II. Abdülhamid'in en yakınlarından biri olmuştur. Hamza Zafir ise Kuzey Afrika bölgesinde aktif olan Şazeli tarikatı mensup ve II. Abdülhamid ile şehzadelikten itibaren tanışmıştır. Ahmad Esad, Hicaz bölgesine atanmış Anadolu kökenli bir din görevlisidir. II. Abdülhamid, onu 1881-82 yıllarında Mısır'da meydana gelen olaylar sırasında özel elçisi olarak Urabi taraftarlarına göndermiştir (bkz. Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.78).

⁷⁵⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.354-355.

⁷⁵¹ İnalçık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.587.

⁷⁵² Ziya Şakir, **Sultan Abdülhamid'in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994, s.47.

⁷⁵³ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.79.

*milyonlardan hasıl olan netice, birkaç müstebit ve cebbar emir, reis ve hakimın Abdülhamid'e ubudiyetinden ibaret kaldı. İşte o kadar" diye durumu özetlemiştir.*⁷⁵⁴

II. Abdülhamid'in İslamcılık siyasası, bir yanıyla 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşından sonra imzalanan Berlin Antlaşmasıyla birlikte Hıristiyan unsurların Osmanlı'dan ayrılıp devlet veya muhtariyet kurmalarıyla da koşutluk arz etmiştir. Bu gelişmeden sonra Hıristiyan nüfusu azalan Osmanlı, Tanzimat'tan beri savunmakta olduğu Osmanlıcılık fikriyatından ziyade İslamcılığa yönelmiştir. Ancak buna rağmen Osmanlıcılık da tamamen silinmemiş, fakat ikinci plana da atılmıştır. Çünkü bu anlaşmadan sonra Müslüman unsurların Osmanlı nüfusu içindeki oranı çok artmış, bunları bir araya getirecek en önemli araçlar olarak da İslam ile hilafet ön plana çıkarılmıştır.⁷⁵⁵

Sultanın bu siyasayı takip etmesinin önemli başka bir nedeni de devleti karışıklığa sevk etme potansiyeli bulunan, bir tehdit olarak değerlendirilen kültürel çeşitliliğe karşı din birliğine dikkat çekerek toplumsal birliği oluşturmak olmuştur.⁷⁵⁶

II. Abdülhamid bu politikası bağlamında bütün Müslüman unsurlarla yakın ilişkiler kurmuş, hepsine eşit davranmaya çalışmıştır.⁷⁵⁷ Sultan, bu çerçevede bir politika geliştirmiş, Arapların faydalanması için "*Aşiret Mektebi*"ni, Arnavutlar için "*Saray Muhafız Alayı*"nı, Kürtler için de "*Hamidiye Alayları*"nı teşkil etmiş, Osmanlı'nın periferisi konumundaki bu bölgeleri Osmanlı merkezine daha sağlam bir biçimde bağlamak ve devletin bütünlüğünü korumak için bir siyasa geliştirmiştir.⁷⁵⁸ Kısacası sultan, Müslüman halkların yoğun olarak yaşadıkları ve kendi etnik isimleriyle adlandırılan bu üç bölgede yaşayan Müslüman aşiretleri hem şahsına hem de imparatorluğa bağlı hale getirmek için Arnavutlar, Kürtler ve Araplar için bahsi geçen kurumları inşa etmiş, bunları siyasası için araçsallaştırmıştır.⁷⁵⁹

Hollandalı Antropolog Bruinessen, İslamcı siyasanın ülkenin her tarafında etkili olduğunu, bunun sebeplerinden birinin dışarıdan, içeriye yönelik tehditlerden kaynaklandığını, örneğin Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı bölgelerine

⁷⁵⁴ Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.69.

⁷⁵⁵ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.23.

⁷⁵⁶ Saib, **a.g.e.**, s.21.

⁷⁵⁷ Metin Heper, **Devlet ve Kürtler**, (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008, s.85.

⁷⁵⁸ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.33.

⁷⁵⁹ **a.g.e.**, s.91.

büyük devletlerin ilgi duymasının ve bu devletlerin bölgeye konsoloslarıyla birlikte kaşifler, misyonerler, tüccarlar göndermeye başlamasının ve arkasında ordularını göndermelerinin bazı değişiklikler doğurduğunu, bu durumun bölgede yaşayan Kürtlerin tepkisine neden olduğunu ve hatta 1880 yılında Şeyh Ubeydullah tarafından başlatılan Kürt ayaklanmasının esas motivasyonlarından birinin de bu "kafir" gelişmelere duyulan kızgınlık ile ona karşı oluşan dirençten de kaynaklandığını öne sürmektedir.⁷⁶⁰ Müslüman/Osmanlı toplumu dışarıdan gelen tehlikelere karşı XIX. yüzyılın ortalarından itibaren çok duyarlı hale gelmiş, bu çerçevede İslam coğrafyasında Nakşibendi tarikatı hızla yayılmıştır. Toplum, Nakşibendi tarikatının Batılı devletlerin İslam coğrafyasını tahakküm altına almaya çalışmasına yönelik tepki duymasını ve coğrafyanın işgal edilmesine karşı duruşunu önemli görmüş ve bu tepkiyi sahiplenmiştir. Aslında sadece içeride değil, dışarıda da bu tarikat etkili olmuş; Rus devleti Kafkasya'nın kuzey taraflarını işgal ederken Nakşibendi şeyhi Şeyh Şamil bir direniş örgütlemiş ve ona önderlik etmiştir. Şeyh Şamil Nakşibendiliğin Kürt koluyla sıkı bir ilişki içinde olmuştur. Aynı şekilde İngilizler Hindistan'da tahakküm kurmaya çalıştığı zaman, İngiliz sömürgeciliğine karşı yapılan cihad çağrısını da Nakşibendi tarikatı örgütlemiştir.⁷⁶¹

Sultan, ayrıca bu politikası ile Sünni-Hanefi merkezli bir anlayış geliştirmiş, Pan-Sünni bir düşünceyi ön plana çıkarmıştır. Bu dönemde Osmanlı merkezi iktidarı Sünni alimlere, tarikat şeyhlerine teveccüh göstermiş, fakat Alevi dedeleri ile seyitlerini tamamen ihmal etmiştir. Dolayısıyla bu durum da sultanın İslamcılık siyasasını Sünnilik üzerinden inşa ettiğine yönelik düşünceyi kuvvetlendirmiştir. Sultan ve mahiyeti, bu kapsamda Sünni Kürt şeyhlerini Ekabir-i İslam (İslam'ın büyükleri) olarak onurlandırmayı tercih etmiş, Kızılbaş/Alevi seyitlerini ise cehalet karanlığında bulunan halkın durumundan yararlanan, cahil halkı yalan ve hilelerle sömüren kişiler olarak tasvir etmiş, içinde buldukları toplumun geri kalmışlığıyla

---

⁷⁶⁰ Bruinessen, Panislamizm düşüncesinin her tarafta çok etkili olduğunu, bunun sebebinin, İslam'a yönelen tehditlerin çok belirgin hale gelmesinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Bu tehditler özellikle II. Abdülhamid döneminde ve ona yakın olan dönemlerde başta Rusya ve İngiltere olmak üzere büyük güçlerin Ortadoğu'yu kontrol etmek için giriştikleri mücadele esnasında daha da belirginleşmiştir (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.82).

⁷⁶¹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar** s.82-83.

birlikte cehaleti ve sefaletinin esas müsebbibi olarak seyyidlerin/dedelerin hakimiyetleri ile bunların telkin ettikleri dini öğretilerin olduğunu iddia etmişler.⁷⁶²

II. Abdülhamid, İslamcılık siyasası çerçevesinde ayrıca 1880'lerden sonra Ezidi Kürtlerle ilgili projeler de geliştirmiştir. Sultan, Ezidileri bütünüyle İslam dışı görmemiş, onların Kürt olup Sünni olmamalarına şaşırılmış, onları Sünnileştirmek için uğraşmıştır. Sultan, Ezidiliği daha çok İslam'ın sapkın bir mezhebi (Fırka-i Dalle) olarak değerlendirmiş, Ezidi toplumunu yeniden "*hidayete erdirmek*" maksadıyla, onlara askeri yetkililer ile din alimlerinden müteşekkil olan Heyet-i Tefhimiye (nasihat heyetleri) göndermiştir.⁷⁶³ İçeride dönük İslamcılık politikasının ayaklarında biri olan tashih-i itikat bağlamında Ezidiler ile ilgili kısmı "*halletmek*" için Fırka-i İslahiye Kumandanı namıyla Ömer Vehbi Paşa Musul'a gönderilmiştir. Paşa, bu insanların inançlarını "*tashih etmek*" için sistemik bir baskı uygulamış, acımasız yöntemlerle bazı Ezidilerin, Hanefi mezhebine geçerek İslamlaşmasını "*temin*" etmiştir. 1892 yılının 20 Ağustos'unda payitahtta gönderdiği telgrafta Ömer Vehbi Paşa, meseleyi nasıl hallettiğini şu şekilde anlatmıştır:

"Kendilerini doğru yola sevk etmek uğruna asırlardan beri tekerrür eden sonuçsuz çabaların ardından, seksen Yezidi köyü ve otuz Şii köyü Din-i Mübin ile şereflendiler. Müslüman olmak üzere kendilerini Musul'a davet ettiğim önderleri bu davetimi tamamen hür iradeleriyle kabul ettiler. Bu sabah, askeri bandonun çaldığı Hamidiye marşına sıra sıra Ulema'nın Allah'tan başka ilah olmadığını ilan eden duaları eşlik ederken muazzam bir eşraf ve askeri mürettebat kalabalığı devlet dairelerinin etrafında toplandı. Şerefkitası askeri selama durduğu sırada Müftü, teker teker hepsine İslam'ı kendi hür iradeleriyle benimseyip benimsemediklerini sordu. Her biri tasdiki müteakip toplanan kalabalık, "Padişahım çok yaşa!" diye haykırdı."⁷⁶⁴

Dönemin İslamcı düşünürlerine göre ise İslam dünyasında uzun zamandan beri etkin olan istibdat yönetimleri İslam toplumunun içine düştüğü felaketlerin asıl sorumlusudur ve bu toplumu sanaysiz ve ilimsiz bırakan bu istibdat rejimin kendisidir.⁷⁶⁵ İslamcı düşünürler: "*Adaletsiz bir hükümet müstebittir. Müstebit bir hükümet ise ahlaksızdır ve İslamiyet'e de mensup*" olamayacağını, İslam'ın istibdadı tümünden reddettiğini dile getirmişler. İslam dinine göre "*adalet hakiki medeniyetin, binaenaleyh beşeri saadetin "üssülesası"*"dır. Adaletsiz hakiki bir hükümetin

⁷⁶² Karademir, **a.g.e.**, s.373.

⁷⁶³ **a.g.e.**, s.390.

⁷⁶⁴ BOA, İrade-i Dahiliye (İ.DH.), 53, Ömer Vehbi Paşa'dan Bab-ı Ali'ye telgraf, 8 Ağustos 1308/20 Ağustos 1892. (aktaran Deringil, **Simgeden Millete**, s.120). Sultanın başlattığı bu girişimlerin en büyük "kazancı" dönemin güçlü Kürt aşiretlerden birinin reisi olan Hasan Kanco'nun Müslümanlığı seçmesi ve aşiretinin başında Hamidiye Alayları'na katılması olmuştur (Karademir, **a.g.e.**, s.392).

⁷⁶⁵ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.30.

olamaması lazımdır. Bizzat devlet başkanı adil olmalıdır: "*Sultanı adilin bir günü altmış sene ibadetten efdaldır daha faziletlidir*" kaidesine öncelikle hükümdarın kendisi uymalıdır.⁷⁶⁶ İslamcılara göre Osmanlı Devleti'nde Avrupalılara benzemek için bütün değerler feda edilmiş, toplum aslından ve geleneklerinden uzaklaştırılmış, biçimsiz bir hale sokulmuştur. İslamcılar "*dini taklit, dünyası taklit, adatı (adetleri) taklit, kıyafeti taklit, selamı taklit, kelamı taklit, hülasa her şeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kabil değil, hakiki bir heyeti içtimaiye vücuda getiremez, binaenaleyh yaşayamaz*" demiş, "*taklit sebebi ile, Osmanlı toplumunun idamına karar*" verildiğini iddia etmişler.⁷⁶⁷

Dönemin İslamcı düşünürlerine göre Osmanlı toplumu esas itibarıyla Tanzimat'tan sonra kültürel benliğini kaybetmeye başlamıştır. İslamcı düşünürler bu kültürel yozlaşmanın önüne geçebilmenin yegane yolunun Tanzimat döneminde gizli bir biçimde inkar edilen "*şeriatın değerlerini*" yeniden Osmanlı toplumunda yeşertmek olduğuna inanmışlar. Mardin, bu çerçevede II. Abdülhamid dönemini değerlendirmenin daha doğru olacağını ifade etmektedir.⁷⁶⁸ Bu dönemin İslamcı düşüncesi, XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında İslam'ın birleştirici gücünü yeniden canlandırmak amacıyla belirginleşen bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Ahmed Saib'in de ifade ettiği gibi bu fikriyat "*ideolojik olarak İslam uygarlığının temel değerlerine ve geleneklerine geri dönüş*" amacı taşımaktadır.⁷⁶⁹ Başka bir deyişle İslam'ın temel ilkelerine dönüş İslamcılık cereyanının ana tezi olarak belirginleşmiştir.⁷⁷⁰ Yaşadığı dönemin İslamcılarında biri olan Prens Mehmed Said Halim, İslamcılık düşüncesini şu şekilde tarif etmiştir:

*"İslam'ın din ve dünyayı, maddiyat ve maneviyatı kapsayan sosyal bir din olduğu kabul edildikte, İslamlaşmak demek İslam'ın itikad, ahlak, içtimaiyat ve siyaset sistemini... daima zaman ve muhitin ihtiyacına en muvafık bir suretle tefsir... ve bunlara uymaktır."*⁷⁷¹

Fakat İslamcılık düşüncesinin anlaşılabilmesi için öncelikle İslam dinin sadece ibadet veya sosyal sistemden ibaret olmadığını anlaşılması ve bu dinin en

⁷⁶⁶ a.g.e., s.45-46.

⁷⁶⁷ a.g.e., s.19-20.

⁷⁶⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi*, s.90-91.

⁷⁶⁹ Saib, a.g.e., s.19.

⁷⁷⁰ Tunaya, *İslamcılık Cereyanı I*, s.14.

⁷⁷¹ a.g.e., s.25.

geniş manasıyla bütün Müslümanları kapsayan bir siyasi cemaat olduğunun kavranması gerekmektedir.⁷⁷²

Ahmed Hilmi'ye göre, genel kanaatin aksine, II. Abdülhamid, İslam dinine çok büyük zarar vermiş, açık olan kötülüğün, bilerek yapılan fenalıkların, yani "*mutlakıyet ve istibdadın*" en son temsilcisi olmuştur.⁷⁷³ Bu dönemde sultanın yönetim anlayışına karşı çıkan tek İslami düşünür Ahmed Hilmi değildir. Bu dönemin etkili Müslüman aydınlarından Cemalettin Afgani, Said Halim Paşa, Said-i Kürdi, Mehmet Akif (Ersoy), Muhammed Hamdi (Yazır) ve Babanzade Ahmet Naim gibi aydınlar da yaşamlarının bazı dönemlerinde sultan ile anlaşmazlığa düşmüş, onu eleştirmiş ve onun hışmına uğramışlar. Bahsi geçen ve daha ziyade Müslüman kimlikleriyle tanınan bu aydınların çoğunluğu II. Abdülhamid'in yönetim anlayışını "*despotik*" olarak değerlendirmiş, sultanın iktidarının sonlandırılması için muhalif hareketlerle işbirliği yapmışlar. Örneğin dönemin önemli aydınlarından ve daha çok İslami kimliğiyle bilinen Babanzade Ahmet Naim, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde biraz sonra "*İttifak*" adlı gazetede ele aldığı yazısında II. Abdülhamid'in istibdatçı yönetiminin son bulmasını sevinç dolu cümlelerle karşılamıştır:

*'Bu olanların her biri, zülmü istibdadın menhus binasını birer top sesi gibi bana sürur ve sevinç veriyor. Ruhumu kalıbına sığmayacak kadar yükseltiyor. ...atılacak her adımın bir saadet karargahı varılacak her merhalenin bir muvaffakiyet menzili olacağını müjdeliyor.'*⁷⁷⁴

Sultanın İslamcılık siyasasını değerlendiren Taner Timur, II. Abdülhamid'in dini anlayışının daha çok biçimsel olduğunu, fakat mevcut koşullardan dolayı tahtını kaybetmekten korkan sultanın iktidarda kalmak için kullanabildiği bütün değerleri araçsallaştırdığını, dolayısıyla İslamcılığı bu ilkenin uygulanmasından başka birşey olarak düşünmemek gerektiğini iddia etmektedir. Yazara göre sultan, bu politikaya

⁷⁷² Deringil, **Simgeden Millete**, s.32. Panislamizm düşüncesi, ilk olarak Namık Kemal tarafından 1872 yılında dile getirilmiştir. Kemal, "*İttihad-ı İslam*" adıyla bir makalede meseleyi ele almış (Karpaz, **İslam'ın Siyasallaşması**, s.27), 100-200 milyon arasında olduğunu düşündüğü Müslümanları uyandırmaya çalışmıştır (Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.190).

⁷⁷³ **a.g.e.**, s.106. II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde yaşayan bu mutasavvıf ve filozoflardan biri olan Ahmed Hilmi sultanın, İslam alemi için ilerlemenin yıkıcı bir darbesi olduğunu iddia etmiştir. Ahmed Hilmi, II. Abdülhamid'e batılilar tarafından atfedilen İttihad-ı İslam düşüncesinin ve siyasetinin anlamsız bir zan olduğunu, sultanın güttüğü başka bir amacın İttihad-ı İslam olarak görülmesinden ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Hilmi, bu düşüncesine dayanak olarak da şu gerekçeleri sıralamıştır: "*İttihad-ı İslam, siyasi bir ittihad manasına gelebilir. Muhtelif kavimlerden mürekkep, menafi-i mahsusası ayrı, itiyadatı ve lisan-ı muhtelif üç yüz Müslüman'ın, bir hükümetin idare-i siyasiyesi altında bugün imkan-ı içtimainı farz ve kabul etmek mahz-ı cinnettir*" (Ahmed Hilmi, **a.g.e.**, s.63-64).

⁷⁷⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.374-375.

biraz da sürüklenmiştir. Timur, tahta ilk çıktığı zaman II. Abdülhamid'in, Midhad Paşa ile, onun ön ayak olup hazırladığı "*Kanun-u Esasi*" çerçevesinde, laikliğe yakın bir çizgide birleşebildiklerini unutmamak gerektiğini dile getirmektedir.⁷⁷⁵ Diğer taraftan sultanın etkisinin iyice kırıldığı ve nihayetinde tahtından olduğu II. Meşrutiyet döneminde de İslamcılık fikriyatı, etkin olan düşünceler içinde en etkili fikriyat olarak görülmektedir. Tunaya'nın da dile getirdiği gibi bu düşünce temelini "*eski bir maziden*" almaktadır. Bu geçmiş, "*vahşet ve bedeviyet halindeki bir kavmin dünyanın en yüce imparatorluklarından biri haline yükselmesini sağlamış olan İslam medeniyeti*"nin mazisidir.⁷⁷⁶

Niyazi Berkes ise II. Abdülhamid'in bir siyasa haline getirdiği Panislamizm/İslamcılık düşüncesinin, dünyada yaşayan bütün Müslümanları bir araya getirme gibi hayalci bir düşünceye de sahip olmadığını iddia etmektedir. Berkes, II. Abdülhamid'in gerçekçi bir padişah olduğunu, geliştirdiği bu siyasayla da özellikle Arap coğrafyasında etkin olan şeyhlere, mehdilere, hidivlere karşı bir politik manevra yaptığını; Mısır, Suriye ve Yemen'de ortaya çıkmaya başlayan ayrılıkçı Arap düşüncesine karşı bir siyaset oluşturduğunu belirtmektedir. Ayrıca Osmanlı sınırları dışında kalan İslam coğrafyasında da bu politikayla halifelik makamının prestiji artırılmaya çalışılmıştır. Yazar, bu dönemde ortaya konulan "*Arapçılık*" politikasının da Arap şeyhlerini yatıştırma çabasının da, debdebeli sürre alayları geçişlerinin de Afrika'da bulunan güçlü tarikatlarla geliştirilen ilişkilerin de bu düşüncenin görünüşleri olduğunu dile getirmektedir.⁷⁷⁷

III. 2. 2. İkinci Abdülhamid'in Kürt Şeyhleri ile İlişkileri

Yaklaşık olarak 300 yıl boyunca Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede yapılaşmış olan yerel Kürt hükümetleri sisteminin, merkezi iktidarın kısa bir askeri

⁷⁷⁵ Timur, **a.g.e.**, s.324.

⁷⁷⁶ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.13.

⁷⁷⁷ Berkes, **a.g.e.**, s.364. Haslip de II. Abdülhamid'in izlediği Panislamizm yani İslam Birliği anlayışının ziyadesiyle dahiyane izler taşıdığını, aynı zamanda "*kumaz*" bir siyasa olduğunu öne sürmektedir. Yazar, bu politika her kadar Avrupa aleyhtarı bir siyasa olarak kabul edilse de öncelikle sultanın hem içeride hem de dışarıda itibarını yükseltmek amacıyla işlevsel kılındığını ve tamamen savunmaya yönelik bir anlayışla yüklü olduğunu dile getirmektedir. Fakat Osmanlı'nın Almanya ile geliştirdiği ilişkiler neticesinde Alman nüfuzunun imparatorluk üzerinde artmış, Alman imparatoru genç Wilhelm II, II. Abdülhamid'in Avrupalı koruyucusu ve dostu olarak ön plana çıkmış, bu durum da II. Abdülhamid'in Panislamizm siyasasını saldırgan hale getirmiştir (Haslip, **a.g.e.**, s.168). Ziya Gökalp'a göre de zaten II. Abdülhamid'in uygulamaya koyduğu İslam Birliği düşüncesinin esas fikir babası Alman Kayzeri'dir. Yani Gökalp'a göre sultana bu fikri zaten Alman imparatoru vermiştir (Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, (Haz: Mehmet Kaplan) MEB Yayınları, İstanbul, 1990, s.12).

operasyonu ile son bulmasından sonra ortaya çıkan⁷⁷⁸ otorite boşluğu, Kürtleri yeni bir arayışa itmiştir. Toplum, var olan bu boşluğu, etkisi aşiretler üstü olan, Kürtleri belki de en iyi tanıyan, halk tarafından muazzam bir saygıya matuf ve geleneksel Kürt emirlerinin yerlerini doldurabilecek yeni lidere ihtiyaç duymuştur. Merkezi iktidarın atadığı yöneticiler, bölge halkının bu beklentilerini karşılamaktan uzak kalmıştır. Yereldeki halkın beklentisini karşılayacak ve otorite boşluğunu dolduracak vasıflara sahip odak olarak şeyhler görülmüştür. Her şeyden önce şeyhler, bölgedeki halkın çoğunluğu gibi etnik olarak Kürt kimliğine sahipler ve Kürt toplumu iyi tanımaktadır. Ayrıca aşiretler arasında var olan çıkar çatışmalarını da iyi bilmektedir. Bu güç odağının, aynı zamanda bölgedeki dini otorite olması da mensuplarını Kürtlerin gözünde diğer laik otoritelerden daha meşru hale getirmiştir.⁷⁷⁹ Bruinessen, bölgede birden fazla aşireti kendine bağlayabilen ve onları yönlendirebilen tek otorite olarak şeyhlerin kaldığını ve yeni iktidar odağı haline geldiklerini öne sürmektedir.⁷⁸⁰ Bruinessen bölgede ortaya çıkan yeni koşullar ve bu koşullar çerçevesinde şekillenen güç çatışmaları, daha sonraki zamanlarda Kürtlerde dini bilincin yükselmesine ve Kürtlerin dinin temsilcisi olarak görülen şeyhlerin arkasından gitmelerine yol açtığını iddia etmektedir.⁷⁸¹

Strohmeier ve Yalçın-Heckman da Kürt bölgelerindeki geleneksel iktidar odaklarının meydandan silinmesinden sonra aşiretler üstü bir durumda bulunan şeyhler gittikçe güçlendiklerini, bölgede gerçekleşen bu değişimin üzerine şeylerin, eskiden beylerin üzerinde otorite kurdukları zeminin üstünde yeni güç odakları olarak kendi iktidarlarını inşa ettiklerini öne sürmektedirler.⁷⁸² Karademir, şeyhlerin, kendilerine dini gerekçelerle gösterilen saygıdan dolayı Kürt aşiretleri arasında çıkan anlaşmazlıkları çözmek için resmen "*biçilmiş kaftan*" haline olduklarını dile getirirken,⁷⁸³ Bruinessen şeyhlerinin bu faaliyetlerinin aynı zamanda politik etkilerini artmaya hizmet ettiklerini, şeyhlerin, bağlı oldukları veya başında buldukları tarikatlar vasıtasıyla Kürtlerin yoğun yaşadığı coğrafyada kendilerine bağlı dervişler

⁷⁷⁸ Aydın, Verheij, **a.g.m.**, s.31.

⁷⁷⁹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.94.

⁷⁸⁰ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.297-298.

⁷⁸¹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.95.

⁷⁸² Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.51.

⁷⁸³ Karademir, **a.g.e.**, s.397. Bölgeyi gözleme fırsatı yakalamış olan Hay, aslında bölgede tanınmış neredeyse her güçlü aşiret reisinin yanında zaten saygıdeğer yaşlı bir şeyh veya molların bulunduğu yazmıştır (Hay, **a.g.e.**, s.48).

vastasıyla ilişkiler kurduklarını, onlar sayesinde kitleleri harekete geçirebildiklerini ileri sürmektedir.⁷⁸⁴ Şeyhler, başında buldukları yapılarda muhalefete izin vermedikleri gibi müritlerinden, tabiiilerinden ve taraftarlarından kendi iradelerine tamamıyla bağlı kalmalarını istemiştir.⁷⁸⁵

Kürt şeyhlerini, bölgede XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ön plana çıkararak diğer önemli bir etken de Batılı misyonerlerin bölgedeki Hıristiyan unsurlar arasında giriştikleri faaliyetler olmuştur. Batılı misyonerlerin faaliyetleri, Avrupalıların bölgede gizli emellere sahip olduğu şeklindeki endişeleri kuvvetlendirmiş, Hıristiyanlık ve Batı'ya karşı gelişen tepkileri artırmış, Kürt şeyhlerin pozisyonunu güçlendirmiştir.⁷⁸⁶ Fakat Kürt bölgelerinde şeyhlerin etkinliklerinin ve önemlerinin artmasını yalnızca Hıristiyan misyonerlerin faaliyetlerinden ötürü meydana gelen Hıristiyanlar ile Müslüman arasındaki anlaşmazlıklara bağlamak ziyadesiyle mekanik bir bakış açısı olur, ama bu durum şeyhlerin öneminin artmasıyla misyoner faaliyetlerinin arasında bir ilişki olmadığı anlamına da gelmemektedir.⁷⁸⁷ Jwaideh, Kürt şeyhlerinin Kürt toplumunda birleştirici bir rol ile ortaya çıkmalarında, Kürt bölgesi olarak tanımlanan yerlerde Ermenilerin güçlenmesinden duyulan endişenin de önemli bir etkide bulunduğunu ifade etmektedir.⁷⁸⁸

Kürt şeyhleri aynı zamanda kendi çıkarlarıyla çatışmadığı sürece modernleşmeye de karşı çıkmamış, imparatorlukta ilk tapular verilmeye başladığı zaman kendi üzerlerine geniş topraklar kaydettirmiş, zengin toprak ağaları haline gelmişler.⁷⁸⁹ Bölgedeki şeyhlerin birçoğu, vakıf arazilerini kendi mülkiyetleri gibi kullanmakta geri durmamış, 1858 yılında çıkan Arazi Kanunnamesiyle de kişisel arazilerini genişletmekten kendilerini alamamıştır.⁷⁹⁰ Arazi kanunnamesinden Kürt ağaları, reisleri, beyleri, merkezi iktidarın bölgedeki memurları ve bölgenin zengin tüccarlarının hepsi tıpkı şeyhler gibi fazlasıyla yararlanmışlardır. Aslında Osmanlı bu

⁷⁸⁴ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.311.

⁷⁸⁵ Jwaideh, **a.g.e.**, s.114.

⁷⁸⁶ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.32.

⁷⁸⁷ **a.g.e.**, s.113.

⁷⁸⁸ Jwaideh, **a.g.e.**, s.23-24.

⁷⁸⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.369.

⁷⁹⁰ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.21.

kanunnameyle Kürt şeyh ve aşiret reislerine arazi bağışlamış, yeni bir siyasa geliştirmeye başladığının işaretlerinin vermeye başlamıştır.⁷⁹¹

Mesut Yeğen'in de dile getirdiği gibi Kürt aşiretleri İslam'ı şeyhe biat etme biçiminde yaşamış, dolayısıyla da şeyhler Kürt aşiretler üzerinde aşkın nüfuz edinmiş ve Kürt aşiret yapısı aşiretler-üstü bir toplumsal örgütlenmeye girişmenin sembolü haline gelmiştir.⁷⁹² Başka bir ifadeyle Kürtlerin aşiretlerinin reisleri ve şeyhlerine olan bağlılıkları din benzeri bir karaktere sahip olmuş, dünyanın en güçlü sultanları dahi bu biçimde bir sadakate sahip olamamıştır. Osmanlı'nın Kürt mahallinde görev yapan batılı seyyahlardan biri de Kürt bölgelerinde varlık gösteren Nakşibendi şeyhlerinin konumlarını, Hristiyanlık inancının en üst mertebesinde bulunan papaların Avrupa'daki konumlarıyla karşılaştırmış, din noktasında fanatik bir anlayışa sahip olmayan hoşgörülü Kürtlerin dahi şeyhlerinin etkileriyle rahatlıkla hayatlarını feda edebildiklerini ileri sürmüştür.⁷⁹³

Ancak yeni bir güç odağı olarak ortaya çıkmış gibi sunulan Kürt şeyhleri, esasında tarihsel olarak XIX. yüzyıldan önce de Kürt toplumunda etkili bir olgu durumunda bulunmuşlar. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyada 1540 ila 1700 yılları arasında bölgelerinde geçen ticaret kervanlarından vergi toplayan aşiret şeyhlerinin oturduğu hisarlar mevcuttur.⁷⁹⁴ Yine 1540-1834 yılları arasındaki kayıtlarda, köylerde mollalık yapan şeyhlerin çift ve yarım çift büyüklüğünde toprak sahibi oldukları anlaşılmaktadır.⁷⁹⁵ Osmanlı merkezi iktidarı tarafından şeyhlere vakfedilen topraklar uzun bir süre önce başlamış ve devam etmiştir. Bu topraklardan elde edilen tarımsal artık-ürünlerin oranları düşük olmasına rağmen merkezi iktidarın

---

⁷⁹¹ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.21.

⁷⁹² Bu sembol olma durumu benzer biçimde, üç farklı toplumsal yapı durumunda bulunan aşiret, etnik kimlik ve din arasında gelişen ve koşullara bağlı bir eklemlenmeyi de temsil etmiştir. XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başı arasındaki zaman diliminde şeyhlerin öncülüğünde meydana gelen toplumsal hareketlenmeler, hem aşirete dayalı olmuş, hem Kürtlüğü vurgulamış hem de dini bir biçimde tezahür etmiştir. Yeğen, şeyhlerin veya şeyhlik sembolünün birbirleriyle gerilimli görünen bu üç toplumsal yapıyı bir araya getirebilme kabiliyetini ortaya koymasının şeyhleri hem Kürt milliyetçiliğinin kurucu figürleri haline getirdiğini hem de milliyetçilik anlayışıyla İslam inancı arasında var olduğuna inanılan tezadı Kürtler açısından bir gerilim ilişkisi olmaktan çıkarp birbirini tamamlama ilişkisine dönüştürdüğünü ileri sürmektedir (bkz. Yeğen, **a.g.e.**, s.236-237).

⁷⁹³ Karademir, **a.g.e.**, s.398-399.

⁷⁹⁴ Khoury, **a.g.e.**, s.26-27.

⁷⁹⁵ Khoury, **a.g.e.**, s.34.

bölgede bu şahıslara sunduğu ayrıcalıklar, yereldeki elitler üzerinde önemli bir etki oluşturmalarına yol açmıştır.⁷⁹⁶

Kürtlerin yaşadığı bölge aynı şekilde daha XII. yüzyılın ilk yarısında Şeyh Adi bin Musafir, bulunduğu bölgede büyük bir nüfuz alanı oluşturmaya başarmıştır.⁷⁹⁷ Yine Kürt toplumunda İslam inancının örgütlü ve kurumsallaşmış en güçlü durumu olan Nakşibendi tarikatının⁷⁹⁸ en geç XVII. yüzyıldan itibaren örgütlenmeye başladığı anlaşılmaktadır. IV. Murad döneminde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Diyarbakır bölgesinde etkin olan Kürt şeyhlerinden biri, çok fazla nüfuz kazandığı için idam edilmiştir. 1639 yılına gelindiğinde bölgedeki Kürt şeyhinin 40 bin civarında taraftar edindiği anlaşılmış ve ayaklanabileceği endişesine kapılan sultan tarafından ortadan kaldırılmıştır.⁷⁹⁹

Dolayısıyla Kürt şeyhlerinin, geleneksel Kürt emirlik yapısı ortadan kaldırıldıktan sonra, bölgenin yeni politik liderleri haline geldiklerini ve bu yapının geride bıraktığı zemin üzerinde yeni bir politik iktidar inşa ettiklerini iddia etmek mümkün görünmemektedir. Kürt şeyhlerinin aşiret-üstü bir konumda buldukları tarihsel bir gerçekliktir, fakat bu durum Kürt emirlerinin yerel iktidarı bulunurken de hatta onlardan önce de yaşanmış bir gerçekliktir. Dolayısıyla Kürt şeyhlerinin bölge halkı üzerinde aşiretler-üstü bir etkiye sahip olmaları, Osmanlı periferisindeki Kürt yerel iktidarının sonlandırılmasından ziyade Kürtlerin din ile ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca Kürt şeyhlerinin Kürt aşiret reisleri gibi politik figürler olarak ortaya çıkmaları ve onlar gibi örgütlü bir yapı inşa etmeleri de söz konusu olmamıştır. Bu şeyhlerin kendilerine bırakılmış bir şehirleri, kendi mahiyetlerinde besledikleri askerleri olmamış, Osmanlı merkezi iktidarını taklit edip, benzeri bir

⁷⁹⁶ Khoury, **a.g.e.**, s.35. Örneğin Musul vilayetinde yaşayan din alimleri, ticaret yapan grubun yakın bağlaşıkları olarak kimi zaman ticarete para yatırmışlar. Bu alimlerden ekonomik olarak durumları iyi olanlar kendi maiyetini oluşturmuş, devletten belli bir maaş almışlar. Musul Kürtlerinden Yusuf el-Na'ib bu alimlerden biri olarak ön plana çıkmıştır. Aldığı öğrenimden ötürü Musul kadısı Yasin el-Müftü'nün dikkatini çeken bu genç, onun kızıyla evlenmiş ve el-Müftü'nün kadı vekili (na'ib) olarak seçilmiştir (Khoury, **a.g.e.**, s.169).

⁷⁹⁷ Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.21. Şeyh Adi bin Musafir Yezidiliğin de kurucusu olacaktır. Strohmeier ve Heckman, Şeyhin bu nüfuz alanını oluşturduktan sonra Yezidilik inancının kurucusu olmasını tuhaf olarak değerlendirmektedirler (bkz. Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.21).

⁷⁹⁸ Kimi araştırmacılara göre Nakşibendi ve Kadiri tarikatları, XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren Kürtlerin yaşadıkları coğrafyada çok hızlı bir şekilde yayılmaya başlamışlar. Fakat bu tarikatlar esas olarak Osmanlı bünyesinde faaliyette bulunan Kürt emirliklerinin ortadan kaldırılmasından sonra uygun bir zemin bulmuşlar (Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.51).

⁷⁹⁹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.109.

yapılanmaya giden Kürt emirleri gibi bir organizasyonları da ortaya çıkmamıştır. Dolayısıyla, Kürt şeyhlerinin Kürt emirlik yapısının yerini tuttuğu veya onların geride bıraktığı zemin üzerinde kendi iktidarlarını inşa ettiklerine yönelik düşünce sorunlu görünmekte ve bu savın yeniden değerlendirilmesinin iyi olacağı düşünülmektedir.

Bu çerçevede II. Abdülhamid de geleneksel Osmanlı siyasasını takip etmiş, fakat Kürt şeyhleri ve aşiret reisleriyle araya hiçbir aracı koymadan doğrudan ilişki kurmayı tercih etmiştir. Sultan, bu Kürt ekabirleri ile doğrudan bağ kurarak Babialı gibi kurumların aracılığını işlevsiz kılmak istemiştir. Sultan, bu siyasasını pratize ederken, en fazla halifelik kurumunu ön plana çıkarmış, çünkü aşiretlerin uzun yıllar boyunca Osmanlı payitahtından uzamsal bağlamda uzak kalmış olmalarına, "*bağımsız yaşamalarına rağmen*" manevi olarak halifelik makamına olan bağlılıklarının sürdüğünü görmüştür. Sultanın takip ettiği İslamcılık siyaseti de bu bağlamda Kürtleri duygularını okşamış ve aşiretlerin de halifeliği olan bağlılıkları sultanın işini ziyadesiyle kolaylaştırmıştır. Bu dönemde sultanla Kürt şeyhleri ve aşiretleri arasında kişisel bağların oluşturulması, dostlukların kurulması ve Kürt liderlerinin halifeye saygı ve itaat duygularının artırılması için çok uygun bir zeminin oluşmuş, ortaya çıkan manevi bağları engelleyecek herhangi bir güç de bulunmamıştır.⁸⁰⁰

II. Abdülhamid, Kürt bölgesinde oluşan geleneksel siyasi düzenin korunmasına önem vermiş, Süleymaniye ve etrafındaki arazinin çoğunluğunu Osmanlı'ya sadakatini kanıtladığına inandığı Kürt Caf aşiretinin şeyhlerinden iki erkek kardeşin tasarrufuna bırakmıştır. XIX. yüzyıl boyunca, özellikle de Abdülhamid'in 33 yıllık saltanat döneminde, devlet sadece aşiret beylerine değil, kalabalık mensupları bulunan, etkin oldukları bölgelerde eğitim hizmetleriyle toplumsal faaliyetlerde bulunan Nakşibendi Kürt şeyhlerine de birçok iltifatlarda bulunmaktan geri durmamıştır. II. Abdülhamid'in tamamen kontrolüne aldığı merkezi iktidar, tarikatlar için vakıflar kurmuş, dinsel topluluklara yiyecek

---

⁸⁰⁰ Kodaman, sultanın geliştirdiği bu doğrudan iletişime dayalı siyaset ile Babialı hükümetinden bağımsız bir biçimde "*Müslüman halkın koruyucusu*" olarak Kürt aşiretlerine kendisini kabul ettirdiğini savunmaktadır (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.59). II. Abdülhamid devrinde Osmanlı'dan ayrıcalıklı bir konum elde etmiş olan Kürt şeyhleri, sultanın tahttan indirilmesinden sonra bu konumlarını kaybetmişler (Karademir, **a.g.e.**, s.410).

yardımında bulunmalarını sağlamış, şeyhlerine de maaş ödemiştir. Bu bağlamda sultanın siyasası bir süreklilik üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı padişahları daha önce de benzeri bir politika izlemiş, 1840 yılında bir tarikat için on bir köyün geliri vakfedilmiştir.⁸⁰¹ Zaten Robert Olsen de II. Abdülhamid ile Kürtler arasında gelişen ilişkilerin dini olmaktan ziyade menfaatler çerçevesinde geliştiğini iddia etmektedir. Olsen, merkez ile Kürt periferisi arasında gelişen yakın ilişkinin bu şekilde gelişim göstermesinin sultanın çok dindar bir Müslüman olmasından veya Kürtlerin halifelğe olan bağlılıklarından kaynaklanmadığını, Kürtlerin daha önceki pratikleri göz önüne alındığında, halifelik makamına özel bir bağlılıklarının olmadığını anlaşıldığını ileri sürmektedir. Yazar, bu iki taraf arasında iyice pekişmiş olan ilişkilerin, II. Abdülhamid'in İslam Birliği siyasasının Kürtlere sağladığı güç ve iktidarla, sultanın Kürtlere verdiği kimi ödün ve ayrıcalıklarla ilgili olduğunu savunmaktadır.⁸⁰²

II. Abdülhamid'in Kürt şeyhleri ile geliştirdiği ilişkiler, Kürtlerin de yoğun olarak yaşadığı bölgelerden biri olan Musul vilayetinde valilik görevinde bulunan Ebubekir Hazım Tepeyran'ın da dikkatini çekmiştir. Tepeyran, II. Abdülhamid'in Kerkük'te yaşayan Talabani şeyhlerinden Şeyh Ali ile Süleymaniye'de yaşayan Şeyh Said Kak'a ziyadesiyle hürmet ettiğini ifade etmektedir. Tepeyran, sultan ile görüşmelerinde veya yazışmalarında, onu bir türlü bu şeyhlerin "*eşkıya*" olduklarını inandıramadığını, bu şeyhler hakkında herhangi bir olaydan dolayı takibata başladığında sultanın kendisine: "*Meşayih ve ekabir-i İslam'ın, Ermenilerin iftiraları üzerine tenkil edilmeleri caiz değildir*" diyerek izin vermediğini iddia etmektedir.⁸⁰³

Aynı dönemde başka bir olayla daha karşılaşan Musul valisi, yine bezer bir tepkiyle karşılaşmış, bölgede bulunan şeyhlere Ermenilerin iftira atmış olabileceği ve bu durumu iyice araştırması gerektiğinin kendisine emr u ferman ile iletildiğini aktarmıştır. Vali, Dohok kazası şeyhinin, Erbil kazası ile başka yerlerde cinayetler işlediğini, bunların cezalandırılmadığını, durum böyle devam ederse bu kişinin, daha önce korunan başka yerleri de harap edeceğini bölgedeki Fransız sefaretinin kendisine ifade ettiğini, Mezuri dağlarına sığınmış olan Şeyh Nuri ile haydutluk

⁸⁰¹ Kasaba, a.g.e., s.150.

⁸⁰² Olsen, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, s.34.

⁸⁰³ Tepeyran, a.g.e., s.372.

yapan Selim Ağa'yı yakalamak için ihtiyaç duyduğu "yüz kırk beş nefer asakir-i (redife askerleri) (silah altında redif yoktu) ve elli beş katırlı neferin sevki halinde adı geçen zararlı kişilerin yakalanmalarıyla iyi sonuç elde edileceği mümkün bulunduğu beyanıyla" durumun Makam-ı Serasker'den kendilerine arz olunduğunu, ancak "ehl-i İslam reislerinin haksız olarak birer suretle ithamı Ermenilerle ecnebilerin bir entrikasından doğmuş olmak kuvvetli ihtimallerden bulunduğundan gerçek durumun, sadakat gereğince serian arz ve işarı emr-ü ferman" ile kendilerine bildirildiğini dile getirmektedir.⁸⁰⁴

Osmanlı'nın Kürt periferisinde etkin olan diğer bir Kürt şeyhi olan Şeyh Said Berzenci de II. Abdülhamid ile şifreli telgraf vasıtasıyla iletişim kurabilecek kadar yakın bir ilişki içinde olmuştur.⁸⁰⁵ Sultan, ayrıca dönemin önemli Kürt şeylerinden biri olan ve şanı Osmanlı payitahtına kadar yayılan Nakşi şeyhi Muhammed Küfrevi'nin 1898 yılında, yüz yirmi üç yaşında öldüğünü öğrendiğinde, Bitlis'te şeyhin türbesinin yapılması için İtalyan'dan mimarlar getirtmiştir.⁸⁰⁶ Sultanın bu siyasası kimilerine göre şaşırtıcı olmamış, çünkü II. Abdülhamid esas itibariyle gelenekçi Müslüman unsurlara her zaman daha fazla güven duymuştur.⁸⁰⁷

Kürtlerde tarihsel olarak derin kökleri bulunan şeylik kurumu ve şeyhler, dinin kurumsallaşmış biçiminin Ermeni milliyetçiliğinde oynadığı rolün aksine, Kürt milliyetçiliği için bir destek sunmamış, kilisenin Ermeni milliyetçiliğinin oluşumunda⁸⁰⁸ ortaya koyduğu etkiyi, Kürt milliyetçiliğinde ortaya koymamıştır. Ermeni kilisesi⁸⁰⁹ Ermeniler arasında milliyetçiliğin inşasında bir aktör olarak işlev

⁸⁰⁴ Tepeyran, **a.g.e.**, s.384.

⁸⁰⁵ Tepeyran, **a.g.e.**, s.405.

⁸⁰⁶ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.39. (ayrıca bkz. Balcı, **a.g.e.**, s.100).

⁸⁰⁷ David McDOWALL, **Modern Kürt Tarihi**, (Çev: Neşenur Domaniç), Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004, s.95.

⁸⁰⁸ Aslında Osmanlı, doğu bölgelerini topraklarına kattığı zaman bölgede bir "Ermeni devleti" mevcut olmamış, dolayısıyla imparatorluk bölgeyi toraklarına dahil ettiği zaman herhangi bir Ermeni devletin varlığına son vermemiştir. Bu bağlamda Ermenilerde bağımsız bir devlet özlemi veya hayali uzun süre boyunca ortaya çıkmamıştır. Bölgede yaşayan Ermeniler, Müslüman olan yönetici zümreyle de kolaylıkla işbirliği yapabilmişler. Fakat Batı toplumlarında milliyetçi hareketlerin ortaya çıkması ve karşılık bulması ile Osmanlı'nın modernleşmeye çalışırken başlattığı "reform"ların yüzeyselliği Osmanlı Ermenilerini farklı arayışlara itmiştir. Buna bir de XIX. yüzyılda Osmanlı'nın neredeyse tam bağımsızlığını kaybedecek duruma gelmiş olması ve Batı egemenliğine girmesi eklenince olay tamamen farklı bir noktaya evrilmiştir (Timur, **a.g.e.**, s.333.)

⁸⁰⁹ Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'u fethettikten sonra Ermenilerin Bursa'daki dini liderleri konumunda bulunan Hovakim'i İstanbul'a getirmiş ve Rum Patrikliğinin yanında bir Ermeni Patrikliğinin kurulmasını sağlamış ve Ermenileri bu Patriklik vasıtasıyla idare etmiştir. Fatih, aynı zamanda

görmüşken, Kürt şeyhleri II. Abdülhamid ile işbirliğini tercih etmiş, Osmanlı'nın birliğini esas almıştır. Ermeniler, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde politik olarak Ermeni kilisesi öncülüğünde ve Ermeni din adamlarının gözetiminde örgütlenmişler. Özellikle bu dönemdeki Ermeni kilisesi bir taraftan dini kimliğini korumuş, diğer taraftan hem imparatorluk sınırlarında hem de dışında Ermeni milliyetçiliğinin inşa edilmesi ile Ermeni devletinin kurulması için büyük bir mücadele vermiş, yeni bir fonksiyon icra etmiştir. Fakat bu dönemin Kürt şeyhlerinin şahsında toplanmış/kurumsallaşmış din, Kürt milliyetçiliğini desteklemediği gibi tam aksine İslam'ın kendisi, halifelik kurumu ve İttihad-ı İslam düşüncesi dolayısıyla milliyetçiliği dışlamıştır.⁸¹⁰ II. Abdülhamid döneminde yaşamış Kürt aydınlarından Kadri Cemilpaşa da bu duruma şahit olmuş, Kürtlerin sultanı "*Allah'ın yeryüzündeki gölgesi*" olarak gördüğünü, halifeye karşı gelmeyi "*küfür*" olarak değerlendirdiğini aktarmıştır.⁸¹¹

III. 2. 3. Şeyh Ubeydullah ve İsyam

II. Abdülhamid, İslamcılık siyasası bağlamında diğer Kürt şeyhleriyle geliştirdiği ilişkiyi Şeyh Ubeydullah ile de kurmuştur.⁸¹² Sultan ile iletişim halinde olduğu anlaşılan Ubeydullah'ın mensup olduğu Şemdinan ailesi II. Abdülhamid döneminde Hakkari bölgesi ve civarında çok büyük miktarlarda arazi elde etmiştir. Aile şeceresi Nakşibendi tarikatının Halidiye koluna bağlı olan şeyh ailesinin kökenleri de XII. yüzyılda yaşamış olan ve Kadiri tarikatını kuran Abdülkadir Geylani'ye dayandırılmaktadır.⁸¹³ Bu ailenin bölgede 1870 ve 1880'lerde ortaya koyduğu yükseliş, siyasi güç ve iktidarın aşiret liderlerinden Nakşibendi Şemdinan ailesine geçtiğini gösteren bir olgu olarak değerlendirilmektedir. Şeyh Ubeydullah'ı bölgede önemli bir güç haline getiren birçok sebep olsa da, en ön plana çıkarı Kürt emirlik yapısının XIX. yüzyılda ortadan kaldırılmasıyla oluşan iktidar boşluğu gibi

---

Karaman'da yaşayan Ermenileri de İstanbul'a getirtmiş, onları Samatya taraflarına yerleştirmiştir (bkz. Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.149).

⁸¹⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.402.

⁸¹¹ Cemilpaşa, sultanın hilafet biçimine muhalif olduğunu çünkü II. Abdülhamid'in, İslam inancına aykırı olmasına rağmen kavmiyetçi bir anlayış benimsediğini, bütün vilayetlerdeki mektepler ile devlet dairelerinde Türkçeyi zorunlu hale getirdiğini, Kürtleri ve Arapları bu şekilde Türkleştirmeye çalıştığını iddia etmektedir (bkz. Karademir, **a.g.e.**, s.413).

⁸¹² Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.101.

⁸¹³ Özoğlu, **a.g.e.**, s.136-137.

gözükmektedir.⁸¹⁴ Aslında şeyhlerin geleneksel Kürt aristokrasisine dayalı aşiret konfederasyonlarının bıraktığı iktidar boşluğunu doldurduğunu öne sürenlerin en büyük dayanakları da Şeyh Ubeydullah'ın bölgede elde ettiği güç devşirmesi olmuştur. Ancak Ubeydullah'ın, bölgede aşiret-üstü bir konum elde etmiş olmasının nedeni, daha önce de dile getirildiği gibi, Kürtlerin din ile olan ilişkisinden kaynaklanmış, önceki Kürt şeyhleri gibi Ubeydullah da belli bir nüfuz alanını dini kimliğinden dolayı oluşturabilmiştir. Kürt şeyhinin, Kürt aşiret konfederasyonlarına benzer bir yapılanması olmadığı gibi, onlara çağrıştıracak herhangi bir örgütlenmesi de olmamıştır. Ancak bundan sonraki kısımda da işleneceği gibi, Şeyh Ubeydullah'ın kendi hakimiyetinde olacak özerk bir yapı kurmaya teşebbüs ettiği, fakat başarısız olduğu da anlaşılmaktadır.

Şeyh Ubeydullah, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Osmanlı'ya yardım etmek için bizzat Kürt bölgesinden asker toplamış, bu vesileyle nüfuzunu daha da artırmıştır. Şeyhin iddiasına göre yalnızca kendisi, bu savaşa katılmak için Diyarbakır, Urmiye, Süleymaniye ve Van bölgelerinden en az 40.000 kişilik bir askeri güç toplamış, bu gücün başında komutan olarak savaşa katılmış ve yedi ay boyunca hiçbir ödeme almadan bu mücadelesini sürdürmüştür. Şeyh bu durumu bizzat padişaha da anlattığını aktarmıştır.⁸¹⁵

Rus askeri yetkilisi Averyanov, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı'nın Kürtlerin desteğini ilk kez olarak dini liderlerinin teşvikiyle almayı başardığını, "*kutsal*" şeyhlerin ilk kez Kürtleri, Ruslara karşı savaşmaya çağırdıklarını, Kürtlerin ilk defa İslamı savunmak adına bu savaşa katıldığını ileri

---

⁸¹⁴ Özoğlu, **a.g.e.**, s.138. İngiliz arşiv belgeleri, bu ailenin en bilinen ve 1880 yılında isyanı başlatan üyesi Şeyh Ubeydullah'ın hem İran'da hakimiyet kurmuş olan Kaçar devletinden, hem de Osmanlı Devleti'nden önemli büyüklükte araziler satın aldığı ortaya koymaktadır. Kaçar Devleti'nde İngiliz başkonsolosu pozisyonunda bulunan Mr. Abott, 15 Temmuz 1880 tarihinde yazmış olduğu bir mektupta, Ubeydullah'ın hem Osmanlı Devleti'nden hem de Kaçar İran'ından toprak satın aldığı, dolayısıyla da şeyhin bölgedeki etkisinin artmasını beklediğini ifade etmiştir (Başkonsolos Abott'tan Mr. Thomson'a, 15 Temmuz 1880, Parliamentary Papers, (Turkey, 1881), 5:9 içinde. (bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.136). Osmanlı arşiv kayıtlarında da dile getirildiği gibi Osmanlı, bölge ile ilgili bazı kararlar almak istediğinde Şeyh Ubeydullah ve oğlunun bölgedeki nüfuzundan yararlanmak istemiş ve bu konuları kendisi ile istişare etmiştir (bkz. BOA. Yıldız Sadaret Resmi (Y.A.RES), 5/17).

⁸¹⁵ BOA. Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Jurnaller (Y. PRK. AZJ.), 4/96. Şeyh Ubeydullah, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında kısa zamanda belli bir sayıda askeri bir güç toplayabilmesi de onun yerdeki gücünü göstermiş ve esasında etkin olduğu bölgede Osmanlı'nın yereldeki temsilcilerinden daha güçlü olduğunu ortaya koymuştur (bkz. S. Aslıhan Gürbüz, **Hamdian Policy in Eastern Anatolia (1878-1890)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Univeristesisi, Ankara, 2008, s.57).

sürmektedir.⁸¹⁶ Aslında Osmanlı, bu savaş esnasında Kürtleri askere almak için zor kullanma seçeneğini tercih etmemiş, bunun yerine onların gönüllerini kazanmayı denemiş, Kürtleri bu şekilde yanına almaya çalışmıştır. Bu teze göre II. Abdülhamid, İslam'ın yeşil sancağını açarak Ruslara karşı cihad ilan etmiş ve böylece Osmanlı tarihinde belki de ilk defa cihad bu kadar çok işe yaramış ve bu yeni anlayış Kürtlerden de olumlu bir karşılık bulmuştur.⁸¹⁷ Garo Sasuni gibi araştırmacılara göre Kürt aşiretleri bu savaşta Osmanlı'ya elli bin kişilik⁸¹⁸ bir askeri kuvvet ile yardım etmiştir.⁸¹⁹

Bu savaş esnasında Erzurum'da bulunan doğudaki askeri kuvvetlerin komutanı Ahmed Muhtar Paşa, daha sonra yazdığı hatıratında, Kürtlerin bu savaşa katılmalarını ve nasıl savaştıklarını ayrıntılı bir şekilde aktarmıştır. Daha İstanbul'dayken doğudaki kuvvetlerle ilgili serasker Redif Paşa tarafından kendisine bilgi verilen Amed Muhtar, Redif Paşa'nın kendisine Erzurum Valiliği yapan İsmail Paşa'nın, bölgedeki Kürdlerden ve diğer halklardan otuz iki tabur yardımcı asker topladığını, hatta bu askerlerin zabitelerinin tayin işlerinin halledildiğini, payitahttan askerler için elbise ile silah tedarik edilmesini istediğini, bu isteklerin derhal karşılanacağını ve askerlerin eğitime başlayacaklarına dair bilgiler aktardığını yazmaktadır. Muhtar Paşa, elde ettiği bilgilere bakılırsa, Kürtlerden oluşturulan bu taburlarla birlikte mahiyetine verilecek Dördüncü Ordu'nun tabur sayının 100'den 132'ye çıkacağını belirtmektedir. Ayrıca Şeyh Ubeydullah'ın da Şemdinli bölgesinde bulunan Kürtlerden 50.000 atlı ile savaşa katılmasının beklendiğinin kendisine

---

⁸¹⁶ Averyanov, a.g.e., s.181.

⁸¹⁷ Halfin, XIX. Yüzyılda Kürdistan Üzerinde Mücadeleler, Komal Yayıncılık, İstanbul, 1992, s.73.

⁸¹⁸ Kalman'a göre ise Osmanlı bu savaşta Kürt aşiretlerinden 10 bin kişilik bir askeri güç katkısı almıştır (M. Kalman, Osmanlı-Kürt ilişkileri ve Sömürgecilik, Med Yayınları, İstanbul, 1994, s.137-138).

⁸¹⁹ Garo Sasuni, Kürt Ulusal ve 15. Yüzyıldan günümüze Ermeni-Kürt ilişkileri, Med Yayınları, İstanbul, 1992, s.150. Bazı araştırmacılara göre ise daha önce İran ve Rusya arasında vuku bulan savaşta Kürtler, İranlı desteklemiş, fakat Osmanlı-Rus savaşında "bekle ve gör" siyasetini takip ederek, tarafsız kalmışlar. Hatta bu iddia sahiplerine göre II. Mahmud döneminde yapılan Osmanlı-Rus savaşlarında bazı Kürt liderler Osmanlı'ya karşı Rusya'yı desteklemişler. Bundan dolayı II. Mahmud, bir taraftan Mısır valisiyle uğraşmış, diğer taraftan Kürtleri nasıl cezalandıracağını düşünmüştür (bkz. Suavi Aydın, Jelle Verheij, "Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800-1870", **Social Relations in Ottoman Diyarbakir 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012, s.31). Yabancıların Kürtlerle geliştirdiği ilişkiler hakkında çok sonraları bir Osmanlı subayı İngiliz askeri temsilcisine şunları söylemiştir: "Bu siz yabancıların hatası. Bizi neden kendi halimize bırakmıyorsunuz? Ruslar Kürt reislerini satın alıyor, biz de onları Ruslardan uzak tutmak için Hüseyin Paşa gibi adamlara bu yolla rüşvet vermek zorunda kalıyoruz" (Klein, a.g.e., s.157).

aktarıldığından bahsetmektedir. Paşa, kendisine İstanbul'da verilen bilgilerin doğru olmadığını ancak Erzurum'a vardığında anladığını ifade etmektedir:

*"Erzurum'a vardığım anda bu otuz iki tabur yardımcı kuvvetin tamamıyla kağıt üstünde hayali bir firka olduğunu, Şeyh Ubeydullah ve diğerleri tarafından bir hazırlığının bulunmadığını, Erzurum valisinin redif askerlerinin bakayasına mukabil Kürt reislerinin o miktarda yardımcı taburları göndereceklerine dair yalancı sözlerine kapılmış bulunduğunu ve Bab-ı Seraskeri'nin de buna inanarak bu hayali firkeyi ordu kuvvetine eklemiş olduğunu anladım."*⁸²⁰

Kısacası payitahtta kendisine Dördüncü Ordu ile ilgili serasker tarafından verilen bilgilerdeki asker miktarıyla kendisinin karşılaştığı ordudaki asker miktarı çok farklı olmuştur.⁸²¹ Aslında Muhtar Paşa'nın da belirttiği gibi Osmanlı'nın Van vilayetindeki askeri kuvvetlerinin başında bulunan kumandana gönderilen talimatta Şeyh Ubeydullah'ın 50.000 kişilik bir kuvvetle, Şeyh Cemaleddin'in de 20.000 kişilik bir kuvvetle desteğe gelecekleri ve bu dönemde Beyazıt kazasında varid olan iki tabur nizamiye ile Muş ve Siirt kazalarının redif bakayasından gelecek diğer iki salis taburuyla toplamda dört taburluk muntazam bir asker kuvvetin toplanacağı belirtilmiştir.⁸²²

Muhtar Paşa, kendisine verilen yüksek rakamlara rağmen 16 Mayıs tarihine kadar Kürtlerden ve Çerkezlerden oluşan ve kendisine katılan süvari sayısının yalnızca 200 kadar olduğunu belirtmektedir.⁸²³ Fakat zaman geçtikçe bu sayının artmaya başladığını belirten Paşa, Şeyh Abdullah'ın 3800 kişilik bir kuvveti, Şeyh Hamza'nın da 800 kişilik bir kuvveti silahlandırarak 6 Haziran'da kendisine katıldıklarını, 11 Haziran'da ise Şeyh Celaleddin'in kendisine bağlı müritlerinden iki tabur şeklinde tertip ettiği 1440 kişiyle birlikte Bargiri'ye gelerek orduya dahil olduğunu dile getirmektedir.⁸²⁴ Paşanın aktardığı bilgilere bakılırsa, "*Zabtiye, Kürt, Çerkez ve saire olarak Bayezid ve Kars cihetlerine*" savaşın başından sonuna kadar orduya katılan yardımcı süvarilerin sayısı 12000-14000 civarında olmuştur. Fakat bu

⁸²⁰ Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anılar 2: Sergüzeşti Hayatımın Cildi Sanisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.9.

⁸²¹ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.8.

⁸²² Rifat Bey, **a.g.e.**, s.176. Bir iddiaya göre Şeyh Ubeydullah'ın etkisi Kürtlerin yaşadığı bölgelerin her tarafında mevcut olmuş, devlet de şeyhi Kürtlerin lideri olarak tanrıcasına onu Kürt aşiretlerinden müteşekkil askeri gücün komutanı olarak atamış ve ondan yeni bir İdris-i Bitlis çıkarmaya çalışmıştır. Bu sava göre Şeyh Ubeydullah'ın etkisiyle Osmanlı padişahının Kürt bölgeleri üzerindeki otoritesi geçici bir süreliğine de olsa tam olarak sağlamış, şeyhin savaşa katılması dolayısıyla savaş sırasında Kürt bölgelerinde geniş çaplı bir isyan da meydana gelmemiştir (Karademir, **a.g.e.**, s.51).

⁸²³ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.45.

⁸²⁴ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.77.

kişilerden bazıları savaşa katılırken, diğerleri savaş sahasını terk etmiştir. Bundan dolayı aynı anda bunlardan kaçının orduya destek olduğunu belirlemek mümkün olmamıştır.⁸²⁵

Ahmed Muhtar, savaşa katılan bu kuvvetlerinde birçok oluşmazlığa yol açtıklarını, Van vilayetinde mukim bulunan Kürt şeyhi, Şeyh Celalettin tarafından sağlanan askerlerin çatışma sırasında birçok uygunsuz hareket yaptıklarını, Bayezid kasabasında mukim halkın evlerini yağmaladıklarını, bunlardan bazıları öldürdüklerini, olaylardan sonra ordudan ayrılıp ortadan kaybolduklarını ve evlerine kaçtıklarını aktarmaktadır. Paşanın aktardığına göre tam bu sırada Kürt şeyhlerinden Şeyh Ubeydullah'ın denildiği gibi 50.000 atlı⁸²⁶ ile değil, yalnızca 1.000-1500 kadar, bir kısmı da müritlerinden oluşan, piyadelerle birlikte firkaya katılmıştır. Yazar, bu birliklerin emrinde buldukları komutanın emirlerini dinlemediklerini, Diyardin bölgesine gitmediklerini, yani fırka kumandanı tarafında Rus komutan Dergukasofun birliklerini arkadan tehdit etmeleri için kendilerine emir tebliğ edilmesine rağmen bu emre uymadıklarını yazmaktadır. Ahmed Muhtar, bu birliklerin o taraflara gitmemelerinin daha iyi olduğunu, çünkü *"herifler geçtikleri yerleri çekirge gibi harap ederler, faydaları olmadıktan başka büyük zarar verirlerdi"* demektedir.⁸²⁷ Mehmet Rifât da dönemin Erzurum valisi İsmail Hakkı Paşa ile Ardahanlı Hüseyin Paşa'nın, bölgede savaşa katılmaya hazır asker sayısını ziyadesiyle abartarak devleti *"aldattıklarını"*, verdikleri bu bilgiler yüzünden alınması planlanan müstahfizların orduya alınmadığını dile getirmektedir. Rifât, bu kabahatleri işleyen bu komutanların cezalandırılması gerektiğini, fakat bu kişilerden

---

⁸²⁵ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.277.

⁸²⁶ Ahmed Muhtar, payitahttan serasker Mustafa tarafından kendisine 24 kasım 1877 yılında Kürt şeyhlerinin asker toplayıp kendisine yardıma geleceklerine dair bilgilerin gelmeye devam ettiğini dile getirmektedir: *"Şeyh Ubeydullah Efendi'nin ta Süleymaniye havalisinden Bayezid'e kadar gücü tesirli bulunduğundan... 12 Teşrinisani 1293 (24 Kasım 1877) Serasker Mustafa..."* (Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.233).

⁸²⁷ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.77-78. Averyanov ise 1877-78 Savaşı sırasında Şeyh Ubeydullah'ın, Kürt güçlerinin teşkili için çok uğraştığını, merkeze karşı en itaatsiz olarak değerlendirilen Hakkari ve Botan Kürtlerinin oluşturulan Van birliğinde yer almasının sadece şeyhin etkisi ve etkili nüfuzu sayesinde gerçekleştiğini dile getirmektedir. Yazar, şeyhin, İran şahının Şeyh Ubeydullah'a hediye ettiği dört büyük köyden de birkaç yüz İranlı Kürdü Osmanlı'ya yardım için getirdiğini aktarmaktadır (Averyanov, **a.g.e.**, s.186).

ilkinin kolordu kumandanlığıyla taltif edildiğini, diğerinin de Beyazıt mutasarrıf olarak tayin edilerek ödüllendirildiğini ileri sürmektedir.⁸²⁸

Kürt şeyhleriyle müritlerinin savaş sırasındaki davranışlarından memnun kalmayan Ahmed Muhtar, Şeyh Ubeydullah'ın liderliğinde Osmanlı ordusuna katılanların durumunu da şu şekilde anlatmıştır:

"Evvelki gün Bayezid'e giden Şeyh Ubeydullah, bugün adamlarıyla beraber ordugaha dönüp erzakın tamamıyla ulaşmamasından ve yeterli çadır bulunmamasından dolayı efradının dağılacaklarını söylemekte efrad bir uçtan kırdıkları silahları bırakıp salim kalanların Bayezid'den ellerine geçen arpayla beraber alıp savuşmakta olduklarını, şimdiye kadar savuşanların 1.000'i aştığı..."⁸²⁹

Paşa, ayrıca savaş esnasında düşman askerlerinin el konulan eşyalarıyla erzaklarının ve diğer başka araçlarının, savaşa katılmış Kürt güçleri tarafından yağma edildiğinden şikayet etmektedir.⁸³⁰ Araştırmacıların iddialarına göre de bu savaşa katılan "başibozuk" Kürt güçleri daha çok yağma yapma gayesiyle II. Abdülhamid'in ordusunda gönüllü olarak savaşa katılmışlar. Bu iddia sahipleri, özellikle Osmanlı-Rus savaşlarına katılan Kürtlerin, savaştan döndüklerinde yol üstünde buldukları her şeyi talan ve yağma ettiklerini iddia etmektedir.⁸³¹

Savaş sırasında bahsi geçen başibozuk güçler Beyazıt kasabasında yaşanan ve büyük ses getiren katliamla da ilişkili olmuştur. Bu konuyla ilgili bilgi veren Osmanlı askeri yetkilisi şunları yazmıştır:

"Dergukasof Mayıs'ta Bayezid'den ayrılır iken orada 1.600 kişi bırakmıştı ki, bunlar 3 Haziran'da Kürt süvarileri tarafından kuşatılmıştır. Zikrolunan Kürtler, etrafta her türlü zülüm ve saldırı da bulunmuşlardı... nihayet Osmanlılar ile kuşatılanlar arasında bir teslim mukavelesi yapıldığından evvela silahsız çıkan Rusların hepsi katl olundukları için kalanlar tekrar kapanıp bir daha teklif kabul etmeyerek imdat yetişinceye kadar gerek Türklerin hücumlarına gerek açlık ve özellikle susuzluğa tahammül ve mukavemet etmişlerdir."⁸³²

Beyazıt katliamı olarak kayıtlara geçen olay, Osmanlı-Kürt güçlerinin şeyhler tarafından idare edilen yaklaşık 5.000 kişilik düzensiz Kürt güçlerinin de yer aldığı ve komutanlığını Faik Paşa'nın yürüttüğü Van ordusunun Beyazıt bölgesini Rus kuvvetlerinden geri alınması sırasında yaşanmıştır. Savaş sırasında Rus askerleri

⁸²⁸ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.178.

⁸²⁹ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.113. Kürt şeyhlerinin bu savaşa katılması ile ilgili olarak paşa: "*Şeyh meselesinin başlarında elli bin atıyla harbe geleceğini vilayet marifetiyle İstanbul'a vaat etmiş ve gerçi 1.500 kadar atlı ile Bayezid kolordusuna gelip hizmete de yeltenmemiş değil ise de faydasından çok zararı olduğu görenlerin malumuydu*" demektedir (Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.234).

⁸³⁰ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.118.

⁸³¹ Haslip, **a.g.e.**, s.190.

⁸³² Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.120.

teslim olmak için dışarıya çıkarken başıbozuk Kürtlerden müteşekkil Osmanlı güçleri bunlara saldırıp birçoğunu öldürmüştür. Bunu göre diğer Rus askerleri kışlarına kapanmış ve teslim olmaktan vazgeçmişler. Komutan Faik Paşa ve bazı Kürt reislerinin devreye girmesiyle sağ kalan Ruslar kurtarılmış ama sayıları yetmiş-seksen kadar olan bu Rus askerleri de tamamen soyulmuşlar.⁸³³

Bu esnada bölgede bulunan London Times gazetesi muhabiri de Beyazid'a giren Kürtlerin erkek, kadın ve çocuk demeden ele geçirdikleri bütün Hıristiyanları öldürdüklerini, Ruslardan esir aldıkları 2400 kadar kişiyi kılıçtan geçirdiklerini, kenti resmen harabeye çevirdiklerini ileri sürmüştür. İngiliz kaynakların verdikleri bilgilere göre ise Beyazid katliamının baş sorumlusu Kürt şeyhi, Şeyh Celalettin'dir ve bu şeyh Osmanlı tarafından cezalandırılmadığı gibi Kürt İsmail Paşa'nın yanında "onur konuğu" olarak bulundurulmuştur.⁸³⁴ 93 Harbi'nin en trajik olaylarından biri olarak akılda kalan bu katliam, daha sonra Ruslar tarafından tetkik edilmiş ve bazı Kürtleri yargılamışlar. Yargılananlar arasında Rus ordusunda önemli görevlerde bulunmuş olan Zilan Kürtlerinde Cafer ağanın oğlu Eyüp ağa da bulunmuştur. Bu ağa ile birlikte yirmi kişiye yargılamalar neticesinde ölüm cezası verilmiştir.⁸³⁵

II. Abdülhamid'in iktidar dönemine şahitlik eden yazarlardan biri de Kürt şeyhlerinin Osmanlı ordusunu söz verdikleri asker sayısı ile orduya katılmalarının, var olan koşullardan dolayı mümkün olmadığını, orduya yardıma gelenlerin de savaş için gerekli asgari şartları bile taşımadıklarını şu şekilde aktarmıştır:

"Hayalattı. Çünkü: Şeyhlerin farz olunan askeri birer sıfır noksanıyla "5.000" ve "2.000" olarak harp ilanından iki ay sonra toplanabildi. Hayaletti Çünkü: Babiali'nin vehimlerine göre gelecek olan 70.000 muavene, çakmağı taşlı birer tabanca ile kırık kılıç ve birer de mızrağa malikti. Çoğu çıplaktı. İstila edecekleri Revan arazisindeki Kazaklar ise birer çift Amerikan roveleri ve birer de filinta ile müsellaah ve bizim nizamiye süvarilerinden daha güzel bir intizama haiz oldukları için karşılarında durmak mümkün olamazdı."⁸³⁶ Rus askerleri ise "Temizliğe yönelik titizlik özellikleriyle oldukça Prusyalı görünündeler. Askerler arasındaki disiplin mükemmel ve talimlerini tam bir dikkat ve özenle yapmaktalar. Giyimleri oldukça alımlı, sıcak ve dayanıklı ve hepsi Türklerinkiyile kıyaslanamayacak "Berden" silahlarıyla donatılmışlar."⁸³⁷

Bu durumun sadece Kürt şeyhleriyle sınırlı değildir. Aslında savaştan önce tahayyül edilen ve beklenen sayıda Çerkez savaşçı da savaşa katılmamıştır. Örneğin,

⁸³³ Karademir, **a.g.e.**, s.67-68.

⁸³⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.68-69.

⁸³⁵ Karademir, **a.g.e.**, s.70.

⁸³⁶ Rıfat Bey, **a.g.e.**, s.177.

⁸³⁷ Rıfat Bey, **a.g.e.**, s.238.

Eleşkirt taraflarına görev yapan müfrezeye 15.000 civarında Çerkez atlısının katılması beklenirken, yalnızca 2.500 Çerkez atlısı ki o da savaş ilanından ancak iki ay sonra gelebilmiştir. Bu da savaşın bu cephesinde önemli bir noksanlığın yaşanmasına yol açmıştır.⁸³⁸

Aslında savaşta sadece asker sayısının azlığı veya gelmesi beklenen askerlerin yeterince gelmemesi sorun olmamıştır. Osmanlı ordusunda çeşitli sebeplerden ötürü birçok başka sorun da mevcuttur. Mesela savaş esnasında ordunun yaşadığı sıkıntıları dönemin yazarlarından biri şu şekilde aktarmaktadır:

*"Dünkü Halyaz ve evvelki Tahirgediği Muharebelerinden bine yakın yaralı yollarda kurtlar içinde kokuya boğulmuş sürünüyor. İki aydan beri kurulması emri verilmiş hastanelerde ise bin değil, bir yaralının zaruretini ifa edecek malzeme yok. Şimdi pek çok tiftik ve sargı ve kafur ruhunun Hasankalesi'ne gönderilmesini insanıyet namuna rica ederim. Bunlar bu akşam Hasankalesi'ne gelmezse, bir çok vatan evladı çürüyecek ve bu halde zulmünize uğramış demek olacağından Allah'ın huzurunda uğrayacağınız mes'uliyetten başka İstanbul'da yazacağımın dünyaca da göreceğiniz cezayı düşünün."*⁸³⁹

Yine aynı yazarın, savaş esnasındaki duruma şahit olanlardan birinden aktardığı bilgiler Osmanlı ordusunun içinde bulunduğu durumu ortaya koymaktadır:

*"Bugün dokuz bin dolayında askerden oluşan bir birlik çalıştığım hastanenin önünden geçerek şehri terk ettiler. Askerler oldukça bitkin görünüyorlardı. Hatta bir kısmı yolda bile ölebilir. Hepsinin üstü başı dökülmekle birlikte, son altı hafta boyunca da yeterince beslenememişlerdi... Ölenlerin çoğu yiyecek kıtlığından ve soğuktan ölmüşlerdi. Hastaneye getirildiklerinde tanınmaz haldeydiler. Giyecekleri çok kötüydü; hatta birçoğunda fanila gibi temel giyecekleri bile yoktu."*⁸⁴⁰

Bu savaş sırasında komutası altında savaşa katılan Kürtler ile diğer unsurların mensupları için Gazi Muhtar şunları yazmıştır:

*"Kendileri gayet yiğit ve cesur adamlar ise de söz dinlemez, intizam boyunduruğuna girmez, kendi bildiklerinden şaşmaz, kısaca idare kabul etmez adamlar olduğundan gerektiğinde derhal ata bindirilip vakit ve fırsatı kaybetmemek mümkün değilse de tahammül gösterip bir kere işe başlattırılır ise gayet inatla cenk edip çoğu zaman olduğu üzere ya düşmanı kaçırmak veyahut bir hayli kayıp vermekten çekinmezlerdi."*⁸⁴¹

Fakat Osmanlı ordusunun süvarisini oluşturanlar ile savaşa katılan ve çoğunluğu "başıbozuk" olarak adlandırılan düzensiz birliklerinden oluşan Kürt güçleri, iyi bir eğitim almış görünen Rus askerleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlar.⁸⁴²

⁸³⁸ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.177.

⁸³⁹ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.200-201.

⁸⁴⁰ Rifat Bey, **a.g.e.**, s.234.

⁸⁴¹ Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.54.

⁸⁴² Muhtar Paşa, **a.g.e.**, s.89.

1879 yılının sonlarında bölgede tahkikat yapmakla görevlendirilen Abidin Paşa da bu savaşa bazı Kürt gruplarının katıldıklarını ama bunların amaçlarının farklı olduğunu iddia etmektedir:

"Devletin bir muharebesi zuhurunda bunlar (Haleb'e sürgün edilen Kürt ağa, reis ve beyleri) Devlet-i Aliyye'ye yarar rengini vermek isterler hiç. Hergün ufak bir noksanîyetinin istihvası (bollaşması) için şan-ı hükümeti ihlal ile meluf (alışılmış, alışık) olanlar o hükümetin şanı için bihakkin feda-yı can etmek mümkün müdür? Muharebe-i zailede (sona eren savaş) bunlardan iş bu layihayı uzun uzadı tezyin edecek Fettah Beg, nihayet üçyüz kişi ile hareket ve iki günden sonra yalnız yüz elli kişiyle muharebeye gitmiştir. Lakin herkesin iğzanında mütevatir olduğu üzere Fettah beğ'in dahi muharebeye gitmesi devletlü İsmail paşa hazretlerinin derkar olan hamiyeti hasebiyle muharebenin müzayakalı (sıkıntılı, darlık, parasızlık) bir zamanında devletin imdadına her kim gelir ise teveccühatını kazanacağını bildiğinden hakikaten müşarünileyh hazretlerinin teveccühatını celb ve encâm-ı kâr devlete hizmet etdim namıyla memurini iğfal (aldatma) ve daha ziyade kesb-i nüfuz ile mani-ül hayrı olan taaddiyatı (zülüm, haksızlık) keyfemâ-yeşâ (istediği gibi, nasıl isterse) ve daha büyük suhuletle icra etmekden ibaret idi."⁸⁴³

Esas itibariyle 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, hem sosyo-ekonomik boyutu ile hem de ürettiği sonuçlar itibariyle Kürt bölgelerini çok derinden etkilemiştir. Osmanlı, daha savaş başlamadan iki yıl önce savaşın hazırlıklarını başlatmış, halktan toplanan vergiler yaklaşık olarak iki katına çıkarmıştır. Kürt bölgelerinde yaşayan üretici güçler de savaş için devletin hizmetine alınmıştır. Merkezi iktidar, savaşta ihtiyaçların karşılanması amacıyla emlak, arazi ve ağnam vergilerini artırmış, bu vergi zor koşullarda yaşayan Kürt göçebelerin bir kısmının ağnam vergisi vermemek için Rus topraklarına kaçmasına yol açmış, bir kısım Kürt köylülerinin de şehirlere göç etmesine neden olmuştur.⁸⁴⁴

Bölgede görev yapan İngiliz yetkili Clayton, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında, Van, Diyarbakır⁸⁴⁵ ve Erzurum gibi bölge vilayetlerinde kıtlığın ve açlığın ölümlere neden olduğunu, bu kıtlıktan neticesinde ölenlerin sayısının yaklaşık olarak 10 bin kişiye ulaştığını, bunların çok büyük bir çoğunluğunun Kürtlerden oluştuğunu rapor etmektedir. Abdurrauf Sinno da bu savaş esnasında sadece Hakkari bölgesinde

⁸⁴³ BOA, YEE, 78/9. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

⁸⁴⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.73.

⁸⁴⁵ Aslında Diyarbakır, XIX yüzyılın sonlarına doğru gelindiğinde 1783 yılından itibaren bölgede yapılan birçok savaştan dolayı yorgun düşmüş, 1789/1800,181-1816, 1848 ve 1894 salgın hastalıklarından derinden etkilenmiş, birçok yerel iç çatışmalara sahne olmuş ve son olarak da 1895 Ermeni olaylarının da içinde olduğu şiddet vakalarına şahitlik etmiştir. Bu yıllardan sonra şehirde değişik etnik gruplar güç mücadelesine girişmiş, yerel kaynaklara sahip olmak için mücadele vermiştir. Kendini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan milliyetçilik ideolojisinin de etkisiyle etnik-dini gruplar arasında tansiyon giderek artış göstermekte, ayrıca, yeni toprak sahipleri sınıfıyla köylüler arasında da gerginlik giderek tırmanmıştır (bkz. Joost Jongerden, Jelle Verheij, *"Introduction"*, **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij) BRILL, Boston, 2012, s.1-2).

açlık medeniyle ölenlerin sayısının 10 bini bulunduğunu, açlıktan dolayı bölge halkının buğday depolarına saldırdığını dile getirmektedir.⁸⁴⁶ Nüfusu yaklaşık 200 bin olan Erzurum'da da⁸⁴⁷ neredeyse 10 bin kişinin açlık dolayısıyla öldüğü dile getirilmektedir. Rus kaynaklarına göre de Başkale bölgesinde 10 bin, Beyazıt ve Eleşkirt bölgelerinde de iki-üç bin kişinin açlık dolayısıyla ölmüştür.⁸⁴⁸

Savaş bittikten ve ortam biraz sakinleştikten sonra II. Abdülhamid, daha 1880'nin başlarında payitahtta yaveri olarak görev ifasında bulunan Bedirhan beyin çocuklarından Bahri Bey'i ailesinin çok güçlü olduğu Van vilayetine yakın olan Hakkarî'ye göndermiş, Bahri Bey bu bölgede bulunan bütün Kürt aşiret liderlerini bir araya getirmiş, Kürt reislerine sultan namına birçok hediye, silah ve başka atiyeler dağıtmıştır. Kodaman, Bahri Bey'in, bu seyahat esnasında Şemdinli bölgesinin güçlü alimi Şeyh Ubeydullah'ı da sultanın tarafına geçirmeyi başardığını, sultanın bu teşebbüsten sonra Osmanlı ordusundan emekli olmuş 26 kadar emekli askeri de aynı bölgeye gönderdiğini, Kürt aşiretlerini bölgede yaşayan Müslüman olmayan halklara karşı teşkilatlandığını ve bu aşiretlere askeri eğitim verdiğini iddia etmektedir. Kodaman, sultanın bu dönemden başlayarak Kürt aşiretlerini devlete karşı ısındırmaya başladığını ve onları imparatorluğa bağlamaya çalıştığını ifade

---

⁸⁴⁶ Sinno, **a.g.e.**, s.135.

⁸⁴⁷ 1880 yılında Erzurum'dan yazan Fransız devlet yetkilisi de Fransız yetkilinin verdiği bilgilere göre Erzurum'a yakın bölgelerde bir kıtlık yaşanmakta ve bu durumun Erzurum'a ulaşması çok yakın görünmektedir. Gıda fiyatları her gün artmakta ve ayrıca bu gıdaların bulunması da gittikçe zorlaşmaktadır. Sakaklarda, kadın erkek her yaşta yoksul insanlar dlenmek için dolaşmaktadır. Fransa'nın Erzurum konsolosu, bölgede ticaretin tamamen durduğunu, paranın değerinde beklenmedik ani düşüşler yaşandığını ve bu durumun sefaleti daha da artırdığını ancak hali vakti yerinde olan insanların bu durumdan çok fazla etkilenmediğini öne sürmektedir. Fransız diplomat, açlıkla boğuşan halkın devlet dairelerinin kapısına giderek bağırdıklarını ama yetkililerin onları korkutmak amacıyla havaya ateş açarak dağıttığını, durumun farkında olan genel valinin elinde buğday stoklayan spekülörlerden haberdar olduğunu fakat bu kişilerin stokladıkları buğdayları uygun fiyatla halka vermesi için valinin, zorlayıcı her hangi bir tedbir almaya cesaret edemediğini iddia etmektedir. Bu duruma şahit olan Erzurum'un İngiliz konsolosu Evrette, Osmanlı payitahtına giderek, bölgedeki halkın durumunu aktarmış ve kötü koşullarda bulunan bölge halkına para dağıtmayı teklif etmiştir. Fransız yetkili, İngiliz devletinin İngiliz hayırsseverlerden topladığı ve ihtiyaç sahiplerine dağıtmak için ayırdığı para miktarının 2.550 lira olduğunu, bu paranın 1000 lirasının Erzurum'un yoksul halkına dağıtılmak üzere alındığını ifade etmektedir. İngiliz konsolos, yoksul halka vermek için aldığı paraları bizzat ihtiyaç sahiplerine dağıtmış ve Fransız yetkilinin aktardığına göre genel valinin emriyle kurulan yardım komitesinin bu dağıtımdan yararlanmasına izin vermemiştir (Erzurum Fransa Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Fregeinet'e, no. 144/87, Erzurum, 25 Mart 1880, (MAE/AD Correspondance Commerciale, Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

⁸⁴⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.76.

etmektedir.⁸⁴⁹ Yazarın iddiasına göre, Bahri Bey bu görüşmeler esnasında, sultanın da isteğiyle, Şeyh Ubeydullah'ı İran'a karşı harekete geçirmeye de ikna etmiştir.⁸⁵⁰

İngiliz arşivlerinde yer alan dönemin İngiliz yetkililerinin yazışmalarında da belirtildiği gibi Şeyh Ubeydullah'ın 1880 yılına geldiğinde Kürtlerin bölgedeki en nüfuzlu şahsiyeti konumuna gelmiş, önceki yıllarda Botan, Bahdınan, Hakkari ve Erdalan beylerinin kontrolünde olan bu geniş alan üzerinde dini kimliğinin de etkisiyle bir nüfuz alanı oluşturmuştur.⁸⁵¹ Jwaideh, Şeyh Ubeydullah'ın sahip olduğu tarafsızlık ve adalet anlayışının da, aynı zamanda onu bölgede saygıdeğer bir şahsiyet haline getirdiğini dile getirmektedir. Yazar, "*bir kanun koyucu ve hakim olarak*" tanımladığı şeyhin, erdemiyile olduğu kadar tarafsız bir şekilde icra ettiği adaleti ile de anıldığını iddia etmektedir; onun için "*derler ki, adil bir yönetici ve hakimdir; hiçbir zaman rüşvet almaz ve memurların da almalarını engeller*"; onun bölgesinde "*yasaları çiğneyen kişilere verilen ceza ölümdür.*"⁸⁵² Bölgede görev yapan İngiliz devlet yetkilisi Trotter, şeyhin Kürtlerle meskun mahaldeki en nüfuzlu kişi haline geldiğini, bölgenin sınır boylarında yaşayan halkın şeyhi Osmanlı padişahından daha üstün tuttuğunu ve onu daha kutsal gördüklerini öne sürmektedir.⁸⁵³ Bu noktada şeyhe kutsallık atfedilmesi, Şeyh'in dini kimliğine olan saygının boyutunu ortaya koymaktadır.

Şeyh Ubeydullah, 1880 yılının Ekim-Kasım aylarında 220 yakın Kürt aşiret reisi, dini önder, ağa ve ayanlarına birer mektup göndermiş ve bir toplantı tertip edilmesini istemiştir. Şeyhin çağrısını alan ve bu çağrıya olumlu yaklaşan yerel liderler şeyhin bölgesi olarak bilinen Şemdinan'da toplanmışlar. Kürt tarihinin belki de bilinen en büyük toplantısının yapıldığı bu buluşmaya Kürtlerle meskun bölgelerden Süleymaniye, İmadiye, Botan, Sason, Siirt, Muş, Van ve İran'ın Kürt bölgesinden, hatta Sivas ve Amasya'dan katılımlar olmuş, bu katılımcılar arasında 5 şeyh, 21 halife, 42 mir ve 68 bey bulunmuş, Şeyh Ubeydullah Kürt tarihinde ilk kez Kürtlerin yoğun yaşadığı coğrafyanın tümünden liderleri bir araya getirerek adeta bir

⁸⁴⁹ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.101.

⁸⁵⁰ Bayram Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", Erciyes Üniv. Yay. s.347.

⁸⁵¹ Parliamentary Papers, 5:1-82. (bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.139).

⁸⁵² Jwaideh, **a.g.e.**, s.162.

⁸⁵³ Karademir, **a.g.e.**, s.95.

birlik ve dayanışma kurultayı yapmıştır.⁸⁵⁴ Şeyh, Berlin Antlaşmasıyla Ermeniler ve Nasturilerin bölgede daha güçlü hale geleceklerini dile getirmiş, "*muhtemelen bağımsızlık sağlayabilecek olan*" ıslahatları engellemek amacıyla, Olsen'in ifadesiyle, tarihte belki de ilk defa gerçekleşen Kürt ittifakı mesabesindeki "*Kürt İttihadı*"nın⁸⁵⁵ içinde bulunduğu diplomatik bir strateji geliştirmiştir.⁸⁵⁶

Bölgede tansiyon gittikçe yükselmiş, olaylar ilk olarak İranlı yetkililerin Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Abdülkadir'den istenen vergileri toplamayı reddetmesi üzerine 1880'nin Temmuz'unda başlamış⁸⁵⁷ görünmektedir. İran'ın Urmiye yöneticisi Abdülkadir'den Somai adlı bölgeden vergileri toplayarak İran devletine getirmesini istemiş, fakat Abdülkadir bu isteği yerine getirmemiştir. Bunun üzerine harekete geçen İran devleti, bölgenin diğer Kürt ileri gelenleri ile iletişime geçmiş, onları kendi tarafına çekmek için böl ve yönet siyasasını devreye sokmuştur. Durumu haber alan Şeyh Ubeydullah Abdülkadir'e destek olmak üzere askeri güç toplama hazırlıklarına başlamıştır.⁸⁵⁸ İran-Osmanlı hududunun her iki tarafında dini bir lider olarak nüfuz alanı oluşturan Ubeydullah,⁸⁵⁹ 1880 yılında Şemdinan bölgesinden harekete geçmiş,⁸⁶⁰ ikamet ettiği Hakkari bölgesinden kuzeybatı İran'a askeri güç göndermiştir.⁸⁶¹

⁸⁵⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.110.

⁸⁵⁵ Monsenyör Krimian, Ermeni Patriğine bir rapor sunmuştur. Bu rapora göre Kürtlerin bir araya gelmesi ve birlik oluşturmaları esas itibariyle bir Osmanlı politikası olarak vücut bulmaktadır. Raporu hazırlayanlara göre Şeyh Ubeydullah, birliğin görünüşteki merkezi olarak telakki edilmiş, Bahri Bey ise birlikte devamlı olarak bulunacak Osmanlı merkezi iktidarının temsilci olarak görev yapması planlanmıştır (bkz. Jwaideh, **a.g.e.**, s.177-178). McDOWALL da Ubeydullah'ın öncülüğünde oluşturulan ve milliyetçi bir grup olduğu değerlendirilen "*Kürt Birliği*" adlı bir oluşumla ilgili bu dönemlerde kimi söylentilerin ortaya çıktığını dile getirmektedir (McDOWALL, **a.g.e.**, s.95).

⁸⁵⁶ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.24.

⁸⁵⁷ Bölgede faaliyette bulunan misyonerlerin aktardıklarına göre ise Ubeydullah, Kürtlerin Osmanlı ile İran tarafından ihmal edilmelerinden ve baskı altına alınmalarından dolayı bu hareketi başlatmıştır (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.372).

⁸⁵⁸ Celil Celil, **1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması**, Peri Yayınları, İstanbul, 1998, s.89. İran devlet kayıtlarına göre 1873 yılında Urmiye yöneticisi, Şeyh Ubeydullah'ın babasına daha önce bırakılan köylerde de vergi toplamaya başlamıştır. Fakat bölgenin sakini köylüler devlet görevlileri yerine şeyhe ödeme yapmak için ısrar etmişler. Bunun üzerine köye saldırın İran güçleri 48 kişi öldürmüş, büyük miktarlarda yağma yapmışlar. Buna karşı olarak, hem sorumluları şikayet etmek hem de uygun bir anlaşma yapmak için Şeyh, temsilcisini Tahran'a göndermiştir. Fakat girişimlerine rağmen, merkezi iktidarın elitleri barışçıl bir çözüme yanaşmamış, şeyhin geleneksel hale gelmiş haklarını görmezden gelmişler (Qajarian Documents on Persian and Ottoman Relations, Document 599, s.742-42. bkz. Kılıç, **a.g.e.**, s.47).

⁸⁵⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.372.

⁸⁶⁰ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.225.

⁸⁶¹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.372.

Şeyh, 1880'nin Eylül ayında Kaçar devletinin saldırıları karşısında İran'ın Kürt topraklarında ilk başlarda başarılar elde etmiş, bu toprakları kontrol altına almış, İran'da bir hakimiyet alanı oluşturmayı başarmıştır.⁸⁶² İsyanın başlarında İran devleti lehine savaşmaları için gönderilen Kürtler de Şeyh'in güçlerine katılmıştır. İsyan sırasında bu olaylara şahit olan bir İranlı "*şimdi 20 bin Kürt değil bütün Kürdistan ayaklanmıştır*" diyerek olayın ulaştığı boyutu tasvir etmiştir.⁸⁶³ Fakat zaman ilerledikçe şeyhin oluşturduğu askeri güç, İran güçlerine karşı koyamamış ve birkaç hafta içerisinde dağılmıştır. İran askeri gücü çok sayıda kayıp vermesine rağmen isyanı kısa zamanda bastırmayı başarmıştır.⁸⁶⁴ Şeyh, 1881 yılının başında Osmanlı-İran sınırında görev yapan Osmanlı devlet yetkililerine giderek teslim olmuş, İstanbul ile kurulan iletişim neticesinde derhal Osmanlı payitahtına gönderilmiştir.⁸⁶⁵

Çocuklarıyla beraber İstanbul gelen Ubeydullah ile diğer Kürt reislerine II. Abdülhamid, herhangi bir ceza vermemiş, tam aksine onlara hediyeler dağıtmış ve şeyhin isteği üzerine Kürtlere silah ve askeri danışman göndermeyi tercih etmiştir.⁸⁶⁶ Şeyh Ubeydullah, payitahta belli bir süre kaldıktan sonra memleketi Nehri'ye bir biçimde gitmenin yolunu bulmuş, İstanbul'dan kaçmıştır. Merkezi iktidarın sahipleri, bu kaçıştan ancak bir ay sonra haberdar olabilmıştır.⁸⁶⁷ Fakat şeyhin bölgede yeniden

⁸⁶² Joyce Blau, "*Le role des cheikhs Naqxbandis dans le mouvement national Kurde*", s.371-379. (bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.140-141). (ayrıca bkz. Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.77).

⁸⁶³ Karademir, **a.g.e.**, s.119.

⁸⁶⁴ Reynolds, **a.g.m.**, s.419. (Ayrıca bkz. Blau, **a.g.m.**, s.371-79; Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.24-25). Bu isyan Avrupa kamuoyu tarafından desteklenmemiş, Avrupalı devletler gelişecek bir Kürt milliyetçiliğinin kendi kontrollerinden çıkmasından korkmuştur (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.24-25). Bu tezin sahipleri Berlin Antlaşması'nda da ortaya konulduğu gibi Avrupalı büyük güçlerin hepsinin farklı saiklerle "*Kürt bağımsızlık hareketlerinin hilafında*" bulduklarını iddia etmektedir (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.26). Rusya, bu isyana karşı olmuştur, çünkü Kafkas sınırlarında bir Kürt devletini istememiş, hele Nakşibendi tarikatına mensup dini liderlerden birinin kuracağı bağımsız bir Kürt devletini desteklemeyi asla düşünmemiştir. Rusya, daha 1840'lı yıllarda Ubeydullah gibi dini bir lider olan Şeyh Şamil ile uğraşmak zorunda kalmış, onun liderliğindeki isyanı çok zor bastırabilmiştir. Büyük Britanya da isyana karşı olmuş, çünkü isyan sonrasında ortaya çıkacak yapının İran'ı Rusya'ya yaklaştırmasından endişe duymuştur. Böyle bir sonuç Britanya'nın, Orta ve Güney-Batı Asya'da yürüttüğü emperyal faaliyetlerini engelleme potansiyeli taşımıştır (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.26). Aslında İngilizler, Rusların Anadolu'nun doğusunda güçlenmesini her zaman kabul edilemez bulmuş, Rusya'yı bölgedeki pozisyonları için büyük bir tehdit olarak algılamıştır (Layard'dan Lord Derby'ye, İstanbul 4 Aralık 1877, FO 424/63 Nr. 124 (bkz. Cezmi Eraslan, "*I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal problemler*", **Kafkas Araştırmaları II**, 1996. S.62-95, s.67).

⁸⁶⁵ Blau, **a.g.m.**, s.371-79.

⁸⁶⁶ Halfin, **a.g.e.**, s.95.

⁸⁶⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti (Y.PRK. ZB.), 2/16, 19 Ağustos 1882.

faaliyetlere girişmesi, Osmanlı'nın yeniden harekete geçmesini yol açmış, merkezi iktidar Ubeydullah'ı yeniden tutuklamış,⁸⁶⁸ 1883 yılında hayatını tamamlayacağı Arap bölgesi Hicaz'a sürmüştür.⁸⁶⁹

Şeyh Ubeydullah İsyan'ının sebepleri ile ilgili farklı tezler ortaya atılmıştır. Bu tezlerden birine göre, bu dönemde Kürtlerin yaşadıkları bölgelerde Ermenilerin bir devlet kurmaya çalıştıkları ve kurulacak bu devletin Kürt toprakları üzerinde inşa edileceği, Kürtler arasında yaygın bir söylenti halini aldığı ve bu durumun da isyanı tetiklediği ileri sürülmektedir.⁸⁷⁰ Reynolds, Berlin Antlaşması ve Bulgar örneğinin gerçekten de Ermenilere bağımsız bir devlet kurmayı hayal ettirmeye başladığını, bu durumun başka nedenlerle birleşince bölgede yaşayan Kürtlerde korkuya yol açtığını ileri sürmektedir.⁸⁷¹ Bu söylentilerden haberdar olan Şeyh Ubeydullah, Berlin anlaşmasınının 63. maddesiyle ortaya çıkan şartlardan duyduğu rahatsızlığı Temmuz 1880'de Başkale mutasarrıfına iletmiştir:

*'Bu duyduğum nedir; Ermeniler Van'da bağımsız bir devlet kuracaklarmış, Nasturiler ise İngiliz bayrağı çekecekler ve kendilerini İngiliz vatandaşı ilan edeceklermiş? Buna kesinlikle izin vermeyeceğim, kadınları silahlandırmam gerekse bile.'*⁸⁷²

Berlin Antlaşması'nda Ermenilerle ilgili maddelerin yer alması ve bölgede bir Ermeni devletinin kurulacağına yönelik korkuların şeyhi endişeye sevk ettiğini ve isyan etmesine yol açtığını dile getirenler araştırmacılar, şeyhin, Ermenilerden önce davranmak istediğini ve bir oldubittiye getirerek "*Kürdistan*"ı Ermenistan'dan önce kurmak istediğini iddia etmekte. Karademir bu bilgilere dayanarak, isyanın asıl nedeninin Berlin Antlaşması'nda yer alan 61. maddeye göre Osmanlı'nın Kürtlerle meskun mahallerde Ermenilerin lehine reformlara girişeceği düşüncesinin olduğunu öne sürmektedir.⁸⁷³ Olsen de Şeyh Ubeydullah'ın açık bir biçimde bağımsız bir Kürt devleti istediğini, bu isteğin en önemli sebeplerinden birinin, 13 Temmuz 1878'de

⁸⁶⁸ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.24-25.

⁸⁶⁹ Blau, **a.g.m.**, s.371-79. Şeyh, 1883 yılında sürgünde bulunduğu Mekke şehrinde vefat etmiştir (bkz. Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.24-25).

⁸⁷⁰ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.23-24.

⁸⁷¹ Reynolds, **a.g.m.**, s.419.

⁸⁷² Konsolos vekili Clayton'ın Binbaşı Trotter'a mektubu, 11 Temmuz 1880, Parliamentary Papers (Turkey, 1881), 5:5 içinde. (bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.139. (ayrıca bkz. Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.23-24). Kürtler de genel itibariyle Osmanlı'nın gerçekleştirdiği ıslahatları Hristiyan halkların artan özgüvenleriyle paralel bir gelişme olarak değerlendirmiş, bu iki gelişmeyi bir madalyonun iki yüzü olarak görmüştür. Dolayısıyla da bu gelişmeleri Müslüman halkların teslim alınması şeklinde düşünmüş, bu gelişmelere itiraz etmiştir (Strohmeier, Yağın-Heckman, **a.g.e.**, s.51).

⁸⁷³ Karademir, **a.g.e.**, s.101.

imzalanan anlaşma olduğunu, özellikle 61. madde ile Osmanlı'ya, "*Ermeniler tarafından meskun vilayetlerde, yerel taleplerin gerektirdiği islahat ve reformları gerçekleştirmeyi ve Ermenilerin Çerkezlere ve Kürtlere karşı emniyeti sağlama*" görevinin yüklenmesinin şeyhi harekete geçirdiğini ileri sürmektedir.⁸⁷⁴

Kimi iddialara göre ise Şeyh Ubeydullah, kontrol ettiği alanları genişletmek istemiş, bundan dolayı İran'daki toprakları işgal etmeye kalkışmıştır. Çünkü İran tarafındaki bu topraklarda da Kürtler yaşamaktadır. Ayrıca bu dönemde İran yeterince zayıf bir durumda ve Şii mezhebini takip etmektedir.⁸⁷⁵ İran'ın Şii kimliğine dikkat çeken bazı araştırmacılar, isyanın çıkmasında mezhep farklılığının etkili olduğunu ifade etmektedir. Bu sava göre Şeyh Ubeydullah önderliğindeki Kürtlerin İran'a karşı saldırıya geçmesinde milli duygulardan ziyade mezhep ve aşiret taassubu daha etkili olmuş, isyanın esas sebebi İran'ın Şii kimliği olmuştur. Bu durumla birlikte ayrıca İran hükümetinin de Kürtlere yönelik kötü muamelelerinin olması da isyanı tetikleyen sebepler arasında sayılmaktadır. İsyen esnasında Kürt şeyhlerinden İmam Cuma el-Kürdi'nin, Mahabad bölgesinde Şii İran'a karşı cihat ilan etmesi, şeyhten bu ruhsatı alan Kürtlerin Miandoab bölgesinde üç bin Şii'yi öldürmesi bu tezi kuvvetli hale getirmektedir.⁸⁷⁶

Bruinessen, esasında Ubeydullah'ın İran tarafındaki Kürt topraklarında yeni bir durum ortaya çıkarmaya çalıştığını, şeyhin bu fikrinin II. Abdülhamid tarafından de onaylandığını ve Kürtleri Ermenilere karşı kullanmayı düşünen sultanın şeyhe gizlice destek verdiğini ileri sürmektedir.⁸⁷⁷ Şeyhin, bölgedeki İngiliz konsolosu William Abott ile yaptığı görüşmesi esnasında sarf ettiği bazı sözler de Osmanlı'nın isyanın başından itibaren şeyhi desteklediğine dair savı kuvvetli hale getirmektedir. İngiliz yetkili şeyhe Kürt liderleriyle bu kadar kısa bir zaman zarfında nasıl iletişim

---

⁸⁷⁴ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.23-24.

⁸⁷⁵ **a.g.e.**, s.24-25.

⁸⁷⁶ Karademir, **a.g.e.**, s.105.

⁸⁷⁷ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.198. Şeyh Ubeydullah isyanını ilk büyük Kürt ayaklanması olarak değerlendiren Bruinessen, isyanın Osmanlı'nın Rusya'ya karşı aldığı yenilgiden sonra başladığını dikkat çekmektedir (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.164. Olsen'e göre de şeyhi cesaretlendiren en önemli etkenlerden biri 1877-1878 yıllarında yapılan Osmanlı-Rus Savaşı ve ondan sonra ortaya çıkan koşullardır (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.23). M. Zeki de bu isyanın başladığı tarihin Osmanlı'nın çok zayıf olduğu bir döneme denk geldiğinin altını çizmiştir (Zeki Beg, **a.g.e.**, s.226).

kurduğunu sorduğunda şeyh, Osmanlı payitahtında bulunduğu sırada sarayın telgraf hattını kullandığını iddia etmiştir.⁸⁷⁸

Bu isyan ile ilgili bilgi veren kaynaklar II. Abdülhamid'in şeyhi bizzat bu isyana teşvik ettiğini, bölgedeki dini tarikatları güçlendirmek suretiyle bölgedeki Ermeni milliyetçiliğini bastırmak, Ermenilere ilişkin yapılan ıslahat taleplerini engellemek, Osmanlı ve İran sınırlarında yaşayan Kürtlerden bir birlik oluşturarak İran Şiliğine karşı koymak ve Ermenilere karşı bir denge unsuru olarak onlardan yararlanmak istediğini iddia etmektedir.⁸⁷⁹ Aslında isyan başladıktan sonra Osmanlı-İran devlet yetkilileri arasında yapılan yazışmalar da Osmanlı'nın şeyhin hareketine olumsuz bakmadığını ortaya koymaktadır. Olayın başlamasından sonra İran devlet yetkilileri, Ubeydullah'ı bölgedeki aşiretleri provoke ettiğini öne sürünce, Osmanlı devlet yetkilileri bu iddiaya karşı çıkmış, şeyhin asıl olarak bölgede ortaya çıkan karışıklıkları düzeltmek için harekete geçtiğini iddia etmişler.⁸⁸⁰

Dönemin Rus yetkililerine göre de Osmanlı, isyanın başlarında Kürtler arasında yaşanan karışıklıkların İran topraklarına doğru yürünmesi biçiminde sona ermesinden ve bu şekilde tecelli etmesinden memnun olduğunu, hatta Osmanlı merkezi iktidarının Şeyh Ubeydullah'a bu konuda destek bile verdiğini, ama bunu açıkça yapmaktan kaçındığını, çünkü uluslararası baskılardan korktuğunu dile getirmektedir.⁸⁸¹ Kodaman da Osmanlı sultanının ilk zamanlar İran'a karşı Şeyh Ubeydullah'a destek verdiğini ve bazı yardımlarda bulunduğunu öne sürmektedir.⁸⁸² Olsen'e göre de Şeyh Ubeydullah'a isyan esnasında destek veren tek büyük devlet Osmanlı olmuştur. Çünkü Osmanlı, şeyh ve hareketini Avrupa'nın talep ettiği ıslahatlara, Avrupa devletlerine ve özellikle Britanya ile Rusya'ya karşı kullanmayı planlamıştır. Yazar, ayrıca Osmanlı'nın Kürtleri bölgede gittikçe güçlenen Ermenilere karşı bu zamandan itibaren kullanmayı tasarladığını iddia etmektedir.⁸⁸³

---

⁸⁷⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.130.

⁸⁷⁹ **a.g.e.**, s.133.

⁸⁸⁰ Osmanlı'nın Tahran Elçisinden Hariciye Nezaretine, Y. A. Res 1,1. 1293/9/21 (bkz. Mehmet Fırat Kılıç, **Sheikh Ubeydullah's Movement**, Basılmamış Y.L Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003, s.21).

⁸⁸¹ Averyanov, **a.g.e.**, s.192.

⁸⁸² Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.28.

⁸⁸³ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.26.

Erzurum'daki İngiliz başkonsolosu Binbaşı Henry Trotter da Eylül 1880'de Mr. Goshan'a yazdığı mektupta, şeyhin, II. Abdülhamid'e ziyadesiyle bağlı olduğuna inandığını, merkezi iktidarın atadığı yetkilileri bölgeden çekerse sultanın hakimiyetine boyun eğeceğini ve ödemesi gereken vergileri ödeyeceğini ve yasal olduğu kadar pratikte de Kürt topraklarının hakim figürü olacağını öne sürmüştür.⁸⁸⁴ İngiltere'nin Van ikinci konsolosu Emilius Clayton'un Erzurum genel konsolosu Henry Trotter'a göndermiş olduğu 11 Temmuz 1880 tarihli raporda Ubeydullah'ın oğlunu İstanbul'a göndererek Bedirhan Bey'in daha önce sahip olduğu emirlikte yaptığı gibi kendisinin de sultana büyük miktarda ödeme yapabileceğini, bölgede kurduğu veya kuracağı yerel iktidar, eğer merkezi iktidar tarafından tanınrsa ve hakimiyetine müdahale edilmezse büyük miktarda ödeme yapma taahhüdünde bulunduğunu iddia etmiştir.⁸⁸⁵

Benzer şekilde zamanın İngiliz büyükelçisi de II. Abdülhamid'in şeyhin bağımsız bir "*Kürdistan*" kurmak istediğine inanmadığını rapor etmiştir. Aynı şekilde, Osmanlı Hariciye Nazırı Asım Paşa da şeyhin, müritlerine Devlet-i Ali Osmaniye'nin yaşaması için dua etmeyi öğütleyen Mevlana Halid'in takipçisi olduğunu ve Osmanlı'yı güç duruma düşürecek, ona zarar verecek bir isyana kalkışmayacağını iddia etmiştir.⁸⁸⁶ İstanbul'da görev yapan Rus elçisinin aktardıklarına göre de şeyh, Hicaz'a gitmek üzere imparatorluğun başkenti olan İstanbul'a geldiğinde vezirlerin çoğu onu ziyaret etmiş, şeyhin önünde yerlere kapanıp elini öpmüşler.⁸⁸⁷

Bazı araştırmacılar ise şeyhin uluslararası düzlemde gerçekleşen güç dengelerindeki değişimini iyi okuduğunu ve bölgede sahip olduğu gücü kullanarak başarı elde etmeye çalıştığını iddia etmektedir. Bu savı savlayanlar Şeyh Ubeydullah'ın, İngilizlere başvuruda bulunarak etno-milliyetçi bir söylem ile "*Kürt milletinin... ayrı bir halk*" olduğunu ve "*kendi kaderlerini tayin etmek istediklerini*"

---

⁸⁸⁴ Mektup Mr. Goshan'a gönderilmiştir ve tarihi 20 ekim 1880'dir. Parliamentary Papers (Turkey 1881), 5:17 içinde. (bkz. Özoğlu, a.g.e., s.143). Trotter büyükelçiye gönderdiği mesajda da şunları dile getirmiştir: "*Şeyh'in Osmanlı görevlilerinden kurtulabildiği ve fiilen Kürdistan'ı yöneten başkan ve delege olarak görüldüğü sürece sultana şu ya da bu ölçüde kişisel sadakat göstereceğini ve onun otoritesine itaat ederek haraç ödeyeceğini düşünüyorum*" (McDOWALL, a.g.e., s.92).

⁸⁸⁵ Hakan Özoğlu, *Osmanlı'da* Özoğlu, a.g.e., s.143.

⁸⁸⁶ Karademir, a.g.e., s.139.

⁸⁸⁷ a.g.e., s.96.

söylediğini iddia etmektedir.⁸⁸⁸ Bu düşünce sahiplerinden biri olan Bruinessen, isyanın görünüşte İran devletinin zorba vergi toplayıcılarıyla bölgedeki İran bürokratlarının kötü idaresine karşı olduğunu, ancak şeyhin asıl amacının, mektuplarından da anlaşılacağı üzere, Osmanlı ve İran'dan toprak kopararak bağımsız bir "*Kürt devleti*" inşa etmek olduğunu öne sürmektedir.⁸⁸⁹ Yazar, Şeyh Ubeydullah'ın Kürt devleti kurmak için başlattığı bu isyanın başarısız olmasına rağmen, Kürtlerde bağımsız bir devlet arzusunun sürdüğünü ve sonraki yıllarda ortaya çıkan Kürt isyanlarının hepsinde milliyetçiliğin ağır basmaya başladığını iddia etmektedir.⁸⁹⁰ Fakat Bruinessen, şeyhin asıl amacının bağımsız bir Kürt devleti kurmak olduğunu dile getirirse de, halkın, şeyhin arkasında gitmesinin sebebinin, şeyhin milliyetçi bir önder olarak kabul edilmesinden kaynaklanmadığını, onun Kürt aşiretleri üzerinde dini bir lider olarak tesis ettiği büyük nüfuzundan kaynaklandığını dile getirmektedir. Bruinessen, şeyhin "*ancak çok sonraları Kürtlerin milliyetçi emelleri için bir sembol haline*" geldiğini ifade etmektedir.⁸⁹¹ McDowall da Ubeydullah'ın destekçilerini artırmak istediği konusunda herhangi bir kuşkunun bulunmadığını, ama şeyhin "*milliyetçi söylemi(nin)*" çok ihtiyatlı bir biçimde değerlendirilmesi gerektiğini dile getirmektedir.⁸⁹²

İngiliz yetkili Ronald Thomson da Ekim 1881'de Tahran'daki İngiliz görevlisi Earl Granville'e gönderdiği bir raporda, Şeyh Ubeydullah'ın kendisine, kendisiyle beraber diğer tüm Kürt reislerinin bölgede, onları, ilgilendiren meseleleri Osmanlı veya İranlıların merkezden atadıkları memurların müdahalesine maruz kalmadan kendi idarelerini kurabilecekleri bir yönetim modeline sahip olmak amacıyla birleşik bir "*Kürdistan*"ın tesis edilmesinin gerekliliği konusunda hemfikir olduklarını ifade

⁸⁸⁸ Reynolds, **a.g.m.**, s.419. Kutschera da başlattığı başkaldırının başarısızlığa uğramasına rağmen, ortaya koyduğu bu manifestoyla şeyhin, Kürt milliyetçiliğinin kurucu babalarından biri olduğunu iddia etmektedir (Karademir, **a.g.e.**, s.147). Sinno da şeyhin Kürt halkının kültürel ve etnik niteliklerine vurgu yapmak suretiyle Kürtleri bağımsız bir yapı etrafında birleşmeye davet eden "milliyetçi" bir retorik kullanmayı tercih ettiğini yazmaktadır (Karademir, **a.g.e.**, s.148). Arshak Safrastian ile Wadie Jwaideh gibi araştırmacılar da şeyh Ubeydullah'ın bağımsızlık hedefiyle isyan ettiğini, dolayısıyla da bu hareketin milliyetçi bir hareket olduğunu ileri sürmektedir (Mektup Mr. Goshan'a gönderilmiştir ve tarihi 20 ekim 1880'dir. Parliamentary Papers (Turkey 1881), 5:17 içinde. (bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.143).

⁸⁸⁹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.77.

⁸⁹⁰ **a.g.e.**, s.78.

⁸⁹¹ **a.g.e.**, s.120. Bu düşünce Kürt milliyetçilerinin tutumlarında görülmekte, bunlar isyanı sahiplenmekte ve şeyhin bu hareketini Kürt milliyetçiliğinin miladı olarak nitelendirmektedir (Blau, **a.g.m.**, s.371-79).

⁸⁹² McDOWALL, **a.g.e.**, s.95.

ettiğini ileri sürmüştür. Aynı şekilde İran sınırlarında yaşayan çeşitli Kürt aşiret reislerine yazdığı bildirimler ile yazışmalardan da onun hedefinin Kürt nüfusunun yaşadığı toprakların tamamını ve nüfusun kendisini Türkiye ve İran'a olan gönül bağlarını da kopartarak kendi yöneteceği ayrı bir özerk emirlik kurmak olduğunu belirtmiştir.⁸⁹³

Şeyh Ubeydullah isyanının "*milliyetçi*" bir amacının olduğuna dair öne sürülen en ikna edici kanıt şeyhin bölgede görev yapan Amerikalı misyoner Mr. Cochran'a yazdığı bir mektuptur. Şeyh'in gönderdiği mektubun ilgili yerleri şu düşüncelerle yazılmıştır:

*'500.000'den fazla aileden müteşekkil olan Kürt milleti ayrı bir halktır. Dinleri farklıdır ve yasaları ve gelenekleri ayrıdır... biz de farklı bir milletiz. Biz de kendi işlerimizin bizim elimizde olmasını istiyoruz; ki böylece kendi suçlarımızın cezalandırılmasında güçlü ve bağımsız olabilen diğer milletler gibi imtiyazlara sahip olalım... Bizim amacımız budur... Aksi takdirde, Kürdistan'ın tamamı, (Fars ve Osmanlı) hükümetlerinin ellerinde çektikleri sürüp giden kötü fiillere ve baskıya son veremedikleri için meseleyi kendileri ele alacaklardır.'*⁸⁹⁴

Bu tezi güçlü kılan diğer bir kanıt ise şeyhin 1880 yılının Haziran ayında bölgedeki İngiliz Konsolos vekili Clayton'a İngiltere'ye iletmesi için yazdığı aynı minvaldeki bir mektupta "*artık tek vücut olmuş olan Kürtlerin ayrı bir ulus olduğunu ve kendi meselelerini kendi elleriyle halletmek istediklerini*" ifade etmesi olmuştur.⁸⁹⁵

Şeyh Ubeydullah, İran'ı topraklarına girdiğinde Kürt milleti adına hareket ettiğini bildiren ve yaptığı bu hareketin amacını açıklayan benzer bir mektubu Tebriz'deki İngiliz başkonsolosu William Abbott'a göndermiştir. Şeyh'in İngiliz yetkiliye gönderdiği mesaj ayaklanmanın milliyetçi bir ayaklanma olabileceğine dair ikna edici başka bir kanıt olarak görülmektedir:

"Kürt milleti... ayrı bir halktır. Dinleri (diğerlerinden) farklı ve kanunlarıyla adetleri değişiktir... ister Türklere ister Farslara tabi olsunlar Kürdistan'ın aşiret reislerine ve yöneticilerine, Kürdistan'da oturanlar birleşmiş ve sorunların iki hükümet (Osmanlı ve Kajar) tarafından çözülemeyeceği ve mutlaka bir şeyler yapılması gerektiği konusunda hemfikir olmuşlardır, bu nedenle sorunu anlayan Avrupa hükümetlerinin durumumuzu araştırması

⁸⁹³ Ronald Thomson'un Earl Granville'e mektubu, tahriran, 31 Ekim 1881, Parliamentary Papers (Turkey 1881), 5:45. (bkz. Özoğlu, *a.g.e.*, s.140-141).

⁸⁹⁴ Ubeydullah'tan Dr. Cochran'a, 5 Ekim 1880 tarihli mektup, Parliamentary Papers (Turkey 1881), 5:47-48. (bkz. Özoğlu, *a.g.e.*, s.141-142. (Ayrıca bkz. Safrastian, *Kurd and Kurdistan*, s.62-63; (Olsen, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, s.19).

⁸⁹⁵ Karademir, *a.g.e.*, s.146. (bkz. Olsen, *a.g.e.*, s.19.)

gerekmektedir. Biz aynı zamanda ayrı bir milletiz. Meselelerimizi kendimiz halletmek istiyoruz."⁸⁹⁶

Osmanlı-İran sınırının iki tarafında da faaliyet gösteren İngiltere yetkilileri ile şeyhin mektup gönderdiği Tebriz başkonsolosu William Abbott da şeyhin ilk zamanlar bağımsız olmayan bir Kürt prensliği oluşturarak başına geçmek istediğini, daha sonra Osmanlı ve İran topraklarında bulunan Kürt topraklarını ele geçirmek istediğini düşünmüşler.⁸⁹⁷

Robert Olsen da Şeyh Ubeydullah İsyan'ını bir süreç bağlamında değerlendirmiş, Ubeydullah'ın bu isyan ile Kürtler arasında bir lider olarak sahneye çıkmasının, Kürt milliyetçiliğinde bir bilincin oluştuğuna işaret ettiğini, bunun milliyetçiliğin ilk evresi olduğunu ve ortaya çıkan durumun milli bilincin artmaya başladığının göstergesi olduğunu ileri sürmektedir. Olsen, aslında bu cemaat olarak kendini hissetme durumunun Kürtler arasında daha önce oluşmaya başladığını da iddia etmektedir. Yazar, Ubeydullah'ın "*bağımsız bir Kürdistan*" kurmak istediğini açıkça ilan ettiğini, bu durumun da onun şahsında gelişen Kürt liderliğini, daha önce aynı bölgede liderlik yapmış olan Bedirhan gibi reislerin liderliğinden ayrıştırdığını öne sürmektedir.⁸⁹⁸ Bu iki politik tutum arasında karşılaştırma yapmaya devam eden Olsen, bu iki hareket veya siyasa arasındaki en önemli farklılığın şeyhin milliyetçi amaçlarıyla beyin gelenekçi muhtariyet tasavvuru olduğunu ileri sürmektedir.⁸⁹⁹

Chaliand ise Şeyh Ubeydullah isyanını geleneksel Kürt isyanlarıyla birlikte ele almakta ve 1826, 1834, 1853-55 ve 1880 yıllarında bölgede meydana gelen ve Kürtler tarafından çıkarılan isyanların, Osmanlı'nın bölgeye yönelik merkeziyetçi siyasasından dolayı ayrıcalıklarını kaybeden bölgenin etkin yerel liderlerince örgütlendiklerini ileri sürmektedir. Yazar, bu isyanların geleneksel niteliklerinin

---

⁸⁹⁶ Parliamentary Papers, Turkey, No 5 (1881) Correspondance Respecting the Kurdish invasion of Persia, Sheikh Obeidallah to Dr. Cochran, 5 Ekim 1880, İnclosure in Abbott to Thomson, Urumiya, 7 Ekim 1880. (bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.88) .

⁸⁹⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.91-92.

⁸⁹⁸ Yazar, Ubeydullah'ın milliyetçi hedefleri olan bir lider olduğunu, bu yönüyle de Bedirhan'dan ayrıldığını, bu iki siyasi anlayışın ayrıca sahip oldukları unvanlar bağlamından da ayrı düştüklerini, Ubeydullah'ın şeyh unvanını kullandığını ve bu unvanın Nakşibendi tarikatının lideri olarak onun dini işlevini tanımladığını, bu dini pozisyonundan dolayı Kürt beyler ile reislerinin bölgelerin de tesir edebildiğini, şeyhin milliyetçi hedeflerini ilahi amaca ve mehdiliğe yönelik sembollerle yükleyerek halka anlatma olanağı verdiğini iddia etmektedir. Halbuki dünyevi bir lider konumunda bulunan Bedirhan, yalnızca bir aşiret konfederasyonunun miri olmuş, bu kadar geniş bir etki oluşturma olanağına sahip olamamıştır (bkz. Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.18).

⁸⁹⁹ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.19.

bulduğunu, imparatorluğu yıkılmaktan alıkoymak için uğraşan Osmanlı merkezi iktidarının Kürt bölgelerindeki mülkleri kontrol altına almaya çalıştığını ve geleneksel haklarını kaybeden bölge liderlerin bu otoriteye karşı koyarak ayrıcalıklarını ellerinde tutmak için ayaklandıklarını, bölgenin geleneksel liderlerinin, modern politik vizyondan yoksun olduklarını, daha ziyade yereldeki iddialarına dayanan ayrıcalıklarını merkezi iktidara karşı savunmak için bu isyanları çıkardıklarını savunmaktadır.⁹⁰⁰ Bu teze yakın bir bakış açısıyla olaya yaklaşan Kendal da XIX. yüzyıl boyunca meydana gelen Kürt isyanlarının hiçbirinin siyasi bir örgütlenmeye sahip olmadığını, tanımlanmış siyasi bir programlarının bulunmadığını ifade etmektedir.⁹⁰¹ Özoğlu da Şeyh Ubeydullah İsyanı'nın, milliyetçi veya milli bir ayaklanma olmaktan ziyade aşiretleri aşan bir isyan niteliğe sahip olduğunu, fakat Nakşibendi şeyhi Ubeydullah'ın sahip olduğu dini yetkinliği ile nüfuzunun aşiret sınırlarının dışına taşınması bu hareketi milliyetçi bir hareket haline getirmediğini dile getirmektedir.⁹⁰²

Bu isyanın hem Osmanlı hem de Kürtler açısından en önemli sonuçlar doğurmuş, Osmanlı merkezi iktidarı Şeyh Ubeydullah İsyanı'ndan sonra Kürt bölgelerine özel bir önem vermeye başlamıştır. Merkezi iktidar, atadığı devlet memurlarına Kürt liderleri ile iyi ilişkiler kurmasını istemiş, bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi için gerekli emirleri vermiş, II. Abdülhamid'in bir siyasa haline getirdiği İslamcılık politikası çerçevesinde Kürt bölgelerinde okullar açmaya başlamış,⁹⁰³ şeyhlerin yönetiminde bulunan medreseler⁹⁰⁴ desteklenmiş ve daha çok

---

⁹⁰⁰ Gerard Chaliand, "*Présentation Question nationale et droit des minorités*", **Les Kurdes et Le Kurdistan: La Question Nationale Kurde au Proche-Orient**, (Haz: Gerard Chaliand), PCM, Paris, 198, s.22-23.

⁹⁰¹ Kendal, "*Les Révoltes du XIXe Siècle*", **Les Kurdes et Le Kurdistan: La Question Nationale Kurde au Proche-Orient**, (Haz: Gerard Chaliand), PCM, Paris, 1981, s.55.

⁹⁰² Özoğlu, **a.g.e.**, s.144.

⁹⁰³ Karademir, **a.g.e.**, s.154.

⁹⁰⁴ Medreseler, aslında Osmanlı'nın güçlü olduğu dönemlerde devlet için sivil, açık fikirli adamlar yetiştirmiştir. Ancak bu durum zamanla değişmiş, bu eğitim kurumu özellikle XIX. yüzyılda seküler kurumların kurulduğu, laik insanlar yetiştirildiği dönemde eski fonksiyonlarını yitirmiştir. Andrew Mango, medrese kurumunun bu dönemlerde Osmanlı modernleşmesine yönelik atılan reform adımlarına karşı gelenlerin merkezi haline geldiğini, bu eğitim müessesinde okuyan talebelerin ıslahatlara karşı yapılan eylemlerde en önde yer aldıklarını ifade etmektedir. Yazar, bu kurumun İTC'nin iktidara gelmesinden sonra reforma tabi tutulabildiğini ve daha sonra da laik milli eğitim bakanlığının kontrolüne bırakıldığını yazmaktadır (Andrew Mango, **Turkey and The War on Terror**, Routledge, New York, 2005, s.59.)

Kürtler ile özdeşleşen tarikatlarla iyi ilişkiler kurulmasına ilişkin devlet iradesi büyük ölçüde bu isyanın da etkisiyle ortaya çıkmıştır.⁹⁰⁵

II. Abdülhamid iktidara geldikten hemen sonra iktidar gücünü tam olarak eline alamamıştır. Sultan, iktidarı yaklaşık iki yıl boyunca onu tahta çıkaran meşrutiyetçi grupla paylaşmak durumunda kalmış, ancak Osmanlı-Rusya Savaşı'nı bahane ederek meclisi feshettikten sonra muktedir olabilmıştır. Bu savaştan sonra Osmanlı, Balkan topraklarında yaşayan Hristiyan nüfusunun önemli bir bölümüne de topraklarıyla birlikte kaybetmiş, daha homojen (Müslüman) bir toplum haline gelmiştir. Osmanlı'da daha önce bir kurtuluş reçetesi olarak görülen Osmanlılık siyasası, bu durumdan dolayı zayıflamış, onun yerine İslamcılık ön plana çıkmıştır.

II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunun yeni durumuna daha uygun gördüğü bu düşünceye uygun olarak Müslüman Sünni unsurlarla ilişkilerini sıkılaştırmış, bu unsurlardan biri olan Kürtlerle münasebetlerini Kürt şeyhleri üzerinden geliştirmiştir.

Kürt şeyhleri ile yakın ilişkiler kuran sultan, Kürt toplumu üzerinde etkin olan bu şeyhler vasıtasıyla sıcak ilişkiler kurmayı başarmıştır. Dönemin en fazla öne çıkan Kürt şeyhlerinden Ubeydullah ile de İstanbul'da mukim bulunan ve Kürt aristokrasisinin en önemli temsilcilerinden Bedirhanlar üzerinden temasa geçen sultan, bölgedeki Kürt liderleriyle sağlam ilişkiler kurmuştur. Sultan ile teması bulunan Şeyh Ubeydullah, 1880 yılında İran'a karşı harekete geçtiği zaman Osmanlı'dan destek görmüş gibi görünmektedir. Hem Osmanlı-İran devleti arasında yapılan yazışmalarda hem dönemin çeşitli devletlerin yetkililerinin raporlarında hem de konu üzerinde çalışma yapan araştırmacıların eserlerinde, II. Abdülhamid'in şeyhi, açıktan olmasa da, desteklediği, ona maddi yardımda bulunduğu, İran ile yapılan yazışmalarda şeyhi savunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca şeyhin İstanbul'da saray telgraf hattını kullanması ve payitahta getirildiğinde merkezi iktidarın kimi yetkilileri tarafından hürmetler sunularak ziyaret edilmesi bu savı kuvvetli hale getirmektedir. Ayrıca Ermeni tehlikesine karşı bölgedeki Kürtlere güç aktarımında bulunmak istemesi sultanın şeyhi destekleme ihtimali daha da güçlendirmektedir. Dolayısıyla yetkelerden elde edilen bilgiler bir araya getirildiğinde ve olgunun arkasındaki düşünceye odaklanıldığında sultanın şeyhi desteklemiş olabileceği ve bu düşünce ile hareket etmiş olabileceği görülmektedir.

⁹⁰⁵ Karademir, a.g.e., s.154.

Diğer taraftan bu tez başka değişkenlerle birlikte Şeyh Ubeydullah'ın milliyetçi saiklerle hareket ettiğini ve isyanın milliyetçi bir isyan olduğuna dair olan düşüncüyü zayıflatmaktadır. Çünkü Ubeydullah eğer gerçekten sultanın desteği hatta teşviki ile bu harekete girişmişse, bu isyanın milliyetçi bir isyan değil, bölgesel çıkarlar üzerine kurulan bir oyunun parçası olduğunu gösterir. Esasında başka değişkenler de bu isyan hareketinin Osmanlı'ya karşı değil, İran'a karşı yapıldığını, Kürtlerin yaşadığı bölgenin küçük bir parçasında meydana geldiğini, başladıktan sonra Şiilere karşı bir cihad ilanına ulaşacak derecede Sünni olduğunu göstermektedir. Ayrıca Şeyh Ubeydullah'ın başlattığı bu olayın, milliyetçi bir isyan olmadığını ortaya koyan başa bir gösterge de, Kürt toplumunun ve şeyhin kendisinin milliyetçi bir hareket için gerekli olan nesnel şartları taşımamış olmalarıdır. Milliyetçilik üzerine var olan ve millet ile milliyetçiliği modern koşulların ve modern zamanların bir ürünü olarak değerlendiren Modernist kuramda⁹⁰⁶ da belirtildiği gibi, bir toplumda milliyetçiliğin gelişebilmesi için bazı nesnel koşulların oluşması gerekmektedir. Bu koşullar genel itibariyle, kapitalizm, sanayileşme, merkezi bir yapının ortaya çıkması, şehirleşme gibi süreçleri takip etmekte ve toplumsal hareketlilik, okuma-yazma oranlarının artması, iletişim ve haberleşme teknolojilerinin gelişmesi gibi şartların biraraya gelmesiyle ve ancak modern zamanlarda ortaya çıkabilmektedir. Bu koşullar oluştuğundan sonra da milliyetçilik milleti icat etmekte veya üretmektedir. Bu milliyetçilik kuramı esas alınarak Şeyh Ubeydullah İsyanı değerlendirildiğinde, bu hareketin milliyetçi bir hareket olma ihtimalinin bulunmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü isyanın başladığı zaman diliminin de sadece Kürtler değil, neredeyse Osmanlı'nın bütün Müslüman unsurları bu koşullardan hayli uzak bir yaşam sürdürmektedir. Kürtlerde eğitim ve okuma-yazma namına pek bir şey olmadığı gibi, iletişim, haberleşme ve ulaşım araçları noktasında da ciddi veya hiçbir gelişme bulunmamaktadır. Başka bir ifadeyle bu koşullardan

---

⁹⁰⁶ Modernist kuramın düşünürlerine göre milliyetçilik denilen olgu kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin ortaya çıkması, kentleşme, laikleşme biçimindeki modern süreçlerle beraber veya onların bir ürünü olarak meydana gelmektedir. Bu tez açısından milliyetçilik fenomenini bu süreçlerden bağımsız olarak düşünmek mümkün değildir. Bu tezin sahiplerine göre bahsi geçen gerekli koşullar da ancak modern zamanlarda oluşabilmekte ve milliyetçiliğin olmazsa olmazı olan milletler de ancak milliyetçilik çağında sosyolojik bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır. Modernist kuram, eski çağlarda bahsi geçen ve milliyetçiliğin ortaya çıkmasını sağlayacak bu toplumsal, siyasi ve ekonomik koşulların bulunmadığını, dolayısıyla da milliyetçiliğin de bu zamanlarda olmasının mümkün olmadığını ileri sürmektedir (Umut Özkırmı, **Milliyetçilik Kuramları**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015, s.102-103.)

neredeyse hiçbirine sahip olmayan bir harekete veya isyana Kürt milliyetçiliğine dayanan bir isyan demek, bu günün değerleri ve kavramlarıyla geçmişini değerlendirmek olur ki bu da tam anlamıyla anakronizm olur.

Milliyetçilik üzerine çalışan ve modernist kuramdan ziyade premordiyalist kurama yakın duran Miroslav Hroch'un oluşturduğu milletçilik şemasına göre de bu isyanın milliyetçi bir isyan olduğunu öne sürmek mümkün görünmemektedir. Çünkü Hroch milliyetçi bir hareketin gelişiminde üç temel dönem öngörmekte ve A aşamasında önceden var olan topluluk dilsel ve kültürel mirasına sahip çıkmaya başlamakta, B aşamasında milliyetçi bir zemini oluşturmak için gerekli olan nesnel koşulları oluşturmak için lider bir kadro ortaya çıkmakta ve C aşamasında kitle desteğini alan hareket kitleyi mobilize etmektedir. Bu kuram baz alınarak Şeyh Ubeydullah İsyanı değerlendirildiğinde de, isyanın milliyetçi bir hareket veya isyan olmadığı görülmektedir. Çünkü isyanın ortaya çıktığı zamanlarda Kürtler de herhangi bir biçimlenme çerçevesinde dilsel ve kültürel bir uyanış görünmemekte, milliyetçi bir kadro bulunmamakta ve bu anlayış çerçevesinde halkı mobilize edecek bir iradeye de rastlanılmamaktadır. Dolayısıyla bu koşullardan hiçbirine sahip olmayan bir isyanı milliyetçi bir isyan olarak nitelendirmek mümkün değildir. Şeyh Ubeydullah İsyanı daha çok geleneksel Kürt aşiret yapısına dayalı olan Kürt emirlik yapısı benzeri bir özerklik elde etme çabası gibi görünmektedir. Şeyhin düşüncesinde olduğu düşünülen bu özerklik yapısı da Osmanlı merkezi iktidarına bağlı, imparatorluğun bütünlüğüne hanel getirmeyecek bir zemin üzerine inşa edilmeye çalışılmış gibi görünmektedir.

III. 3. Hamidiye Alayları

III. 3. 1. Alayların Kuruluşu ve Amacı

II. Abdülhamid (1876-1909) de Osmanlı'nın geleneksel Kürt siyasasının önemli bir ayağını oluşturan Kürt aşiret yapısından faydalanmaya çalışmış, Kürt kuvvetlerini Osmanlı'ya yeniden eklemek için uğraşmıştır. Kürt bölgelerinde bir zamanlar muktedir olan kimi beyler ile aileleri ve mahiyetleri, daha rahat izlenip kontrol altında tutulabilecekleri İstanbul'a getirilmiş ve buraya yerleştirilmişler.⁹⁰⁷ Osmanlı merkezi iktidarı II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra geleneksel Kürt

---

⁹⁰⁷ Özoğlu, a.g.e., s.126.

politikasında değişikliğe gitmiş, bu dönemde Osmanlı payitahtında yaşayan Kürtlerin sayısında belli bir artış yaşanmıştır. Bu artış öyle bir noktaya ulaşmış ki, Kürtler bir süre sonra İstanbul'da bir güç haline gelmişler. Kimi iddialara göre XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı payitahtında yaklaşık olarak 5 bin kişilik bir Kürt nüfusunun yaşamaktadır. Bazı Kürt aydınlarına göre ise XX. yüzyılın başlarında Osmanlı payitahtında "hamal" olarak kodlanan Kürtlerin sayısı 40 bin civarına ulaşmıştır. Bu sayı başka bir yerde 20 bin olarak zikredilmiştir. Alakom, Kürdî'nin dile getirdiği bu rakamların ortalaması olan 30 bin sayısının sadece hamal Kürtlerin değil, İstanbul'da yaşayan bütün Kürtlerin makul sayısı olabileceğini dile getirmektedir.⁹⁰⁸

II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca Kürtler, Osmanlı payitahtına resmen akın etmişler. Sultan, bölgedeki etkili Kürt beylerini de payitahta çağırmış, onlarla ilişkilerini geliştirmeye çalışmış, Kürtleri denetimi altına almak için uğraşmıştır. II. Abdülhamid'in iktidarı zamanında Osmanlı bürokrasinin üst kademelerinde de Kürtlere daha fazla görev vermeye başlanmıştır. Sultanın Kürtlerle geliştirdiği ilişkiler ve Kürtlerden bazılarını Osmanlı payitahtına getirmesine yönelik eleştiriler ortaya çıkınca, II. Abdülhamid bu eleştirilere şu şekilde karşılık vermiştir:

"Kürt ağalarından bazılarının çocuklarını, İstanbul'a getirip yerleştirdiğim için de tenkit edildiğimi biliyorum. Senelerdir Hıristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgal etmişlerdir. Bundan sonra da kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yakınlaştırmakta ne gibi bir zarar olabilir?"⁹⁰⁹

⁹⁰⁸ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.12. II. Abdülhamid zamanında Kürt hamallar, 1896 senesinde itibaren yeniden Osmanlı payitahtına gelmiş ve hamallık mesleğinde hakim unsur olmuşlar (**a.g.e.**, s.35). Bu dönemde ölen ya da işlerini bırakıp kaçmak durumunda kalan Ermeni hamalların yerini Kürt hamallar almaya başlamıştır. 1826 yılından itibaren bu meslekteki hakimiyetlerini kaybetmiş olan Kürtler, yaklaşık 70 yıl sonra 1896 senesinde yeniden en güçlü grup haline gelmişler. II. Abdülhamid'in geliştirdiği siyasanın bir parçası olarak payitahta gelen veya getirilen Kürt hamalları, Ermenilere karşı siyasi bir güç olarak konumlanınca, dünya basınında olumsuz bir şekilde yer almaya başlamışlar (**a.g.e.**, s.177). Hamalcılık dışında, Osmanlı payitahtında yaşayan Kürtler, Yıldız Sarayı için özel olarak kurulan Tulumbacı Ocağı'nda da görev almışlar. Saray tulumbacıları, ilk zamanlar Ermenilerden seçilmiş, fakat İstanbul'da yaşanan Ermeni olaylarından sonra tulumbacılar da Kürtlerden seçilmeye başlanmıştır. Ziya Şakir *"Yarım Asır Evvel Bizi İdare Edenler"* adlı çalışmasında, İstanbul'da meydana gelen Ermeni olaylarından sonra II. Abdülhamid'in Ermeni tulumbacıların hemen saraydan uzaklaştırılmasını emrettiğini, bu kişilerin yerlerine *"ahlak ve etvarı mazbut Kürtler"*in alınmasını irade buyurduğunu yazmaktadır (**a.g.e.**, s.73-74).

⁹⁰⁹ **a.g.e.**, s.48. Sultanın payitahta getirdiği Kürtler arasından Bedirhaniler en fazla bilinen ve en büyük aile olarak ön plana çıkmıştır (**a.g.e.**, s.131). İsmail Müştak Mayokan bu olayı farklı yorumlamakta ve II. Abdülhamid'in kendine uzun süre hizmet edenlere karşı ne kadar vefasız olduğunu ortaya koyduğunu ileri sürerek şunları aktarmaktadır: *"Sultan Hamid kırk senelik bir emektarını, kırk bin defa tecrübeden geçirmiş seksen yaşında bir adamını bir günde feda edebilir... Üsküdar havalisinde Ali Şamil Paşa isminde bir kumandan vardı. Bir gün bu Ali Şamil Paşa'nın adamları Göztepe İstasyonu'nda Şehremini Rıdvan Paşayı öldürmüşlerdi. Yapılan tahkikat, Ali Şamil Paşa'dan aldıkları emir üzerine Rıdvan Paşa'yı vurduklarını ortaya çıkardı. Aynı zamanda Hünkara Ali Şamil Paşa'nın*

II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunu meydana getiren halklar mozağinde Kürtleri anasır-ı mahsusa, kendisini de Kürtlerin babası "*Bave Kurdan*" yapmak için pratikler geliştirmekten geri durmamıştır. Sultanın düşüncesine göre Kürtler, bir şekilde merkezi iktidarın tarafına çekilecek, medenileştirilecek ve onlar da özel savaştı vasıflarını efendilerinin hizmetine vereceklerdir.⁹¹⁰ Bu düşünceye uygun olarak Osmanlı sultanı, 1880'li yıllarda Kürtlerin yaşadığı bölgelerde kendi hakimiyetini yeniden pekiştirmek için bir takım araçlar aramaya başlamıştır.⁹¹¹ Uzun bir süreden beri bölgede sarsılmış olan devlet otoritesini yeniden tesisi üzere merkezîyetçi bir siyasa takip etmeye başlayan sultan, bu çerçevede Kürtleri de sistemin parçası haline getirmek için yeni bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duymuştur.⁹¹²

XIX. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, daha çok Kürtlerle meskun doğu bölgesinde birçok iç ve dış tehdit hissetmiştir. Dış tehditlerin başında gelen Rusya, bu bölgedeki emelleriyle büyük bir tehdit olarak algılanmıştır.⁹¹³ Rusya, savaşlarda elde ettiği sonuçlardan sonra Osmanlı'nın doğu bölgesine komşu olmuş, kendi sınırına yakın olan yukarı Fırat bölgesine göz koymuştur. Rusya, bu bölgede elde edeceği bir üstünlükle Suriye, Diyarbakır, Musul ve Bağdat gibi bölgelere kolay ulaşma imkanı elde edeceğini düşünmüş ve bu yüzden bölgede yaşayan Kürt aşiretlerini kendi tarafına çekmek için özel bir çaba içinde bulunmuştur.⁹¹⁴ Dolayısıyla Osmanlı merkezi iktidarının sahiplerini ziyadesiyle kaygılandıran dış tehdit algısının başında Ermeni "*işbirlikçileri*" vasıtasıyla Ruslardan⁹¹⁵ gelmiştir. Zaten Osmanlı arşiv belgeleri dikkate alındığında, Hamidiye teşkilatının ilk olarak

---

İstanbul'da bir Kürt isyanı hazırlamakta olduğunu, isyan günü Yıldız Sarayı'nın da basılacağını, Kürtlerin Veliâht Reşad Efendi taraftarı olduklarını bildirmişlerdi. Bu haber üzerine Ali Şamil Paşa evvela Yıldız'a çağırıldı, bilgisine müracaat bahanesiyle bir odaya götürülerek hapsedildi, belinden kılıcı, cebinden tabancası alındı, bir hafta sonra Trablusgarp zindanını gönderildi" (Mayokan, **a.g.e.**, s.64-65).

⁹¹⁰ Klein, **a.g.e.**, s.56.

⁹¹¹ Averyanov, **a.g.e.**, s.197. aslında II. Abdülhamid daha önce de Osmanlı'nın doğu bölgesinde Kürtlerle meskun bir mahalde valilik yapan bir Kürdün değiştirilmesini isteyen İngiliz yetkilinin ısrarlı taleplerini geri çevirmiş ve valinin kimliğinden dolayı Kürdler üzerinde çok etkili olduğunu, bu etkiyi Kürt olmayanların oluşturmadığını dolayısıyla valinin görevine aynen devam edeceğini ifade etmiş ve Kürtler ilişkisini ve onları nasıl yönetmek amacıyla olduğunu dolaylı yoldan da olsa ortaya koymuştur (Layard'dan Salisbury'ye, 14 Ekim 1878, FO424/74 Nr. 281 bkz. Şimşir, **British Documents on Ottomans Armenians**, s.206).

⁹¹² Erdal Aydoğan, **İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası 1908-1918**, Ötüken, İstanbul, 2007, s.138.

⁹¹³ Klein, **a.g.e.**, s.17-18.

⁹¹⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.38.

⁹¹⁵ McDowall, bu olayların görünürde kuruluş amacının Osmanlı'nın algıladığı Rus tehdidi olduğunu ve Osmanlı'nın bu tehde karşı bir savunma hattı oluşturmak olduğunu dile getirmektedir (McDOWALL, **a.g.e.**, s.97).

Ermeni "*fesadı*"nın en belirgin ve güçlü olduğu yer olarak görünen Bitlis ve Van sancaklarında kurulması da dikkat çekicidir.⁹¹⁶

Benzer şekilde Avrupa'nın büyük güçleri de Kürtler ile daha yakında ilgilenmeye başlamış, onları sömürgeci politikalarına dayanak haline getirmek için çaba içine girmiştir.⁹¹⁷ Rusya ile birlikte İngiltere gibi büyük güçler bu noktada büyük tehdit olarak ön plana çıkmıştır.⁹¹⁸ Durumun farkında olan II. Abdülhamid, hem bu saiklerle hem de bölge halkını sosyal hayata hazırlamak ve devlete olan sadakatlerini artırmak amacıyla farklı çalışmalar başlatmıştır. Kürtlerin hediye ve onura düşkün olduklarını gören sultan, bu yola başvurmaktan da geri durmamıştır. Sultan, genel bir politika olarak takip ettiği bu yöntemi kullanarak Kürt reisleri de imparatorluğa sadık hale getirmeyi amaçlamıştır.⁹¹⁹ Osmanlı sultanı teşkilatlanma vastasıyla disiplin altına alınmış aşiretlerin birçok hizmet yapabileceğine inanmış ve bu süreçte aşiretlerin öğrenecekleri itaat hissini aşiretler için daha iyi olacağını ileri sürmüş, bunların özellikle Rusya ile yapılacak bir savaşta faydalı olacağını savunmuştur.⁹²⁰ Kodaman'ın iddiasına göre sultan, bu çerçevede Kürtleri kendine bağlamak için en çok halifelik makamına güvenmiştir.⁹²¹

Merkezi iktidarın elitleri, Ermeni nüfusunun tamamının sadece devlet otoritesine karşı gelmekle kalmayacağını, aynı zamanda Rusya'yı da imparatorluğun işlerine müdahale etme ihtimalini doğuracak bir Truva atı olarak değerlendirmiş, bunların bir beşinci kol olarak faaliyeti içinde olduklarından kuşkulunmuştur. Meseleyi bu minvalde değerlendiren merkezi iktidar, Klein'e göre, Ermeni ve Rusya tehditleriyle baş çıkmak için "*iç düşman*" olarak görülen unsurlardan biri olan Kürt aşiret reislerini yanına çekmiş, merkezi iktidarın otoritesine meydan okuyan yerel bir güç olmaktan çıkarmış ve merkezi gücün yerel bir aparatı haline getirmek için uğraşmıştır.⁹²² Ayrıca Osmanlı'nın dahili sınırlarında Kürt aşiret reisleri ile şeyhler

⁹¹⁶ Klein, **a.g.e.**, s.53-54.

⁹¹⁷ Lazarev, Mihoyan, **a.g.e.**, s.158.

⁹¹⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.285.

⁹¹⁹ Ramazan Balcı, **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2010, s.126.

⁹²⁰ Kodaman, **a.g.m.**, s.443.

⁹²¹ **a.g.m.**, s.474. (Karpas da sultanın Kürtler ile geliştirdiği ilişkilerde halifelîği ön plana çıkardığını, Kürtlerin bu makama karşı olan sadakat ve saygıdan yararlandığını öne sürmektedir (bkz. Karpas, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, s.91-92).

⁹²² Klein, **a.g.e.**, s.17-18. Kodaman, sultanın daha alaylar kurulmadan yani 1890'dan önce de valiler ve askeri paşalar vasıtasıyla Kürt aşiretlerine silah dağıtarak yardımlarda bulunduğunu ve bölgedeki

bölgede merkezi iktidarın hakimiyetine halel getirecek bir güç odağı olarak görünmeye başlamıştır. Klein, bu görünümün aslında Osmanlı merkezi iktidarının XIX. yüzyıl süresince hedeflediği, çevreyi merkeze bağlama ve daha iyi yönetme amacının büyük oranda başarısız olduğunu ispatladığını dile getirmektedir. Fakat her şeye rağmen, yine de içerde en büyük tehdit olarak milliyetçi Ermeni faaliyetleri görülmektedir.⁹²³ Bu durumu düşünen II. Abdülhamid, bölgede güvenliği sağlayabilmek maksadıyla, "*reform yanlı bürokrasi ve orduyu*" güçlendirmek yerine Kürtleri silahlandırmayı tercih etmiş ve Hamidiye Alayları adıyla yeni bir milis güç oluşturmuştur.⁹²⁴

Hamidiye Alayları projesi, tarihte ilk kez Osmanlı merkezi iktidarı tarafından icat edilmiş, uygulanmış bir model değildir. Bu sistemin tarihsel geçmişi Roma'ya kadar geri gitmektedir. Romalılar, her ne kadar barbar olarak görseler de, cesur bir askeri kavim olarak müşahede ettikleri bazı Germen gruplarını örgütlemiş, onları birbirlerine karşı kullanmıştır. Benzer biçimde, Avrupa devletleri de XVII. yüzyıldan itibaren düzensiz birlikleri oluşturmaya büyük ölçekte başlamış, mücadele içinde oldukları diğer devletler ile giriştikleri büyük savaşlarda kimi zaman belirli bazı grupları askere almışlar. Örneğin Habsburg İmparatorluğu, Avusturya için yaptığı Veraset Savaşında 40.000 kadar, Yedi Yıl Savaşında ise bu sayının iki katını Sırp-Hırvat süvarilerinden oluşan "*Grenzer*"lerden yararlanmıştı.⁹²⁵

Osmanlı'nın Hamidiye projesi için örnek aldığı Rus Kazakları da⁹²⁶ XIX. yüzyılda Rus çarına hizmet için teşkilatlandırılmışlar. Bu muhafız askerler iktidarı için tehlike oluşturan "*iç tehditleri*" bastırma aracı olarak hizmet veren mükemmel biniciler olarak seçilmişler. Kazak birlikleri, bu hizmetleri karşılığında sınırlı bir bağımsızlık, toprak imtiyazı, vergilerden ve zorunlu askerlikten muaf tutulma gibi ayrıcalıklar elde etmişler. Çarlar, XIX. yüzyıldan itibaren kişisel güvenliklerine yönelik tehdit algıları arttığından bu Kazak birlikleriyle aralarında özel bir bağ geliştirmeye yönelik adımlar atmaya başlamışlar.⁹²⁷ Rus devleti, bu Kazak elitlerini

---

aşiretlerin nezdinde "*Hami Padişah*" olduğunu ispat etmeye çalıştığını ileri sürmektedir (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.30).

⁹²³ Klein, **a.g.e.**, s.17-18.

⁹²⁴ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.157.

⁹²⁵ Klein, **a.g.e.**, s.82.

⁹²⁶ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.32.

⁹²⁷ Klein, **a.g.e.**, s.84.

Rus toplumunun üst tabakasına dahil etmek üzere özümsemiş, onları dönüştürmeyi başarmıştır. Öyle ki Kazaklar, zamanla Rus devletiyle bütünleşmeyi tercih etmişler.⁹²⁸

1876 yılında Osmanlı tahtına çıkan II. Abdülhamid, seleflerinin başlattığı kimi reformları sürdürmeyi tercih etmiş, fakat geliştirdiği bazı politikalar ile Tanzimat Dönemi'nin tam tersi olarak görülen icraatlar gerçekleştirmiştir. II. Abdülhamid'den önce yapılan reformlar, göçer aşiretleri yerleşik hayata geçirmeyi, aşiret yapılarını çözmeyi amaçlamışken, o, bu hedeflerin tam zıttı görünümünde olan pratikler geliştirmiştir. Sultan, 1891 yılında imparatorluğun doğu tarafında kontrolü artırmak üzere Kürt aşiret reislerinin komutanlığında bir aşiret milisi, yani bir tür jandarma kuvveti oluşturmuş,⁹²⁹ bu siyasa ile Kürt aşiret liderlerinin gönlünü kazanmaya çalışmış, bunun için gerekli olan şartları oluşturmak için uğraşmayı tercih etmiştir.⁹³⁰ Osmanlı, merkezileşme siyasası çerçevesinde büyük bir Kürt nüfusu yabancılaştırmış ve iktidar sahipleri bu sorunu giderecek herhangi bir kurum üretememiştir. Bu durumun farkında olan II. Abdülhamid, Kürt aşiret liderleriyle işbirliğine gitmeyi tercih etmiş, Kürt şeflerini Hamidiye Alayları adıyla kurduğu teşkilatlanmaya kaydetmiştir. Sultan, Rusya'nın Kazaklar için geliştirdiği siyasaya benzer bir siyasa⁹³¹ ile Kürt aşiret reislerine sadakatlerinin karşılığında bol miktarda hediye, para ve silah dağıtmıştır.⁹³² Başka bir deyişle Kürt aşiretleri, II. Abdülhamid tarafından Hamidiye Alayları adıyla örgütlenerek Osmanlıya entegre edilmiştir.⁹³³

1891 yılının bahar aylarının başında, birkaç nüfuzlu Kürt aşiret reisi Osmanlı'nın doğu bölgesinin farklı yerlerinden toplanmış, imparatorluğun başkentine doğru kısa sürmeyecek bir yolculuğa çıkmışlar. İstanbul'a vardıklarında alayış ve nümayiş ile karşılanan Kürt ağa ve beyleri, Zat-ı Şahaneleri'ne sadakatlerini sunmuş,

---

⁹²⁸ Barkey, Kazakların bu şekilde devletle bütünleşmelerini sağlayan temel etkeninin, Osmanlı Devleti'nin kendi içyapısında yaptığına benzer biçimde, Rus devletinin de Kazak elitlerine hediye ve ödüller sunarak onları ikna etmesi olduğunu iddia etmektedir. Rus devleti böyle yaparak, Kazaklara ihsan bahşedecek tek merci olduğunu kabul ettirmiştir (bkz. Barkey, **a.g.e.**, s.15). Zürcher, Osmanlı'nın bu bağlamda Rusya'yı örnek aldığını, Hamidiye Alaylarını kurarken Rus-Kazak birliklerini taklit ettiğini öne sürmekte ve bu teşkilatlanmanın da "*gayri-resmî*" bir oluşum olduğunu iddia etmektedir (Eric Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.126).

⁹²⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.285.

⁹³⁰ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.49.

⁹³¹ McDOWALL, **a.g.e.**, s.97.

⁹³² Reynolds, **a.g.m.**, s.419-420.

⁹³³ Özoğlu, **a.g.e.**, s.126.

sultan da onları nişan ve hediyelerle taltif etmiştir.⁹³⁴ Kürt aşiret reislerine sunulan ihсанlar, nişanlar, sancaklar⁹³⁵ ve bu hediyelerin sunuşunda ortaya konulan nümâyış, aşiret reislerinin ve şeyhlerin gönlüne girmeyi, sultana kişisel sadakat ve itaat bağlarını pekiştirmeyi hedefleyen Hamidiye ritüellerinin aparatları olmuştur. Sultan, sadece Kürtlere değil, Arnavutlara da aynı ilgiyi göstermiş, imparatorlukla birlikte belki de ziyadesiyle kendi şahsına olan bu bağları ve bağlılıkları güçlendirmekten geri durmamıştır. Bu ilişki nihayetinde II. Abdülhamid'in bu halklarla bağlarını büyük ölçüde kişiselleştirmiş, kimi Kürtlerin sultanı "*Bave Kurdan*" Kürtlerin Babası,⁹³⁶ kimi Arnavutların da "*Baba Mbret*" Kral Baba olarak tanımlamasına kaynaklık etmiştir.⁹³⁷ Bruinessen, özellikle Kürtlerin II. Abdülhamid'i kendileri için sultanların en iyisi olarak gördüklerini, "*Kürtlerin Babası*" olarak onu görmelerinin de bundan kaynaklandığını ileri sürmektedir.⁹³⁸ Ancak bu noktada Scott'ın şu tezinin de bir karşılığının olduğunu göstermektedir: "*Madunlar potansiyel bir tehdit oluşturan güç sahibinin gerçek niyetlerini ve ruh halini kavramaya, bunu okumaya çalışırken bir hürmet ve rıza performansı sergilerler.*"⁹³⁹

Hamidiye Alayları, Şakir Paşa'nın 20 Ekim 1890 tarihinde 233 sayılı yasa teklifi ile 1891 yılında kurulmuştur.⁹⁴⁰ Bizzat sultan tarafından teşkil edilen teşkilatlanmanın kumandanları da sultan tarafında atanmış, bu komutanlar çoğunlukla düzenli ordudan seçilmiştir.⁹⁴¹ Sultan, 1891 yılında⁹⁴² bu örgütlenmenin sorumluluğunu Şakir ve Müşir Zeki Paşa'ya tevdi etmiştir. Alaylar bölgede etkili konumda bulunan Kürt aşiret reisleri vasıtasıyla Kürt aşiretlerinden meydana getirilen düzensiz askeri bir yapı olarak teşkilatlanmıştır.⁹⁴³ Sultan'ın damadı olan Dördüncü Ordu komutanı Zeki Paşa,⁹⁴⁴ bu yapının ortaya çıkmasında önemli bir

⁹³⁴ Klein, **a.g.e.**, s.15.

⁹³⁵ Sancaklar İstanbul'da Hamidiye Alayları için özel olarak yaptırılmakta ve masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanmaktaydı (Deringil, **Simgeden Millete**, s.75).

⁹³⁶ Balcı, II. Abdülhamid'in Kürtler ile ilişkilerini geliştirmek için Kürt şeylerini ön plana çıkardığını ve onlar vasıtasıyla Kürtlerin sevgisini kazanmaya çalıştığını, bu siyasadan memnun olan Kürtlerin sultana "*Bave Kurdan*" dediklerini öne sürmektedir (Balcı, **a.g.e.**, s.100).

⁹³⁷ Klein, **a.g.e.**, s.73.

⁹³⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287.

⁹³⁹ Klein, **a.g.e.**, s.216.

⁹⁴⁰ BOA, YEE., 76/1. (bkz. Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", Erciyes Üniv. Yay. s.352; Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, s.29).

⁹⁴¹ Nicolaidis, **a.g.e.**, s.39. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.97).

⁹⁴² Jongerden, **a.g.m.**, s.61.

⁹⁴³ Klein, **a.g.e.**, s.18.

⁹⁴⁴ Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, s.29.

sorumluluk üstlenmiş, bu teşkilatlanma ile düzenli ordu ve sivil bürokrasiye paralel farklı bir yapılanmaya ortaya çıkarmıştır.⁹⁴⁵

II. Abdülhamid tarafından hazırlatılan Hatt-ı Hümayun'un ilk maddesinde, alayların kuruluş gerekçesi şu şekilde belirtilmiştir:

"memleketin, teaddiyat ve tecavüzat-ı ecanibten muhafazası zımında tertibi muktezi olan heyet-i askeriyenin terkibi ol memleket ahalisinin nüfus-i umumiyesine ait mükellefiyet cümlesinden olup, bu mükellefiyette ahaliden bir kısmının istisnası kuvve-i umumiyenin noksanını icab edeceği derkar bulunduğu ve bu kaide-i meşruanın Memalik-i Mahruse-i Şahanede bi-hakkın mer'i tutulmasıyla kuvve-i umumiye-i Osmaniyenin tezyid ve teksir olunması maksad-ı meşruasına binaen hususiyet-i halleri hasebiyle şimdiye kadar tamamıyla intizam-ı askeri altında olarak hizmet-i askeriyede bulunamayan ve cundilik ile meşhur ve me'luf oldukları halde haymenişin (çadırda oturan) olan Efrad-ı aşairden müceddeten "Asakir-i Hamidiye" namı celiliyle Süvari Alayları teşkili mukteza-yı irade-i seniyye-i hilafet-penahidir."⁹⁴⁶

Osmanlı, bu kanunnamede de dile getirildiği gibi, alayların kuruluş amacını "ülkeyi yabancı tecavüz ve saldırılardan korumak" ile "Osmanlı kuvvetlerinin kudretini artırma ve mevcudunu çoğaltma" hedefiyle ortaya koymuş, bu amaçlar doğrultusunda orduya nispeten az asker veren bir bölgeden asker toplamamın bir yolunu bulmak için oluşturduğunu beyan etmiştir.⁹⁴⁷ Alayların kuruluşu için yayınlanan hatt-ı hümayunda Hamidiye Alayları'nın, kuruldukları mahallerde bulunan eşkiyaların takip edilmesinde de görev alacağı ve bu takip işinde görev alanların savaşa katılmış gibi sayılacakları ifade edilmiştir.⁹⁴⁸

Hamidiye Alayları, Osmanlı'nın "Urfa, Diyarbekir, Mardin, Cizre, Hakkari, Van, Ağrı, Erzurum, Sivas, Bingöl, Bitlis" gibi bölgelerinde kurulmuş,⁹⁴⁹ alaylara kabul edilen aşiretler, partiler şeklinde kaydedilmiştir. İlk olarak, Kafkasya ve İran sınırlarının yakınlarında bulunan aşiretler ile Van Gölü çevresinde bulunan aşiretler alaylara kaydedilmiş ve ilk önce bu aşiretler göreve başlamıştır.⁹⁵⁰ Hamidiye Alayları

⁹⁴⁵ Jongerden, **a.g.m.**, s.61.

⁹⁴⁶ BOA, YEE, 47/27 (bkz. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.34; Bayram Kodaman, "Hamidiye Hafifi Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)", **İst. Üniv. Edb. Fak. Tarih Dergisi**, İstanbul, 1979, s.443-444.

⁹⁴⁷ Klein, **a.g.e.**, s.43.

⁹⁴⁸ Kodaman, kanunda bu maddenin yer almasıyla Kürt aşiretlerine bir taraftan eşkiyalığın yasaklandığını hatırlatıldığını, diğer taraftan eşkiyaların takip görevinin bu aşiret mensuplarına yüklenmesiyle onlara sorumluluk duygusu verilmeye çalışıldığını dile getirmektedir. Yazara göre Osmanlı'nın güvenlik noktasında aşiretlerden yararlanmak istemesinin, imparatorluğun yeterince güçlü olmadığı bir göstergesi olmuştur (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.45).

⁹⁴⁹ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.119.

⁹⁵⁰ Klein, **a.g.e.**, s.49.

teşkilatı kurulduktan sonra ilk olarak Erzurum-Van arasındaki Rus güçlerine karşı cepheye sürülmüşler.⁹⁵¹

Müşir Zeki Paşa'nın komutasında kurulan teşkilat, her bir alay en az dört birlikten oluşturulacak şekilde dizayn edilmiş ve bunların sayıları altı birliği geçmeyecek şekilde planlanmıştır.⁹⁵² Bu birliklerden oluşturulan alaylarda⁹⁵³ en az 512, en çok 1152 neferin⁹⁵⁴ olması kararlaştırılmıştır. Bölgedeki büyük aşiretler, tek başlarına bir alay oluşturabilme hakkına sahip olmuş, küçük aşiretler ise tek başlarına bir birlik oluşturmuşlar.⁹⁵⁵ Alayların mevcudiyeti ortalama 600 kişiden meydana gelmiştir.⁹⁵⁶ Alaylar aşiret liderlerinin komutasına verilmiş, komutanların rütbeleri kaymakam veya yarbay olarak belirlenmiştir. Alayı oluşturan aşiretten ayrıca iki binbaşı, dört tane yüzbaşı ve sekiz de mülazım seçilmiştir.⁹⁵⁷

Teşkilatlanma ilk olarak 36 alay teşkil ederek kurumsallaşmaya başlamıştır.⁹⁵⁸ Bu teşkilat dahilinde oluşturulan alayların, savaş durumu ve Zeki paşanın emri dışında bir araya gelmeleri yasaklanmıştır. Bölgedeki alaylara katılmak isteyen aşiret mensupları, on yediden başlayarak kırk yaşına kadar mensubu bulunan bütün erkekleri Dahiliye Nezaretine bildirmekle yükümlü kılınmışlar. Bu alaylara katılan Kürt aşiret mensupları, teşkilat içinde miralaylık rütbesine kadar yükselebilmştir. Fakat teşkilatta miralaylığa yükselen Kürtlerin yaverliklerinin de düzenli Osmanlı askerlerinden olması zorunlu olmuştur.⁹⁵⁹ Hamidiye milisleri sürekli olarak aktif görev yapmamış, sadece aktif görev yaptıklarında ücret almışlar. Fakat alaylara katılanlar ile aileleri birçok vergiden muaf tutulmuşlar. Hamidiye bünyesinde kurulan alaylarının sayısı 1892'de 40'a,⁹⁶⁰ 1895'te 56'ya,⁹⁶¹ 1899'da 63'e çıkarılmış, teşkilatın milis sayısı sürekli bir artış eğilimi ortaya koymuştur.⁹⁶²

---

⁹⁵¹ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.28-29.

⁹⁵² **a.g.e.**, s.28-29.

⁹⁵³ McDOWALL, Kürt aşiretlerinden oluşan bu alayların yaklaşık olarak ortalama 6000 kişiden oluşturulduğunu belirtmektedir (bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.97).

⁹⁵⁴ Jongerden de alayların teşkilatlanmaya giderken yapılan almelerde yaklaşık olarak en az 500, en fazla 1150 kişilik alaylar kurulduğunu ifade etmektedir (bkz. Jongerden, **a.g.m.**, s.61-62).

⁹⁵⁵ BOA, YEE, 47/27 (bkz. Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", Erciyes Üniv. Yay. s.353; Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.28-29).

⁹⁵⁶ McDOWALL, **a.g.e.**, s.97.

⁹⁵⁷ Aydoğan, **a.g.e.**, s.143-144.

⁹⁵⁸ Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, s.29.

⁹⁵⁹ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.28-29.

⁹⁶⁰ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.286.

Hamidiye Alayları planlandığı gibi nerdeyse yalnızca Kürt aşiret mensuplarından oluşturulmuştur. Alayların bünyesinde oluşturulan 65 alayın büyük çoğunluğunu Kürtler meydana getirmiştir.⁹⁶³ Fakat bu teşkilatlanma her ne kadar Kürtleri merkeze alarak inşa edilmiş olsa da zaman içinde farklı halkları da kapsamına almış, Arap ve Türkmen aşiret unsurlarından da alaylar oluşturulmuştur.⁹⁶⁴ Örneğin alayların bünyesinde faaliyete başlayan 51. ve 52. alaylar Arap Kays aşiretinden oluşturulmuştur.⁹⁶⁵ Türkmen bir aşiret olduğu ifade edilen Karapapakların da Hamidiye alaylarına katılması kabul edilmiştir.⁹⁶⁶ Ayrıca, Kürt bölgeleri dışında kalan Suriye'de sadece Araplardan oluşturulan V. Orduya bağlı beş alay oluşturulmuştur. Başka bir deyişle Hamidiye Alayları için 1891 yılında yayınlanan nizamnamenin 19. maddesine uygun bir biçimde alaylara sadece Kürtler değil, aynı zamanda, Arap, Karapapak ve Türkmen aşiretlerin de katılması temin edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu teşkilatlanmada Kürt aşiretlerinin ağırlığının bulunması ve bunların etkinlikleri fazla olması, alayların tamamen Kürtler ile özdeşleşmesini beraberinde getirmiştir.⁹⁶⁷ Fakat Hamidiye teşkilatlanmasına farklı Müslüman milletlerden aşiretler kabul edilmesine rağmen, Müslüman olmayan milletlerden herhangi bir birim oluşturulmamış ve onlardan alaylara alım yapılmamıştır.⁹⁶⁸

1899 yılına gelindiğinde Kürtler, IV. Kolordu'nun dahilinde yer alan 50 1/2 Alayı veya 210'ü aşkın bölük teşkil etmişler. Onlarla beraber IV. Kolordu'nun bünyesinde üç Karapapak Alayı (14 bölük) ve dört Arap Alayı (16 bölük) da oluşturulmuştur.⁹⁶⁹ Erzurum vilayetinde yaşayan 12 büyük aşiretten 10'u alaylara süvari vermeyi kabul etmiş, bu aşiretlerden gelen süvarilerle 31 alay (120 bölükten

---

⁹⁶¹ Salname-i Askeriye'ye göre 1895 yılına gelindiğinde sayının 56'ya çıktığı, bu alaylardan 51, 42, 53, 54 ve 55. Alaylar Suriye'de bulunan 5ç Ordu'ya bağlanmış, geriye kalan 51 alay ise Erzincan'da bulunan 4. Ordu'ya bağlı olmuşlar. Bu alaylardan 20'si Miralaylar (Albay) tarafından idare edilirken, gerisi Kaymakamlar (Yarbay) tarafından kumanda edilmiştir (Salname-i Askeriye, İstanbul 1311, s.514-518. bkz. Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", Erciyes Üniv. Yay. s.360).

⁹⁶² Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.286.

⁹⁶³ Klein, **a.g.e.**, s.96.

⁹⁶⁴ Aydoğan, **a.g.e.**, s.139-143.

⁹⁶⁵ Klein, **a.g.e.**, s.185. (Arapların Alaylara alındığı ile ilgili olarak Osmanlı arşivlerinde belgeler mevcuttur (bkz. BOA, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK-MYD.), No.15/98).

⁹⁶⁶ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.286.

⁹⁶⁷ Karademir, **a.g.e.**, s.201.

⁹⁶⁸ Jongerden, **a.g.m.**, s.61-62.

⁹⁶⁹ Averyanov, **a.g.e.**, s.206.

çok) oluşturulmuştur. Bu sayı IV. Kolordu'nun içinde yer alan tüm Hamidiye Süvari Alaylarının yarısına denk gelmektedir.⁹⁷⁰ Aslında kağıt üstünde sadece IV. Kolordu'nun bünyesinde 57 1/2 alay, yani 28 bin atlı asker görünmektedir, fakat celp ve sevk listelerine yazılmış olanların neredeyse yarısında at olmamış, atı olan süvarilerin de atları, düzenli bir süvari birliğinin atlarında aranılan asgari özelliklere sahip olmamıştır.⁹⁷¹

Hamidiye Alayları için hedeflenen ve kağıt üzerinde yazılan sayılara hiçbir vakit ulaşamamıştır. Alaylara katılan aşiret reisleri söz verdikleri gibi alay başına 500 adam toplayamamış, kimisi 100-150 kişi toplayabilmiş kimisi de çok daha az atlı nefer bulabilmiştir. Aşiret liderlerinin toplayabildikleri adamlar da ihtiyaç duyulan atları, genel itibarıyla ya korumaları altında bulunan köylerden veya komşu köylerden yahut aşiretlerden çalmış ya da ödünç almışlar. Erzurum'da görev yapan dönemin Fransız konsolusunun aktardığı gözlemler de bu bilgileri desteklemektedir. Konsolos, alaylara dahil olan Kürtlerin çoğunun atlarının bulunmadığını, bunların bir tane at satın alma imkanına sahip olmadığını raporuna yazmıştır. Fransız yetkili, zaten bütün Kürt topraklarında an itibarıyla en iyimser tahminle, en fazla 12.000 at bulunduğunu öne sürmüştür. Bu yetkiliye göre alaylardan sorumlu olan Zeki Paşa, II. Abdülhamid'e söz verdiği vadinin gerisine düşmemek için, esasında bir duman perdesinden başka bir şey ifade etmeyen alaylar oluşturduğunu iddia etmiştir.⁹⁷²

Alayların sorumluluğunu üstlenen Çerkez Zeki Paşa, yaklaşık olarak 20 yıl boyunca bu hizmeti sürdürmüştür.⁹⁷³ Kuruluşundan itibaren Hamidiye Alayları, bazı araştırmacılar göre, pek çok bakımdan, sultandan ziyade Zeki Paşa'nın şahsi ordusu görünümünde olmuştur.⁹⁷⁴ Paşa öyle bir güce kavuşmuştur ki bölgede gündemleri kendisinininkine aksi olan merkezi iktidarın atadığı yetkililerin planlarına engel olabilmiş,⁹⁷⁵ bölgede görev yapan birçok valiyi görevinden azl ettirebilmiştir.⁹⁷⁶

---

⁹⁷⁰ a.g.e., s.207.

⁹⁷¹ a.g.e., s.209.

⁹⁷² Wigoureaux'dan Büyükelçi Cambon'a, no. 21, 5 Aralık 1891, MAE Nantes, Serie D, Erzeroum, 1883-93. (bkz. Klein, a.g.e., s.68-69).

⁹⁷³ Klein, a.g.e., s.56.

⁹⁷⁴ a.g.e., s.144-145.

⁹⁷⁵ a.g.e., s.150. Zeki Paşa, bölgede aynı zamanda kendisine yakın bir bürokrasi de oluşturmaya çalışmıştır. Paşa, Dersim mutasarrıfı olarak görev ifa eden kardeşi Ahmed Paşa'yı kendisine yakın bölgelerden biri olan Hınıs mutasarrıflığına tayin edilmesi için merkezi iktidara başvurmuştur (BOA. Yıldız Perakende Evrak Askeri Maruzat (Y. PRK. ASK.), 213/33).

⁹⁷⁶ Tepeyran, a.g.e., s.292.

Paşa, 1892 senesinde Erzurum valisinin,⁹⁷⁷ 1897 yılında ise Van valisinin görevden alınmasını sağlamıştır. Düşüncelerine yer verilen yetkilerden biri olan Ebubekir Hazım Tepeyran da Musul valiliği yaptığı dönemde Paşa'nın şikayetleri üzerine görevden alınan diğer bir vali olmuştur.⁹⁷⁸ Zeki Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Hamidiye Alaylarıyla ilgili planlar yapmaya, onları geliştirmeye ve alaylara mensup aşiretleri sivil mahkemelerle vergi tahsildarları ve diğer devlet yetkililerinden uzak tutabilmiştir. Bu durum, paşanın sert eleştirilere rağmen sürecin sonuna kadar pozisyonunu korumayı başardığını göstermektedir.⁹⁷⁹

Paşa, aynı zamanda hangi aşiretlerin alayların bünyesine kabul edilip edilmeyeceğini de belirleyen kişi olmuştur. Örneğin, kendi bölgesinde önemli bir aşiretin reisi konumunda bulunan Osman Ağa, İstanbul'a giderek merkezi iktidarın sahiplerinin kendi aşiretinden bir alay oluşturmaya izin vermesini sağlamak için uğraşmıştır. Fakat Zeki Paşa'nın olumsuz referansı ve isteğiyle ağanın çabaları akim kalmıştır.⁹⁸⁰

Bu dönemde oluşan algıya göre Zeki Paşa, Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa'nın yolunda ilerlemektedir. Kimileri ise paşanın Rusya'dan destek gördüğüne inanmaktadır. Hatta Hamidiye Alaylarına mensup olan ve Zeki Paşa'nın adamlarından biri konumunda bulunan Hayderanlı aşireti reislerinden Emin Paşa, paşayla arasında geçen bir meseleden sonra saraya bir telgraf çekerek, Zeki Paşa'nın kendisiyle uğraştığını, onun peşinin bırakmayacağını dile getirdikten sonra, paşanın "*Kürdistan Prensi*" olmak için planlar yaptığını ileri sürmüştür.⁹⁸¹

Diğer taraftan merkezi iktidar tarafından atanan Bitlis valisi şehirde görev yapan bir İngiliz yetkiliye Zeki Paşa'nın yalnızca yiyici bir adam olduğunu ve sessiz kalması karşılığında bölgede asayiş bozan, çapulculuk yapan Hamidiye Alayı mensuplarından, Kürt aşiret reislerinden tehditle para kopardığını, bunun dışında

---

⁹⁷⁷ Klein, **a.g.e.**, s.147.

⁹⁷⁸ Tepeyran, **a.g.e.**, s.292. Musul valiliği görevinde bulunan Tepeyran ise sabık Musul valisinin de görevden alınmasının sebebinin, hakkında eğer bölgede biraz daha kalırsa Hamidiye Alayları'nın idamesinin mümkün olmayacağına yönelik padişaha bir şikayet yapıldığı için görevden alındığını aktarmaktadır (**a.g.e.**, s.533).

⁹⁷⁹ Klein, **a.g.e.**, s.152.

⁹⁸⁰ **a.g.e.**, s.181.

⁹⁸¹ **a.g.e.**, s.151.

başka birşey yapmadığını ileri sürmüştür.⁹⁸² Bir dönem valilik de yapan Ebubekir Hazım Tepeyran da Kürt bölgelerinde bulunduğu vakit kendisine alaylarla ilgi şu bilgilerin aktarıldığını ifade etmektedir:

*"Bu teşkilat... Dördüncü Ordu Müşirinin kendisine ehemmiyet verdirerek istifade etmek için icat ettiği ve bir kaç vilayetin masum ahalisinin başına saldığı bir beladır. Alay denilen bu vahşi sürüler gerekince bir harp yerine sevk edilse bile hiçbir kıymetleri yoktur."*⁹⁸³

II. Abdülhamid, çoğunluğu Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye Alayları konusuna siyasi hatıratında değinmiştir. Sultan, alaylarda disiplin altına alınarak yetiştirilecek Kürt güçlerinin Rusya ile yapılacak bir savaşta, Osmanlı'ya çok büyük hizmetlerde bulunacağını düşünerek hayata geçirdiklerini öne sürmüştür. Bu insanlar için ayrıca askeri talimlerle öğrenecekleri "itaat"ın kendileri için de yararlı olacağını belirtmiştir. Sultan, zabıt unvanı verilen Kürt aşiret reislerinin de bununla övüneceklerini ve bir miktar zapturapt altına girmek için çabalayacaklarını dile getirmiştir. Sultan'a göre çıraklık dönemini bu şekilde tamamlayacak olan Hamidiye alayları nihayetinde önemli bir ordu haline gelecektir.⁹⁸⁴ Sultan, başka bir sefer de konuyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir:

*"Çeşitli rütbeler vererek subay yaptığımız aşiret ağaları yeni durumlarından memnun oldukları gibi, bu vesile ile biraz disiplin öğreneceklerdir... Yine aşiret ileri gelenlerinin çocuklarını İstanbul'a getirttiğim ve onlara memuriyetler verdiğim için eleştirildiğimi biliyorum. Uzun yıllardır pek çok memuriyetlerde Hıristiyan Ermenileri kullandık, niçin o zaman eleştirilmedi de, kendi dinimizde olanları aynı görevlere atayınca eleştiriliyor?"*⁹⁸⁵

Dönemin şahitlerinden tarihçi Ahmed Saib ise alayların kuruluşunu farklı bir bağlamda değerlendirmiş, II. Abdülhamid'in 1890 yılından itibaren ülkenin içindeki toprakları "yeniden fethetme" veya "yeniden kazanma" dönemi başlattığını ifade etmiştir. Yazar göre burada söz konusu olan, marjinal olarak kalmış göçebe kavimler ile onlara benzer toplumsal yapıların üzerinde merkezi iktidarın yeniden kontrolünü sağlamaktır. Saib, sultan tarafından kurulan Hamidiye Alayları ile aşiret mektebinin bu bağlamda gerçekleştirilen uygulamalar olduğunu yazmıştır. Yazar, 1891-1892

⁹⁸² Crow'dan Currie'ye, Khintig Gadat Manastırı, 5 Eylül 1897 /FO 424/231; FO195/2405. (bkz. Klein, a.g.e., s.157). Ortaya çıkan durum sanki tam da Batılı bir gözlemcinin, oryantalist bir bakışla yaptığı bir değerlendirme olsa da, "Doğu" ile ilgili sözlerin teyit etmektedir: "Adil olmak Doğu'da çok nadir olarak görülen bir özellik olduğu için bizdekilere göre çok daha fazla saygı duyulan bir erdemdir" (Soane, a.g.e., s.168).

⁹⁸³ Tepeyran, a.g.e., s.352.

⁹⁸⁴ Klein, a.g.e., s.90.

⁹⁸⁵ Ali Vehbi Bey, **Pensees et Souvenirs de L'ex Sultan Abdul-Hamid**, Attinger Freres, Paris, 1910, s.17. (ayrıca bkz. Kodaman, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları", Erciyes Üniv. Yay. s.375).

yıllarında Ezidilere karşı düzenlenen seferler ile Irak Şii'lerini kazanmak için sarf edilen çabaların da bu çerçevede yapılan faaliyetlerden olduğunu iddia etmiştir.⁹⁸⁶

M. Şerif Fırat'a göre ise II. Abdülhamid, kurduğu istibdat yönetimi sürdürmek amacıyla bu aşiretlere Kürt, doğu bölgesine "*Kürdistan*" ve kendisine de "*Kürtlerin Babası*" demiştir. Fırat, II. Abdülhamid'in böyle yaparak "*vatanına ve milliyetine hıyanet*" ettiğini iddia etmektedir. Halbuki sultanın kendisinin de doğu bölgesinin "*Kürdistan*", burada yaşayan aşiretlerin de Kürt olmadığını bildiğini de ileri sürmektedir. Fırat, II. Abdülhamid'in şahsi saltanatının bekası için bunları yaptığını, o günden sonra doğu bölgesindeki Türklüğün yok edildiğini, özbeöz Türk soyundan gelen bölge halkının, Yavuz Selim'den sonra bir kere daha felakete sürüklendiğini iddia etmektedir.⁹⁸⁷

Konu üzerinde çalışma yapan araştırmacılar, Hamidiye teşkilatlanmasının kuruluşunda gözetilen birçok saik olduğunu ifade etmekte ve çeşitli savlar öne sürmektedirler. Bu araştırmacıların dile getirdikleri amaçları şu şekilde sıralamak mümkün; 1-Ermeni komitacıların bağımsızlık faaliyetlerine set çekmek,⁹⁸⁸ 2-Kendi amaçları doğrultusunda Ermenileri detekleyen İngiltere ve Rusya gibi büyük güçlerin tehditkar tavırlarına bir karşılık vermek,⁹⁸⁹ 3-İslamcılık siyaseti çerçevesinde Kürtleri İslam nüfusuna dahil edip, Kürt aşiret reislerini denetim altına alarak merkeze bağlılıklarını artırmak,⁹⁹⁰ 4-Kürt aşiretlerinden askeri bir güç oluşturmak, bu aşiretlere ücretli ve prestijli bir iş imkanı sağlamak, onlara baskın ve yağma hakkı

⁹⁸⁶ Saib, **a.g.e.**, s.18.

⁹⁸⁷ Fırat, **a.g.e.**, s.123.

⁹⁸⁸ Deringil, **Simgeden Millete**, s.101. (ayrıca bkz. Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.18). 1880'li yıllarda Ermeni komitacı gruplar hem İstanbul'da hem doğu taraflarında faaliyete geçmeleri önemli bir etkidir (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287). Rusya'nın bu dönemde bölgede gelişen milliyetçi ayrılıkçı Ermeni hareketini, tıpkı Batı'da destekleyip, başarılı olmasına sağladığı Slav milliyetçiliği gibi destekleyip kışkırtması, Ermenilerin 1877-78'deki Rus işgaline yardımcı olması, İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi'nde, Ermeni meselesiyle alakadar olması Osmanlıyı korkutmuştur (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.285-286).

⁹⁸⁹ Rusya'nın bu dönemde bölgede gelişen milliyetçi ayrılıkçı Ermeni hareketini, tıpkı Batı'da destekleyip, başarılı olmasına sağladığı Slav milliyetçiliği gibi destekleyip kışkırtması, Ermenilerin 1877-78'deki Rus işgaline yardımcı olması, İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra 1878 yılında yapılan Berlin Kongresi'nde, Ermeni meselesiyle alakadar olması Osmanlıyı korkutmuştur (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.285-286). (ayrıca bkz. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.20-30; Olsen, **The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925**, s.8; Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.18).

⁹⁹⁰ Klein, **a.g.e.**, s.43. (ayrıca bkz. Deringil, **Simgeden Millete**, s.101; Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287; Olsen, **The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925**, s.8.

tanıyarak sultanan şahsına sıkı bir biçimde bağlamak,⁹⁹¹ 5-Bölgede devleti etkin hale getirecek sosyo-politik bir denge oluşturma gayesiyle Müslüman Kürt aşiretlerinden Ermenilerin etkinliklerini dengeleyecek müteşekkil bir güç oluşturmak,⁹⁹² 6-Kürtlerde oluşması muhtemel bağımsızlık eğilimlerini zayıflatmak,⁹⁹³ 7-Merkezi iktidarın hudutlarındaki askeri gücünü artırmak.⁹⁹⁴

II. Abdülhamid'in Kürt aşiret liderleri ile geliştirmek istediği ilişkilerin sebeplerine bakıldığında değişkenlerin çeşitlilik arz ettiği anlaşılmaktadır. Bir yandan despotik iktidar anlayışının bir tezahürü olarak değerlendirilebilecek bir durum söz konusudur. Bu anlayışa göre despotik iktidarlar ne kadar güçlü olurlarsa olsunlar bir şekilde periferilerini araçlar vasıtasıyla yönetmek durumunda kalmaktadır. Sultanın Hamidiye teşkilatlanmasına gitmesi bu anlayışa göre bir koşul gibi durmaktadır. Diğer taraftan dıştan iyice yaklaşan tehlikeler olarak beliren Rusya ve İngiltere gibi devletler de bölge için tehlike oluşturmakta, içeride Ermenilerin güçlenmesi ve bu devletlerin en olası müttefikleri olarak görülmesi de önemli değişkenler olarak ön plana çıkmaktadır. Bunlarla birlikte sultanın bütün gücü tek elde toplamak istemesi ve buna uygun olarak bürokrasiyi aradan çıkararak alay komutanlarını doğrudan kendine bağlaması da dikkat çekmektedir. Aynı şekilde denge siyasasına önem veren sultanın bazı Kürt aşiretlerini teşkilata dahil edip bazılarını dışarıda bırakması "*böl ve yönet*" siyasasına denk düşmektedir. Ayrıca Kürt aşiretlerinin içinde bulunduğu nesnel koşullar, sultanın bu alayları Kürt aşiretlerini disiplin altına alarak, "*medenileştirmek*" isteğini de bir etken olarak öne çıkarmaktadır. Sultanın, bu değişkenlerin yanında Osmanlı Müslüman milletinin önemli bir parçası olarak görülen Kürtleri, İslamcılık siyasası çerçevesinde hem kendi şahsına yani halifeye sadık hale getirmek istemesi hem de Osmanlı saltanatına bağlayarak sisteme yeniden entegre etme arzusu da diğer bir etken gibi gözükmektedir.

---

⁹⁹¹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287. Merkezi iktidara bağlılığı zayıf olan Kürtlerin çıkacak bir bunalım döneminde, Müslüman olmaları hasebiyle, halife-sultan II. Abdülhamid'in Panislamcı çağrılarına karşılık vererek Ermeni ve Ruslara karşı Osmanlı'nın yanında yer almalarını sağlamak, bu teşkilatlanma ile bir tarafta Kürtleri II. Abdülhamid'e bağlama, diğer tarafta bölgede düzeni sağlamak teşkilatlanmanın kurulmasında önemli bir saiktir (bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.285-286).

⁹⁹² Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.20-30. (ayrıca bkz. Olsen, **The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925**, s.8).

⁹⁹³ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.18.

⁹⁹⁴ Deringil, **Simgeden Millete**, s.101.

III. 3. 2. Hamidiye Alayları'nın Kuruluşunda Ermeni Tehdidi Algısının Rolü

II. Abdülhamid'in aşiret alayları projesiyle Kürt aşiretlerine Osmanlı'nın kendilerini himaye ettiğini hissettirmek, bu aşiret reislerinin hilafet ile saltanata karşı sadakatlerini artırmak, geleneksel Kürt beyleriyle aşiretlerinin eski güçlerine yeniden kavuşmasını engellemek, merkezi iktidarla yerel güçler arasında ilişkileri daha iyi hale getirerek işbirliğini artırmak, iç-dış tehditlere karşı bölgeyi korumak, devletin itibarıyla hakimiyetini tesis etmek ve belki de en önemlisi bölgede güçlü hale gelen Ermenilere ve onların örgütlerine karşı yerel bir denge aracı inşa etmek amacıyla kurulmuştur. Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde, Kürt beylerinin yerel iktidarları ortadan kaldırdıktan sonra imparatorluğun doğusunda bir otorite boşluğunun belirmiş, ancak Babıali bu boşluğu tam olarak dolduramamıştır. Dolayısıyla bölgede Ermeniler de faaliyet alanları bulmuş, çalışmalar yapmaya başlamışlar. Tahta çıktıktan sonra durumun yakından izleme fırsatı bulan II. Abdülhamid, bu bölgede merkezi iktidarının otoritesini daha iyi tesis ederek Ermenilerin faaliyetlerini frenlemek için güçlü Kürt aşiretlerinden bir teşkilat kurmaya karar vermiştir.⁹⁹⁵

Osmanlı'nın doğu tarafındaki sınır bölgelerinde hissettiği Rus tehdidi, Ermeni komitacıların faaliyetleri ve modern devlet inşa sürecinin bir gerekliliği olan yukarıdan ve aşağıdan kimlik inşa süreci gibi etkenlerin bir araya gelmesiyle bölgede yaşayan Ermenilere yönelik tehdit algısı daha da görünür hale gelmiştir.⁹⁹⁶ Bir de buna Osmanlı'nın Balkan topraklarında yaşayan Hristiyan unsurların bazılarının bu dönemde bağımsızlıklarını kazanmış olması, bazılarının da özerk hale gelmesi, imparatorluğun doğu bölgesinde yoğun olarak yaşayan Ermenileri cesaretlendirmiş, bağımsızlık hayalleri kurmaya yöneltmiştir. Zaten Ermeniler de belli bir süre sonra bu çerçevede harekete geçmiştir.⁹⁹⁷ Bu durum da Osmanlı'nın endişelerini ziyadesiyle artırmıştır.

Bu bağlamda, bu devirde Ermeniler arasında ziyadesiyle ön plana çıkan üç önemli Ermeni örgütünün örgütlenmiş olması ve faaliyete geçmiş olması da dikkat

⁹⁹⁵ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası*, s.11-12.

⁹⁹⁶ Klein, *a.g.e.*, s.35.

⁹⁹⁷ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, s.99-100.

çekicidir. Bu örgütlerden Armenakan 1885'te, Hınçak 1887'de ve Taşnaksutyun da 1890'da kurulmuştur.⁹⁹⁸ XIX. yüzyılın son yıllarında Ermeniler, geniş kesimlere hitap eden ve yeraltı tecrübesi edinmiş birçok milli hareket ortaya çıkarmışlar. Ermeni milli hareketinin, ayrıca, çıkardığı gazete ve dergi sayısı 10'u geçmiştir.⁹⁹⁹ Ermeni komitacılar, 1880'lerin sonundan itibaren ve özellikle de 1890'ların başında kendileriyle hemfikir olan arkadaşlarını, beraberlerinde askeri malzemeler ve değişik yayınlarla İran ve özellikle de Rus sınırından imparatorluk hududundan geçirmeye başlamış,¹⁰⁰⁰ Avrupalı büyük güçlerin ilgisini bölgeye çekerek müdahale etmelerini sağlamaya çalışmıştır. Ermeniler, bağımsızlığa yönelik amaçlarını gerçekleştirmek için Avrupalı devletlerin desteğini almaya çalışırken, Batı'nın büyük güçleri de yıkılmaya yüz tutmuş Osmanlı'da nüfuz alanlarını oluşturmak için Ermeni örgütlerini araçsallaştırmaktaydı.¹⁰⁰¹

Dolayısıyla da merkezi iktidarın Ermeni tehdit algısının giderek artmasının bazı saiklere dayandığı anlaşılmaktadır. Bir de bunların üstüne Ermeni cemaatinin Ruslardan destek alması ve Avrupalı devletlerden diplomatik ilgi görmeleri sultanın Ermenilerin faaliyetlerini daha da büyük bir tehdit olarak algılamasına kaynaklık etmiştir.¹⁰⁰² Ayrıca çoğunlukla imparatorluğun önemli şehir merkezlerinde yaşayan Ermeniler, başkente veya yurtdışına gidip geldikten sonra memleketlerini ziyaret eden kozmopolit Ermenilerden, komşuları olan Kürtlerin elde etme fırsatına sahip olmadığı yayınlar elde etmiş, Avrupalılar ile Amerikalıların eğitimleri için açtıkları

⁹⁹⁸ Klein, **a.g.e.**, s.46. Tolga Başak, Ermenilerin bu tarihlerde örgütlenmelerinin ve bölgede ayaklanma çıkarmaya başlamalarının bölgedeki demografik yapıyı değiştirmeye yönelik olduğunu, nüfusun yüzde 15'ini oluşturmadıkları Doğu bölgesinde özerk ya da Bağımsız bir Ermeni bölgesi meydana getirmek olduğunu altını çizmektedir (Başak, **a.g.e.**, s.40).

⁹⁹⁹ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.45.

¹⁰⁰⁰ Klein, **a.g.e.**, s.51. Ermeni örgütleri, kurulduktan sonra faaliyete başlamış ve sonuca ulaşmak için farklı yöntemler denemekten geri durmamıştır. "1892 yılında toplanan Taşnak kongresinden sonra belirlenen metotlar özetle şunlardır: Çeteler teşkil etmek ve onları faaliyete hazırlamak, her yola başvurarak halkın maneviyatını ve ihtilalcı faaliyetlerini artırmak, halkı silahlandırmak için her yola başvurmak, ihtilal komiteleri teşkil ederek aralarında irtibat sağlamak, kavgayı teşvik etmek ve hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri ve soyguncuları yıldırma, insan ve insan nakliyatı için ulaştırmayı sağlamak, hükümet müesseselerini yağmalamak ve harap etmek" (bkz. Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu", **KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt II, Sayı 2 (Güz 2000), ss.209-225, s.210).

¹⁰⁰¹ Başak, **a.g.e.**, s.40. Başak, özellikle İngiltere'nin kendi çıkarları için Ermenileri kullanmaya çalıştığını, Ermeni unsurun hak taleplerinin bu ülkenin umurunda olmadığını, bu devletin asıl amacının Ermenilerin hak talebinde bulunduğu topraklar üzerinde nüfuz alanı oluşturmak olduğunu öne sürmektedir (**a.g.e.**, s.53). Yazar, Rusya'nın da anlaşmalarda Ermenilerden ve onların haklarından bahsederek Anadolu'ya müdahale etmeye çalıştığını, kendi tarihsel amaçları için Ermenileri bir araç olarak değerlendirdiklerini dile getirmektedir (**a.g.e.**, s.56).

¹⁰⁰² Klein, **a.g.e.**, s.46.

farklı misyon okulları vasıtasıyla zamanın modern düşünceleriyle tanışma imkanına sahip olmuşlar.¹⁰⁰³

Hamidiye Alayları bünyesinde faaliyet yürüten aşiret liderlerinin Ermeni olaylarından bahsederken, kendi pozisyonlarını düşünerek hareket ettiklerini de unutmamak gerekir. Bu aşiret reisleri, merkezi iktidar için ne kadar vazgeçilmez bir konumda olduklarını hissettirmek için "*Ermeni Tehdidi*"ni sürekli olarak olduğunda büyük gösterdikleri, Klein'in sözleriyle "*girift bir yanılısama dünyası yaratma*" becerilerine sahip oldukları da bir vakadır. Öyle ki, bu reisler, 1908'de iktidarı, meşhur Hamidiye kurumuna alenen düşman olan yeni elitler ele geçirdiğinde bile bölgedeki haber ve bilgileri kendi lehlerine çevirmek için uğraş vermiş, imparatorluğun karşı karşıya olduğu çok daha önemli tehditlerle karşılaştırıldığında kendilerine atfedilen "*ihlalleri*"nin ne kadar ufak sorunlar olduğunu, merkezi iktidarın yeni efendilerinin var olan bu tehditlere karşı kendilerine destek verip onları güçlendirmesi gerektiğini dile getirmişler. Tam da Foucault'nun belirttiği gibi "*güç ilişkileri her zaman akışkan ve devingen*" bir biçimde modern devlet inşası sürecindeki Osmanlı'nın periferisinde açık bir biçimde gelişmektedir.¹⁰⁰⁴

II. Abdülhamid, bölgedeki iç ve dış gelişmeleri göz önünde bulundurmuş, Hamidiye Alaylarını teşkilatlandırarak bölgedeki örgütlü Ermeni gücünü dengelemek istemiş, bu örgütlenmenin bölgede faaliyet gösteren en uzun ömürlü Müslüman grup olmuş ve bu vasıta ile Kürtler sultandan büyük destek görmüşler.¹⁰⁰⁵ İngiliz Yüzbaşı Maunsell ve araştırmacı Klein Zeki Paşa'nın bildiği tek yöntemle Ermeni komitacıların faaliyetlerini sonlandırmak istediğini, bu teşkilatlanmanın ilk amacının, silahlı faaliyetlerini küçük gruplar şeklinde sürdüren Ermeni komitacılara karşı kullanmayı tasarlanmış olması olduğunu düşünmektedirler.¹⁰⁰⁶ Fakat bu süreçte Ermeni komitacılar sindirilemedikleri gibi tam aksine merkezi iktidara karşı daha da bilenmiş ve güttükleri amaçları için kullanışlı bir araç daha bulmuşlar.¹⁰⁰⁷

Hamidiye teşkilatlanması özellikle 1890'lardan sonra Ermeni ihtilalci faaliyetlerinin artmasıyla birlikte onlara karşı kullanılmaya başlanmış, bu olaylar

---

¹⁰⁰³ Klein, **a.g.e.**, s.51.

¹⁰⁰⁴ **a.g.e.**, s.40.

¹⁰⁰⁵ Verheij, **a.g.m.**, s.93.

¹⁰⁰⁶ Klein, **a.g.e.**, s.156.

¹⁰⁰⁷ **a.g.e.**, s.18.

sırasında hem Kürt aşiretlerinden hem de Ermeni ihtilalcilerden birçok kişinin ölmüştür. Çatışmalara dönüşen bu olaylar, Ermeniler ile Kürtler arasında 1878 yılından itibaren devam eden şüphe ve gerginliğin bir neticesi olmuştur.¹⁰⁰⁸ Ermenilere yönelik saldırılar, bunların sonuçları, bölgedeki yerel halka yönelik faaliyetleri Şakir Paşa gibi yetkililer tarafından rapor olarak II. Abdülhamid'e sunulmuştur. Bu raporlar üzerine alayların daha sıkı kontrol edilebilmesi için 1896¹⁰⁰⁹ ve 1897'de alaylarla ilgili daha önce yayınlanan nizamname revize edilmiştir.¹⁰¹⁰

Abdurrahman Bedirhan, bu teşkilatlanmanın Ermenilere saldırmasının normal olduğunu, çünkü bölgede yeniden dağıtım yapılarak inşa edilen güç paylaşımının yanlış yapıldığını, II. Abdülhamid'in bölgedeki amaçlarına ulaşmak için Hamidiye Alaylarını oluşturduğunu, "*çobanlara ve uşaklara*" askeri rütbelere vererek fakir Kürtleri alaylara yazılmaya ikna ettiğini, bedavadan elbise ve silah alan bu insanların daha düne kadar uşak ve çoban olduklarını, merkezi iktidar tarafından kendilerine sunulan bu imtiyazlarla değil Ermenileri, kendi öz babalarını bile öldürebileceklerini iddia etmektedir. Bedirhan sultanın ayrıca Kürtler arasında Ermenilerin Ruslarla anlaşıp bölgedeki Kürtleri öldürecekleri söylentisini yaydığını, bu vesileyle Kürtleri tahrik edip fanatikleştirdiğini, sonra da Zeki Paşa'ya telgrafla emrindeki Kürt milislerle Ermenilere saldırma emri vererek, Ermeni-Kürt çatışmasını bu şekilde başlatmış olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰¹¹ Sureyya Faroqi'ye göre de II. Abdülhamid, doğuda yaşayan Ermeniler ile Kürtler arasında var olan farklılıklardan istifade etmek suretiyle "*böl ve yönet*" siyasasını takip etmiş, kendisinin öncülüğünde, kendi adıyla kurulan Hamidiye Alayları'nı kullanarak milliyetçi Ermeni hareketini boğmak istemiştir.¹⁰¹²

---

¹⁰⁰⁸ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.30.

¹⁰⁰⁹ Ermenilere yönelik olayların artması ve buna yönelik şikayetlerin merkeze iletilmesi üzerine nizamnamede değişikliğe gidilmiş, 1896 yılında buna yönelik adım atılarak nizamname hazırlanmıştır (BOA, YEE, 47/28. bkz. Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", Erciyes Üniv. Yay. s.360). Fakat bu çabalara, yapılan değişikliklere rağmen istenen sonuçlar bir türlü elde edilememiştir (bkz. Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", Erciyes Üniv. Yay. s.373).

¹⁰¹⁰ Klein, **a.g.e.**, s.150.

¹⁰¹¹ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.32-33.

¹⁰¹² Faroqi, **a.g.e.**, s.100.

Dönemin önemli aydınlarından Abdullah Cevdet'in iddiasına göre de sultan "Ermenileri sindirmek amacıyla olduğu için Hamidiye Alaylarını" kurmuştur.¹⁰¹³ Kodaman ise meseleyi farklı bir bakış açısıyla ve ortaya çıkardığı sonucu olumlayarak değerlendirmiş, her şeye rağmen Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla üretilen en önemli sonucun Osmanlı'nın doğusunda bir Ermeni devletinin kurulmasının engellenmiş olması olduğunu, bu bölgenin ikinci bir "*Rumeli veya Makedonya*" haline gelmesinin alaylara yönelik geliştirilen politika sayesinde engellendiğini ileri sürmektedir.¹⁰¹⁴

Alayların kurulması için dile getirilen değişkenler arasında tek belirleyen olmamakla birlikte, en fazla dikkat çeken Ermeni tehdidi olarak görülmektedir. Ermenilerin Berlin Antlaşması ile birlikte uluslararası arenada mevzubahis olması, bölgede örgütlenmeye giderek etkinliklerini artırması alayların kuruluşunda belirleyici etken olmalarına neden olmuştur. Bu durum Osmanlı-Ermeni-Kürt ilişkilerinde bir kırılmaya yol açmış, Kürtler ile Osmanlı merkezi iktidarını bu iç tehdide karşı yakınlaştırmış, Osmanlı'nın Kürtleri bölgedeki tamamlayıcı tek unsur olarak görmesine neden olmuş, Kürtleri de merkezi iktidara daha fazla bağımlılaştırmıştır. Bu yeni konumlanma, bölgede yıllarca barış içinde komşuluk ilişkileri geliştiren Ermeniler ile Kürtleri düşman haline getirmiş, Osmanlı'nın "*millet-i sadıka*" olarak değerlendirdiği Ermenileri iç tehdit olarak algılamasına yol açmış, kimi zaman merkeze karşı başkaldıran Kürt aşiret reislerini ise bölgedeki yegane müttefik güç olarak görmesine kaynaklık etmiştir.

III. 3. 3. Alayların Osmanlı Devleti-Kürt İlişkilerini Geliştirme ve Entegrasyon Boyutu

Zeki Paşa'yla birlikte Hamidiye projesiyle ilgilenen bürokratların yapmaları gereken tek iş Kürtlere askeri disiplin öğretmek olmamış, Osmanlı yetkilileri bu vasıta ile aşiret sadakati mevhumunu aşır Osmanlı kimliğine sadakat bağının pekiştirilmesinin sağlanması ve bu aşiret "*üstü*" sadakatini bağlaşacağı yeni bir geleneğin icat edilmesini de sağlamak için uğraşmışlar.¹⁰¹⁵ Hamidiye teşkilatlanması ile sultan, Kürtleri yanında tutmak ve kontrol etmek istemiş, onların devletin

¹⁰¹³ Janet Klein, "*Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in The Hamidian Period, 1876-1909*", *Int. J. Turkish Studies*, Vol.13, Nos 1&2, 2006, s.

¹⁰¹⁴ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası*, s.60, 91.

¹⁰¹⁵ Klein, *a.g.e.*, s.73.

düşmanlarıyla ittifak kurmasını da engellemeye çalışmıştır.¹⁰¹⁶ Teşkilat sayesinde Kürtleri Osmanlı toplumu içinde eritilmesi çok önemli görülmüştür, çünkü kimi Kürt aşiretleri Osmanlı-Rus savaşlarında Ruslara destek verecek kadar imparatorluktan uzaklaşmıştır. Dolayısıyla devlet bölgenin güvenliğini sağlamak için bu meseleyi çok önemsemiştir.¹⁰¹⁷

Alayların kurulma amaçlarından biri de Kürt aşiretlerin iskanını sağlamakla birlikte bu aşiretlerin devlet tarafından kontrol edilmelerini güvenceye almak olmuştur.¹⁰¹⁸ Bu teşkilatlanma vesilesiyle Kürt gruplarını disipline etme ve askerlik hizmetinin düzenliliği ve katılımı sayesinde onları merkezi iktidarın kontrolü altında tutma düşüncesi Batılı devlet yetkililerini de etkilemiştir. Çünkü bu vasıta ile Kürtlerin bir nebze daha uysal hale getirme ihtimalinin ortaya çıkması, bunun yanında Kürtleri Osmanlı devlet yetkilileri ile devlet makamlarına daha itaatli ve bağımlı kılabilme olasılığı, dolayısıyla da merkezi iktidarın Kürtlerin yaşadığı bölgelerin en itaatsiz kısımlarında dahi denetim kurmasının ve pekiştirmesinin mümkün hale gelmesi önemsenmiştir.¹⁰¹⁹ Deringil de savunduğu gibi, bu teşkilatlanma ile ayrıca Kürt aşiretleri merkezin kontrolüne alınarak bölgede güçlü yerel liderlerin ortaya çıkması engellenmeye çalışılmıştır.¹⁰²⁰

II. Abdülhamid, denetim altına almakta zorlandığı unsurları kendi safına çekmeyi, bu alaylara katılan ve çoğunlukla devlete çok az vergi veren, orduya çok az asker sağlayan aşiretleri merkezi iktidara entegre ederek, alaylar yoluyla onlardan hem vergi ve asker toplama imkanına kavuşmayı hem de sultanın yereldeki iktidar odağı konumundaki aşiret reislerinden daha yüksek bir otorite olduğunu yöredeki halka göstermeyi arzulamıştır. Ayrıca, bu vesileyle yerelde her biri merkezi iktidar için belli bir tehdit oluşturan güçler arasında denge sağlama imkanı da elde edilmiştir. Bunu elde edebilmek için aşiretler birbirine karşı kullanılmış, bazı aşiretler diğerlerine karşı desteklenmiş, bu yardımın sultanın bir ihsanı olduğunu ve kıymeti bilinmezse her an geri çekilebileceği açıkça hissettirilmiştir. Osmanlılık düşüncesinin fazlasıyla zayıf görüldüğü bir bölgeye nüfuz edilmiş, buradaki halkın

¹⁰¹⁶ Klein, **a.g.m.**, s.154.

¹⁰¹⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.97.

¹⁰¹⁸ Gündoğdu, Genç, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰¹⁹ Averyanov, **a.g.e.**, s.199.

¹⁰²⁰ Deringil, **Simgeden Millete**, s.107.

hem medenileştirilerek entegre edilmesine yardımcı olacak koşullar oluşturulmuş hem de merkezi iktidarın "yönetimselliği"nin yaygınlaştırılması ileri bir noktaya taşınmıştır.¹⁰²¹

Göçebe unsurların "uygarlaştırılması" veya "Osmanlılaştırılması" meselesi esasında bu teşkilatlanmadan önce başlatılmış, 1870'lerde Fransa için geçerli olan "Köylülerin Fransızlara" dönüştürülmesi mevzusunun İstanbul için de geçerli hale getirilmiştir.¹⁰²² II. Abdülhamid'in iktidarı döneminde ise özellikle Ezidi Kürtler'in Osmanlılaştırılması ve ana nüfusa entegrasyonunun sağlanması üzerinde durulmuş, bu unsura şeriatın aşılması önemli bir amaç olarak belirginleşmiştir.¹⁰²³

Hamidiye teşkilatı, toplumsal mühendislik bağlamı da olan, Kürtleri kazanmaya yönelik askeri hedefleri aşan bir toplum mühendisliği projesi olarak tezahür etmiştir.¹⁰²⁴ II. Abdülhamid, bölgede kendisine karşı olan muhabbeti alaylar vesilesiyle bütün bölgeye yaymış, teşkilatlanmaya katılan Kürt aşiretleri imparatorluk sathında sultana en sadık insanlar haline gelmiştir.¹⁰²⁵

Araştırmacılar, Kürt araştırmacılar da dahil, Kürt aşiretlerinden askeri birlik oluşturulmasının, merkezi iktidar elitlerinin otoritesini Kürt bölgelerinde güçlendirmek ve Kürtlerin merkezi iktidara sempaticiliğini artırmayı amaçladığını düşünmektedir.¹⁰²⁶ II. Abdülhamid'in dönemine şahitlik etmiş olan Kürt yazarlarından M. Emin, Rusya gibi komşu devletlerin Osmanlı'nın oluşturduğu bu askeri teşkilattan hoşlanmadığını, çünkü bu yeni yapının merkezi iktidarın otoritesini Kürt bölgelerinde güçlendirdiğini, merkezi sistemle entegrasyonunu sağlamlaştırdığını, ayrıca da bölgedeki Kürt aşiret liderlerini güçlendirdiğini ve bunların haklarını korumaya çalıştığını savunmuştur. Bu fonksiyonlarından dolayı komşu devletler, teşkilattan rahatsız olmuştur. Fakat araştırmacıların da dile getirdiği gibi komşu ülkeler rahatsız olmasına rağmen Osmanlı merkezi iktidarın bu alayların teşkilatlanması için ciddi sayılabilecek bir ihtimam göstermemiş, onlara yeterli

---

¹⁰²¹ Klein, **a.g.e.**, s.48-49.

¹⁰²² Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.80.

¹⁰²³ **a.g.e.**, s.81.

¹⁰²⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.194.

¹⁰²⁵ **a.g.e.**, s.276.

¹⁰²⁶ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.235.

maddi olanaklar sunmamış, 60'tan fazla bir sayıya ulaşan birlikler tam anlamıyla savaşa girecek konuma getirilmemişler.¹⁰²⁷

Osmanlı padişahı Şeyh Ubeydullah İsyân'ından sonra bu teşkilatlanma vasıtasıyla bölgeye geçiş yapmayı başarmış, Osmanlı modernleşme döneminde, Nizam-ı Cedid ve Tanzimat dönemlerinden itibaren, devlete karşı Kürtlerde gelişen güvensizlik nedeniyle patlak veren isyanlar sonra ermiş, Hamidiye Alaylarına katılan aşiretler liderleriyle "*Kürtlerin Babası*" olarak anılan II. Abdülhamid arasında bir bağlılık ilişkisinin kurulmuştur. Ermenilere karşı kanlı olaylara karışan ve İran ile Rusya sınırlarında kontrol sağladığına inanılan teşkilatlanmanın kuruluşu; devlete sağladığı büyük faydalar çerçevesinde meşrulaştırılmıştır. Merkezi iktidarın elitleri bir ara bu teşkilatlanmaya kimi Alevi aşiretleri de alarak, bu unsuru da entegre etmeyi düşünmüş ama alaylar Sünni aşiret liderlerin önderliğinde oluşturmaya devam edilmiştir. Bölgedeki Sünni Kürtlerin tercih edilmesi bu unsur arasında ciddi ve kalıcı bir mezhep ayrılığına yol açmıştır. Devlet, Kürt aşiretleri ile yakın ilişki kurmasına rağmen, gerekli gördüğünde askeri seferler düzenlemekten de geri durmamış, özellikle Alevi Kürtlere karşı medenileştirme ve entegrasyon siyasası çerçevesinde askeri müdahalelerine devam etmiştir.¹⁰²⁸

Kürt aşiretlerinin Osmanlı askeri yapısının içine alınması, bu aşiretlere sağlanan vergi muafiyetleri, çocuklarının eğitilmesi Kürtleri merkezi yapıya yaklaştırmaya yönelik önemli hamleler olmuş ve zamanın gereklerine uygun adımlar olarak değerlendirilmiştir.¹⁰²⁹ Merkezi iktidar, Kürt aşiretleri arasından kimi küçük ve güdümlü bir grubu güçlendirmek, üniformalar vererek onları diğer aşiretlerden farklı kılmaya çalışmak, çevre bölgedeki alternatif güç odaklarının sayısını azaltmak ve güçlendirdiği grubu kendi denetiminin ve menfaatlerinin temsilcisi olmaya yönlendirmek için uğraşmış, üniformalarla sağlanacak sadakat ve değişikliğe uğratılacak kimlikle birlikte bu insanların "*aşiretli*" gibi değil, modern Osmanlılar gibi giyinmelerini sağlamak istemiştir.¹⁰³⁰ Osmanlı bu vasıtalarla Kürtlerin merkez ile entegrasyonu artırmayı ve doğu sınırlarının güvenliğini sağlamayı düşünmüştür.

¹⁰²⁷ Zeki Beg, *a.g.e.*, s.236.

¹⁰²⁸ Bozarslan, *Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours*, s.188. Rus yetkililere göre de Hamidiye Alayları projesi esas olarak genç Kürtleri eğitmek ve onları merkezi iktidarın subaylarına itaatli ve bağlı olacak şekilde yetiştirmeyi amaçlamaktadır (Averyanov, *a.g.e.*, s.210).

¹⁰²⁹ McDOWALL, *a.g.e.*, s.101.

¹⁰³⁰ Klein, *a.g.e.*, s.74.

Bu araçların Kürtleri daha yumuşak başlı hale getirmesinin de mümkün olduğuna inanılmıştır. Fakat, McDowall'ın da belirttiği gibi, bu entegrasyon biri türlü sağlanamamış, kimi aşiret liderleri kasabalara yerleşmelerine rağmen, Kürt aşiretlerinin "*yabanilikleri*" devam etmiştir.¹⁰³¹

Bu çerçevede alaylar tam anlamıyla bir başarısızlık örneği olmuş, Kürt aşiretlerinin "*medenileştirerek*" Osmanlı'ya entegrasyonu sağlanamamış, tam aksine Kürt aşiretleri arasında "*aşiretçilik*" denilen olgunun daha da güçlenmiştir.¹⁰³² Kodaman'a göre bu sonucun ortaya çıkmasının nedeni Osmanlı'nın genel olarak Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde "*tavizci siyaset*"i uygulamak zorundan kalmasından ve bölgenin "*sosyal ve siyasal*" yapısından kaynaklanmıştır. II. Abdülhamid de, aslında geleneksel hale gelmiş olan bu siyaseti, takip etmek durumunda kalmıştır. bu çerçevede Hamidiye teşkilatında beklenen; Kürtleri medenileştirerek entegre etme ve düzene sokarak itaatlerini sağlama hedefi başarılı olamamıştır.¹⁰³³ Klein'e göre de II. Abdülhamid, teşkilatlanma yoluyla Kürt reislerinin sadakatini geçici olarak kazandığını, fakat uzun vadede Kürtleri merkeze entegre etme amacının tam da bunu sağlaması beklenen yapı aracılığıyla baltalanmıştır. Bu iktidar aygıtı, devlet-toplum ilişkileri bağlamında, bölgede uzun sürecek etkiler bırakmıştır.¹⁰³⁴

Alaylar iktidar aygıtı haline getirip, Kürtleri entegre etme boyutuna farklı yaklaşan ve bu teşkilatlanmanın Kürtleri bölerek yönetmeye matuf olduğunu düşünen araştırmacılar ise alayların, II. Abdülhamid'in yeni kartlar ile oynan eski bir oyundan başka bir şey olmadığını, sultanın geleneksel hale gelmiş olan "*Kürtleri birbirlerine karşı kullanmaktan*" ibaret olduğunu iddia etmektedir.¹⁰³⁵ Bu sava göre Osmanlı yerelde güç odakları haline gelmiş olan aşiret reislerini birbirine karşı kullanarak onları yönetme, bastırma, cezalandırma ve yerleştirmeye dönük politikasının bir gereği olarak bu teşkilatlanmaya gitmiş, teşkilatlanmaya sadece Sünni Kürtleri¹⁰³⁶ alınmış, onlara Doğu bölgelerinde yaşayan Alevi Kürtleri,

¹⁰³¹ McDOWALL, a.g.e., s.101.

¹⁰³² a.g.e., s.102.

¹⁰³³ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası*, s.58.

¹⁰³⁴ Klein, a.g.e., s.18.

¹⁰³⁵ Strohmeier, Yalçın-Heckman, a.g.e., s.53.

¹⁰³⁶ Martin van Bruinessen hem Osmanlı ulemasının hem de merkezi iktidarın elitlerinin, genel itibarıyla, her zaman Sünni Kürtlerin, Sünni Türklerin, Sünni Arapların ve diğer Sünni etnik grupların

Ermenileri ve diğer Müslüman olmayan etnik grupları etkisizleştirmeleri için tam bir serbestlik tanımıştır. Dolayısıyla merkezi iktidar bu örgütlenme ile kimi Kürt aşiretlerine tam destek vermiş ve "böl ve yönet" siyasasını etkin kılmıştır.¹⁰³⁷ Sünni Kürtlerin dışındaki Kürtler de alaylara katılmak istemiş, fakat sultan bu noktada seçici davranmış, gözettiği kıstastan, din/mezhep farklılığı, dolayı teşkilata katılmak isteyen Ezidi ve Kızılbaş Kürt aşiretleriyle Dürzilerin taleplerini benzer saiklerle reddetmiştir.¹⁰³⁸

Bölgede görev yapan İngiliz konsolosu da Hamidiye Alayları'nın kurulmasının sebeplerinden birinin Kürtleri bölerek yönetme niyeti olduğunu ileri sürmektedir. Konsolos, Hamidiye Alaylarına dahil edilen aşiretler belirlenirken bölgedeki güç dengesinin korunmasına dikkat edildiğini, fakat bazılarının bu düşünceye yardım ettiğini bazılarının ise tam aksi sonuçlara yol açtığını dile getirmektedir. Konsolosun gözlemine göre alaylara, genel olarak bölgedeki zayıf aşiretler kabul edilmiş, silah ve eğitim verilen bu zayıf aşiretlerin bölgedeki

---

birliği üzerinde durduklarını ileri sürmektedir. Yazar, Sünniler ve Aleviler arasındaki farklılıklar (Sünni Kürtler ve Alevi Kürtler arasındakiler de dahil olmak üzere) Osmanlı-Safevi çekişmesi yüzünden, aynı otoriteler tarafından düşmanlığa dönüştürülerek alevlendirildiğini iddia etmektedir (Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.391-392).

¹⁰³⁷ Kasaba, **a.g.e.**, s.149. Jongerden, Osmanlı'nın bu projeyi geliştirirken en önemli hedefinin zaten Sünni Kürtleri Osmanlı devlet sisteminin içine dahil etmek olduğunu, hatta bunla yetinilmeyip Aşiret Mektebi'nin de açıldığını ve bu kurumların esas işlevinin de bu amaca hizmet etmek olduğunu dile getirmektedir. Yazar, Hamidiye Alaylarına katılan aşiret liderleri vasıtasıyla Osmanlı merkezi iktidarının bölge ile iyi ilişkiler geliştirdiğini, merkez-çevre ilişkisinin yerel güç odakları vasıtasıyla yeniden kurulduğunu dile getirmektedir. Osmanlı, bu teşkilatlanma vasıtasıyla bölge ve bölge halkına nüfuz ederek yeniden dolaylı bir yönetim anlayışı benimsemiştir (Jongerden, **a.g.m.**, s.62). M. Şerif Fırat göre ise II. Abdülhamid'in dağlı Türkler olan Kormanço şubesinden 36 süvari Hamidiye Alayı oluşturmuş, bu alayları bölgedeki Alevi aşiretlere saldırmıştır. Yazar, Hamidiye Alayları'nın Kızılbaş Türklerin (veya Kürtlerin) mallarıyla canlarına ve köylerine saldırdıklarını, onların sellercesine kanlarını akıttığını ileri sürmektedir. Fırat, II. Abdülhamid'in bir defasında da bütün Hamidiye Alaylarını Dersim bölgesi üzerine gönderdiğini öne sürmektedir (M. Şerif Fırat, **Doğu İlleri ve Varto Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983, s.26). Fırat, Abdülhamid'in Sünni Kürtleri tercih etmesinin bölgede önemli siyasi sonuçlar doğurduğunu, Sünni Kürt Cibran aşiretiyle Alevi Hormek aşireti arasında düşmanlık tohumları ektiğini, daha sonra ortaya çıkacak kimi gelişmeleri de etkilediğini belirtmektedir. Bölgedeki Alevi-Kürt aşiretlerinin hiç birisi, bu dönemde yaşadıklarının da etkisiyle olsa gerek, Cumhuriyet döneminde meydana gelecek olan Şeyh Said isyanına destek vermemiş, kendi iddialarına göre, Cumhuriyeti savunmak amacıyla ona karşı savaşmışlar (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.118).

¹⁰³⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.213. Dersim bölgesini II. Abdülhamid döneminde gezen ve bu gezi esnasında şahit olduklarını da daha sonra kitaplaştıran Ermeni yazar Antranik, II. Abdülhamid'in Hamidiye Alayları adıyla Yeniçeriliği bölgede tekrar kurmak istediğini, zaten Dersim dışında kalan diğer bütün Kürt bölgelerinde bu yapının, güçlü bir biçimde örgütlendiğini dile getirmektedir. Yazara göre Osmanlı padişahı, güç kullanarak Dersim bölgesini kendisine bağlayamayacağını anladığından dolayı diğer Kürtleri dahil ettiği gibi Dersim Kürtlerini de oluşturduğu sistemin içine dahil etmek amacıyla daha önce planladığı bu son yola (Hamidiye Alaylarına) başvurmaya karar vermiştir (Antranik, **a.g.e.**, s.168).

geleneksel güç odağı konumunda bulunan büyük aşiretlerin üstün gücü karşısında denge sağlamaları beklenmiştir. Bu dönemde bölgede görev yapan ve kendini Kürtlere yakın gören bir İngiliz ajanına göre II. Abdülhamid'in bu alayları kurmasının asıl hedefi; Kürt aşiretleri arasında vuku bulan kan davalarından yararlanmak, Kürtlerin merkezi iktidara karşı birleşmelerini çok zor hale getirecek bir sistem oluşturmaktır.¹⁰³⁹

Kürtlerle meskun mahallerde görev yapan İngiliz ajanı Noel, Hamidiye Alayları'nın görünüşteki amacının Ermenilere karşı farklı bir yapılanma ortaya koymak olduğunu, ama asıl amacın Kürtlerin gücünü kırmak ve onların arasında düşmanlık oluşturmak ve bu şekilde Osmanlı'ya karşı bir Kürt birliğinin oluşmasını engellemek olduğunu öne sürmektedir.¹⁰⁴⁰ Janet Klein de Troutt Powell'in Mısır üzerinde yaptığı araştırmada ortaya attığı "*Osmanlılar bazen sömürgeleştirilmiş sömürgecilerdi*"¹⁰⁴¹ şeklindeki tezine dikkat çekmektedir. Yazar, devletlerin yaşadığı iç sömürgeleştirme süreçlerinin modern devlet inşasının bir parçası olduğunu ve Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın medenileştirme hedefinde olduğu gibi Kürt bölgelerinin de Hamidiye örneğindeki gibi Osmanlı'nın iç sömürgeleştirme hedefinde olduğunu öne sürmektedir. Klein, Kürt aşiret reislerinin merkezi iktidara sunduğu askeri aracılık rolünün, Osmanlı'nın dahili emperyal amacının alıcı ucundan öteye geçmelerine fırsat sunduğundan onları da bir tür yerel sömürgeciye dönüştürdüğünü iddia etmektedir.¹⁰⁴²

Fakat bu noktada da alaylardan beklenen sonucun elde edilmediği, hatta tam tersi bir durumun ortaya çıktığı düşünülmektedir. İngiliz bir diplomat bu çerçevede

¹⁰³⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287.

¹⁰⁴⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.186.

¹⁰⁴¹ Özgür Türesay, "Osmanlı Sömürgeciliği'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkmaya başladığını, Osmanlı elitlerinin düşmanları olan büyük devletlerin sömürgeci anlayışlarını benimsediklerini ve imparatorluğun periferilerini sömürgeci context içinde değerlendirmeye başladıklarını öne sürmektedir. Diğer bir ifadeyle bu mesele merkezi bürokrasinin üyeleri arasında XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir vizyon sorunu olarak belirginleşmiş ve bu bürokratların farklı bir anlayışla merkezin çevresinde yer alan insanları değerlendirmeye başlamasına yol açmıştır. Türesay, Osmanlı'da ortaya çıkan bu sömürgeci anlayışın Avrupa'da ortaya çıkan sömürgeci modelden ayrı ve farklı olarak eliletleri, merkezde yaşayanlar ile periferilerde yaşayanları ayırttığı belirtmektedir (Özgür Türesay, "*l'Empire Ottomane sous le Prisme des Etudes Postcoloniales a Propos d'un Tournant Historiographique Récent*", **Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine**, 2013/2 (No.60-2), p.127-145, s.129).

¹⁰⁴² Klein, **a.g.e.**, s.37. Sultanın imparatorlukta uygulamaya koyduğu politikalara yakından şahitlik eden Tahsin Paşa ise, sultanın Irak, Yemen benzeri uzak diyarlarda "*tatbik ettiği hususi bir siyaset*" olduğunu, bu siyasetin de genel itibarıyla "*müstemleke siyaseti*" olarak değerlendirilebileceğini dile getirmektedir (bkz. Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.205).

alayların kuruluşundan 10 yıl sonra; bu yapıdaki alayların başına aşiret reislerinin miralay olarak atanmalarının geleneksel Kürt aşiret yapısının belli bir süreden beri yaşadığı parçalanmışlığı ortadan kaldırdığını, Kürt aşiretlerini birleştirmede önemli bir etken haline geldiğini savunmuştur. Aynı diplomat, merkezi iktidarın bu teşkilat ile 50-60 yıl önce bölgede beylerin ve emirliklerinin kökünü kazınmasından sonra ortaya çıkmış olan dağınıklık ve otorite boşluğunu büyük oranda giderdiğini, merkezi iktidarın, bölgedeki eski yerel iktidar sahibi ailelerin kalıntılarından kurtulmaya çalışırken sıkıntılar yaşadığını, fakat II. Abdülhamid tarafından kurulan ve rütbe verilen Hamidiye Alaylarının geleneksel Kürt beylerinin yerlerini doldurmaya aday haline geldiklerini ve bu durumun da merkezi iktidarın onlara verdiği iyi silahlar ile örgütlenme sayesinde gerçekleştiğini öne sürmüştür.¹⁰⁴³

III. 3. 4. Modernleşme ve Medenileştirme Bağlamında Alaylardan Askeri Güç Oluşturma

Alayların kuruluşu için sultanın görünürde sebep olarak bölgedeki askeri varlığın güçlendirmek suretiyle imparatorluğun doğu sınıra dışarıdan gelecek saldırılardan korumayı öne sürdüğü, ancak sultanın asıl hedefinin farklı olduğunu iddia eden araştırmacılar, başka araştırmacıların iddia ettiği gibi alayların asıl kuruluş amacının sadece Ermeni faaliyetlerini bastırmak ya da yalnızca sultan ile Kürtler arasında özel bir bağ oluşturarak imparatorlukta İslam Birliği sağlamak olmadığını, Hamidiye teşkilatlanmasının bu sebeplerden daha fazlası için örgütlendiğini ileri sürmektedir. Modern devlet inşasının merkezine yerleşmiş olan sınır bölgelerinin güvenliği ve bunların belirlenmiş mutlak topraklara dönüşmesi gibi etkenlerden dolayı bahsi geçen bölgenin merkezi iktidar elitleri için yeni bir önem kazanmış, Hamidiye Alayları'ndan kaynaklı büyük insani, maddi ve uluslararası bedellere rağmen, II. Abdülhamid'in bu amaç çerçevesinde tüm çabaların ortaya konulmasını tercih etmiştir.¹⁰⁴⁴

¹⁰⁴³ Klein, **a.g.e.**, s.16.

¹⁰⁴⁴ **a.g.e.**, s.20. Klein, konuyu değerlendirdiği başka bir çalışmada, Hamidiye Alayları'nı yalnızca Ermeni meselesi bağlamında değerlendirmem gerektiğini, bu teşkilatlanmanın aynı zamanda Kürtleri modernleştirmeyi de hedeflediğini dile getirmektedir. Yazar, ayrıca merkezin çevresine, yani Kürt coğrafyasının aşiret bölgesine iyice yerleşmek istemesinin de bu projenin bir parçasını oluşturduğunu ifade etmektedir (Klein, **a.g.m.**, s.153).

Hamidiye örgütlenmesi modern devlet inşa sürecine dahil edilerek değerlendirildiği zaman, bir kurumun üyelerine yeni bir kimlik sunduğunu ve aşiretlerin iç ilişkileriyle birlikte devlet-aşiret ilişkisini yeniden şekillendirdiği görülmektedir. Ancak bu örgütlenme biraz da ironik bir şekilde savaş, çatışma ve tehdit koşullarının gittikçe belirginleştirdiği etnik kimliklerin billurlaşmasına¹⁰⁴⁵ da yardımcı olmuş, fakat aynı zamanda, merkezi güç ile yerel güç dolayısıyla da devlet kimliği ile yerel kimlik arasındaki çizgileri de bulanıklaştırmıştır. Bu noktadan hareketle değerlendirilen Hamidiye Alayları, modern devlet'in çelişkileri açısından önemli bir örnek teşkil etmiştir.¹⁰⁴⁶

Janet Klein, Scott'tan da destek alarak, bu milis yapısının kurulmasının önemli amaçlarından birisinin de merkezi iktidarın devlet dışı uzamları bünyesine katarken veya tarafsızlaştırırken devlet uzamlarının sınırlarını genişletmeyi hedefleyen daha büyük planın parçası olduğunu ileri sürmektedir. Başka bir deyişle bu projeye Kürtler, merkezi iktidar tarafına çekildikten sonra modern devlet inşasının gerekleri olan iskan edilme, vergiye bağlanma, zorunlu askerliğe tabi tutuma, nüfus sayımı ve daha "*okunaklı*" bir duruma getirilme koşullarına ayak uydurması beklenmiştir.¹⁰⁴⁷ Sultanın yakınında bulunmuş ve ona mütercimlik hizmeti vermiş olan Hasan Bey de Kürt aşiret mensuplarından oluşturulan Hamidiye Alayları'nın imparatorluğa hiç bir fayda getirmese bile, bu teşkilata katılan aşiret efradını "*hayat-ı bedeviyeden*" çıkarmasının, onları "*tarik-i medeniyete*" sokmasının, bölgenin genel güvenliği ile ekonomisi açısından çok büyük bir menfaat oluşturmasının beklediğini ifade etmektedir.¹⁰⁴⁸

---

¹⁰⁴⁵ Modern devlet inşası bir "halk yaratma" süreci olarak işlemektedir. Bu dinamik süreçte yeni adlandırmalar yapılmaya başlanır ve tabii olarak bu adlandırmalara karşılık gelen yeni varlıklar türer veya türetilir. Bu bağlamda Kürtlük, Ermenilik, Türklük ve Osmanlılık hatta "*aşiretlik*" gibi terimler modern devlet inşa sürecinde yeni anlamlar kazanmışlar (Klein, **a.g.e.**, s.31-32).

¹⁰⁴⁶ Klein, **a.g.e.**, s.31-32.

¹⁰⁴⁷ **a.g.e.**, s.79-80.

¹⁰⁴⁸ Saray mütercimi Örikağasızade Hasan, Kürt bölgelerine yaptıkları bir seyahatte bu alayların kendilerine eşlik ettiğini ifade etmektedir: "*Pasinler kazasından sonra asıl aşair karargahı olan Tutak, Bulanık, Malazgirt, Ahlat kazalarından geçerken bu aşiret alayları -her biri kendi dahilinde takım takım istikbalimize ve her alay diğer bir aşiret hududuna kadar kendi dairesi dahilinde bize refakat eyledi*" demektedir. Hasan bey, kendileriyle birlikte bölgeyi gezmekte olan yabacıların da bulunduğunu ve Hamidiye Alayları'nın bunlar üzerinde çok iyi etkiler bıraktığını ileri sürmektedir. (bkz. Örikağasızade Hasan Sırrı, **Sultan Abdülhamit ve Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, (Haz: Ali Adem Yörük), Dergah Yayınları, İstanbul, 2007, s.88-89).

Saray mütercimi, Erzurum'dan yola çıktıktan iki gün sonra "*istikbalimize gelen*" ve isimlerini "*nam-ı hümayuna mensup bulunan Kürt süvari asakir-i şahanesi*"nin kuruldukları bölgelerde kendilerine "*mevkiden mevkie değişerek Bitlis'e kadar*" eşlik ettiklerini, kendileriyle birlikte yolculuk yapan yabancı gazeteci "*Mösyö Hebvurt*"un temsilcisi bulunduğu gazeteye yazdığı mektupta Hamidiye Alaylarıyla ilgili olarak; "*...Kürtlerden asker teşkili bir lutf-ı padişahı olup kendileri daima hal-i vahşette buluna gelmiş iken bu sayede ba'dema kesb-i salah ile işe yarayacakları iş'ar edildiği*" yazdığını dile getirmektedir.¹⁰⁴⁹ Gerçekten de II. Abdülhamid döneminin bir icadı olan Hamidiye Alayları teşkilatlanması, Sünni Kürtler arasında dayanışma duygularını artırmış, Kürt gençlerine liderlik olanağı sunmuş, Kürtlere askeri teknoloji ve donanım ile tanıştırmış, Kürt gençleri bu sayede teknolojiyi kullanmayı öğrenmişler.¹⁰⁵⁰

Hamidiye Alayları serüveni ilerledikçe II. Abdülhamid ile birlikte Şakir ve Zeki Paşaların ve konuyla ilgili olan diğer bürokratların Kürt aşiretleri için başka düşüncelerinin de olduğu anlaşılmıştır. Dünyanın diğer bölgelerindeki çağdaşlarına benzer dünya görüşünü sahip olan bu bürokratlar, alaylar mevzusunu aynı zamanda bir medenileşme projesi ve misyonu, "*gayrı medeni*" olarak değerlendirilen aşiretlerin¹⁰⁵¹ maddeten barışçıl olacak çiftçilere, manen de Osmanlı "*vatandaşları*"na dönüştürülebilmenin bir aracı olarak görmüşler. Osmanlı, bu kapsamda ilk adımı, uzun süreden beri aralıklarla uyguladığı aşiretleri iskan girişimiyle başlatmıştır.¹⁰⁵² Klein'e göre bu teşkilatlanma projesi bu bağlamıyla değerlendirildiğinde, sultan ve avanesinin Kürtleri uygarlaştırmaya çalıştığını ve bu misyonun esasında sultanın çağdaşları olan başkalarınınca da uygulanan bir siyasa olduğunu iddia etmektedir. II. Abdülhamid, Kürt aşiretlerini "*ahlaki ve maddi*" açılardan değerlendirmek amacındadır. Aşiretleri yerleşik hayata geçmeye teşvik eden sultan, onları hem kontrol edilebilir bir hale sokmaya çalışmış, hem de bölgenin tarımını daha verimli bir hale getirmek için bu projeyi uygulamaya koymuştur.¹⁰⁵³

¹⁰⁴⁹ Hasan Sırrı, **a.g.e.**, s.90.

¹⁰⁵⁰ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.36-37.

¹⁰⁵¹ Earl Percy, Osmanlı Devleti topraklarında yaptığı geziler esnasında aşiret mektebi için gelen talebeler ile askere gitmek için İstanbul'a getirilmiş olan Kürtlere "*vahşiler*" denildiğine şahit olduğunu/duyduğunu dile getirmektedir (Kasaba, **a.g.e.**, s.142).

¹⁰⁵² Klein, **a.g.e.**, s.20-21.

¹⁰⁵³ Klein, **a.g.m.**, s.153.

Dönemin Kürt entelektüelleri de Kürtlerle meskun bölgelerde milli birlik ile din bilgisinin en önde gelen ihtiyaçlar olduğunu, bunun gerçekleşmesi için de fenni teknolojilerin yayılmasının şart olduğunu, Aşiret Alayları'nın da bu amaca hizmet edebilecek bir mektep niteliğinde değerlendirilmesi gerektiğini ve Kürt aşiretleri arasında kardeşçe ilişki kurmanın bir aracı olabileceğini dile getirmişler. Kürt toplumunun en büyük problemlerinin tedavisinde eğitim ile teknolojiyi olmazsa olmaz çözümler olarak göre dönemin okumuş Kürtleri, Kürtlerin modern eğitim ve teknolojiye karşı gelmelerine, direnç göstermelerine üzülmüştür.¹⁰⁵⁴ Kürt aydınlarının teşkilatlanmayı bu boyutuyla olumlamasına rağmen, Osmanlı merkezi iktidarı *"alayların eğitim ve öğretim işiyle düzenli bir şekilde ve gerektiği gibi ilgilenmeyi kendisine görev saymamış; tam aksine bunu sadece siyasi itibar ve sonuna kadar da bu ihmal ve dikkatsizlik"* ile sürdürmüştür.¹⁰⁵⁵

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'nın Kürt bölgelerinde dolaşan Mark Sykes, Osmanlı'nın tatbik ettiği geleneksel askere alma sistemine bakıldığında Kürt aşiretlerinin de neredeyse Hıristiyanlar gibi askerlikten muaf tutulduklarını belirtmektedir.¹⁰⁵⁶ Aslında modernleşme yolunda bulunan Osmanlı merkezi iktidarı, merkezîyetçi ve doğrudan yönetimin bir gereği olarak bölgeden asker toplamak amacıyla bazen köylere baskınlar düzenlemiş, dağlara kaçıp firar eden Kürtleri köpeklerle kovalamış, bu kişiler uzun iplere bağlanarak getirilmiştir. Bölge halkının konuştuğu dili anlamayan Osmanlı subayları, batılı bir askeri yetkiliye göre, bu insanları esir olarak görmüşler. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subay, *"insan avcılığı"* olarak adlandırdığı bu yöntemle askere almanların devletten nefret ettiklerini de ileri sürmektedir.¹⁰⁵⁷

Dönemin gazetecilerinden Selim Melhame de merkezi idari sistemi inşa etmeye çalışan ve bu çerçevede doğrudan yönetim anlayışı geliştirmeye çalışan Osmanlı merkezi iktidarının başlattığı Hamidiye teşkilatlanmasıyla ilgili olarak 1890'lı yıllarda şunları yazmıştır:

"Son savaşta özellikle Plevne'de askerin zaferini tamamlamakta eksikliği hissedilen süvari gücünün yokluğunu telafi edecek önlemler alındığı gibi, padişahımızın şahsi islahat girişimi

¹⁰⁵⁴ Klein, **a.g.e.**, s.211-212.

¹⁰⁵⁵ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.235.

¹⁰⁵⁶ Karademir, **a.g.e.**, s.159.

¹⁰⁵⁷ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.148. (ayrıca bkz. Karademir, **a.g.e.**, s.161-162).

*olarak Kürt ve sair aşiretlerden süvari alayları tertibi ve nizam ve intizamı askeri tahtına aldırılmasıyla bu sorun da çözülmüştür. Bunlardan 49 alayın kurulması ve reislerinin İstanbul'a gelmesiyle bunları görenlerce böyle cengaverlerin nizam ve intizamı askeri tahtına aldırılmasının hakikaten bir büyük muvaffakiyet olduğu tasdik edilmektedir.*¹⁰⁵⁸

Kodaman da aşiretlerden askeri açıdan faydalanma düşüncesinin, alayların kuruluş amaçları arasında en mantıklı olanı olarak değerlendirilebileceğini dile getirmektedir.¹⁰⁵⁹ Çünkü, yazara göre, imparatorluk merkeze uzak periferilerin bazılarında "askere alma kanununu" uygulamakta güçlük çekmiş, Irak, Arabistan, Arnavutluk ve Kürtlerin yoğun yaşadığı bölgelerde yaşayan Arap, Arnavut ve Kürt aşiretlerinden asker toplayamamıştır.¹⁰⁶⁰

Kürtlerin daha doğrusu Kürt aşiret reislerinin alaylar vasıtasıyla medenileştirilerek ve disipline edilerek Osmanlı'ya entegre edilmesi, Kürt toplumunun içinde bulunduğu nesnel koşullar göz önünde bulundurulduğunda, bir karşılık bulmaktadır. İlgili bölümde de dile getirildiği gibi Kürtlerin içinde yaşadığı şartlar Osmanlı bürokratlarının, yabancı devlet yetkililerinin ve seyahatçıların dikkatini çekmiş, Kürtlerin ilkel yaşam koşullarına sahip olduğunu, eğitimsiz bir grup olarak kaldığını ve bu noktada neredeyse hiç değişime uğramadan yaşamaya devam ettiklerini dile getirmelerine yol açmıştır. Bu koşullar içinde yaşamak durumunda kalmış bir halkın, devlet elitlerince "medenileştirilerek" siteme entegre edilmesi, bu çerçevede anlaşılır bir düşünce gibi görünmektedir.

III. 3. 5. Alayların İslamcılık Bağlamı

II. Abdülhamid'in bu teşkilatla aslında bölgedeki en iyi müttefikleri olarak görülen ve sultanın İslamcılık projesinde de en sadık müttefikleri olan Kürt şeyhlerinin sürekli olarak artan gücünü dengelemek istemiş de olabilir. Teşkilat, aynı zamanda sultanın takip ettiği İslamcılık siyasasının da yalnızca sonucu değil, aynı zamanda onun dengeleyici bir aracı olarak da inşa edilmiştir.¹⁰⁶¹ II. Abdülhamid, 1876 yılında tahta çıktığı zaman imparatorluğun İslami niteliğini öne çıkararak devletin temelini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Bu çerçevede Kürt liderler ve seçkinleriyle işbirliğine gidilmiş, Kürt bölgesindeki ilk doğrudan müdahale 1891

¹⁰⁵⁸ Koloğlu, *Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit*, s.118-119.

¹⁰⁵⁹ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası*, s.30.

¹⁰⁶⁰ *a.g.e.*, s.31. Bu dönemde, Osmanlı ordusunun, Serasker Rıza Paşa'nın verdiği rakamlara göre, tüm askeri gücü 195.000 kişiden ibarettir (Karademir, *a.g.e.*, s.159).

¹⁰⁶¹ Karademir, *a.g.e.*, s.193.

yılında Kürt aşiretlerinden oluşturulan Hamidiye Alayları vasıtasıyla yapılmıştır.¹⁰⁶² Sultan, Sünni Kürt aşiretlerini bu siyasası çerçevesinde imparatorluğun birliğine potansiyel tehdit olarak değerlendirdiği gruplara ve dıştan gelecek tehditlere karşı mobilize etmeyi planladığı için¹⁰⁶³ teşkilatlanmayı esas itibariyle Sünni Kürt aşiretlerinden oluşturmayı tercih etmiştir.¹⁰⁶⁴

Sultanın bu örgütlenmeye gitmesinin en önemli amaçlarından birinin İslamcılık siyasası olduğunu düşünen Aydın ve Verheij gibi yazarlar, Hamidiye'nin kuruluşunu sultanın Müslümanlara yönelik politikasının bir parçası olarak değerlendirmektedir. Bu yazarlara göre sultan, esasında tahta çıktıktan sonra 30 yıl boyunca devleti yönetmiş ve kendinden önceki Tanzimat dönemiyle kendi dönemi arasında belli bir sapmanın ortaya çıkmasına yol açmıştır. II. Abdülhamid, yönetim ve altyapı konularında Tanzimat dönemini takip edip bir süreklilik oluştururken, eşitlik noktasında önceki dönemden farklı bir siyasa takip etmiş Tanzimat dönemiyle bir kopuşun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Aydın ve Verheij, sultanın Müslüman toplulukları devlete yeniden bağlamaya çalıştığını, bu siyasasıyla Müslüman olmayan halkları yabancılaştırdığını ileri sürmektedir. Bu tezin sahipleri, Hamidiye Alaylarını da bu kapsamda değerlendirmekte ve sultanın bu tür kurumlarla birlikte bölgede etkin olan şeyhlerle ilişkiye geçerek Müslüman Kürt toplumunun önemli bir kesimini devlete sadık hale getirmeyi başardığını, ama aynı zamanda bu politikanın Kürt bölgelerindeki sosyal bütünlüğe; maliyeti ağır olan, onarılmaz zararlar verdiğini öne sürmektedir.¹⁰⁶⁵

Hamidiye Alayları, Olsen'in ifadesiyle, II. Abdülhamid'in İslamcı politikasından dolayı sadece Sünni aşiretlerden oluşturulmuştur.¹⁰⁶⁶ Fakat Sünni Kürt aşiretlerinin sadece dörtte biri Hamidiye Alaylarına katılma çağrılarını olumlu yaklaşım göstermiştir. Averyanov'un da ortaya koyduğu gibi Musul, Halep, Harput, bazı istisnalar olmakla birlikte Diyarbekir ve Van vilayetinin güney ve güneydoğu kesimleri ile Bitlis vilayetinin güney kesimlerinde yaşayan diğer tüm aşiretler, Hamidiye Alaylarına katılma çağrılarını cevapsız bırakmıştır. Hatta Averyanov,

¹⁰⁶² Graham E. Fuller, Henri J. Barkey, **Türkiye'nin Kürt Meselesi**, (Çev: Hasan Kaya), Profil yayıncılık, İstanbul, 2011, s.28.

¹⁰⁶³ Gündoğdu, Genç, **a.g.e.**, s.20.

¹⁰⁶⁴ Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, s.29.

¹⁰⁶⁵ Aydın, Verheij, **a.g.m.**, s.49.

¹⁰⁶⁶ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.28-29, 31.

1900'lu yıllarda, alaylara katılmayı kabul etmeyen bu aşiretlerin merkezi iktidara karşı olan tutumlarının, birçok açıdan Dersim ve Kozican Kızılbaş Kürtlerinin tutumuna benzediğini dile getirmektedir.¹⁰⁶⁷ Ermenilerin, Yezidilerin, Nesturilerin ve Kızılbaşların yaşadığı bu bölgede, bu halkların merkezi iktidara karşı geliştirdikleri tepkiselliğin üzerine Sünni Kürtler, Osmanlı merkezi gücün dindaşları olarak her şeye rağmen siyasal açıdan bu bölgedeki halkın en güvenilir unsurları olarak değerlendirilmişler. Rus yetkiliye göre Osmanlı merkezi iktidarı, Küçük Asya'nın doğusunda otoritesini pekiştirmek için en büyük desteği sadece bu Kürtlerin arasında aramak durumunda kalmıştır.¹⁰⁶⁸

Alaylara katılmayı kabul eden Sünni Kürtler aşiretleri Beyazıt Sancağı, Hınıs Kazası¹⁰⁶⁹ ve kısmen Erzurum Sancağının Pasinler ve Kiğı Kazalarıyla Van ve Bitlis vilayetlerinin kuzey kesimlerinde kalan Kürt nüfusunun büyük bir bölümünü kimi yerlerde de tamamını meydana getiren Kürtler olmuştur.¹⁰⁷⁰ McDowall, sultanın özellikle Sünni Kürt aşiretlerini tercih etme sebebinin, bu aşiretlerin sultana karşı sadakatlerini ispatlamış olması olduğunu öne sürmekte,¹⁰⁷¹ araştırmacı Nejat Abdulla ise alayların kurulmasında yalnızca Sünni Kürtlerin tercih edilmesinin sebebinin Kürtleri birbirinden ayırtmak olduğunu, geleneksel Kürt güçlerinin dağıtarak Sünni, Alevi ve Yezidi Kürtler arasında uçurumlar meydana getirmek olduğunu ileri sürmektedir.¹⁰⁷² Olsen de bu politikadan dolayı Osmanlı'daki, daha doğrusu bölgedeki Şii ve/veya Alevi aşiretlerin konumlarını zayıflatmış, Kürt bölgelerinde

---

¹⁰⁶⁷ Averyanov, **a.g.e.**, s.225. Aslında Osmanlı memurları Kürtler arasında, genel olarak ıslahatçı ve rüşvetçi olarak algılandığından sevilmemiş, dolayısıyla Osmanlı bürokrasisinin kurduğu bu askeri teşkilata, Kürtlerin büyük bir bölümü katılmamış, Osmanlı istediği kadar aşireti bu projeye katmayı başaramamıştır (Karademir, **a.g.e.**, s.191).

¹⁰⁶⁸ Averyanov, **a.g.e.**, s.230.

¹⁰⁶⁹ Hamidiye teşkilatlanması başladığı zaman Hınıs kazasından da kimi Kürt aşiretleri alay teşkil etmiştir. Bölgenin önemli aşiretlerden biri olan Zırrıki aşiretinden iki alay teşkil edilmiş ve bu alayların faaliyet alanları olarak; Hınıs, Tekman, Göksü ve Hacı Ömer bölgeleri belirlenmiştir. 1896 senesinde İkinci Liva olarak oluşturulan Hınıs Hamidiye Alayları; Camedanlı, Cibranlı ve Zırkanlı aşiretlerinden müteşekkil yedi alay meydana getirmiştir. 1899 yılında ise bu alaylara Hesenanlı aşireti de dahil olmuştur (Selçuk Günay, "Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 1988, s.82-84).

¹⁰⁷⁰ Sünni Kürtler, aynı zamanda toplu halde Van vilayetinin doğusuyla Diyarbakir vilayetinde bulunmaktadır. (bkz. Averyanov, **a.g.e.**, s.196-197).

¹⁰⁷¹ McDOWALL, **a.g.e.**, s.97.

¹⁰⁷² Karademir, **a.g.e.**, s.187.

meskun bulunan Sünniler ile Şiiler arasında düşmanlıkların oluşmasına veya bunların artmasına yol açmıştır.¹⁰⁷³

Osmanlı Müslüman milletinin bir parçası olarak değerlendirilen Kürtlerin, II. Abdülhamid tarafından İslamcılık siyasasının bir unsuru olarak değerlendirilmek istenmesi ve bu bağlamda yalnızca Sünni Kürt aşiretlerinin tercih edilmesi zamanın ruhuna uygun bir düşünce olarak öne çıkmaktadır. Sultan, balkanlarda kaybettiği topraklarla birlikte Hıristiyan halkının da önemli bir nüfusunu kaybeden Osmanlı'nın homojen bir demografik yapıya sahip olmaya başladığını görmüş ve bu çerçevede İslamı öne çıkarmıştır. İçer dönlük siyasanın İslamcılık olarak belirginleşmesi Kürtleri de merkeze yaklaştırmış, Ermeni tehdidi ile birlikte Hıristiyan misyonerlerin bölgedeki faaliyetlerinden korkan Kürt aşiret reislerinin İslam halifesinin yönetimindeki Osmanlı'nın gölgesine daha fazla girmesine neden olmuştur. Karşılıklı çıkarın da önemli olduğu bu ilişki, sultanın dini değerleri öne çıkarması ve Kürt şeyhleriyle sıcak ilişkiler geliştirmesiyle ivme kazanmış, Hamidiye teşkilatlanması sayesinde ete kemiğe bürünmüştür.

III. 3. 6. Kürt Aşiretlerin Hamidiye Alayları'na Katılma Sebepleri

Kürt aşiretlerinin alaylara katılmayı kabul etmesinin en önemli saiklarından biri aşiretler için çok önemli olan ekonomik ilerleme olmuştur. Hamidiye'ye katılmak aşiretler için komşuları karşısında hem üstünlük hem de kazanç kapısı olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁷⁴ Kürt aşiret reislerinden birinin Alayların komutanlığına seçilmesi, ağanın ayrıca aşiret içinde yaşadığı liderlik sorunu kendi lehine sonuçlandırmasını da beraberinde getirmiştir. Çünkü alaylarda komutan mertebesi verilen aşiret ağaları, alaylar için aşiret mensupları arasında asker seçmiş, aşiretini kendi yanına çekmek için yüksek değer atfedilen ücretli bir iş ve silah gibi dağıtabileceği araçlara sahip olmuştur. Bu gücü elde eden aşiret reisleri, daha sonra komutaları altında bulunan Hamidiye birliklerini rakipleri konumunda bulunan diğer

¹⁰⁷³ Olsen, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, s.31.

¹⁰⁷⁴ Klein, *a.g.e.*, s.128. (ayrıca bkz. Olsen, s.28-29). Kodaman, Kürt aşiretlerinin alaylara katılmak istemesinin başka bir nedeninin de alayların kuruluş nizamnamesindeki bir hükümden kaynaklandığını, bu nizamnameye göre alaylara katılmayan aşiret mensuplarının düzenli orduya alınarak askerlik yaptırılmasına yönelik bir maddenin yer aldığı kayda geçirmektedir (bkz. Kodaman, *"Hamidiye Hafif Süvari Alayları"*, Erciyes Üniv. Yay. s.355).

aşiretler ile düşman belledikleri aşiretler üzerine sürmüştür.¹⁰⁷⁵ Teşkilat bünyesinde alay ya da birlik kuracak kadar bir gücü bulunan aşiretler, aşiretler arasındaki rekabetlerde önemli menfaatler elde etmiş, gösterdikleri sadakatten ötürü Osmanlı merkezi iktidarınca kayırmaya başlanmıştır.¹⁰⁷⁶ Fuller ve Barkey, bu bağlamıyla değerlendirildiğinde Kürt bölgelerinde silahlı ve aşiret şeklinde örgütlü Hamidiye Alayları'nın Kürt toplumu içinde devlet destekli bir bölünmenin kaynağını oluşturduğunu dile getirmektedir. Bu araştırmacılar, devletin himayesi ile silahlarından nemalanan Hamidiye Alayları mensubu Kürtlerin, geride kalan Kürtlere de düşmanlık ettiklerini ve onlara zulüm etmeye başladıklarını ileri sürmektedir.¹⁰⁷⁷

Hamidiye Alaylarına katılan aşiret liderleri, aşiretlerinden kurulan alayların da komutanları olarak atanmış, bu komutan/aşiret reisleri zaman içerisinde, 1847 yılına kadar etkili olmayı başarmış emirliklere benzer bir biçimde, buldukları bölgelerde derebeyi konumuna yükselmiş, ellerine geniş araziler geçmiştir.¹⁰⁷⁸ Alaylara katılmayı kabul eden Kürt aşiret reisleri merkezi iktidarın farklı amaçlar için onlara sunduğu destekleri, kendi konumlarını sağlamlaştırmak için kullanmış, çoğu Ermeni olan komşularının veya yönettikleri Kürtlerin tasarruflarında bulunan topraklara ve kaynaklara el koymaktan geri durmamışlar.¹⁰⁷⁹

II. Abdülhamid'in bazı Kürt aşiretlerine silah vermesi ve onlar için ayrı bir hukuki statü tanınması, bölgedeki farklı sosyal ve politik güçler karşısında, bu aşiretleri daha güçlü hale getirmiş, bu aşiret beylerinin bağımsız hareket etmesine yol açmıştır.¹⁰⁸⁰ Sultandan destek alan Hamidiye teşkilatlanması zamanla bölgedeki diğer Osmanlı otoriteleri dinlememiş, bu otoritelere de meydan okumaya başlamıştır.¹⁰⁸¹ Bu durum öyle bir hal almış ki 1890'lı yılların ortasından itibaren şehir merkezlerinde yaşayan Türkler teşkilatlanmadan şikayet etmeye

---

¹⁰⁷⁵ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.287. 1847 yılında Bedirhan Bey ve diğer Kürt beylerinin iktidarlarına son verildikten sonra Kürtler, bölgede bu kadar çok iktidar alanına sahip olamamıştır. Bazı aşiret reisleri ellerine geçirdikleri Hamidiye komutanlığını öyle bir araçsallaştırmışlar ki, merkezi iktidar onları kendi otoritesi için tehlike olarak görmeye başlamıştır (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.33).

¹⁰⁷⁶ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.28-29.

¹⁰⁷⁷ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.29.

¹⁰⁷⁸ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.32.

¹⁰⁷⁹ Klein, **a.g.e.**, s.35.

¹⁰⁸⁰ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.36-37.

¹⁰⁸¹ Verheij, **a.g.m.**, s.93.

başlamışlar.¹⁰⁸² Benzer biçimde XX. yüzyılın başlarında bölgede seyahat eden Mark Sykes aktardıkları, Arapların da Hamidiye teşkilatlanmasından şikayetçi olduklarını, alay mensuplarının Araplardan zorla vergi topladığını, gücünü Osmanlı merkezi iktidarından alan ve çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bu teşkilatlanma karşısında Arapların geçici de olsa geri çekilmeye başlamıştır.¹⁰⁸³

1900'lerin başında bölgeden yazan Fransız bir yetkili de bölgenin en önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır'ın, Kürt aşiret reislerinin inisiyatifinde olduğunu, bu beylerin endişelenecek bir durum görmediklerini, vilayeti kendi usullerine göre yönettiklerini, merkezi iktidarın atadıkları yetkilileri umursamadıklarını, bu yetkililerin bölgedeki görevlerinin vergi toplamak ibaret olduğunu aktarmaktadır. Aynı yetkili, vilayette yaşayan ve bedel-i askeriye ödeyemeyecek kadar fakir bir durumda bulunan yoksul Hıristiyanların çok ciddi bir eziyet çekmekte olduklarını iddia etmektedir.¹⁰⁸⁴

1902 yılında Erzurum'dan yazan başka bir Fransa konsolosu da Hamidiye Alaylarına mensup Kürtlerin, Pasinler ilçesine bağlı Hezlew köyüne fazla uzak olmayan bir yerde çiftçilik yapan birinin yirmiye yakın öküzünü çaldıklarını, çiftçinin derhal bölgedeki Hamidiye generalini olayı aktardığını, ama her zaman olduğu gibi hiçbir netice alınmadığını aktarmıştır. Fransa yetkili, bölgede meydana gelen yağmalama ve soygunculuk belasından bıkan Müslüman ve Hıristiyan ahalinin, bazı köylerden Erzurum'a göç etmeye başladıklarını, köylerini terk etmek zorunda kalan bazı köylülerin Hamidiye Kürtlerinin yağmalamalarından korunmak için Fransa konsoloslughuna başvurduklarını öne sürmüştür. Konsolos, bu insanların yabancı ülke korumasına sahip olmak istediklerini, bu amaçlarına ulaşmak için Erzurum'a görevli olarak gelen bir Katolik Papazı da aracı yapmak için kendisine defalarca başvuruda bulduklarını iddia etmiştir.¹⁰⁸⁵

Reynolds gibi araştırmacılar da bu örgütlenmenin bölgedeki savunmasız insanların aleyhine geliştiğini, alaylara komutan olarak katılan Kürt aşiret reislerinin,

¹⁰⁸² McDOWALL, **a.g.e.**, s.101.

¹⁰⁸³ Mark Sykes, **Darü'l İslam**, (Çev. Yılmaz Tezkan), 21. yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000, s.4.

¹⁰⁸⁴ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹⁰⁸⁵ Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 76/1, Erzurum, 24 Mayıs 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

bu sayede elde ettikleri ayrıcalıkları ve gücü bölge halkı üzerinde baskı aracına dönüştürdüklerini, Kürtlerin topraklarına ve özellikle en çok da Ermeni köylülerin topraklarına el koyduklarını iddia etmektedir.¹⁰⁸⁶ Bölgede görev yapan dönemin Fransız konsoloslarından biri de Fransa Dışişleri Bakanı'na gönderdiği bir raporda, Osmanlı merkezi iktidarının bölgedeki Kürt aşiret reislerine, merkezi iktidara karşı isyan etmemelerini sağlamak amacıyla servet edinsinler diye istediklerini yapma fırsatı için açık çek verdiğini, bu imkanı elde eden reislerin bölgedeki Hıristiyan halkı ezmeye başladığını, merkezi iktidarın bölgedeki Hıristiyanların kökünü tamamen kazımaya çalıştığını ve bu durumun da genel siyasasının bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Fransa'nın Diyarbakır konsolosu, bu iddialarının destekleyen en önemli unsurun da Hamidiye Alayları'nın kurulması olduğunu, merkezi iktidarın bölgenin her tarafına "terör" ve şiddet yayan bu teşkilata karışmadığını, bu teşkilatlanmanın resmi izinli "eşkiyalardan" müteşekkil bir oluşum olduğunu, bu örgütlenmenin işlediği suçlardan ve yaptıkları kötülüklerden dolayı yargılanmadığını ileri sürmektedir. Konsolos, son olarak bu teşkilatın kurulmasının ve işlediği suçların karşılıksız bırakılmasının yukarı da ifade ettiği düşüncüyü ispat etmeye yetip yetmediği sormaktadır.¹⁰⁸⁷

Ancak Klein'in de belirttiği gibi aşiret yapısıyla devletler genel itibariyle birbirlerini var edip ayakta tutmayı tercih etmekte ve aralarında tarihleri eskilere dek uzanan diyalektik veya sembiyotik bir ilişki bulunmaktadır. Bu çerçevede Osmanlı da XIX. yüzyılın sonunda amaçlarına ulaşmak gayesiyle Kürtlerle meskun olan bölgede yüzünü bazı aşiretlere liderlerine çevirmiş, zamanla bölgedeki kırsal güç yapısını ciddi bir biçimde etkilemiş, hem aşiret sisteminin değişmesine hem de bu sistemin devletle ilişkisinin dönüşmesini sağlamıştır. Ancak söz konusu ilişkinin tam anlamıyla bir işbirliğine dönüşmesi Hamidiye teşkilatlanması aracılığıyla mümkün olabilmıştır. Bu sistemde, devlete tabi olan aşiret reisleri ile merkezi iktidar arasında sağlanan anlaşma her iki taraf için de büyük kazançlar elde edilen karlı bir ortaklık olarak somutlaşmıştır. Dolayısıyla alaylara yazılan aşiret reislerinin çıkarları sultanınkilerle çelişmemiş, hatta bizzat sultan, Zeki Paşa benzeri destekçileri

¹⁰⁸⁶ Reynolds, **a.g.m.**, s.419-420.

¹⁰⁸⁷ Diyarbakır Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

sayesinde Kürt reisler ile arasında sıkı bir çıkar birliği oluşturmuş, oluşturmayı başarmıştır.¹⁰⁸⁸

Hamidiye teşkilatlanması Kürt aşiret reislerine yerel iktidarı yeniden ele geçirme olanağı vermiş, Osmanlı sultanının silahlarla birlikte askeri rütbelere sunması onlar için önemli bir meşruiyet kaynağını oluşturmuştur. Kürt aşiret reisleri Osmanlı'nın kendilerine sağladığı ayrıcalıkları, ilk günden itibaren rakiplerine karşı yerel iktidarlarını sağlamlaştırmak için kullanmış, 1847'den sonra kesintiye uğrayan bu meşruiyet aracını II. Abdülhamid ile yeniden elde etmişler. Geleneksel devletin niteliklerinden biri olan dolaylı yönetim anlayışına uygun olarak Kürtlerle meskun mahalleri yöneten Osmanlı merkezi iktidarı, araçlar olarak işlevselleştirdiği Kürt aşiret reislerini merkezileşme politikası çerçevesinde aradan çıkarmış, bölgeyi 1847 yılından itibaren doğrudan yönetmeye çalışmıştır (en azından kağıt üzerinde). Osmanlı geleneksel Kürt politikasında kopuşa tekabül eden bu durum, II. Abdülhamid'in 1891 yılında Hamidiye teşkilatlanmasını kurması ve bölgedeki Kürt aşiret reislerine yeniden güç aktarımında bulunması başka bir kopuşa yol açmış, ancak bu sefer geleneksel Kürt politikasının bir devamı mahiyetinde bir süreklilik sağlamıştır. İlgili bölümde de işleneceği üzere, alayların kurulmasından sonra bölgede eski Kürt emirlikleri kadar güçlenen yeni bazı figürler ortaya çıkmıştır. Kendilerini doğrudan sultana karşı sorumlu gören yeni güç odakları, merkezi iktidarın atadığı bürokratları dikkate almamış, kendilerine sunulan ayrıcalıkların dışına çıkarak bölgedeki etkinliklerini ziyadesiyle arttırmışlardır. II. Abdülhamid ile birlikte bu güce kavuşan aşiret liderleri kaderlerini sultanınkiyle birleştirmiş, onun tahtta kalmasını kendi çıkarlarının yegane güvencesi olarak görmüş, ilgili kısımda da anlatıldığı gibi, sultanın iktidardan düşürülmesine en sert tepkiyi veren kesim olmuştur.

III. 3. 7. Hamidiye Teşkilatlanmasının Ürettiği Sonuçlar veya Sorunlar

Avrupalı ve Osmanlı gözlemciler, Hamidiye örgütlenmesi ile ilgili olarak yaklaşık yirmi yıl boyunca hazırlayıp sundukları raporlarda neredeyse her zaman benzer şeyler dile getirmişler. Bu gözlemciler, Hamidiye Alayları'ndan bazılarının hiçbir eğitim ve talim görmediğini, bazılarının ise çok az gördüğünü ve aslında hem

---

¹⁰⁸⁸ Klein, **a.g.e.**, s.121.

merkezi iktidarın hem de aşiret reislerinin bu oluşuma asla ciddi bir askeri kurum gözüyle bakmadıklarını iddia etmektedir.¹⁰⁸⁹ Alayların kuruluşunu takip edenlerden biri olan İstanbul'daki İngiliz askeri ataşesi de *'modern anlamda disiplini zayıf ya da hiç olmayan, hükümet kontrolünün son derece şüpheli olduğu çok büyük bir örgütlenmenin iyi neticeler vermesinin beklenemeyeceği ve nahış hadiselerle yol açabileceği konusunda yerli ve yabancı çevrelerde genel bir görüş birliği'nin* var olduğuna işaret etmiştir. Alayların kuruluşundan kısa süre sonra hem yerel hem de uluslararası gözlemcilerin kaleminden çıkan yazılar, bu teşkilatın faaliyetlerine yönelik tepkilerle doludur. Tepkiler, genel olarak alayların yaptığından şüphelenilen kanunsuzluk, şiddet ve toprak gaspları dolayısıyla gösterilmiştir.¹⁰⁹⁰

Fransa'nın Erzurum konsolosuna göre de Hamidiye Alayları projesi kapsamında Kürt aşiret örgütlenmesinin, aşiret reislerinin İstanbul'dan bölgelerine dönmelerinden itibaren bir adım bile ilerleme kaydetmediğini, bu projenin belki de hiçbir zaman uygulamaya konmasının mümkün olmadığını ifade etmektedir. Fransız konsolos, anlaşıldığı kadarıyla bu projenin Kürt aşiret reislerinin boyunu aştığını, alaylara kaydedeceklerini söz verdikleri nefer sayısının dörtte birini bile kaydedemediklerini, bu rakama bile ulaşmakta büyük zorluk çektiklerini aktarmaktadır. Konsolos, Kürt aşiret reislerinin, merkezi iktidara 40-50.000 kişilik bir Kürt milis kolordusunu oluşturabileceklerini dair malumat verdiklerini, buna inanan merkezi iktidarın Kürt aşiret reisleri ve temsilcileri tarafından aldatıldığını biraz geç de olsa fark ettiğini öne sürmektedir.¹⁰⁹¹

Alman Dr. Paul Rubach ise II. Abdülhamid'in Kürtlerin askeri yetenekleriyle savaşçılıklarından yararlanmaya çalıştığını, Rusya devletinin kurduğu Kazak alaylarına benzer bir teşkilatlanmaya gittiğini, Hamidiye Alayları adıyla Kürtlerden oluşan askeri bir güç oluşturmak için uğraştığını ama herhangi bir tehlike anında ve ciddi bir durumla karşı karşıya kalındığında Kürtleri yaşadıkları bölgelerden uzak yerlere savaşmaya gitmeye ikna etmenin ve bunda hükümetin muvaffakiyet göstermesinin şüpheli olduğunu, nihayetinde *"fenni bir esasa dayanmayan bu*

---

¹⁰⁸⁹ a.g.e., s.79-80.

¹⁰⁹⁰ a.g.e., s.16.

¹⁰⁹¹ Wigoureaux'dan Ribot'ya, no.7, 1 Ağustos 1891, MAE Paris, CPC Turquie, Erzuroum, cilt 7. (bkz. Klein, a.g.e., s.69-70).

teşkilatın" askeri anlamda çok değerli bir oluşum olmadığını öne sürmektedir.¹⁰⁹² Rubach, ayrıca II. Abdülhamid devrinde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı ve Hamidiye Alayları'nın da teşkil edildiği yerlerden biri olan Elcezire bölgesinde insanların güvenliklerini sağlayacak devlet nüfuzunun kalmadığını dile getirmektedir. Bu bölge tamamen Kürt derebeylerin tahakkümü altına girmiş ve bunların üstünlüğünde yönetilmeye başlanmıştır. Özellikle, bu derebeylerinin başında gelen Viraşehirli İbrahim Paşa ile Cizreli Mustafa Paşa, bu bölgelerde hem *"haydutluk"* yapmakta hem de *"bিরer hükümdar gibi saltanat"* sürdürmektedir. Osmanlı valisi Tepeyran, bu iki *"paşa"* unvanlı şehir şakilerinin Halep bölgesinde de mutlak bir serbestlikle yolsuzluk yapmak için *"Yıldız ricaline"* büyük miktarlarda rüşvet verdiklerini öne sürmektedir.¹⁰⁹³

Fransa'nın Erzurum konsolosu da 1901 yılında hazırladığı bir raporda Hamidiye Alayları'nın sebep olduğu bazı olayları aktarmıştır. Konsolos, Erzurum bölgesindeki yolların eşkıya çetelerinin sürekli olarak soygun yaptığı bir hale geldiğini yazmıştır. Fransız konsolos, kendisinin de malumat sahibi olduğu, Haziran ayı içerisinde meydana gelen dört olayı raporlamaktadır. Bu rapora göre, Erzurum'a bağlı Karayazı mevkinde Hamidiye Alayları'na bağlı Kürtler tarafından İran kervanı saldırıya uğramış, kervan soyulmuş ve hayvanlarına da el konulmuştur. Erzincan/Tercan yakınlarında da Kürt güçleri bir Osmanlı tüccar kervanına saldırmış, beş kişilik tüccar grubundan üç kişi soyguna karşı direndikleri için öldürülmüştür. Yine Erzurum'a bağlı Ovacık bölgesinde de iki tüccar saldırıya uğramış ve soygun sırasında öldürülmüşler. Benzer şekilde bu sefer Kop (Bulanık) bölgesinde, Kürt güçleri içlerinde bir jandarma subayının da bulunduğu bir gurubu soymuş, Avrupa'dan gelen iki nakliye arabasını da durdurmuş ve bütün mallarına el koymuştur. Konsolos, bu olaylara bakarak, bölgede eşkıyalık ve yağmacılık yapanların daha pervasız hale geldiğini, bölgedeki sivil yönetimin yılın bu dönemlerinde meydana gelen olayları engellemekte başarısız olduklarını aktarmıştır. Fransız yetkili, Zeki Paşa tarafından Hamidiye Alaylarına alınmış olan bu Kürt eşkıyaların artık hiçbir şeyden çekinmediklerini, bölgedeki sivil yöneticiler

---

¹⁰⁹² Tepeyran, *a.g.e.*, s.438-439.

¹⁰⁹³ *a.g.e.*, s.448.

tarafından bu kişiler payitahta şikayet edildiklerinde hamileri Zeki Paşa tarafından korunduklarını öne sürmüştür.¹⁰⁹⁴

Van'da görev yapan İngiliz yetkili de Zeki Paşa'nın herhangi bir olaya karışan Hamidiye Alayları mensuplarıyla uğraşan Vali'nin önüne sürekli olarak güçlükler çıkardığını ifade etmiştir.¹⁰⁹⁵ Osmanlı arşivindeki belgelerde de benzer suçlamalar yapılmaktadır. Esasında teşkilatın hizmetlerinden memnuniyet duyulduğu öncelikle belirtildikten sonra alay mensuplarının bir kısmının halka zulüm ettiklerini, mallarını yağmaladıklarını ve onların haklarına tecavüz ettikleri aktarılmaktadır. Belgeyi hazırlayan yetkili, bu soruna çözüm olarak alayların uyarılmasını ve bazı tavsiyelerde bulunulmasını önermektedir.¹⁰⁹⁶

Bölgede görev yapan İngiliz yetkililerin aktardıkları bilgilere göre:

"Hamidiye birlikleri aslında kanun ve düzeni uygulamadığı açıkça görülen kendi yerli şeyleri dışında hiçbir denetime tabi değiller. Kentin (Başkale) caddelerinde yerel kıyafetleriyle yürüyen Kürtler tuhaf bir manzara oluşturuyor... hiçbir ödeme yapmadan dükkanlardan ne isterlerse almaya alışmışlar".¹⁰⁹⁷

Alaylara mensup olanlar kendilerini Osmanlı ordusuna ve direkt olarak sultana bağlı gördüklerinden bölgelerinde görev yapan vali, mutasarrıf ve kaymakamları tanımamış, mahkemelerin verdikleri kararlara uymamışlar.¹⁰⁹⁸

II. Abdülhamid döneminde Musul valiliği görevini ifa eden Ebubekir Hazım Tepeyran da valiliğe tayin edilmesinden biraz sonra, mabeyn başkatibinin kendisine Kürtlerin bölgede birbirlerini kurtlar gibi yemeye başladıklarını, derhal atandığı vilayete ulaşması gerektiğini, padişahın da isteğinin bu minvalde olduğunu ifade ettiğini dile getirmektedir. Tepeyran, Hamidiye Alayları namıyla teşkil edilen askeri güce mensup olanların kendilerinde her şeyi yapma hakkı gördüklerini, alaylar aleyhine yapılan şikayetlerin cevapsız kaldığını ve bu teşkilatın kendisine resmen uzun bir kabus gibi geldiğini dile getirmektedir.¹⁰⁹⁹ Musul valisi, II. Abdülhamid'in geliştirdiği siyasalar arasında imparatorluğa en çok zarar verenin ve en kötüsünün "*Hamidiye Alayları*" teşkilatlanması olduğunu dile getirmektedir. Tepeyran, bu

¹⁰⁹⁴ Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 74/1, 13 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

¹⁰⁹⁵ Klein, **a.g.e.**, s.148.

¹⁰⁹⁶ B.O.A, MKT-MHM, No.721/8 (ayrıca bkz. Örs, **a.g.e.**, s.50)

¹⁰⁹⁷ PP. Türkiye No 6 (1896) Hallward'dan Graves'e, Van, 10 Eylül 1894. Graves'ten Currie'ye, Erzurum, 18 Eylül 1894'te ek. (bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.99).

¹⁰⁹⁸ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.56.

¹⁰⁹⁹ Tepeyran, **a.g.e.**, s.436.

teşkilatın sayısız cinayetler işlediğini, bölge halkıyla aşiretlere zulüm ettiğini ve bu minvalde birçok defa Yıldız Sarayı ile Babali'ye şikayet edildiklerini belirtmektedir.¹¹⁰⁰ Hamidiye mensupları sıkça yasa ve düzeni ihlal etmiş, fakat bu eylemleri çoğunlukla cezasız kalmıştır.¹¹⁰¹

Hamidiye Alayları, süreç ilerledikçe kuruldukları bölgelerde o kadar güçlü hale gelmişler ki, vilayetlerde sanki onlar için yönetime paralel bir iktidar yapısı eklenmiş, yetkilerini bizzat ve doğrudan doğruya padişah'tan alan bu teşkilat, ıslahatlar neticesinde yenilenmiş ve güçlü hale gelmiş görünen sivil yargı yapısının kazanımlarına da zarar veren bir teşkilat olarak belirginleşmiştir.¹¹⁰² Hamidiye örgütlenmesine katılan aşiret mensupları herhangi bir suçun mağduru oldukları zaman, suçlananlar merkezi iktidarın kuvvetlerince hemen kovuşturulup cezalandırılmış veya aşiretlerin kendisi meseleyi halletmek istediğinde merkezi iktidar onları desteklemiştir.¹¹⁰³ Alay mensupları, herhangi bir anlaşmazlık veya kan davasından dolayı birileriyle davalı durumuna düştüklerinde, anlaşmazlıklar neredeyse her zaman teşkilat mensuplarının lehine çözümlenmiştir.¹¹⁰⁴

Dönemin Rus yetkililerinin gözlemlerine göre de Hamidiye Alayları'nda yetkili konumda bulunan Kürt subaylar için valilerin otoritesi artık sifra yakındır. Bundan dolayı, sivil güvenlik birimlerinin vilayetlerde otoritelerinin sarsılmış olması, Hamidiye Alayları'nda yer alan Kürtleri ziyadesiyle şımartmış, eşkıyalık, yağma, hırsızlık, buğday stoklarına saldırma ve benzeri asayişsizlikler yaparak çok büyük boyutlarda huzursuzlukların meydana gelmesine neden olmuşlar. Öyle ki daha önce yağmalanan çoğunlukla sadece Ermeni köyleri iken, artık bunların yanısıra Müslümanlara ait köylere de saldırılmış ve Müslüman köyleri de yağmalanmıştır. Bu durum çok ciddi bir hal almış, Hamidiye Kürtleri artık merkezi iktidarın yerelde oluşturduğu idari organlar üzerinde baskı uygular duruma gelmiş, kaymakamlar ile Osmanlı zaptiyelerini korkutmuş, bunları önlerinde eğilir duruma getirmişler.¹¹⁰⁵ Bölge halkı da bu durumu şu şekilde özetlemiştir: "*Hamidiye var, Padişah yokdur*".

¹¹⁰⁰ Tepeyran, **a.g.e.**, s.533.

¹¹⁰¹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.289.

¹¹⁰² Kasaba, **a.g.e.**, s.150.

¹¹⁰³ Klein, **a.g.e.**, s.131.

¹¹⁰⁴ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.32. Klein, bu projenin ayrıca, onun fikir babalarının beklentilerinin çok ötesinde olacak biçimde Kürtlerin sosyal, siyasal ve ekonomik hayatında dönüşümlere yol açtığını ifade etmektedir (Klein, **a.g.m.**, s.154).

¹¹⁰⁵ Aveyanov, **a.g.e.**, s.219-220.

Buradan da anlaşılacağı üzere Hamidiye Alayları'nın ortaya çıkmasından sonra bölgede düzen ve iktidar neredeyse görünmez olmuştur.¹¹⁰⁶

Bölgede, bazı zamanlar merkezi iktidarın memurları vergileri tahsil ettikten sonra Hamidiyeli komutanlar da kendileri için aynı halktan ikinci bir vergi almışlar. Vergi tahsilatında ortaya çıkan bu durum, merkezi hazineyi potansiyel bir gelirden yoksun bıraktığı gibi, vergi tahsil edilen köylülerin de kiracılara dönüşmesine sebep olmuştur. Hamidiye Alaylarına komutan olarak atanmış olan Kürt aşiret reislerinin faaliyetlerini Fransız konsolosu, "*Yıldız'ın bu azgın reislere gösterdiği müsamaha ve mareşalin (Zeki Paşa) bunlara sağladığı aleni koruma*"nın bölgede görev yapan merkezden atanmış yetkililerin gözünü korkutmasına bağlamaktadır.¹¹⁰⁷ Bölge halkı, Hamidiye Alayları'nın sebep oldukları zulümlerden o kadar bıkmıştır ki, padişahı, kendilerini bu zorbalara teslim etmekle suçlamıştır. İddialara göre bazı aşiret reisleri, bu duruma daha fazla dayanmamış bölgede görev yapan yabancı konsoloslara gidip bu hastalıklı yönetimden kurtulmak için Rusya'nın bölgeyi işgal edeceği günleri sabırsızlıkla beklediklerini söylemişler.¹¹⁰⁸

Van valisi de 1896 yılında vilayette tefiş yapmak ve reformları teşvik etmek üzere merkezden gelen Sadettin Paşa'ya: Kürt aşiretlerinin merkezi iktidarı ve yetkililerini sözünü dinlemediğini belirtmiştir. Vali, Hamidiye Alayları reisleri ve komutanlarının "*Biz Hamidiye komutanı ve askeriyiz. Valilerin, mutasarrıfların ya da kaymakamların emri altında değiliz*" dediğini paşaya aktarmıştır.¹¹⁰⁹ Dönemin Siirt naibi Ahmet Fazıl Paşa da 1895 yılında bölgedeki beylerin geldikleri durumu şu şekilde dile getirmiştir:

"...Aşiretler efradı kasabalar ahalisinden daha bedbaht ve iki kat musibet içindedir. Şehirlerde yalnız memurlara katlanan ahali dışarılarda beylere ve ağalara da boyun eğmeye mecburdur. Aşiretlerin aşar ve ağnam vergileri ilk önce ağalar tarafından toplanır. Sonra sıra hükümete gelir. Bey demek bir kıtanın hükümdarı, ağa dahi tayin edilen memurları, bendegani demektir."¹¹¹⁰

¹¹⁰⁶ Averyanov, **a.g.e.**, s.22. Fakat Kodaman'ın da dile getirdiği gibi, Kürt aşiretlerinden bu teşkilatın kurulması ve bunlara "*özel statü*" ile silahların verilmesi ve bölgede güçlendirilmesi temelde II. Abdülhamid'in takip ettiği merkezîyetçilik siyasasına uymadığı gibi ona terstir (Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.38).

¹¹⁰⁷ Klein, **a.g.e.**, s.252.

¹¹⁰⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.227.

¹¹⁰⁹ Klein, **a.g.e.**, s.162-163.

¹¹¹⁰ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.98.

1902 yılının Temmuz ayında Van bölgesindeki Fransa konsolosluk görevlisi, Fransa'nın Erzurum konsolosuna gönderdiği mektupta, bölgedeki çatışma halinde bulunan iki önemli aşiret ağası arasında bir barışın sağlandığını, vilayetteki diğer gruplar arasında da belli bir barış ortamına geçildiğinin belli olduğunu, fakat bu durumun bölgedeki halkın lehine olmadığını, Hamidiye Alayları'nın bölgede kargaşa meydana getirdiklerini aktarmaktadır. Konsolosluk görevlisi, Bitlis'e bağlı bulunan, Ermeni, Keldani ve Kürtlerle meskun olan on beş köyün, bölgelerinde meydana gelen ve cezasız bırakılan hırsızlık ve diğer melanetlerden ötürü Van vilayetine bağlanmak istediklerini valiye bildirdiklerini, Bitlis vilayetinde bulunan valinin yalnızca kendi halinde bulunan insanlar ve Katolik papazlarla uğraştığını, görevlerini yerine getirmediğini, dolayısıyla en iyi çözümün sadece kendi çıkarlarını düşünen valinin değiştirilmesinin olacağını yazmaktadır. Bu mektubu Paris'e raporlayan Erzurum konsolosu, Erzurum'da da gidişatın aynı şekilde kötü olduğunu, Osmanlı devlet yetkililerin bölgede meydana gelen haberlerin konsolosluğu ulaşmaması için çaba gösterdiğini, Van'dan Erzurum'a gelen tüccarları engellemek için ellerinden gelen her şeyi yaptıklarını ileri sürmektedir.¹¹¹¹ Hamidiye Alayları, bölgede birçok olay karışmış, uğradıkları mahallerde acı dolu hikayeler geride bırakmışlar. Musul valiliğine atandığı zaman görevini ifa etmek üzere bölgeye giden Tepeyran, gördüğü bir mezarın kime ait olduğunu sorduğunda şu cevap ile karşılaşmıştır:

"Kim olacak Musul'da askerliğini bitirerek buraya dönerken Zaho Boğazı'nda Hamidiye Süvari Alayı haydutları tarafından öldürülmüş bir delikanlının mezarıdır."¹¹¹² Osmanlı devlet yetkilisi, alayların işlediği cürümlerin nereye kadar vardığını bir örnekle anlatmıştır: "İrzına tecavüzden sonra vahşi hırsları teskin olunmamış zalimler tarafından hançerle karnı yırtılmış bir kadıncağtızın karnından ayaklarıyla çıkan çocuğu ile beraber kanlar içinde terk -i hayat etmiş olduğunu görüp de kan ağlamamak mümkün değildi."¹¹¹³

Musul valisi, "türlü öldürücü ağırlıkları ile buldukları vilayet aşiretlerini, ahalisini ezen" bir grup olarak tanımladığı bu alaylardan yalnızca bir tanesinin sorumlu bulunduğu vilayette kurulduğunu, bunun da ellinci alay olarak Ertuş Aşireti adıyla bilinen aşiret mensupları tarafından çeşitli Kürt aşiretlerinin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu, bu alayın kaymakamlığını veya kumandanlığını da aynı aşiretin reisi konumunda bulunan Mehmet ağanın yaptığını aktarmaktadır. Ebubekir Tepeyran, bu aşiret liderinin bir kaç ay önce bölgenin başka bir aşireti olan

¹¹¹¹ Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 76/1, Erzurum, 2 Temmuz 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

¹¹¹² Tepeyran, a.g.e., s.396.

¹¹¹³ a.g.e., s.447.

Dozki aşiretiyle Şeyh Nuri Mehmet'in müritlerinden toplam elli kişiyi öldürdüğünü, elli civarında kişiyi yaraladığını, bu insanlara ait hayvanları gasp ettiğini yazmaktadır. Tepeyran, Ertuş aşireti reisi Mehmet ağanın civarda bulunan birçok köyü de tahrip ettirdiğini ve merkezi iktidarın buna karşı herhangi bir cezai müeyyide uygulamadığını ileri sürmektedir.¹¹¹⁴

Musul valisi, bu olayların duyulmasıyla bölgeye adliye memurlarının gönderildiğini, bu memurların yaptıkları tahkikat neticesinde "*hakikaten elli kişinin her birinin vahşice bir surette, yani boğazlanarak, başları taşla ezilerek, karınları deşilerek (...) işkencelerle öldürüldükleri*"nin anlaşıldığını belirtmektedir.¹¹¹⁵ Devlet tarafından örgütlü hale getirilen Kürt kesimlerinin, geride kalan Kürtlere yönelik saldırı ve tecavüzleri öyle bir noktaya varmış ki, mesele II. Abdülhamid düşmanlığına dönüşmüştür.¹¹¹⁶ İngiliz yetkili Noel, bu teşkilatın uyguladığı zulüm politikaları neticesinde Urfa halkının 1908 yılında Abdülhamid'in Urfa'da bulunan heykeline saldırarak, onu kırdığını yazmaktadır.¹¹¹⁷ 1901 senesinde ise Erzurum'a bağlı Hınıs bölgesinde Hamidiye Alaylarına katılmış olan Cibranlı ve Hesanlı aşiret mensuplarının Çay nahiyesindeki Müslüman ahaliye zulüm ettikleri, onlara karşı kendilerini koruyamayan yöre halkının göç etmek zorunda kaldığı yazılmıştır.¹¹¹⁸ Aynı şekilde 34. Alay komutanı olan Selim Bey ile aynı alayda binbaşı rütbesinde bulunan Hasan Efendi de aralarında yaşadıkları sorunlardan dolayı birbirlerinin köylerini basmış ve köy halkına karşı zalimane hareketlerde bulunmuşlar.¹¹¹⁹ 1908 yılındaki Osmanlı kayıtlarına göre de Hamidiye Alayları'na katılan Zırrıki aşiret mensuplarının Ermenilerle meskun mahallerden Yahya köyüne saldırılar düzenlediğini ve karye halkına zulüm ettiklerini kayda geçirmiştir.¹¹²⁰

İlk Kürt gazetesi olarak kabul edilen Kürdistan Gazetesi de 1901 yılının 14 Eylül'ünde, Hamidiye Alayları'nın sultanın fermanından destek aldıklarını, ellerinde silahların bulunduğunu, teşkilata katılmamış Kürtlerin köyleriyle kasabalarına

¹¹¹⁴ a.g.e., s.433.

¹¹¹⁵ a.g.e., s.434.

¹¹¹⁶ a.g.e., s.237.

¹¹¹⁷ Edward William Charles Noel, **Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü**, (Çev: Bülent Birer), Avesta Yayınları, İstanbul, 1999, s.142.

¹¹¹⁸ BOA, DH. MKT. 2428/94 (bkz. Yakup Karataş, Mehmet Kerem Karasu, "XX. Yüzyılın Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü", **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2015, s.680.

¹¹¹⁹ BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 3057/229235 (bkz. Karataş, Karasu, a.g.m., s.680).

¹¹²⁰ BOA. DH. MKT. 2624/97 (bkz. Karataş, Karasu, a.g.m., s.680).

baskınlar düzenlediklerini, bu yerleşim yerlerini talan ettiklerini, bu muameleye maruz kalanların merkezi iktidara başvurduklarını, ama olumlu hiçbir netice alamadıklarını ve en nihayetinde güvenliklerini sağlamak amacıyla onların da Hamidiye'ye kaydolmaya çalıştıklarını öne sürmektedir. Aynı gazeteye bakılırsa Kürt bölgeleri birbirine düşman haline getirilmiş üç parçaya bölünmüştür. Bu parçalar; Ermeniler, Hamidiye Kürtleri ve Hamidiye yanlısı olmayan Kürtlerden oluşmaktadır.¹¹²¹

Bölgede görev yapan bir Fransız devlet yetkilisi de 1901 yılında, Hamidiye Alaylarına katılmış olsun ya da olmasın bölgedeki Kürt aşiretlerinin büyük bir kısmı arasında düşmanlıklar bulunduğunu, neredeyse her gün bu aşiretler arasında yaşanan çatışmalara dair haberler alındığını, bu çatışmalar sırasında birçok insanın öldürüldüğünü ve birçok köyünde yakılıp yıkıldığını aktarmaktadır. Aynı yetkili, çeteler olarak nitelediği bu grupların bölgedeki Hristiyan köylerine saldırdıklarını, bunun neticesinde Hristiyan vatandaşlarda devlete karşı bir önyargı oluştuğunu, bunun da vergilere yansdığı, bundan dolayı yereldeki bütçede hatırı sayılır bir açığın oluştuğunu ileri sürmektedir. Yabancı misyon yetkilisi, Diyarbakır valisinin yaşanan olaylara rağmen merkeze yalan raporlar gönderdiğini, gazetelere emir vererek vilayet gazetesinde yazdırdığı makalelerle merkezi iktidarı kandırdığını, vilayetin durumunun iyi olduğunu, kendisinin de mükemmel bir şekilde bölgesini yönettiği şeklinde bir algı oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹¹²²

1903'te bölgede görev yapan İngiliz konsolosu da Hamidiye Alaylarına mensup Kürtlerin meri kanunların karşısında tuhaf bir kanun oluşturduklarını gözlemlediğini belirtmektedir. Konsolos, Kürtlerin suçlanmalarını gerektiren bir fiil işlediklerinde, onları cezalandırılmaktan hatta müdahaleden koruyan bir gücün olduğunun anlaşıldığını iddia etmektedir. Konsolos, kendisine gelen bir bilgiye göre bölgede ısrarlı bir şekilde bütün Ermeni köylerine Hamidiye Alaylarına mensup birer Kürdün yerleştirilmesi için İstanbul'dan gizli bir emir geldiği öne sürmektedir. İngiliz konsolos, eğer bu istek uygulanmaya koyularsa, köylerinde uzun süre kalamayacak

---

¹¹²¹ Karademir, a.g.e., s.229.

¹¹²² Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

olan Hıristiyanların bölgede giderek yok edilmelerinin mümkün hale geleceğini dile getirmiştir.¹¹²³

Hamidiye projesinin bölgede ürettiği sonuçlardan birisi de toprak mülkiyetinde yaşanan değişimlerdir. Bölgede gerçekleşen toprak gasları, her ne kadar, ilk olarak Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla birlikte başlamadıysa da bu "*moment*" bölgedeki modern mülkiyet ilişkilerinin önemli bir dönüm noktasını oluşturmuştur. Fakat bu toprak gaslarının alayların lağvedilmesiyle son bulmadığı da bir gerçektir. Ancak bölgede yaşanan toprak gası işinde Hamidiye reisleri çok ciddi bir rol oynamışlar. Bölgede yaşayan halkın geniş topraklarına Hamidiye reis veya komutanları tarafından el konulması sürecini merkezi iktidar başlatmamış, fakat bölgede kendi amaçlarını gerçekleştirmek için bu durumu desteklemekten de geri durmamıştır.¹¹²⁴

Janet Klein, konuyla ilgili yaptığı araştırmalar neticesinde, Ermenilerin merkezi iktidara karşı harekete geçmesinde gasp edilmiş toprakların en önemli konuların başında geldiğini işaret etmektedir. Ama topraklarını Hamidiye komutanlarına kapıranlar sadece Ermeniler değildir. Aynı zamanda, birçok Kürt köyleri de topraklarının çoğunu bu "*kudretli*" komutan ve Kürt ağalarına kaptırmışlar.¹¹²⁵

Kürtler ile Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede kurulan bu yapılanma serbest bir biçimde çalma, soyma ve hatta adam öldürmeye başlayınca huzursuzluk daha da artmıştır. Hamidiye teşkilatının karıştığı olaylardan sonra birçok Ermeni Kafkasya'ya göç etmek zorunda kalmış, birçoğu da yaşanan kanlı olaylarda hayatlarından olmuşlar. Bölgede yaşayan Ermenilerin evleri ile mülkiyetlerine el konulmuş, topraklarına bölgede yaşayan Kürt aşiret reisleri ile mahiyetleri yerleşmiştir.¹¹²⁶

Hamidiye'ye katılmış ve mevki elde etmiş Kürt aşiret reisleri, bölgede yaşayan köylüleri yalnızca talan etmemiş, temel üretim araçları olan topraklarına da el koymuş, onları serfleşmeye ile göç etme arasında tercihe zorlamışlar. Bu aşiret

¹¹²³ Tyrrell'dan O'Conor'a, no.16, Van, 12 Mayıs 1903, FO 195/2147. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.267).

¹¹²⁴ Klein, **a.g.e.**, s.234.

¹¹²⁵ **a.g.e.**, s.236-237.

¹¹²⁶ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.173.

reisleri daha önce çıkarılmış olan 1858 Arazi Kanunnamesi'nin sağladığı şartlardan yararlanmış, bölgelerinde bulunan güçsüz Kürt köylüleri ile Ermeni köylülerin topraklarına el koymuşlar. Bölgede görev yapan Osmanlı memurlarından biri: Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgenin adının artık "*Hamidiye toprağı-Hamidiehlant*" olduğunu söylemiş, bir şekilde bölgede ortaya çıkmış olan durumu itiraf etmiştir.¹¹²⁷

II. Abdülhamid'in halefi Sultan Reşad tarafından vakanüvisliğe getirilen Abdurrahman Şeref de II. Abdülhamid'in milleti istibdad yönetimi altında ezmede olduğunu, kanun ve nizamın uygulanmasını bıraktığını belirtmiş, bu dönemde Kürtlerin, yaşadıkları topraklarda Ermenileri sağman koyun mesabesinde gördüklerini, buna rağmen sultan-ı sabık tarafından verilen destek sayesinde Kürt reisleri ile Hamidiye süvari alayları zabitelerinin, bölgelerinde birer zorbalara dönüştüklerini, "*fıkara-yı ahaliye*" her türlü zulmü reva gördüklerini ileri sürmektedir.¹¹²⁸ Bu teşkilatlanmadan sonra bölgede yaşayan Ermenilerle birlikte diğer Hristiyan unsur mensubu köylüler ile pek çok Müslüman Kürt köylüsü yaşadıkları topraklardan çıkarılıp başka yerlere sürülmüştür.¹¹²⁹

Bölgelerinde güçlü bir pozisyonda bulunan ayanların köylülerin mülklerine el koymaya başladığı süreci merkezi hükümet kendi lehine çevirmiş görünmektedir. Ermeni ve Kürt köylülerin ellerindeki toprakları gasp etmek isteyen Hamidiye Alaylarına katılmış aşiret reislerinin elini kolunu serbest bırakarak imparatorluk lehine bir politika ortaya konulmuş, bu durum uzun vadede merkezi iktidar tarafından gittikçe daha çok şüphelenilen Ermenilerin mülksüzleşmesi olarak tezahür etmiştir. Klein'e göre merkezi iktidar bunu yaparak, tehdit altında olduğuna inandığı sınır bölgelerinde, "*iç düşman*" olarak değerlendirdiği kesimlerin nüfusu azaltmak veya onları bölgeden göç ettirip, imparatorluğun değişik yerlerine dağıtmak amacıyla geçim kaynaklarından yoksun bırakmış, onları zayıflatma hedefine ulaşmıştır.¹¹³⁰

¹¹²⁷ Karademir, **a.g.e.**, s.228. Klein'in de dile getirdiği gibi Hamidiye mensuplarının Ermenilere karşı kullanılmış, ama bu kişilerin bu işi yaparken coşkulu bir vatanseverlik veya hamilerine sadakat duygusuyla hareket etmemiş, bunların esas motivasyonları kendileri için elde ettikleri menfaat olmuştur (Klein, **a.g.e.**, s.76-77).

¹¹²⁸ Şeref, **a.g.e.**, s.68.

¹¹²⁹ Klein, **a.g.e.**, s.18.

¹¹³⁰ **a.g.e.**, s.21.

Hamidiye Alayları Ermenilere karşı girişilen kanlı olaylarda (1894-96) da acımasızca rol almış,¹¹³¹ 1894-95 Ermeni isyanları esnasında görevlendirilen teşkilat, askeri olarak iyi bir görüntü ortaya koyamamış, olaylara şahit olanların anlattıklarına göre eski "*çapulcu*" Kürt kuvvetleriyle yeni oluşturulmuş olan düzenli Kürt kuvvetleri arasında hiçbir fark bulunmamıştır.¹¹³² Hamidiye komutanı yapılan Kürt şefleri, kiliselerin toprakları da dahil olmak üzere Ermeni topraklarına el koymalarının dışında, Ermenilere karşı girişilen olaylara da iştirak etmiştir. Reynolds, sultanın bu "*katliam*"lardaki rolünün tam olarak bilinmediğini, fakat onun en azından bu şefleri bu noktada cesaretlendirdiğinin bilindiğini iddia etmektedir.¹¹³³

Hamidiye Alayları'nın Ermenilere karşı saldırıya geçmelerinin yolunu açan ilk olay, Hınçak komitesine bağlı bir grubun Muş'un güney taraflarında, 1892 yılından itibaren Kürtleri pusuya düşürüp öldürmeleri üzerine Sason bölgesinde ortaya çıkmıştır.¹¹³⁴ Bunun üzerine harekete geçen merkezi iktidar 1894 yılının yaz aylarında Ermenilerin meydana getirdiği Hınçak komitesinin mensuplarının çoğu Sason dağlarında yakalanmıştır.¹¹³⁵ Haslıp, Kürtlerin, beyleri ve şeyhleri tarafından tahrik edildiklerini, "*Allah namına her şeyi yapmak*" için adına serbest bırakıldıklarını iddia etmektedir. Avrupa'nın büyük devletlerinin temsilcileri olaylarla ilgili olarak hukuki yollarla ilgilenmiş fakat sadece Sason'da değil, aynı zamanda Van'da, Bitlis'te Diyarbakır'da, Trabzon'da, Erzurum'da ve daha bir çok yerde yaşayan Ermeniler aynı olayları yaşamışlar.¹¹³⁶ Bruinessen, Sason bölgesindeki Ermeni ayaklanmasında sonra onlara karşı girişilen eylemlerin resmen "*katliam*" olduğunu iddia etmektedir.¹¹³⁷

¹¹³¹ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.117.

¹¹³² Averyanov, **a.g.e.**, s.212.

¹¹³³ Reynolds, **a.g.m.**, s.420.

¹¹³⁴ McDOWALL, **a.g.e.**, s.100. Osmanlı toplumunu gözlemleyen ve bu gözlemlerini raporlar halinde İngiltere devletine sunan Vambéry, 7 Mayıs 1894 tarihinde İngiliz yetkili Thomas'a hitaben gönderdiği raporda, eğer Ermenilerin yaşadıkları mahallerde bir isyan girişimi olursa, özellikle Osmanlı'nın doğu taraflarında yaşayan Müslüman ahalinin bu girişimi, "*tek bir darbe ile*" bitirebilecek durumda olduklarını yazmıştır (Öke, **Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.82).

¹¹³⁵ Haslıp, **a.g.e.**, s.195.

¹¹³⁶ **a.g.e.**, s.195. Kürtlerle tanışan ve Kürtlere hayran olduğu belli olan Batılı bir gözlemci de Kürtlerin şiddete olan meyillerini şu şekilde açıklamıştır: "*her ne kadar Ortadoğu'daki ırkların en cesur, en bağımsız ve en akıllılarından biri olsalar da, sadece kan davaları ve korkunç bir haydutluk eğilimi kara lekeleriyle lanetlenmiş*"ler (Soane, **a.g.e.**, s.65).

¹¹³⁷ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.291. Karpat, Ermenilerin Balkanlardaki Hristiyanların bağımsızlıklarını kazanmasından sonra benzer hayaller kurmaya başladıklarını, bu hayalleri gerçekleştirmek üzere isyan ettiklerini ve bu isyanın Osmanlı tarafından çok sert bastırıldığını

Avrupa kamuoyunda bu olaylar gazeteciler tarafından dile getirilmiş, olaylar esnasında yaşanan inanılması güç hadiselerden bahsedilmiştir. Fransız yazar Jaquest St-Cere, Fransız gazetesi Le Figaro'da 18 Kasım 1894 yılında ele aldığı yazıda, olaylarla ilgili olarak vahim iddialarda bulunmuş, olaylardan etkilenen insanların sayısının hayli fazla olduğunu yazmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre olaylar ilk olarak Muş-Bitlis arasında inek çalma mevzusu üzerinde başlamış veya bu olay bahane edilmiş, "6 bin kadının ırzına geçilmiş ve öldürülmüş" olduğu iddia edilmiştir. Fransız yazar, yazısına şu bilgileri vererek devam etmektedir:

"Tek bir Türk askeri yüz kadına tecavüz etmiş. Böylesine feci bir duruma rağmen gülmek elde değil, zira olaylar sadece 3 gün sürmüştür. Bir köyde kadınlar kiliseye doldurulup diri diri yakılmış, kaçanlar süngülerle geri itilmiş Hristiyanlığı terk etmek istemeyen 20 ya da 30 köyde kadın, çocuk, erkek bütün halk katl edilmiş... inanılması güç iddialar... Ermeni kaynakları ordu diyor hükümet ise Kürt haydutlar."¹¹³⁸

Vambery ise olayların karşılık yaşandığını, "yağmacı Kürtlerin" Ermenilere uzun yıllar boyunca adaletsiz davranıp zulüm ettiklerini, fakat Anadolu'da yaşayan Ermenilerin de tıpkı "Kürt komşuları gibi, kaba, bağnaz ve kan dökücü" olduklarını, "anarşist ve sosyalist fikirlerle donanmış maceracı ihtilalcıların kışkırtmalarıyla zulüm ve katliamda onlardan aşağı" kalmadıklarını ifade etmektedir.¹¹³⁹

Avrupa kamuoyunda oluşan algının farkında olan Osmanlı yetkilileri, Ermenilerin Avrupa gazetelerinde yazılar yazdırarak kendilerini acındırmaya çalıştıklarını, bu yazılarda Kürtlerin kendilerine birçok zulüm yaptıklarını ve Osmanlı'nın Kürt beylerine toleranslı davrandıklarını anlattıklarını dile getirmişler. Bir Osmanlı yetkilisi, Ermenilerin İngiltere'deki gazetelere bu nevi birçok yazı yazdırdıklarını, bu durumun Osmanlı açısından olumsuz etkilerinin olacağını, bu tür yazılara karşı Ermenilerin Kürtlere yaptıkları zulümleri dile getiren yazıların yazılıp, bu gazetelerde yayınlanmasının sağlanması gerektiğini dile getirmektedir.¹¹⁴⁰

---

yazmaktadır. Öyle ki, sultan bu isyandan sonra "Kızıl Sultan" olarak anılmaya başlanmıştır. Yazar. Ermenilerin şiddet içeren saldırıları, devletin bunlara verdiği karşılık ile Hamidiye teşkilatlanmasının bir bütün olarak Osmanlı'nın doğusundaki yaşamı 1890'dan 1893'e kadar resmen felç ettiğini öne sürmektedir (bkz. Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, s.99-100).

¹¹³⁸ Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkırtıcısı Abdülhamit**, s.167-168.

¹¹³⁹ Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.97-98.

¹¹⁴⁰ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)**, C.II, Ankara, 2004, s.27.

Hamidiye Alayları'nın yol açtığı sorunlarla ilgili olarak 1902 yılının Ekim ayında bölgede görev yapan Fransa konsoloslarından biri de Muş ve Sason'dan¹¹⁴¹ gelen bilgiler üzerine tedirgin olmaya başlayan Erzurum'daki Osmanlı yetkililerinin, bölgeye Bitlis valisiyle imparatorluk komiseri Mehmet Ali Paşa'nın gitmesinden sonra bölgedeki durumun düzeldiğine dair şayialar yaydıklarını, Muş ovasında huzurun yeniden tesis edildiğine yönelik iddialarda bulduklarını, hükümet komiserinin açık bir şekilde halkın yanında yer alarak güvenliği ciddi bir biçimde tehdit eden Kürt Hamidiye Alayları'na karşı cephe aldıklarını ileri sürdüklerini aktarmaktadır. Fransız yetkili, dile getirilen bu iddiaların doğruluk payının henüz tam olarak bilinmediğini, bölgeye giden Bitlis Valisi ile hükümet komiserinin Sasun'da ortaya çıkan endişeli duruma henüz bir çözümler bulamadıklarını, Osmanlı'nın Kürt çetelerine karşı mücadele etmek üzere konuşlandıracağı düzenli birlikler için bir kışla inşa etmek istediğini ancak bölge halkının bunu kabul etmediğini, halkın askeri birliklerin gelmesinden sonra düşman sayısının ikiye çıkmasından korktuğunu, halkın gözünde Osmanlı askerlerinin yöre halkını haraca bağlayan, yağmalayan, kadınlara ve kızlara tecavüz eden Hamidiye Alaylarından bir farkının olmadığını, bunları Hamidiye'yi başlarına bela edenler olarak gördüklerini öne sürmektedir. Fransız yetkili, bölgede yaşanan bir olayı da aktarmakta ve bölge halkının bu endişelerini kendisinin de taşıdığını ima etmektedir. Konsolosun aktardığı bilgilere göre bölgede Kotanlı Şerif adında birinin öldürülmesi olayına karıştığı şüphesiyle bir genç kız hapse atılmıştır. Konsolos, bu genç kızın kırk asker tarafından tecavüze uğradığını ve bunların daha sonra kızı boğazını sıkmak suretiyle öldürdüklerini iddia etmektedir.¹¹⁴²

¹¹⁴¹ Erzurum Fransa konsoloslukunda görevli yetkili, bölge halkının Osmanlı merkezi iktidarından gelen kışla inşasına karşı gelmesine rağmen, devletin harekete geçtiğini, Sason bölgesini yeniden işgal ederek askeri kışlalar ile küçük tabyaların inşa edilmesine karar verdiğini, Kürt çetelerini yakında gözetlemek ve bölgeyi sıkı bir denetim altında tutmak için bu konuda ısrarlı olduğunu fakat bu çözümün bölgede kanlı olaylara yol açmasından ve halkın bu korkudan ötürü başka yerlere göç etmesinden endişe edildiğini ileri sürmektedir. Fransız yetkili, ayrıca, Erzurum İngiliz konsolosu Lamb ile Metodist misyoneri Hempleton'un bölgeyi ziyaret etmeye karar verdiklerini, Van'ın Rus konsolosunun bölgeye intikal ettiğini, kendisine 6000 Gregoryen Ermeni tarafından imzalanmış, Rusya'nın korumasını talep eden ve Rus Ortodoks kilisesine geçmek istediklerine dair bir talep dilekçesi sunduklarına dair haberler aldığını aktarmaktadır. Konsolos yetkilisi, bu talebin kesinlikle olumlu karşılanacağına inandığını, çünkü Muş'a geldiğinden beri Rus konsolosunun Türklere husumet beslediğini bildiğini öne sürmektedir (Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 76/1, Erzurum, 24 Eylül 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

¹¹⁴² Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 76/1, Erzurum, 24 Eylül 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

Hamidiye Alayları'na katılmayan Bilikan aşiretinden bir kişi ise bu alaylara mensup aşiretlerin faaliyetleri ile ilgili şöyle bir değerlendirme yapmıştır: Eski zamanlardan beri, Ermeni komşularımızla birlikte kardeş gibi yaşamaktaydık. Kürtlerle Ermeniler arasında neredeyse tek fark inançları yani dinleriydi. Fakat bugün sebebini bilmediğim halde onlarla sürekli boğuşup durmaktayız. Doğrusu bu kavgaların kusur bizde mi? yoksa Ermenilerde mi? Bilmiyorum, "*Vallahi bilmiyorum*". Ancak dikkat ettiğimizde hem biz Kürtler hem de Ermeniler aslında hepimiz mağduru. Yaşadığımız yerlere, her gün askerler gelmekte, tavuklarımızı yemekte, insanları dövmeğe üstelik yirmi beş yıllık vergi borcu da çıkarmaktalar. Bu durum nereye kadar devam edecek? Hamidiye Alayları bizleri ayrı soymakta, Vali ayrı soymakta, Müdür ayrı soymaktadır. Bu durumda biz ne yapacağız? Böyle nasıl yaşamaya devam edeceğiz?¹¹⁴³

Hamidiye Alaylarını ürettiği sonuçlar açısından değerlendiren araştırmacılardan Kendal ise II. Abdülhamid'in Hamidiye teşkilatı vasıtasıyla geliştirdiği Kürt politikasının, Şeyh Ubeydullah isyanından sonra bölgede başka bir isyanın meydana gelmesini önlediğini, Kürt milliyetçi hareketlerinin çok dar bir entellektüel kadro ile sınırlı kalmasına yol açtığını ve bölge halkının kendilerine karşı uygulanan baskıcı yönetime olan tepkilerini II. Abdülhamid'den ziyade, sultanın emirlerini uygulayan memurlara yönelttiğini, bundan dolayı da amacına ulaştığını dile getirmektedir.¹¹⁴⁴

İsmail Beşikçi de benzer düşüncelere öne sürmektedir. Beşikçi, Osmanlı Devleti'nun başarılı bir biçimde uyguladığı bu siyasa ile Kürtlerin bir araya gelerek bir millet oluşturmalarını engellediği gibi, memleketteki Müslüman halkların bir arada kalmasını sağlayan bir maya olarak değerlendirilen hilafet kurumuyla İslamcı ideolojiyi kullanarak Kürtlerle Ermenileri çatıştırdığını, Ermeni devletinin kuruluş planlarını bozduğunu dile getirmektedir.¹¹⁴⁵

---

¹¹⁴³ Klein, **a.g.e.**, s.162. 1908 yılına ait bir Osmanlı belgesinde Erzurum bölgesinde Alay komutanlığı yapan Taceddin Bey'in bölgede toplanan vergileri zayi ettiği, bazı köylerde, alay komutanının korkusundan kimsenin vergileri toplamak için vergi iltizamına başvuramadığı yazılmaktadır. Devlet bu durumun düzeltilmesi için tedbir olarak vergileri askerlerin emaneten toplamasını kararlaştırmıştır. (bkz. BOA. BEO. 3438/257787). (ayrıca bkz. Karataş, Karasu, **a.g.m.**, s.681).

¹¹⁴⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.265.

¹¹⁴⁵ **a.g.e.**, s.267.

Bu savı öne sürenler Hamidiye Alayları vasıtasıyla II. Abdülhamid'in Kürtlerde aşiret yapısıyla iletişime geçerek Kürtlerin bir üst aşamaya geçmesini engellediğini, hatta bundan dolayı Kürt milliyetçiliğinin, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde toplumsallaşma aşamasına geçmek üzere bir alan bulamadığını, sultanın bu siyasasına Kürt din adamlarını da ortak kıldığını ve onları İslamcı siyasasının aracına dönüştürdüğünü dile getirmektedir. Sultanın İslamcı politikası en fazla Kürtler arasında taban bulmuş, bu politikadan dolayı dönemin Kürt aydınları kimlik noktasında bir ikilem yaşamış, özellikle Osmanlı payitahtında doğup eğitim göre kimi Kürt aydınları, Kürt kimliğini merkezi alan bir düşünceden ziyade, daha kapsamlı gördükleri Osmanlı kimliğini ön plana çıkarmıştır. Bu okumuş Kürtler, daha ileri gördükleri Osmanlı düzeninin bir parçası olarak kalmayı düşünmüş, bu çerçevede mevcut sorunlara çözümler aramışlar.¹¹⁴⁶

Ancak farklı fikirlere sahip olan araştırmacılar da mevcuttur. Bu araştırmacılara göre II. Abdülhamid'in Kürtler için geliştirdiği siyasa Hamidiye alayları gibi vasıtalarla Kürtlerin devlete karşı olan sadakatini pekiştirmiştir, fakat bu dönemde eğitim alan Kürtleri milliyetçilik düşüncesi ile de aynı zamanda tanıştırmıştır.¹¹⁴⁷ Bunlardan biri olan Baskın Oran, II. Abdülhamid tarafından kurulan Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektebi gibi yapıların, kuruluş amaçlarıyla hiçbir ilgisi olmayan hatta amaçların rağmına olacak şekilde farklı Kürt aşiretlerini bir araya getirdiklerini ve bir Kürt entelektüel zümresinin oluşmasına kaynaklık ettiklerini öne sürmektedir.¹¹⁴⁸

Bu perspektifle meseleyi değerlendiren araştırmacılardan Robert Olsen, teşkilatların kuruluşunu Kürt milliyetçiliğinin gelişimi açısından değerlendirmekte, alayların Kürt milliyetçiliğinin ikinci aşamasını oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹¹⁴⁹ Olsen, 1891 yılında kurulup Birinci Dünya Savaşı'na kadar faaliyetlerine devam eden teşkilatın, yaklaşık yirmi yıl boyunca "*Kürt kudretinin bir manivelası olarak*" işlevselleştirildiğini, Kürt milliyetçiliğinin belli bir noktaya kadar gitmesinde önemli bir aşama meydana getirdiğini öne sürmektedir.¹¹⁵⁰ Yazar, Hamidiye dönemi olarak

¹¹⁴⁶ Karademir, **a.g.e.**, s.481-482.

¹¹⁴⁷ Mustafa Akyol, **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, İstanbul, 2006, s.44.

¹¹⁴⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.261.

¹¹⁴⁹ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.26-27.

¹¹⁵⁰ **a.g.e.**, s.33.

adlandırdığı bu dönemin, yalnızca Kürt milliyetçiliğinin gelişiminde ikinci aşamayı oluşturmadığını, aynı zamanda üçüncü evreyi de belirlediğini iddia etmektedir.¹¹⁵¹

Hamidiye Alayları'nın sebep olduğu sorunlar ve bir bütün olarak ürettiği sonuçlar dikkate alındığında Ermeni tehdidi algısının alayların kuruluşundaki rolünü daha da öne çıkarmaktadır. Alayların, Ermeni olaylarında oynadıkları rol, karışıkları vahim olaylar, Ermeni topraklarını gasp etmeleri ve bu noktada serbest davranmaları bu tezi daha da kuvvetlendirmektedir. Merkezi iktidarın olaylara karışmaları gerektiği gibi cezalandırmaması, olaylara karışmaları görevden almaması, toprak gaspını gerçekleştirenlere dokunmaması Hamidiye teşkilatlanmasının amacı konusunda sağlam ipuçları vermektedir.

II. Abdülhamid'in Sünni Kürt aşiretlerini alaylara dahil ederek Alevi ve Ezidi Kürtleri dışarıda bırakması, sultanın İslamcılık siyasası ekseninde değerlendirilebileceği gibi, onun "*böl ve yönet*" siyasası çerçevesinde de değerlendirilebilir. Teşkilata katılan aşiret reislerinin bölgede rahat davranmaları, hiç kimseyi dinlememeleri, yalnızca sultana karşı sorumlu olduklarını belirterek Ermeni köylülerin topraklarıyla birlikte Kürt köylülerin topraklarını da gasp etmeleri, rakip gördükleri aşiretlere saldırılarında her zaman haklı görülmeleri ve destek bulmaları da sultanın denge siyasasının izlerini taşımaktadır. Bir yandan İslamcılık siyasası ile Kürtleri merkezi iktidara entegre eden sultan, diğer taraftan Kürtleri bölerek yönetmeyi tercih etmiş görünmektedir. Bu durum da, bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde, Kürtlerin millet olmasını, bu dönem için, engellemiş, aşiret olgusunun Kürt unsur içinde daha da güçlü hale gelmesine hizmet etmiş, Kürtlerin parçalı bir toplumsal örüntü arz etmesine yol açmıştır.

Kürtlerden askeri güç olarak yararlanma durumu Osmanlı'nın uzun zamandan beri istediği ancak gerçekleştiremediği bir gerçektir. Osmanlı ile geliştirdiği ilişkiler neticesinde yalnızca aşiret reisleri, savaş durumunda, geleneksel olarak kendi mahiyetlerinden merkezi orduya askeri güç göndermiş, onun dışında Kürtler askere alınmamıştır. Osmanlı doğrudan yönetim anlayışını bölgede tatbik ettikten sonra asker alımı yapmak istemiş, ancak sürekli olarak zorluklarla karşılaşmış, hatta kimi önemli olayların sebeplerinden biri de asker alımı olmuştur. Fakat merkezi iktidara

¹¹⁵¹ Olsen, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925*, s.36-37.

bu noktada bölgede istediğini bir türlü alamamıştır. Görüldüğü kadarıyla Hamidiye teşkilatı da bu noktada yeterince sonuç üretmemiş, teşkilata katılan aşiret liderleri söz verdikleri kadar asker ve askerler için lazım olan atları toplayamamış, Osmanlı'da bu noktada gerekli hassasiyeti göstermemiş, gerekli teçhizat ve eğitimin verilmesi için kaynak aktarımında bulunmamıştır. Sadece bölgedeki Ermeni ayrılıkçılar ile rakip Kürt aşiretlerine karşı harekete geçen Hamidiye teşkilatlanması, hem Kürtleri disipline ederek veya "*medenileştirerek*" Osmanlı'ya entegre etme hem de Kürtlerden askeri bir güç olarak yararlanma konularında beklentileri karşılamamış, ancak aşiret reislerini sultanın şahsına bağlamayı başarmıştır.

III. 3. 8. Alay Reisleri/Komutanları veya Bölgenin Yeni Liderleri

Daha önce ortaya konulmaya çalışıldığı gibi büyük ve siyasi açıdan karmaşık bir yapı arz eden aşiret konfederasyonlarına dayalı Kürt emirlik yapısının XIX. yüzyılın birinci yarısında küçük aşiret birimlerine kadar bölünmesi, aşiretleri bölgenin kilit toplumsal ve siyasi aktörleri haline getirmiş, yeni bir süreci başlatmıştır. Bu yeni durum özellikle Hamidiye Alaylarının diri ve canlı olduğu dönemde daha uç örnekler de vermiştir. Emirlik yapısının yıkılmasından sonra bölgede kilit siyasi birimler haline gelen küçük aşiretler, Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra elde ettikleri bağlantılar ve bu bağlantıların sağladığı avantajlar sayesinde fazlasıyla güçlenmiş, bazı ufak farklılıklarla da olsa, otorite ve işlev açısından eski Kürt emirliklerinin konumuna çıkmışlar.¹¹⁵²

Hamidiye Alayları'na katılan Kürt aşiret reislerinin bazıları süreç sonunda, daha önce bizzat merkezi iktidar tarafından son verilen "*de jure*" emirlik yapısını "*de facto*" bir biçimde, Zeki Paşa vasıtasıyla II. Abdülhamid'in eksilmeyen destekleriyle tekrardan kurma noktasına gelmişler. Hamidiye Alayları reislerinin bazıları, teritoryal ve ekonomik açılardan tabanlarını genişletme imkanına zamanın sunduğu farklı koşullardan yararlanarak kavuşmuş, klasik emirliklerin pek çok işlevini ve gücünü üstlenme fırsatı yakalamış, daha modern yapılar ortaya çıkarmışlar.¹¹⁵³ Bu durumu fark etmiş olan bir İngiliz temsilcisi, II. Abdülhamid tarafından oluşturulan

¹¹⁵² Klein, **a.g.e.**, s.142.

¹¹⁵³ **a.g.e.**, s.158.

ve askeri rütbe verilen kimi Hamidiye reislerinin daha önce merkezi iktidarca ortadan kaldırılan emirliklerin yerlerini dolduracak gibi görüldüğünü dile getirmiştir.¹¹⁵⁴

III. 3. 8. 1. Milli Aşireti Lideri İbrahim Paşa

Osmanlı Devleti'nin merkezi iktidarı ile yereldeki güç odağı konumunda bulunan Kürt aşiret reislerinin, genel olarak birbirlerini beslediği ve bu karşılıklı destekle pozisyonlarını güçlendirdiklerini ifade etmek mümkündür. Bu durum XIX. yüzyılda ortaya çıkan Kürt emirlikleri örneğinde de kendini göstermiştir. II. Abdülhamid devri iktidarında saray; Kürt ağa, bey ve liderlerini tanımış, onlara güç aktarımında bulunmuş, onların askeri birimler olarak yapılanmalarını sağlamıştır. Bu dönemde gelişen ilişkiler neticesinde Osmanlı merkezi iktidarı, yerel şehirli Kürt liderler ve kırsal Hamidiye beyleriyle daha sağlam ilişkiler geliştirmiş, belli bir bütünleşmenin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹¹⁵⁵ Fakat buna rağmen Osmanlı merkezi iktidarı Kürt bölgeleri üzerinde tam anlamıyla sağlam bir denetim kuramamıştır. Özellikle Kürt emirlikler yapısının ortadan kaldırılmasıyla bölgede yeni seçkin gruplar ortaya çıkmaya başlamış, bu gruplar da ya bir araya gelerek yeni aşiret konfederasyonları oluşturmuş ya da tek başlarına kalarak bölgenin en önemli politik birimleri haline gelmeyi başarmışlar.¹¹⁵⁶

II. Abdülhamid devrinde Kürt bölgesinin en önemli figürlerinden biri olarak öne çıkan İbrahim Paşa, sultanın tahta çıktığı ilk zamanlarda Milli aşireti ağalarından biri konumunda bulunmakta ve rakip aşiretlerden Karakeçi aşiretiyle ciddi sorunlar yaşamaktadır. 1880 yılına kadar bölgede vuku bulan olayları bir rapor şeklinde hazırlayan merkezi iktidarın bir yetkilisi, İbrahim Paşa, Milli aşireti ve Karakeçili aşiretlerinin o zamanki durumlarını şu şekilde aktarmaktadır:

"Milli Aşireti ağaları Timavizade İbrahim ve Muhammed ve Ali Ağalar ve Karakeçi Aşireti Reisi Halil beg, biraderi Deri'i; aşireteyn-i merkumeteynden Karakeçi aşireti, Mamuretü'l Aziz'e mülhak Maden sancağı muzafatından Siverek kazasına ve Milli aşireti dahi Zor sancağına tabi Begşehir kazasına merbut ve aşar ve rüsumat ve her dürlü tekâlîfi miriye ile mükellef olup, bâlâda esamisi zikr olunan rüesa'nın daire-i hükümleri tahtında bulduklarında rüesa-yı merkûmenin yek diğeri aleyhinde olan husumet ve fikr-i istilâ ve isti'lâ ile menâfi'-i zatiyelerini tervic (artırmak) ve hükm-i nüfuz ve tagallüblerini tahkim ve takrir için ilka-yı fesaddan hâli kaçup binâenaleyh bu yüzden her bir aşireti teşkil eden nüfus-ı külliyeinin düçar (yakalanmış) oldukları felaket ve ahval ve makâsıd-ı umumiyelerine (genel

¹¹⁵⁴ Maunsell'dan de Bunsen'a no.40 (doğrusu 41 olmalı), 16 Eylül 1900, FO 424/200; FO 195/2082. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.159).

¹¹⁵⁵ Jongerden, **a.g.m.**, s.59-60.

¹¹⁵⁶ **a.g.m.**, s.60.

istek, arzu) darı olan vehâmet ile gerek kendülerine ve gerek hazine-i celile varidatına tatarruk (yol bulup girme) eden hâle ve noksanîyet-i derecatının tarifi kabil değildir. Geçen doksan üç senesi kanun-i evveli ve sanisi (1877-1878 Aralık-Ocak) mahalarında aşireteyn-i merkumeteynin yekdiğeri üzerine vaki' olan hücumat ve iktihamda (hücum ve istila etmek) katl-i nüfus gasb-ı emvâle cür'et etmeleriyle eşyâ ve mevâşi-i mağsûbenin (çalınan hayvanlar) istirdadı îade-i hukuk ve istifâ-yı hak (alacağıın hepsini almak) zımında Haleb vilayeti celilesinden me'muren gelmiş olan asker-i nizamiye-i şahane kaymakamlarından izzetlü Ahmed Beg komisyonu marifetiyle bazı mertebe şeyler tahsil ve ashab-ı matlube iade ve tavsil kılınmış ise de vazife-i me'muriyetlerini te'lif-i beyn (barıştırmaya, uzlaştırmaya) ve temin-i maksad (amacını gerçekleştirme) ve hukuk edecek muvaffakiyet derecesine isal edemediklerinden işbu iki aşiret rüesâsı beynindeki bürûdet ve mübâyenet (uyuşmazlık) kemâ kâna (eskiden olduğu gibi) bâkî kalmıştır. İşte yüreklerinde gizledikleri nâire-i kin ve nişân işbu doksan beş (1879/1880) senesi birden bire alev-riz iştial (tutuşma, şiddetlenme) olmasıyla aşireteyn-i merkumeteyninden birisi daire-i vifâk (dostluğunu kazanma) ve ittifakına aldığı ve diğer aşair ve kabailin istizhar (arka verme, güvenme) ve muavenetiyle yek diğeri aleyhine birkaç defalar şiddetle vaki' olan hunrîzâne hücumlarında yalnız Milli ve Karakeçili aşiretlerinden küllüyetlü maktul ve mecruh düştüğü gibi hadd ve hesaba gelmez mevâşi ve eşyâ ve nukud nehbe ve iğtisab eyledikleri ve bunca katli vakalara ve dehşetlü fecialara sebebiyet veren salîf-üz zikr (bahsi geçen) reisleri bulunan İbrahim ve Mehmed ve Ali ağalarla Hali Beg ve biraderi Deri' oldukları tahkik olunmağla merkumlar hüsn-i suretle Diyarbekir'e Sason tarikiyle nefy ve teb'id olunduktan sonra vaki olan gasbiyatın mümkün olduğu kadar ashabına iade olunması zımında... İbrahim Ağa'nın geçen sene Halil Beg'in çadırı üzerine bi'l hücum mir-i mumaileyh ile aşair-i emval ve mevaşinin gasb ve nehbiyle Şencanlı'dan bir neferin katl ve müteâkiben Ferhatib ve Büzürk nâm mahallerde tekrar hücumla gasb ve nehbe ve altı neferin katline tasaddisinde Milli aşireti halkından cemm-i gafîr (büyük bir topluluk) ile bir takım, Cican ve Habkırık civarında aşiret-i mezkureden küllüyetli eşhas mevcut olduğu gibi işbu baharda merkum İbrahim Ağa'nın amucası Ali Atmanlu'nun Kesbi aşireti üzerine ve bu canibden Halil Beg'in merkum Ali Ağa üzerine hücum ile Kesbi ve Advan ve Zor cihetinden Şavi ve Bakari ve Milli ve Karakeçili mahallinde Firok namkarye civarında vuku' bulan mukatele-i azimede Halil Beg'in evvelce mislice mukavemet ve bi'i ittifak gasb u nehbe mübaderet (başlamak) için celb ve ittihad eylediği Şamardan Sabah kabilesiyle salîfî' z zikr Urfa'ya tabi Kesbi ve Begşehir'e mülhak Advan aşiretlerinden ve Zor cihetinden Şavi ve Bakari Araplarından eşhas-ı kesire mevcut olduğundan maktulinin bi'l fiil katillerini bulup meydana çıkarmak bir emr-i müşkil olup mamefih vereseleri tarafından dahi iddiaya kıyam ve rağbet görülmediği ve bu makulede mumaileyhim İbrahim ve Mehmed ve Ali ağalarla Hali Beg ve biraderi Deri'nin müctemian ve münferiden mevcut oldukları derkâr ve esasen bu münazaat (çekişmeler)... bunca gasb ve nehbe bi'l fiil ve bi'l vasita sebep-i müstakil mumaileyhim olduğu bedihi ve aşikâr olarak sâye-i şahanede def ve teb'idleriyle icrâ-yı mücâseret (cesaret) ve emsaline irae-i (göstermek) ibretle bi't terhib (korkutmak) iki aşiret halkının emr-i ittifak ve inba-i asayiş ve istirahatları esbabı teshil (kolaylaştırma) ve istikmal (kemale erdirmeye) kılınmış... işaret olunduğu vechle üç bin dokuz yüz altı ağnam ve dört yüz on sekiz re's öküz ve inek ve altmış dört re's merkeb ve on altı esb ve kısarak ile sekiz yüz altı kalem ve bin beş yüz otuz sekiz parça eşyâ-yı beytiye (ev eşyası) ve otuz yedi keyl (ölçek) hinta (buğday) ve elli kile çeltik ve bunlardan müstehlik (tüketilen) olanların bedeli olarak elli altı bin yedi yüz kırk altı buçuk gurus mağsubatın istirdadı hususu tesviye ve ikmal edildiği ve hukuk-ı adiyeye ve mahall-i hükümetlerine aid bulunduğu ifadelerinden ve aşair-i merkume beynlerinde takrir-i asayiş (güvenliğin sağlanması) ve husul-ı inzibat (güvenliğin oluşturulması) ve tahkim-i emniyyet kaziyeleriyle meyanlarında... Heyet-i mezkure tarafından her ne kadar yirmi üç maktul ve on beş de mecruh gösterilmiş ise de mesmûat-ı sahihiyeye nazaran evvel ve ahir maktul ve mecruhlar iki yüz den mütecaviz oldukları ve işte iki aşiret beyninde vuku' bulan bu keyfiyyet-i kitaldır ki seyyar olan İngiliz konsolosu, Deraliye'de mukim İngiltere sefaretine bildirüp sefarethanenin Bâbîâliye müracaat etmesi üzerine icabının icrâsı zımında dahiliye nezaret-i celilesinden şedidü'l mazmun (şiddetli sözler) telgrafla heyet-i islâhiyeye keyfiyyet tevcih olunmuşdur..."¹¹⁵⁷

¹¹⁵⁷ BOA, YEE, 78/84-85. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

II. Abdülhamid, Hamidiye Alayları projesini geliştirdiği zaman bu teşkilatlanmaya katılmayı kabul eden aşiretlerden biri de Milli aşireti ve güçlü reisi İbrahim olmuştur.¹¹⁵⁸ Hamidiye paşası, II. Abdülhamid ile doğrudan iletişim kuracak kadar yakın bir ilişki içinde olmuştur. Paşa bu iletişimi kendisine verilen şifreli bir telgraf kodu vasıtasıyla gerçekleştirmiştir.¹¹⁵⁹

Milli aşireti lideri İbrahim Paşa, alaylara katılmayı kabul ettiği zaman kendi komutanlığı bünyesinde Ezidi Torman aşiretinden de bir alay oluşturmuş, alayın başına da Torman aşiretinden Bışarı Koloz'u getirmiştir.¹¹⁶⁰ Süreç içinde egemenlik alanını genişletmeyi başaran İbrahim Paşa, aynı zamanda daha çok aşireti de saflarına çekmeyi başarmış ve kendine bağlamıştır. Böylece, Bruinessen sözleriyle, büyük bir bölgenin haracını toplama imkânına kavuşmuştur. Bruinessen, İbrahim gibi güçlü birinin Hamidiye komutanı olarak atanmasının ve o konumda tutulmasının, sultanın bu projeye temel hedefinin bölgedeki Kürt aşiretlerini birbirine karşı dengelemek olduğuna dair tezi sorunsallaştırdığını dile getirmektedir.¹¹⁶¹

Emirlik sisteminin sonlandırılmasından sonra ortaya çıkan iktidar boşluğunu doldurmaya çalışan aşiret reislerinden biri olan İbrahim Paşa, Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra geliştirdiği bağlantılar ve merkezi iktidarın sağladığı kaynaklar sayesinde bölgede nüfuzunu artırmayı başarmış, Zeki Paşa'dan sonra yörenin en güçlü figürü haline gelmiştir.¹¹⁶² Bölgenin yeni efendisi ve aslında belki de geleneksel Kürt beyliklerinin yeniden ancak bu sefer "*de facto*" bir biçimde ortaya çıktığının bir örneği olan Milli aşireti lideri İbrahim Paşa'ya, bölgede görev yapan Fransa konsolosunun da 19 Temmuz 1901 yılında hazırladığı raporda aktardığı gibi yerel yönetim tarafından sınırsız bir yetki verilmiş, Urfa, Mardin ve Cizre'nin kuzeyinde kalan ve Suruç'u da kapsayan bölgenin tamamının baştan sona kadar İbrahim Paşa tarafından ele geçirilmiştir. Bölgede fazlasıyla güçlenen paşa, kimi

---

¹¹⁵⁸ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.236.

¹¹⁵⁹ Karademir, **a.g.e.**, s.244.

¹¹⁶⁰ Jongerden, **a.g.m.**, s.61-62.

¹¹⁶¹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.291.

¹¹⁶² Klein, **a.g.e.**, s.182.

zaman Diyarbakır'a karşı baskınlar düzenlemiş, otoritesine boyun eğmeyen Kürt aşiretlerine karşı her türlü yağma ve talan suçları işlemiştir.¹¹⁶³

İbrahim Paşa, rakip olarak gördüğü aşiretlere bağlı birçok köyü yağmalamış, büyük hayvan sürüleri ile mallara el koymuştur. El konulan bu malların geri verilmesi için merkezi iktidar yerel bürokratlar üstünde büyük bir baskı oluşturmuş ama bu memurlar, Milli aşiret mensuplarıyla İbrahim Paşa'nın el koyduğu malları geri almaya çalışmamış, merkez tarafından ayrıcalıklı kılınmış olan paşaya ilişmemiş tam aksine masum Kürt köylülerinin hayvanlarına el koymuşlar.¹¹⁶⁴ Fakat İbrahim Paşa ile ilgi birçok konuda şikayetler olmasına, kendisinin de mensubu olduğu Hamidiye Alayları'nın Ermenilere karşı giriştiği şiddet olaylarına rağmen, paşanın, özellikle 1895 yılında meydana gelen Ermeni olaylarına karışmadığı gibi onların koruyuculuğunu yaptığı iddia edilmektedir.¹¹⁶⁵

Bölgede görev yapan bir İngiliz konsolosunun aktardığına göre 1901 yılına gelindiğinde İbrahim Paşa, Urfa'ya yaklaşık iki saat mesafede bulunan ve kendisinin yönettiği bölgede küçük bir imparatorluk kurmuştur.¹¹⁶⁶ Milan aşireti reisi İbrahim Paşa, Hamidiye Alayları bünyesinde oluşturulan komutanlıklardan birine atandıktan sonra elde ettiği büyük güç ile birlikte "*Kürdistan'ın Taçsız Kralı*" olarak anılmaya başlanmıştır.¹¹⁶⁷ Bruinessen, Türk ve yabancı yazarların İbrahim Paşa'yı efsanevi bir haydut, "*Kürdistan'ın taçsız kralı*" olarak isimlendirmelerinin onu daha da bilindir kıldığını ifade etmektedir.¹¹⁶⁸ İbrahim Paşa, zamanla Kürtlerle meskun mahallerde en güçlü simalardan biri haline gelmiş ve "*küçük bir imparatorluk*" olarak değerlendirilen geniş bir bölgeye hükmetmeye başlamıştır.¹¹⁶⁹

İbrahim Paşa bölgede güçlendikçe kendine rakip gördüğü aşiretlere karşı saldırganlaşmıştır. Bu aşiretlerden biri olan Karakeçili aşireti lideri Halil Bey ile arasında vukua gelen olaylar II. Abdülhamid'in tahta çıktığı ilk yıllarda bir Osmanlı memurunun ele aldığı raporda dile getirildiği gibi, 1900'lerin başında Fransa'nın

---

¹¹⁶³ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 28 Haziran 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹¹⁶⁴ Klein, **a.g.e.**, s.132.

¹¹⁶⁵ Jongerden, **a.g.m.**, s.81.

¹¹⁶⁶ Klein, **a.g.e.**, s.182.

¹¹⁶⁷ Kasaba, **a.g.e.**, s.149.

¹¹⁶⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.289.

¹¹⁶⁹ Klein, **a.g.e.**, s.179.

bölgedeki diplomatik yetkilisi tarafından da kayda geçirilmiştir. Fransız yetkili, Karakeçi aşireti lideri Halil Bey'in Siverek taraflarında kalan bütün bölgede kargaşa meydana getirdiğini, bu zatın şuan Osmanlı payitahtında bulunan Siverekli Osman Paşa tarafından görevlendirildiğini, Milli aşireti lideri İbrahim Paşa ile Arap Şammar aşireti arasında olayların meydana gelmeye başlamasıyla birlikte Halil Bey'in Milli aşiretine ve İbrahim Paşa komutasında bulunan diğer bir aşiret olan Burkanlara karşı saldırı ve yağmalar gerçekleştirdiğini yazmaktadır. Fransız diplomat, bu olaylar esnasında Milli aşiretine ait altı köyün saldırıya uğradığını ve yağmacılar tarafından talan edildiğini, civar köylerde yaşayanların bu saldırılardan korunmak amacıyla Karacadağ'a sığındıklarını, arazilerini, ekinleri ve hasatlarını bırakıp kaçmak zorunda kaldıklarını aktarmaktadır. Yabancı bürokrat, bölgenin zaten çöl gibi verimsiz bir vaha gibi olduğunu, bunun üstüne bir de soyguncu çetelerle mücadele etmek zorunda kaldıklarını ve jandarmaların eşlik etmediği kervanlarına sürekli olarak baskınlar düzenlendiğini dile getirmektedir.¹¹⁷⁰

Fransız konsolos, 6 Eylül 1901 tarihinde Paris'e gönderdiği bir diğer raporda, Karacadağ'a daha önce sığınmak zorunda kalmış olanların ovaya indiğini, Hamidiye Alayları'na katılmış diğer bir aşiret olan ve daha önce kendilerine saldıran Karakeçili aşiretine ait iki yerleşim yerine baskın düzenlediğini, bölgede bulunan 30 kişiden ibaret olan bir askeri birliğe saldırdıklarını ifade etmektedir. İki aşiret arasındaki sorunu bilen Osmanlı'nın jandarma kuvvetleri, meydana gelen olaya müdahale etmek için derhal harekete geçmiş, fakat Milli aşireti jandarmaların Karakeçi aşiretine yardım ettiğini görünce onlara da saldırmış, yedi jandarmayı öldürmüş, geriye kalanların da silahlarına el koymuştur. Meydana gelen son olayda iki aşirete mensup kırk kişi öldürülmüş, birçok kişi de yaralanmıştır. İbrahim Paşa, bu olaylardan dolayı kendisini suçlayan Diyarbakır valisine şiddetle karşı çıkmış, devlet görevlilerine karşı girişilen bu ayaklanmadan adamlarının sorumlu tutulamayacağını öne sürmüştür.¹¹⁷¹

---

¹¹⁷⁰ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 28 Haziran 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹¹⁷¹ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 6 Ağustos 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

Temmuz ayında gönderilen başka bir raporda, bu iki aşiret arasındaki olayların devam ettiği ve karşılıklı yağmalar sürdüğü aktarılmıştır.¹¹⁷²

İbrahim Paşa liderliğindeki Milli aşireti, Arap Şammar aşireti ile de sorunlar yaşamış, bu iki aşiret arasında meydana gelen olayları Milli aşireti başlatmıştır. Milli aşireti mensupları, Şammar aşiretinin konak yerine saldırmış, büyüyen olayları yatıştırmak için araya Diyarbakır valisi, Mardin mutasarrıfı ve Deyrizor ile Siverek kaymakamlarının çabaları işe yaramış, iki aşiret arasındaki çatışmalara çözüm üretilmemiştir. Hamidiye'nin kudretli paşası İbrahim, şartların lehine olması nedeniyle Şammarlara karşı kanlı bir baskın düzenlemiştir. Kurduğu ağ sayesinde İbrahim Paşa'ya Erzincan'dan Halep'e birçok bölgeden de destekler gelmiştir. Paşa Şammarlara karşı kendince başarılı olmuş, aşiretin hayvanlarının büyük bir kısmına el koymuş ve birçok adamlarını da bir devlet edasıyla esir almıştır.¹¹⁷³ İbrahim Paşa, bölgedeki bu faaliyetlerinden ötürü II. Abdülhamid'den de yardım etmeyi ihmal etmemiştir.¹¹⁷⁴

Şammar aşireti lideri Ferhan (Fares) Paşa, İbrahim Paşa'dan intikamını tam olarak almak için II. Abdülhamid'e bir telgraf çekmiş, Milli aşireti tarafından daha önce kendisinden çalınan hayvan sürülerini devlet hazinesine bırakmak istediğini ve tazminini sultana bıraktığını bildirmiştir. Yabancı bir devlet misyon temsilcisi, sultanın bu habere çok sevindiğini ve derhal Diyarbakır'daki devlet yetkililerine haber gönderdiğini, Şammar aşiretinden çalınan sürülerin araştırılmasını ve buldukları yerden getirilmesini emrettiğini ve bu konuda hassasiyet gösterilmesini istediğini ileri

¹¹⁷² Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹¹⁷³ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 28 Haziran 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). 1903 yılında da devam eden bu çatışmalar da Milli aşiretinden üç kişi, Şammar aşiretinden de dokuz kişinin öldürülmüş, çok sayıda hayvanın telef edilmiş, üç bin koyun ile deveye İbrahim Paşa'nın adamları tarafından el konulmuştur (Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹¹⁷⁴ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 28 Haziran 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). Bölgenin güçlü aşiretlerinden biri olan Şammar aşireti, paşanın bu saldırılarını karşılıksız bırakmamış, Ezidilik'ten İslamiyet'e geçmiş olan ve İbrahim Paşa'yı destekleyen Helun (Heline) köyüne saldırmış, köyü yağmalamış, köylülerin koyunlarına el koymuş, birçok insanı katletmiş. Bununla yetinmeyen Şammarlar, Karacadağ'a sığınmış olan İbrahim Paşa taraftarı köylere de yağmalamayı ihmal etmemişler. Fransız yetkili, Diyarbakır'daki yetkililerin haberi aldıktan sonra köylüleri korumak için 100 kişiden oluşan bir askeri kuvvet gönderdiklerini, eğer bu askeri güç yetişmese, küçük Derik köyünün de Helun köyü ile aynı akıbeti yaşamasının muhtemel olduğunu belirtmektedir (Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

sürmektedir. Yabancı bürokrat, son on gün içerisinde saraya ait ağıllara, her gün dört bir yandan hayvanlar getirildiğini ve halka açık mezatta çok ucuz fiyata satılmak üzere bekletildiğini dile getirmektedir. Fransız konsolos, İbrahim Paşa'nın Diyarbakır yetkililerine bu şekilde yenik düşmekten çok rahatsız olduğunu, Karakeçi aşiretine saldıracığı tehdidinde bulunarak şehirden ayrıldığını, dolayısıyla yakın zamanda bu iki aşiret arasında yeni çatışmalar çıkmasının beklendiğini aktarmaktadır.¹¹⁷⁵

Hamidiye komutanı, 1904 yılında bölgenin büyük aşiretlerinden biri olan Karakeçi aşiretinin nüfuzunu da kırmayı başarmış, bu aşireti kendi otoritesine tabi kılmıştır. Bu sayede bölgedeki nüfuzu daha da artan paşa, Karacadağ, Urfa ve Mardin arasında kalan bütün bölgeyi denetimi altına almış, bu bölgeleri kendi yönetim merkezi olarak belirlediği Viranşehir'den yönetmeye başlamıştır.¹¹⁷⁶ Bu dönemlerde bölgede bulunan İngiliz yetkili Mark Sykes, Hamidiye komutanı olan İbrahim Paşa'nın 1905 yılında nüfuz alanını Malatya ve Erzincan'a kadar genişlettiğini, değişik dini inanca mensup Kürtlerin, onu liderleri olarak gördüklerini, bölgede meydana gelen olaylardan kaynaklanan anlaşmazlıkların mahkemelere gidilerek değil, paşaya gidilerek çözüldüğünü aktarmıştır.¹¹⁷⁷

İbrahim Paşa, II. Abdülhamid'e her zaman sadık kalmış, ama merkezi iktidarın atadığı yöneticiler paşayı en büyük düşmanları olarak görmüştür. Çünkü paşanın mahiyetinde bulunan birlikler, geniş bir bölgeyi yağmalamakla yetinmemiş, bazen bölgelerine nispeten uzak olan Diyarbakır'a saldırmaktan geri durmamış, şehrin duvarlarını çadırlarıyla sarıp, kent sakinlerini taciz etmişler. Hatta, İbrahim paşanın ve adamlarının bu saldırılarından bıkan şehir halkının bir kısmı, sultana karşı ilk açık protesto eylemini Diyarbakır'da gerçekleştirmiştir. Ziya Gökalp'ın da içinde yer aldığı bir grup genç, kentin postanesini işgal etmiş, II. Abdülhamid İbrahim Paşa'yı Hicaz demiryolunu korumak göreviyle bölgeden göndereceğine dair söz verene kadar da dağılmamışlar.¹¹⁷⁸

II. Abdülhamid'in merkezi iktidara gelmesiyle ile yerelde kendilerine iktidar alanı açılan Kürt aşiret reisleri, sultanın tahttan indirilmesine sert tepki göstermiş,

¹¹⁷⁵ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 6 Ağustos 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹¹⁷⁶ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.238.

¹¹⁷⁷ Klein, **a.g.e.**, s.184.

¹¹⁷⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.291.

velinimetlerinin hal edilmesiyle kendilerinin de hal edileceklerini düşünmüşler.¹¹⁷⁹ Bundan dolayı sultanın iktidardan düşürülmesi, onun döneminde sınırsız menfaat elde etmiş ve güç devşirmiş aşiret reisleri için resmen yıkım olmuştur.¹¹⁸⁰ İktidarın yeni sahiplerinden korkan aşiret reislerinin birçoğu, Osmanlı sınırlarından dışarı kaçmış, İran sınırları dahilinde yaşayan Kürt aşiretlerine sığınmış, bu sınır bölgesinde eşkıyalık yapmaya başlamışlar.¹¹⁸¹ II. Meşrutiyet'ten ilanından sonra İTC'nin güdümündeki merkezi iktidarın yeni sahipleri, aşiret reislerinin korkularının boşuna olmadığını göstermiş, 1908 yılında içinde İbrahim Paşa'nın da bulunduğu Hamidiye Alaylarına katılmış ve bu vesileyle güç devşirmiş Kürt aşiret reislerine yönelik tedip ve bastırma hareketi düzenlemiştir.¹¹⁸²

Sultanın iktidarının sınırlandırılmasına tepkili olanların başında, 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'ten arifesinde bölgenin en güçlü simalardan biri haline gelmiş,¹¹⁸³ bölgedeki bu "*de facto*" durumunu II. Meşrutiyet'in ilanına kadar sürdürmeyi başarmış olan İbrahim Paşa gelmiştir.¹¹⁸⁴ Paşa, II. Meşrutiyetten sonra iktidarı devralan yeni elitlerin hedefi haline gelmiş, bölgede Zeki Paşa'nın görevinden azledilmesinden hemen sonra aranmaya başlanmış, merkezin yeni elitleri, iktidara gelir gelmez İbrahim Paşa hakkında tutuklama emri çıkartmıştır.¹¹⁸⁵ Merkezi iktidarın ısrarlı takibi neticesinde paşa, Ezidi müttefiki Hasane Kanco'nun yönetiminde bulunan Sufaye kaçmıştır. Paşa, 27 Eylül günü merkezi iktidarın askerleri tarafından değil ama dizanteri hastalığına yenik düşerek ölmüştür.¹¹⁸⁶

Bölgenin en güçlü figürlerinden biri olarak ön plana çıkmış olan veya öyle lanse edilen İbrahim Paşa'nın büyüü İTC'nin gönderdiği askerler tarafından kısa bir içinde bozulmuştur. Bu durum, esasında farklı bir gerçekliğe de işaret etmektedir. Hamidiye Alayları'nın Kürt aşiretler üzerinde oluşturduğu baskılar ve II. Abdülhamid yönetiminin bu baskılara karşı sesiz kalmış olması zamanla devletin bölgedeki

---

¹¹⁷⁹ Karademir, **a.g.e.**, s.252-253.

¹¹⁸⁰ Klein, **a.g.e.**, s.193.

¹¹⁸¹ Karademir, **a.g.e.**, s.252-253.

¹¹⁸² Klein, **a.g.e.**, s.198.

¹¹⁸³ **a.g.e.**, s.188.

¹¹⁸⁴ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.238.

¹¹⁸⁵ Klein, **a.g.e.**, s.189.

¹¹⁸⁶ **a.g.e.**, s.191. Fakat Kürt araştırmacı M. Emin Zeki, İbrahim Paşa'nın, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra hükümete bağlı kalmayacağını ilan ettiğini, isyan ettikten sonra Osmanlı merkezi iktidarının paşaya karşı büyük bir saldırı başlattığını, onu yakaladığını ve en nihayetinde de idam ettiğini ileri sürmektedir (Zeki Beg, **a.g.e.**, s.238).

denetimi aleyhine işlemiştir. Bölgenin en güçlü siması olarak değerlendirilen İbrahim Paşa'nın kısa zamanda ağır bir biçimde yenilgiye uğramış olması ise Kürtlerin Hamidiye vasıtasıyla sahip oldukları askeri kuvvetin ne kadar kırılğan olduğunu net bir biçimde ortaya koymuştur.¹¹⁸⁷

Osmanlı, II. Meşrutiyet'ten sonra bölgede alaylar vasıtasıyla II. Abdülhamid'e yaklaşmış bulunan Kürt aşiret güçlerini bastırma hareketini, 1909 yılında II. Abdülhamid'in tahtan uzaklaştırılmasından sonra da kararlılıkla sürdürmüştür.¹¹⁸⁸ Dönemin İngiliz sefirine göre İbrahim Paşa gibi, ne kadar maharetli olursa olsun, kanunlara uymadan yarı bağımsız konuma gelmiş bir liderin kararlılıkla sindirilmesi, Osmanlı topraklarının dört bir tarafında yaşayan Kürtleri sakinleştirmiş ve gözlerini kesinlikle korkutmuş veya korkutacaktır.¹¹⁸⁹

III. 3. 8. 2. Miran Aşireti Lideri Mustafa Paşa

Mustafa Paşa olarak daha sonra ünlenecek olan Miran aşireti lideri Mısto ağanın bölgede kendine iktidar alanı oluşturması, XIX. yüzyılda Osmanlı merkezi iktidarının Kürt aşiret reisleriyle ilişkisine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Bölgede görev yapan İngiliz konsolos, 1886 yılında Mustafa Paşa ile ilgili olarak; bundan iki yıl önce, merkezden atanan Diyarbekir valisi Cizre bölgesindeyken Mısto'nun bir biçimde onun teveccühüne mazhar olduğunu ve böylece bölgedeki bütün göçebe aşiretlerin reisi yapıldığını belirtmektedir. Hamidiye Alayları kurulduğu zaman Mısto Ağa bu teşkilata katılmayı kabul etmiş, milislere katılan ilk aşiret reisinden biri olmuştur. Ağa, bunu yaparak hem kendi aşireti içindeki konumunu pekiştirmiş, hem de Miran aşiretinin diğer aşiretler karşısındaki itibarını ve konumunu yükseltmiştir.¹¹⁹⁰ Mustafa, 1891 yılında alaylara katılmayı kabul ettiği zaman da Miran aşiretinin başı durumunda bulunmaktadır.¹¹⁹¹ İstanbul'a "ağa" olarak giden Miran aşiretinin reisi, Osmanlı payitahtından "paşa" olarak bölgesine dönmüş, 1892 yılında Hamidiye sancağını teslim almıştır.¹¹⁹² Miran aşireti onun liderliğinde

¹¹⁸⁷ Karademir, **a.g.e.**, s.247.

¹¹⁸⁸ Klein, **a.g.e.**, s.193.

¹¹⁸⁹ Lowther'dan Grey'e, no. 624, 28 Eylül 1908 FO 424/217. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.190).

¹¹⁹⁰ Klein, **a.g.e.**, s.122-123.

¹¹⁹¹ Abdurrahman Bedirhan, "*Kürdler ve Ermeniler*", Kürdistan, no. 26 (1 Aralık 1900), (bkz. M. Emin Bozarslan, **Kürdistan**, yeniden baskı, cilt 2. s.132).

¹¹⁹² Klein, **a.g.e.**, s.135.

Hamidiye Alaylarına yazılmış, iki alay çıkarmış, Mustafa Ağa da bu alayların komutanı olarak göreve başlamış ve paşa unvanı almıştır.¹¹⁹³

Kürtlerin yaşadığı coğrafyanın orta kısmında, Kürt emirliklerinin etkin olduğu dönemlerde, Bedirhan Bey yönetiminde bir güvenlik ortamı oluşturulmuş, ancak bu emirliğin ortadan kaldırılması, o döneme kadar görünür olmayan birçok küçük aşiretin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Fakat bu aşiretlerin reislerinden hiçbiri, Cizre mirinin yerini dolduramamıştır. Ancak Miranlı Mustafa Paşa, II. Abdülhamid tarafından kurulan Hamidiye Alayları'na komutan yapıldıca bu durum değişmiştir. Kendine bağlı aşiretlerin komutanı yapılan ve paşa unvanı verilen Mustafa, Cizre bölgesinin tek güçlü adamı olarak hakimiyet alanını genişletmeyi başarmıştır.¹¹⁹⁴

Mustafa Paşa, alayların komutanlarından biri olarak Kürdistan Gazetesi'nde ele alınmış, Abdurrahman Bedirhan tarafından bir yazıya konu edilmiştir. Alayların başında bulunanlar hakkında eleştirel bir yazı kaleme alan Bedirhan, Kürtlerle meskun topraklarda II. Abdülhamid tarafından silahlandırılmış, sultanın ismiyle mütefahir bu milislerin kimlerden oluştuğunu sorduktan sonra Diyarbakır vilayeti dahilinde Miran aşireti reisi Mustafa Paşa'dan bahsetmiştir. Babasının daha önce mirlik veya beylik yaptığı topraklarda gücü ele geçiren Mustafa Paşa'dan "*bu adam*" diye bahseden Bedirhan, Miran aşiretinin birkaç yıl önceye kadar koyun çobanlığı yaptığını ve bugün paşa olan Mustafa'nın da halk arasında Kürtlerin tabiriyle "Mısto Keçelo" Kel Mısto olarak bilindiğini ileri sürmüştür. Yazar, Mustafa Paşa'nın bir şeyler yaparak, II. Abdülhamid'in gözüne girmeyi başardığını yazmıştır. Abdurrahman Bedirhan, Mustafa Paşa'nın yaptığı rezilliklerin sultanın hoşuna gittiğini, sultanın paşanın kendisine iyi bir hizmetkar olacağını düşünerek ona bir de paşalık unvanı tevdi ettiğini ve onu Hamidiye Alayları Reisi namıyla ödüllendirdiğini aktarmaktadır. Bedirhan'a göre bu şekilde taltif edilen kötü adamlar her şeyi yapmaya muktedir hale getirilmiştir. Durumu sorgulayan Bedirhan, Mustafa Paşa'ya karşı bakışını da belirginleştirmiştir: "*Oğlu bile kendisine düşman, dest-i taarruzunu gelinin damen-i ismetine bile uzatan bir hain, Ermeni'yi mi kesmez,*

¹¹⁹³ Klein, **a.g.e.**, s.127.

¹¹⁹⁴ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.278.

*Müslüman mı yağma etmez?!"*¹¹⁹⁵ Bedirhanların öncülüğünde çıkartılan Kürdistan gazetesinde Mustafa Paşa, Hamidiye "*kötülükler*"inin görünen yüzü olarak sunulmaya çalışılmıştır. Aslında Mustafa Paşa'dan nefret etmek yalnızca Bedirhanilere özgü bir durum değildir. Bölgede, paşadan nefret eden her kademededen, her kesimden, tüm Osmanlı dinin ve milletin arasında insanlar mevcut olmuştur.¹¹⁹⁶ Fakat Bedirhanların eski zamanlardan kalma sebeplerden ötürü Hamidiye Alaylarına ve özel olarak da Mustafa Paşa'ya karşı bir husumetlerinin de olduğu açık bir biçimde anlaşılmaktadır.¹¹⁹⁷

Miran aşireti reisi Mustafa Paşa'nın etkin olduğu Cizre bölgesinde, etkili olan diğer bir aşiret de Artanlar aşiretidir. Miranlar ile Artanlar arasında sürekli bir çatışma hali yaşanmıştır. Bölgede görev yapan Fransa konsolosu, Mustafa Paşa'nın bölgesinde geçenleri soyduğunu, bu aşiretlerden birisinin de kendisi gibi hareket eden Kelekiler olduğunu, aynı şekilde Cizre ve Hasankeyf arasında Mustafa Paşa gibi yolları kesip milleti soymaya çalışan başka aşiretlerin de bulunduğunu, Mustafa Paşa'nın aynı mesleği icra eden bu yerel ağa ve beyler ile de çatışma içinde olduğunu, paşanın yerelde kendi küçük "*kralcıklarını*" kuran bey ve ağaları, Diyarbakır'daki devlet yetkililerinin çağrılarını üzerine hizaya getirmeye çalıştığını, fakat bu konuda başarılı olamadığını yazmaktadır.¹¹⁹⁸

Mustafa Paşa'nın vukuatlarından birini Musul'daki İngiliz temsilcisi, Şubat 1895 yılında rapor etmiştir. Rapora göre Mustafa Paşa'nın denetimine "*de facto*" olarak girmiş bulunan Cizre bölgesinde Hristiyanların yaşadığı köyün sakinleri, patriğe Mustafa Paşa ile ilgili şikayette bulunmuş, paşanın diğer yerel ağalarla beraber köylerini defalarca yağmaladıklarını aktarmışlar. Fakat yetkili makamlara yapılan şikayetler sürekli cevapsız kalmıştır. Dolayısıyla da bu insanlar, köylerini boşaltmayı ve bölgeyi terk etmeyi düşünmeye başlamışlar. Diyarbakır'daki İngiliz konsolosluk temsilcisi, paşanın aynı şekilde hac vazifesi için Bağdat doğru yol alan "*bazı masum Müslümanlara da zarar verdiğini*" rapor etmiştir. Bu mağdurlar da

¹¹⁹⁵ Abdurrahman Bedirhan, "*Kürdler ve Ermeniler*", Kürdistan, no. 26 (1Kanun-i Evvel 1316, 1 Aralık 1900), (bkz. M. Emin Bozarslan, Kürdistan, yeniden baskı, cilt 2. s.132). (ayrıca bkz. Klein, **a.g.e.**, s.103-104).

¹¹⁹⁶ Klein, **a.g.e.**, s.141.

¹¹⁹⁷ **a.g.e.**, s.168.

¹¹⁹⁸ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 28 Haziran 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

yetkililere dilekçe ile başvurmuş, fakat onlar da diğerleri gibi hiçbir netice elde edememişler. Hazırladığı başka bir raporda İngiliz yetkili, 1895 yılında Mustafa Paşa ile ilgili durumu net bir şekilde ifade etmiştir. Yetkili, Mustafa Paşa'nın zaten eskiden beri kanunları hiçe sayan cüretkar bir adam olduğunu, özellikle Hamidiye Alayları'nın katıldıktan sonra ise kendisini kamu hukukundan ve adaletten masun addettiğini aktarmıştır.¹¹⁹⁹

Mustafa Paşa'nın bu kudretli günlerinde bölgede bulunmuş olan Lehmann-Haupt, Paşa'nın çok kısa bir sürede krallığını inşa etmeyi başardığını, Osmanlı merkezi iktidarının bahsi geçen bölgede bir etkisinin olmadığını, bölgede gelip-geçen kervanlardan, Dicle'de işletilen sallara kadar her şeyden ağır vergiler alan Mustafa Paşa'nın, aynı zamanda kendi bölgesini de yağmaladığını yazmıştır.¹²⁰⁰ Mustafa Paşa da İbrahim Paşa gibi 1901 yılında Şammar aşiretiyle uğraşmak durumunda kalmıştır. 1901 yılında bölgeden yazan yabancı bir diplomat, Mustafa Paşa'nın daha önce Şammar aşiretinin konak yerlerini yağmaladığını, bölgede gittikçe güçlenen Şammarların paşadan intikam almak için harekete geçeceğini bilen paşanın Mardin mutasarrıfına başvurarak kendisini korumasını talep ettiğini rapor etmiştir.¹²⁰¹

1902 yılının Şubat ayında Fransa dışişlerine gönderdiği bir raporda Fransa'nın Diyarbakır konsolosu, bölgesinde bulunan Koçer (göçebe) aşiretlerin başında Hamidiye Alayları komutanlarından biri olarak bulunan Mustafa Paşa'nın damatlarını da yanına alarak, Bakian, Kerkük, Bıdro, Halrovan, Kilis ve Belkebir köylerini yağmaladığını, bu köy sakinlerinin Keldaniler, Jakobit (Yakubi) mezhebine mensup unsurlar ile Suriyeli Katolik Hıristiyanlardan oluştuğunu, paşa ve avanesinin yalnızca bu köyleri yağmalayıp, yakıp-yıkarakla yetinmediklerini, ayın sonunda bu "*kan dökücülerin*" Baboka köyüne saldırı gerçekleştirdiklerini, köyü yakıp yıktıklarını, Azıklı köyünde de "*katliam*" gerçekleştirdiklerini aktarmaktadır. Konsolos, merkezi iktidar tarafından Mustafa Paşa ile avanesine bölgesinde aşar ve vergi toplama yetkisi verildiğini, bu olaylara karıştıktan sonra kendilerine bu görevi veren devlete bu yılki vergileri ödürme pahasına topladıkları bilgisini verdiklerini, hiçbir şey

¹¹⁹⁹ Klein, **a.g.e.**, s.137.

¹²⁰⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.249.

¹²⁰¹ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

olmamış gibi hayatın devam ettiğini ve maalesef bölgedeki gerçekliğin bu olduğunu ileri sürmektedir.¹²⁰²

Fransız Dominiken misyonu Lazare Gaufroy, 1901 yılının Aralık ayının son günlerinde Fransa'nın Diyarbakır konsolosluğuna gönderdiği mektupta Hamidiye komutanlarından Mustafa Paşa'nın komutasındaki atlı Kürt Koçerlerinin bizzat paşanın komutasında Hristiyanlarla meskun Baboka köyüne saldırdıklarını, köy ahalisinden beş kişiyi öldürdüklerini ve köye ait hayvan sürülerini çaldıklarını aktarmıştır. Fransız misyon yetkilisi, Baboka köyünün Azıklı köyüne¹²⁰³ yakın bir mesafede bulunduğunu, köyden gelen yardım çağrılarına bu köydekilerin gruplar halinde koştuklarını ama ellerinde uzun menzilli silahlar bulunan Hamidiye Alayları'nın bu insanların üzerine ateş açarak iki kişiyi öldürüp, iki kişiyi de yaraladıklarını, Azıklı köyünden de öldürülenlerin olduğunu ve on yedi kişinin de yaralandığını yazmıştır. Cizre kaymakamı tarafından bölgeye gönderilen soruşturmaya heyetinin aktardığı bilgilere göre bu olaylar sırasında 18 kişi öldürülmüş, 24 kişi de yaralanmıştır. Fakat Fransız konsolosluğuna ulaşın bilgilere göre olaylarda ölü sayısı 80'ni bulmuştur. Lazare Gaufroy, haberi duyan Cizre'nin Hristiyan mahallerinde yaşayan halkın şok içinde olduğunu yazmıştır. Fransız yetkiliye göre eğer bölge halkına karşı bu tür muamelelerde bulunan bu bölgedeki elebaşlarına sert bir darbe vurulmazsa, buna benzer olayların tekrarlanarak yaşanması mümkündür, hatta gerçekleşecektir.¹²⁰⁴

Mustafa Paşa'nın bu köylerde karıştığı olayları şikayet etmek için köylerin ileri gelenleri Diyarbakır'a gitmiş, Diyarbakır Piskoposu ile bir görüşme gerçekleştirmiş fakat görüşme neticesinde şikayet için başvursalar dahi bir şey elde edemeyeceklerine kanaat getirmişler ve devlet yetkililerine başvurmadan vaz geçmişler. Köylüler, bunun yerine bölgedeki Fransız yetkililere giderek "*keder dolu akıbetlerine müdahale edilmesi için*" ricada bulunmuşlar. Fransız yetkili, Diyarbakır

---

¹²⁰² Diyarbakır Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²⁰³ Bu iki köy Jakobit köyleridir ve Azıklı da ayrıca 30 kadar Katolik aile de yaşamaktadır. Azıklı köyünde birçok papaz bulunmakta ve ayrıca Fransız Dominiken misyonunun yönettiği bir okulda açılmıştır. Olaylardan sonra Azıklı köyünün Jakobit piskoposu Diyarbakır valisine giderek şikayette bulunmuştur (bkz. Fransız Dominiken Misyonu F. Lazare Gaufroy'dan Fransa'nın Diyarbakır Konsolosuna, no. 76/1, Cizre, 22 Aralık 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Cizre, Seri B).

¹²⁰⁴ Fransız Dominiken Misyonu F. Lazare Gaufroy'dan Fransa'nın Diyarbakır Konsolosuna, no. 76/1, Cizre, 22 Aralık 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Cizre, Seri B).

valisinin Hıristiyanlara karşı iyi olmayan düşünceleri olduğunu, kendisine gelen köylülerin Mustafa Paşa ve avanesinin Cizre ve çevresinde yaptıkları acımasızlıklardan dolayı köylerine dönmeye korktuklarını ve kendisinin bunun farkında olmasına rağmen, valinin nezdinde herhangi bir girişimde bulunmaktan geri durduğunu, çünkü bir sonuç alamayacağını bildiğini öne sürmüştür.¹²⁰⁵

Hamidiye Alaylarına katılan aşiret reisleri, kimi zaman kendilerinin Osmanlı merkezi iktidarı veya imparatorluk için ne kadar önemli olduklarını hatırlatmak amacıyla yalan bilgiler göndermekten çekinmedikleri de anlaşılmaktadır. Örneğin Mustafa Paşa, bir defasında II. Abdülhamid'e bir telgraf göndermiş, Cizre bölgesinde yaklaşık 10.000 Ermeni ihtilalcinin bir araya geldiğini, Arap Şammar aşiretiyle ile Bedirhan Bey'in oğullarından ve Ağa-yı Sor aşiretinden Ahmed'le birlik olup başkaldırı hazırlığı yaptıklarına dair tamamen uydurma bir hikaye oluşturmuştur.¹²⁰⁶

Mustafa Paşa'nın öldürülmesinden üç ay kadar önce Osmanlı merkezi iktidarı Cizre'ye 22 yaşında genç bir kaymakam atamıştır. Ancak yeni kaymakam genç olmasına rağmen aldığı emirleri sert bir şekilde uygulamaktan geri durmamış, Mustafa Paşa ve vasıllarının ellerine bırakılmış olan yerel otoriteyi geri alma noktasında kararlı bir duruş sergilemiştir. Kaymakam Cizre'ye dönmek için hayvanlarıyla beraber gelen halkın yolunu Cizre'nin girişinde kesen kaymakam köprüden geçene şunları söylemiştir: *"kayıtlı sayıdan fazla olan hayvanlar ya sizin tarafınızdan çalınmıştır ya da siz devletten çalmak istiyorsunuz, bugünden itibaren bu artık bitmiştir"*. Kaymakam, görüştüğü birçok kişiye de şunları anlatmıştır:

"Hiçbir şeyden korkmuyorum; benim arkamda aşiretim var ve beni buraya neden atadıklarım da gayet iyi biliyorum; bazı büyüklerin kellesini alacağım ve göreceksiniz ki bu memlekette yıllardan beri meydana gelen olaylar bir daha başlamayacak".¹²⁰⁷

Diyarbakır Fransa konsolosu 1902'de hazırladığı bir raporda, Cizre'ye yeni atanan genç kaymakamın daha Mustafa Paşa hayatayken bölgedeki kontrolünü devlet lehine olacak şekilde değiştirmeye çalıştığını, Mustafa Paşa ve avanesinin Hıristiyan bir köye saldırarak yağmaladığı ve yoldan geçen bir posta arabasını Zaho yolundayken kaçırdığı bilgisini alan kaymakamın derhal harekete geçtiğini, 400-500

¹²⁰⁵ Diyarbakır Konsolosluğu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcassé'ye, no. 76/1, Diyarbakır, 9 Ocak 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²⁰⁶ Klein, **a.g.e.**, s.154.

¹²⁰⁷ Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

kişiden oluşan Kürt ve Arap gruplara karşı 5-6 adamdan oluşan muhafız gruplar oluşturmuş, yanına 50 kişilik bir askeri kuvvet alarak karşı gruplara saldırdığını ve netice aldığını aktarmıştır.¹²⁰⁸

Mustafa Paşa, 1902 yılında aşiretinin başında mevsimlik bir göç yolunda bulunduğu sırada Bedirhanların yeni edindikleri müttefik Muhammed Ağa-yı Sor liderliğindeki aşiret mensupları tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüştür.¹²⁰⁹ Fransa'nın bölgede görev yapan bürokratlarından biri, 1902 yılının Eylül ayında hazırladığı bir raporda, Mustafa Paşa'nın öldürüldüğü haberini aldığını ve bu haberi Fransa dışişleri bakanına iletmekten memnuniyet duyduğunu yazmıştır. "*Azılı eşkıya*" olarak nitelendirdiği paşanın ölüm haberinin birkaç günden beri dile getirildiğini, ama daha önce de benzer bilgilerin ortalıkta dolaşmasına rağmen haberlerin gerçek olmadığını ortaya çıktığını, bu yüzden bu haberi de kuşkuyla karşıladığını, fakat daha sonra bilginin doğruluğunu teyit ettiğini aktarmıştır. Mustafa Paşa'nın cesedi bir kefene sarılarak katır sırtında Cizre'ye götürülmüş, ölüyü görmek isteyenlere gösterilmiş, halk bu ölüm olayının kendileri için bir kurtuluş olarak görmüş, bu ölüm haberini derin bir oh çekerek karşılamıştır. Paşanın ölümüne şahit olan yönetimi altındaki Koçerler hayli üzülmüşler, ama ağaya bağlı serfler ile Cizrelilerden oluşan bir topluluk ve Şırnaklılar paşanın ölüm haberini alanıca hayli sevinmiş, dağa çıkarak sevinç çığlıkları arasında ateşler yakarak mutluluklarını göstermişler. İki aşiret arasında çıkan çatışmada ayrıca iki taraftan yirmi civarında kişinin de öldürüldüğü kayıtlara geçmiştir. Bu olay meydana geldikten sonra Cizreli Kürtler, paşanın ne kadar zalim olduğunu, karıştığı kötü melanetleri, işlediği suçlar hakkında konuşmaya başlamışlar.¹²¹⁰

---

¹²⁰⁸ Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²⁰⁹ Klein, **a.g.e.**, s.172. Fransız yetkili ise Mustafa Paşa'nın, Şırnaklı Botanlar aşiretiyle çıkan bir çatışma esnasında öldürüldüğünü aktarmıştır. (Bkz. Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²¹⁰ Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). Bölgede görev yapan Fransız yetkili, sonuç olarak Mustafa Paşa'nın ölümü, Cizre kaymakamının ortaya koyduğu uygulamaları ve kararlı tutumuna bakıldığında, bu olaylardan sonra Cizre kazasındaki durumun düzelmesini beklediğini dile getirmiştir. Fransız yetkili, son olarak devletin kararlı bir tutum takınması halinde bölge halkının başına buyruk davranan eşkıyalarla birlik olmak yerine, devletin memurları/görevlileri lehine dönmelerinin mümkün olduğunu yazmıştır (Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri

Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra da bölgede benzer olayların yaşandığı yabancı devlet yetkililerinin hazırladıkları raporlardan anlaşılmaktadır. 1903 yılında bölgeden yazan Fransız bir diplomat, Cizre halkı ile Miran aşireti veya Koçerler arasında oldukça büyük olayların devam ettiğini, sürekli bir çatışma halinin yaşandığını, yakın zamanda Cizre'den çekilen bir telgrafta belirtildiğine göre çok ciddi bir çatışmanın meydana geldiğini, her iki taraftan çok sayıda ölü ve yaralının bulunduğunu, çatışmalar esnasında üç Osmanlı subayının da öldürüldüğünün anlaşıldığını, şehrin etrafında toplanmamış bütün hasadın Koçerler tarafından ateşe verildiğini aktarmıştır. Fransız bürokrat, bölgede yaşanan olayları anlattıktan sonra, Osmanlı eğer Kürt aşiretlerinin neredeyse bağımsız bir şekilde hareket etmelerine tolerans göstermeye devam ederse, bu aşiretlere vahşi ve kanlı içgüdülerini doyurmaları için silah ve maddi yardımları sürdürürse, bölgedeki durumun daha da kötüye gitmesinin olası olduğunu yazmıştır.¹²¹¹

Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra yerine ikinci oğlu Abdülkerim, aşiretin yeni lideri olarak başa geçmiştir. Fakat bu değişim yeni bir çatışmanın başlama olasılığının yükseltmiştir. Bu olayın yaşanmasında sonra Osmanlı ordusu da harekete geçmiş ikisi Musul'dan diğer ikisi de Bitlis'ten olmak üzere bölgeye dört tabur asker göndermiştir. Osmanlı'nın bölgeye asker göndermesinin nedeni, yeni ortaya çıkan duruma bir çözüm üretmek, bölgedeki yerel beylere boyun eğdirmektir. Devlet, bunu sağlamanın elzem olduğuna inanmaktadır. Bölgedeki Fransız yetkili de bunu, bu şekilde değerlendirmekte, çünkü ona göre bu Kürt aşiret reislerine karşı ne kadar sert bir tutum takınılmışsa, o kadar iyi olmuştur. Yetkili, bu aşiret reislerinin kurdukları tiranlıkların, işledikleri suçların, sahip oldukları güçle orantılı bir biçimde değiştiğini, bu Kürt ağaları arasında hiçbir farkın bulunmadığını, bunlara iyi bir ders verilmesinin iyi ve kaçınılmaz bir durum olduğunu, sonuç olarak hepsinin bunun hak ettiğini iddia etmiştir.¹²¹² Fakat babasının yerine aşiretin başına geçen Abdülkerim, İngiliz bölge temsilcisinin 1907 yılında bildirdiğine göre babasının bıraktığı yapıyı

Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²¹¹ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹²¹² Diyarbakır Fransa Konsolosu'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 6/1, Diyarbakır, 29 Eylül 1902, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

daha da ileri bir noktaya taşımış, bölgede neredeyse "*hakim-i mutlak*" haline gelmiştir.¹²¹³

III. 3. 8. 3. Hayderan Aşireti Lideri Hüseyin Paşa

İbrahim ve Mustafa gibi Hamidiye Alayları'na katılmadan önce kendi bölgesinde aşiret ağası olan Hüseyin, Osmanlı-İran hududunda sınırın her iki tarafında yaşayan geniş Hayderan aşiretinin küçük reislerinden biri konumunda bulunmaktadır. Paşa, bu dönemde pek kötü bir şöhrete sahip olmuştur. 1880'lerin sonuna gelindiğinde Hüseyin, bölgede gerçekleştirdiği çeşitli yağma ve talan olaylarından ötürü yetkililer tarafından aranmaktadır. Bu dönemden sonra bölgede görünür olmaya başlayan ağa, Hamidiye Alaylarına katılmayı kabul ettikten ve komutanlık mertebesi kendisine tevdi edildikten sonra aşiretinin en önemli figürü olarak ön plana çıkmıştır. Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra elde ettiği bağlantılar sayesinde zamanla bölgenin en güçlü simalarından biri haline gelmeyi başarmıştır.¹²¹⁴ Bölgedeki yabancı gözlemcilerin aktardığına göre Hüseyin, teşkilata katılıp paşa unvanı aldıktan sonra uzun bir süre boyunca bölgede etkili olmuş, Hıristiyan Müslüman ayrımı olmaksızın Eleşkirt bölgesinde yaşayan herkesin kalbine dehşet saçmıştır.¹²¹⁵

Hüseyin Paşa, Hamidiye Alayları'na bağlı 25. süvari albayı olarak görev yapmıştır. Paşa, bölgede eşkıyalık yapan Kürt aşiret reislerin başında gelmiş, yollar kesip soygunlar yapmıştır. Hamidiye paşası, alaylara mensup diğer bir aşiret olan Karapapakları da haraca bağlamış, onlara da eziyet etmiştir. Bu duruma, bu tahakküm biçimine dayanamayan Karapapak aşiret reisi Erzurum'a gitmiş, Hüseyin Paşa'yı II. Abdülhamid'e telgraf vasıtasıyla şikayet etmiş, sultana paşanın bölgede gerçekleştirdiği infazlar hakkında bilgiler aktarmıştır. Karapapak aşiret lideri, payitahta çektiği telgrafta; Albay Hüseyin Paşa'nın sultana yapılan dualar sırasında padişahın adını çıkartarak kendi adını koyduğunu ve kendisine dua ettirdiğini iddia

¹²¹³ Heard'dan O'Conor'a, no.13 Harput, 17 Temmuz 1907, FO 424/213. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.172).

¹²¹⁴ Klein, **a.g.e.**, s.242.

¹²¹⁵ Hampson'dan White'a, no.72, Erzurum, 16 Ocak 1891, FO 424/169; FO 78/4342, FO, 195/1729. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.249).

etmiştir. Erzurum'da bulunan aşiretler arasında yaşanan bu çatışma durumu "*kronikleşmiş bir hastalık*" raddesine ulaşmıştır.¹²¹⁶

Fransız konsolosu 1896 yılında hazırladığı raporda, Hüseyin Paşa'nın Hamidiye Alaylarına katıldıktan birkaç yıl sonra, yapılan şikayetler neticesinde hırsızlık, yağma ve cinayet gibi suçlardan birkaç defa tutuklandığını, Beyazıt'ta hapse atıldığını bildirmektedir. Fakat suçlamalara rağmen, paşa yine de "*bütün kapıları açan altın anahtar sayesinde*" çok kısa süreler içinde hapisten çıkmayı başarmıştır. Bölgede görev yapan İngiliz konsolosunun Adilcevaz kadısından aktardığına göre 1903 yılına gelindiğinde bölgede hükümet Hüseyin Paşa'nın kendisidir. Bölgede her şey ondan sorulmakta, kendi aralarında sorun yaşayan insanlar "*kadı'yı zahmete sokmanın*" bir netice vermeyeceğini bildiklerinden, sonuç almak için davalarını direkt olarak Hüseyin Paşa'ya götürmeyi tercih etmektedir. Buna rağmen, Paşa merkezi iktidarca atanmış olan vali tarafından sürekli bir biçimde desteklenmektedir.¹²¹⁷

Van'da görev yapan İngiliz konsolosunun 1899 yılında aktardığına göre bölgede Hüseyin Paşa'ya karşı çıkacak cesaretle kimse bulunmadığı için paşa, Adilcevaz ve Erciş bölgelerinde bulunan Ermeni köylerinin de vergilerini toplamaktadır.¹²¹⁸ İngiliz konsolosluk belgeleri de Hamidiye Alaylarına katılıp komutanlık payesi alan Kör Hüseyin Paşa'nın yıllar içinde askeri olarak etkin olduğu bölgede bir çok toprağa el koymuş olduğunu göstermektedir. Bu duruma rağmen, bölgede görev yapan resmi gözlemcilerin paşanın gerçekleştirdiği toprak gasplarıyla ilgili ancak 1908 yılında, o da meselenin ayyuka çıkmasından sonra görüş bildirmiş oldukları görülmektedir.¹²¹⁹

Bölgedeki olaylara yakından şahit olan Musul valisi Ebubekir Tepeyran, bu paşaların oluşturdukları yerel iktidarın geldiği boyuta dikkat çekmiş ve Musul taraflarına yapılacak olan demiryoluna dair planların durdurulması gerektiğini dile getirmiştir. Osmanlı valisi, "*Mustafa Paşa, İbrahim Paşa vb. eşkiya olan Kürt aşiret*

¹²¹⁶ Erzurum Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 74/1, 13 Temmuz 1901, (MAE/AD Paris, Turquie, Erzurum, Seri B).

¹²¹⁷ Roqueferrier'den Cambon'a no.6, Gizli, 13 nisan 1896, MAE Nantes, AA, E/113. (bkz. Klein, *a.g.e.*, s.244).

¹²¹⁸ Maunsell'dan O'Connor'a, no.36, Van, 10 eylül 1899, FO 424/199; FO 195/2063. (bkz. Klein, *a.g.e.*, s.250).

¹²¹⁹ Klein, *a.g.e.*, s.242.

reislerinin" bu bölgede vahşice bir tahakküm kurduklarını ve bu projenin onlara yarayacağını iddia etmiştir. Musul valisi, Kürt paşaların kurdukları bu hakimiyet ortadan kaldırılmadan Musul havalisinde demiryolu yapmaya kalkışmanın resmen delilik olacağını savunmuştur. Tepeyran'a göre bu bölgeleri medeniyet ile tanıştırmak için öncelikle *"bu gibi haydutların melunca saltanatlarına"* son vermek gerekmektedir. Vali, Hamidiye Süvari Alayları'nın imparatorluğun önemli bir kısmını yakıp yıktıklarını, bölge halkını *"kan içici zulümleriyle"* mahvettiklerini ileri sürmüştür.¹²²⁰

Hamidiye Alayları sayesinde bölgenin öne çıkan simalardan biri haline yükselmiş olan Hüseyin Paşa, Van bölgesinde yaşayan Kürt reayanın mallarına da el koymuştur.¹²²¹ Paşa, kendisini o kadar kudretli görüp güvenmiştir ki, yalnızca Kürt köylülerin topraklarını gasp etmekle yetinmemiş, aynı zamanda bölgedeki kimi ağalara ait köylere de el koymuştur.¹²²² Benzer durumlar bölgenin farklı yerlerinde ortaya çıkmaya devam etmiştir. Örneğin, Başkale bölgesinde yaşayan ve kendi topraklarına sahip olan Şeyh Hamid kendi köylerinin güvende olmadığını, bölgede etkili bir konumda bulunan Şerif Bey'in birçok Ermeni köyüne el koyduğu gibi kendi köylerine de el koyabileceğinden korktuğunu belirtmiştir. Şeyh, bu konuda sıradan aşiretlerle düşük rütbeli Hamidiye Alayları mensuplarının da bu beyleri örnek aldığı dile getirmiştir.¹²²³ Hamidiye Alaylarına mensup aşiret reislerinden biri bir köye el koyduğu zaman merkezi iktidar da köy üzerindeki hakları o reise devretmiş, köylülerin aşiret reisinin marabası durumuna gelmelerine yardım etmiştir. Bölgede görev yapan yabancı devletlerin yetkililerinden bir yüzbaşıya göre bu yöntem Hamidiye Alaylarına katılmış Kürtler için geniş bir biçimde uygulanmıştır.¹²²⁴

Hüseyin Paşa, komutasında bulunan Hayderan aşireti mensuplarından oluşturulan Hamidiye Alayı, kontrollerinde bulunan bölgedeki Ermenilere karşı, iddialara göre, merkezi iktidarın inisiyatifi dışında büyük bir şiddet uygulamıştır.

---

¹²²⁰ Tepeyran, **a.g.e.**, s.440. Dönemin Musul valisi olan Tepeyran Hamidiye Süvari Alaylarını vahşi sürüler olarak tanımlamaktadır (bkz. Tepeyran, **a.g.e.**, s.441).

¹²²¹ Satow'dan O'Conor'a, no13, Van, 10 Haziran 1901, FO 424/202; FO 195/2104. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.257-258).

¹²²² M. Hagopian'ın Van'daki Ermeni tutuklulara yapılan kötü muameleyle ilgili raporu (çeviri), Van, 17 Temmuz 1906, FO424/210. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.257-258).

¹²²³ Klein, **a.g.e.**, s.261.

¹²²⁴ Tyrrell'dan O'Conor'a, no.27, Urmiye, İran, 16 Kasım 1902, FO 195/2125. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.262).

Paşa, asıl olarak bu kanlı olaylardaki rolüyle bölgede daha çok bilinmeye başlamıştır.¹²²⁵ Hamidiye komutanı, 1894 yılında bölgesine komşu olan aşiretlere karşı gerçekleştirdiği saldırıların hesabını vermeye çağrıldığında cezalandırılmak yerine Sason bölgesinde ortaya çıkmakta olan Ermeni hareketini bastırmak amacıyla görevlendirilmiştir.¹²²⁶ Olayları bastırmak için bölgeye giden paşa, 1894-96 yılları arasında Kürt bölgesini kana bulayan, Ermenilere karşı gerçekleştirilen olaylarda adı en çok geçen kişilerden biri olmuştur.¹²²⁷ Bölgede görev yapan Fransız konsolosu 1895 sonunda hazırladığı raporda, merkezi iktidar tarafından atanmış olan bölgedeki Osmanlı yetkililerinin hiçbir Ermeni veya Kürt tanığın Hüseyin Paşa aleyhinde tanıklık etmek istemeyeceğini bahane ederek, onu divan-ı harbe yollamak istemediklerini belirtmektedir. Konsolos, esas olarak bu yetkililerin güçlü bir Kürt aşiret reisinin canını sıkmaktan korktukları için böyle davrandıklarını ileri sürmektedir.¹²²⁸ Fakat diğer yabancı devlet yetkililerinin aksine, Van'da görev yapan Rus konsolosu, 1897 yılında, Hüseyin Paşa'nın Ermenilere karşı gelişen olaylarda şiddet uygulamadığı gibi, daha önce yaşanan olaylar esnasında Adilcevaz'da birçok Ermeni köylüsünün canının kurtardığını iddia etmiştir. Van'daki Rus Konsolos yardımcısı, 22 Nisan 1897 tarihli hazırladığı raporda, Hüseyin Paşa ile kardeşi Sultan Bey'in, Erciş bölgesindeki otuzdan fazla köyü, olayları kışkırtanlardan biri olan enişterisi Emin Paşa tarafından yağmalamaktan kurtarmıştır.¹²²⁹

1908'un Temmuz ayında Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe konması ve iktidarın yeni sahiplerinin ortaya çıkması, bölgede etkin olan aşiret reislerinden biri konumunda bulunan Hayderan aşiretinin başı olan ve aynı zamanda birkaç Hamidiye Alay'ının da komutanı konumunda bulunan Hüseyin Paşa'da da belli bir tedirginlik oluşturmuştur. Merkezi iktidarın yeni sahiplerine karşı duyduğu bu tedirginlikten ötürü Hüseyin Paşa, bir yıl sonra aşiretine mensup birçok kişi ile birlikte, Klein'in

---

¹²²⁵ Chermeside'dan Currie'ye, no.43, İstanbul, 28 Kasım 1895, FO195/1880. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.245).

¹²²⁶ Klein, **a.g.e.**, s.245.

¹²²⁷ Chermeside'dan Currie'ye, no.43, İstanbul, 28 Kasım 1895, FO195/1880. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.245). Bu olaylar yaşanırken sadece Hüseyin Paşa değil, alaylarda komutanlık yapan diğer aşiret reisleri de Ermenilere karşı gerçekleştirilen kanlı olaylardan sonra yardım kuruluşlarının olaylar esnasında varlıkları çalınan Ermenilere gönderdikleri sığırları bile çalmışlar (Klein, **a.g.e.**, s.256).

¹²²⁸ Roqueferrier, Erzurum, 16 Aralık 1895 MAE Nantes, E/113. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.245).

¹²²⁹ FO 424/191. (bkz. Klein, **a.g.e.**, s.246).

sözleriyle, "bu insanlardan çok daha değerli gördüğü" hayvanlarını da yanına alarak İran'a sığınmış veya kaçmıştır.¹²³⁰

III. 3. 9. İkinci Abdülhamid'den Sonra Hamidiye Alayları

İttihat ve Terakki Cemiyeti, iktidara geldiği zaman Kürt bölgelerine, içlerinde Şeyh Ubeydullah'ın oğlu seyit Abdülkadir'in de bulunduğu nüfuzlu kişileri göndermiş, Kürt ileri gelenlerini yeni yönetimin yanına almaya çalışmış, fakat Hamidiye teşkilatlanmasında yer alan ve 1908 yılından önce suç işleyenleri tutuklamaya başlamıştır. İTC, ayrıca daha önce Ermenilerden alınan/gasp edilen toprakların satın alınarak eski hak sahiplerine geri verilmesinin de planlamasını yapmıştır.¹²³¹ Cemiyet, II. Meşrutiyeti ilan ettikten sonra aşiret reislerinin bölgedeki hakimiyetlerini kırmaya ve sona erdirmeye kesin kararlı olmuş, imparatorluğun selameti için merkezileşmenin olmazsa olmaz olduğuna inanmıştır.¹²³²

İttihatçılar daha iktidara gelmeden önce Hamidiye Alayları'yla ilgili olumsuz bir kanaate sahip olmuşlar. İTC'ye mensup subaylar, bu yıllarda görev yaptıkları bölgede tanıdıkları Hamidiye Alaylarına tepkili olmuşlar. Hatta daha 1897 yılında, ittihatçı subaylar bir araya gelerek, alayların komutanı Zeki Paşa'ya karşı bir suikast planı tartışmışlar. Başka bir deyişle II. Meşrutiyetin ilan edilmesiyle ortaya çıkan yeni yönetim anlayışı, II Abdülhamid tarafından kurulan ve onun sadık destekçileri olan Hamidiye Alayları ve bu alayların mensuplarına karşı olumlu bir düşünceye sahip olmamıştır. Dolayısıyla İTC, iktidara geldikten sonra ilk olarak alayları dağıtmayı düşünmüş ve Kürt aşiret reislerinin Osmanlı ordusunda subay olan çocuklarının rütbelerini indirmiştir.¹²³³ Bu çerçevede alaylar ile ilgili yapılmak istenen ıslahatlar teşkilatlanmanın bünyesine katılmış olan aşiretleri rahatsız etmiştir.¹²³⁴

Yeni hükümet, Anadolu'nun doğusunda huzursuzluk çıkaranlara karşı şiddetli bir saldırı başlatmış, bölgeye sertlik yanlısı yetkilileri atamış, içlerinde Hamidiye

¹²³⁰ Klein, **a.g.e.**, s.231-232.

¹²³¹ Scalbert-Yücel, Gorgas, **a.g.e.**, s.53.

¹²³² Reynolds, **a.g.m.**, s.424. İttihat ve Terakki Cemiyeti iktidar gücünü ele geçirdikten sonra geleneksel Osmanlı merkezîyetçilik anlayışını daha radikalleştirmiş ve yönetim anlayışıyla bütünleştirerek dönemin önemli bir olgusu haline getirmiştir (bkz. Sevda Mutlu, "İsmet İnönü ve İttihat ve Terakki Fırkası", **C.Ü. Sosyal Bilgiler Dergisi**, Aralık 2006, Cilt.30 No:2, 125-147, s.130).

¹²³³ Karademir, **a.g.e.**, s.252-253.

¹²³⁴ BOA. Mektubi Kalemî Mühimme Kalemî (MKT-MHM.), 723/12

Alayları komutanlarının, haydutların ve kan dökücülerin bulunduğu kişileri yakalamak için sıkı bir mücadele başlatmıştır. Düzen dayatan bu ilk girişim sonuç vermiştir. Bitlis'te görev yapan Rus konsolos da 1909 Mart ayında "*yeni hükümetin politikasına bağlı olarak Kürtler tanınmaz hale geldi*" demiş, eşkıyalık ve yasa tanımazlık noktasında çok ciddi azalmalar yaşanmaya başlamıştır. Ayrıca bölgedeki İngiliz konsolosları ile Ermeni komitacılar da benzer bir düzelmeye gördüklerini kaydetmişler.¹²³⁵

Merkezi iktidar sahiplerinin değişmesiyle Zeki Paşa'nın görevden alınması, bölgenin Müslüman ve Hristiyan halklarında, bölgede Hamidiye Alayları olarak yapılaşan ancak bölge halkı tarafından "*ruhsatlı eşkıyalık*" olarak görülen o uzun dönemin kapanacağı ümidini doğurmuştur.¹²³⁶ Aslında bu beklentiye uygun şekilde bu teşkilat 1909 yılında önce kaldırılmış,¹²³⁷ fakat ilk başlarda alaylardan kurtulmayı düşünen İTC, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra alayların eski dönemde olduğu gibi Kürtler için medenileştirici bir aygıt olarak görmeye başlamış, Kürtlerin düzen içine alınması, modernleştirilmesi, Osmanlı vatandaşlığını benimsemesi ve Türklükle hemhal olmasını sağlayacak bir teşkilatlanma olarak değerlendirmeye karar vermiştir.¹²³⁸ Bu çerçevede alaylarla ilgili düzenlemeler yapılmaya karar verilmiş, iki komisyon kurularak bölgeye gönderilmiştir. Komisyonlar gittikleri bölgelerde mevcut olan alayların kayıtlarını almış, kayıt defterlerini kontrol etmiş, ölen üyeleri listelerden çıkarmış, alaylara hizmet veren atlar muayene ettirmiş, askerlik yaşı gelenleri listelere eklemiş ve aşiret reislerine yeni rütbeler verilmiştir. Bu çalışma 1910 yılına gelindiğinde tamamlanmıştır.¹²³⁹

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra sembolik olarak görülen, ama esasen önemli olan bir değişiklik yapılmıştır. Alayların kurucu hamilerine atfen aldıkları "*Hamidiye*" adı teşkilatın adından silinmiştir.¹²⁴⁰ Eski düzeni ile devam eden teşkilatın adı "*Aşiret Hafif Süvari Alayları*" olarak değiştirilmiştir.¹²⁴¹ Buradan da anlaşılacağı üzere, bu kadar olaya rağmen aşiretlerin ve devletin destek için

---

¹²³⁵ Reynolds, **a.g.m.**, s.425.

¹²³⁶ Klein, **a.g.e.**, s.178-179.

¹²³⁷ Jongerden, **a.g.m.**, s.61.

¹²³⁸ Klein, **a.g.e.**, s.297.

¹²³⁹ Kodaman, "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları*", Erciyes Üniv. Yay. s.376.

¹²⁴⁰ Klein, **a.g.e.**, s.196-197.

¹²⁴¹ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.236.

birbirlerine olan ihtiyacı devam etmiş, bölgede iktidar olma üzerine kurulan ilişkiler bir biçimde kendini yeniden üretmeyi sürdürmüştür.¹²⁴² Alayların adı belli bir süre sonra yine değiştirilmiş ve bu sefer Aşiret Hafif Süvarileri ismini almıştır. Fakat en nihayetinde İhtiyat Süvari Alayları olarak adlandırılan bu teşkilat, düzenli ordunun emrine sokulmuştur.¹²⁴³

II. Meşrutiyet'ten sonra merkezi iktidarın yeni elitleri reformcu bir kimlikle hareket etmiş ama imparatorluğun karşı karşıya kaldığı tehditlerin arttığına da inanmıştır. Karar verme mercisinde bulunan iktidarın yeni elitleri, esasından önceki iktidar döneminden farklı olmayan sebeplerden dolayı iç tehdit olarak Ermeni milliyetçiliğini ve dış tehdit olarak da Rus saldırılarını görmeye devam etmiştir. Bu nedenlerden dolayı bu efendiler, istemeyerek de olsa II. Abdülhamid devrinde Hamidiye Alayları vasıtasıyla yeniden eski güçlerine kavuşmuş olan Kürt aşiret reislerinin gücünü kendi lehlerine işlevselleştirecek şekilde idame ettirmeye karar vermişler.¹²⁴⁴ Dolayısıyla Hamidiye teşkilatlanması, kurucuları ve hamileri II. Abdülhamid'in iktidardan indirilmesinden sonra da faaliyetlerine devam etme imkanı bulmuştur.¹²⁴⁵

Hamidiye Alaylarına katılan aşiret reisleri, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve komutanları/sorumluları Zeki Paşa'nın iktidarın yeni sahipleri tarafından görevinden uzaklaştırılmasına kadar güçlerini korumayı başarmışlar.¹²⁴⁶ Zeki Paşa'nın "*ancient regime*" ile birlikte baş aşağı edilmesinde sonra ise merkezi iktidarın yeni sahipleri Diyarbakır ve diğer beş doğu iline önem vermeye devam etmiş, iktidar sahipleri bölgeyi jeo-stratejik bir birimin parçası olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla, Klein'in de ifade ettiği gibi, yeni iktidar sahipleriyle Hamidiyen rejim arasında kimi farklı pratikler uygulanmasına rağmen, bu bağlamıyla iki yönetim arasında kayda değer bir süreklilik açıkça görülmektedir.¹²⁴⁷

Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği gözlemciler tarafından yapılan tespitlere göre de Hamidiye düzeni kaldığı yerden aynen devam etmiştir. 1909 yılının sonunda

¹²⁴² Klein, **a.g.e.**, s.229. (ayrıca bkz. **a.g.e.**, s.21).

¹²⁴³ **a.g.e.**, s.297.

¹²⁴⁴ **a.g.e.**, s.233.

¹²⁴⁵ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.30.

¹²⁴⁶ Klein, **a.g.e.**, s.172.

¹²⁴⁷ Klein, **a.g.m.**, s.173.

Kaymakam Mahmud Bey, beraberinde askeri bir veterinerle birlikte bölgeyi denetlemek ve orduya asker yazmak için bölgeye gönderilmiştir. Mahmud Bey, 1910 yılının başlarında teftiş gezisini bitirip raporunu hazırladığında, üstlerine Hamidiye Alayları'nın sadece kağıt üzerinde olduğunu iletmiştir. Kaymakam, teftiş esnasında resmi kayıtlarda en az beş yüz silahlı ve atlı olarak gözüken alayların yalnızca bir avuç aşiret mensubundan oluştuğunu tespit etmiştir. Alaylarda bulunan bu neferlerin de, genel itibarıyla aşiret reislerinin şahsi hizmetlerini gören kişiler olduğunu müşahede etmiştir.¹²⁴⁸ Bu olumsuz düşüncelere rağmen, Kürt aşiret birlikleri, çok çetin bir coğrafyada düzenli ordunun yanında yararlı, hatta onun gerekli bir tamamlayıcısı olduğuna karar verilmiş ve bu sistemin devamı sağlanmıştır. Kürt milislerin düzenli ordu ile bağları daha da sıkılaştırılmıştır. Ama bu milisler de daha öncekilerde olduğu gibi neredeyse aynı şekilde yerlerinde saymış, çok ciddi bir ilerleme kaydedememiştir. Aşiretlerden oluşturulan milisler 1912-13 Balkan Savaşı'na da katılmış ve ağır kayıplar vermişler.¹²⁴⁹ Bu teşkilat Birinci Dünya Savaşı'na kadar varlığını bir biçimde korumayı başarmıştır. Bu dönemde teşkilatın toplamı bir sancak ile dört birlikten oluşmuştur. Atlılardan oluşan teşkilat, toplam 135 asker bölük olarak savaştan bir yıl sonra da hizmet etmeye devam etmiş, fakat bu dönemden sonra tamamen kaldırılmıştır.¹²⁵⁰

III. 4. Aşiret Mektebi: Periferideki Unsurları Merkezi İktidara Entegre Etme Çabası

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından hemen sonra hazırlanan ve sultan tarafından yayınlanan Kanun-ı Esasi'nin üç maddesi eğitim ile ilgili konuları muhteva etmektedir. Eğitim ile ilgili maddelerden 15. madde "*emr-i tedrisat serbesttir, muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı umumi ve hususi tedrise mezundur*" demektedir, Osmanlı toplumunda öğretimin, ilgili kanuna uymak suretiyle, özgür bir biçimde yapılabileceğini dile getirmekte ve halkın hem genel hem de özel öğretim yapma hakkına sahip olacağını ihtiva etmektedir. 16. maddede ise Osmanlı'da yaşayan farklı unsurların "*umur-ı itkadîyelerine müteallik olan usul-i talimiyeye halel getirilmeyecektir*" denilerek, farklı dini inanca mensup halkların

¹²⁴⁸ Klein, **a.g.e.**, s.197-198.

¹²⁴⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 2010 s.292.

¹²⁵⁰ Zeki Beg, **a.g.e.**, s.236.

inançlarına uygun bir biçimde öğretim yapmasının önünde bir engel olmayacağı belirtilmektedir. Ancak aynı madde içinde imparatorluk sathındaki bütün okulların devlet denetimine tabi olduğu da yazılmaktadır. Eğitim ile ilgili olan son madde ise 114. madde'dir. Bu madde ile ilköğretim bütün Osmanlı vatandaşlarına zorunlu hale getirilmiştir.¹²⁵¹ Kanun-ı Esasi ile II. Mahmud zamanında sadece İstanbul için getirilen ilkokula devam mecburiyeti bütün imparatorluk için geçerli kılınmıştır: "*Osmanlı efradını kaffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecatı ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*". Bu yeni durum, benzer şekilde kanunun kabul edildiği tarihe yakın bir zamanda Batı devletlerde de genel bir kaide haline getirilmiştir.¹²⁵²

¹²⁵¹ Akyüz, **a.g.e.**, s.224. Osmanlı Devleti'nde, daha önce yani 1869 yılında yeni bir nizamname kabul edilmiş, bu nizamname eğitimi bir bütün olarak görmüş, Batı'dakilere benzer eğitim kurumlarını Osmanlı topraklarında tesis etmek ve bu okullarda uygulanan eğitim ilkelerini Osmanlı eğitim sisteminin içine dahil etmek için hedefler belirlemiştir (Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt VIII, TTK yayımları, Ankara, 1988, s.375-376). Bu nizamnameyle ilköğretim zorunlu hale getirilmiştir. İlköğretim okulları olarak sıbyan mektepleri, mahalle mektepleri ve köy okulları belirlenmiş, idadilerin yani ortaokulların da 100 haneli merkezlerde tesis edilmesine karar verilmiş, rüşdiyeler ikinci kademe olarak tespit edilmiş, bu okulların da 500 ve üstü haneli kasabalarda açılması kararlaştırılmıştır. Sultanilerin yani liselerin de vilayet merkezlerinde açılması karar altına alınmıştır (Necdet Sakaoğlu, **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayımları, İstanbul, 2003, s.89). II. Abdülhamid'in iktidarında, 1879 tarihinde Maarif Nezareti yeniden düzenlenmiş, modern Türkiye'de ortaya çıkacak olan eğitim teşkilatının temelleri atılmıştır. Bu dönemde, her tarafa götürülmeye çalışılan maarif müdürlükleriyle maarif meclisleri teşkilatlanması, modern bir nezaretin ortaya çıkmasına doğru atılmış önemli bir adımı teşkil etmiştir. II. Abdülhamid devrinde, eğitim konusunda gerçekleştirilen teşkilatlanma daha önceki iktidarlar döneminde olduğu gibi Fransız maarif teşkilatı örnek alınarak yapılmıştır (Osman Kafadar, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.113). II. Abdülhamid, 1883 yılında, 1866 yılından itibaren alınmaya başlanan, ziraat bankalarına sermaye sağlamak amacıyla aşar vergisine eklenen onda birlik iane vergisini %39'a çıkartmış, bu verginin üçte birlik bölümünü "*Maarif Hisse-i İlanesi*" adıyla yeni kurulacak okulların yapımı için ayırmıştır (bkz. Stanford J. Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt II, E Yayınları, İstanbul, 2006, s.302). Maarif Hisse-i İlanesi adıyla toplanmaya başlanan bu vergi Osmanlı'nın farklı bölgelerinde farklı bir tepkiyle karşılanmıştır. Osmanlı'nın balkan bölgesinde yer alan Kosova'da halkın ileri gelenleri, aşar vergisine eklenen bu verginin tamamının eğitim için harcanmasını isterken, Yemen ve Trablusgarp benzeri Osmanlı'nın uzak taşra bölgelerinde ileri gelenler, bu vergiden eğitime pay ayrılmasına tamamen karşı gelmekteydi (bkz. François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006, s.291-292).

¹²⁵² Kodaman, **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, S.67. (ayrıca bkz. Hatip Yıldız, **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1910)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s.23). II. Abdülhamid'in, çağdaş medeniyetin (Çağdaşlaşma kavramını, Ercüment Kuran, zamanın geçerli olan değerlerinin benimsenmesi, yaşam tarzına sağlanan uyum ile ilim ve teknolojiye yaratıcı katkıda bulunmak şeklinde açıklamaktadır (bkz. Ercüment Kuran, **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007, s.99). Ancak sağlam bir zemin üzerinde yükselebileceğine ve bu zeminin de ancak kaliteli eğitim almış bir halk tarafından oluşturulabileceğine inandığı ifade edilmektedir. Sultan, bundan dolayı da ülkede yapılacak ıslahatlar için öncelikle halkın eğitim düzeyini yükselterek başlamak gerektiğini düşünmüş ve bunun da tedrici bir biçimde yapılmasını planlamıştır (Öke, **Vambery'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.97).

Kürt bölgesinin eğitim durumuna bakıldığında, II. Abdülhamid'den önce bölgenin önemli kentlerinden olan Diyarbakır vilayetinin şehir merkezinde, 1870 yılının ilk yıllarında Müslüman ahalinin çocuklarının eğitim gördüğü 11 sıbyan mektebi açılmıştır.¹²⁵³ Yeni tahta çıkan sultanın iktidarında ise 1878'e yılına gelindiğinde ise, eğitim istatistiklerine göre, Diyarbakır vilayet genelinde mevcut olan sıbyan mektebi sayısı 280'e ulaşmıştır.¹²⁵⁴ 1876 yılına ait devlet salnamesine göre II. Abdülhamid tahta çıkmadan önce Diyarbakır vilayetinde rüşdiye mektebinin mevcudu 18'dir ve bu okullarda toplam 785 talebe eğitim almaktadır. Sultanın idaresinde 1900'e gelindiğinde Diyarbakır vilayetinin Diyarbakır sancağında 3 rüşdiye, Mardin sancağında 3 rüşdiye ve Ergani sancağında da 5 rüşdiye mektebi açılarak toplam sayı 29'a çıkarılmıştır.¹²⁵⁵ Fakat bu dönemde bir taraftan eğitim yaygınlaştırılıp, fiziki mekanlar artırılmışken, diğer taraftan bölgede illerinde kütüphane sayısı azalmıştır. 1874 yılında Siverek sancağında 1 Kütüphane, 1890 yılına kadar Diyarbakır merkezinde ise 7 kütüphane mevcuttur. Fakat 1894 yılına gelindiğinde vilayet genelindeki kütüphane sayısı, açılan mektep sayısının tersine azalmış ve 5'e düşmüştür.¹²⁵⁶

İmparatorluğun doğu bölgelerinin içinde bulunduğu bu eğitim durumu, sultanı da harekete geçirmiş, II. Abdülhamid 1896 yılında maarif alanında "*Anadolu Islahatı*" adıyla çalışma başlatılmasını emretmiştir. Bunun üzerine bölgede eğitimin yaygınlaşması için ciddi çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.¹²⁵⁷ Bu kapsamda bölgenin diğer önemli vilayetlerinden Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Mamuretülaziz ve Diyarbakır'de ibtidai mekteplerinin teşkil edilmesi, bu illerdeki nahiye merkezlerinde bazıları açılan ve bazılarının da açılmakta olduğu 280 ibtidai mektebin, padişah II. Abdülhamid'in adıyla açılması 3 Ocak 1898 tarihli Sadaret tezkiresinde belirtilmiş, gereğinin yapılması için Dahiliye ve Maarif Nezaretleriyle bahsi geçen vilayetlere gerekli bilgi verilmiştir.¹²⁵⁸ Bu çerçevede Vilayet-i Sitte olarak adlandırılan doğudaki bu illere telgraflar çekilmiş ve bölgeden de 15 Haziran 1897 yılında ibtidai mekteplerin açılmaya başlandığını bildiren şu telgrafla cevap verilmiştir: "*8 Kasım*

¹²⁵³ Yıldız, **a.g.e.**, s.95.

¹²⁵⁴ **a.g.e.**, s.96.

¹²⁵⁵ **a.g.e.**, s.139-140.

¹²⁵⁶ **a.g.e.**, s.337.

¹²⁵⁷ **a.g.e.**, s.98.

¹²⁵⁸ **a.g.e.**, s.101.

1896... tarihli telgrafnameyle tebliğ olunan irade-i seniyye¹²⁵⁹ icabınca, nahiye merkezlerinde ibtidai mekteblerinin tesis edilip eğitime başladığı padişaha arz edilecektir."¹²⁶⁰

Ancak açılan mekteplere rağmen, 1900 yılı istatistiklerine bakıldığında, Diyarbekir vilayet genelinde mektebe giden çocukların vilayet nüfusuna oranı yalnızca binde 21.15'tir. Bölgenin en büyük kentlerinden Diyarbakır'da okullara giden öğrencilerin nüfusa oranı daha güneyde kalan Zor ve Bingazi sancakları ile daha doğuda kalan Van vilayeti haricindeki diğer bütün Osmanlı vilayetlerin öğrenci oranlarında daha az olmuştur.¹²⁶¹

Osmanlı merkezi iktidarı, Kürt bölgesinde redif kuvvetleri olarak hizmet vermeye başlayan Hamidiye Alayları'nda yer alan Kürt aşiret mensuplarının çocuklarına "doğru" inancın öğretilmesi için okullar ve camilerin de kurulmasına ihtiyaç olduğuna inanmış, bu kurumların inşa edilmesi için ihtiyaç duyulan kaynağın Hazine-i Hassa-i Şahane'den karşılanmasını sağlamıştır. "Doğru yoldan sapmış" olarak nitelenen kimi Kürtlerin, tashih-i itikad ile doğru yola getirilip, hizaya getirilmesi için ilm-i hallerin Türkçe ve Kürtçe basılarak Kürt topluluğuna dağıtılmasının temin edilmesine de ayrıca inanılmıştır.¹²⁶² Osmanlı, bu çerçevede sadece Kürt nüfusunun eğitimi için Kürtlerin yaşadığı bölgelerde bazı okullar açmıştır. Özellikle 1892 yılında bölgede okul inşaatına ve bu okulların açılışlarına yönelik yoğun ve heyecanlı bir faaliyetin olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶³ Bu çerçevede 1895 yılına kadar Patnos, Söylemez,¹²⁶⁴ Toprakkale, Van ile beraber diğer bazı merkezlerde de yeni mektepler açılmıştır.¹²⁶⁵ Averyanov, bölgenin bu yerleşme noktalarının her birinde camiyle birlikte cami nezdinde de okul açıldığını

¹²⁵⁹ İrade-i seniyye, sultanların sözlü olarak verdikleri emirler ile beyan ettikleri fikir ve değerlendirmelerdir. Bu iradeleri telakki edenler padişahın huzurunda not almakta, daha sonra kendileri veya katipleri vasıtasıyla, bu noktaları müsvedde haline getirmektedirler (bkz. Mayokan, **a.g.e.**, s.97).

¹²⁶⁰ Yıldız, **a.g.e.**, s.100. Aslında dönemin Kürt aydınları da Kürt halkının eğitim alması için mücadele etmiştir. Bu aydınlardan biri olan Abdurrezak Bedirhan, İran sınırlarındaki Kürtler arasında etkili olan Simko ile irtibata geçmiş ve "Gihandin" adında bir dernek kurmuştur. Bu dernek, okul açmış, modern programlar hazırlamıştır. Bedirhan okulda eğitim verecek muallimler bulmak için de ayrıca uğraşmıştır (bkz. Bareilles, **a.g.e.**, s.344).

¹²⁶¹ Yıldız, **a.g.e.**, s.98.

¹²⁶² Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.95.

¹²⁶³ Averyanov, **a.g.e.**, s.211. (ayrıca bkz. Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.19).

¹²⁶⁴ Averyanov, **a.g.e.**, s.211. (ayrıca bkz. Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.19).

¹²⁶⁵ Kemal Burkay, **Geçmişten Günümüze Kürtler ve Kürdistan**, Deng Yayınları, İstanbul, 1997, s.402.

aktarmaktadır. Yazar, açılan bu okulların askeri bakımdan pek bir anlamının olmadığını, çünkü bu okullarda askeri eğitim verilmediğini, fakat bu okulların siyasal açıdan büyük bir önem taşıdıklarını ifade etmektedir. Rus yetkili, Kürt çocuklarının eğitimi merkezden gelen ve Kürt olmayan hocaların eline verilmesiyle birlikte Kürt çocuklarının gerçekten yabancı oldukları İslam "*fanatizminin*" ateşiyle tanıştırılıp yetirilmesinin bu okulları daha da önemli hale getirdiğini öne sürmektedir. Yazar bu okullarda eğitimin dilinin de Türkçe olduğuna dikkat çekmektedir.¹²⁶⁶

Farklı bir kaygıyla da olsa bölgeden gönderilen mesajlardan bölge halkının da eğitimin önemini farkında olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, Diyarbekir vilayetine bağlı Mardin sancağından 17 Aralık 1888 tarihinde eğitimin önemine dair merkeze bir arıza gönderilmiştir. Gönderilen arıza da bu sancağa bağlı Midyat ve Nusaybin kazalarında yaşayan halkın "zulmet, dehşet ve cehalet" içinde yaşadığı anlatılmıştır. Arizaya göre bu durumdan Müslüman olmayanlar istifade etmekte ve dışarıdan gelen misyonerler halkın itikadını zehirlemekte, bölge halkına bir takım maddi imkanlar sunarak insanları etkilemektedir. Arizayı yazan kişi, halkı bu durumdan kurtaracak en etkili silah olarak eğitimi tarif etmiştir. Bu çerçevede, bu iki kaza ve kazaların köylerinde munasip yerlere mekteplerin yapılması ve halkı çocuklarını okutmaya zorlayacak tedbirlerin alınması acil önlemler olarak önerilmiştir.¹²⁶⁷ Sultanın çocuklarına eğitmenlik yapan yabancı bir muallim, dönemin Kürt aristokrasisinden ve aynı zamanda entelektüel kimliği ile de tanınan Abdurrezak Bedirhan'ın da Kürtlerin eğitim alması için mücadele ettiğini dile getirmekte ve kendi gözlemlerini paylaşmaktadır:

*"...Bedirhan'ın size söylemediği ve sürekli kafasını meşgul eden konu eğitim. Tüm Doğu'da büyük güçler kendi korumalarına sahipler ve oralarda okullar açıyorlar: Dominikanların Musul'da Nasturiler için, bizim Carmes'lerin Bağdat'ta Keldaniler için, Amerikalı Cizvitlerin Beyrut'ta Maruniler için, İngiliz Pasteurlerinin Türkiye'deki Ermeniler için, İsrail Birliği'nin her yerde Yahudiler için okulları var. Ama Kürtleri kim düşünüyor? Hiç kimse! Kendi uluslarına okul açmak için para bulamayan Türk Hükümeti, Kürtlere bu kurumları açmaya muktedir değil."*¹²⁶⁸

II. Abdülhamid, Müslüman olmayanların serbestçe okul ve yetimhane açmasını sınırlandırmış, bu kurumların açılabilmesini ruhsata bağlamak suretiyle denetim altına almaya çalışmıştır. Aynı zamanda, Anadolu Umumi Müfettişliği

¹²⁶⁶ Averyanov, **a.g.e.**, s.212.

¹²⁶⁷ Yıldız, **a.g.e.**, s.270.

¹²⁶⁸ Bareilles, **a.g.e.**, s.211.

pozisyonunu deruhte eden Şakir Paşa'ya ıslahat raporları hazırlatmış, bölgede etkin bir durumda bulunan Hıristiyan unsurlar ile yabancıların bu etkinliklerinin azaltılması için çareler aramıştır. Hazırlanan ıslahat raporları, merkezi iktidarın bölgede etkin hale gelebilmesi için Müslüman halkı bilinçlendirmesi gerektiği, bunu yapmanın da yegane yolunun bölgedeki bütün nahiye merkezlerinde ve mümkün olduğu kadar bütün bölge köylerinde birer tane modern ibtidai okulunun açılması olduğu ifade edilmiştir. Fakat devletin, o günkü ekonomik koşulları bu ihtiyaçları karşılayacak durumda değildir. Ama buna rağmen sultanın emretmesi üzerine Diyarbekir vilayetinde bulunan 40'a yakın nahiyenin neredeyse tamamında ibtidai okullar açılmıştır. Hatip Yıldız, merkezi iktidarın, açtığı bu okullar vasıtasıyla bölgede etkin bir durumda bulunan Ermenilere karşı verilen mücadelede halkı yanına almayı başardığını iddia etmektedir.¹²⁶⁹

II. Abdülhamid, Osmanlı toplumunun parçası olan ve farklı topluluklara mensup bulunan aşiretlerin de bir biçimde eğitilmesi gerektiğine inanmış ve bu inancına uygun olarak aşiretler için Osmanlı payitahtında bir aşiret mektebi açmayı uygun bulmuştur.¹²⁷⁰ Sultan, bu çerçevede irade-i hümayun ile Aşiret Mektebi adıyla bir okulun kurulmasını sağlamış, okul kapılarını 3 Ekim 1892'de eğitime açmıştır.¹²⁷¹ 1892 senesinde Beşiktaş Akaretlerde Ömer Avni Efendi Mahallesi taşdeviren sokağında bulunan bir binada eğitime kapılarını açan mektep için II. Abdülhamid, Ferik Nuri Paşa'ya bir lahiya hazırlatmıştır. Nuri Paşa tarafından hazırlanan lahiyada mektebin amacı aşiretler arasında daha sonra açılması planlanan mektepler için öğretmen yetiştirmek olduğu yazılmıştır.¹²⁷² Aşiret Mektebi, 1894 yılından itibaren eğitim faaliyetlerini Kabataş'ta bulunan Esmâ Sultan Yalısı'nda sürdürmüştür. Mektebin 1907 senesinde kapanmasına kadar eğitim faaliyetlerini sürdürdüğü bu

---

¹²⁶⁹ Yıldız, **a.g.e.**, s.350.

¹²⁷⁰ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.50.

¹²⁷¹ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.115. (ayrıca bkz. Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.50). Alişan Akpınar, Mektebin 4 Ekim 1892'de eğitime başladığını yamaktadır (Alişan Akpınar, **a.g.e.**, s.30). Aşiret Mektebi, 21 Haziran 1308 tarihinde Osmanlı payitahtında açılması kararlaştırılmıştır. Bu okulun inşa edilmesi görevi Maarif Nezaretine, bu mektepte okuyacak talebelerin temini ve payitahta gönderilmeleri içinde vilayetlere görev verilmiştir (bkz. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.69).

¹²⁷² Balcı, **a.g.e.**, s.112-117. (ayrıca bkz. Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.51; Akpınar, **a.g.e.**, s.23).

mekan, daha sonra Kabataş Erkek Lisesi adıyla eğitim hizmeti vermeye devam etmiştir.¹²⁷³

Sultanın himayesindeki yatılı mektebin öğrenim süreci 5 yıl olarak belirlenmiştir.¹²⁷⁴ Fakat bu süre daha sonra dört yıla indirilmiştir.¹²⁷⁵ Mektebin açılması için hazırlanan lahiyada, ayrıca okul için aşiret liderleri ile nüfuz sahibi kişilerin 12-16 yaş arası çocukları arasında zihnen ve bedenen zeki ve yetenekli olanların seçilmesi planlanmıştır.¹²⁷⁶ Hazırlanan lahiyaya göre mektebin ilk başlarda yılda yirmi beş civarında mezun vermesi öngörülmüş, bu sayıya ulaşmak için en fazla yüz yirmi civarında öğrencinin kayıt yapması istenmiştir. Ancak şartlar uygun olursa ileriki zamanlarda mezun sayısının kırk beş civarında olmasının da planlandığı anlaşılmaktadır.¹²⁷⁷

Okulda Türkçe öğrenime özel bir önem verilmiş, talebelerin vakit namazlarını cemaatle kılmalarına özen gösterilmiştir. İslami prensipler takip edilirse kurumun başarılı neticeler vereceğine inanılmıştır.¹²⁷⁸ Mektebin açılması için görevlendirilen Nuri Paşa da verilecek dersler içinde özellikle İslam Tarihi ile Osmanlı Tarihi derslerinin önemine dikkat çekmiş, bu derslerde Osmanlı'nın İslam dünyasına yaptığı hizmetlerin anlatılmasının önemli olduğunu belirtmiş, bu konuda bir ders kitabının gerekli olduğunu dile getirmiştir. Paşa, bu proje için harcanacak paranın, elde edilecek manevi menfaatlerle karşılaştırıldığında çok önemsiz kalacağını öne sürmüştür.¹²⁷⁹

Aşiret Mektebi, aslı olarak Arapların yaşadığı bölgelerden gelen aşiret reisleri ile ulema "oğullarına" eğitim vermek amacıyla açılmıştır.¹²⁸⁰ Mektebin açılması ile ilgili hazırlıkların 1892 yılında yapılmaya başlandığı, aynı yılın 23 Haziran'ına ait bir Osmanlı kaydından anlaşılmaktadır. Bu belgeye göre sultan, Arap aşiretlerini, içinde buldukları cehalet zulmünden kurtarmak maksadıyla, çocuklarını terbiye edecek,

¹²⁷³ Alakom, **a.g.e.**, s.51.

¹²⁷⁴ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.19. (ayrıca bkz. Hasan Ali Koçer, **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, MEB, İstanbul, 1970, s.157).

¹²⁷⁵ Balcı, **a.g.e.**, s.114.

¹²⁷⁶ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5638. (Bu irade daha önce Alişan Akpınar ve Bayram Kodaman'ın çalışmalarında da kullanılmıştır. bkz. Burkay, **a.g.e.**, s.112-117; Akpınar, **a.g.e.**, s.22; Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası**, s.69).

¹²⁷⁷ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5638.

¹²⁷⁸ Balcı, **a.g.e.**, s.114.

¹²⁷⁹ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5638.

¹²⁸⁰ Kayalı, **a.g.e.**, s.56.

onları eğitecek okullar açmaya karar vermiştir. Fakat bu amaca numune olacak bir örnek mektebin öncelikle Osmanlı payitahtında açılmasının uygun olacağı kararlaştırılmıştır. Bu çerçevede gerekli hazırlıkların yapılması ve ders programının düzenlenmesi için Nuri Paşa'ya talimat verilmiştir. Paşa da bir lahiya hazırlamış, kararın verilmesi için Meclis-i Vükela'ya sunmuştur.¹²⁸¹ Nuri Paşa tarafından sunulan ve en nihayetinde saray tarafından kabul edilen lahiyada "*Aşiret Mektebi*" adında bir mektebin kurulacağı belirtilmekte ve okulun amacı şu şekilde dile getirilmektedir:

"İş bu Mekteb-i Aşairin mürekkebi olduğu kabailde bi-lutfu'llah-ı teala saye-i muvaffakatvaye-i şehriyarilerinden itibaen küşad buyrulacak mekteplere muallim yetiştirmekle beraber, ulum ve maarifin lezzet ve muhassenat-ı bidayetini onlara hissettirilerek o cihetlerdeki mahall-i şahanelerinin esbab-ı memuriyet ve terrakiyatı tehiyye ve temin buyrulmak ve belki yetiştirilecek talebe dahi, mahalline münasib bir hizmetle istihdam olunmağa kabiliyet kazandırmak maksad-ı umur-ı pervarisine melani tesis buyurulacağından..."¹²⁸²

Yapılan hazırlıklar neticesinde 28 Haziran 1892 tarihinde mektebin açılması ile ilgili bir irade çıkarılmıştır. İrade'de okula başlayacak çocukların hiç eğitim görmedikleri göz önüne alınarak elifba'dan başlatılması gerektiği dile getirilmiş, okutulacak dersler konuları noktasında mektebin açılış gayesinin güdülmesi istenmiştir. İrade'de mektebin açılış gayesi olarak İslam halifeliği ile Osmanlı saltanatına olan hürmet ve muhabbetin artırılması gösterilmiş, bu hususun altı özellikle çizilmiştir.¹²⁸³ Hazırlıklar belli bir düzeye getirildikten sonra Maarif Vekaleti 11 Temmuz 1892 tarihinde okulun 4 Ekim 1892 yılında açılacağını kararlaştırmıştır.¹²⁸⁴ Mektep için hazırlanan ilk nizamnamede; okulun Arap aşiretlerinin çocuklarının talim ve terbiyesi için açıldığı, bu aşiretlerin ileri gelenlerinin zihnen ve bedenen kabiliyetli olan çocuklarının mektebe seçileceği belirtilmiştir. Nizamnamede ayrıca, mektebin asıl amacının aşiret halkının sanat ile medeniyetin nimetlerinden faydalandırmak, hilafet ve saltanata karşı olan muhabbetlerini artırmak, bu insanların dinen ve kanunen yükümlü oldukları sadakat

¹²⁸¹ BOA. İDH. 100727. (bkz. Akpınar, a.g.e., s.20). Aslında Nuri Paşa, daha önce Yemen ve Hicaz bölgelerinde valilik yapmış ve bölgedeki sorunların çözümü ile ilgili sultana bir lahiya sunmuştu. Paşa, bu lahiyada özellikle eğitimin önemine dikkat çekmiş, Arap çocuklarının eğitilmesi ile bölgedeki aşiretlerin daha kolay bir şekilde kontrol altına alınacağını önermiştir. Dolayısıyla bu görevin kendisine tevdi edilmesi, bu lahiyaya binaen olmuş olma olasılığı çok yüksektir (BOA. YEE. 292/140126/8. bkz. Akpınar, a.g.e., s.21).

¹²⁸² BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5638.

¹²⁸³ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5638.

¹²⁸⁴ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5641.

ile dini vazifelerini takviye etmek olduğu özellikle belirtilmiş, muallimlerin bu hususa ehemmiyet vermelerinin önemine dikkat çekilmiştir.¹²⁸⁵

II. Abdülhamid döneminde kurulan müesseseler içinde orijinal bir niteliğe sahip olan bu mektep, esas itibarıyla Arap aşiretlerinin çocuklarının faydalanması için Osmanlı payitahtında inşa edilmiştir. Fakat mektep, her ne kadar Arap çocukları için açılmış olsa da zaman içerisinde Kürt ve Arnavut aşiret reislerinin çocuklarını da kabul etmiştir.¹²⁸⁶ Zaten araştırmacılar, bu okulun açılmasının asıl hedefinin Arap bölgelerinde önemli konumda bulunan şeyhler ile eşrafın çocuklarını eğitmek ve Arap topraklarında zaman içinde artan İngiliz etkisini azaltmak olduğunu, Arap çocuklar için açılan okulun, daha sonra Kürt şeyhlerinin, Hamidiye Alaylarına katılan Kürt aşiret reislerinin¹²⁸⁷ ve bazı Arnavut çocuklarına da açıldığını yazmaktadır. Bu sava göre bu proje vasıtasıyla merkezi iktidar, Osmanlı yurtseverliğini, bölgelerinde etkili konumlarında bulunan Arap ve Kürt ileri gelenlerinin çocuklarına öğretilmesini hedeflemiş, bu okumuşlar sayesinde bu düşüncüyü bölgelere aktarmayı planlamıştır.¹²⁸⁸

Ancak Arap çocukların eğitimi için açılmış olan bu okula Kürt çocuklarının kabul edilmesi çok kolay olmamıştır. Kürt bölgelerinde yaşayan aşiret liderleri II. Abdülhamid ve bölgedeki bürokratları nezdinde ısrarlı bir diplomasi yürüttükten sonra çocuklarını bu okula kabul ettirebilmişler.¹²⁸⁹ Bu çerçevede ilk girişim Zilan aşiret ağası Eyüp Bey ile diğer alay komutanları Hasan ve Ali Beyler tarafından yapılmış, Aşiret Mektebi'ne alaylara katılan aşiretlerin her birisinden ikişer çocuğun da kabul edilmesini talep etmişler.¹²⁹⁰ Merkezi iktidar bu talebin okulun açılış gayesine uygun olduğunu ve bu talebi geri çevirmenin de ayrıca uygun olmayacağına inanmış, talebin karşılanması için Maarif Nezareti'ne irade ile bildirimde

---

¹²⁸⁵ BOA. İrade, Meclis-i Mahsusa, 5641. Arap ileri gelenlerinin çocukları için daha sonra 1889 yılında Harbiye'de, 1896 yılında da Mülkiye'de özel sınıflar hazırlanmıştır. Kayalı'ya göre II. Abdülhamid, bu eğitim politikasıyla Arap bölgelerinde aristokrat bir memur sınıfı oluşturmayı amaçlamamıştır. Yazar, sultanın asıl amacının kendisine sadakatle bağlılık gösterenleri ödüllendirmek ve aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı ülkenin uzak bölgeleri için idari ve askeri kadrolar yetiştirmek olduğunu öne sürmektedir (Kayalı, **a.g.e.**, s.56).

¹²⁸⁶ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.19. (ayrıca bkz. Koçer, **a.g.e.**, s.157).

¹²⁸⁷ Klein, **a.g.m.**, s.154.

¹²⁸⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.115.

¹²⁸⁹ Karademir, **a.g.e.**, s.321. Alaylara katılan aşiret liderlerinden bazılarının çocukları, payitahta getirilerek, askeri okullarda okumasının planlandığı Osmanlı arşiv kayıtlarında da yer almaktadır (BOA. Y-MTV.), 46/16). (Detaylı bilgi için bkz. Akpınar, **a.g.e.**, s.38).

¹²⁹⁰ BOA. YEE. 31/76. (bkz. Akpınar, **a.g.e.**, s.39).

bulunmuştur. Bu irade de Beyazid bölgesinde bulunan on dört alay mensuplarından ikişer talebe kabul edilmesinin uygun olacağı da ayrıca belirtilmiştir.¹²⁹¹

Arapların çocuklarının eğitimi için açılan ve zaman içerisinde Kürt ve Arnavut aşiret mensuplarının çocuklarının kabul edildiği Aşiret Mektebi'ne 12 ila 16 yaşları arasında bulunan çocuklar öğrenci olarak seçilmiştir.¹²⁹² Aşiret Mektebi, ikinci yıldan itibaren Kürtlerin çocuklarını kabul etmeye başlarken, Arnavutların çocuklarını daha sonra kabul etmiştir. Mektep belli bir süre sonra Osmanlı'nın sınırlarında bulunmayan Cava'dan gelen öğrencileri de kaydetmeye başlamıştır. Böylece Araplar için açılmış olan mektep, Osmanlı sınırlarının dışında kalan halkların çocuklarını da kapsamına almıştır.¹²⁹³

Aslında Hamidiye Alayları'nın kurulması için II. Abdülhamid tarafında yayınlanan fermanlar, aynı zamanda alaylarda zabıtlık yapacak olanların çocukları için okulların açılmasını da öngörmüştür. Ancak bu düşünce tam olarak hayata geçirilmemiş olsa da aşiret liderlerinin çocuklarının askeri okula gitmeleri ile Aşiret Mektebine gitmelerinin yolunu açmıştır. Olsen, bu eğitim hamlesinin sonuçları itibarıyla çok önemli bir gelişme olduğunu dile getirmektedir. Bu dönemde yapılan reformlar neticesinde dünyevi veya seküler bir anlayışın etkin olduğu bir tarzda eğitimin verildiği bu kurumlar sayesinde ilk defa Osmanlı payitahtında modern öğretim yapan mekteplerde yetişen Kürt tabakası oluşmuştur. Kürt çocuklar, maarif alanında birçok yeniliğin denendiği bir ortamda Türk ve Arap çocuklarla eğitim alma fırsatı yakalamış, farklı kültürlerle tanışma imkanına sahip olmuşlar.¹²⁹⁴ Araplar için açılan bu mektebin mezunlarından biri olan Van vilayeti mebusu Hasan Sıddık Heyderani'nin aktardıklarına göre okulun iki yüz kişilik mevcudunun yarısından fazlasının Kürt çocuklarından oluşmuştur.¹²⁹⁵

Aşiret Mektebine ilk başlarda Halep, Suriye, Bağdat, Basra, Musul, Diyarbakir ve Trablusşam bölgelerinden Nizamnamede belirtilen yaş aralığında bulunan çocuklardan dörder öğrencinin kabul edilmesi planlanmıştır. Yemen ve Hicaz vilayetlerinden ise beşer öğrenci alınması kararlaştırılmıştır. Bu vilayetlerin

---

¹²⁹¹ BOA. İ.Hus. 77.

¹²⁹² Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.50.

¹²⁹³ Karademir, **a.g.e.**, s.321.

¹²⁹⁴ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.33-34.

¹²⁹⁵ Karademir, **a.g.e.**, s.329.

yanı sıra Bingazi, Kudüs ve Zor sancaklarından da dörder öğrencinin okula alınması uygun bulunmuştur.¹²⁹⁶

Bu eğitim kurumunda, Allahın her günü, çocukların yatmadan önce bir araya toplanması, İslam'ın şerefi ve bütün Müslümanların halifesi II. Abdülhamid'e itaat etmenin Müslümanların bir görevi olduğunun öğretilmesi amaçlar arasında yer almıştır.¹²⁹⁷ Deringil, bu mektepte Kürt çocuklarına bir yıllık süvari eğitimi verildiğini, Arap çocukların ise mülki memurlar olarak eğitildiğini yazmaktadır.¹²⁹⁸ Selim Deringil, sultanın Aşiret Mektebi'ni açarak Arap dünyasında oluşacak elit kesimi, Osmanlı sistemine entegre etmek istediğini ve buna uygun bir siyasa oluşturduğunu ifade etmektedir. Bu okula ayrıca Şii Arap çocuklarının da alınıp entegre edilmek istendiği anlaşılmaktadır. Bu kapsamda, Bağdat valisi, 30 Ocak 1891 tarihli bir mektupta, II. Abdülhamid'in talimatlarına binaen, Bağdat ve Kerbela bölgesinden on Şii çocuğun payitahta yollandığını bildirmiştir.¹²⁹⁹ Dönemin maarif nazırı Zühdü Paşa, okula kayıt yaptırılan öğrencilerin büyük ölçüde göçebelik ile vahşiyet arasında bir yaşamın içinde bulduklarını, modern uygarlığın sunduğu nimetlerden anlamadıklarını iddia etmiştir.¹³⁰⁰

Mektep açıldıktan sonra Hamidiye Alaylarına katılmış aşiretlerin mensupları, bunlar salt reisler gibi görünmektedir, çocuklarının da bu okula alınmasını talep eden dilekçelerle merkezi iktidara başvurmaya başlamışlar. Maarif nazırı, Kürt aşiret reislerinin çocuklarının bu mektebe alınması fikrine karşı çıkmış, okulun yalnızca Arap çocukları için açılmış olduğunu belirtmiş, Hamidiye Alaylarına katılmış olan Kürt aşiret reislerinin çocuklarının okutulması talebinin, çocuklarının Harbiye Mektebi'nde özel bir süvari sınıfına kaydedilmeleriyle karşılanması gerektiğini ileri sürmüştür.¹³⁰¹ Maarif nazırı, bu mektebe Hamidiye Alaylarına katılmış Kürt aşiret reislerinin çocuklarının da alınmasıyla ilgili şöyle bir değerlendirmede bulunmuştur:

"...Malum-ı sam-ı sedaretpenahileri olduğu üzere Aşiret Mektebi'nin tesisi hakkında...(ki) irade-i seniyye... (de) mektep, urban aşairi (Arap aşiretleri) evladına tahsis ve müddet-i tahsili beş sene ve mikdar-ı talebesi 210 nefer ile tahdid buyrulmuş idi... Geçende işbu alaylara mensup Cibranlı aşiretinden gelmiş olan üç çocuk kabul ve kayd olunduğu... derkar

¹²⁹⁶ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.115.

¹²⁹⁷ **a.g.e.**, s.117.

¹²⁹⁸ **a.g.e.**, s.118.

¹²⁹⁹ Deringil, **Simgeden Millete**, s.159.

¹³⁰⁰ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.117.

¹³⁰¹ Akpınar, **a.g.e.**, s.39-40. (ayrıca bkz. Klein, **a.g.e.**, s.94).

ise de Bab-ı Valay-ı Seraskeriden alınan ma'lumata göre Asakir-i Hamidiye alayları elyevm 35'e baliğ olup, bunların her birinden ikişer talebe itibariyle senevi 70 ve beş sene müddet-i tahsiliye zarfında 350 çocuk alınmak ve alaylar teksir ettikçe aded-i talebe dahi ziyadeleşmek lazım gelüp, urban aşairi evladiyla bunların aded-i a'zamisi 600 nefer derecesine varacaktır. O halde Aşiret Mektebi... leyli ve nizamnamesi mucibince talebenin kaffesi maaşlı bulunacağından senevi muhtaç olacağı 25.000 lira kadar masrafa ve bunların ihtiyacına kafi mekteb tedariki dahi bidayeten büyücek bir meblağa muhtaç olup, buna ise nezaret-i acizi bütçesinin katiyen tahammülü olamayacağına... ve hususiyle asakir-i Hamidiye kanunname-i hümayunu hükmünce işbu alaylara mensub ümera ve zabitan evladından Dersaadet'e talebe celbinden maksad-ı ali bunlara finun-u askeriye bilmüteallim mülazım rütbesiyle mezkur alaylara iadesi olup, Aşiret Mektebi ise ibtidai ve biraz da rüşdiye sınıflarından ibaret olmağla mezkur alaylar ümerası evladının maksad-ı ali veçhile yetiştirilmesini ve hatta mer'i olan programa göre mekatib-i askeriyyeye talebe idadisini bile temin edemeyeceğine ve urban aşairiyle işbu alayların mensup oldukları aşair ve beldan ahalisinin ahlak ve terbiyelerince derkar olan mugayeret bunların bir mektebde içtimainca bazı mehazire (sakıncalar) mahal vereceğine nazaran mezkur alaylara mensub ümera ve aşair evladının mezkur kanunname-i hümayun mucibince mekatib-i askeriyyeye konulmak üzere celbleri maksad-ı aliye daha muvafık olacağından ve o halde bundan evvel alınan üç neferin dahi mekatib-i mezkureye nakli umur-u tabiyeden bulunduğundan arz ve iş'arına mübaşeret kılınmış olabta."¹³⁰²

Fakat bütün itirazlara rağmen Hamidiye Alaylarına mensup aşiret reislerinin çocuklarının kabul edilmesi ve bu çocukların kayıtlarının yapılması için hicri 1310 (1893) senesinde bir irade çıkarılmış ve dokuz çocuğun kaydı yapılmıştır.¹³⁰³ Aslında Alayların sorumluluğunun verildiği Zeki Paşa da 1893 yılının Temmuz ayında saraya bir telgraf çekerek, alay mensuplarının çocuklarının bu mektebe kabul edilmesini talep etmiştir.¹³⁰⁴ Maarif nazırlığının 29 zilhicce 1310 (14 Temmuz 1893) senesinde Şakir Paşa'ya gönderdiği tezkerede, Hamidiye alaylarından çocukların eğitim için payitahta gönderilmesinin istendiğini ve bunun IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa'ya bildirildiği yer almaktadır.¹³⁰⁵

Bu dönemde mektebe Cıbranlı, Zeylan, Celali, Şemsiki, Saraçlı gibi Kürt aşiretlerinden talebeler kabul edilmiştir.¹³⁰⁶ Fakat alaylara katılmadığı halde Karabelli ve Mırziki aşiretlerinden de mektebe kabul edilen çocuklar olmuştur.¹³⁰⁷ Mektep daha sonra bütün Kürt aşiretlerinin çocuklarına kapılarını açmış ve Arnavutlardan da 18 çocuk kabul etmiştir.¹³⁰⁸ Arnavut öğrencilerin okula kabul

¹³⁰² BOA, Yıldız, Kısım 31, Evrak No: 76/115, Zarf 76, Karton 139, 9 Rebiülahir 1310. (bkz. Bayram Kodaman, "II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi", **Devr-i Hamid II. Abdülhamid**, (Haz: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri, 2011, s.332).

¹³⁰³ BOA. Y.MTV.102/88 (bkz. Akpınar, **a.g.e.**, s.40). Mektebe kabul edilen bu çocukların üçü Cıbranlı aşiretine, biri Hayderanlı aşiretine, ikisi Şimseki aşiretine, ikisi Karapapak aşiretine ve bir tanesi de İzollu aşiretine mensup kişilerin çocukları arasından seçilmiştir (BOA. Y.MTV. 102/88).

¹³⁰⁴ BOA. YEE. 31/76

¹³⁰⁵ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.77.

¹³⁰⁶ Balcı, **a.g.e.**, s.117-120.

¹³⁰⁷ BOA. Y.MTV. 102/88.

¹³⁰⁸ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.79. Alışan Akpınar, Kodaman'ın dediği gibi, mektebin kapılarının bütün Kürt aşiretlerine açılmadığını, alınan öğrenci listelerine

edilmesi Kürt öğrencilere göre daha geç bir tarihte gerçekleşebilmiştir. Arnavut bölgesinde görev yapan Osmanlı memurlarının hazırladıkları lahiyalarda bölgenin eğitime olan ihtiyacına dikkat çekmeleri üzerine 29 Haziran 1902 yılında çıkarılan bir irade ile Arnavutluk'tan yirmi talebenin Aşiret Mektebi'ne kabul edilmesinin uygun olduğu ilgili nezarete bildirilmiş ve bu tarihte öğrenci kabulü başlamıştır.¹³⁰⁹

Aşiret Mektebi'nde okuyan talebeler memleketlerine tatil için gitmeden önce II. Abdülhamid tarafından kabul edilmiş, öğrencilere gösterişli kıyafetler giydirilmiş, çavuş ya da onbaşı rütbelerinin verilmiş, talebeler memleketlerinde resmi merasimlerle karşılanarak aileleriyle birlikte gururları okşanmıştır. Aşiret Mektebi'ne devam eden talebeler, ayrıca Ramazan aylarında iki defa saraya iftara çağrılmış, iftardan sonra balkona çıkan sultan ile konuşma fırsatı yakalamış, her biri birer altın lira ihsan almıştır. Aynı şekilde, bayram törenleriyle Sürre Alaylarına da katılan mektebin talebeleri, yeni elbiseleri giyerek sultanı selamlamışlar.¹³¹⁰

Tophane-i Amire kurumunca hazırlanan 22 Eylül 1897 tarihli bir tezkireye göre Aşiret Mektebi'ne kabul edilen öğrencilerden ilk ellisi öğrenimlerini tamamlayarak mezun olmuş, mezunlar Harbiye ve Mülkiye gibi üst mekteplere gönderilmiştir.¹³¹¹ Bu okulu bitiren öğrenciler, daha sonra Harbiye ve Mülkiye Mektepleri'nin özel sınıflarına devam etmiş, bu okullardan mezun olduklarında ise memleketlerinde çeşitli görevlere atanmışlar.¹³¹² Mekteb kapatıldığı zaman öğrenimine devam eden öğrenciler de aynı şekilde Harbiye Mektebi'ne kaydedilmişler.¹³¹³

II. Abdülhamid, bu dönemde Arap bölgelerinde etkin olmaya başlayan İngiliz emperyalizmi ile dönemin en güçlü ideolojisi haline gelmiş milliyetçilikten korkmuş, bu tehlikeleri Arapların yaşadığı bölgelerden uzak tutmak için Arapları çeşitli araçlarla Osmanlıya ve saltanat-hilafete yani kendisine bağlama yoluna gitmiştir. Sultan, bu çerçevede en işlevsel politikanın İslamcı bir politika yürütmek olduğunu,

---

bakıldığında Kürt bölgelerinden gelen öğrenci sayısının ilk yıl on üç, ikinci yıl dört, üçüncü yıl üç, dördüncü yıl bir ve beşinci yılda ise hiçbir öğrencinin alınmadığını ifade etmektedir (Akpınar, **a.g.e.**, s.43).

¹³⁰⁹ Akpınar, **a.g.e.**, s.43-46.

¹³¹⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.327.

¹³¹¹ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.118.

¹³¹² Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.50.

¹³¹³ BOA. Y.MTV. 301/74.

Araplarla kişisel ilişkiler geliştirerek onları halifelik makamına, yani kendisine bağlamayı bir siyasa olarak uygulamaya koymuştur. Sultan, Arap aşiretlerini klasik metot haline getirdiği hediye, ikram, taviz ve iltifatlarla kısa zaman zarfında ikna etmeyi başarmış, Arapları şahsına bağlayan bu araçlarla onlar arasında sempati kazanmıştır. Sultan, Arap aşiret reisleriyle zaman içinde kurduğu bu ilişkiler neticesinde 1892 yılında Osmanlı payitahtında "*Aşiret Mektebi*"ni kurmuştur. Osmanlı padişahı, milliyetçilik ve İngiliz emperyalizmine karşı alınan tedbirler çerçevesinde açtığı bu okulda, Arap çocuklarını Osmanlı kültürüyle yetiştirmek, onlara Türkçe öğretmek, okul sayesinde Arap aşiret reislerinin çocuklarını imparatorluğa sadık hale getirmek istemiştir. Sultan, bu politikaları daha önce, 1881 yılında Arnavutluk'ta, 1891 yılından itibaren de Kürt bölgelerinde uygulamaya koymuştur. Fakat Kodaman, sultanın bu siyasasının, "*modern devlet anlayışından ve uzun vadeli politik bir yatırımdan ziyade kısa vadeli, geçici, çare bulucu ve II. Abdülhamid'in varlığıyla kaim olabilecek bir politika*" olduğunu, ancak buna rağmen sultanın "*dengeci, merkezîyetçi, İslamcı*" siyasasının bahsi geçen yerlerde etkili olduğunu dile getirmenin de mümkün olduğunu belirtmektedir.¹³¹⁴ Osmanlı sultanı, Araplara medeniyet götürmek, onları halifelige ve sultana daha fazla bağlamak istemiş, "*şer'an ve kanunen mükellef oldukları sadakat-ı kalbiye ve vezaif-i diniyelerini takviye ve te'kid*" eylemelerini hedeflemiş, Aşiret Mektebi'ni de bu amaçları gözeterek açmıştır.¹³¹⁵

Ancak yaklaşık on beş yıl boyunca eğitim veren bu okul 1907 yılında kapatılmıştır. İngiltere'nin Londra şehrinde yayınlanan "Kıxa" adlı Ermeni mecmuasının aktardığına göre Aşiret Mektebi'nde okuyan Kürt öğrenciler, İstanbul'da aktif olan II. Abdülhamid karşıtı muhaliflerle ilişkiye geçmişler. Bundan haberdar olan merkezi iktidarın elitleri, harekete geçmiş ve 1907 yılında mektebi kapatmıştır.¹³¹⁶ Rus araştırmacı Lazarev ise mektebin kapatılmasının asıl nedeninin Kürt öğrencilerin payitahtta faaliyette bulunan devrimci örgütler ile temasa geçmeleri ve bağımsız bir Kürt devleti kurma fikrini savunmaları olduğunu iddia etmektedir.¹³¹⁷ Deringil ise tartışmalı bir konu olmaya devam eden okulun

¹³¹⁴ Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası*, s.89-91.

¹³¹⁵ *a.g.e.*, s.71.

¹³¹⁶ Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri*, s.50.

¹³¹⁷ Karademir, *a.g.e.*, s.325.

kapatılmasının, gelişmekte olan Arap milliyetçiliği ile Jön Türklerin etkinliğinin artması gibi sebeplerden kaynaklanmış olabileceğini ileri sürmektedir.¹³¹⁸ 1907 yılının Aralık ayının 14'ünde bir İsveç gazetesi ise Aşiret Mektebi'nin Diyarbakır'da meydana gelen bir Kürt isyanından sonra kapatıldığını, sultanın bu okulda çocukları okuyan isyancı aşiret liderlerine bir mesaj vermek istediğini ve isyan edenlerin çocuklarının padişahın mektebinde okumalarının mümkün olmadığını hissettirmek istediğini öne sürmüştür.¹³¹⁹

Aşiret mektebinin açıldığı yıllarda, dönemin gazetecilerinden biri, II. Abdülhamid'in aşiret mektebi açarak, fiilyatta Kürt aşiret beylerinin çocuklarını Osmanlı payitahtında rehin olarak bulundurma olanağına sahip olduğunu iddia etmiştir.¹³²⁰ II. Abdülhamid döneminde bir dönem haremağası olarak görev ifa eden Nadir Ağa da daha sonra yazdığı anılarında, Aşiret Mektebi'ne kaydedilen Kürt aşiretine mensup olanların çocuklarının, bu okul vasıtasıyla İstanbul'da rehin tutulduklarını ileri sürmüştür.¹³²¹ Dönemin Rus devlet yetkilisi/araştırmacı Averyanov ise bu mektebin asıl amacının Türk mollalar eliyle Kürt çocuklarını dini içerikli bir eğitim ile yetiştirmek ve onlara Türkçe öğretmek Kürtlüklerini unutturmak olduğunu iddia etmiştir.¹³²²

Konu üzerine araştırmaları bulunan araştırmacı Janet Klein ise Aşiret Mektebi'nin açılmasını Hamidiye Alayları projesiyle birlikte ele almakta ve bu okulun alaylar projesinin paralelinde geliştirildiğini, bu kurum ile aşiret liderlerinin çocuklarının Osmanlı payitahtına getirilerek sadece askeri olarak değil, aynı zamanda Osmanlı medeniyeti çerçevesinde eğitilmelerinin amaçlandığını ifade etmektedir. Yazar, bu okulun açılması için çalışmalar yürütenlerin, eğitilecek yerel lider çocuklarının memleketlerine geri döndüklerinde adeta merkezi iktidarın "ajanı" olarak görev yapacaklarına inandıklarını ve bu eğitilmiş çocukların aynı zamanda bölgelerinde rol-model işlevini de icra edeceklerini düşündüklerini öne sürmektedir.¹³²³

¹³¹⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.118.

¹³¹⁹ Karademir, **a.g.e.**, s.325.

¹³²⁰ Celile Celil, II. Abdülhamid'in de sonraları, gazetede çıkan bu iddiayı doğrulayan bilgiler verdiğini dile getirmektedir (bkz. Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.19).

¹³²¹ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.50.

¹³²² Burkay, **a.g.e.**, s.402-403.

¹³²³ Klein, **a.g.m.**, s.154.

Aşiret Mektebi'nin açılmasını II. Abdülhamid'in Panislamizm politikası bağlamında değerlendiren Kodaman ise sultanın burada önemli bir denemeye giriştiğinden bahsetmektedir. Sultan, halifelîği imparatorlukta ki dini birliğin sağlanmasında en önemli araç olarak görmüş, bir siyasa olarak onu politikasının merkezine yerleştirmiştir.¹³²⁴ Osmanlı padişahı, bu okul vasıtasıyla şeyhlerin ve aşiret liderlerinin çocuklarını halifelik makamıyla kendi saltanatına bağlamak arzusunu gütmüştür. Özellikle merkezin uzak bölgelerinde yaşayan Araplar, bu siyaset sayesinde yegane otorite olarak halifeyi görecektir, ona itaat edecek ve böylece imparatorluğun dini birliğinin sağlanmasında önemli bir boyut tamamlanmış olacaktır. Böylece sultan, dini birliğini tahkim etmiş Müslüman nüfusun, Hıristiyan Batı karşısında güçlü bir konuma geleceğine inanmıştır. Panislamcılık siyasetinin yanında bu mektebin açılmasında idari sebepler de olmuştur. Sultan, yönetim anlayışı olarak adem-i merkezîyetçi bir düşünceden ziyade merkezîyetçi bir düşünce eğilimine sahip olmuş, devlet idaresinde bunu çok ileri bir seviyeye ulaştırmıştır. İdareyi merkezileştirmek isteyen sultan, uzak bölgelerde dağınık bir biçimde yaşayan ve merkezi devlet otoritesinin çok rahat ulaşmadığı bu yerlerde denetim kurmak istemiştir. Bu uzamlarda etkin olan kimi liderler veya şeyhler bazen merkeze karşı isyan etmiş, bölgelerinde karışıklıklara yol açmıştır. Tam da bu noktada sultan, Aşiret Mektebi'ni açarak bu sorunların üstesinden gelmeyi amaçlamıştır. Mektep, sultanın bu arzusunu bir yere kadar gerçekleştirebilecek özelliklere de sahip olmuştur. Çünkü bu mektebe çocuklarını gönderecek şeyhler ile aşiret reisleri sultana bağlı kalmaya devam edecekler/etmek durumunda kalacaklar. Bayram Kodaman, sonuç olarak II. Abdülhamid'in bu eğitim kurumunu inşa ederek, bir yandan Panislamizm ile Osmanlıcılık siyasasını kuvvetlendirmeye çalıştığını, diğer yandan merkezîyetçilik politikasını takip ettiğini, bu çerçevede eğitimi vasıta kılarak Arap aşiretlerini kendine ve Osmanlı merkezine bağlamayı, böylece hem iç siyasette hem de dış siyasette daha güçlü bir duruma gelmeyi hedeflediğini ileri sürmektedir. Başka bir deyişle, yazar, bu mektebin açılmasının esas amacının periferilerde yaşayan aşiretlerin çocuklarının Osmanlı payitahtına getirilerek eğitim ile "*Osmanlı*"

---

¹³²⁴ Kodaman, "*II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*", s.324.

yapılması ve bu şekilde "*İttihad-ı Osmaniye*"nin sağlanacağına inanılması ve bunun siyasetinin yürütülmesi olduğunu öne sürmektedir.¹³²⁵

Aşiret Mektepleri, zamanında Amerika'nın Amerikan yerlilerini aldığı meşhur yatılı okulların Osmanlı topraklarında açılmış ancak nispeten daha küçük ölçekli ve bir o kadar da az kurusallaşmış muadillerine benzetenler olmuştur. Aşiret Mektebi'nin, Hamidiye Alayları'nın kuruluşunun ilan edilmesinden kısa bir süre sonra, Klein'e göre, imparatorluğun bünyesindeki aşiret nüfusunu entegre etmek, onları imparatorluğa özellikle de II. Abdülhamid'in şahsına olan bağlılıklarını pekiştirmek hedefiyle faaliyete geçirildiğini ileri sürenler de olmuştur.¹³²⁶

Kimi araştırmacılar da Aşiret Mektebi projesini İngilizlerin Afrika'da kabile liderlerinin çocuklarını eğitmek için açtıkları misyoner okullarına benzetmekte, söz konusu iki anlayışın da kurucuların isteklerinin hilafına milliyetçi aydınlar yetiştirdiğini, Aşiret Mektebi'nden mezun olanlardan bazılarının Osmanlı'nın son dönemiyle Cumhuriyet ilk yıllarında ayrılıkçı ve milliyetçi hareketlerin liderliğini üstlendiklerini ifade etmektedir. Bu tezi savunanlar, bu çerçevede 1925 Şeyh Said İsyanı'nı planlayan Azadi Örgütü'nün liderlerinden Cıbranlı Halit ve Bitlisli Yusuf Ziya ile Ağrı isyanını başlatan İhsan Nuri Paşa'nın bu okul mezunlarından olduklarına dikkat çekmektedir.¹³²⁷ Aslında II. Abdülhamid döneminde kurulan mektep ve yüksekokullar ile Aşiret Mektebi'nden mezun olan Kürtler, gerçekte Kürt toplumu içinde halkının dilini bilen, tarihiyle kültürüne ilgisiz kalmayan, zayıf da olsa bir tabaka oluşturmuş, bu tabaka memur, subay ve hekimlerden meydana gelmiştir.¹³²⁸ Deringil'e göre payitahta açılan Aşiret Mektebi'nin zaten asıl amacı Osmanlı merkezi iktidar yanlısı olacak bir Kürt elit tabakası yetiştirmek olmuş ve bu amaca da ulaşıldığı kadarıyla ulaşılmış,¹³²⁹ fakat bu durum beklentilerin aksine sonuçlar üretmiştir.

Osman Ergin de II. Abdülhamid döneminde açılan aşiret mektebinin, imparatorluğun kuruluşunda itibaren Müslüman olmayan halkların çocuklarının

¹³²⁵ Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, s.68. (ayrıca bkz. Kodaman, "*II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi*", s.324).

¹³²⁶ Klein, **a.g.e.**, s.92.

¹³²⁷ Karademir, **a.g.e.**, s.331.

¹³²⁸ Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.54.

¹³²⁹ Deringil, **Simgeden Millete**, s.14.

alınması, Osmanlı payitahtına getirilmesi ve Acemioğlanlar kışlasında devşirilmesi usulüne benzediğini savunmaktadır. Osmanlı, geliştirdiği bu yöntemle devşirdiği çocukları İslam terbiyesine tabi tutmakta ve onları asker, zabıt veya bürokrat olarak yetiştirmektedir. Kuruluş dönemindeki sistemi hatırlatan bu okul, bu sefer Müslüman Arap çocuklarının asimile edilmesi ve Türkleştirilmesi gözetilerek açılmıştır.¹³³⁰ Fakat bu proje esas olarak sadece Kürt aşiretlerini hedef seçmemiş, bu aygıt ile bir taraftan tüm Kürtlere aşiret kimliğini aşarak disiplinli olmayı, sadık ve medeni Osmanlılar olmayı öğretmek, diğer taraftan Kürtlerin, Arnavutların ve özellikle Arapların arasına karışıp kaynaşması sağlamak istenmiştir.¹³³¹

Hasan Ali Koçer ise mektebin açılmasının asıl hedefinin, aşiretler şeklinde yaşayan halk kesimini eğitim ile medeniyetin imkanlarından faydalanılmasını sağlamak, bu kesimin saltanata olan bağlılıklarını pekiştirerek dini ve hukuki vazifelerini yapmalarını temin etmek olduğunu iddia etmektedir. Fakat bu okula devam eden çocuklar, aynı zamanda Osmanlı payitahtında aşiret reisi olan babalarına karşı bir rehine olarak da tutulmaktadır. Merkezi iktidar bu şekilde bir politika geliştirerek, bölgelerinde etkin durumda bulunan kişilerin, özellikle yabancıların kışkırtmalarıyla merkezi iktidara karşı herhangi bir girişimde bulunmalarını da engellenmiş olduğuna inanmıştır.¹³³²

Metin Heper ise Aşiret Mektebi'nin 1892 yılında açılmasını, Osmanlı'nın etnik bir siyaset gütmeye kânet olarak lanse etmektedir. Yazar, bu dönemde benimsenen siyasanın arka planında herhangi bir etnik amaç güdülmeyeğinin en iyi örneğinin İstanbul'da açılan bu okul olduğunu, bu okula seçilen öğrencilerle birlikte okulda verilen eğitim programı olduğunu dile getirmektedir. Heper, bu okula özellikle merkezi iktidara karşı yükümlü oldukları vergileri vermeyenler ile bölgelerinde sıkça isyan çıkaran aşiret mensuplarının çocuklarının öğrenci olarak seçildiğini iddia etmektedir. Yazar, II. Abdülhamid'in Kürtleri yeterince "çağdaşlaştırabilirse" imparatorluğa sorun çıkarmayacaklarına inandığını ileri sürmektedir. Aşiret Mektebi'nin öğretim programı, esas olarak öğrencilerin Osmanlıya olan bağlılıklarını artırmak, onlara devlet sevgisi aşılamak ve sultan ile

¹³³⁰ Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, Cilt IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s.1180.

¹³³¹ Klein, *a.g.e.*, s.92.

¹³³² Koçer, *a.g.e.*, s.157.

devlete sadakatlerini pekiştirecek temeller üzerine inşa edilmiştir. Heper, burada da görüldüğü üzere Osmanlı'daki eğitim anlayışında, örgün eğitim yoluyla milliyetçi değerleri benimsetmekten ziyade, imparatorluğa sadakati aşılamanın daha önde olduğunun anlaşıldığını dile getirmektedir. Ayrıca, ders programıyla Aşiret Mektebi'nde öğrenim gören talebelere sultan-halife II. Abdülhamid sevgisi kazandırmak ve öğrencilerin ona karşı saygılarını arttırmak gayesiyle İslami içerikli dersler ziyadesiyle işlenmiştir.¹³³³

Aşiret Mektebi'nin, Osmanlı merkezi iktidarının modern devlet inşa sürecinde gerçekleştirmeye çalıştığı reformlarla modernleşme çabalarının esaslarından biri olarak da görülmektedir. Bu proje çerçevesinde sunulacak küçük bir destek ile Osmanlı toplumunun en geri kalmış unsurlarının bile medenileştirebileceği inancı bu pratikte de geçerli bir düşünce olarak ön plana çıkmıştır.¹³³⁴ Osmanlı toplumsal gerçekliğinde Arap bedevileri veya Kürt aşiretleri söz konusu olduğunda bu insanlar için kullanılan ifade genellikle "*hal-i vahşet ve bedeviyetde yaşarlar*" olmuştur. Dolayısıyla her halükarda ahalinin bu kesiminden görülen Arapların "*uygarlaştırılması ve gelişmeleri*", "*urbanın temeddün ve terakkileri*"nin sağlanması gerekli görülmüştür.¹³³⁵

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı modernleşme döneminin önemli bir kavşagında yer almış, sultan modern devletlerde olduğu gibi eğitimi bir endoktrinasyon aracı olarak kullanmaya çalışmıştır. Modernleşmenin en önemli niteliği olarak görülen eğitim, modern toplum/devlet olmanın en öne çıkan koşullarından biri olarak değerlendirildiğinden, II. Abdülhamid döneminde eğitim için atılan adımlar önem kazanmaktadır. Sultan, Osmanlı'da daha önce başlatılan eğitim hamlesine, kendi döneminde ivme kazandırmış, birçok yeni okul açmış, gerekli yasal düzenlemeleri çıkarmış ve bir üniversite de açmıştır. Ancak Osmanlı'nın sultandan önceki çabaları ve sultanın kendi gayretleri bu noktada yeterli olmamış, eğitim bu dönemde Osmanlı'nın her tarafını bir ağ gibi sarmamış, açılan okullarda gerekli koşulları taşımamış, toplumun ihtiyaç duyduğu eğitim verilememiş ve okuma-yazma oranları istenilen seviyelere çıkartılamamıştır. Rusya ve Japonya ile

---

¹³³³ Heper, **a.g.e.**, s.81.

¹³³⁴ Klein, **a.g.e.**, s.95.

¹³³⁵ Deringil, **Simgeden Millete**, s.85.

yakın zamanlarda başlatılan modernleşme ve eğitim konularında Osmanlı hayli geride kalmış, bu bağlamda modern dünyaya yaklaşamadığı gibi Rusya ve Japonya'ya da yetişememiştir.

Ancak sultan, eğitimi modern toplumlara özgü şekilde bir endoktrinasyon aygıtı olarak kullanmaya çalışmış, Osmanlı'nın merkeze uzak uzamlarında bulunan Arap, Kürt ve Arnavut aşiret reisleri ile ileri gelenlerinin çocuklarını Aşiret Mektebi vasıtasıyla kendi şahsına sadık, Osmanlı merkezine bağlı hale getirmeye çalışmıştır. Bu düşünceye uygun olarak müfredatı hazırlanan mektep ilk olarak Arap aşiretleri için açılmıştır. Fakat daha sonra Kürt ve Arnavut unsurların da çocukları okula kabul edilmiş, hatta Osmanlı'nın sınırları dışında bulunan Müslüman topraklarından da çocuklar alınmıştır. Ancak bu çeşitliliğe rağmen mektep daha çok Kürtlerle özdeşleştirilmiştir. Okula kabul edilen Kürt çocuklarının sayısının yıllar içinde artması ve çoğunluğu oluşturması bu algının oluşmasına yol açmış görünmektedir.

Esasında okula kabul edilen Kürt çocuklarının çoğunlukla Hamidiye Alayları'na katılan aşiret mensuplarının çocukları olması bu mektebin alaylarla birlikte değerlendirmesinin daha iyi olacağını göstermektedir. Osmanlı'nın Hamidiye Alaylarını kurarken Kürt aşiretlerini "*hali vahşet ve bedeviyet*"ten kurtararak "*medenileştirme*"yi amaçları arasında görmesi, bu mektebi daha da anlamlı kılmaktadır. Ayrıca Osmanlı periferisindeki Müslüman unsurların merkeze entegre edilmesi de bu aracın amaçları arasında görülmektedir. Eğitim müfredatı ve pratize edilen anlayış, bu noktada Osmanlı'nın bu düşüncesinin bir karşılığı gibi görülmektedir. Sultanın şahsına ve saltanata sadık hale getirilmeye çalışılan sabiler, tıpkı babaları gibi sistemin devamı için araçlar olarak görülmüş ve ona uygun şekilde yetiştirilmeye çalışılmıştır. Hamidiye teşkilatı ile kuramsal bir bağ kurulan Kürt aşiretleri, aşiret mektebi vasıtasıyla eğitime de tabi tutulmuş, ancak ilk örnekteki gibi bu kurum da bekleneni verememiştir. Tam aksine bu ve benzeri diğer mekteplerde okuyan Kürt çocukları, sultana muhalif hareketlerin içinde yer almış, Kürt kültürünün geliştirilmesi için ilk adımları atmış, örgütler kurmuş ve Kürtlerde milli bir bilinci oluşması için gazete ve dergiler çıkarmıştır.

III. 5. Muhalefetin II. Abdülhamid'in İktidarını Sınırlamasına ve Tahttan İndirmesine Kürtlerin Tepkisi

II. Abdülhamid, tahta çıktıktan belli bir süre sonra merkezîyetçi bir siyasa takip etmiş, iktidarı sarayda tekelleştirmiş, sıkı bir sansür politikası ve yaygın bir jurnacılık ağı ile toplumu ve aydınları denetim altında tutmayı tercih etmiştir. Ancak bu yönetim anlayışına karşı içeride, kökleri daha önceye dayanan, bir muhalefet de gelişmiştir. Aslında geleneksel devletlerin tipik niteliklerinden biri olan "*denetimin diyalektiği*" II. Abdülhamid devrinde de gelişmiş, sultanın tahakküm biçimine uygun olarak geliştirdiği denetim stratejilerine karşı yönetilenler de karşı stratejilerini geliştirmiş, dolayısıyla muhalif hareketler ortaya çıkmış ve mücadele etmiştir. Ancak Osmanlı'daki muhalif hareketler, Scott'un teatral metaforunda olduğu gibi, genel itibarıyla kamusal senaryoya uygun hareket etmiş, karşılıklı ilişkiden yönetici elitlerin istediği bir kamusal senaryo üretilmiş, muhalifler, hakim gurubun ikna edici bir otorite sergilemeleri gibi, inandırıcı bir boyun eğme gösterisi sergilemiş, sultanın isteğine uygun olarak kamuda görev almaktan geri durmamışlar. Kimi zaman da her iki taraf karşılıklı olarak maske takma durumunda kalmış, sultan muhalifleri cezalandırmak yerine atıye, makam ve mevkilerle yanına çekmeye çalışırken, muhalifler de sultana karşı olmadıklarını, bozulmuş düzenin esas müsebbiplerinin sultanın ricali olduğunu dile getirmişler.

II. Abdülhamid döneminde ortaya çıkan muhalif hareketler içinde en fazla ön plana çıkan, önceki hareketlerden de etkilenerek kurulan İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) olmuştur. Bu cemiyet, ilk olarak İttihad-ı Osmani adıyla 1889 yılının Mayıs ayında Askeri Tıbbiye'de öğrenciler tarafından kurulmuştur.¹³³⁶ İTC, kuruluş amacını 1890 yılında hazırlanmış olduğu nizamnamede şu şekilde açıklamıştır:

---

¹³³⁶ Naci Kutlay, **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot, Ankara, 2010, s.67-68. İlk olarak İstanbul'da yüksek öğrenim gören öğrenciler arasında ortaya çıkan, daha sonra imparatorluk dahilinde gizli bir biçimde sürgün yerlerinde örgütlenen kimilerinin Jöntürkler, kimilerinin de ittihatçılar olarak adlandırıldığı bu örgütlenme zamanla II. Abdülhamid'in yönetim anlayışına karşı çıkan neredeyse bütün muhalefet odaklarının şikayetlerini dillendiren bir duruma evrilmiştir. İttihatçılar, faaliyetlerine ilk başladıkları zamanlar II. Abdülhamid'in şahsi idaresine karşı gelen Müslüman/Müslüman olmayan, Türk/Türk olmayan bütün kesimleri içine almıştır. Fakat ittihatçıların Türk olmayan kesimi genel itibarıyla liberal ve adem-i merkezîyetçi bir anlayışı ön plana çıkarmış iken, Türkler esas itibarıyla karşı geldikleri sultan ile farklı toplumsal grupların bir araya gelmesini, pozisyonu ve gücü tahkim edilmiş imparatorluğun yaşatılması ve korunmasını ön plana çıkarmıştır (Kushner, **a.g.e.**, s.23). Bu dönemin gençleri, Harbiye ve Mülkiye gibi mekteplerde eğitim almış, Osmanlı yurtseverliğinin öncüleri olarak kabul edilen yazarları okumuş, dönemin liberal ve anayasal fikirlerinden etkilenen bir

*"Hükümet-i haziranın adalet, müsavat, hürriyet gibi hukuk-i beşeriyeyi ihlal eden ve bütün Osmanlıları terakkiden men' ile vatanı ecnebi yedd-i tasallut itizabına düşüren usul-i idaresini İslam ve Hristiyan vatandaşlarımızı ikaz maksadıyla kadın ve erkek bilcümle Osmanlılardan mürekkep, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti teşekkül etmiştir."*¹³³⁷

1894 yılında İttihat ve Terakki olarak adını değiştiren¹³³⁸ cemiyetin kuruluşu, Osmanlı ve Türkiye askeri bürokrasisi içinde önemli görevler ifa eden Kazım Karabekir'in yerinde tespitiyle iki döneme ayrılmıştır:

*"İttihat ve Terakki Cemiyeti kuruluşu bakımından iki devreye ayrılır. Birinci devre kuruluşuna 1889 (1305) tarihinde İstanbul'da henüz olgunlaşmayan bir muhitte ve yine henüz olgunlaşmayan beş tıbbiye talebesinin hürriyet severlik heyecanları sebep olmuş ve teşkilatını hemen İstanbul'a hissettirmiş ve daha çok da mektep talebesini içine almıştır. Ordulara da el atamadığından sayıca çokluğuna rağmen kudretçe istibdadın merkezi olan İstanbul'da beceriksiz bir halde sözü ayağa düşürmüş ve ufak bir sarsıntıya karşı koyamayarak varlığını kaybetmiştir... İkinci devre kuruluşu ise 1906'da İstanbul'dan uzak olan Makedonya'da ihtilaller arasında olgunlaşan bir muhitte ve yine olgunlaşmış sivil ve asker başların zamanın icaplarını düşünerek ve daha uzun görüşmeler ve didişmelerle başlamış ve Selanik'te on kişilik bir merkezle faaliyete girişmiştir. Teşkilatını hemen ordulara hasretmiş, manastır mantığı gibi, istibdat mihrakından çok uzak bir yerde icra kudretini haiz bir kuvvet vücuda getirmiş. Rumeli'nin mühim merkezlerine teşkilatını teşmil etmiş ve İstanbul, Edirne, İzmir gibi yerlerde de teşkilatını başarmış olduğundan düşmanı olan istibdadı yıkmış ve hedefi olan hürriyeti ilan ederek meşrutiyet-i idareyi kurabilmiştir."*¹³³⁹

Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC), Osmanlı topraklarında "istibdat" olarak kodlanan yönetim anlayışına karşı kurulan ilk siyasi örgüt değildir, çünkü bu politik hareketin eskiye, yani Yeni Osmanlılar hareketine kadar dayanan kökleri mevcuttur.¹³⁴⁰ 1860'lı yılların Osmanlı bu düşünce ikliminde ön plana çıkan hareket Yeni Osmanlılar hareketi olarak adlandırılmış, bu örgütlenmenin düşünürleri, laik-milliyetçi düşünceli olan Şinasi, hem modernleşmeci hem de İslamcı olan Namık

---

kuşağın temsilcileri olarak ön plana çıkmışlar (Erik Jan Zürcher, **Turkey: A Modern History**, I. B. Tauris, London, 2004, s.86).

¹³³⁷ Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, s.195-196. Bu dönem muhaliflerinin öncüleri gibi arkadan gelen taraftarlarının modernleşme siyasası da esas itibarıyla parçalanmakta olan imparatorluğu yeniden canlandırmaya yönelik olmuştur. Modernleşmeyi bu çerçevede bir vasıtası olarak değerlendiren ittihatçılar, Avrupa'nın gelişim kaydetmesini sağlamış olan kurumların Osmanlı'ya transfer edilmesi halinde ülkenin kuvvetleneceğine ve böylece güçleneceğine, Osmanlı'nın ancak bu şekilde Batı'dan gelen saldırılara karşı koyabileceğini inanmışlar (Ernest Edmondson Ramsour, **Genç Türkler ve İttihat Terakki: 1908 İhtilali'nin Hazırlık Dönemi**, (Çev. Hacasan Yüncü), İstanbul, 2009, s.15-21.)

¹³³⁸ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.97.

¹³³⁹ Kazım Karabekir, **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009, s.19. 24 Temmuz olaylarında cemiyetin Makedonya şubelerinde görev alan ordu mensuplarının kararları belirleyici olmuştur. Ama cemiyetin ön plana çıkan Selanik şubesinde, diğer yerlerde olduğu gibi askerlerle birlikte devlet bürokrasisinin farklı pozisyonlarında görev ifa eden çok sayıda sivil üye de aktif olarak görev almıştır. Makedonya şubelerinin bu etkili genç asker-sivil kadroları, 24 Temmuz'dan sonra hareketin önceki liderleri ve ideologları konumunda bulunan Jön Türkleri unutturmuş, partideki etkilerini azaltmışlar (Kayalı, **a.g.e.**, s.60).

¹³⁴⁰ Mardin, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, s.31.

Kemal¹³⁴¹ ile kimi zaman İslamcı kimi zaman laik, bazen Türkçü bazen de Osmanlıcı olan Ali Suavi ve Ziya Paşa¹³⁴² gibi aydınlardan oluşmuştur. Esasında bu dönemin Osmanlı aydını, kimi araştırmacıların da dile getirdiği gibi, henüz tam olarak ideolojisini ve programını belirleyebilmiş de değildir.¹³⁴³ Ancak buna rağmen Tanzimatçı devlet adamlarına karşı ilk sistematik eleştiriler de 1860'lı yıllarda başlayarak bu genç aydın/bürokratların öncülüğündeki hareket tarafından başlatılmıştır.¹³⁴⁴

Genç Osmanlılar veya Jön Türkler,¹³⁴⁵ Tanzimat hareketine öncülük eden dönemin liderlerini beceriksizlikle suçlamış, bu bürokratların geliştirdikleri siyasaların kimi taraflarına itiraz etmiştir.¹³⁴⁶ Yeni Osmanlılar hareketi, Islahat Fermanı'nı da Osmanlı toplumsal düzeninde batının iktisadi emperyalizmini pekiştiren bir belge olarak görmüşler. Onların ileri sürdüğü teze göre Ali ve Fuad paşalar, Osmanlı'nın Müslüman tebaasını Batı'nın büyük güçlerine hem siyasi açıdan

---

¹³⁴¹ Aslında Namık Kemal, her hangi bir ilkokuldan bile diploma almamıştı. Kemal, tüm öğrendiklerini dedesiyle birlikte, onun memurluğundan dolayı dolaştığı yerlerde hususi hocalardan elde etmiştir. Kemal, 27 yaşında iken Fransa'nın başkenti Paris'e gitmiş ve Avrupa'da yaklaşık olarak üç yıl yaşama imkanı da bulmuştur (bkz. Tepedenlioğlu, **a.g.e.**, s.339).

¹³⁴² Esasında, Ziya Paşa da siyasi lider veya önder iddiasında olmamıştır. O da ancak Beyazıt rüşdiyesinde (orta okul) bitirmiş ve 30 yaşına geldiğinde II. Abdülhamid'in üçüncü katipliğini yapmıştır (bkz. Tepedenlioğlu, **a.g.e.**, s.340-341). Namık Kemal'i ikna edip "*Yeni Osmanlılar*" hareketine kazandıran da Ziya paşadır (**a.g.e.**, s.347).

¹³⁴³ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.297. Fakat Şerif Mardin, buna rağmen bu aydınlarmın Osmanlı toplumunu etkilemeyi başardığını, kısa vadede yeni bir anayasanın ilan edilmesi sağlayarak başarı elde ettiklerini, uzun vadede ise propagandaları sayesinde etkili olduklarını öne sürmektedir. Mardin, bu hareketten önce yayın olmayan Osmanlı padişahlara karşı gizli muhalefet anlayışını (1889-1908) ortaya çıkarmanın bu aydınlarmın çabaları olduğunu ileri sürmektedir (bkz. Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim, İstanbul, 1996, s.448-449).

¹³⁴⁴ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.13. Şinasi, Mithat Paşa, Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal'den oluşan aydın hareketi, Genç Osmanlılar olarak adlandırılmış ve Osmanlı modern entelijensiyasının öncüleri olarak değerlendirilmişler. Bu aydın/bürokratlar, imparatorlukta gelişen merkezi kurumlara İslami bir teorik meşruiyet ve ideoloji sağlamak için mücadele etmişler. Özellikle Namık Kemal tarafından yazılan "*Hürriyet Kasidesi*" ile "*Vatan Yahut Silistre*" adlı eserler Osmanlı'da gelişen yeni siyasi kültürün temellerini oluşturmuştur (bkz. Kemal Karpat, **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, 2010, s.42-47).

¹³⁴⁵ II. Abdülhamid'den önce ortaya çıkan ve Tanzimat Dönemi'ne eleştirel bakan liberal hareket Genç Osmanlılar olarak, onun iktidarı döneminde bu hareketin devam niteliğinde görülen liberal muhalefet de daha çok Jön Türk hareketi olarak adlandırılmaktadır (Kayalı, **a.g.e.**, s.43). Aslında bu tanımlamaya uygun bir adlandırma da bizzat sultan tarafında yazıldığı iddia edilen hatıratla ifade edilmektedir: "*Amcam Abdülaziz Han'ı düşürmek için Avrupa'ya kaçan Genç Osmanlılar... Beni düşürmek için Avrupa'ya kaçan Jön Türkler de muratlarına ermişler*" (Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.65).

¹³⁴⁶ Kushner, **a.g.e.**, s.22.

peşkeş çekmiş hem de ortaya koydukları mali politikalarla bu güçlerin esiri durumuna düşürmüşler.¹³⁴⁷

Bu hareketin temsilcileri bu kapsamda II. Abdülhamid'in yönetim anlayışından duydukları nefreti, Mithat Paşa'nın öncülüğünde ilan edilen ve 1878 yılından beri askıya alınmış olan anayasasının yeniden ilan edilmesi arzusuyla birleştirmiş, imparatorluğun heterojen yapısını kendi bünyesinde bir araya getirmiş; Türklerden, Ermenilerden, Araplardan, Arnavutlardan ve Kürtlerden müteşekkil farklı bir örgütlenmeye gitmiştir.¹³⁴⁸ Bu noktada Müslüman reformistler olsun, anayasal monarşiyi savununlar olsun, kendileri politik İslamcı olarak tanımlayanlar olsun bütün muhalifler sultanın gücünün sınırlanması konusunda hem fikir olmuşlar.¹³⁴⁹

İttihat ve Terakki hareketi içinde başlangıcından itibaren payitahttaki bir çok Arap, Kürt, Arnavut, Rusya'dan gelen Türkler ve diğer birçok etnik gruptan insanlar da yer almıştır.¹³⁵⁰ Kürtlerin, özellikle okumuş kesimleri cemiyet içinde önemli bir rol oynamışlar. İTC'nin ilk dört kurucusundan ikisi olan Abdullah Cevdet ve İshak

¹³⁴⁷ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.87-88. 1876 yılında ilan edilen ve I. Meşrutiyet olarak tarihe geçen Osmanlı'nın ilk anayasasının ilan edilmesi, Osmanlı'nın seçkin entelektüellerinin bir eseri olarak değerlendirilmektedir. Bener Karakartal'a göre Osmanlı'nın anayasal monarşiye geçişi sağlayan bu seçkin entelektüel gruptur. Bu grup, daha sonra yeni sultanın mutlak gücü karşısında Avrupa'ya kaçmak durumunda kalmış, liberal fikirlerini Avrupa'da çıkardıkları kitaplar ve gazeteler vasıtasıyla yaygınlaştırmaya çalışmışlar. Aslında bu aydın grubu ilk başlarda yeni tahta geçen II. Abdülhamid ile yaptıkları anlaşmadan umutludur, fakat bu hareketli grubun desteğiyle tahta çıkan sultan, daha sonra onlardan kurtulmanın yollarını aramaya başlamış, sahip oldukları düşünceleri ya hapse atmış ya da bir biçimde yok etmeye çalışmıştır (Bener Karakartal, **La Sortie des Dictatures le Cas Turk**, Association Française de Science Politique, Table Ronde de 6 et 7, Mai 1997, s.2). Bu genç aydın/bürokratları asıl amacının Osmanlı toplumuna yeni bir kimlik kazandırarak, onları imparatorluğa sadık hale getirmek olduğu dile getirilmektedir (bkz. Kemal, H. Karpat, **Studies on Ottoman Social and Political History**, Brill, Boston 2002, s.53).

¹³⁴⁸ Georgeon, **Aux Origines du Nationalisme Turc Yusuf Akçura (1876-1935)**, s.15. II. Abdülhamid'e muhalefet edenleri düşman olarak değerlendiren Cevat Rifat Atilhan ittihatçılara açıkça saldırmaktadır. Yazara göre bu dönemde içeride ve dışarda Türk milleti düşmanlar tarafından çevrilmiş bulunmaktadır. Atilhan, bu düşmanların başında ittihatçıları saymakta ve onlar için şunları dile getirmektedir: "*Bunların başlıcalarını... Paris'te Ahmet Rıza, Selanik'te üç Yahudi, öylesine birer fesat yuvaları kurmuşlar ki, döktükleri zehir, milleti ölüme ve uçuruma sürüklemekte idi. Sultan Abdülhamid'in bütün bu mel' Janet şebekesiyle yılmadan mücadeleye şayan-ı hayrettir. Bu menfi ve Türk'ün aleyhine çalışan teşkilata muvazi olarak bir de Prens Sabahattin belası vardır. Bu zat, bir gürcü kölesi olan Mahmut Celalüddin Paşa ile Sultan Mecid'in kerimelerinden Seniha Sultan'dan dünyaya gelmiştir*" (Cevat Rifat Atilhan, **31 Mart Faciası**, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972, s.139). Atilhan'a göre bütün dünya bir olmuş ve II. Abdülhamid'i iktidardan indirmek istemiştir: "*Siyonistler, Dönmeler, Farmasonlar ve komitecilerin cümlesi bir noktada birleşiyorlardı: Sultan İkinci Abdülhamid Han'ı düşürmek...*" (Atilhan, **a.g.e.**, s.167).

¹³⁴⁹ Rey, **a.g.m.**, s.164.

¹³⁵⁰ Kayalı, **a.g.e.**, s.51.

Sükuti de Kürt'tür.¹³⁵¹ 1902 senesinde, ittihatçıların Paris'te yaptığı ilk kongrede de Kürt aristokrasinin iki önemli ailesine mensup olan Abdurrahman Bedirhan ile Hikmet Baban da katılmışlar. İTC içinde bulunan Kürt üyeler sonraki dönemlerde bazı önemli mevkilere de gelmişler. Örneğin İTC üyesi olan İsmail Hakkı Baban İTC'nin iktidara iyice yerleştiği yıllarda Maarif Nazırlığı görevine getirilmiş, Süleyman Nazif de Bağdat Valisi olarak atanmıştır.¹³⁵²

1908 yılının Haziran ayının 10. günü İngiltere kralı Edward ve Rus çarı II. Nikola'nın Reval'de¹³⁵³ bir araya gelmeleri ve bu görüşmelerde Osmanlı Devleti'ni kendi aralarında bölüştükleri haberlerinin ayyuka çıkmaya başlaması Osmanlı'da kaynamaya yol açmış, İTC'yi harekete geçirmiştir.¹³⁵⁴ II. Abdülhamid'i iktidarda düşüren yapı taşlarından biri ve belki de en önemlisi olan İTC'nin örgütlediği II. Meşrutiyet, Niyazi Bey'in önderlik ettiği bir grup askerin, bu görüşmeden sonra sultanın "*tekkeleştirici ve despotik iktidarına*" karşı Makedonya'da dağa çıkmasıyla başlamıştır. Bastille zindanın basılmasının Fransız Devrimi'nin başlangıcı olarak alınması gibi Niyazi Bey'in dağa çıkması da simgesel bir başlangıç noktası olmuştur.¹³⁵⁵ Niyazi ile mahiyetindeki askerlerin dağa çıkması üzerine Makedonya'da başlayan hareketlilik¹³⁵⁶ Enver Bey'in de dağa çıkmasıyla daha da artmıştır. Durumdan hafiye teşkilatının aktardığı bilgiler vasıtasıyla haberdar olan II. Abdülhamid, olayları önlemek için ellindeki imkanları seferber etmiş,¹³⁵⁷ gizli

¹³⁵¹ Klein, **a.g.e.**, s.194. İTC, ilk başlarda Kürt bölgesinde yeterince örgütlenememiş, ancak sürgüne gönderilen üyeleri vasıtasıyla teşkilatlanabilmiştir. Fakat Diyarbakır'da Abdullah Cevdet ve Ziya Gökalp gibi Kürt gençlerinin çabası ile örgütlenmeyi başarmıştır (Aydoğan, **a.g.e.**, s.154-156).

¹³⁵² Jwaideh, **a.g.e.**, s.208-209.

¹³⁵³ Bu sırada Osmanlı ordusunda askerlik yapan bir zabıt anılarında, Reval görüşmelerinin halkın gönlünde büyük bir karanlık oluşturduğunu ifade etmektedir (bkz. Resneli Niyazi, **a.g.e.**, s.90).

¹³⁵⁴ Tefvik, **a.g.e.**, s.220. (ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, Yenigün Haber Aşansı yayıncılık, İstanbul, 1998, s.26; Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, s.55-56).

¹³⁵⁵ Ergut, **Modern Devlet ve Polis**, s.153. (ayrıca bkz. Ahmet Bedevi Kuran, **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi, Kültür Yayınları**, İstanbul, 2009, s.95). Makedonya'daki İTC şubelerinin silaha sarılma kararı almaları, cemiyetin sürgünde bulunan liderlerinden büyük ölçüde bağımsız alınmış bir karar olarak gözükmektedir (Kayalı, **a.g.e.**, s.60). Petrosyan, İTC'nin Batılı büyük devletlerin başkentlerine cemiyetin varlığını daha önce duyurduğunu, bir manifesto hazırlayarak bu devletlerin konsolosluklarına gönderdiklerini, manifestoda amaçlarını; din ve mezhep farklılığı gözetmeden imparatorlukta yaşayan bütün halkların menfaatleri için "*despotizme*" ve "*tiranlık*"a karşı mücadele etmek olduğunu ve bu çerçevede 1876 Anayasası'nı yeniden ilan ettirmek olduğunu öne sürdükleri yazmaktadır (Petrosyan, **a.g.e.**, s.313.) Cemiyetin bu manifestosuna cevap gelmemiştir, fakat İTC'nin bu konuda kararlı olduğu Temmuz'da başlattığı eylemlerden daha sonra anlaşılmıştır (bkz. Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s.15-21).

¹³⁵⁶ Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim, İstanbul, 2002, s.123.

¹³⁵⁷ II. Abdülhamid, bu süreci yürüten ittihatçılara kendi döneminde göz yumulduğu şeklindeki eleştirilere katılmadığını koşullar çerçevesinde hareket ettiğini öne sürmüştür: "*Haşa!.. Göz yummak*

polisleri harekete geçirmiş, birbiri ardına soruşturma heyetlerini bölgeye yollamıştır. Fakat bölgede çok iyi örgütlenmiş olan İTC, sultanın bölgeye gönderdiği ajanları çabucak tespit etmiş ve onları kolaylıkla saf dışı etmeyi başarmıştır.¹³⁵⁸

II. Abdülhamid'in "*istibdatçı*" idaresine karşı bütün muhalefet yani saltanatçılar, cumhuriyetçiler, sosyalistler, liberaller, Türkçüler, hilafetçiler ve diğerleri bir araya gelmiş, anayasanın yeniden yürürlüğe konulması için İTC'ye destek vermişler.¹³⁵⁹ İTC de 1908 yılında, ortaya koyduğu mücadele biçimiyle ve kansız bir eylem ile anayasanın yeniden ilan edilmesini sultana kabul ettirmeyi başarmıştır.¹³⁶⁰ II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman II. Abdülhamid, İzzet Paşa'ya şunu söylediği aktarılmaktadır: "*Ben artık ihtiyarladım. Fakat yaşadığım müddetçe, dâhili harbe sebebiyet verdiğim asla söylenmeyecektir.*"¹³⁶¹ Ancak bu tarihten itibaren II.

şöyle dursun, her an tehlike yaşadım. Fakat önleyemedim, önleyemedim de... Çünkü yalnızdım. Onların arkasında bütün düşman dünyası vardı... Yavuz Selim Han da benim zamanında padişah olsaydı, o da benim gibi yapardı" (Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.70).

¹³⁵⁸ Paul Dumont, François Georgeon, **Bir İmparatorluğun Ölümü 1908-1923**, (Server Tanilli), Yenigün Yayıncılık, İstanbul, 1997, s.5. (ayrıca bkz. Dündar, **a.g.e.**, s.55). Aykut Kansu, zaten II. Meşrutiyet'in sadece "*kurulu düzeni*" tümüyle değiştirmeyi isteyen halk çoğunluğunun değil, aynı zamanda İTC'nin etkilediği askerlerin de dahil olduğu bir halk hareketi olduğunu öne sürmektedir (Kansu, **a.g.e.**, s.97).

¹³⁵⁹ Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, s.45. Zaten II. Meşrutiyet'in ilanından yaklaşık bir ay sonra, yani 22 Ağustos'ta Prens Sabahattin öncülüğündeki Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti ile İttihat ve Terakki Cemiyeti birleşmeye karara vermiş, tek parti haline gelmiştir. II. Abdülhamid'e karşı iki güçlü ve farklı muhalif çizgiyi temsil eden, zaman zaman da anlaşmazlıklar yaşayan bu iki grup birleşerek anlaşmazlıklara son verdiklerini ilan etmişler (Prens Sabahaddin, **İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar: Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar**, (Haz: Ahmet Zeki İzgöer), Dün Bugün Yarı yayımları, İstanbul, 2013, s.20). Dönemin önemli İslamcı düşünürleri de II. Meşrutiyeti desteklemiş, onun İslam hukuk kurallarına uygun olduğunu dile getirmişler. Onlara göre "*Meşrutiyet liderleri, gizli ve feragat dolu gayretler sonunda istibdadı yıkmışlardır. Osmanlı Devleti'ne İslam'ın şartlarına uygun bir şekil vermişlerdir. Meşveret, bugün elzemdir, zira şekli meşrutiyetin en parlak misalidir*" (Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.70-71). Zaten İslamcılar da meşrutiyeti ilahi bir adalet, bir intikam olarak değerlendirmişler (Tarik Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı II** Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.17).

¹³⁶⁰ Mustafa Aksakal, **The Ottoman Road to War in 1914; The Ottoman Empire and The First World War**, Cambridge University Press, New York, 2008, s.9. /ayrıca bkz. Jay Winter, **America and Armenian Genocide of 1915**, Cambridge University Press, New York, 2003, s.52).

¹³⁶¹ Küçükömer, **a.g.e.**, s.90. (ayrıca bkz. Haslip, **a.g.e.**, s.229). O günlerde yaşananlara bire bir şahitlik eden Tahsin Paşa, II. Abdülhamid'in İzzet Paşa'ya: "*Kanun-ı Esasi'nin ilanı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim; bir müddet hasbe'l-lüzum mer'iyeti tatil edilmişti. Heyet-i Vükela'ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilanı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz*" dediğini aktarmaktadır (Tahsin Paşa, **a.g.e.**, s.374-375). Dönemin Şeyhülislamlık makamında bulunan Şeyhülislam Cemaleddin Efendi, II. Abdülhamid'in II. Meşrutiyet'le birlikte Kanun-ı esasinin yeniden ilan edilmesiyile ilgili olarak şunları söylediğini aktarmaktadır: "*İlk tahta geçişimde, Kanun-ı Esasi'yi milletin henüz sindiremeyeceği, buna yeteneğinin olmadığı yolunda uyarıda bulunanlara rağmen kendim ilan etmiştim. Sonra Rusya'yla savaş çıktı. Savaş sırasında, Medrese öğrencileri Meclis-i Mebusan'a başvurarak uygunsuz isteklerde bulundular. Bu durum karşısında Meclis'in devamının devlet için zararlı olacağından, kanunun bana tanıdığı yetkiyle geçici bir süre için Meclis'i tatil etmek zorunda kaldım. Sonra, yine bir kaç kez açmaya niyetlendim, ama engeller çıktı. Bu*

Abdülhamid, tahttan indirildiği 27 nisan 1909 tarihine kadar meşruti idarenin bir hükümdarı gibi hareket etmek zorunda kalmış, aktif bir siyasa takip edememiştir.¹³⁶²

Yeniden yürürlüğe konulan anayasa ile sultan, ilk kez olarak yetkilerinin sınırlamasını kabul etmiş, anayasa aykırı fermanlar ilan etmeyeceğinin sözünü vermiş, yasaları kanunsuz bir biçimde yürürlükten kaldırmayacağını taahhüt etmiştir.¹³⁶³ Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesi ile II. Abdülhamid'in iktidarı boyunca devam ettiği belirtilen "*istibdat yönetimi*" sona erdirilmiş, imparatorluğun sosyal, siyasal ve kültürel yaşamını yeniden şekillendiren parlamenter sisteme geçilmiş, özgürlükler dönemi başlatılmıştır.¹³⁶⁴ Tunaya, ilan edilen II. Meşrutiyet'in imparatorluk rejimiyle demokratik rejim arasında bir köprü vazifesi icra ettiğini belirtmektedir.¹³⁶⁵

İttihatçılar, II. Meşrutiyet'i takip eden zaman diliminde Kürt entelektüelleri ile ilişkilerini sıcak tutmaya devam etmiş, dönemin Kürt milliyetçileri olarak görülen kişilerle bir sorun yaşamamıştır. Ali Bedirhan, Seyit Abdülkadir, Şerif Paşa gibi Kürt ileri gelenleri İTC'nin iktidarıyla birlikte ekalliyetlere haklarını vereceklerini ümit etmişler. İttihatçılar da yeni ele geçirdikleri iktidarı sürdürebilmek için çeşitli unsurların milli taleplere yönelik umutlarını desteklemiş, bu ekalliyetlerin liderlerinden alacağı yardım ile konumlarını sağlamlaştırmaya çalışmışlar. Bu çerçevede Kürtlerden Seyit Abdülkadir'i Ayan Meclisi başkalarına seçmişler.¹³⁶⁶

Fakat İTC, 1908 yılında II. Abdülhamid'in tahta kalmasına müsaade etse de iktidar olanaklarını elinden almış, sultanın belki de en sadık destekçileri olarak

---

arzusunun gerçekleşmesi için, Mülkiye Mektebi gibi düşünce olgunluğuna hizmet edecek kurumlar açarak, milleti, meşrutiyet yönetimine hazırlamaya çalıştım" (Cemaleddin Efendi, **Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Siyasi Hatıraları**, (Haz: Selim Kutsan), Nehir Yayınları, İstanbul, 1990, s.24-25).

¹³⁶² Engin, **Pazarlık**, s.1.

¹³⁶³ Bozarslan, **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, s.142.

¹³⁶⁴ Feroz Ahmad, **The Making of Modern Turkey**, Routledge, London 1993, s.31. (ayrıca bkz. Kayalı, **a.g.e.**, s.2). Jongerden ve Verheij de Kürt bölgesinin önemli şehirlerinden biri olan ve XX. yüzyılın başlarında beridir umutsuzluğun hakim olduğu Diyarbakır'da da II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte umutsuzluğun yerini umuda bıraktığını, Müslümanlarla birlikte Hristiyanların da kutlamalar gerçekleştirdiklerini, anayasayı yeni bir ümit ışığı olarak değerlendirdiklerini ifade etmektedir (Jongerden, Verheij, **a.g.m.**, s.1-2). Fakat aksi iddialar da bulunanlar da mevcuttur. Bu iddia sahiplerine göre Osmanlı payitahtında sokaklar büyük ve heyecanlı kalabalıklara ev sahipliği yaparken, imparatorluğun periferisinde sultana bağlı olmaya devam ettiklerini ilan eden mesajlar gelmiştir (Mayokan, **a.g.e.**, s.197.)

¹³⁶⁵ Tunaya, **Hürriyet'in İlanı**, s.9-10.

¹³⁶⁶ Lazarev, Mihoyan, **a.g.e.**, s.172.

görünen Hamidiye Alaylarını dağıtmış, alaylara katılmış Kürt aşiret reislerinin düzenli orduda subaylığa yükseltilmiş çocuklarının rütbelerini indirmiştir.¹³⁶⁷ Kürt aşiret reisleri, II. Abdülhamid'i bölgedeki güçlerini ve etkilerini kırmaya, azaltmaya çalışan imparatorluk bürokratlarına karşı bir koruyucu olara değerlendirmişler. Bruinessen'e göre sultanın geliştirdiği İslamcı siyasa aşiret reisleri üzerinde, bu bağlamda etkili olmuş, reisleri sultana sadık hale getirmiştir.¹³⁶⁸

Soane da Kürt aşiret reislerinin II. Meşrutiyet'i ilan eden iktidarın yeni sahipleri ve meclise karşı tepkili olduklarını, bu tepkinin nedeninin koruyucuları olarak gördükleri sultanın iktidarının sınırlandırılması olduğunu dile getirmiştir. Yazar, II. Abdülhamid'in Kürtlere karşı her zaman seleflerinden daha yumuşak davranmış olduğunu, Kürt beylerine karşı dürüst davrandığını ve onlara aşırı vergiler yüklemekten payitahtın "*yarı medeniyetiyle*" temas kurmalarını sağlamak için elinden geleni yaptığını, bu durumun farkında olan Kürtlerin de sultana sahip çıktıklarını öne sürmektedir.¹³⁶⁹

Fakat dönemin Kürt seçkinler tabakası bir bütün olarak hareket etmemiş, doğunun aristokratları olan Kürt aşiret reisleri sultana yakın durup, İTC ile sağlıklı bir ilişki kurmamışken, Osmanlı payitahtında yaşayan "*okumuş Kürtler*" sultana karşı olmuş, cemiyet ile sıkı bir ilişkiler geliştirmiştir. Osmanlı'nın Kürt bölgesinde yaşayan Kürt aristokrasisi sırtını dönemin merkezi iktidarına dayamış, elde ettiği ayrıcalıkların keyfini çıkarmış ve yaşanacak iktidar değişimi ile bu gücün ellerinden kayıp gitmesinden endişelenmiştir. Bu grup, İTC'nin iktidara geldikten sonra menfaatlerine hanel getirmesinden korkmuştur. İstanbul'daki Kürtler ise başından itibaren İTC ile iyi ilişkiler geliştirmiş, cemiyet ile birlikte hareket etmişler. İttihatçılar doğudaki Kürt aşiretlerinden yeterince destek alamamasına rağmen, İstanbul'daki Kürt entelektüellerinden, belli bir zamana kadar, destek görmeye devam etmişler.¹³⁷⁰ Örneğin II. Meşrutiyet ilan edildikten sonra dönemin Kürt aydınlarında biri, Kürt aşiretleri ile iletişime geçmiş, onlardan meşrutiyete sahip

---

¹³⁶⁷ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.292.

¹³⁶⁸ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.197.

¹³⁶⁹ Soane, **a.g.e.**, s.257.

¹³⁷⁰ Özten, **a.g.e.**, s.95.

çıkılmalarını istemiş, mutlakıyet rejiminden en çok Kürtlerin zarar gördüğünü, bundan dolayı Kürtlerin meşrutiyetin muhafazası için çalışması gerektiğini ifade etmiştir.¹³⁷¹

Sultanın merkezi iktidardaki konumu sarsılırken, doğudaki Kürt şeyhleri bölgedeki Kürtleri II. Meşrutiyet'in ilanından sonra merkezi iktidarın yeni sahiplerine karşı harekete geçirmeye çalışmış, Tanzimat'tan itibaren ıslahatçıların ümmet yerine kullandıkları "ulus" "toplum" gibi kavramlara mesafeli duran bu şeyhler, Osmanlı sultanı ile İslam halifesine bağlılık yerine ön plana çıkarılan bu soyut ve laik kavramların kullanılmasında rahatsızlık duymuşlar. II. Abdülhamid'in 30 yıla yakın bir mola verdiği Kanun-i Esasi'nin muhaliflerin zoruyla ilan etmesiyle yeniden meşruti idareye dönülmesi, bu şeyhler için alarm zillerinin, Osmanlı'nın başka hiçbir yerinde olmadığı kadar, "daha yüksek sesle" çalmasına yol açmıştır. Örneğin dönemin Harput Kürt müftüsü II. Meşrutiyet'in ilan edildiğini duyduğunda, "bu İslam'ın sonu" diye bağırdığı kayıtlara geçmiştir.¹³⁷²

Ancak Mevlanazade'nin de belirttiği gibi meşrutiyetin yeniden ilanı, Kanun-ı Esasi'nin tekrardan yürürlüğe girmesiyle ortaya çıkan yeni durumu, oluşturulan yeni hukuksal sistemin ihtiyaç duyduğu yeniden örgütlenmenin nasıl olacağı şeklindeki konular ile ilgili amaçları millete açıklayan kimseler, gerçek amaçları görünürde anlamış değildir. Muhalif yazarın iddiasına göre herkes, hep birlikte "yaşasın hürriyet!", "yaşasın eşitlik!", "yaşasın adalet!" diye bağırmış, fakat bu düsturların nasıl hayata geçirileceğini bilmemiş ve düşünmemiştir.¹³⁷³ Bir dönem ittihatçılarla birlikte hareket eden dönemin gazetecilerinden Süleyman Tefik de II. Meşrutiyetin ilanından sonra yaşananlara eleştirel yaklaşmaktadır:

*"Sonradan İttihatçı olanlar, halkın kendilerine şükran borçlu olduğunu hatırlatmak, kendilerini daima el üstünde, fevkalbeşer bir mahluk gibi tutturup sorgu ve sualsiz dilediklerini yapabilmek için her vesile hatta vesilesiz bile: 'Meşrutiyet'i biz aldık. Bizim sayemizde hürriyete yetiştiniz, siz bizim kölemizsiniz, millet bize teşekkür borçludur. Bizi velinimet bilerek takdis etmelisiniz'" deyip durduklarını ileri sürmektedir.*¹³⁷⁴

II. Abdülhamid'e karşı mücadele edenlerden Prens Sabahattin, hem II. Abdülhamid'in hem de ittihatçıların yönetim anlayışını ahlaki bir zemine çekerek eleştirmiştir. Prens; "İşte ahlak esasımız! Birkaç gün önce Abdülhamid bizde

¹³⁷¹ Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, s.153

¹³⁷² McDOWALL, *a.g.e.*, s.144-145.

¹³⁷³ Mevlanazade Rifat, *Mevlanazade Rifat'ın Anıları*, (Haz: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 1992, s.11.

¹³⁷⁴ Tefik, *a.g.e.*, s.271.

"Zihullahi fi'l-alem", yani "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" idi." Herkese kula kulluk etmekte idi. Müslümanlar olarak kendilerinin, "deli bir katili peygamberin halifesi olarak tanır, ömür ve ululuğunun devamına duacı olur dururduk!" diye eleştirmektedir.¹³⁷⁵ Sabahattin, ittihatçıların da çok farklı bir idare anlayışı geliştirmediklerini, sonlarının da II. Abdülhamid'e benzeyeceğini iddia ederek şunları dile getirmiştir:

"Eskiçağ hükümdarları buldukları makam gereği ilah olduklarını zanneder, hışımalarına uğrayan kullarını dünyadan işkencelerle kovarlardı. Ortaçağ dindarları din adına kalkar, günahkarları ateşe atarak temizlerlerdi. Abdülhamit'te Allah'ın gölgesi¹³⁷⁶ olduğunu ilan eder, muhaliflerini hapis ve sürgünle susturmak isterdi! Siz, işinize gelmeyenleri toptan irtica diyarına sürüyor, meşrutiyet adına söz söylemek isteyen safdillere: 'Abdülhamid'in pençesinden sizi kurtaran kimdi?' diyorsunuz. Bu gidişle yarın ki beyler de: 'Sizi İttihadın pençesinden kurtaran kimdi?' diyecek ve eğilen başlara gürzü indirecek!"¹³⁷⁷

II. Abdülhamid de bu olaylardan daha sonra yazdığı iddia edilen hatıratında: *"Onlar Abdülhamid'i yıkmadılar, hayır; onlar işte Osmanlı Devleti'ni böylece yıkmış oldular!"* demektedir.¹³⁷⁸ Sultan kendisine karşı yürütülen muhalefetin ve aleyhinde çalışılmasının aynı zamanda vatanın da aleyhinde çalışmak olduğunu iddia etmiş, muhaliflerin bunu düşünmeden hareket ettiğini ileri sürmüştür.¹³⁷⁹ II. Abdülhamid, iktidarı boyunca ne yaptıysa hepsini imparatorluğun bekası, halkın refahı ve huzuru için yaptığını dile getirmiştir.¹³⁸⁰

Bu hoşnutsuzluğun neticesinde, 31 Mart 1325 yılında vuku bulduğundan dolayı *"31 Mart Vakası"* olarak tarihe geçen olay başlamış, meşruti idarenin yeniden ilan edilmesinin birinci yılında, Tunaya'nın ifadesiyle, hürriyeti savunanlara karşı bir

¹³⁷⁵ Prens Sabahaddin, **a.g.e.**, s.149. O dönem İstanbul'da bulunan Batılı bir gözlemci de ittihatçı iktidarın II. Abdülhamid'in iktidarına benzer bir biçimde keyfi bir anlayışa sahip olduğunu, aralarında yalnızca bir farkın bulunduğunu, bu farkın da II. Abdülhamid'in sahip olduğu *"devlet adamlığı"* vasfının ve itibarının yeni iktidar sahiplerinde bulunmaması olduğunu öne sürmüştür (Baring, **a.g.e.**, s.80).

¹³⁷⁶ Bu durum yalnızca Abdülhamid'e özgü değildir. Aynı şekilde, bu hususta Osmanlı padişahlarna danışmanlık yapan dönemin alim ve bilginlerinin de düşünlerine hakim bir anlayıştır. Yavuz Sultan Selim'in mahiyetinde bulunan ve bugünkü anlamıyla sultana danışmanlık hizmeti veren dönemin Kürt alimlerinden İdris-i Bitlisi Osmanlı sultanlarının hayatını yazmaya giriştiğinde şu şekilde bir fikirle işer girişmektedir: *"Kuran'ın hitabı muktezasınca mukarrerdir ki, insanoğlu arasında ilahi lütuf ve ihsanın en büyüğü hilafet ve sultanlıktır... Zira, ayna gibi olan padişahların çehreleri, hazret-i İlahi'nin güç ve iktidarının zuhuru şeklidir. Padişahların amelleri ise ilahi celal ve cemalin birer örneğidir... Her ne kadar kalemimle kutsal olan padişahın sıfatlarından bahsetmeye çalışacağım, ancak bu, Allah'ı öven bir bülbülün hoş avazı gibi kalacaktır"* (bkz. İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, (Haz: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK, Ankara, 2013, s.7).

¹³⁷⁷ Prens Sabahaddin, **a.g.e.**, s.150.

¹³⁷⁸ Bozdağ, **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, s.64.

¹³⁷⁹ **a.g.e.**, s.67.

¹³⁸⁰ **a.g.e.**, s.95.

tepki olarak gelişmiştir.¹³⁸¹ 31 Mart Vakası'nın birinci ve ikinci günlerinde Osmanlı payitahtında, köprüde, Galata'da, Kadıköy'de, Üsküdar'da ve başka birçok muhtelif mahalde yaklaşık yüz mektepli genç zabıt¹³⁸² ile birlikte ittihatçılar, taraftarları ve seçilmiş birçok milletvekili ayaklanmacılar tarafından öldürülmüştür. Meşrutiyet hareketini destekleyen Tanin ve Şura-yı Ümmet gibi ittihatçı gazetelerin merkezlerine saldırılar gerçekleştirilmiştir.¹³⁸³

Bu olayların bastırılması için Hareket Ordusu harekete geçmiştir. Bu ordu bünyesinde, daha sonra gerçekleşecek olan Kurtuluş Savaşı'nın müstakbel liderleri birbirlerini tanıma fırsatı yakalamışlar. Harekate katılan "Peyki şevket gemisi kumandanı Hüseyin Rauf Bey (Orbay) Ayastafanos (Yeşilköy) telgrafhanesinde Mahmud Şevket Paşa'nın yanına girdiği vakit, Paşa İstanbul'a yürüyen kıta kumandanlarından Ali Fethi Beyin (Okyar) telgrafını okuyor ve karşısında duran Hareket Ordusu Erkanıharbiye Reisi Mustafa Kemal Bey'e (Atatürk) bu telgrafın karşılığını yazdırıyordu. Aynı gün İsmet Bey'in (İnönü) birliği de Yıldız Saray'ını kuşatmış" bulunmaktadır.¹³⁸⁴ Dönemin kimi gazetecilerinin iddialarına göre, Bulgar ve Rum gençlerinde dahil olduğu binlerce kişi hürriyet savaşı için orduya katılmıştır.¹³⁸⁵ "Karşı devrim" olarak da nitelendirilen 31 Mart olaylarının sonlandırılması, hükümeti tamamen İTC'nin kontrolüne koymamışsa da muhalefeti çok zayıflatmış, cemiyetin iki önemli üyesinin kilit nazırlıklara getirilmesine kaynaklık etmiş, İTC'yi güttüğü siyasi hedeflere daha da yaklaştırmıştır.¹³⁸⁶

Olayların bastırılmasından sonra 27 Nisan 1909 Salı günü ayan ve mebusandan oluşan Meclis-i Umumi-i Milli, Meclis-i Mebusan dairesinde

---

¹³⁸¹ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.15. Peygamberin doğum gününü de aynı yerde kutlayarak desteği artırmaya çalışan planlayıcılar, topladıkları kalabalık ile ilk mitinglerini caminin avlusunda yapmıştır (Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, **History of Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey (1808-1975)**, Cambridge University Press, Vol. II, Cambridge, 1977, s.280). Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne sert muhalefetiyle tanınan Serbesti Gazetesi başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi ve Balkanlarda gelişen olaylar bir araya gelince muhalefet çok büyük bir tepki göstermeye başlamıştır. Bu durumdan faydalanmaya çalışan muhalefet Hasan Fehmi'nin cenazesini büyük bir kitle gösterisine dönüştürmüştür (Sina Akşin, **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908**, C.III, İstanbul, 2008, s.29).

¹³⁸² Tefik, **a.g.e.**, s.302.

¹³⁸³ Dumont, Georgeon, **a.g.e.**, s.17.

¹³⁸⁴ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı II**, s.58.

¹³⁸⁵ Tefik, **a.g.e.**, s.312.

¹³⁸⁶ Kayalı, **a.g.e.**, s.84.

toplanmıştır.¹³⁸⁷ Sultan II. Abdülhamid'in bu olaylardan dolayı "*hal' ohunduğu*" ve bundan sonra hutbelerde isminin okunmayacağını kararlaştırılmıştır.¹³⁸⁸ II. Abdülhamid, şariat prensipleri dikkate alınarak Şeyhülislamı Mehmet Ziyaeddin efendinin fetvası ve Meclis-i Umumi-i Milli'nin (Ayan ve Mebusan Meclisleri) onayıyla tahttan indirilmiştir.¹³⁸⁹ II. Abdülhamid'in tahttan hal edildiğine dair fetvanın sureti şu şekilde hazırlanmıştır:

"Suret-i Fetva: İmamül-Müslimin olan Zeyd bazı mesail-i mühimme-i şeriyeyi kütüb-i şeriyeden tayy ve ihraç ve kütüb-ı mezkureyi sun' ve hark ve ihrak ve Beytülmalde tebzir ve israf ile mesug-ı şer'i hilafette tasarruf ve bila sebeb-i şer'i katl ve habs ve tağrib-i ra'iyye ve sair guna mezalimi i'tiyad edtikden sonra salaha rucu' etmek üzere ahd ü kase m etmiş iken yemininde hanis olarak ahval ve umur-ı Müslimini bi'l-külliyeye muhtemel kılacak fitne-i azime ihdasına ısrar ve mukabele ika' etmekle mene'a-i müslimin Zeyd-i mezkurun tagallübünü izale ettirdiklerinde bilad-ı İslamiyye'nin cevanib-i kesiresinden mezkuru mahlu' tanidiklarına dair ihbar-ı mütevaliyeye vürüd edip mezkurun bekasından zarar muhakkak ve zevalinde salah melhuz olmakla zeyd-i mezkura ikamet ve saltanatdan feragat teklif etmek veya hal'eylemek suretlerinden hangisi erbab-ı hak ve akd ü evliya-yı umur tarafından ercah görülüyorsa icrası vacib olur mu. El cevap: olur. Ketebetül' Fakir Esseyid Mehmed Ziyaeddin afa anhu."¹³⁹⁰

II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi üzerine merkezi iktidara iyice yerleşen ve gücünü ziyadesiyle pekiştiren İTC ile ilgili olarak Kürtlerin bakışımı aktaran İngiliz konsolosunun iddiasına göre Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde etkin olan Kürt aşiret reisleri, bundan sonra nasıl bir tavır ortaya koyacakları noktasında kararsız kalmışlar. Kürt aşiret reisleri hem bazı dini saiklerden dolayı hem de elde ettikleri menfaatlerden ötürü II. Abdülhamid'e karşı besledikleri sadakati, İTC'ye karşı beslememiş, bu dönemde Kürt aşiret reislerinde geleceğe

¹³⁸⁷ Abdurrahman Şeref, **II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz: Bayram Kodaman, M. Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996, s.22.

¹³⁸⁸ Şeref, **ag.e.**, s.22. Süleyman Tevfik, meclisin toplanıp hal kararını verdiği tarihin 14 Nisan salı günü olduğunu dile getirmektedir. Tevfik olayları şöyle aktarmaktadır: "...14 Nisan salı günü Ayan ve Mebusan Meclisleri bir arada umumi bir celse akdederek Abdülhamid'in hal ve iskatına karar verdiler. Bu celseye, Abdülhamid'in cülusundan beri sadık bendesi ve kendi yetiştirmesi olup onun sayesinde Sadarete kadar yükselen Abdülhamid'in en önemli işlerinde ona akıl hocalığı eden, 1324 Temmuz'nda (Temmuz 1908) mecburen ilan ettirdiği meşrutiyeti tekrar suya düşürmek için yedinci defa olarak sadarete getirilen Ayan reisi Said Paşa riyaset etmişti" (bkz. Süleyman Tevfik, **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, (Haz: Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir), Dün Bugün Yarn yayımları, İstanbul, 2011, s.324). (ayrıca bkz. Engin, **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, s.22).

¹³⁸⁹ Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı II**, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.62-63.

¹³⁹⁰ Şeref, **ag.e.**, s.24. (ayrıca bkz. Haslip, **ag.e.**, s.246, Tarık Zafer Tunaya, **İslamcılık Cereyanı II**, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998, s.62-63).

yönelik bir belirsizlik duygusu oluşmuş, İTC'nin imparatorluğu muhafaza edemeyeceğine dair bir inanç yerleşmeye başlamıştır.¹³⁹¹

Doğunun Kürt aristokrasisi itihatçılara güvenmemiş, hatta onlardan nefret etmiştir. Bu durumun en önemli sebebi, bunların II. Abdülhamid'i tahttan indirmesi olmuştur. Çünkü bu insanlar sultanın İslamcı politikasının yanında Kürtleri gözetten bir siyasete geliştirdiğine inanmış ve bu siyaset II. Abdülhamid'i onların, özellikle Kürt şeyhlerinin gözünde "*ideal Halife-Sultan*" yapmıştır.¹³⁹²

Ancak Kürt aydınları, Kürt halkından ve geleneksel Kürt yapılarından farklı bir tepki ortaya koymuş, II. Meşrutiyet ile birlikte gelen hürriyete sahip çıkmışlar. Osmanlı payitahtıyla birlikte Avrupa'daki hürriyetçi düşünceden etkilenen birçok Kürt aydını II. Abdülhamid'e karşı meşrutiyetçi harekete desteklemiştir. Bu Kürt aydınlarından "Seyyid Abdülkadir, Said Nursi, Mikdat Mithat Bedirhan, Emin Ali Bedirhan..., Hüseyin Kenan Bedirhan..., Babanzade Süleyman Hikmed..., İsmail Hakkı Baban, Şerif Paşa, Dersimli Lütü Fikri, Mutkili Halil Hayali, Liceli Ahmed Ramiz, Mehmed Emin Zeki, Tefvik Vehbi, Şair Piremerd..." muhalif hareketleri desteklemiş, onlarla birlikte hareket etmişler.¹³⁹³ Fakat bu dönemin Kürt ileri gelenlerinin büyük bir kısmı da bir önceki dönemin Kürt aristokratları olan toprak sahibi Kürt aşiret liderlerinin çocuklarıdır ve bu yeni kuşağın çoğu da modern devlet inşa edilirken ortaya çıkan Osmanlı bürokrasisinin üst düzey mensupları arasında bulunmuştur. Dolayısıyla da hem dünyüyle hem de o günüyle, kendilerini Osmanlı sisteminin ayrılmaz bir parçası olarak görmüşler. Bu kişilerin içinde buldukları koşullar ve sahip oldukları konumlar da büyük ölçüde devletin varlığına dayanmaya devam etmiştir.¹³⁹⁴

Ancak konuyla ilgili araştırma yapan kimi araştırmacılar ise konuya farklı yaklaşmakta ve kırsalda yaşayan Kürt köylülerinin de itihatçı iktidardan memnun olduklarını iddia etmektedir. Bunlardan biri olan McDowall, Kürtler ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Osmanlı'nın doğu bölgelerinde bazı sıkıntıların yaşandığını, fakat bu sıkıntılara rağmen II. Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra başa geçen itihatçıların, bu bölgelerdeki mali durum ile asayişini iyileştirdiğini, bu durumun da

¹³⁹¹ Klein, **a.g.e.**, s.227-228.

¹³⁹² Jwaideh, **a.g.e.**, s.215.

¹³⁹³ Karademir, **a.g.e.**, s.548.

¹³⁹⁴ Özoğlu, **a.g.e.**, s.44.

bölgede bir cesaret kaynağı olduğunu öne sürmektedir. Yazar, bölgede yaşayan Ermeni ve Kürt köylülerinin hayatları boyunca, bu dönemde oldukları kadar güvenli ve müreffeh bir hayat yaşamadıklarını ve bu durumun bitmesinden endişelendiklerini ifade etmektedir. Yazar, "ancient regime" bağlı aşiret reislerinin hudut hatlarında sinsi bir biçimde dolaştıklarını, Kürtler ile Ermeniler arasında artmaya başlayan uyumu gördüklerini ve bu durumun aslında Osmanlı'nın bu bölgesi için tehlikenin yaklaştığına dair bir işaret olduğuna inandıklarını yazmaktadır.¹³⁹⁵

Yazar, Osmanlı merkezi iktidarının Kürtler ile Ermenilerin bir araya gelip devlete karşı birleşmesinden çok korktuğunu, bu durumun yeni olmadığını daha önce bölgeyi üç kez dolaşan Lord Percy'nin de 1890'lı yıllarda benzer düşünceler paylaştığını aktarmaktadır: "*Hükümet tek başına Kürtlerden ya da Hıristiyanlardan korkmamakla birlikte, ortak savunma amacıyla bu iki ırk arasında olası anlaşma sağlamasından ciddi olarak endişe duyuyor.*" Percy, aynı zamanda kimi Kürt aşiret beylerinin Ermeni köylerinin liderlerine görüşme önerisi götürdüklerini de iddia etmiştir. II. Meşrutiyet'ten bir buçuk yıl önce el konulan bir mektupta ise Ermeniler; Hamidiye Alayları liderlerini kendilerine katılmaya çağırdığı yazılıdır. McDowall, Kürt şeyhlerinin de Osmanlı'nın Kürt periferisinde Kürtlerin Ermenilerle dostluk kurmalarından rahatsızlık duyduklarını ifade etmektedir. Yazar, bu rahatsızlığa rağmen bölgeyi gezen Kürt alimlerinden birinin kendisini dinleyen halka şunları söylediğini de yazmaktadır: "*Kürdistan Kürtlere ve Ermenilere aittir, Türklere değil*". Yazar, bu alimin Ermeniler ile ilgili kardeşlik duygusunu ima ettiğini de dile getirmektedir: "*Birlik günümüzün en büyük görevidir. Sevgi bu birliğin doğasında saklıdır, Müslüman olmayanlar birliğimizi üç kötülüğe karşı saldırı olarak algılayabilir, bunlar cehalet, yoksulluk ve uyumsuzluktur.*"¹³⁹⁶

Reynolds'un belirttiği gibi II. Abdülhamid'e karşı yapılan girişim Osmanlı'nın bütün toplumsal kesimlerinden aynı tepkiyi almamış, hareketi destekleyenler olduğu gibi karşı çıkanlar da olmuşlar. Fakat Kürtlerin çoğunluk oluşturdukları bölgelerde yaşayan Kürt aşiret reislerinin hepsi sultana karşı yapılan bu girişime karşı olmuş, bölgenin en güçlü lideri konumunda bulunan Milli aşireti lideri ve Hamidiye komutanı İbrahim Paşa anayasasının yeniden ilan edilmesinden kısa bir süre sonra,

¹³⁹⁵ McDOWALL, a.g.e., s.146.

¹³⁹⁶ a.g.e., s.147.

II. Abdülhamid sayesinde elde ettiği her şeyi kaybedeceğini anlayarak harekete geçmiştir.¹³⁹⁷

1908 yılının Temmuz ayında gerçekleştirilen ittihatçı ihtilal ile II. Abdülhamid'in tek adam yönetimi sona erdirilmesi üzerine Hamidiye Alayları'nın en bilinen şeflerinden İbrahim Paşa tepkisini ortaya koymuş,¹³⁹⁸ II. Abdülhamid'in iktidarının sınırlandırılmasına karşı isyan etmiştir.¹³⁹⁹ İbrahim Paşa, İTC'ye karşı II. Abdülhamid'i destek olmaları bütün Suriye bölgesini ayaklandırmaya çalışmıştır.¹⁴⁰⁰ 1909 yılı Nisan ayında isyan eden Paşa, mahiyetinde bulunan 1.500 asker ile birlikte Şam'ın kontrolünü ele geçirmiş, vilayeti sultan adına aldığı açıklamıştır.¹⁴⁰¹ Osmanlı ordusu bu isyanı bastırmak için hemen harekete geçmiş, bir ay gibi kısa bir süre içinde başkaldırıyı sona erdirmeyi başarmıştır. Bölgede benzer saiklerle yaz ve sonbahar aylarında başka olaylar da meydana gelmiş, fakat Osmanlı ordusu aynı şekilde bu olayların hepsini bir biçimde bastırmıştır.¹⁴⁰²

İttihatçıların II. Meşrutiyeti ilan ederek iktidarı "*de facto*" olarak ele geçirmeleri üzerine Kürt bölgesi Süleymaniye'de mukim olan Kürt şeyhlerinden Şeyh Said Berzenci de II. Abdülhamid'e destek mesajları barından ve ittihatçılara karşı olan bir isyan başlatmıştır. İTC'nin yönetimine karşı isyan eden Şeyh Said, daha önce II. Abdülhamid'in bir çocuğunu sağlığına kavuşturmuş olduğundan dolayı sultanın payitahttaki gözdelelerinden bir olmayı başarmış, bundan dolayı sarayın iltifatına mazhar olarak birçok menfaat elde etmişti.¹⁴⁰³

Şeyh, sultan ile yakınlaştıktan sonra denetimine verilen bölgede, kendini istediği her şeyi yapmaya muktedir görmüş, kendisine bırakılan Süleymaniye bölgesinde yaşayan insanları "*resmen soyarak*" zenginleşmiş, Süleymaniye ile Kerkük arasında iş yapan kervanları da yağmalamıştır. Berzenci şeyhi, ayrıca bölgede etkin olan Hammawand aşireti ile evlilik vasıtasıyla akrabalık da kurmuştur.¹⁴⁰⁴ Bu ayrıcalıkların kaybetmekten korkan Berzenci de sultanın iktidarını

¹³⁹⁷ Reynolds, **a.g.m.**, s.424.

¹³⁹⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.291.

¹³⁹⁹ Jwaideh, **a.g.e.**, s.219.

¹⁴⁰⁰ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.291.

¹⁴⁰¹ Jwaideh, **a.g.e.**, s.219.

¹⁴⁰² Reynolds, **a.g.m.**, s.424.

¹⁴⁰³ Jwaideh, **a.g.e.**, s.218.

¹⁴⁰⁴ McDOWALL, **a.g.e.**, s.146.

sınırlayan anayasanın ilan edilmesine¹⁴⁰⁵ ve yeni açılan meclisin açılmasına karşı isyan etmiştir. Jwaideh, bölgedeki şeylerin de desteğini alan Berzenci'nin başlatmış olduğu harekate, aktif askeri bir destek şeklinde olmasa da, II. Abdülhamid'in "*yüce iradesi tarafından*" desteklendiğini ileri sürmektedir.¹⁴⁰⁶

Batılı bir gözlemci ise bu karışıklıkları farklı bir perspektifle değerlendirmiş, II. Meşrutiyetin ilanından sonra merkezi iktidarın yeni sahiplerinin oluşturdukları hürriyet ortamından yararlanan Arap ve Kürt aşiretlerinin, üzerlerindeki vergi yüklerinin ağırlaştığını, bu iki halkın yaşadığı bölgelerden yapılan asker alımlarının azalmadığını, bu bölgelerde hayatlarını idame ettirenlerin, bu sebepleri öne sürerek isyan ettiklerini ileri sürmektedir. Bu bölgelerden meydana gelen isyanları, Osmanlı merkezi iktidarı fırsata çevirmiş, olayları yatıştırmak için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Aslında bu tür sosyal patlamaların birçoğunun benzeri İran monarşisinde de meydana gelmiş, fakat Şah'ın politik olarak katı bir değişim yapmasına yol açmamıştır. Ancak II. Abdülhamid, bu olaylara boyun eğmek durumunda kalmıştır. Hatta sultan, gizliden gizliye kimi olayları büyütmeğe çalışmıştır. İngiliz yetkili, bu olayların neticesinde İran Şahı Muhammed Ali gibi II. Abdülhamid'in de tahttan indirildiğini de yazmaktadır.¹⁴⁰⁷ Sultanın tahttan indirilmesi Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı şehirlerde tepki ile karşılanmış, sultanın devrilmesinden sonra halk sokaklara çıkarak "*İslam'ın direği işte yıkıldı*" diyerek ağlamıştır.¹⁴⁰⁸

Geleneksel devletlerde patrimonyal egemenlik anlayışının en uç noktası olarak tarif edilen sultanizm, yönetici efendiye iktidarı herhangi bir nesneyi sahiplenmesi gibi sahiplenme olanağı sunmakta, kişisel bir tahakküm kurarak keyfiliğin en aşırı biçimde kullanılmasının yolunu açmaktadır. II. Abdülhamid de benzer bir yönetim anlayışıyla Osmanlı'da iktidarını inşa etmiş, her türlü muhalif oluşumu bastırmak için türlü araçlar geliştirmiştir. Ancak patrimonyal egemenlik anlayışının bu sert uygulamasının diğer bir boyutu da bu tür iktidarların, siyasi sebeplerden dolayı her anı bir çöküş tehlikesiyle karşı karşıya olmalarıdır. Kişisel

¹⁴⁰⁵ McDowall, kadiri tarikatı lideri Berzenci'nin, Kanun-ı Esas'ın ilanını duyar duymaz isyan ettiğini, bunun sebebinin de şeyhin daha önce sahip olduğu "*güç ve statü*"yü kaybetme korkusu olduğunu ileri sürmektedir (McDOWALL, **a.g.e.**, s.145).

¹⁴⁰⁶ Jwaideh, **a.g.e.**, s.218.

¹⁴⁰⁷ Soane, **a.g.e.**, s.33. Orhan Koloğlu, yaptığı araştırmalar neticesinde, II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ilk olarak 1880 yılında Avrupa yayımlarında ortaya çıkmaya başladığını dile getirmektedir (bkz. Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, s.88).

¹⁴⁰⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.414.

tahakkümünü kuran II. Abdülhamid de bu surumun farkında olsa gerek, her an tahtı kaybetme korkusu yaşamış, ani bir çöküşle karşı karşıya kalmamak için iktidar aygıtları geliştirmiştir. Fakat sultanı otuz üç yıl iktidarda tutmaya yarayan iktidar araçları ile stratejileri bir gün gelmiş işe yaramamış, sultan muhalif örgütlerin bir araya gelmesi ve şartların da olgunlaşmasıyla iktidardan indirilmiştir.

III. 6. Abdülhamid Dönemi'nde Osmanlı'da Millet, Milliyetçilik ve Kürt Milliyetçiliği

III. 6. 1. Osmanlı'da Millet ve Millet Sistemi

Osmanlı toplumunda millet kavramı¹⁴⁰⁹ esas olarak dini cemaatler ve özellikle de Müslüman olmayan halklar/cemaatler için kullanılan işlevsel bir terim

¹⁴⁰⁹ Etienne Balibar, hiçbir milletin doğal bir etnik temelini olmadığını, sosyal grupların milletleştikçe içerdikleri, paylaştıkları veya hükmettikleri toplulukların da etnikleşmeye başladıklarını, başka bir ifadeyle bu yapıların "*kendiliğinden bir ilk kimliğe, kültüre, çıkarlara sahip olan, bireyleri ve toplumsal koşulları aşan doğal bir cemaat oluşturmuşçasına geçmişte ya da gelecekte temsil edilir*" hale geldiklerini, devlet denilen olgunun da "*önceden var olan bir birliğin ifadesi olarak görülmesine, sürekli olarak milletin hizmetinde olma "tarihsel misyon"uyla değerlendirilmesine*" olanak sağlayan etkenin de kurgusal etniklik olduğunu dile getirmektedir (Etienne Balibar, "*Ulus Biçimi: Tarih ve İdeoloji*" **İrk Ulus Sınıf**, (Ed: Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein), (Çev: Nazlı Ökten) Metis Yayınları, İstanbul, 2013, s.119.) Balibar herhangi bir toplumsal gurubun kendini millet olarak yeniden yapılandırabilmesinin "ancak bireyin doğumundan ölümüne dek bir gündelik pratikler ve aygıtlar ağıyla bir "*homo nationalis*" olarak -aynı zamanda "*homo economicus*", "*homo politicus*" ve "*homo religious*" olarak- kurabilmesiyle mümkün" olabileceğini yazmaktadır (Balibar, **a.g.m.**, s.115). Gellner de milliyetçiliği milletlerin bir ürünü olarak değil, tam aksine milletleri meydana çıkarmanın milliyetçilik olduğunu ifade etmektedir. Yazar, milliyetçiliğin daha önce varolan pek çok kültür arasında seçim yaptığını, genel itibariyle bu kültürleri tamamen dönüştürmeyi başaramasa da yine de onların zenginliklerinden faydalandığını, ölü mesabesindeki dilleri canlandırdığını, gelenekler icat ettiğini ve fazlasıyla eskiye ait olan bazı saf nitelikleri gündeme getirdiğini ileri sürmektedir (Ernest Gellner, **Ulus ve Ulusçuluk**, (Çev: Buşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, 1992, s.105). Chatterjee ise milliyetçi doktrin sahiplerine dikkat çekmekte ve bunların milletleri doğal olarak gördükleri için tanım icabı milletlerin bir tarihinin de olduğunu varsaydıklarını, dolayısıyla da bütün milliyetçiliklerin milletlerine bir geçmiş icat ettiklerini belirtmektedir (Partha Chatterjee, **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, (Çev: Sami Oğuz), İletişim, İstanbul, 1996, s.28-29). Millet, XIX. yüzyıla özgü bir fenomen olan ulus-devlet'e (Habermas, **a.g.e.**, s.20) kaçınılmaz bir biçimde eklenmiştir. Bu noktadan hareketle Hobsbawm, Polonya'nın bağımsızlığına önderlik etmiş olan Pidsudski'nin "*devleti yaratan, millet değil, milleti yaratan devlettir*" derken siyasi açıdan haklı olduğunu dile getirmektedir (Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.166; ayrıca Yves Santamaria, "*Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.20). Fakat 1896 yılında Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonal Konferansı millet mevzusu ile ilgili olarak alınan kararda "*bütün ulusların kendi geleceklerini belirlemeye hakları olduğunu onaylamıştır*" (bkz. Feroz Ahmad, "*Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm üzerine düşünceler*", Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Çev: Mete Tunçay), İletişim, İstanbul, 1995, s.17). Renan, millet denilen çağdaş olgunun, modern anlamıyla anlaşılmasının tarihsel olarak oldukça yeni bir durum olduğunu, ilkçağlarda modern anlamdaki milletlerin olmadığını, Mısır, Çin ve eski Kalde gibi halkların hiçbir açıdan bir millet olmadıklarını, bunların, "Güneş'in veya Gök'ün bir oğlu tarafından güdülen sürüler" olduğunu dile getirmektedir. Yazar, o zamanlar Çin vatandaşı, Mısır vatandaşı diye bir şeyin bulunmadığını, aynı

olmuştur.¹⁴¹⁰ Osmanlı, bu dini cemaatlerin her birini "*millet*" veya "*taife*" olarak adlandırmıştır.¹⁴¹¹ Millet sistemi İslamiyet'in ilk zamanlarından itibaren ortaya çıkmış, farklı toplumsal gruplara hukuk, ibadet ve eğitim benzeri meseleler noktasında geniş bir özgürlük alanı sağlamış, daha sonra Osmanlı tarafından geliştirilerek, başarılı bir şekilde uygulanmıştır.¹⁴¹²

Osmanlı "*millet sistemi*" dahilinde cemaatler içişlerinde belirli bir özerkliğe sahip farklı dini gruplardan oluşmuştur. Osmanlı'da her ne kadar her bir cemaat, merkezi bir hiyerarşi oluşturmuş ya da oluşturmasın, kendi dini liderine sahip farklı gruplardan meydana gelmiş olsa da çoğunlukla Müslümanlar ile Müslüman olmayanlar, zannedilenden daha büyük bir etkileşim içinde olmuştur.¹⁴¹³ Osmanlı'da uygulanan millet sistemine göre her millet, sultanların onayını almak şartıyla, kendi liderlerini seçme hakkına sahip olmuş, evlilik ve miras gibi medeni hakları bağlı buldukları dini ve hukuki sistemleri çerçevesinde düzenleyip, idare edebilmiştir. Çeşitli Hıristiyan milletlerin bağlı oldukları kiliseler bünyesinde inşa edilen mahkemeler eliyle alınan kararlar, onlar namına Osmanlı devlet sistemi tarafından

---

şekilde eski Yunanlıların, Romalıların cumhuriyetlerinin, beledi krallıkları veya mahalli cumhuriyetleri bir araya getiren konfederasyonlar olduğunu ve modern anlamıyla anlaşılan bir millet anlayışının olmadığını (Ernest Renan, **Nutuklar ve Konferanslar: Millet Nedir?**, (Çev: Ziya İshan), Sakarya Basımevi, Ankara, 1946, s.99), "şu halde, bugünkü millet, aynı istikamete yönelen bir sürü olayın doğurduğu tarihi bir sonuç" olduğunu ifade etmektedir (Renan, **Nutuklar ve Konferanslar: Millet Nedir?**, s.105). Renan, ayrıca "bir milletin varlığı, tabiri hoş görünüz, her gün yapılan bir plebisit" olduğunu da son olarak eklemektedir (Renan, **Nutuklar ve Konferanslar: Millet Nedir?**, s.122). Hobsbawm ise milletin de vatan gibi her şeyi kucaklayan sahte bir cemaat olduğunu öne sürmektedir (Erik Hobsbawm, "*Gelenekleri İcat Etmek*", **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006, s.13).

¹⁴¹⁰ Kushner, **a.g.e.**, s.53.

¹⁴¹¹ Findley, **a.g.e.**, s.24.

¹⁴¹² Kushner, **a.g.e.**, s.53. Esasında Osmanlı'nın kuruluş felsefesinde de, İnalıcık ve Seyitdanlıoğlu'nun da belirttikleri gibi, devletin yönetiminde "*ırki, milli ve dini*" herhangi bir taassup biçimi olmamıştır. Örneğin, imparatorluk sathında yaşayan çeşitli halkların konuştuğu farklı diller Türkçe ile birlikte kimi zaman Rumca, Slavca, bazen de Latince gibi dillerin de resmi dil olarak kullanıldığı olmuştur (İnalıcık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.33).

¹⁴¹³ Findley, **a.g.e.**, s.23. II. Abdülhamid döneminde yaşamış ve toplumu gözlemlemiş bir yazarın aktardığına göre Osmanlı toplumunda Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında karşılıklı saygıya dayalı bir ilişki mevcut olmuştur: "*Kübera (büyükler, ulular), tüccar ve esnaf İslam olsun, Hıristiyan olsun, bütün ahabplarına Ramazanda büyük tepsi ile baklava, kandil geceleri şeker, çörek gönderirdi. Hıristiyanlar da Paskalya'da İslam ahabp ve komşularına kırmızı yumurta, paskalya çöreği ve portakal yollardı. Paskalya'dan üç gün önce evlerde pişirilmiş, üzerine badem, şeker ve bahar dökülmüş, kiliselerde okunmuş buğdaydan da İslam olan ahabp ve komşularına gönderirlerdi... Hıristiyanlar bir İslam hocasına başvurup kendilerini okutturabilirler, muska yazdırır, rüya yorumlatabilirlerdi. İslamlar da ayazmalara giderler, su içerler, papazlara okuturlardı. Yılbaşı gecesi Hıristiyanlar fenerlerle sokaklarda gezer, ekâbir dairelerine uğrar, o gece için hazırlanmış olan helva ikram edilir, bahşiş verilir*" (Abdülaziz Bey, **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri: Toplum Hayatı**, (Haz: Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı, İstanbul, 1995, s.273).

infaz edilmiştir.¹⁴¹⁴ Osmanlı'da her cemaat veya millet, aynı zamanda çocuklarını ilkokuldan itibaren kendi dilinde ve dininde eğitime hakkına da sahip olmuştur.¹⁴¹⁵

Osmanlı, yönettiği halklar üzerinde çoğunlukla gevşek bir denetim kurmayı tercih etmiştir. İmparatorluk, uyguladığı siyasal sistemin ve bunun uygulayıcıları olarak mülki idarecilerle askeri yetkilileri, yönetilenlerin inançlarına bakmaksızın yani İslam, Musevi, Hristiyan veya Sünni, Şii, Rum, Ermeni, Süryani Ortodoks, Katolik gibi hangi inanca, hangi mezhebe mensup olurlarsa olsunlar, hepsinin dinlerinin emirlerini yerine getirme haklarının olduğunu kabul etmiş, bu haklarının korunmasını sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı'da uygulanan bu sistem, esas itibariyle dinden kaynaklanmıştır. Bu durum İslam inancında var olan "*Kitap ehli*" ilkesini yani Yahudi ve Hristiyanlara karşı hoşgörü gösterilmesi prensibinin uygulanmasının bir tezahürü olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlayışa göre "*Kitap ehli*" eksik de olsa Allah'ın kelamına sahip bulunmaktadır. Dolayısıyla İslam Devleti olarak değerlendiren Osmanlı kendisini bu inanç mensuplarının ibadet haklarını korumakla yükümlü saymıştır.¹⁴¹⁶ Fakat Şerif Mardin, Osmanlı devlet sisteminde din ile devletin "*tev'em*" yani ikiz sayıldığını,¹⁴¹⁷ dolayısıyla her ne kadar etnik bir hiyerarşik yapının olmaması klasik Osmanlı yönetim anlayışının özgül bir niteliği olarak görülse de dine dayalı bir toplumsal hiyerarşi yapısı bulunduğunu, bu dini hiyerarşinin en üst basamağında ise Müslüman Sünniler yer aldığını öne sürmektedir.¹⁴¹⁸

---

¹⁴¹⁴ İnalçık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.544. Osmanlı bünyesinde yaşayan dini ve etnik gruplar, en azından kendi iç işlerinde, özerk denilebilecek bir ölüntü arz etmişler. Esas itibariyle de büyük vilayetlerde yaşayan Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler hem kendi cemaatlerinin işlerini yürütme yetkisine sahip gruplar halinde yaşamış, hem de dış dünyayla münasebetlerini liderleri ve bazı yerel düzenlemeler vasıtasıyla sağlayabilmişler (Barkey, **a.g.e.**, s.45).

¹⁴¹⁵ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.216-217.

¹⁴¹⁶ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.32. Batılı bir gözlemci, II. Abdülhamid döneminde yaşanan Ermeni olaylarıyla ilgili Quataert'in bu tezini destekleyen şu değerlendirmeyi yapmıştır: "*Hristiyanlık dini, bir din olarak Müslümanların nefretine haiz değildir. Ermenilere duyulan düşmanlık ırki ve siyasidir*" (Müller, **a.g.e.**, s.97. Başka bir Batılı da bizzat içinde yaşadığı ve gözlemleme fırsatı yakaladığı Osmanlı Devleti'nin farklılıklara karşı politikasını daha önce müktehdur durumda bulunmuş Hristiyan hükümdarların siyasasıyla Osmanlı hükümdarlarının davranışlarını karşılaştırarak değerlendirmiştir. Batılı diplomat, Fatih Sultan Mehmed'in, daha sonra Osmanlı payitahtı olacak olan İstanbul'u fethettiğinde, İ.S. 1203 yılında Hristiyan prenslerin İstanbul'da yaptıklarının onda biri kadar bir kötülük yapmadığını, Hristiyan prenslerin gösterdikleri gazabın binde birini bile göstermediğini, tam aksine Fatih'in Hristiyanlar ile Yahudileri yüceltmeyi tercih ettiğini dile getirmiştir (Cox, **a.g.e.**, s.293).

¹⁴¹⁷ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.82.

¹⁴¹⁸ Yeğen, **a.g.e.**, s.80. Quataert'a göre ise Osmanlı'da din tek başına bir farklılaşma aracı olarak işlev görmemiştir. Yalnızca dini aidiyetle bir kişinin herhangi bir statü elde etmesi çok olanaklı olmamış, fakat kişiler dini kimliklerini diğer kimlikleriyle birleştiklerinde farklı bir durum ortaya çıkmıştır. Quataert, bu noktada tarihsel kayıtlara bakıldığında Osmanlı toplumsal hiyerarşisinde Müslümanlara

Osmanlı'da, tüm memleket sahinında yapılan arazi tahrirlerinde toplum din esasına göre Müslüman, Hristiyan ya da Yahudi olarak sınıflandırılmış, toplumsal düzeyleri bakımından da köylü, kentli ya da göçebe olarak kaydedilmişler.¹⁴¹⁹ Lewis'in ifadesiyle Osmanlı'da bir Müslüman milletin mevcudiyeti de varid olmuş, ama bu millet anlayışında Türk, Arap veya Kürt milleti şeklinde bir millet anlayışı gelişmemiştir. Yine imparatorlukta Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler millet olarak tanımlanmış, fakat bu niteleme etnik düzlemde değil, dini düzlemde yapılmıştır.¹⁴²⁰ Bu yapısal nitelik imparatorluğun geleneksel yönetim anlayışının özgül bir karakteristiği olarak millet sistemini, Batılı toplumlarda etkili olan milliyetçilik örneklerinde yaşandığı gibi, etnik grupların hakim etnik grup tarafından yoğun ve örgütlü bir baskı altına alınmasının önünde bir bariyer işlevi görmüştür.¹⁴²¹ Hem İslam inancının hem de imparatorluğun üzerinde inşa edildiği siyasi bütünleşme anlayışı merkezi iktidarın, etnik ya da kültürel homojenlik çerçevesinde örgütlenmesi engellemiştir.¹⁴²²

III. 6. 2. Osmanlı'da Milliyetçilik

XX. yüzyılın başından itibaren etnik-milliyetçilik,¹⁴²³ Osmanlı topraklarına iyice girmiş ve etkisini günden güne artırmıştır. Bu düşünceye göre siyasi birimler olan devletler ile kültürel birimler olan milletlerin sınırlarının çakışması

---

nazaran çok daha fazla sermaye biriktirmiş, siyasal gücü erişme imkanına sahip olmuş çok sayıda Osmanlı Hristiyan'ı ile Yahudi'sinin varlığına dikkat çekmektedir. Yazar, aynı şekilde Osmanlı'da zengin Hristiyan tacirlerin, yoksul Müslüman askerlerden çok daha fazla itibar ve nüfuz sahibi olduklarına dair birçok örneğin de mevcut olduğunu ileri sürmektedir (Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.212-213).

¹⁴¹⁹ Kasaba, **a.g.e.**, s.36. Zaten Osmanlı'nın klasik yüzyıllarında "*ekalliyet*" yani azınlık kavramı toplumsal düzlemde hiçbir anlam ifade etmemiştir. Terimin bugün kazanmış olduğu anlamın Osmanlı toplumunda ortaya çıkışı ancak 1923 Lozan Antlaşması'ndan sonra gerçekleşmiştir (Deringil, **Simgeden Millete**, s.93).

¹⁴²⁰ Yeğen, **a.g.e.**, s.81. Paul İmbert, Osmanlı Devleti'nin sınırları genişledikçe bir bölünmüşlük yaşamaya başladığını, sınırları dahilindeki bölgelerin hudutlarının belirsizleştiğini, Osmanlı toplumunun türdeş bir yapının ötesine geçtiğini, bu bölünmüş ve sınırlardan yoksun topraklarda yaşayan topluluğun ırklar, dinler ve dinler karması bir hal aldığı ve bunların çoğu zaman birbirlerinden ayırt edilemez bir noktaya geldiğini iddia etmektedir (bkz. Paul İmbert, **Osmanlı Devleti'nde Yenileşme Hareketleri**, (Çev Adnan Cemgil), Engin yayıncılık, İstanbul, s.14).

¹⁴²¹ Yeğen, **a.g.e.**, s.81.

¹⁴²² **a.g.e.**, s.62-63.

¹⁴²³ XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren etkisini güçlü bir biçimde hissettirmeye başlayan ve "*sanayi devrimi*" olarak adlandırılan teknolojik gelişmelerle birlikte büyük hacimli makine sanayinin iyice yerleşmesi, Batı toplumunda var olan geleneksel yapıyı çok ciddi bir biçimde dönüştürmeyi başarmış, milliyetçilik düşüncesinin gelişimini pozitif anlamda etkilemiştir (Hayes, **a.g.e.**, s.100.) Başka bir ifadeyle Batı toplumunda ortaya çıkan modernliğe, milliyetçilik düşüncesi de eşlik etmiştir (Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, s.225).

gerekmektedir. Bu çerçevede devletin gücü de esasında belirli kültürel kimlik ideali taleplerine ne derece cevap verdiğine bağlı olmaktadır.¹⁴²⁴ Bu dönemde Osmanlı, milliyetçiliğin büyümesine daha tam olarak yakalanmamış, fakat geliştireceği kendine özgü politikalarla çok etnikli ve çok dinli olan kozmopolit yapısını koruyup koruyamayacağı da şüpheli bir durum arz etmiştir.¹⁴²⁵ Ancak Osmanlı'da milliyetçilik, ayrılıkçı etkileri nedenleriyle XX. yüzyılın başlarına kadar tehlikeli bir ideoloji olarak görülmüş ve Müslüman yönetici zümre tarafından milletleşme sürecindeki Osmanlı halklarının kimlik arayışları önlenmeye çalışılmıştır.¹⁴²⁶

Osmanlı toplumunda dini terim ve kimlik olarak kullanılan "*Müslüman*" ve "*Hıristiyan*" terimleri, XIX. yüzyıldan itibaren geri plana düşmeye başlamış, bunların yerini etnik kimlikler almıştır. Bu dönemden sonra etnik farklılıkların önemi gittikçe artmıştır. Öyle ki bu farklılıklar Hıristiyan inancına mensup unsurlar arasında ciddi biçimde etkili olmaya başlamış, farklı etnik gruplara mensup olanlar kendi milli kilise örgütlenmelerini kurmak için mücadele etmişler. Örneğin, 1870 yılında bir Bulgar Eksarhhanesi ortaya çıkmış, arkasında 1885 yılında ise diğer kiliselerden bağımsız bir Romen Kilisesi kurulmuştur. Bağımsız kiliselerini kuran bu halklar kendi etnik kimliklerini de ön plana çıkararak milli bir duygu, milli bir bilinç¹⁴²⁷ oluşturmaya çalışmışlar. Aslında, dünyanın her tarafında olduğu gibi Osmanlı'da da ortaya çıkan milliyetçi hareketler, önce küçük bir azınlığın liderliğinde örgütlenmiş, daha sonra hitap ettikleri etnik gruplardan destek bulmak için uğraşmışlar.¹⁴²⁸

---

¹⁴²⁴ Joost Jongerden, "*Elite Encounters of a Violent Kind Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbakir at the turn of the 20th Century*", **Social Relations in Ottoman Diyarbakir 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012, s.79.

¹⁴²⁵ Mustafa Aksakal, **The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and The First World War**, Cambridge University Press, New York, 2008, s.3.

¹⁴²⁶ Timur, **a.g.e.**, s.8-9.

¹⁴²⁷ Renan'ın "*bilinç, esasen bulaşıcıdır ve en dolaylı yollarla bile aktarılır*" demektedir (Ernest Renan, **Dilin Kökeni Üzerine**, (Çev: Atakan Altınörs), Bilge Sanat Kültür, İstanbul, 2015, s.51).

¹⁴²⁸ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.271-272. Batı kapitalizmi bir taraftan Osmanlı Devleti üzerindeki etkisini artırırken, diğer taraftan yabancı devletler "*Levantenler*" olarak adlandırdıkları imparatorluğun bünyesindeki Hıristiyan unsurların mensuplarıyla ticari ve özellikle de finansal ilişkiler geliştirmiştir. Kimilerin dağılma, kimilerin de modernleşme dönemi olarak adlandırdığı zaman diliminde ortaya çıkan azınlıkların milliyetçilik hareketleri kısmen bu ilişkilerden de destek ve ilham almıştır. Dolayısıyla bu Levantenler milliyetçi hareketler başlattıkları zaman emperyalist Batı ile beraber gözükmüş veya öyle değerlendirilmişler (Küçükömer, **a.g.e.**, s.69.) XIX. yüzyıl'da Osmanlı'da ticaretle uğraşanlar özellikle de yabancı sermayeye aracılık ederek ticaret yapan Rumlar ve Ermeniler bu dönemde ekonomik açıdan önemli bir aşama kaydetmeyi başarmışlar (Tekeli, İlkin, **a.g.e.**, s.57). Osmanlı, yeterince güçlü olduğu zamanlarda ve üstünlüğünü Avrupa'ya kabul ettirdiği dönemlerde "*Pax Ottomana*" (Osmanlı Barışı) imparatorluğun siyasi birliğini korumayı başarmıştır (Timur, **a.g.e.**, s.339). Osmanlı, bahsi geçen dönemde Tuna nehrinden Fırat nehrine,

Bu durum Osmanlı'nın Balkan topraklarında gelişim kaydeden milliyetçiliğin tam da Miroslav Hroc'un öne sürdüğü tezle örtüştüğünü göstermektedir. Miroslav Hroch'un üç aşamalı olarak oluşturduğu kuramında milliyetçiliğin ortaya çıkabilmesi için üçlü bir skalaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sava göre milliyetçiliğin A Aşaması olan ilk basamakta, önceden varolan topluluk, kültürel ve dilsel mirasına sahip çıkmaya başlamakta, B Aşamasında milliyetçi bir hareket için gerekli zemini meydana getirmek amacıyla milliyetçi bir lider kadrosu çıkarmakta ve bu kadro sorumluluk alarak belirginleşmekte ve son olarak milliyetçi hareket C Aşamasında mücadele için kitle desteği oluşturmaktadır.¹⁴²⁹

Osmanlı'nın iktisadi olarak geri kalmış bir konumda bulunması, zamanın ruhuna uygun olarak gelişen sosyal ve milli çelişkilerin artması da Osmanlı bünyesinde yaşayan unsurların özgürlük isteklerini şiddetlendirmiştir.¹⁴³⁰ XIX. yüzyıl boyunca imparatorluğun temel siyasası haline gelen modernleşme ve

---

Kafkasya'dan Afrika kıtasının uzak çöllerine kadar farklı ırk, din ve mezhepten grupların bir arada yaşamayı başardığı ve kozmopolit bir yönetici sınıfın idare ettiği bir devlet yapısıyla toplumsal yapıya sahip olmayı başarmıştır. Fakat XIX. yüzyıldan itibaren imparatorluk bünyesinde bulunan çeşitli milletlerden gelen talepler durumu değiştirmiştir. Özellikle bu dönemde Balkanlarda milliyetçi hareketler ortaya çıkmaya başlamış, bu unsurlar milletlerini ilgilendiren talepleri dile getirmişler. Bu taleplerin ileriye sürülmesinde esas itibarıyla Balkanlarda yıllar boyunca gelişme kaydeden milli burjuva ile milli kiliseler önemli bir rol oynamışlar. Dolayısıyla da imparatorluğun temellerinde meydana gelen ilk çöküntüler bu bölgelerde ortaya çıkmıştır (Ortaylı, **Alman Nüfuzu**, s.104). Balkan unsurların ortaya koyduğu hareketlerde görüldüğü gibi din ile milli bilinç arasında çok sıkı bağlar bulunmakta (Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.89). Bir toplumsal grubun veya halkın dünya dinlerinden birini kabul ederek daha büyük kültürlerle, özellikle de yazılı kültürlerle bağ kurması, onu etnik grup olmaktan çıkarıp millete dönüştürmekte ve ona uygun bir yapı oluşturmaya yardım etmektedir. Din, aynı zamanda ön-milliyetin zorunlu bir koşulu olmasa da dinden kaynaklı kutsal semboller, modern manasıyla milliyetçiliğin olduğu kadar ön-milliyetin de çok önemli bir parçasını oluşturmakta, kutsal simgeler hayali olan bir cemaate somut bir gerçeklik sunduğu gibi bir halkın sembollerini, ritüellerini veya toplu yaptıkları pratikleri temsil etmektedir (Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.92-93.)

¹⁴²⁹ Hroch "*Milli hareketin gelişiminde... Üç temel dönemi*", ayrıca "*A Evresi (akademik ilgi dönemi)*, *B Evresi (yurtseverlik ajitasyonu dönemi)* ve *C Evresi (milli hareketin kitleleşmesi)* olarak" adlandırmaktadır (Miroslav Hroch, **Avrupa'da Milli Uyanış**, (Çev: Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.51). Anthony Smith de milliyetçi hareketlerin, esas itibarıyla protesto mitingleri, bildiriler veya silahlı direnişten ziyade Miroslav Hroch'un doğu Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçiliklerin doğuşu ve yayılmasının zorunlu ilk evresi olarak ortaya koyduğu etkinliklerin yani "*edebi çevrelerin, tarihsel araştırmanın, müzik festivallerinin ve kültür dergilerinin*" ortaya çıkmasıyla başladığını düşünmektedir (Anthony D. Smith, **Milliyetçilik**, (Çev:Ümit Hüsrev Yolsal), Atif Yayınları, Ankara, 2013, s.17).

¹⁴³⁰ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.13. Sultan II. Abdülhamid'den sonraki dönemin önemli figürlerinde biri olan Talat Paşa da milliyetçiliğin Osmanlı Devleti'ndeki etkisini ve Müslüman halklarla Hristiyan halkların bu duruma verdikleri farklı tepkiyi şu sözlerle ifade etmiştir: "*Bulgarlarla Ermeniler bir Avrupa müdahalesiyle kendi bağımsızlıklarını sağlamak için Abdülhamid'in keyfi yönetimini öne sürüyorlardı. Kürtlerle Arnavutlar ise, sarayın korumasına sığınmışlar; hükümet yüküne katılmaksızın büyük çıkarlar elde ediyorlardı*" (Mehmed Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, (Haz: Alpay Kabacalı), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.17).

merkezleşme anlayışlarına dayalı bir biçimde merkezi iktidar ile yerel iktidar odakları arasında ortaya çıkan eklemleme ilişkisinin ifadesi durumunda bulunan geleneksel yönetim örgütlenmesinde ortaya çıkan çürüme de etnik milliyetçiliği kışkırtmıştır.¹⁴³¹ İmparatorlukta iyice belirginleşen ve kimi zaman kopmalara da neden olmaya başlayan etnik ayrılcılık, uzun zamandan beri devam edegelen toprak kayıplarının sürmesi anlamına gelmiştir.¹⁴³²

XIX. yüzyıl boyunca Balkanlarda bağımsız devletlerin kurulması, bu yerlerde ortaya çıkan ayrılıkçı hareketlerin kararlığı, örgütlenme yetenekleri ve dönemin büyük devletlerinin bu örgütlere verdikleri destekler sayesinde olmuştur. Diğer taraftan Osmanlı sınırları içinde kalan topraklarda yaşayan Araplar,¹⁴³³

¹⁴³¹ Yeğen, **a.g.e.**, s.82.

¹⁴³² **a.g.e.**, s.71. XVIII. yüzyılda meydana gelen isyanlar, genel itibariyle sistemde var olduğuna inanılan sorunların düzeltilmesi, vergilerin azaltılması veya adaletin sağlanması amacıyla patlak vermiş, ama imparatorluğu parçalamayı veya ondan toprak koparmayı hedeflememiştir. Fakat XIX. yüzyıldan itibaren imparatorluğun çeşitli eyaletlerinde; Balkan, Anadolu ve diğer eyaletlerinde meydana gelen isyanların amaçları arasında kendilerine ait olduklarını iddia ettikleri bölgelerin, Osmanlı idaresinden koparılacak kendilerine verilmesi ve herhangi bir otoriteye bağımlı olmayan bağımsız ve egemen devletler kurmak olmuştur. Bu hedefler için her tarafta örgütler kurulmuş, yeni hareketler ortaya çıkmıştır. Bu durum öyle ciddi bir hal almış ki, XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı'nın kaybettiği toprakların çoğu, daha önce Osmanlı tebaası olan halkların, başlarında kontrol aygıtı durumunda bulunan liderlerin öncülüklerinde gerçekleştirdikleri ayaklanmalar neticesinde kaybedilmiştir. Bu niteliğinde dolayı bu dönemin toprak kayıpları öncekilerden farklı bir anlam taşımış, yeni bir durum olarak kendini göstermiştir (Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.96.)

¹⁴³³ Arap milliyetçiliğinin kökenleri XIX. yüzyılın ilk yarısına dek gitmektedir. Bu dönemde esas itibariyle daha çok Hristiyan misyonerlerin etkisine açık bir durumda bulunan ekseriyeti Hristiyan inancına sahip olanlar ile bir kısım Müslüman Arab'ın bir araya gelerek Beyrut'ta oluşturduğu bilim ve edebiyat çevresi, yaptıkları etkinliklerde uzun süreden beri devam edegelen Osmanlı/Türk hegemonyasına karşı bir tepki mahiyetinde milli bir bilincin ilk ifadelerini sergilemeye başlamışlar (Kayalı, **a.g.e.**, s.6.) Abdurrauf Sinno, Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarını içine alan ve Bilad-ı Şam olarak adlandırılan bölgenin Osmanlı'nın kültür seviyesi en yüksek olan kesimlerinden biri olduğunu, Osmanlı merkezi iktidarının idare ve yargı mevkilerini yerel unsurlara bıraktığını, bilim insanları ile Müslüman din alimlerine karşı iyi davranarak, eğitim sistemi ile dini kurumlar inşa ettiğini (Abdurrauf Sinno, **Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler-Arnavutlar 1877-1881**, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s.35-36), bölgenin Müslüman halkının da Osmanlı halifesine bağlı olduğunu, sorun çıkaran ayanların halkın desteğini alamadığını, halkın Müslüman bir halifenin gölgesinde yaşamaktan memnun olduğunu ifade etmektedir. Ancak bu durum XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren değişmeye başlamış, iç ve dış faktörlerin de etkisiyle bölgede rahatsızlıklar görünmeye başlamış, Hristiyan dünyanın Müslümanlara karşı olan başarıları, Sinno'nun ifadesiyle, Müslümanlarda "aşağılık" kompleksi oluşturmaya başlamıştır (Sinno, **a.g.e.**, s.36-37). Buna bir de Müslüman Arap topraklarının İngiliz ve Fransızlar tarafından işgal edilmesine Osmanlı'nın ses çıkaramaması eklenince Osmanlı merkezi ile Arap periferi arasında güven sorununa yol açmış, modernleşme çerçevesinde atılan adımların da etkisiyle bölgede farklı bir anlayış gelişmeye başlamış, 1864 ve 1867 yıllarında çıkarılan ve kurulan vilayetlere bir nevi özerklik veren "*vilayet kanunu*" Batı kültürünün etkisiyle yetişmiş kentli Hristiyan seçkinler arasında "*Arap kişiliğinin*" ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır (Sinno, **a.g.e.**, s.40-42). Arap milleti olgusu, Osmanlı bürokrat ve devlet adamlarının modernleşme adımlarının bir neticesi olarak XIX. yüzyılın son demlerinden itibaren belirginleşmiştir. Fakat Arap halkı genel olarak Osmanlı'yı İslam milletinin

Arnavutlar,¹⁴³⁴ Türkler¹⁴³⁵ ve Kürtler, Dünya Savaşı sonrasına kadar önemli bir milliyetçi hareket oluşturamamış, bu halkların sahip oldukları milliyetçilikler bu döneme kadar herhangi bir öneme haiz olmamıştır.¹⁴³⁶

Osmanlı'da XIX. yüzyılın son demlerinde ortaya çıkan milliyetçilik düşüncesine ve dağılma tehditlerine karşı entelektüel çevrelerde birçok yeni ve kısmen de birbiriyle çelişen ideolojiler etkili olmaya başlamıştır.¹⁴³⁷ Bu düşünceler

---

somut bir hali ve kendilerini de o milletin bir parçası olarak gördüğü için, gelişen Arap milliyetçiliği devlet talebinden ziyade, kültürel özerklik talebiyle bir siyasa yürütmüştür (Hubert Gourdon, "*Bolivar, Marti, Castro...Latin Amerika'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Milliyetçilikler*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998, s.84). Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra milliyetçilik (Arap Kavmiyetçiliği), Ortadoğu entelektüellerinin Lingua Franca'sı (geçerli dil) haline gelebilmiştir (Jordi Tejel Gorgas, "*Repenser les Nationalismes Minoritaires: la Nationalisme Kurde et Irak et en Syrie Durant la Période des Mandats, entre Traditions et modernite*", **A Contrario**, 2009/1 (No.11), p.151-173, s151).

¹⁴³⁴ Osmanlı bünyesinde yaşayan Arnavutlarda milliyetçilik dil temelli bir gelişim kaydetmiştir. Hobsbawm, bu durumun ortaya çıkmasında, Arnavutluğun kendine özgü karakterlerinden kaynaklandığını dile getirmektedir. Yazar, bu topraklarda dil dışında kalan diğer bütün değerlerin daha doğrusu hemen her şeyin ayrıştırıcı bir içeriğe sahip olmasında dolayı Arnavut milliyetçiliğine önderlik edenlerin Arnavut halkının kültürel kimliğini dilde aradıklarını ve bunun da doğal bir durum olduğunu belirtmektedir (Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.72). Hobsbawm, Arnavutların milliyetçi öncülerinin yazım dili olarak Arnavutçayı, alfabe olarak da Arap ve Yunan alfabeleri yerine Latin alfabesini tercih etmelerinin kendilerinin, Yunanlılar ile Türklerden aşağıda bir halk olmadıklarını gösterme isteğinden kaynaklandığını ve esasında bu tercihin hiçbir yazı okumayan Arnavut halkıyla belirgin bir ilişki bağlamında gerçekleşmediğini ifade etmektedir (Hobsbawm, **Milletler ve Milliyetçilik**, s.140). Türkçülük düşüncesi baskın bir siyasa haline gelmesi Arnavutların ayrılması, Balkan Savaşları ve bu dönemde yaşanan diğer olaylardan sonra gerçekleşmiştir. Diğer taraftan Osmanlıcılığın etnik milliyetçiliğin önünü kesmemesi de bu fikriyatın baskın hale gelmesini tetiklemiştir (bkz. Ufuk Şimşek, "*İkinci Meşrutiyet Dönemi Eğitimde Türkçülük Akımının Türk Kimliğini Oluşturmadaki Rolü*", **KKEFD**, Sayı:14, Erzurum, 2006, s.290.)

¹⁴³⁵ Osmanlı savaşları kaybettikçe ve diğer halklarda milli bir kıpırdanma görünür olmaya başlayınca Türkler de devlet yönetiminde daha fazla etkin olmaya başlamışlar. Aslında bu durumu tetikleyen diğer bir etken de devşirme düzeninin XVII. yüzyıldan itibaren gittikçe terk edilmesidir. Bu dönemden sonra Osmanlı yönetiminde ve egemen Osmanlı kültüründe Türklük yavaş yavaş öne çıkmaya başlamıştır. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda, Osmanlı'da artık millet sorunu siyasal-toplumsal sistemde etkileyici bir faktör olarak belirginleşmeye başlamıştır (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.70). Fakat buna rağmen Osmanlı'da milliyetçilik düşüncesiyle en geç tanışan halklardan biri yine Türkler olmuştur (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.99.) Ancak yine de XIX. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte dilin ön planda olduğu Türk kimliği anlayışı belirginleşmeye başlamış, başka bir deyişle bu düşünce II. Abdülhamid devrinden önce ortaya çıkmış, dışarıdan büyük ölçüde etkilenerek gelişme göstermiştir (Kayalı, **a.g.e.**, s.41.) Kushner'in de belirttiği gibi özellikle II. Abdülhamid döneminden itibaren Türk tarihine karşı ilgide bir artış yaşanmış, bu artış Türklerde, Türk tarihinin aslında Türk milletinin esas tarihi olduğu şeklinde bir şuur oluşturmaya başlamıştır (Kushner, **a.g.e.**, s.65.).

¹⁴³⁶ Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, s.273.

¹⁴³⁷ Kabaca yapılan sınıflandırma veya dönemlendirmeye göre imparatorlukta egemen olan yöneticilerin ve bürokratların anlayışları değerlendirmeye tabi tutulduğunda, Osmanlı'nın özellikle modernleşme döneminde değişik üç bütünleşme paradigmasını ön plana çıkarttığı görülmektedir. Bu dönemlendirmeye göre Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği 1839 yılı ile Kanun-ı Esasi'nin yayımlanıp, I. Meşrutiyet'in ilan edildiği yıl olan 1876 arasında yer alan Tanzimat Dönemi'nde etkin olan bütünleşme paradigması olarak Osmanlılık ön plana çıkmıştır. 1876 ile II. meşrutiyetin ilan edildiği 1908 arasında II. Abdülhamid'in iktidarda kaldığı, İslamcılık veya Panislamizm stratejisinin bu sultan

arasında ilk gündeme gelen Osmanlılık düşüncesi olmuştur. Bu fikriyatın esasını Osmanlı vatandaşlığına dayanan bir nevi yurtseverlik anlayışı oluşturmuş; dil, din ayrımı gözetmeden bütün Osmanlı vatandaşlarının ortak çıkarını savunmuştur.¹⁴³⁸ Bu Osmanlılık düşüncesine göre Osmanlı'nın sınırlarında yaşayan bütün halklar yani Türkler, Kürtler, Araplar, Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar vd. Osmanlı milletini oluşturan farklı din ve milliyetlerin mensuplarıdır. Başka bir ifadeyle Osmanlı vücudunu bu çeşitlilik oluşturmaktadır.¹⁴³⁹

Bu anlayışın en öne çıkan savunucularından Namık Kemal, Osmanlı topraklarında yaşayan bütün halkların ayrı birer devleti olamayacağına göre bu halkların tümünü kapsayacak bir kimlik olarak ve hepsini imparatorluğa bağlayacak bir ideal olarak "*Osmanlılık*" düşüncesinin önemini vurgulamıştır. Osmanlı'yı meydana getiren bu zenginliğin sürdürülmesini, devletin kurtarılarak yüceltilmesini sağlayacak bir Osmanlı vatanseverliğini asıl amaç olarak görmüştür. Kemal için "*vatan*" Osmanlı camiasının hepsidir.¹⁴⁴⁰

Osmanlılık düşüncesi süreç içerisinde devletin resmi politikasının bir parçası haline gelmiş, ilk Osmanlı anayasası olan Kanun-i Esasi'de de yerini almıştır. İlk Anayasa olarak kayda geçen metinde ilgili maddeler şu şekilde yazılmıştır:

"madde 8- Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine hangi din ve mezhepten olursa olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur" ve *"madde 17- Osmanlıların*

---

tarafından uygulamaya koyulduğu dönem olarak belirginleşmiştir. İTC'nin bir biçimde iktidara çıktığı 1908 ile Birinci Dünya Savaşı'nın bittiği ve Osmanlı'nın yenildiği 1918 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyetinin iktidarında bulunduğu dönem de Türkçülük veya Pantürkizm fikriyatının etkin olduğu dönem olarak kabul görmektedir (Yeğen, **a.g.e.**, s.78-79).

¹⁴³⁸ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.394-395. imparatorluğun, yönetimi altında bulunan çeşitli etnik yapıları bir arada tutmak hedefiyle uygulamaya geçirdiği Osmanlılık siyasası devlet açısından fazlasıyla ironik bir durum da ortaya çıkarmıştır. Bir devlet politikası haline getirilen Osmanlılık düşüncesi diğer etnik grupların özellikle Müslüman olmayanların etnik taleplerini dizginleyemediği gibi egemen etnik grup konumunda bulunan Türkler arasında milliyetçiliğin gelişimini de erteletmiştir. Başka bir deyişle bu siyasa imparatorluğu bölünmekten kurtaramadığı gibi hakim unsurun milliyetçiliğini de geciktirmiştir (Yeğen, **a.g.e.**, s.82).

¹⁴³⁹ Jongerden, **a.g.m.**, s.79. Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında var olan 25 vilayet, çeşitli hakların ve dinlerin mensuplarına ev sahipliği yapmıştır. 1880'li yıllarda bu vilayetlerde yaşayan farklı din ve etnik kökenden insanların tasnifini, kendisi de Ermeni milletinden olan Basmacıyan şu şekilde yapmıştır: "1) Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler 2) Osmanlılar ya da Türkler (Müslüman) 3) Ortodoks Kilisesi'ne mensup Rumlar (aralarında az sayıda Protestan vardır) 4) Yahudiler (Musevi) 5) Araplar (Müslüman) 6) Ortodoks ve Katolik Maruniler 7) Protestan ve Nasturi Kilisesi'ne mensup Nasturiler 8) Kürtler (Müslüman) 9) Putperestlik, Musevilik, Müslümanlık ve Hristiyanların karışımı olan bir inanca sahip Dürziler 10) Türkmenler (Müslüman) 11) Çerkesler (Müslüman) 12) İranlılar (Müslüman) 13) Çoğu Hristiyan (Katolik, Ortodoks ve Protestan) olan Süryaniler." Yazar, bu milletlerin öne çıkanlarının ise; "Müslümanlar, Ermeniler, Yunanlılar, Bulgarlar ve Yahudiler" olduğunu aktarmıştır (Basmacıyan, **a.g.e.**, s.92).

¹⁴⁴⁰ Mardin, **Türk Modernleşmesi**, s.94.

kaffesi huzuru kanunda ve ahvali diniye ve mezhebiyeden maada memleketin hukuk ve vazai'inde mustesavvidir".¹⁴⁴¹

Bu anayasada, dönemin etkili aydın-bürokratları olan Genç Osmanlıların savunduğu Osmanlılık düşüncesinin yer alması, bu düşüncenin aslında Osmanlı toplumunda sınanması olarak görülmüştür.¹⁴⁴²

Osmanlı'da ikinci olarak görünür olmaya başlayan düşünce İslamcılık veya Panislamcılık olmuştur. Bu düşüncenin en güçlü taraftarı iktidarda kaldığı sürece (1876-1909) II. Abdülhamid olmuştur. İslamcılık akımı, bünyesinde mutlak bir anti-sömürgeci tez de barındırmıştır.¹⁴⁴³ Aslında daha önce yapılan savaşlar neticesinde imzalanan Karlofça ve Pasarofça antlaşmaları ile Orta Avrupa topraklarının kaybedilmesi, Balkanlar'da milliyetçiliğin gelişmesi ve genişlemesi, Avrupa'nın büyük güçlerinin Osmanlı üzerindeki müdahale ve tehditlerinin artması, XVIII. yüzyılda imparatorlukta yeni bir İslamcı ideolojinin tohumlarının ekilmesine yol açmıştır. Osmanlı toplumunda, bu durumların da etkisiyle, ilk kez mutaassıp bir Müslüman hayat tarzı ve düşüncesi egemen olmaya başlamış, halifelik unvanı ve kurumu daha çok ön plana çıkarılmıştır.¹⁴⁴⁴ Fakat her ne kadar Osmanlı toplumunda yaşayan Müslümanların mutaassıp olduğu genel itibariyle bir gerçeklik olarak kabul görse de, kimilerine göre Asya kıtasında yaşayan Hıristiyanlar, Müslümanlardan daha mutaassıp bir yaşam sürdürmüşler.¹⁴⁴⁵ Osmanlı topraklarında etkili olan üçüncü düşünce ise Pantürkizm veya Türkçülük¹⁴⁴⁶ olarak adlandırılan fikriyat olmuştur. Bu

¹⁴⁴¹ İnalçık, Seyitdanlıoğlu, **a.g.e.**, s.51.

¹⁴⁴² Kayalı, **a.g.e.**, s.26.

¹⁴⁴³ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.394-395.

¹⁴⁴⁴ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.83.

¹⁴⁴⁵ Öke, **Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, s.94.

¹⁴⁴⁶ İTC, II. Meşrutiyetten sonra, ilk başlarda, farklı ekalliyetlerle arasını iyi tutmaya özen göstermiştir. Fakat Osmanlı'da ayrılan halkların kurdukları devletlerin sınırları dahilinde kalan Türk azınlığına karşı zulme varan bir tutum takınmaları, Türklerin Anadolu'ya akın etmesine yol açmıştır. Osmanlı'nın sınırlarına akın edenler beraberlerinde bir Türklük bilincini de getirmiş ve bu düşünce zamanla İTC bünyesine de iyice yerleşmiş, belli bir süre sonra cemiyetin resmi politikasının önemli bir vechesi haline gelmiştir. Hatta bu politika çerçevesinde cemiyet, Osmanlı payitahtına uzun zaman öne yerleşmiş olan Kürtlerin İstanbul'da kalmalarının caiz olmadığını öne sürülmeye başlanmıştır. Bu insanların memleketlerine geri gönderilmesine yönelik bir politika geliştirilmiş, bunlardan bir kısmının da Erzurum'da yapımı devam eden yol çalışmalarında çalıştırılmalarının uygun olduğuna karar verilmiştir (bkz. BOA. Dahiliye Mektubi Kalemi (DH-MKT). 2801/25. Varak No: 1). İstanbul'daki Kürtlerden iyice şüphelenmeye başlayan cemiyet, onların bir harekate kalkışmasından kuşkulmuş, bu insanların evlerini aratmış ve bazı silahlar da yakalamıştır. Evlerinde silah bulunan Kürtlerden bazıları hapse atılmış, bazıları da Erzurum'daki yol çalışmalarında çalıştırılmalarına karar verilmiştir (bkz. BOA. DH-MKT. 2801/25. Varak No: 4).

düşüncenin esası, yeryüzünde bulunan bütün Türk halklarını tek bir politik birim altında toplamayı öngörmüştür.¹⁴⁴⁷

Osmanlı, her ne kadar ilk başlarda sadece Hristiyan unsurların milliyetçilik tehdidiyle karşı karşıya kalmışsa da daha sonra Müslüman halklarda gelişme kaydeden milliyetçilik düşüncesiyle karşılaşmış, bu durum bir süre sonra imparatorluğun bütünlüğü için önemli bir tehdit haline dönüşmüştür.¹⁴⁴⁸ Fakat Balkanlarda yaşayan Hristiyan cemaatler¹⁴⁴⁹ arasında neşvünema bulan milliyetçi hareketler Osmanlı'nın dağılmasına etki edecek boyuta ulaşırken, Osmanlı'nın Müslüman halkları farklı bir yol tercih etmişler.¹⁴⁵⁰

Dış müdahaleyi, özellikle de Avrupa'nın Osmanlıların iç işlerine müdahalesini, kendileri için faydalı hatta Osmanlı'dan kurtuluşun umudu olarak değerlendiren Balkan halkların aksine Müslüman halklar, Avrupa'yı düşman olarak değerlendirmişler.¹⁴⁵¹ Bruinessen'in de belirttiği gibi imparatorluk dahilinde yaşayan Müslüman halklar ve özellikle de Türkler ve Kürtler kendilerini Müslüman olmayan

---

¹⁴⁴⁷ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.394-395. Savlanan bir düşünceye göre İttihatçılar, Türkçülüğü, otoritelerini korumanın yegane fikri olarak görmemiştir. İlk başlarda Osmanlılık ve İslamcılık gibi düşüncelere yönelen cemiyet, bu fikriyatlardan gerçek bir başarı olasılığının olmadığını gördüğü için Türkçülüğü öne çıkarmış, imparatorluktaki hakim güç durumunda bulunan Türk unsurun milliyetçiliğini benimsemiştir. Bu milliyetçilik anlayışında da Türk kültürü yüceltilmiş, bu kültürün diğer kültürlerden üstün olduğu savı işlenmiş, Türklerin yönettiği devlette Türkçülüğün maddi ve manevi birliğinin hakim olması gerektiği öne sürülmüştür (bkz. Philip H. Stoddard, **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), Arma Yayınları, İstanbul, 2003, s.17). Quataert da, kimi iddiaların aksine, ittihatçıların iktidara gelir gelmez Türkçülüğe başvurmadığını, ilk başlarda Osmanlılık düşüncesini savunmaya devam ettiklerini dile getirmektedir. Yazar, buna rağmen ittihatçıların içinde, bireysel olarak Türkçülüğü savunup, Türklüğü bir üstünlük olarak telakki edenlerin mevcut olduğunu öne sürmektedir (Donald, Quataert, **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005, s.190).

¹⁴⁴⁸ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.58. XIX. yüzyılın sonunda İstanbul'a seyahat eden ve gözlemlerini yazıya döken, Nobel Ödüllü Norveçli yazar Hamsun 1899 yılında İstanbul'a bir gezi düzenlemiş, gezi sırasındaki gözlemlerini not almıştır (bkz. Hamsun, **a.g.m.**, s.9), Osmanlı tebaası Hristiyan halkların zaten imparatorluğun gizli veya açık düşmanları olarak bilindiklerini, bu halkların neyi arzuladıklarını, hedeflerinin neler olduğunu, bağımsızlıklarını elde etmek için neler yaptıklarını Avrupalı devletlere aktardıklarını, ancak Kürtler, Arnavutlar vd. gibi Müslüman halkların da bağımsızlık taleplerine sahip olduklarını ve bu durumun Avrupalılar tarafından henüz bilinmediğini ileri sürmektedir. Hamsun'un iddiasına göre Osmanlı'nın Müslüman halkları Hristiyan halkları kadar zeki ve atılgan değiller, fakat onlar da II. Abdülhamid'e karşı silahlı mücadele başlatmak için yanıp tutuşmaktalar (Hamsun, **a.g.m.**, s.21).

¹⁴⁴⁹ Balkan halkları bağımsızlıklarını elde ettikten sonra sadece birbirlerini yememiş, ayrıca sınırları dahilinde kalan Müslüman azınlıklara karşı ayrımcılık yapmış, bu insanların Anadolu'ya göç etmelerine yol açmışlar (bkz. Soner Çağatay, **İslam, Secularism and Nationalism in Turkey**, Routledge, Oxon, 2006, s.6).

¹⁴⁵⁰ Özoğlu, **a.g.e.**, s.129. Ortaylı, XIX. yüzyılda ortaya çıkan laik Arap milliyetçiliğinin kimi zaman Osmanlı Devleti'ne karşı olmadığı gibi tam tersine onun güçlenmesini isteyen bir rota izlediğini ifade etmektedir (Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.59-60).

¹⁴⁵¹ Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.59-60.

Hıristiyan ve Yahudi gruplar karşısında konumlandırılmış ve Sünni Müslüman halkın bireyleri şeklinde görmüşler. Bu iki topluluk arasında etnik milliyetçilik ancak XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren eğitim gören grup vasıtasıyla yayılmaya başlamış, bu düşünce kısa zamanda kitleleri etkilemeyi başaramamıştır.¹⁴⁵²

Osmanlı, XIX. yüzyıldan itibaren Ruslar tarafından desteklenen Balkanlardaki milliyetçi hareketler ve bunların faaliyetleri neticesinde kaybedilen toprakları bir biçimde kabullenmiştir. Fakat Osmanlı merkezi iktidarının doğu tarafı için aynı noktada olmadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı merkezi iktidarının anlayışına göre Osmanlı'nın doğusu gelenekselleşmiş ve derinleşmiş İslam egemenliğinden ötürü Osmanlı'nın "*Müslüman anavatanı*"nın bölünmez bir parçası olmuştur. Hatta Jwaideh, Osmanlı'nın batı tarafından kaybettiği toprakları telafi etmek için doğusunda bulunan ve güçsüz bir halde olan İran'dan toprak koparmayı düşünmüş olabileceğini yazmaktadır.¹⁴⁵³ Yazar, bu dönemde Osmanlı merkezi iktidarının, doğusunda kalan Azerbaycan ile Sünni Kürtlerin yaşadığı İran topraklarını hala geri alma ümidini taşıdığını da eklemektedir.¹⁴⁵⁴

II. Meşrutiyet devrinde yaşayan İslamcı düşünürler de Peygamberin "*kavmiyet gayreti güdenler bizden değildir*" şeklinde İslam'ın temel bir kaidesi dile getirdiğini, farklı Müslüman grupların Araplığa, Arnavutluğa, Kürtlüğe yönelmeleri halinde en sağlam sosyal ve siyasal bağlantı olan dinin bertaraf edileceğini ve bundan dolayı imparatorluğun hüsrana uğrayacağını ileri sürmüşler.¹⁴⁵⁵ İslamcılar, İslam dininin tam olarak anlaşılmadığını, cehaletle tembelliğin onu tanınmayacak bir duruma soktuğunu, bundan dolayı İslam dünyasının tefrika içine düştüğünü ve millet davasıyla parçalandığını, bunun da esasında bir hastalık olduğunu savunmuşlar. Onlara göre Müslümanlara düşen bu hastalığı tedavi etmektir.¹⁴⁵⁶ Bunun yapılabilmesi için Müslüman milletlerin yekvücut hale gelmesi gerekmektedir. Müslümanlar, bu iki aşamada birliklerini gerçekleştirebilirler; ilk olarak bütün Müslüman kavimler veya milletler, birer millet olarak gelişimini gerçekleştirmeli, yani öncelikli olarak kendi milliyetini idrak etmeli, kendini millet olarak inşa etmeli

¹⁴⁵² Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.131-132.

¹⁴⁵³ Jwaideh, **a.g.e.**, s.199.

¹⁴⁵⁴ **a.g.e.**, s.200.

¹⁴⁵⁵ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı I**, s.100.

¹⁴⁵⁶ Tunaya, **İslamcılık Cereyanı II**, s.9.

"mümkün olduğu takdirde bağımsız bir devlet" kurmalıdır. İkinci aşamada ise bütün Müslüman milletler bir araya gelerek İslamı vücuda getirmelidir.¹⁴⁵⁷

Kısacası Osmanlı sınırları dahilinde yaşayan Müslüman halklar arasında milliyetçiliğin siyasi boyutunun ön plana çıkması ve bir hareket meydana getirmesi ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayabilmiştir.¹⁴⁵⁸

Osmanlı'nın Hıristiyan unsurlarının geliştirdiği milliyetçilikten de anlaşıldığı üzere, Osmanlı'da modernleşme ve milliyetçilik için gerekli olan nesnel koşullara ilk önce onlar sahip olmuş, milliyetçi hareketlerin ortaya çıkması için gerekli olan eğitilmiş toplum, burjuva sınıfı ve mali koşulları onlar oluşturmuş ve bu noktada dinin kurumsallaşmış hali olan kiliseden de destek almışlar. Hıristiyan unsurların kurdukları örgütlerde; din adamlarının, ticaret erbabının ve okumuşların yer alması milliyetçilik için ihtiyaç duyulan zemini oluşturmuştur. Bunun yanın da bir de dış desteğin sağlanması bu unsurları daha da avantajlı duruma getirmiş, kurdukları örgütler halkı mobilize etmeyi başarmıştır. Bu noktada Osmanlı millet sisteminde hakim milletin olan Müslüman milletin "ötekisi" olmaları da işlerini kolaylaştırmıştır.

III. 6. 3. Kürt Milliyetçiliği:

III. 6. 3. 1. Modernleşen Dünyanın Milliyetçilik Çağında Kürt Toplumunun İçinde Bulunduğu Nesnel Koşullar ve Milliyetçilik

Kürtler,¹⁴⁵⁹ genel olarak uzun yıllar boyunca Bağdat merkezli Arap Abbasi Halifeliği veya Osmanlı Devleti benzeri güçlü ve büyük alanlara yayılmış devletlerin daha ıssız periferlerinde yaşamışlar.¹⁴⁶⁰ Kürtlerin bu büyük devletlerin merkezlerine

¹⁴⁵⁷ a.g.e., s.14.

¹⁴⁵⁸ Kayalı, a.g.e., s.13.

¹⁴⁵⁹ Rohat Alakom Türk Edebiyatında Kürtler adlı çalışmasından, Kürt ve Kürtlük imajını sorgulamakta, Kürt kelimesinin ve türevi kelimelerin Türkçe yazın nasıl bir sorun haline getirildiğini de ele almaktadır. Alakom, dünya çapında önem arz eden ansiklopedilerden dahi yapılan çevirilerde "Kürtler", "Kürdistan" maddelerinin sorun olarak görüldüğünü ifade etmektedir. Bu durumdan ötürü de Türkçe yazan yazarların Kürtler hakkında doğru bilgi edinmesi ve bu doğru bilginin yeniden üretilmesi de imkansız hale gelmektedir. Dolayısıyla da, bu olumsuzluklardan kaynaklı olarak gerek yazar ve çalışması, gerekse eleştirmen ve okuyucuyu etkilenmiş olmaktadır (bkz. Rohat Alakom, **Türk Edebiyatında Kürtler**, Avesta yayımları, İstanbul, 2010, s.20-21).

¹⁴⁶⁰ Graham E. Fuller, Henri J. Barkey, **Türkiye'nin Kürt Meselesi**, (Çev: Hasan Kaya), Profil yayıncılık, İstanbul, 2011, s.26. Vladimir Minorsky, Kürtlerin İran'ın doğusundan bugün yaşadıkları toprakları gelmiş olmalarının kuvvetli bir ihtimal olduğunu, fakat bu durumun Kürtlerin geldikleri bölgelerde Kardü adında bir halkla karışmış olma ihtimalini ortadan kaldırmadığını dile getirmektedir. Minorsky'ye göre Kürtler, geldikleri toprakların yerli halkı ile kaynaşmış, onlara uyum sağlamış ve

uzak yerlerde dağınık bir biçimde yaşamaları, onların birleşik ve güçlü bir benlik bilincine sahip olmalarını oldukça yavaşlatmıştır. Bu izole ve kırsal yaşam birçok bölgede siyasi ve bölgesel bölünmelerin ortaya çıkmasına neden olan güçlü bir kabile ve aşiret yapısının oluşmasına yol açmıştır.¹⁴⁶¹ Reşat Kasaba'nın iddiasına göre

---

zamanla tek bir halk haline gelmiş olabilirler (Vladimir Minorsky, Thomas Bois, D.N. Mac Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul 2004, s.41. (ayrıca bkz. Zeki Beg, **a.g.e.**, s.58). Ksenophon ise katıldığı savaş sırasında yazdığı çalışmasında, Helenlerin Tigres Nehri'ne ulaştıklarını, buraların daha önce Medlerin yaşadıkları topraklar olduğunu, burada Larisa ve Mespila adında bir zamanlar Medlerin yaşadıkları şehirler olduğunu yazmaktadır (bkz. Ksenophon, **Anabasis: On Binlerin Dönüşü**, (Çev: Ari Çokona), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.90-91). Lazarev ve Mihoyan Kürtlerin, sadece buldukları bölgede değil, dünyada da etnik çehresini korumayı başarmış ender halklardan biri olduğunu, Kürtlerin atalarına ilişkin bilim tarafından tespit edilmiş ilk kayıtları saymazsak, Kürtlerin tarihinin 2500 yıl kadar geriye gittiğini iddia etmektedir. Bu araştırmacılar, ayrıca "*Kürtler Orta Doğu'nun otokton (yerli) uluslarından biri*" olduğunun rahatlıkla öne sürülebileceğini de dile getirmektedir (M.S. Lazarev, Ş.X. Mihoyan, **Kürdistan Tarihi**, (Çev: İbrahim Kale), İstanbul, 2001, s.9). Fransızca olarak basılan Meydan Larousse Ansiklopedisi'nin Türkçe baskısı ise Kürtlerin "*Türk asıllı kavim*" olduğu ileri sürülmektedir (Strohmeier, Yalçın-Heckman, **a.g.e.**, s.6). M. Şerif Fırat da 1945'lerde yaptığı çalışmasında Kürtlerin, yakın çağlarda Kürt adını alan dağlı Türkler olduğunu ileri sürmektedir (M. Şerif Fırat, **Doğu İleri ve Varto Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983, s.1). Fırat'a göre özellikle Horasandan gelen insanların Kürt olması mümkün değildir (Fırat, **a.g.e.**, s.28. Fırat'a göre Osmanlı'nın doğu bölgesinin her karşı toprağında saklı Türk kanının kokusunun gelmekte, alınan bu canlı koku ile bu bölgenin çok eskiden beri Türk yurdu olduğunun anlaşıldığını ifade etmektedir (Fırat, **a.g.e.**, s.62). Abdulhaluk Çay, tarihsel gerçeklerin Kürt adının XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başladığını gösterdiğini, eski Türk tarihinde görülen Kürt adlı topluluk ile bu yüzyıldan sonra Anadolu'ya yerleşen Oğuz Türkleri içinde yer alan Kürt adlı topluluktan başka tarihte Kürt adını alan bir topluluğun bulunmadığını ileri sürmektedir. Çay, Rus şarkiyatçısı Minorsky'ye kadar bu unsurun "*Turani*" olarak nitelendirildiğini, bu topluluğu Mezopotamya'nın eski milletlerinin kalıntısı olarak ilk kez onun dile getirdiğini, ancak Rus yazarın bütünüyle varsayımlardan yola çıkarak bu tezi ortaya koyduğunu, etimoloji ile Kürtlerin kökenlerini aydınlatmaya çalıştığını dile getirmektedir. Kürtlerin kökenleri ile ilgili çeşitli iddiaları değerlendiren Çay, bunların çoğunun X. ve XI. yüzyıldan sonra yazılan eserlerde geçtiğini, bu tezleri ileri süren kaynaklar baz alınarak bir Kürt tarihinin yazılmasının mümkün olmadığını öne sürmektedir (Abdulhaluk M. Çay, **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İlgil Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010, s.57-69). Dr. Friç takma adıyla yazdığı kitabının girişinde itihacı Habil Adem de Kürt teriminin kökeni analiz ederken, Kürtleri öncelikle "*romantik Turan*" kuramı olarak değerlendirilen tez üzerinden Küçük Asya ve Mezopotamya'ya Türkler ve Türkmenlerle eş zamanlı olarak gelen bir kavim olarak göstermiş, Kürtleri Türklüğe bağlamaya çalışmıştır (Suavi Aydın, bu kitaba yazdığı önsözde, kitabı Cumhuriyet döneminde tekrar edilen ve güçlendirilen resmi Kürt tezinin bir ilk örneği olarak kabul edebileceğini belirtmektedir (Suavi Aydın, "*Kürdler ve Habil Adem*", Doktor Friç, **Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat**, (Çev: Tuba Akekmekçi), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.XVII, XXII). İsmail Beşikçi de Naci İsmail Pelister'in (Habil Adem), Kürtler, Tarihi ve İçtimai Tedkikat isimli kitabının, İttihat ve Terakki Fırkası'nın o günkü politikalarıyla yakından ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Beşikçi, İTC'nin Osmanlı Devleti'ni, Türk esası üzerinden yeniden organize etmek gibi bir tasarımı olduğunu ve bu tasarıma göre, Adriyatik denizinden Orta Asya içlerine kadar hatta büyük okyanusa kadar bir imparatorluk olacak ama bu imparatorluk sınırları içinde sadece Türkler yaşayacaktı (İsmail Beşikçi, "*Alman Şarkiyatçı Doktor Friç ve Kitabı Üzerine*", Doktor Friç, **Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat**, (Çev: Tuba Akekmekçi), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.209).

¹⁴⁶¹ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.26. Bu çerçevede Gellner'in köylü/kırsal topluluklarla ilgili yaptığı tespit önem kazanmaktadır. Gellner'e göre köylüler okuryazar olma olanağına sahip olmadıkları gibi soyut iletişim imkanlarına da sahip değiller. Köylüler, böyle bir gereksinimine de ihtiyaç duymamaktadır. Kırsal alanlarda veya köylerde yaşayan insanların hayatları statik toplumsal bağlamlarda geçmekte, devamlı olarak birbirini tekrarlamakta ve standart durumlarla karşılaşmaktadır. Bu insanlar kendi aralarında ses ahengi, yüz ifadeleri veya jestler vasıtasıyla iletişim kurmaktadır. Köylü topluluklar açısından dil, Gellner'e göre, halk danslarına benzer biçimde özel bir sanat biçimi olarak

Osmanlı'nın Kürtleri sürekli bir biçimde silahsızlandırma, "Kürdistan"ın büyük çoğunluğunu yerel Kürt beyleri aracılığıyla dolaylı bir biçimde yönetmeyi tercih etmesi, Kürtleri aşiret alayları veya kırsal muhafızlar olarak Osmanlı'nın merkezi ordusuna alma politikaları Kürtlerde aşiret yapısının kalıcı olmasına yol açmıştır.¹⁴⁶²

Kürt aşiretleri yerleşik olarak yaşadıkları gibi hayme-nişin (göçer) bir yaşam biçimine de sahip olmuş, bazı Kürt aşiretleri yazlık ve kışlık şeklinde mevsimlik veya yarı-göçebe bir yaşam tarzını tercih etmişler. Özellikle Osmanlı'nın Kürt bölgelerinin güneyinde yaşayan Kürt aşiretleri yaz aylarında serhat bölgesinin dağlık, serin bölgelerine göç etmiş, kış aylarında ise sıcak bölgelerine dönmüşler.¹⁴⁶³ Bu göç seferleri esnasında geçtikleri bölgelerin aşiretleriyle birçok sorun yaşayan aşiretler, bazen silahlı çatışmalara girmiş, birçok insanın ölümüne sebep olmuşlar.¹⁴⁶⁴

XIX. yüzyıl Kürtlerinde hakim sosyal formasyon daha ziyade akrabalık ideolojisine dayalı, birbirlerine bağlı ve ortak bir atadan geldiklerine inanan kişilerden müteşekkil olan aşiret yapısı olmuştur. Kürtler, bu zaman diliminde sayıları hayli fazla olan, aralarında herhangi bir birlik olmayan ve bu yönde de herhangi bir eğilim sergilemeyen bir "aşiretler koleksiyonundan" oluşan bir örüntü arz etmiştir.¹⁴⁶⁵ Kürt halkında dayanışmanın merkezi olarak genellikle ortak bir Kürtlükten ziyade aileler, aşiretler, köyler, din veya bir dini öndere bağlılık geçerli olmuştur.¹⁴⁶⁶ 1879 yılında bölgede araştırma yapmak üzere giden Osmanlı devlet yetkilisi Abidin Paşa, aşiret reislerini ve bu reislerin aşiretleri üzerinde etkilerini anlatmış, kendi mahiyetlerini oluşturan reislerin ortaya çıkardığı kabilecilik anlayışını aktarmış ve bu ilkel bağlılığın bölgede ne tür felaketlere yol açtığını açık bir biçimde ortaya koymuştur:

Reşkotan Aşireti Reisi Mıstoyı Kuto Ağa, bais-i dehşet-i umumi (genel ve büyük bir korkuya sebep olmak) olan ve Reşkotan aşiretinin reisi ve aşiret-i merkumede Perverkân ve Hasarkân ve Babacakân ve Çalıkân ve yine Verkân ve Dermankân kabilelerinden ibaret olub, beş yüz haneyi ve bin nefere karib (yakın) elyevm (bugün, hala) silah perest (seven) ekradı cami'

değerlendirilmektedir. Bu topluluklar için iletişim aracı olarak dil, devamlı bir biçimde değişen, bağlamdan bağımsız mesajlar üreten bir makine işlevi görmemektedir (Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, s.63). Yazar, köylü grupların alim olamayacağı gibi skolastik da olamayacağını, onların ancak dans ettiklerini, şarkı söylediklerini ve kültürlerini yaşadıklarını, fakat bu kültürlerini yazıya dökemediklerini dile getirmektedir (Gellner, **Milliyetçiliğe Bakmak**, s.65).

¹⁴⁶² Kasaba, **a.g.e.**, s.152-153.

¹⁴⁶³ BOA, YEE, 78/33. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁶⁴ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁶⁵ Karademir, **a.g.e.**, s.489.

¹⁴⁶⁶ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.153.

(içine alan) bir aşiret olub, kabail-i muhtelif-i merkumeden Hasarkân kabilesi bazı esbaba mebni merkum Mısto-yı Kuto ağanın emrine itaat ve inkıyad (boyun eğmiş) etmiş olduklarına mebni (-den dolayı) bunların harb ve tenkiliyle (uzaklaştırma) emsallerinin terhibi (korkutmak) farizi faidesini merkum Mısto-yı Kuto ağa bit-tasvib kusur emr ü iradesi tahtında bulundurulmakda olan kabail-i merkume efradını umuman silahlandırıp, Siird sancağı dahilinde vaki Rıdvankazası muzatafatından (ilave, ek, kol) Beşiri nahiyesinde kain Neval-a Halilo nam mevkide zıkr olunan Hasarkân kabilesi üzerine gidib, kabile-i mezbureden (adı geçen) on beş neferini katl ve itlaf ve kabilenin bilcümle memluklarını (mallar) nehb (yağma) ve iğtisab (gasb) etmiş oldukları gibi mezkur Hasarkân kabilesi ağavatından iki neferini bizzat merkum Mısto-yı Kuto ağa davar keser gibi zebh (kesme, boğazlama) ve idam ettikten sonra maktullerin kanını dahi validesi Şemsi kadına şürb (içirmek) ettirmiş olduğundan...¹⁴⁶⁷

Aynı aşiret kendi bölgesinde geçen diğer aşiretlerden haraç almış, Etmanekan aşireti mensuplarının yollarını kesmiş, bu aşiretten birçok insanı boğazlarını kesmek suretiyle öldürmüş, aşiretler arasındaki çekişmeler bölgenin genel karakteristiğinden biri olmuştur.¹⁴⁶⁸ Bu iki aşiret arasında vuku bulan olaya diğer aşiretlerde karışmış, kendilerine yakın buldukları aşirete yardım etmişler:

"Hacı Fettah begin kayını bulunan Yezidi Firo ağa ile Beşiri dahilinde olub merkum Mısto-yı Kuto ile Haleb'e nefy ve tağrib (kovma, uzaklaştırma) kılınmış bulunan Zercil karyeli Ali Mecid'in ağa ... avene-i mevcudeleriyle beraber kavga mahalline yetişib, cümlesi bil-ittifak kârban halkına yeniden hücumu devam ve kârban halkından dört neferini katl..."¹⁴⁶⁹

Başka bir olayda aşiret reislerinden biri başka bir aşiret reisinin bölgesine saldırmış ve resmen katliam yapmıştır:

"...beş nefer maktul ve sekiz neferde hayyen derdest ettiklerinde efrad-ı merkumun elleri ve kolları kaydu bend (kelepçe, bağlama) ettirildikten sonra mumaileyh Hacı Fettah beg efrad-ı merkumenin her birisini berây-ı katl taht-ı tâbiyyetinde bulunan birer aşiret halkına" "verüp alâ-mele'in nas (herkesin önünde) huzurunda zebh ve katl ettirilmişdir..."¹⁴⁷⁰

Aşiret reislerinin sebep olduğu silahlı çatışmalarda birçok insan öldürülmüştür. Bu çatışmaların birin de on insan öldürülmüş, bazılarında sayı otuza kadar çıkmış,¹⁴⁷¹ kimi çatışmalarda ise birçok insan aynı anda boğazları kesilmek suretiyle katl edilmişler.¹⁴⁷² İki aşiret arasında meydana gelen başka bir çatışma günlerce sürmüş, bölgedeki şeyh ve ağaların araya girmesine rağmen aralıklara devam etmiş ve her iki taraftan on iki kişi öldürülmüş, bir o kadar da insan yaralanmıştır.¹⁴⁷³ Bir yol kesme esnasında da altı kişi öldürülmüş ve en az altı kişi

¹⁴⁶⁷ BOA, YEE, 78/14. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁶⁸ BOA, YEE, 78/15. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁶⁹ BOA, YEE, 78/15. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁰ BOA, YEE, 78/20. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷¹ BOA, YEE, 78/33. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷² BOA, YEE, 78/15. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷³ BOA, YEE, 78/66-67. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); BOA, YEE, 78/67-68. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); BOA, YEE, 78/68. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); BOA, YEE, 78/69-70. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

ateşli silahlarla yaralanmıştır.¹⁴⁷⁴ Bu aşiret ağaları sadece başka aşiretlerin mahiyetlerinde bulunan Kürtleri değil, bölgenin sakinleri olan Hıristiyanları da, istediklerini yapmadıkları zaman, katl etmişler.¹⁴⁷⁵ Kısacası Abidin Paşa'nın hazırladığı raporda ele aldığı yaklaşık otuz aşiret liderinden her biri birçok katliam yapmış, birçok insanın ölümüne neden olmuş, aşiretler arasında yaşanan çatışmaların bazıları nerdeyse savaş gibi günlerce sürmüş ve birkaç yıl içinde yüzlerce insan öldürülmüştür.¹⁴⁷⁶ Tam da Abidin Paşa'nın dediği gibi çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı coğrafyada aşiretler arasındaki çatışmalar gelenek haline gelmiş, aşiret reisleri için birilerini öldürmek sıradan bir olay haline gelmiştir.¹⁴⁷⁷ Bu aşiret reislerinden bazıları, zorla el koydukları bölgelerde vergi toplamış, kendilerine hizmet eden yüzden fazla insanı etraflarında tutmuş, bazen binleri bulan silahlı mahiyet grupları oluşturmuşlar. Bölgenin önemli aşiret reislerinden biri çevresinde bulunan köylere memur tayin edecek kadar kendini yetkili görmüş, yazlık ve kışlık masraflarının karşılanması için bu memurlardan köylerinde zahire toplanmasını istemiştir.¹⁴⁷⁸

Bölgelerinde güçlü olan aşiretler, kervan ticareti yapan aşiretlere veya ticaret erbabına da saldırmış, bu kişilerin mallarını ya gizliden çalmış ya da bu mallara açık bir şekilde el koymuşlar.¹⁴⁷⁹ Bölgenin sosyo ekonomik yapısını ortaya koyan "takas" yöntemiyle alış-veriş devam ettiğın gösteren karban (kervan) ile ticaret anlayışı hakim örüntü olarak gözükmektedir. Aşiretler ihtiyaç duydukları buğday gibi temel besin ihtiyaçlarını, ellerinde bulunan tuz gibi başka tüketim araçlarıyla değiştirmiş ve bu ticareti at, eşek, katır gibi yük hayvanlarıyla yapmışlar. Bu ticaret yöntemi de beraberinde, kervanın yolunu kesme, gasp, hırsızlık gibi başka olumsuzlukların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiş, kimi veya çoğu aşiretin kendi bölgelerinde bu işlerle uğraşmasına ve bölgelerinden geçen kervanlardan haraç almalarına yol açmıştır.¹⁴⁸⁰

Bölge halkının zayıflığının farkında olan aşiret ağaları, kimi zaman da köylerden sadece para ve hayvan toplamakla yetinmemiş, çorap, çarık, mendil, keçe

¹⁴⁷⁴ BOA, YEE, 78/71-72. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁵ BOA, YEE, 78/45. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁶ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁷ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁸ BOA, YEE, 78/21. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁷⁹ BOA, YEE, 78/35. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁸⁰ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

ve şalvar gibi şeylere de tenezzül etmiş, halkın zahiresine bile el koymaktan geri durmamışlar.¹⁴⁸¹ Hıristiyan köylerine saldırdıkları zaman yakınlardaki manastırları talan etmiş, kiliselerde buldukları değerli eşyaları gasp etmişler.¹⁴⁸² Merkezi hükümete bağlı askerler bazen gasp olaylarına müdahale etmiş, çalınan hayvan ve eşyalara el koymuştur. Fakat neredeyse bütün geçim kaynakları bölge halkından topladıkları vergi ve yol kesmelerden elde ettikleri haraç olan bu aşiret reisleri, bölgedeki hükümet binalarına saldırmaya cesaret etmiş ve gasp ettikleri malları hükümet binalarından zorla almaya teşebbüs etmişler ve bazen de başarılı olmuşlar.¹⁴⁸³

Bu durum Kürtlerde milli bilincin gelişmesinin önünde bulunan başka bir engeli oluşturmuş, aşiret liderlerinin kabilecilik olarak tanımlanan ve bölgenin esas örüntüsü olan yapıyı aşan bir anlayış geliştirmelerini engellemiştir. Aşiret liderlerinin yönetimindeki özerk Kürt yapısı yönettikleri halka, yani Kürtlere karşı olan tutumları bölünmüşlüğü artırmış, bir araya gelmeyi zorlaştırmıştır.¹⁴⁸⁴ Kısacası XIX. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın ortalarına dek geçen yüzyıllık süre zarfında Kürt etno-politik kimliğinin inşa edilmesine zemin oluşturan toplumsal uzamlar saltanat, beylik ve aşiret gibi modern öncesi zamanlara ait geleneksel sosyal ve politik yapılarla birlikte ve sınır bölgelerinin bir niteliği haline gelmiş bulunan kaçakçılık ile merkezi ekonomik sistemin bir alt-ekonomik yapısı olarak özerk taşra ekonomisi olmuştur.¹⁴⁸⁵

Daha çok Kürtlerin yaşadığı Dersim bölgesini XIX. yüzyılın son çeyreğinde dolaşan bir araştırmacı, Kürt aşiret reislerinin veya ağalarının o gün içinde yaşadıkları ve bölge halkınınkinden çok farklı koşullara tekabül eden yaşamları ile ilgili detaylı bilgileri konuştuğu bir Kürt bey'in ağzından aktarmıştır:

"Haydar beg... bizim evde günde ortalama 35-40 lidr ekmek, 3-4 koyun veya 2 koyun ve bir etlik inek, 15-20 lidr pirinç ve bulgur ile sofrada olması gereken diğer yiyecekler tüketilir. Her gün misafirimiz olur, misafirsiz günümüz yoktur. Sünnet düğünümde, babamın ileri gelen Ermeniler de dahil, 200'den fazla davetlisi vardı; 2.000'in üzerinde de kendiliğinden gelen misafir ağırlandı, hem de bir buçuk ay burada kaldılar. Onları eğlendirmek için babam farklı

¹⁴⁸¹ BOA, YEE, 78/44-45. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁸² BOA, YEE, 78/54. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); BOA, YEE, 78/58. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁸³ BOA, YEE, 78/55-56. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁸⁴ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.27.

¹⁴⁸⁵ Yeğen bunlara din mevhumunun yapıları olan şeyhlik, tarikat ile hilafeti de eklemektedir (bkz. Yeğen, **a.g.e.**, s.262).

*tarzda gruplardan ibaret 55-60 çalgıcı tuttu. Gidecekleri zaman da babam her misafiri, her birinin değerine göre, çeşit çeşit kıymetli hediyelerle gönderdi."*¹⁴⁸⁶

Rich de 1815'lerde Kürtlerin yoğun bir biçimde yaşadığı Süleymaniye bölgesine yaptığı ziyareti esnasında, aşiretlerden birine mensup birisinin kendisine, köylerinde yaşayan köylülerin yalnızca kendilerine hizmet etmek için yaratıldıklarına inandığını söylediğini belirtmiştir. Yazar, toprak işleyen Kürtlerin gerçekten tam bir sefalet içinde yaşadıklarını ifade etmiştir. Hatta bu bölgede yaşayan köylülerin halini Batı Hint adalarındaki siyah kölelerinin durumuyla karşılaştıran Rich, iki grup arasında pek bir fark göremediğini dile getirmiştir. O dönem Kürtlerin ve onları yönettiklerini iddia eden beylerin durumunu daha da netleştiren Rich, başka bir ağanın kendisine köylülerden hakkını, yani zekatını veya diğer bir ifadeyle ürünün ondan birini aldığını, hatta gerçekte köylülerden daha fazlasını da aldığını, her türlü bahaneyi ileri sürerek onlardan ne kadar sızdırabilirse o kadarını aldığını söylediğini ifade etmiştir.¹⁴⁸⁷ Benzer bilgileri Osmanlı'nın bölgedeki yetkilileri de aktarmış, aşiret reislerinin bölgenin çeşitli unsurlarından her türlü işleri için vergi aldıklarını ifade etmiştir. Paşa, devlet için vergi toplayanların da topladıkları vergilerin ancak yirmi de birini hazineye gönderdiklerini, diğer miktara el koyduklarını ve ayrıca aynı köylülerden en az bir defa da kendileri için vergi topladıklarını aktarmaktadır.¹⁴⁸⁸

Merkezi iktidarın yetkililerinden birinin hazırladığı bir raporda aktardığına göre bu aşiret reislerinden biri civarda bulunan güzel kadınlara da musallat olmuştur:

"...nüfuzunun kuvveti tesiriyle kaza dahilinde her nerede olur ise olsun tab'ına (karakterine) muvafık hasnâ (güzel kadın) ve müstesna bir bakire kız haber olur ise derhal celb ettirilerek, bu kabilden olmak üzere şimdiye kadar gelip gitmiş ve tatlik (boşanma) olduğundan mâadâ ve kendüsi sinn-i şeyhuhete (yaşlanmak) vasıl olduğu halde elyevm (hala) taht-ı nikahında dört nefer zevcesi ve birkaç neferde odalık namıyla nısvân'ın mevcud bulunduğu aşikar..."

Aşiret reislerinden bazıları ise saldırdıkları aşiretlerden bazıların kadınlarını zorla yanlarında alıkoymuş, bu kadınları uzun süre boyunca yanlarında tutmuşlar.¹⁴⁸⁹

Bu reisler bölgelerindeki bütün meselelerle ilgilenmiş, bölgenin Müslüman ve Hıristiyan unsurlarından her şey için cibayet (vergi) toplamış, bölgenin şehirlerine

¹⁴⁸⁶ Antranik, **a.g.e.**, s.19-20.

¹⁴⁸⁷ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.171-172.

¹⁴⁸⁸ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁸⁹ BOA, YEE, 78/50-51. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879) (raporun başka yerlerinde de benzer hadiselerin farklı aşiret bölgelerinde de yaşandığı aktarılmaktadır (bkz. BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879; BOA, YEE, 78/64. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879); BOA, YEE, 78/75. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

yaptıkları seyahatlerin masraflarını dahi bu insanlardan karşılamışlar. Bu masrafları için köylülerden her türlü hayvan ve eşyayı zorla almışlar. Abidin Paşa, söz konusu suçları işleyenlerden biri olan Fettah Bey'in, bu yaptıklarına karşılık Osmanlı'dan herhangi bir ceza almadığı gibi bölgenin sorumlusu olarak kabul edildiğini aktarmaktadır. Dolayısıyla devletin bu bölgede nasıl bir siyasa takip ettiğini veya etmek zorunda kaldığını da dile getirmiş olmaktadır.¹⁴⁹⁰ Bu aşiretlerden çoğu, Abidin Paşa'nın aktardığına göre, hiçbir zaman Osmanlı ordusuna "*kur'a ve redif ve müstahfıza*", yani asker vermemiştir.¹⁴⁹¹

Bölgenin efendisi olarak kendilerini gören aşiret ağaları, herhangi bir olay olduğunda devlet yerine başvurulacak merci konumunda da bulunmuşlar. Aralarında sorun yaşayan kişiler veya daha küçük aşiretler, nispeten daha güçlü aşiret reislerine başvurmuş, sorunun çözümü için bu ağalardan medet ummuştur. Kendilerine aks edilen olaylarla ilgilenen büyük aşiretlerin reisleri, canlarının istediği kadar para cezası kesmiş, ceza olarak verilen paraları kendi sermayelerine katmışlar. Hapis cezasına da çarptırdıkları bu insanlar, kendileri yerine devlete başvurduklarında ise, gizli veya açık, bu insanlara zarar vermek için her şeyi yapmış, köylerini talan etmiş, hanümanlarını (ev-barklarını) yakmışlar.¹⁴⁹² Aşiret reislerinin bu zulümlerine dayanamayan bölge halkının bir kısmı köylerinden göç etmek zorunda kalmıştır. Bu noktada devletin kendilerine yeterince yardım edememesi de halkın göç etmesinde etkili olmuştur.¹⁴⁹³ Bu zulme maruz kalan halk, hem aşiret reislerinden korktukları için hem de başlarına neler geleceğini bildikleri için, aşiret ağalarını şikayet etmemiş, etmeye yanaşmamışlar.¹⁴⁹⁴

Aşiret yapısının bölgedeki gücünün boyutunun bütün Kürt bölgeleri için geçerli olduğunu ortaya koyan Dersim bölgesi için Osmanlı merkezi yetkililer tarafından hazırlanan bir lahiyada¹⁴⁹⁵ mevcuttur. Lahiyada:

---

¹⁴⁹⁰ BOA, YEE, 78/19. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Fettah Bey, Siirt bölgesinin en önemli aşiret reislerinden biri olarak bölgede çok etkili bir konum elde etmiş, bayramlarda herkes kendisini ziyaret etmiş, Hristiyan ve Müslüman aşiret ve kabilelerinin ileri gelenleri el-eteğini öpmüş ve kendisine hediyeler takdim etmiştir (bkz. BOA, YEE, 78/21. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879)).

¹⁴⁹¹ BOA, YEE, 78/22. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁹² BOA, YEE, 78/21. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁹³ BOA, YEE, 78 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁹⁴ BOA, YEE, 78/53. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁹⁵ Osmanlı Devleti'nde Lahiyalar imparatorluk idaresinde görülen siyasi, iktisadi, idari ve askeri sorunları ve bunlara yönelik çözüm önerilerini ihtiva içermektedirler. II. Abdülhamid döneminde de

"Dersim Ekrad'ının efradı bu halde olup yalnız ağalarını tanurlar. Ağaları ise muti görünerek hükümet ile ahali arasında vasıta oldukları halde gayet dessor adamlar olup ekser memurini işfal ederler. Ve ara sıra yekdiğeriyle muharebe edip ancak canib-i hükümetten üzerlerine sevk-i asker olundukta cümlesi hükümet aleyhine müttelik olurlar" demektir.¹⁴⁹⁶

Kürtlerin XX. yüzyılın başındaki durumunu ortaya koyan önemli bir tespiti, daha sonra Kürt milliyetçiliğinin önemli figürlerinden biri haline gelecek olan Mikdat Mithat Bedirhan tarafından Osmanlı merkezi iktidarına sunulmak üzere yazılmış bir lahiyada ortaya konulmuştur:

"Alevi Kürt ırkına mensup olan sekene-i mevcudesi şimdiye kadar bir güne nimet-i temeddün ve maariften ve terbiye-i içtimaiden katiyen behre-dar olmayarak daima bir vahşet ve cehalet içinde ve adeta hilkat-i ademin hal-i iptidailerinde kalmış ve yekdiğeriyle çalmak ve çırpma ile temin-i maişeti bir sanat ve adet edinmişlerdir... Daha evveleri şöyle dursun, bugün kuyud-ı resmîye ispat eder ki yalnız bidayet-i Tanzimat-ı Hayriye'den beri şu 70-75 sene zarfında yapılan hareket-i askeriye, 8-10 defayı bulmuştur. Hayfa ki yüz binlerce lira ve nice bin nüfus ziyatı gibi pek büyük fedakarlıklarla icra kılınan tedibat-ı şedide-i ekide ile bihakkin islahı mümkün olamamış ve devletçe bir istifade temin edilememiştir... Oralarda meskun insanlar olsa olsa senede bir iki defa da tahsildar ve jandarma yüzünü bir nazar-ı vahşet ve nefretle görebilirler. Medeniyet, maişet, muâşeret daha doğrusu insaniyet ne demek olduğunu bilmezler."¹⁴⁹⁷

Aslında Bedirhan'dan önce de Osmanlı devlet yetkilileri Kürtlerin içinde bulunduğu koşulları rapor haline getirmiş ve merkezi iktidara sunmuştur. Bu raporların birinde aktarılanlar Mikdat Bey'in anlattıklarının da ötesinde Kürtlerin içinde yaşadığı şartların vahametini ortaya koymaktadır:

"Mamâfih bu defa takdim olunan layihâ-i acizânemizde ta'dad (toplama, birer birer söyleme) olunup mahall-i meclis tarafından musaddak (onay) olan mikdar-ı mezâlim dahi teb'id olunan her bir ferdin ahvâli mezalimini tasvir etmeğe kâfi ve vâfi (yeterli) bulunduğu layiha-i acizânemizin kıraatıyla (okuma) malum-ı âli-i hidiv-i a'zamileri buyurulacağı vâreste-i arzdir. Çâkerlerinin (paşanın kendisi) Diyarbekir'e muvâsatalımız günü İslam nüfusunun kesreti hasebiyle müştekilerin onda biri Ermeni ve dokuzu İslam oldukları halde vaki' olan şikâyat ve ve ifadeleri katl-i nüfus ve ihrâk-ı hane (yakılması) sirkat-ı emvali (malların çalınması) ve hukuk-ı namus ve işkence gibi cinayat ve fecialardan ibaret olup darb ve tahkir misillü muameleler indlerinde ufak şeyler add olunduğundan bunları hiçbir şeriki kâle almamışdır. Çâkerleri hükümet-i seniyyenin icrâ-yı hükümet eylediği yerlerde bunca fenalıkların vuku' bulmasına kâni (inanma) olmayup ve bu yolda işittiğim fenalıklar ile Diyarbekir'de bulduğum fenalıklar beyninde nisbet kalmamış olduğundan artık hey'et-i islâhiyeyi işfal (aldatma) için bazı mertebe haricden tertib olunan mezalim-i mevhum (vehim, kuruntu) ve şikâyat-ı masnûa (uydurma) olmasına zâhib (zana kapılmak) olup binâenaleyh şakiler me'mul (bekledikleri) eyledikleri kadar çâkerlerinde te'sirat-ı kalbiye görmedikden başka verdiğim cevaplarda bârid (soğuk) göründüm hatta şikâyet olunan bunca zulümler haricden müretteb (tertip) olduğuna dair şübehât-ı çâkeranemi muvâsalat-ı (varma, ulaşma) kemterânemin dördüncü günü vali-i vilâyet devletlü İzzet Paşa ve semahatlı Ahmed Hulûsi efendiyle kurenâ-yı (yakınında bulunan) hazret-i şehriyâriden saadetlü Kazım beğ

(1876-1909) lahiya pratiğini yoğun bir şekilde kullanılmıştır (Gündoğdu, Genç, a.g.e., s.11). İslahat lahiyalarını inceleyen Gündoğdu ile Genç, Tanzimat döneminden sonra ortaya konulan lahiyalarda aşiretlerin direncini kırmak ve ıslahatların etkisini artırmak için askeri yöntemlerin bir araç olarak kullanılmasının gerekliliğinden bahsedildiğini dile getirmektedirler (Gündoğdu, Genç, a.g.e., s.41).

¹⁴⁹⁶ Gündoğdu, Genç, a.g.e., s.80.

¹⁴⁹⁷ a.g.e., s.159-162.

efendi hazretlerine açtığımda müşârün-ileyhîmânın cevabları haricden tertib olunmuş şikâ-yât olunduğuna dair zehâb (zan, yanlış düşünce) ve şübhe-i acizânem sahih olmayup ve yalnız şu dört gün zarfında Diyarbekir'de görüp işitdiğim şeyler zulümlerin yüzde biri olmadığını ve bir çâre-i serîa ittihazı (kabulü) lüzumunu beyân buyurdular."¹⁴⁹⁸

Abdîn Paşa'nın aktardığı olaylar Kürt aşiret reisleri arasında kalan bölge halkının neler çektiğini, bölgenin sosyo-politik yapısının bölge halkına nelere mal olduğunu ve bu yapının ürettiği sonuçları açık bir biçimde göstermektedir:

"Ber vech-i ma'rûz-ı çâkerleri ibtidâ-i zulümleri sıhhatine şübhede kalup şikâ-yât-ı vaktayı bârid bi suretle telâkki eylediğimi ashâb-ı şikâ-yât hiss edince cümlesi yeniden me'yus olup arzihal ve ifâdat-ı kat' ile arzihaller yerine Kürd adeti üzre varisleri tarafından maktûllerin saklayup götürdükleri kanlı gömlekleriyle kesilmiş el ve ayak parmakları sergi gibi hükümet konağından ta Fransız konsolosu vekilinin hanesine karib (yakın) çarşu ve sokaklarda beş on hatve'de (adım) bir vaz' ile maktûllerin valide veya haremi peder ve karındaş sessiz sedasız böyle hûn-âlûd (kana bulanmış) elbise ve uzvu yanında durup ve dünyada adaletden mey'us (ümitsiz) olup güya lisan-ı hal ile başka bir alemde istimrâr (süreklilik) ve taleb-i adalet iderler idi."¹⁴⁹⁹ "...husus vusul-i kemterânemizden çend gün evvel Dalin nam karyede İslamdan dokuz kişi katl ve iki yaşından sekiz yaşına kadar altı masum ile iki hatun Osman Timur nam zalim tarafından katl ve telef olduğu haberi gelüp ve maktûlin varisleri Diyarbekir'e geldikte nezd-i acizânemde o gün bulunmuş aza ve mahalli katib efendiler tarafından vaka'nın tasdiğiyle beraber böyle bir fâcia-i dil-hıraş (yürek parçalayan) asla kendilerine te'sir etmeyüp kendilerince vukuat-ı adiyeden add olduğu çâkerleri görünce fâcia'aların kesretinden bu vilayet içinde böyle vukuatı istimâ'da (duymak, işitmek) herkes me'lûf (alışılmış) olacağını hiss ile artık evvel günden berü halin vehâmeti zihn-i çâkeranemi bütün bütün ihâta etmiştir."¹⁵⁰⁰ "Mahalli hükümet tarafından her azanın mühr-i zatileriyle tasdik olunan iş bu layihada tafsilan (ayrıntılı) atide gösterildiği üzere yani bir mahalledeki bir günde bir saat içinde elliden müteceviz bi-günah islâm mekareciler (kira ile tutulan yük hayvanı, hayvanlar ile yük taşımacılığı yapanlar) tuz götürür iken teb'id olunan zalimler tarafından na mesbuk (gecikmiş, geç kalmış) bir suretle boğazlarının arkalarından zebh (kesme, boğazlama) olunub şehid olmuş ve bunca eytam (yetimler) ve familyaları bir hâli yeis-i iştimalde (büyük bir ümitsizlik) bırakılıb da hükümet hiçbir icraata muktedir olmamış bulunur, bir mahalde ki camiler içinde zalimane bir suretle insanlar katl olunur, bir mahalde ki asker-i şahane tutulub hayyen (diri, canlı) ateşe ilka olunur, bir mahalde ki bunca biçare ahalinin nisvanı (kadınlar) iskat-ı cinayet (cinayetle susturmak) ettirilir, bir mahalde ki hükümete teslim olunmak lazım gelen bi-günahan öyle namazında katl ve şehid ettirilir, bir mahalde ki hükümet-i seniyye basılıb iltica eden muhadderat-ı islamiye alınib namusları hetk (yırtmak, yarmak) ve berbad olunur, bir mahalde ki kaymakam odası içinde İsmail beg tarafından adam darb olunur ve kaymakam aman efendim darb etme demesinden kaymakamı dahi fena halde hükümet içinde darb ile yine kaymakamın afv olunması günler ile kendisinden istirham olunur, bir mahalde ki gece ve gündüz katl ve sirkat ve gasb ve ihrak (yakmak) ve cebren izale-i bîkr (bekaretin bozulması) ve tahkir-i hükümet ve bu gibi halat-ı elime (acı veren durumlar) adet hükmüne girer ve binlerle nüfus ahali terk-i vatan ile hicret eder, bir mahalde ki bu asırda hür olan insanlar şunun bunun tarafından aleni satılıp ma'bedhaneler hedm (yıkma, harap etmek) ve harab olunur, bir mahalde ki iki aşiret beyinde zuhur eden adi bir niza' (kavga çekişme) üzerine hükümetin önünde bir sene içinde iki yüz nüfus katl ve cerh olunarak kırk elli bin koyun nehb ü gârat olunur."¹⁵⁰¹

Kürt aşiret reisleri birbirleriyle mücadele halinde olmuş, bu mücadelede galip çıkmak için aşiretler arası ittifaklar da geliştirmişler. Kürt bölgesinin etkin olan aşiret

¹⁴⁹⁸ BOA, YEE, 78/4. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁴⁹⁹ BOA, YEE, 78/4. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵⁰⁰ BOA, YEE, 78/4-5. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵⁰¹ BOA, YEE, 78/8. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

reislerinden biri, devletin gözaltına aldığı başka bir aşiret reisini içeriden çıkarabilmiş, çeşitli olaylardan dolayı suçlanan bu aşiret ağasını müttefiki haline getirmiş, ortaklaşa yolları kesip haraç toplamak üzere aşiretinin başına geçmesine yardım etmiştir.¹⁵⁰² Bu aşiret reisleri bu dönemde kendilerini o kadar güçlü görmüşler ki, etraflarındaki rakip aşiretlere mensup köylere saldırmış, merkezi iktidarın memurlarını dinlememiş, üzerlerine gönderilen askerlerle çatışmaya girmiş, kimi zaman bu askerlerin geri çekilmesini sağlayacak kadar kendilerine bağlı aşiretlerinin mensuplarıyla silah sayısına sahip olabilmüşler.¹⁵⁰³

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Kürt bölgelerini gezen bir seyyah da bölgenin genel durumunu ortaya koymuş, Kürtlerin içinde yaşadığı coğrafyayı ve ıkkelliği, "hiç bozulmamış bir ırk tarafından iskan edilen sıra dışı bir ülke" şeklinde aktarmıştır. Yazarın verdiği bilgilere göre, muhtemelen abartmaktadır, o güne kadar bu halkın yaşadığı bu dağlık bölgeleri hiç bir Avrupalı seyyah gezmemiştir. Kürtlerle tanıştıktan sonra seyyah, biraz şaşırarak, biraz üzülen ve biraz da hayranlık duyarak: "İlkel insanlığın naif yabaniliği ve katıksızlığına sadık kalmış hala Altın Çağı'nı yaşayan ilkel bir halkla karşı karşıyayız" diyerek bölge halkının içinde bulunduğu durumu anlatmış ve esasında tarihsel olarak hiçbir değişimin yaşanmadığına, donuk bir ilkel insani yaşamın sürdürüldüğüne dikkat çekmiştir.¹⁵⁰⁴ Kürtlerin içinde yaşadığı ilkel koşulları XIX. Yüzyılın ikinci yarısında hazırladığı bir raporda bir Osmanlı yetkilisi de aktarmaktadır:

"Haneleri denilen şey en fena farz olunabilecek bir mahbesden (hapishane) daha fenadır. Ömürleri lezaiz-i insaniyeden mahrum yerde birbiriyle daimi suretle bir adâvet-i müstaharede (sürekli bir düşmanlık) bulunub, gıda-yı manevileri havf ve ıztırab ve intikamdan ibaretdir. Kürdistan'da mutasarrıf oldukları emval-i menkule (taşınabilir mallar) ve gayr-i menkulelerine heyet-i islahiye-i acizanemiz haricden hiç kimesneyi müdahale ettirmeyib, kendileri ve familyaları (Halep'e sürgün edilenlerin) keyfe-mâ-yeşâ idare etmek üzere istedikleri ve emniyet eyledikleri adamları tevkil için çakerleri daha Diyarbekir'de iken üç defa Haleb valiliğine ba telgraftaraf-ı çakeranemden beyan-ı keyfiyet olunub..."¹⁵⁰⁵ Paşa, hazırladığı raporda dikkat çekici bir noktaya temas etmiş, Kürt beylerinin bu duruma gelmelerinde Osmanlı merkez iktidarının ihmalkarlığına işaret/itiraf etmiştir: "Bunların icra-yı zulm için bu kadar tekessür (artmış, çoğalmış) etmiş olan cesaretleri hükümet tarafından her ne vakit bazısı derdest olunmuş ise cüzi' bir müddet tevkif ile adetleri üzere müracaat eyledikleri vesait-i kesire ve feryad ve velveleleri sayesinde tahlis-i giribân (yakayı kurtarma,

¹⁵⁰² BOA, YEE, 78/14. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵⁰³ BOA, YEE, 78. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵⁰⁴ W. R. Hay, **Kürdistan'da İki Yıl: 1918-1920**, (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2005, s.333.

¹⁵⁰⁵ BOA, YEE, 78/10. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

*kurtulma) etmiş ve binaenaleyh hem kendilerinin cüretleri zaid (artan, fazlalık) hem de zulme meyal olanlarda yeniden bais-i cüret oldular."*¹⁵⁰⁶

Deringil'in dile getirdiği gibi aslında Osmanlı da Bedevi Araplar ile Kürt aşiretleri gibi göçebe toplulukların "*hal-i vahşet ve bedeviyede*" yaşadığını kabul etmiş ve bu çerçevede raporlar hazırlamıştır.¹⁵⁰⁷ Osmanlı arşivinde yer alan kayıtlara göre Osmanlı'nın Kürtlerin içinde bulunduğu koşulları değiştirmek istediği, bu halkın ıslah edilmesinin devletin yararına olacağına dair bir kanaate sahip olduğu, 1885 yılında bu çerçevede bazı adımlar attığı anlaşılmaktadır. Bu tarihte, Kürt bölgelerinde gerekli çalışmaların yapılması için Erzurum, Diyarbakır, Van, Musul ve Bitlis vilayetlerini kapsayan bir Islah Komisyonu kurulmuştur.¹⁵⁰⁸ Arşiv kayıtlarında yer alan belgelere göre bu ıslah komisyonlarının işlerini iyi yapmadıkları, bölgedeki yetkililerin meydana gelen problemlere çözüm üretemedikleri ve bölgenin "gerçek efendisi" konumunda bulunan aşiret reislerinden çekindikleri¹⁵⁰⁹ aktarılmaktadır. Raporu hazırlayan Abidin Paşa, Osmanlı bölgedeki sorunları iyi araştırmaz ve çözüm üretmezse, durumun Avrupalı devletlerin bölgedeki yetkililerine yansıtacağını ve bunun sakıncalı durumlar ortaya çıkaracağını yazmıştır:

"Kürdistan'da hiçbir fenalık olmamış gibi bir fikir sıkıcı bi'l ihtiyar zulm-i ketm ile zalim yokdur diyerek zalimleri keyfe-mâ-yeşâ (istediği gibi) bırakup ahaliyi mahy u tebah veyahud icrâ-yı adalet için bunca zalimleri mahâkim-i adliyye havale ve senelerle istintâklarıyla (sorgulama) mahâkim-i adliyenin sadır olacak (çıkacak) hükümlerinin tul-u emel (bitmeyen istek) ile intizâr (gözlemek, adamak) veyahud yerinde verilen talimat-ı seniyyenin sekizinci maddesinin¹⁵¹⁰ ahkâmını icrâ etmek idi Kürdistan'da fenalık olmamış deyu halka göstermek sevda-yı hitamıyla (son) zalimleri terk etmek ne devlet-i âliyyenin adalet-i mesâmesi (gözenek) ve ne vicdan-ı kemteranemiz kail (inanma, memnun olma) olmayup, hatta vicdanımız böyle bir tedbir na marziyyeye (memnuniyet) mâzallah'u teâla razı olacak olsa dahi yine Kürdistan zalimleri mektum (gizli, saklı) kalmak na kabil (mümkün olmayan) olup çünkü Avrupa'nın konsolosları ve seyyah ve muhbirleri Kürdistan'da hazır ve bu ahvali zalimeyi vaktiyle ve layıkıyla görüp yegân yegân (teker teker) tahkik eylediklerinden suret-i sükun tarafımızdan bi'l farz kabul ve ihtiyar olursa ecnebiler sükut edemiyeceği ve devlet-i âliyye mazalimi men'

¹⁵⁰⁶ BOA, YEE, 78/11. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵⁰⁷ Deringil, **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji**, s.54.

¹⁵⁰⁸ BOA. MKT-MHM. 723/18. Varak No:1.

¹⁵⁰⁹ Paşa, işledikleri cürümlerden dolayı Halep'e sürgün edilen Kürt ağa, reis ve beylerinin, bölgede kalmaları halinde daha fena işler yapmalarının mümkün olduğunu anlaşıldığını, bölge halkının vatanlarını terk etmeyi düşündüklerini, hükümetin bölgedeki gücünü iyice azaltıp, bu zorba beylere halkı mecbur etme ihtimalinin bulunduğunu dile getirmektedir (BOA, YEE, 78/5. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879). Paşa, bölgedeki görevlilerin ve halkın korkularından dolayı bilgi vermeyi ve bu beyleri yargılamayı göze alamadıklarını belirtmektedir: "... hazretlerinin telgrafında dahi arz olunduğu üzere mehâkime haber vermek için ne müddei ve nede muhbir bulunabilmek mümkün idi" (BOA, YEE, 78/6. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵¹⁰ Abidin Paşa, sekizinci maddeyi parantez içinde şu şekilde yazmaktadır: "*Talimat-ı seniyyenin mezkur sekizinci maddesinin ibaresinde (huzuru muhafaza-i asayişle telif-i kabul isteyen eşhasın bil-istizan teb'idi caizdir*" (bkz. BOA, YEE, 78/6. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

edemez fikrini tamim (genelleştirme) ve tevsi' (genişletme) etmek isteyenlerin ellerine büyük bir vesile-i şikayet vermekden başka netice ve faidesi olmaz idi."¹⁵¹¹

Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede meydana gelen olayların, ortaya çıkan kargaşanın ve aşiret liderleri arasında vuku bulan kanlı çatışmaların XX. yüzyılın başında da aynı şekilde devam ettiği anlaşılmaktadır. Bölgede görev yapan Fransa konsolosunun aktardığı bilgilere göre 1901 yılında Diyarbakır'a bağlı Siverek'te yaşayan halk bölgenin üç önemli aşiret reisine bağlılık göstermekte ve kamplara ayrılmış bir durumda bulunmaktadır. Fransız yetkili, kamplara ayrılmış olan bölge halkının sokaklarda çatıştıklarını, bu çatışmaların sadece birinde on beş kişinin öldürüldüğünü ve yaralananların da bulunduğunu aktarmaktadır. Aynı şekilde, bölgenin başka bir merkezi olan Ergani/Maden yakınlarında bulunan ve ahalisi Kürt beylerinden birinin koruması altında olan bir Ermeni köyünün, Kürt beyinin rakibi durumunda olan Başka bir Kürt beyinin adamları tarafından yağmalandığını, buna direnmeye çalışan bazı köylülerin öldürüldüğünü kayda geçirmektedir. Benzer bir durumun Lice'ye bağlı köylerde de yaşandığını aktaran Fransız konsolos, birkaç gün önce köylerde çıkan çatışmada sekiz kişinin öldürüldüğünü yazmaktadır. Verilen bilgilere göre Hazro ve Meyafarkin'e (Silvan) bağlı köylerde de farklı bir durum yoktur. Bu köylerde çıkan olaylarda hemen her gün bir veya iki kişinin öldürüldüğü belirtilmektedir. Bu bölgede yaşayan insanların 10-15 kişilik gruplar oluşturmadan bir mahalden başka bir mahale gitmesi de mümkün olamamaktadır. Fransız yetkili, bu bölgede, ayrıca Hristiyan köylülere de eziyet edildiğini, çok sık bir biçimde ölü Hristiyan cesetlerinin sokaklarda görüldüğünü ileri sürmektedir.¹⁵¹²

Diyarbakır'da görev yapan başka bir Fransız konsolosu da 1903 yılında hazırladığı raporda, vilayete yeni bir vali atandığını, Paşa'nın göreve gelmesinden sonra bölgedeki mevcut durumda ciddi bir iyileşmenin yaşandığını ve eğer vali bu şekilde sebatla devam ederse geçen yıl yaşanan kargaşanın yavaş yavaş ortadan kalkacağına inandığını ifade etmektedir.¹⁵¹³ Fransa'nın bölge konsoloslukunda görev yapan yetkili, yeni valinin bu düzen getirici ve kamu düzenini sağlayıcı çabalarına rağmen bölgedeki toprak sahipleri arasındaki kan davalarını bir türlü

¹⁵¹¹ BOA, YEE, 78/6. 14 Teşrin-i Sani 95 (26 Kasım 1879).

¹⁵¹² Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı'ndan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no. 73/8, Diyarbakır, 18 Temmuz 1901, (Ministere des Affaires Etrangères Archives Diplomatiques (MAE/AD) Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹⁵¹³ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

sonlandırılmadığını, Kürt köylerinin ağa ve reisleri arasındaki rekabetten kaynaklanan çatışmaları bitiremediğini, aslında bu durumun uzun süreden beri bölgede yaşandığını, fakat özellikle 1895-96 yıllarından sonra Mardin, Beşiri, Viranşehir ve Cizre gibi bazı bölgelerde bu olayların geçmişe oranla daha sık görülmeye başladığını, iki ay gibi kısa bir sürede ondan fazla olayın meydana geldiğini yazmaktadır.¹⁵¹⁴

XX. yüzyılın başında bölgede yaşanan şiddet olaylarını raporlaştıran Fransa'nın Sivas konsolos yardımcısı, diğer taraflarda olduğu gibi Malatya'da da Kürt aşiretlerinin çatışma halinde bulduklarını, en son olayda iki büyük aşiretin karşı karşıya geldiğini, birbirlerine savaş açan iki Kürt aşiretine bağlı olanların sayısının 10 bin kişiyi bulduğunu, kavga halinde bulunan aşiretlerden birisinin yönetim tarafından korunduğunu, aşirete mensup olan birçok kişinin yönetim kademelerinde görev aldıklarını, aşiret reisinin bizzat Hamidiye Alayları generalinin arkadaşı olduğunu ve bu generalin Urfâ Birecik taraflarında çok büyük bir nüfuz sahibi olduğunu, Osmanlı yönetimini temsil edenlerin, doğuda meydana gelen bu tür olaylara alışık adamlara benzer bir biçimde zayıflık gösterip, ihmalkar davrandıklarını aktarmaktadır.¹⁵¹⁵ Fransız yetkili, 9-14 Eylül tarihlerinde Malatya'ya gittiğini, şehre girdiğinde çatışmaların devam ettiğini, daha o zaman 70 ile 80 kişinin bu çatışmalarda öldüğünü öğrendiğini, 7.600 Müslüman ile 3.200 Hıristiyan'ın yaşadığı Hüsnü Mansur'un Kürt aşiretlerden biri tarafından kuşatıldığını, şehir halkının büyük bir tedirginlik içinde olduğunu, dükkanların kapalı tutulduğunu, halkın evlerine kapandığını, bu durumun halen devam etmekte olduğunu ve halka çok büyük zarar verdiğini aktarmaktadır.¹⁵¹⁶

¹⁵¹⁴ Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B). 1903 yılında meydana gelen olayları aktaran Fransız yetkili, Beşiri kazasında Reşkotan aşiretinin Sinikan aşiretine ani bir saldırıda bulunduğunu, çatışmanın bir gece boyunca devam ettiğini, askeri birliklerin müdahalesine kadar her iki taraftan da geri çekilmenin olmadığını, çatışmalar sırasında iki taraftan on yedi kişinin öldürüldüğünü, öldürülenler arasında beş Hıristiyan'la birlikte Sinikan aşiretinin liderinin oğlunun da bulunduğunu aktarmaktadır. Yetkili, aynı şekilde Midyat yakınlığında bulunan iki büyük Kürt köyü ağalarının kışkırtmalarıyla küçük bir nedenden dolayı meydana gelen çatışmanın üç gün boyunca sürdüğünü, bu olayda yirmi üç kişinin öldürüldüğünü ve çok sayıda da yaralananların olduğunu yazmaktadır (Diyarbakır Fransa Konsolos Yardımcısı Guys'tan Fransa Dışişleri Bakanı Delcasse'ye, no.76/1, Diyarbakır, 9 Ağustos 1903, (MAE/AD Paris, Turquie, Diyarbakır, Seri B).

¹⁵¹⁵ Sivas Fransa Konsolos Yardımcısı Grenard'dan İstanbul Fransa Büyükelçisi Constans'a, no. 78/1, 31 Ekim 1900, (MAE/AD Paris, Turquie, Sivas, Seri B).

¹⁵¹⁶ Yabancı diplomat, Suriyeli Hıristiyan bir kadının Kürtler tarafından öldürüldüğünü, kocasının da yaralandığını ifade etmektedir. Fransız bürokrat, devletin bu olaylar meydana geldikten sekiz ay sonra endişelenmeye başladığını ve birkaç birlik göndermeye karar verdiğini, fakat bu birliklerin bu

XIX. yüzyılın sonlarında bir İngiliz konsolosluk görevlisi Kürtlerin içinde bulunduğu koşulları çarpıcı bir şekilde ortaya koymuştur. İngiliz yetkiliye göre Kürtler iyi insanlar oldukları kadar zekiler de fakat aşırı yoksul bir yaşam sürdürmekte. Yaşadıkları bölgelerin fazlasıyla dağlık olmasından dolayı Kürtlerin tarıma elverişli toprakları yetersizdir. İngiliz yetkili, Kürtlerin aynı zamanda yerel otoritelere de hiç güven duymadıklarını, fakat geçimlerini sağlayabilecekleri meşru bir kaynak bulmak için yaşadıkları dağları¹⁵¹⁷ terk etmeyi de göze alamadıklarını dile getirmiştir. Yetkili, Kürtlerin ihtiyaç duydukları malları temin etmeye de mecbur olduklarını bundan dolayı bölgede her türlü talana giriştiklerini, dağların etrafındaki bölgelerde yüreklere dehşet saçtıklarını¹⁵¹⁸ ifade etmiştir.¹⁵¹⁹

Geri kalmışlığı diğer bir ifadesi olan eğitimsizlik ve okuma-yazma bilmeme de, anlaşıldığı kadarıyla, söz konusu dönemin Kürtlerinin esas niteliklerinden biri gibi görünmektedir. Herald gazetesinin yazarlarından Hepworth da Osmanlı'nın Kürt bölgelerinde yaptığı seyahat sırasında birçok bölgeyi dolaştığını fakat elinde kitap ya da gazete olan bir tek kişiye rastlanmadığını yazmıştır.¹⁵²⁰ Aynı şekilde 1850'li

---

çatışmaları sonlandırmak için yeterli olup olmadığını tam olarak bilinmediğini öne sürmektedir. Aynı yetkili, Sivas'ta da Hamidiye Alayları'na mensup Kürtlerin bir süre önce şehrin ileri gelen Müslümanlarından birine ait olan koyun sürülerini çaldıklarını ancak valinin yolları teftiş etme bahanesiyle kışlaya geldiğini, çalınan sürüleri bularak sahibine iade ettirdiğini, üç kişiyi de hapse attırdığını ama elebaşı olan suçluların Hamidiye Alayları komutanı tarafından korunduklarını ve bunların halen serbest olarak dolaştıklarını aktarmaktadır (bkz. Sivas Fransa Konsolos Yardımcısı Grenard'dan İstanbul Fransa Büyükelçisi Constans'a, no. 78/1, 31 Ekim 1900, (MAE/AD Paris, Turquie, Sivas, Seri B).

¹⁵¹⁷ Kürtleri bizzat gözlemleyen bir batılı da Kürtlerin kendilerini daha güvende hissettikleri için dağlarda yaşadıklarını ifade etmektedir (Hay, **a.g.e.**, s.45-46).

¹⁵¹⁸ İbn Haldun, savaşın, insanlık aleminde mevcut olan tabii bir durum olduğunu, savaş yapmamış hiç bir kavim ve toplumun olmadığını ileri sürmektedir. Savaşın ilk biçiminin, intikama dayanan mukatele şeklinde meydana geldiğini, çoğunlukla birbirine komşu olan kabileler ve aralarında rekabet bulunan aşiretler arasında çıktığını belirtmektedir. Diğer taraftan, düşmanlığa ve husumete dayanan ikinci bir savaş şekli vardır. Bu savaş türü daha çok Araplar, Türkler, Türkmenler, Kürtler gibi genel olarak bozkırlarda ve saharalarda yaşayan vahşi milletlerde görüldüğünü söylemektedir. Bu halkların, geçim kaynaklarının, mızraklarının ucunda aradıklarını ve maişetlerini başkalarının elinde bulunan maldan temin etmek durumunda olduklarını dile getirmektedir. Bu duruma karşı gelip, itiraz edenlere karşı savaş ilan etmektedirler. Bunu yapan insanların, yağma ve talanın ötesinde istedikleri ne bir rütbe, ne de bir mülk yoktur (bkz. İbn Haldun, **a.g.e.**, s.529).

¹⁵¹⁹ Boyajian'dan Graves'e, no.24, Harput, 18 Temmuz 1892 (FO 424/172;FO 195/1766. (ayrıca bkz. Klein, **a.g.e.**, s.133). Parfik gibi kimi Avrupalı yazarlar da Kürtlerin fiziki özelliklerine dikkat çekmiş, onları "*Avrupalıları andıran mavi gözlü çiftçilerin İskoçya 'Highlander'ları gibi güçlü kuvvetli olduklarını*" dile getirmiş, Kürtlere karşı hayranlık beslediği gizlememiş, onları Avrupalı halklarla özdeşleştirmeye çalışmıştır (Joseph Parfik, **The Marvellous Mesopotamia: The World's Wonderland**, Londra, 1920, s.170).

¹⁵²⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.308. Aslında günümüzde bile Kürt nüfusun hala büyük bir kısmının okur-yazarlığı mevcut değildir. Bu okuma-yazma bilmeme oranının %80'den daha fazla olduğunu düşünülmektedir (Qasimlo, **a.g.e.**, s.50).

yıllarda Rusya'ya bağlı yetkililer tarafından hazırlanan yıllık raporlardan aktarıldığı kadarıyla Rusya'nın denetiminde bulunan topraklarda yaşayan Kürtlerin neredeyse tamamı okuma-yazma bilmemektedir. Bu insanlar, aynı zamanda Rusçayı da öğrenmemişler. İnanılmayacak derecede yoksul olmalarından dolayı Kürtlerin eğitim için harcayacak paraları veya kaynaklarının kesinlikle bulunmadığını da Rus yetkililer aktarmıştır. XIX. yüzyılın dördüncü çeyreğinde bölgeyi gezen başka bir yazar da Kürt mahallinde karşılaştığı durumu, eğitim ile ilişkilerini ve okuma-yazma ile ilgili tutumlarını birazda hayretler içinde kalarak anlatmıştır:

"Okumamı istediler, okudum. Şaşırdılar. Kalemle böyle küçük küçük nakşedilmiş şeyler nasıl oluyor da bunca uzun sözler barındırıyor? Sağa sola haber saldılar, pek çok uşak etrafıma toplandı ve aval aval bakıp hayretler içinde kaldılar. Tek bir yazı onların tün kahramanlıklarını hiçe indirdi. Öğrenmek istediklerini belirtip harflerin sırrını onlara anlatmamı bilhassa istediler. 'Bu harflerin bir sırrı yok, öğrenmek için zamana ihtiyaç var', dedim, ama inanmadılar. Bu yazı olayı ağızdan ağıza yıldırım hızıyla yayıldı ve tüm konak bunu konuşur oldu. Uşağı, misafiri, bütün Kürtler etrafımı sardılar."¹⁵²¹ Yazar her halde biraz da içinde bulunduğu durumunda etkisinde kalarak haklı olarak şu tespiti yapmıştır: "İnsanın var olma mücadelesi verebilmek için çağımız dünyasında bulabileceği en büyük silah veya güç eğitimidir."¹⁵²²

XX. yüzyılın ilk yıllarında Kürtler arasında yaşamış başka bir Batılı gözlemci de Kürtlerin, özellikle de dağlarda yaşayan Kürt aşiretlerinin, tabii olarak korkunç bir cahillik içinde bulduklarını belirtmektedir. Onlarla tanıştıktan sonra şu soruları sormuştur; Kürtlerin acaba kaç yaşlarını tam olarak bilmekte? Kürtler acaba yaşadıkları bölgelerin dışında ne olduğundan haberdarlar mı?¹⁵²³ XX. yüzyılın başlarında, 1913 yılında ise Hoy'da bulunan Rus temsilcisine yazan Abdurrezak Bedirhan da Kürtlerin halen sefalet içinde yaşadıklarını ve düşünsel gelişim açısından ilkel aşamadan öteye geçemediklerini dile getirmiştir.¹⁵²⁴ Kürtlerin içinde bulunduğu bu durumu gözlemleyen veya araştıran Batılı gözlemciler, Kürtleri, herhangi bir birleşme arzusu olmayan ve bunun için de fazla istekli olmayan bir aşiretler topluluğu olarak değerlendirmektedir.¹⁵²⁵ Bunlardan biri, XX. yüzyılın ilk

¹⁵²¹ Antranik, **a.g.e.**, s.19-20.

¹⁵²² **a.g.e.**, s.26.

¹⁵²³ Soane, **a.g.e.**, s.405-406. Soane, XX. yüzyılın başında, Kürtlerin neden yeterince ilerlemediğini biraz da hayretle şu şekilde ifade etmiştir: "İsimleri isyan, cesaret ve asi ruhla simgeleşen bu azimli halkın, hiçbir zaman onu asla kontrol altına alamayan bu geçici halkların mertebesine çıkmamış olmaları da garip bir durum" (**a.g.e.**, s.77).

¹⁵²⁴ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.120. Osmanlı'da Fransızca dersleri veren Batılı bir gözlemci, Abdurrezak'ın yedi yabancı dil bilen gayet kibar ve ince bir diplomat olduğunu, "Kürtçeye ek olarak Türkçe, Fransızca, İngilizce, Rusça, Arapça ve Farsça" gibi dillere hakim olduğunu Tahram büyükelçiliği yaptığını ve Kürtlerin içinde bulunduğu sefalet ve cehaletten bahsettiğini aktarmaktadır (Bareilles, **a.g.e.**, s.207-208).

¹⁵²⁵ Hay, **a.g.e.**, s.45-46.

çeyreğinde Kürtler ile ilgili gözlemlerini Kürtleri bizzat izleyerek edinmiş ve Kürtlerin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" benzeri mevzularda fikir sahibi olmadıklarını dile getirmiştir.¹⁵²⁶

III. 6. 3. 2. İkinci Abdülhamid Dönemi'nde Kürt Milliyetçiliği

Nesneller koşulların da etkisiyle Kürtler için XIX. yüzyıl ile XX. yüzyılda hayatta kalan ve gittikçe de berraklaşan şey, açık ve tutarlı bir Kürtlük duygusu veya bilinci değil, aşiret kimliği olmuştur.¹⁵²⁷ Dönemin yazarlarının da belirttiği gibi Kürtler arasında milli bilinç/öz bilinç ve yurtseverlik bulunmamış, Kürt halkında var olan özgürlük tutkusunu da kendi aşiretine, aşiretin yaşadığı topraklara ya da aşiret liderine, onların özgürlüğüne yönelik bir bağlılık şeklinde olmuştur.¹⁵²⁸ Bu yazarlardan Averyanov, Kürt liderlerinin tek başlarına yöneldikleri Kürt devleti kurma girişimlerinin de bundan dolayı salt yerel olay boyutunu aşmadığını ve bütün Kürt topraklarını kucaklayacak bir anlayışa eviremediğini öne sürmektedir.¹⁵²⁹ XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında Kürtlerin yaşadığı bölgede feodal-kabile yaşam biçimi hüküm sürmeye devam etmiş, bu yaşam biçimi ekonomik ve sosyal bakımdan "burjuva-kültürel" bir ideolojinin yeşermesi için elverişli bir zemin oluşturmaktan uzak olmuştur.¹⁵³⁰

Hayes'in kabilecilik olarak adlandırdığı benzeri toplumsal yapılar küçük boyutlu, ilkel ve çoğunlukla yoğun bir milliyetçilik türü olarak değerlendirilmektedir. Yazarın belirttiği gibi bu yapı yaşam alanı bulduğu yerlerde halen aynı işlevi görmeye devam etmektedir.¹⁵³¹ Hayes kabileciliği ilkel, küçük boyutlu ve yoğun bir milliyetçilik türü olarak tanımlamakta, bu anlayışın kaynağı olan kabileler ve kabileciliği ilk çağlardan itibaren kayıtlarına ulaşabilen çeşitli bölgelerin kendilerine özgü niteliği olarak görmektedir. Bu kabilecilik anlayışı muhtemelen tarih öncesi bin yıllarında da yani insanlığın dünyada görünmeye başlamasından bu yana büyük

¹⁵²⁶ a.g.e., s.69.

¹⁵²⁷ Kasaba, a.g.e., s.152-153.

¹⁵²⁸ Averyanov, a.g.e., s.232. (aynca bkz. Micheal A. Reynolds, "Abdurrezak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the twilight of Empire", **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, Volume 12, Number 2, Spring 2011 (New Series), pp.411-450, s.430).

¹⁵²⁹ Averyanov, a.g.e., s.232. (aynca bkz. Reynolds, a.g.m., s.430).

¹⁵³⁰ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.24.

¹⁵³¹ Hayes, a.g.e., s.34-35.

ölçüde hüküm sürmektedir.¹⁵³² Kabilecilik veya diğer adıyla ilkel milliyetçilik ancak medeniyetin gelişmesiyle birlikte yeryüzündeki kimi bölgelerden geriye itilmiş, bu anlayış medeni insanların yüksek sadakatleri ile vatanseverliklerine hükmedememiştir.¹⁵³³ Kabileciğin geriye itilmesini sağlayan da dört temel gelişmedir. Bunlar; uluslararası düzeyde askeri imparatorlukların yükselişi, uluslararası "*dünya*" dinlerinin yayılması, dil ve edebiyatın gelişmesi ile ekonomik gelişmeler olmuştur.¹⁵³⁴

Kürtlerin içinde bulunduğu koşullarla birlikte Osmanlı'da inşa edilen sistemin çekirdeğini sosyal ve dini olarak Türklerin, Arapların ve Kürtlerin oluşturması da milliyetçiliğin önünde bir set görevi görmüştür. Bu etnik grupların dilleri ve kültürleri birbirleriyle aynı olmasa da aynı dine mensup olmaları ve genel itibariyle Sünni olmaları ortak noktalarını oluşturmuştur. İmparatorlukta Sünnilerin bütünü eşit biçimde Müslüman ve inanan olarak kabul edilmiş, bu gruplar arasında var olan etnik ve dilsel farklılıkların kanunen hiçbir öneminin olmadığı görülmüştür.¹⁵³⁵ Dolayısıyla da Kürtler kendilerini Osmanlı toplumuna veya Osmanlılığa yakın bulmuşlar.¹⁵³⁶ Başka bir deyişle İslam coğrafyasında genel itibariyle millet denilince akla ilk olarak dini kimlik gelmiş, millet dini kimliğin ifadesi olarak anlaşılmıştır. Bu anlayış ancak XX. yüzyıla birlikte değişmiş, millet terimi bir "*ulus*"u ifade eder hale gelebilmiştir. Bu düşünce, bu dönemde Kürtlerde de oluşmaya başlamış, Kürtler "*kendilerini etnik anlamda yeniden*" tanımlamış, "*kendi kimliklerinin inkar edildiğini*" düşünmüş ve "*etnisiteye dayalı yeni bir kimlik edinmek isteyen devletlerle rekabet*" etmek durumunda kalmıştır. Fakat Kürtler, Türklerin ve Arapların aksine "*medenî kültürleri ve oturmuş bir edebiyatları olmadığı için*" dezavatanjlı bir durumda olmuşlar.¹⁵³⁷

Kürt toplumunun millet olmak veya milliyetçi bir hareket oluşturmak için gerekli olan asgari şartlara sahip olmadığını dile getirenler olduğu gibi, başka nedenler öne sürenlerde bulunmaktadır. Bu tez sahiplerine göre genel itibariyle farklı halklar coğrafi ve tarihi koşullara bağlı olarak farklı milliyetçi gelişme izleklerini

---

¹⁵³² a.g.e., s.34-35.

¹⁵³³ a.g.e., s.35.

¹⁵³⁴ a.g.e., s.38-40.

¹⁵³⁵ Fuller, Barkey, a.g.m., s.27.

¹⁵³⁶ a.g.m., s.27.

¹⁵³⁷ McDOWALL, a.g.e., s.22.

takip etmektedir. Bu düşünceye sahip olan Fuller ve Barkey gibi yazarlar Kürtlerin güçlü bir milliyetçi hareket meydana getirmekte yeterince başarılı olamamalarının önemli bir sebebinin de yaşadıkları coğrafya olduğunu dile getirmektedir. Bu anlayışa göre Kürtler, çoğunlukla dağlık bölgelerde yaşamayı tercih ettiklerinden güçlü bir merkezi devlet veya herhangi bir siyasi yapı oluşturamamış, dağınık bir biçimde ve birbirlerinden kopuk halde yaşamak durumunda kalmışlar. Diğer taraftan siyasi bakımdan da Kürtler yüzyıllar boyunca Fars ve Osmanlı imparatorlukları arasında bölünmüş bir şekilde yaşamak zorunda kalmışlar. Bu iki durum Kürtlerin millet olma düşüncesinin önünü tıkamış ve milliyetçi bir hareket ortaya çıkarmalarını engellemiştir.¹⁵³⁸

Ancak bu tezden farklı tezler öne sürenlerde mevcuttur. Bu sava göre ise II. Abdülhamid, diğer halkların milli taleplerine karşı olduğu gibi Kürtlerin de milli taleplerine karşı olmuş, uyguladığı Kürt politikasıyla uzun vadede Kürtlerde oluşmaya başlayan milli hareketi engellemeye çalışmış, dönemin Kürt aydınlarına karşı bir mücadele yürütmüştür. Sultan, diğer taraftan Kürt aydınlarına ve milli taleplerle ortaya çıkan Kürt muhalefetine karşı olduğu için geleneksel Kürt aristokrasisi ile ilişkiler geliştirerek Kürtleri kazanmaya çalışmıştır.¹⁵³⁹ II. Abdülhamid, bölgenin geleneksel güç odakları olan Kürt şeyh, ağa ve beylerini kazanmaya yönelik bir siyasa geliştirmiştir.¹⁵⁴⁰ XX. yüzyılın başlarında da Osmanlı merkezi iktidarı ile Kürt milliyetçileri veya aydınları arasında bir mücadele devam etmiştir. Alakom'a göre Kürt sosyolojisinde gerçekleşen dönüşümle birlikte II. Abdülhamid'in Kürtlere yönelik geliştirmeye çalıştığı siyasa başarılı olamamıştır.¹⁵⁴¹

Bu bağlamda XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyıl ilk yıllarında Osmanlı payitahtında yaşayan Kürtler arasında bazı figürler öne çıkmaya başlamıştır. Eğitimli Kürtler arasında çıkan bu kişiler politik ve kültürel alanda da ön plana çıkmış, gelişmeye başlayan modern Kürt milliyetçiliğinin temellerini atmışlar. Artık geleneksel Kürt güçlerinin yanında, etkin olmaya başlayan okumuş aydın bir Kürt tabakası da doğmaya başlamıştır.¹⁵⁴² Her ne kadar XX. yüzyıldan evvel Kürtlerin

¹⁵³⁸ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.26.

¹⁵³⁹ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.48-49.

¹⁵⁴⁰ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.52.

¹⁵⁴¹ **a.g.e.**, s.143.

¹⁵⁴² **a.g.e.**, s.96.

ortak çıkarlarından bahseden veya bahsedebilen Kürt aydınlarıyla aşiret seçkinlerinin sayısı çok az olsa da bu aydın-seçkinler yazıp çizmeye başlamış, yeni bir anlayış geliştirmeye çalışmışlar.¹⁵⁴³ Osmanlı payitahtında öğrenim görmek için gelmiş olan Kürt öğrencilerinin sayısı gün geçtikçe artmış, bu durum da Kürtler arasında okumuş bir tabakanın oluşmasına yol açmıştır. Kürt aydın sınıfının yavaş yavaş oluşmaya başlaması ve etkinliğini artırması geleneksel Kürt liderliğinin gücünü toplumsal düzlemde azaltmıştır.¹⁵⁴⁴

Aslında Kürtler, yerel düzeyde çeşitli dini mezhep¹⁵⁴⁵ ve aşiretlere ayrılmış olmalarına rağmen,¹⁵⁴⁶ bin yıldan uzun bir süreden beri "*diğerlerinden*" farklı bir halk ve topluluk olduklarının bilincinde de olmuşlar.¹⁵⁴⁷ Bu anlayışa dikkat çeken bir batılı Kürt bölgesinde gerçekleştirdiği gezi esnasında karşılaştığı Kürtlere özellikle "*Osmanlı mısınız*" diye soru sorduğunu ve her defasında "*Kürdüm*" diye cevap aldığını yazmıştır.¹⁵⁴⁸ Fakat yine de Kürtlerin kültürel ve dilsel olarak farklı olduklarının farkında olmaları, onlarda tam anlamıyla "*milli*" bir bilinç oluşturduğu söylenemez.¹⁵⁴⁹

Janet Klein ve Hakan Özoğlu'nun ileri sürdükleri gibi Kürtler geç Osmanlı döneminde milliyetçilikle tanışmış, kendilerini hem Osmanlı hem de Kürt ilan etmekte herhangi bir sakınca görmemiş, Kürtlerde Osmanlı'dan ayrılıp ayrı bir devlet kurma gibi bir temayülün gelişmemiştir.¹⁵⁵⁰ Klein, milliyetçi bir Kürt hareketinin gerçek manada ancak Birinci Dünya Savaş'ından sonra, Kürt toplumunun farklı kesimleri tarafından Kürtlerin geleceklerini belirlemenin yolları aranırken ortaya çıkmaya başladığını dile getirmektedir.¹⁵⁵¹ Yazarı haklı çıkaran bir örnek Kürtlerin

¹⁵⁴³ Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.153.

¹⁵⁴⁴ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.94.

¹⁵⁴⁵ Kürt bölgelerini çok genç yaşta gezme fırsatı bulan Antranik, Dersim bölgesinde yaşayan insanların Kürt olduklarını ancak Müslüman olmadıklarını ileri sürmektedir. Genç seyyah, bütün Dersim bölgesinde, farklı aşiretler şeklinde 200 bin dolayında İslam olmayan Kürt yaşadığını, bu insanlara genel itibarıyla Kızılbaş denildiğini dile getirmektedir. Antranik'in Dersim bölgesinde yaşanan Kızılbaş inancını İslam içinde görmemesi bahsi geçen dönem için ilginçtir. Bu da akla bugün tartışılan "Alevilik İslam içi mi, yoksa İslam dışı mı" tartışmalarının o zamandan beri var olup olmadığı sorusunu getirmektedir (Antranik, **Dersim Seyahatnamesi**, (Çev: Payline Tomasyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.118).

¹⁵⁴⁶ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.27.

¹⁵⁴⁷ **a.g.m.**, s.25.

¹⁵⁴⁸ Karademir, **a.g.e.**, s.436.

¹⁵⁴⁹ Fuller, Barkey, **a.g.m.**, s.27.

¹⁵⁵⁰ Klein, **a.g.e.**, s.301; Özoğlu, **a.g.e.**, s.44.

¹⁵⁵¹ **a.g.e.**, s.300.

okumuş aydınlarından Abdurrahman Bedirhan'ın 1902 yılında Avrupa'da yapılan ve İttihat ve Terakki tarafından organize edilen "*Ahrar-ı Osmaniye Kongresi*"nde ortaya koyduğu tavır olmuştur. Bedirhan Osmanlı'ya yabancı müdahalesini reddeden birkaç delegeden biri olmuştur.¹⁵⁵²

Özoğlu'na göre de Kürt milliyetçiliği ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Osmanlı'nın yıkılacağına anlaşılmasından sonra bu parçalanmaya bir yanıt olarak ortaya çıkmıştır. Yani Osmanlı'nın dağılmasının sebeplerinden bir olmaktan ziyade, daha çok bu durumun ortaya çıkmasının bir sonucu olarak görülmektedir.¹⁵⁵³ McDowall da daha yakın zamanlara kadar bile şehirlerde yaşayan Kürtlerin çok azının kendilerini Kürt olarak tanımladıklarını, büyük kentlerde yaşayan insanların çoğunlukla kendilerini, etnisitenin XX. yüzyılda tartışılmaya başlamasına dek, mensubu oldukları cemaat veya dini grubunun adlarıyla tanımlamayı tercih etmediklerini, kentlerde yaşayan insanlara göre sahip oldukları "*kentli unvanları onları kaba köylülükten kurtarmış, aşiretlere ve onların farklı değerlerine karşı çıkmalarını*" sağladığına inandıklarını belirttikten sonra¹⁵⁵⁴ "*Kürtlerin kendilerini bir etnik topluluk olarak düşünmeye ve bu şekilde davranmaya 1918 yılından sonra*" ancak başlayabildiklerini öne sürmektedir.¹⁵⁵⁵

Aslında bu tarihlerde Kürtlerde bir yandan milliyetçi bir eğilim ortaya çıkmış, fakat diğer yandan Metin Heper'in de ifade ettiği gibi Osmanlı savaştan sonra tamamen savunmasız bir durumda bulunmasına, imparatorluk askerleri İngilizler, Fransızlar ve diğer ülkelerin kuvvetleri tarafından dağıtılmış olmasına, silahlarına el konulmuş olmasına rağmen Kürtler yine de ayrı ve bağımsız bir devlet kurmak gibi bir düşünceye kapılmamış, bunun için harekete geçmemişler. Tam tersine bu kadar

---

¹⁵⁵² Malmisanij, **İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan 1868-1936**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2011, s.20.

¹⁵⁵³ Özoğlu, **a.g.e.**, s.44.

¹⁵⁵⁴ McDOWALL, **a.g.e.**, s.42-43.

¹⁵⁵⁵ McDOWALL, **a.g.e.**, s.25. Eriksen ise başka halklarla birlikte Kürtlerin 1990'lar gibi geç bir tarihte bile millet olamadığını, millet-öncesi durumda bulunan topluluklardan biri olduğunu dile getirmektedir. Yazar bu tip etnik grupların, etno-milliyetçi hareketlere sahip olduklarını ifade etmektedir. Eriksen, 1990'lu yılların medyasına bakıldığında bu gruplardan en popüler olanlarının Kürtler, Sihler, Filistinliler ve Sri Lankalı Tamiller olduklarını ve sayılarının da sürekli olarak arttığını ifade etmektedir. Yazar, bu halkların, çoğunlukla bölgesel olarak yerleşmiş bulduklarını, sınıf ile eğitim durumlarına göre farklılaşmış geniş topluluklar teşkil ettiklerini belirtmektedir. Yazar, bu toplulukları, oluşturulmuş ortak terminolojiyle "devletsiz halklar" olarak tanımlamaktadır (Thomas Hylland Eriksen, **Etnisite ve Milliyetçilik**, Avesta, İstanbul, 2004, s.30).

geç bir dönemde bile Türklerin öncülüğünde gerçekleşen savaşa Kürtler de destek vermiş, imparatorluğun varlığını sürdürmesi için mücadele etmiştir.¹⁵⁵⁶

Ancak bu realiteye rağmen Kürt milliyetçileri "*Kürt milletinin*" çok eski zamanlardan beri var olduğuna net bir şekilde inanmakta, uzun yıllar boyunca uyumuş olan Kürtlerin XX. yüzyılda uyandıklarına dillendirmekte, bu sebeplerden ötürü Kürt kimliğini çok eskilere götürmeye çalışan efsaneler ile sembollerin ışığında görme eğilimi taşımaktadır.¹⁵⁵⁷ Benzer şekilde Kürt milliyetçiliğini çalışan kimi yazarlar da tarihsel olarak bir Kürt özünün bulunduğunu varsaymakta ve kadim tarihin derinliklerinin bir zamanında var olduğuna inandıkları Kürtlerin bu asıl özünü yeniden keşfetmeye çalışmaktadır. Kürtlerin tarihsel kökeniyle ilgili bu özcü milliyetçi yaklaşımın¹⁵⁵⁸ iyi bir örneği, Britanyalı bilim adamı G. R. Driver'ın ortaya koyduğu düşüncedir. Driver, çalışmalarının birinde birkaç eski kelimeyi incelemiş, etnik bir niteleme olan "*Kürt*" adıyla incelediği bu kelimeler arasında filolojik bağlantılar bulmaya çalışmıştır.¹⁵⁵⁹

Her ne kadar XX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ortaya çıkmaya başladığına inanılsa da Kürt milliyetçiliğinin tarihini¹⁵⁶⁰ XVII. yüzyıla kadar geriye götürülenler de bulunmaktadır. Bu iddia sahipleri, tezlerine, Ahmed-i Hani'nin ortaya koyduğu fikirleri dayanak yapmaktadır. Kürt din adamı-şair Ahmed-i Hani (Ehmed Xani, doğumu 1651) Kürtlerin, komşu olarak yaşadıkları Araplar, Türkler ve Farslardan ayrı olduklarını ortaya koymaya çalışmış, o güne kadar gözükmeyen bir biçimde belirgin bir grup bilinci ortaya koymuştur. Özellikle Kürt milliyetçileri, Kürtçenin Kurmanci lehçesiyle yazılmış olması hasebiyle Ahmed-i Hani'nin Mem-u Zin adlı

¹⁵⁵⁶ Heper, **a.g.e.**, s.14.

¹⁵⁵⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.25.

¹⁵⁵⁸ İlkçi kuram insanların konuşma, görme ve koklama duyularına sahip oldukları gibi bir etnik kimliğe de sahip olduklarını iddia etmektedir (Anthony D. Smith, **Küreselleşme Çağında Milletler ve Milliyetçilik**, (Çev: Derya Kömürcü), Everest Yayınları, İstanbul, 2002, s.29). İlkçi (Primordialist) kuramın düşünürlerine göre etnik kimliklerle birlikte bu kimliği oluşturan din, dil, kan bağı gibi nesnel unsurlar "*verili*" oldukları gibi kuşaktan kuşağa da çok fazla bir değişikliğe uğramadan aktarılmaktadır (Özkırmılı, **a.g.e.**, s.92). İlkçi kuram aynı zamanda etnik ve milli kültürü oluşturan unsurların her şeyden önce var olduklarını ve hiçbir şeyden türemediklerini ileri sürmektedir. İlkçilerin bu tezi de kaçınılmaz bir biçimde etnik bağlılıklara mistik bir hava vermektedir (Özkırmılı, **a.g.e.**, s.95).

¹⁵⁵⁹ (Özoğlu, **a.g.e.**, s.51-52).

¹⁵⁶⁰ Özoğlu, Mem-u Zin destanında Ahmed-i Hani'nin Kürtler için ulus-devlet istemiş olduğu tezinin zayıf olduğunu dile getirmektedir. Hani'nin, Safevi ve Osmanlı Devletlerinin yönetim anlayışlarından şikayet etmesi ve Kürt bir hükümdar veya yönetici istemesinin, Kürt milliyetçiliğinin siyasi bir hareket olarak XVII. yüzyılda var olduğunu kanıtlamaya yetmez (Özoğlu, **a.g.e.**, s.68).

çalışmasını "*Kürtlerin ulusal destanı*" olarak dillendirmektedir. Hani, 1695 yılında tamamladığı meşhur eseri Mem-u Zin'in "*Derde Me*" (dertlerimiz) adlı bölümünde bir öz-yönetim arayışı ortaya koymuş, şu fikirleri savunmuştur:

*"Olsaydı bir uzlaşma ve dayanışmamız eğer
Ve hepimiz birbirimize itaat etseydik eğer
Rom, Acem ve Arapların hepsi
Bize hizmetçilik ederdi onların hepsi
O zaman tamamlardık dini de, devleti de
Ve elde ederdik, bilimi de, hikmeti de
Bak Arap ülkesinden Gürcü ülkesine kadar
Kürklüktür ki olmuş kale gibi
Şu Rom da, Acem de onlarla korunmuş hisar olmuş
Kürdlerin hepsi dört kenarda yer almış
Kürd aşiretlerini her iki taraf
Yok edici oklarına etmişler hedef
Sınır boylarında Kürdler sanki kilitmiş
Ve her bir aşiretleri sanki bir setmiş
Şu Tacik denizi ile Kızıldeniz gibi Rom deryası
Çıktıkça yerinden ve harekete geçtikçe dalgası
Kürdler tümüyle kana bulanırlar
Ve bir berzah gibi onları ayırırlar."¹⁵⁶¹*

Fakat Bruinessen, Mem u Zin'in Kürtlerin milli destanı olarak kabul edildiğini belirttiikten sonra Ahmed-i Hani'nin düşüncelerinde henüz bir halk hareketine ilham kaynağı olacak çapta bir fikre rastlamadığını dile getirmektedir.¹⁵⁶² Bu düşüncenin benzerine Ankara Savaşı öncesi Tatar beylerini ikna etmek için onlara hitap eden Timur'un nutkunda da rastlanmaktadır:

"Onlarla aynı soydan olduğunu belirtiyor, vaktiyle tatarların Anadolu'ya egemen olduğunu, Eretna'nın sultanlığını hatırlatıyor, vaktiyle Türkmenlerin, Tatarların kölesi olduğunu söylüyor, Osmanoğlu aradan kalkarsa kendilerini orada tekrar egemen yapmayı vaat ediyor ve savaşta kendi saflarına katılmalarını istiyordu."¹⁵⁶³

¹⁵⁶¹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.65-66. (ayrıca bkz. Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.390).

*"Araplardan Gürcülere kadar bak,
Kürtler burçlar gibi olmuşlardır.
Türkler ve Farslar onlarla çevrilmiştir.
Her iki tarafda Kürt halkını
Kaderin oklarının hedefi haline gelmiştir.
Yenilmesi güç bir siper oluşturan her bir aşiretin
Sınırları için çok önemli olduğu söylenmektedir.
Osmanlı Denizi (Osmanlılar) ve Tacik Denizi (Farslar) ne zaman
Kabarsa çalkalansa,
Kürtler kana bulanıyor
Onları (Türkleri ve Farsları) bir kıstak gibi ayırıyor."*

¹⁵⁶² Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, 2010 s.391. David McDowall ise XVII. yüzyıl şairi Ahmed-i Khanı'nın bütün Kürtler adına bir düşünce ürettiğini, fakat onun dışında XIX. yüzyılın sonuna kadar başka bir Kürtün böyle bir düşünce ortaya koyamadığını ve buna dair herhangi bir kanıtın daha bulunamadığını dile getirmektedir (McDOWALL, **a.g.e.**, s.22).

¹⁵⁶³ İnalçık, **Devlet-i Aliyye Klasik Dönem (1302-1606)**, s.72-73.

Strohmeier ve Heckman, Ahmed-i Hanî'nin milliyetçi bir figür şeklinde karakterize edilmesinin ahistorik olduğu kadar anakronizm olduğunu, çünkü Hanî'nin yaşadığı dönemde modern anlamda milliyetçilik ve millet kavramlarının ve belki düşüncesinin daha ortaya çıkmadığını, bu düşünce ve kavramların ancak modern zamanların "*çok özel koşullarında*" ve tam olarak da Fransız Devrimi'nden sonrası için kullanıldığını dile getirmekteler. Bu iki yazar, Hanî'yi milliyetçi olarak sunmanın milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu dikkate almamak anlamına geldiğini yazmaktadır.¹⁵⁶⁴

Hamit Bozarslan da ne XVII. yüzyıldaki Ahmed-i Hanî'nin çağrısının, ne 1880 yılında Hakkari merkezli bir isyan çıkaran Şeyh Ubeydullah yönetimindeki gizli örgütlenmenin, ne onun İran tarafındaki şubelerinin, ne de XIX. yüzyılın son yıllarında yayınlanan Kürdistan adlı mecmuanın; Kürt milletine dayanan bir Kürt devleti kurmak gibi politik bir projelerinin olmadığını ve bunun nesnel koşullarını oluşturmak için bir çabalarının bulunmadığını öne sürmektedir. Bozarslan, Kürtlerin bu dönemde merkezi iktidarı empoze eden saray ile eşitlik talebinde bulunan Hıristiyan nüfusa karşı bir statü taleplerinin bulunduğunu ve isteklerinin de bundan ibaret olduğunu dile getirmektedir. Yazar, Kürtlerin ayrıca eğitim ile medeniyete ulaşma gibi bir arzularının da mevcut olduğunu yazmaktadır. Yazar, Osmanlı çağının en son demlerinde bile Türk olmayan bütün Müslüman milletlerin bağımsızlık düşüncesine sahip olduğunu, fakat Kürt milliyetçilerinin en önemli taleplerinin dilsel ve kültürel bir özerklik talebi ile Kürtlerin medeniyete erişimlerini sağlamak için çabalamak olduğunu iddia etmektedir.¹⁵⁶⁵

Özoğlu, Klein ve Heper'in tezini destekleyen başak bir örnekte II. Meşrutiyet'ten sonra kurulan Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti (KKTC) ile Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kurulan ve bir önceki cemiyetin devamı niteliğinde değerlendirilen Kürdistan Teali Cemiyeti (KTC) gibi erken dönem Kürt örgütleri¹⁵⁶⁶ olmuştur. Bu örgütler, tüzüklerinde de ortaya konulduğu gibi kendilerini her ne kadar

¹⁵⁶⁴ Martin Strohmeier, Lale Yalçın-Heckman, **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür**, (Çev: Atilla Dirim), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.17.

¹⁵⁶⁵ Bozarslan, **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient**, s.119-120.

¹⁵⁶⁶ Rohat Alakom ise XX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren İstanbul'un modern Kürt milliyetçiliğinin merkezi haline geldiğini, özellikle II. Meşrutiyet ile Cumhuriyetin ilanına dek 15 senelik süreçte Kürt milliyetçiliğinin ilk defa legal mücadele tecrübesini bu şehirde kazandığını dile getirmektedir. Dolayısıyla da Kürtler ilk kez örgüt kurma bilincini bu kentte kazanmışlar (Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.93).

etnik olarak farklı mülhaza etseler de Osmanlı toplumunun ayrılmaz bir parçası olarak görmüşler. Bu cemiyetlerin Osmanlı'dan ayrılıp ayrı bir devlet ya da Osmanlı'dan ayrı özerk bir yapı kurmak gibi bir arayışlarının olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁶⁷ Halbuki McDowall'ın da ifade ettiği gibi bir millet oluşturmak veya inşa etmek isteyenler öncelikle etnik gurubun mensuplarını, hem sosyal hem siyasal "*bağlılıklarını etnik kimliğin önceliğine tabi kılmaya ikna*" etmeli ve milleti bu bağlamda "*dinin sağladığı kolektivite ile değil laik anlamda*" inşa etmelidir. Yazar'ın da belirttiği gibi bu nitelikler aşiretler bağlamında değerlendirildiğinde "*akrabalıklara dayalı ilk kimlikle de çelişkilerin yaşanmasına*" kaynaklık etmiştir.¹⁵⁶⁸

Kürt milliyetçiliğinin ancak Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkmaya başladığını ifade eden Özoğlu, tamamen olmasa bile Kürt milliyetçiliğinin temelde iki öncüle dayalı entelektüel ve siyasi bir hareket olarak oluşmaya başladığını, bu öncüllerden ilkinin kökleri çok uzun zaman öncesine dayanan tutarlı bir Kürt kimliğine duyulan inanç olduğunu, diğerinin ise tarihi bir Kürt anayurdu veya toprağı üzerinde vazgeçilmez bir "*kendi kaderini tayin etme hakkına*" kanaat getirme olduğunu ileri sürmektedir.¹⁵⁶⁹ Bozarslan ise Kürt milliyetçiliğinin, Osmanlı'nın çeperinde bulunan diğer Müslüman halklarda olduğu gibi Avrupa düşünce okulları ile girişilen entelektüel ve duygusal temasların neticesinde ortaya çıkmaya başladığını, esas olarak tepkisel olarak geliştiğini, önce Ermeni milliyetçiliğine, daha sonra Türk milliyetçiliğine bir tepki olarak gelişmeye başladığını öne sürmektedir.¹⁵⁷⁰

Robert Olsen ise Kürt milliyetçiliğini bir süreç olarak değerlendirmiş ve gelişimini dört aşamaya ayırmıştır. Olsen, bu düşüncenin ilk aşamasını Şeyh Ubeydullah'ın önderliğinde kurulan Kürt ittifadının oluşturduğunu, bu dönemde Kürtler arasında şeyhlerin lider olarak yükseldiklerini ve 1883 yılında Şeyh

---

¹⁵⁶⁷ Özoğlu, **a.g.e.**, s.43. Bu dönemde yaşamış Kürtlerden biri olan Mehmed Emin Beg, zamanla "*Osmanlı*" kavramı tamamen kaldırılıp onun yerine "*Türk*" ve "*Turan*" kavramlarının kullanılmaya başlanmasından sonra ancak kendisinde, diğer Türk olmayan Osmanlı vatandaşları gibi Türklerden ayrı bir millete ait olduğuna dair bir bilincin oluştuğunu, kendisinin duyarlı bir milliyetçiliğe yöneldiğini, 1910 senesinde itibaren bu konu üzerinde yoğunlaşmaya başladığını ve ilk olarak İstanbul'daki halk kütüphanelerinde araştırmalar için uğradığını ifade etmektedir (Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, (Çev: Vahdettin İnce vd.), Nübihar Yayınları, İstanbul, 2011, s.23-24).

¹⁵⁶⁸ McDOWALL, **a.g.e.**, s.27.

¹⁵⁶⁹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.30.

¹⁵⁷⁰ Bozarslan, **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient**, s.103.

Ubeydullah'ın ölümüyle tamamlandığını dile getirmektedir. Yazar, ikinci aşamanın 1891 yılında kurulan Hamidiye Alayları'yla başladığını ve Birinci Dünya Savaşıyla bittiğini, üçüncü aşamanın savaş döneminden Sevr Anlaşması'nın imzalandığı 10 Ağustos 1920 arasındaki dönemi kapsadığını, dördüncü aşamanın da Şeyh Said İsyanı'na giden süreç olduğunu ileri sürmektedir.¹⁵⁷¹ Olsen gibi Bruinessen de Kürtlerde milliyetçiliğin ilk olarak şeyhler ile ağalar gibi geleneksel iktidar yapıları arasında ortaya çıktığını, ama paradoksal bir biçimde bu liderler arasında aynı zamanda sürekli bir rekabetin var olmasının da Kürtlerin gerçek anlamda birleşmesini engellediğini belirtmektedir.¹⁵⁷² Mesut Yeğen'e göre ise modernleşen Osmanlı devlet yapısına karşı direnç gösteren bir Kürtlük bilincinin oluştuğunu ve bunun Kürtlerin aşirete dayalı, dini ve periferik dirençleri üzerinden inşa edilerek gerçekleştirildiğini ileri sürmektedir.¹⁵⁷³

III. 6. 3. 3. Kürt Milliyetçiliği ve Kürdistan Gazetesi

Dönemin öne çıkan Kürt aydınları,¹⁵⁷⁴ II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) son demlerinde Kürtlerle ilgili yayınlar yapmaya başlamışlar.¹⁵⁷⁵ Bu çerçevede Mısır'ın Kahire şehrinde, Hicri takvime göre 1313 yılında Emir Mikdat Midhad Bedirhan tarafından yazı dili Kürtçe ve Türkçe olan "*Kürdistan*" adında bir

¹⁵⁷¹ Robert Olsen, **The Emergence of Kurdish Nationalism and Sheikh Said Rebellion, 1880-1925**, University of Texas Press, Austin, 1989, s.1.

¹⁵⁷² Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.20-21. Bruinessen de Şeyh Ubeydullah'ın başkaldırısını takip eden yarım asırlık zaman diliminde, şeyhlerin daha yeni yeni ortaya çıkmaya başlayan "*Kürt hareketine*" önderlik ettiklerini ileri sürmektedir (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.31). Din olgusu Kürtleri merkezi iktidarın yanına çekme noktasında başlıca müşevvik olarak hizmet etmesine rağmen, bu dönemde Kürtlerde dinsel fanatizm ortaya çıkmamıştır (Averyanov, **a.g.e.**, s.232; Reynolds, **a.g.m.**, s.430). Fakat Kürt toplumunda şeyhlerin bir güç olarak ortaya çıkmalarıyla inmeleri arasında çok uzun bir zaman dilimi olmamıştır. Bruinessen, bu durumun XIX. yüzyılın ilk yarısında Kürtleri etkileyen siyasi ve ekonomik gelişmeler dikkate alınarak açıklanabileceğini ifade etmektedir. Yazar, bu gelişmelerden ilkinin Osmanlı'ya daha ziyade Avrupalı devletler tarafından zorla kabul ettirilen yönetimsel ıslahatlar olduğunu, bunların Kürt bölgelerindeki geleneksel siyasi dengeyi bozduğunu, mevcut toplumsal ve siyasi yapıları değiştirdiğini dile getirmektedir. Diğer bir gelişmede XIX. yüzyılın ilk yıllarında Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika gibi devletlerden gelen ve bölgedeki Hristiyan unsurları kendi milli kiliselerine döndürmek için uğraşan misyonerler olmuştur (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.91-92). Amerikalı misyonerler, Protestanlar ile ilgili yaptıkları faaliyetlerin büyük bir bölümünü Amerikan misyonerlik örgütü olan American Board of Commissioners for Foreign Missions "*ABCFM*" şemsiyesi altında yürütmüştür (Murat Gökhan Dalyan, **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012, s.5-6).

¹⁵⁷³ Yeğen, **a.g.e.**, s.261.

¹⁵⁷⁴ Bu dönem ortaya çıkmaya başlayan Kürt entelijensiyası homojen değildi. Bu aydınlardan bazıları kendilerini Kürt olmaktan ziyade Türk olarak görmekte, bazıları çift kimlikli olduğunu dile getirmekte bazıların da "yoğun kimlik bunalımları yaşadığını" görülmektedir (bkz. Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.144).

¹⁵⁷⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.73.

Kürt gazetesi yayın hayatına başlamıştır.¹⁵⁷⁶ Yazılı Kürt kültüründe önemli bir köşe taşı olarak kabul edilen ve miladi takvime göre 22 Nisan 1898'de yayın hayatına başlayan ilk Kürt gazetesi Kürdistan'ın en önemli özeliği ilk Kürtçe gazete olmasıdır.¹⁵⁷⁷

Gazetenin yayın hayatına başlamasıyla Kürt tarihinde gazete ve gazetecilik de başlamıştır.¹⁵⁷⁸ İlk Kürt gazetesi, ilk olarak Abdurrahman ve Mikdat Bedirhan tarafından kurulmuş, ilk yayıncısı ve editörü, Mısır'a kaçmak zorunda kalan Mikdat Mithat Bedirhan olmuştur.¹⁵⁷⁹ Bedirhan kardeşler tarafından yayınlanan bu mecmua, yeraltı politik faaliyet gösteren bir yayın olarak görülmüştür. Gazeteyi kuran kardeşler yalnızca Kürtlerin değil, aynı zamanda Osmanlı entelektüel dünyasının da önemli aydınları olarak görülmüşler. Bedirhan kardeşler, Osmanlı anayasasının yeniden ilan edilmesi ve sultanın iktidardan indirilmesi için çalışan çevrelerle beraber hareket etmekten de geri durmamışlar.¹⁵⁸⁰

Kürtçe ve Türkçe olarak çıkana gazete (1898-1902), II. Abdülhamid'in dikkatini Kürtlere doğru çekmeyi amaçlamıştır. Gazeteyi kuran ve editörlüğünü yapan Mikdat Midhat Bedirhan gazetede yayınlanan birçok yazısında, II Abdülhamid'e açık mektuplar yazmıştır. Gazeteyi kuran anlayış, her ne kadar Kürtleri imparatorluk içindeki farklı etno-politik gruplardan biri olarak görse de Kürt topluluğu için kendi kaderini tayin hakkını talep etmeyi gündemine almamıştır.¹⁵⁸¹ Öyle ki gazetede çıkan kimi yazılarda Kürtlerin, Osmanlı'daki en önemli halklardan biri olduğu ve Osmanlı toplumunun mensubu olmaktan gurur duyduğu

---

¹⁵⁷⁶ Chirguh (Sureyya Bedirhan), **Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri**, (Çev: Nihat Nuyan), Avesta, İstanbul, 2009, s.42. (ayrıca bkz. Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.107). Bedirhaniler, bu gazeteyi Kahire'de çıkarmak durumunda kalmış fakat bundan sonra çıkan neredeyse bütün Kürtçe gazete ve dergileri Osmanlı payitahtında yayın hayatına başlamıştır. Bu mecmuaların yayın dilleri çoğunlukla Kürtçe ve Osmanlıca olmuştur (**a.g.e.**, s.136).

¹⁵⁷⁷ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.107.

¹⁵⁷⁸ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.25. McDOWALL, Mithat'ın 1898 yılında Türkçe-Kürtçe çıkardığı "**Kürdistan**" adlı yayının bir dergi olduğunu ifade etmektedir (bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.136). II. Meşrutiyetten sonra payitahtta bir Kürt gazetesi olan "**Şark ve Kürdistan**" adlı gazete de yayın hayatına başlamıştır. Gazetenin sorumlu müdürlüğünü Hersek'li Ahmed Şerif, başyazarlığını da Malatyalı Bedri yapmıştır (Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.138).

¹⁵⁷⁹ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.25. McDOWALL, Mithat'ın 1898 yılında Türkçe-Kürtçe çıkardığı "**Kürdistan**" adlı yayının bir dergi olduğunu ifade etmektedir (bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.136).

¹⁵⁸⁰ Janet Klein, "**State, Tribe, Dynasty and the Contest Over Diyarbakır at the Turn of the 20th Century**", **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012, s.168.

¹⁵⁸¹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.73.

yazılmıştır.¹⁵⁸² Aslında bu mecmua bir yandan muhalefet hareketinin en güçlü örgütü İTC'yi desteklemiş, fakat aynı zamanda Kürt aristokrasisi ile şeyhler tarafından yönetilen Kürtlerin duyguları harekete geçirip bilinçlenmesi için de çalışmıştır.¹⁵⁸³

Kürdistan gazetesi, Kürtlerde milli bir bilincin oluşmasına yönelik düşünceler yaymak için uğraşmış, ancak bunu yaparken Osmanlı'nın birliği ve bölünmezliği savunarak yapmıştır. Bu bağlamda ittihatçılarla aynı fikirleri savunmuştur. Zaman zaman Kürtleri, gelişen olaylar karşısında tepki göstermeye çağıran gazete, bu çağrısını Kürtlerin bağımsızlığına yönelik olarak yapmamıştır. Tam tersine Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, Avrupa misyonerlerin yaptığı faaliyetleri konu alan bir makalede, misyonerlerin Osmanlı bünyesinde yaşayan çeşitli halklar meyanında bölücü faaliyetler peşinde oldukları iddia edilmiştir.¹⁵⁸⁴

Gazetenin ilk sayısı Kahire'de çıktıktan hemen sonra Osmanlı merkezi iktidarı harekete geçmiş, gazetenin imparatorluk sınırlarına girmesi yasaklamıştır:

"Bedirhanpaşazade Mikdat Mithat imzasıyla Mısır'da neşrolunan Kürtçe gazetenin bilcümle vilayat-ı şahaneyeye ve bahusus Anadolu'da kain vilayata men'i idhali şerefsadır olan irade-i seniye-i cenab-ı hilafetpenahi manzur-ı celilinden olmakla ol babda emru ferman hazret-i veliyü'l-emrindir".¹⁵⁸⁵

Fakat bu men durumun bu gazeteye karşı alınan özel bir tedbir olmaktan ziyade genel bir uygulamanın parçası olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 1899 yılında İtalya konsolosluğu ile yapılan yazışmalarda başka birçok gazete ve yayının da Osmanlı topraklarına girişinin yasak olduğu görülmektedir. Osmanlı topraklarına girişi yasaklanmış olan yayınların listesi İtalyan postanesi vasıtasıyla sınırlardan geçirilmesin diye tedbir alınmıştır. Gönderilen listede toplam 17 ülkeye ait 164 gazetenin 536 sayısının yasaklı olduğu bildirilmiştir.¹⁵⁸⁶

Daha sonra Abdurrahman Bedirhan yönetiminde yayım hayatına devam eden Kürdistan gazetesinde açık bir biçimde Ermeni-Kürt dostluğu savunulmuş, II. Abdülhamid kontrolünde güdüldüğü iddia edilen Kürtler ile Ermenileri birbirine düşürme politikasının deşifre edilmesine çalışılmış, Kürtlerin bu karışıklığa alet

¹⁵⁸² a.g.e., s.74.

¹⁵⁸³ McDOWALL, a.g.e., s.136.

¹⁵⁸⁴ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.37.

¹⁵⁸⁵ 8 zilhicce 1315/ 18 Nisan 1314/ 30 Nisan 1898. (bkz. Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.121).

¹⁵⁸⁶ Koloğlu, **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, s.134.

olmaması için sürekli uyarılar yapılmıştır.¹⁵⁸⁷ Gazete yer alan yazıların birinde yaşanan Kürt-Ermeni olaylar anlatılmış ve şu çağrı yapılmıştır:

"Ermeniler de Kürtler gibi mazlumdurlar; fakat onlar özgürlükleri için kendilerini feda ediyorlar. Kürt cahilleri bilgisizdirler, Ermenileri öldürüyorlar. Bu durum Kürtler için çok kötüdür. Alimler onlara bunun katillik olduğunu söylemelidirler. Kürtler bu gınahtan sakınmalıdır. Kürtler Ermenilerle birlikte sultanın üzerlerine gönderdiği memurları başlarından atmalıdır. Mazlum Ermenilerin imdadına gideceğinize, gidip onları öldürüyorsunuz. Bu çok günah ve çok utanç verici bir durumdur..."¹⁵⁸⁸

Abdurrahman Bedirhan, esas itibariyle tahttaki padişahın yönetim biçimine karşı çıkmış ama monarşinin bir bütün olarak devrilmesine yönelik çağrılar yapmaktan kaçınmıştır. Bedirhan'ın eleştirileri daha çok sultanın şahsına yönelik olmuştur. Bedirhan'a göre mevcut sorunların çözülmesi daha önceki Müslüman halifelerin dürüst ve güvenilir yönetim anlayışına sahip yeni bir sultan ile mümkündür. Gazete'de çıkan "*İstanbul*" başlıklı makalede, II. Abdülhamid'in yönetin anlayışından kaynaklanan Osmanlı toplumunun sosyal hayatta maruz kaldığı sefillik açık bir biçimde işlenmiştir. Yazar, toplumdaki yükselen karşı seslerin, bozulan kanun ve düzenden kaynaklandığını, II. Abdülhamid'in sebep olduğu dehşetten beslendiğini ileri sürmüştür. Gazetede, devletten kaynaklanan zulmün gittikçe arttığı, toplumun buna daha fazla dayanamadığı, her gün birçok insanın tutuklandığı ve sürgüne gönderildiğini yazılmıştır. Gazeteye göre Osmanlı toplumunun istisnasız bütün fertleri bu zulmü, bir şekilde tatmakta ve başına bir şeyler gelmeyen toplum kesimleri de bu zulme maruz kalamayacaklarına emin olamamaktadır.¹⁵⁸⁹

Bu devirde Kürt okumuşlar, Kürtçeye¹⁵⁹⁰ yönelik de çalışmalar yapmış, 1894 yılında Yusuf Ziyaeddin tarafından "*el-Hediyetu'l-Hemidiye fi'l-Lügati'l-Kurdiye*"

¹⁵⁸⁷ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.29.

¹⁵⁸⁸ Kurdistan, rojname Kürdiya peşin/ilk Kürt Gazetesi 1898-1902, Arap harflerinden Latin harflerine çeviren: Mehmet Emin Bozarslan, Deng yayınevi, Upsala, 1991, C.I, s.248. (Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.30-31.)

¹⁵⁸⁹ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.35-36.

¹⁵⁹⁰ Kimi yazarlara göre özellikle XX. yüzyıldan sonra Kürtçe üzerine çalışma yapan araştırmacıların bakış açılarında büyük değişiklikler ortaya çıkmıştır. Bu alanda çalışma yapan araştırmacılara göre Kürtçe "*Farsçadan türemiş veya Farsçadan bozma bir dil*" olmadığı gibi aksine kökü "*çok eskilere dayanan bağımsız bir gelişme sürecinden geçmiş tamamen bağımsız bir dildir*". Bu yazarların iddialarına göre Kürtçe, "*Dara'nın (Darius) ünlü yazılarının yazıldığı Farsçadan daha eskidir*" (Zeki Beg, **a.g.e.**, s.72). McDowall, Kürtçe üzerine çalışan dilbilimcilerin ekseriyetle Kürtçeyi lehçeden ziyade dillere ilişkin kategorilerde değerlendirdiklerini ve bunun da doğrudan olmasa da "*Kürt halkının birliği konusunda kuşulara yol açmakta*" olduğunu ifade etmektedir (McDOWALL, **a.g.e.**, s.23-24). Nejat Abdulla ise Kürtçenin Farsçaya yakınlığı ile bilindiğini, Hint-Avrupa dil gurubuna dahil edilen İran diline ait olduğunu öne sürmektedir (Nejat Abdulla, **İmparatorluk Sınır ve Aşiret**, (Çev. Mustafa Aslan), Avesta Yayınları, İstanbul, 2009, s.62).

adıyla yayımlanmasına izin verilen Kürtçe bir sözlük hazırlanmıştır.¹⁵⁹¹ Fakat bu sözlük daha sonra Arnavutça hazırlanmış bir Elifba ile birlikte yasaklanmıştır:

*"Kürtçe lügat kitabıyla ruhsatsız basılan Arnavutça Elifba Risalelerinin kamilen men'i şerefsudur buyurulan irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahi iktiza-yı alisinden bulunduğu Mabeyn-i Hümayun baş kitabet-i celilesinden ba tezkire-i hususiye bildirilmiş"tir.*¹⁵⁹²

1891 yılında ise "*Türkçeden Kürd Lisanına Mütercim İlmihaldir*" şeklinde sunulan, dini kitap hüviyetinde bir eser yayımlanmıştır. Bu çalışmada, hanefi fihri temel alınarak İslam inancının temel esasları ile ibadet esasları anlatılmıştır. Arapça olarak yazılan dualar haricindeki kırk beş sayfalık kısımda bir sayfa Osmanlı Türkçesiyle yazılmış, karşı tarafında da Kürtçesi verilmiştir.¹⁵⁹³

III. 6. 3. 4. Kürt Aydınları ve Milliyetçilik

Kürtler açısından II. Meşrutiyet öncesi ve sonrası Kürt aydınlanması şeklinde tezahür etmiştir. Çünkü İstanbul'da yaşamaya başlayan, Kürtlerin eski feodal beylerin çocukları, meşrutiyetten önce eğitim almış, eğitilmiş Kürtler olarak muhalif örgütlerde aktif olarak mücadele etmiş ve II. Meşrutiyet ile birlikte yayımlar çıkarmaya, kültür dernekleri kurmaya başlamışlar. Bu dönemde ortaya çıkan kültürel ve düşünsel hareketlilik, genel olarak Kürt dilinin, edebiyatının, tarihinin ve kültürünün sistemli bir şekilde incelenmesini hedeflemiştir. Bu çalışmalar, büyük çoğunluğu okuma-yazma bilmeyen Kürt toplumunun, en azından bir kısmını, eğitim yoluyla bilinçlendirmeyi de amaçlamıştır.¹⁵⁹⁴

II. Abdülhamid yönetimine karşı gelen diğer muhalifler gibi Kürt muhalifler de İTC ile müttefik olmuş, anayasasının yeniden ilan edilmesi için mücadele etmiştir. Ama II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ve etnik derneklerin kurulmasına izin verilmesi üzerine Kürt aktivistler de eğitim ve kültür dernekleri kurmaya başlamış, bu dönemin etnik ve mezhepsel özgürlükler için bir özgürlük dönemi olarak; Kürtler de Türkler,

¹⁵⁹¹ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.82. Celile Celil bu sözlüğün 1892 yılında yayımlandığını yazmaktadır (bkz. Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.22). Bilal Şimşir, P. Maurizio Garzoni adlı Katolik misyonerinin yaklaşık 30 yıl kadar Kürtler arasında yaşadığından sonra öğrendiği Kürtçe ile 1787 yılında Roma'da "*Kürt Dili Grameri ve Sözlüğü*" adıyla bir eser yazdığını belirtmektedir (Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.46). Şimşir, bu tarihin "*Kürtçülüğün*" başlangıç tarihi olduğunu altını çizmektedir (Şimşir, **Kürtçülük (1787-1923)**, s.49).

¹⁵⁹² Maarif-i umumiye Nazırı, 12 cemaziye'l-ula 1324/21 Haziran 13227 04.07.1906. (bkz. Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.80-81).

¹⁵⁹³ Karademir, **a.g.e.**, s.313.

¹⁵⁹⁴ Özoğlu, **a.g.e.**, s.144-145.

Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar ve diğer unsurlarla birlikte bu özgürlük anını kutlamışlar.¹⁵⁹⁵

Kanun-ı Esasi'nin yeniden ilan edilmesiyle birlikte II. Abdülhamid döneminde kendilerini ağır baskı altında hisseden farklı halklara ve inançlara mensup unsurlar; siyasi kulüpler, partiler ve dernekler kurmaya, programlar yayımlamaya ve değişik birçok yayın çıkarmaya başlamışlar.¹⁵⁹⁶ Diğer muhalifler gibi sürgünde yaşayan Kürt aydınları da anayasanın yeniden ilan edilmesi üzerine Avrupa'dan dönmüş,¹⁵⁹⁷ Osmanlı payitahtında bulunan eğitimli Kürtler ile birlikte Osmanlı tarihinin belki de Kürt tarihinin ilk Kürt siyasi örgütünü teşkil etmişler.¹⁵⁹⁸ Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti (KKTC)¹⁵⁹⁹ adıyla 1908 yılının sonbaharında kurulan bu örgüt, Seyit Abdülkadir ve Emin Bedirhan'ın öncülüğünde Osmanlı payitahtında teşkil edilmiştir. Yeni açılan derneğe çok yoğun bir ilgi gösterilmiş, neredeyse dönemin bütün Kürt politikacıları ile aydınları yeni açılan derneğe üye olmuşlar. Dernek, birbirinde farklı fikirleri bir araya getirmiş, çok sayıda insanın üye olmasını sağlamıştır.¹⁶⁰⁰ KKTC'ye üye olma şartları arasında İstanbul'da ikamet etmek ile Türkçe okuyup yazabilmek olmuş, Kürtçe ise tavsiye edilmiştir. Kürtçe bilmeyen ve üye olmak isteyenler bu eksikliği başka bir dille ikame edebilmiştir.¹⁶⁰¹

Kürtlerin eğitilmesini ve dayanışmasını ön plana çıkaran bir örgüt olarak KKTC, çıkardığı bir sayısında da "...Saygıdeğer edebiyatçı Ziya Efendi'nin de (Ziya Gökalp, 1876-1924)¹⁶⁰² 10 yıllık araştırmalarının ürünü olmak üzere müsveddesini

¹⁵⁹⁵ Reynolds, **a.g.m.**, s.423-424.

¹⁵⁹⁶ Klein, **a.g.e.**, s.208.

¹⁵⁹⁷ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.59-60.

¹⁵⁹⁸ Malmisanij, **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Avesta, İstanbul, 1999, s.9.

¹⁵⁹⁹ Aslında bu dönemde neredeyse bütün halklar siyasi cemiyetler kurmaya başlamışlar. Farklı milletler tarafından kurulan cemiyetler ile mil-i muhtelif tarafından kurulan kulüpler; Cemiyet-i İlmîye, Ahaü'l-Arabiyye, Kürdler Kulübü, Arnavutlar Kulübü ve saire olmuş, bunlar dışında, faaliyet gösteren ve en öne çıkan cemiyetleri de: "İttihad ve Terakki, Ahrar, Fedakaran-ı Millet, Cemiyet-i Muhammediyye, Taruşak, Taşnaksityun" gibi örgütler olmuştur (Şeref, **a.g.e.**, s.18).

¹⁶⁰⁰ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.59-60. Sureyya Bedirhan da KKTC'nin kurulan ilk politik Kürt örgütü olduğunu yazmış,¹⁶⁰⁰ Bruinessen ise KKTC'nin kurulan ilk milliyetçi Kürt örgütlenmesi olduğunu öne sürmüştür (Bruinessen, **Kürdistan Üzerine Yazılar**, s.123. Jwaideh de, bu cemiyetin ilk Kürt siyasal cemiyeti olarak kabul edildiğini ve Kürt Milli Komitesi olarak bilindiğini ifade etmektedir (bkz. Jwaideh, **a.g.e.**, s.211-212). Abdülaziz Yamulki ise KKTC'nin, ilk kez "*Kürtlerin özgürleşmesi sorununu bazı liderlerin otoritesine değil, politik ve sosyal ilerlemenin tarihsel gelişim sürecine bağlayarak birinci plana*" aldığı iddia etmektedir (Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.71).

¹⁶⁰¹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.148.

¹⁶⁰² Rohat Alakom, Halide Edip-Adıvar'ın 1926 senesinde yayımladığı anılarında Ziya Gökalp ile ilgili şunları dile getirdiğini ifade etmektedir: "*In his early youth he had worked on the origin and the grammar of the kurdish language wich had given him in some quarters the reputation of being a*

hazırladığı Kürtçe atasözleri ile dilbilgisinin ve bir Kürdçe sözlüğün yakında yayımlanacağına ve yörelî erdem sahiplerinden Hanîlî Salîh Bey'in de bu konuda sarf edilen çalışmaları hakkındaki müjdelerinize cidden teşekkür edilir ve bu yüce himmet kar özellikle kutlanır" şeklinde bir haber yer almıştır.¹⁶⁰³ Gazetenin ikinci sayısında ise şöyle bir ilan yer almıştır:

*"Derneğimizin Hukuk danışmanı Haydarizade Davut Efendi, Kürt halkının mahkemelerdeki meşru davalarını ücretsiz olarak takip etmek gibi bir ulusal hamiyet göstermekte olduğundan, Kürt kardeşlerimizin meşru haklarıyla ilgili davaları olduğunda, adı geçen Efendi'nin Sirkeci'de Musul Hanı'ndaki 25 ve 26 numaralı yazıhanesine müracaatlarını salık veririz."*¹⁶⁰⁴

2 Ekim 1908'de Bedirhanilerin de desteğiyle kurulan KTTC,¹⁶⁰⁵ hazırladığı tüzüğün birinci maddesinde cemiyetin amacını şu şekilde açıklamıştır:

*"Ahkam-ı celile-i İslamiyeye muvafık ve saadet-i milletle selamet-i vatani mütekellif olan Kanun-ı Esasi'nin kavaid-i muhassenatını bu hakayika vakıf olmayan bir takım Kürtlerin teşhim ve Osmanlılık sıfat-ı mübecellesini daima muhafaza ile beraber din ve devletin yegane medar-ı terakki ve hayati bulunan usul-u meşrutiyet ve meşveret muhafaza ve idame edildikçe makam-ı hilafeti kübra ve saltanat-ı uzmaya Kürtlerin revabıt-ı vesikasını teşyit eylemek ve vatandaşları olan Ermeni ve Nasturi ve akvam-ı saire-i Osmaniye ile hüsn-ü imtizac ve muaşeretlerini bir kat daha takviye ve tezyid ve kabail ve aşair arasındaki bazı güna münaferet ve ihtilaflı izale ile cümlesinin bir merkez-i meşru-i ittihadada hemdest-i terakki olmaları esbabını temin ve maarif ve sanayi ve ticaret ve ziraatı neşr-ü tevsi etmek mekasıd-ı esasiyesi üzerine "Kürdistan Teavün ve Terakki Cemiyeti" namıyla bir cemiyet-i hayriye teessüs edilmiştir."*¹⁶⁰⁶

Başka bir deyişle oluşturulan programa göre dernek, okullar açmak için uğraşacak, Kürtlerin mülki ve adli görevlere atanmasını sağlayacak, Kürtçenin merkezi iktidar tarafından resmi olarak tanınması için mücadele edecek, Kürtler için üniversitelerin kurulması için gerekli şartların oluşturulması için çalışacak, Kürtçe anadilde yayın yapacak politik gazeteler ile dergilerin çıkarılmasını temin edecek, Osmanlı meclisinde Kürtleri temsil edecek Kürt temsilcilerin seçilmesi için mücadele verecek ve Kürt bölgelerinde iktisadi hayatın canlandırılması için imkanlar oluşturacaktır.¹⁶⁰⁷

---

*kurdish nationalist (ilk gençlik yıllarında Kürt dilinin kökeni ve grameri üzerinde çalışan (Ziya Gökalp) bundan dolayı bazı mahallerde Kürt milliyetçisi olarak tanınmaktaydı)". Alakom, Adıvar'ın daha sonra Türkçesi de çıkan anılarından bu bölümün çıkarıldığını iddia etmektedir (bkz. Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.109).*

¹⁶⁰³ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.109.

¹⁶⁰⁴ **a.g.e.**, s.97.

¹⁶⁰⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.146-147.

¹⁶⁰⁶ Kürdistan Terakki ve Teavün Nizamnamesi, madde 1, "*Maksad-ı Tesis*". (ayrıca bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.146-147).

¹⁶⁰⁷ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.59-60.

Bu dernek, imparatorluğun payitahtında resmi olarak görev yapan, Avrupa'dan ortaya çıkan milliyetçilik ideolojisinden etkilenen Kürt aristokrasisine mensup ailelerin eğitilmiş çocukları tarafından kurulmuştur. KTTC, II. Meşrutiyet'in liberal havasında ortaya çıkmış, cemiyetin kuruluşunda yer alan veya onu destekleyenler arasında II. Abdülhamid'i her zaman desteklemiş olan Şerif Paşa, Bedirhanlar ailesinden Emin Ali Bedirhan, Nehri afadından Şeyh Abdülkadir, Damat Zülküf Paşa¹⁶⁰⁸ gibi dönemin Kürt okumuşları/aydınları yer almıştır. Bu kişilerden bazıları aynı zamanda cemiyetin çıkardığı mecmuaya da makaleler yazarak katkıda bulunmuş,¹⁶⁰⁹ Şeyh Ubeydullah'ın oğlu Seyit Abdülkadir ise ömür boyu başkanlığına seçilmiştir.¹⁶¹⁰

Cemiyet, ayrıca Osmanlıca ve Kürtçe makaleler yayınlayan, cemiyetin resmi organı mahiyetindeki Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi'ni de çıkarmıştır.¹⁶¹¹ Ancak gazetede Kürt tarihi ve edebiyatı üzerine Kürtçe ile birlikte Türkçe makaleler de yayınlanmıştır.¹⁶¹² Osmanlı sınırlarında yasal olarak dağıtılabilen ilk Kürt gazetesini çıkaran¹⁶¹³ cemiyet, bu mecmuayı ancak dokuz ay yayınlanabilmiştir.¹⁶¹⁴ Osmanlı payitahtında yayımlanan ilk Kürtçe gazete olma özelliğine sahip olan bu yayının sahibi ve sorumlu müdürlüğünü, toplumda Pirimerd olarak tanınan Süleymaniyeli Tevfik yapmıştır.¹⁶¹⁵ KTTC, daha önce Bedirhanlar tarafından Kahire'de çıkarılan gazetenin bir devamı olarak "*Kürdistan*" adlı bir mecmua da yayınlamaya başlamış, Süreyya Bedirhan da payitahtta çıkarılan dergide köşe yazarlığı yapmıştır.¹⁶¹⁶

İstanbul merkezli kurulan Kürt örgütleri, bölgenin önemli kentleri olan Diyarbakır, Bitlis, Musul ve Bağdat gibi kentlerde Kürt kulüplerini kurmuş veya mevcut kulüplerin şubelerini açmışlar.¹⁶¹⁷ Dönemin gazetesinde yayınlandığı ifade

¹⁶⁰⁸ Jwaideh, **a.g.e.**, s.211-212.

¹⁶⁰⁹ Bruinessen, **Ağa, Şeyh, Devlet**, s.403-405. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.140).

¹⁶¹⁰ Özoğlu, **a.g.e.**, s.146-147. Mim Kemal Öke de ittihatçıların II. Abdülhamid'in yönetim anlayışına karşı mücadeleyi Kürtlerle birlikte yaptıklarını, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan birçok derneğe karşı Kürtlerin imparatorluk şemsiyesini tercih edeceklerine inandıklarını dile getirmektedir. Öke, II. Meşrutiyetten sonra açılan Meclis'te Kürtlerin de temsil edildiklerini ifade etmektedir (Öke, **Binbaşı Noel'in Faaliyetleri (1919)**, s.17).

¹⁶¹¹ Klein, **a.g.e.**, s.208. (ayrıca bkz. Özoğlu, **a.g.e.**, s.146-147).

¹⁶¹² Özoğlu, **a.g.e.**, s.149-150.

¹⁶¹³ McDOWALL, **a.g.e.**, s.141.

¹⁶¹⁴ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.62-63.

¹⁶¹⁵ Alakom, **Eski İstanbul Kürtleri**, s.137.

¹⁶¹⁶ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.37.

¹⁶¹⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.140.

edilen mektuplardan aktarılanlara bakılırsa, bu cemiyetin Bitlis, Musul ve Diyarbakır'ın gibi merkezlerde de şubeler açmış olduğu ve örgütlenmeye gittiği anlaşılmaktadır.¹⁶¹⁸ Bölge vilayetlerinde KTTC şubelerinin açılmasının ve bu şubelere katılmanın çeşitli saikleri olmuştur. Bölge vilayetlerinde inşa edilen Kürt kulübünün şubelerini, II. Abdülhamid döneminde kendilerine sunulan özgürlük sayesinde büyük bir servet ile güç biriktirmiş ve bütün imkanları seferber ederek elde ettikleri servet ile nüfuzu muhafaza etmeye çalışan kişiler açmıştır. Şubelerin taşra merkezlerinde açılmasının diğer bir önemli sebebi de el konulan toprakların gündeme gelmesi olmuştur. Örneğin Van'da görev yapan İngiliz konsolosu, bu vilayette açılan Kürt kulübünün önde gelen üyelerinin Hayderan aşiretinden Hüseyin Paşa, Emin Paşa, Mustafa Bey ve Kop Mehmed Bey gibi "*kötü ahlaklı*" Kürt bey ve reislerinin olduğunu yazmıştır.¹⁶¹⁹

Dönemin Kürt aydınları, Kürt toplumunun içinde bulunduğu objektif koşulların farkında olmuş, Kürtlerin eğitimsizliğini kendilerine dert edinmişler. Bu aydınlardan biri olan ve Meşrutiyetin ilanından sonra açılan Meclis-i Mebusan'da Dersim vekili olarak görev yapan mebus, Kürtlerle meskun bölgelerin az gelişmişliğiyle eğitimsizliğinden söz etmiş, Kürt nüfusunun, genel olarak on bin kişiden ancak birinin okur-yazar olduğunu ifade etmiş, bu halk arasında okuma-yazma oranının düşüklüğünden dert yanmıştır.¹⁶²⁰

Dönemin önemli Kürt aydınlarından biri, gazetede "*Kürtlere ne lazım?*" başlıklı bir yazı kaleme almış ve kendisinin de on beş yıldan beri bu sorunun cevabını aradığını ifade etmiştir. Yazar, Kürtlerin geleceği için aklına iki fikir geldiğini, bunlardan başka bir çözüm bulamadığını, bu iki yolun; dini bilinçlenme ile birlikte milli birlik ve medeniyeti elde etmek için bilim ve sanatta mesafe katmaktır. Yazar, hürriyet ve terakki düşüncelerini din ile buluşturmaya çalışmış, din adına geliştirilen yayılma siyasası ile Müslüman olmayan unsurlara "*zulüm için uygulanan Panislamizm*" politikasına karşı çıkmıştır. Dönemin önemli başka bir Kürt aydını da "*dilin yetkinleşmesi*"nin önemine vurgu yapmış, bu durumun Kürtlerin gelişmesinin yolunu açtığını, milli kurtuluş için ilk olarak eğitimden başlanması

¹⁶¹⁸ Özoğlu, a.g.e., s.164. (ayrıca bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler I*, s.404).

¹⁶¹⁹ Klein, a.g.e., s.297.

¹⁶²⁰ Özoğlu, a.g.e., s.148.

gerektiğini, eğitimin anahtarının dil olduğunu ve medeniyetin kapılarının ancak bu anahtarla açılabileceğini öne sürmüştür.¹⁶²¹

Kuruluş amacının en ön sırasına eğitimi almış olan Cemiyet de payitahtta yaşayan Kürt çocukları için okul açmayı planlamış ve İstanbul'da nüfusu 30000'i bulan Kürtler için bu okulu açmıştır.¹⁶²² II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'da açılan okulun adının, İTC'nin iktidarı devr almasından sonra 1911'de kısa bir süreliğine de olsa eğitim bakanlığı getirilmiş olan Süleymaniye'li Kürtlerden İsmail Hakkı Baban'ın el yazısıyla yazılmış notları arasında bulunan bir belgede, Kürt Meşrutiyet Mektebi olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶²³ Kürt okulundan "*Kürt numune mekteb'i iptidaisi*" (Kürt örnek ilkokulu) olarak bahseden Süreyya Bedirhan:

"Kürdistan'ı ecza-yı vatandan değil adeta bir müstemleke (sömürge) addeden, sırası gelince de 'Efendim! Bu Kürtlükte ne imiş, siz de bir millet misiniz? Kaç mektebiniz var?' demekten utanmayan bu hükümete karşı yapılacak isyandan başka bir şey olmadığını iddia etmiştir. Bedirhan; "Mamañih, Kürtler yine bu son çareye müracaat etmeyerek kendi paralarıyla hususi mektepler açmak suretiyle Kürdistan'ı emvarı ulum ve funundan müstefiz etme yararlandırmak istediler. 325 (1909-1910) senesinde İstanbul'da bir Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti teşkil ederek sultan Mahmud türbesi civarında bir numune kuşad" ettiğinden bahsetmektedir.¹⁶²⁴

Eğitim dili Kürtçe olan Kürt mektebi otuz öğrenci ile eğitime başlamış, daha sonra talebe sayısını artırmıştır.¹⁶²⁵

Celile Celil, İstanbul Divanyolu semtinde, Hoca Paşa caddesinde açılan okulun dönemin Kürtleri açısından çok önemli bir olay olduğunu, İstanbul basınının, özellikle de Ermeni gazeteleri "Horizan", "Azadamard", "Jamanag"ın Kürt okulunun açılışıyla ilgili haber yaptıklarını dile getirmektedir. Okulun programı, Osmanlı müfredatına uygun bir şekilde oluşturulmuştur. Ermeni gazetelerinden bir olan Horizan, okulda eğitmen olarak görev yapan öğretmenlerin esas amaçlarının, okulun adının "*Anayasa*" olmasından dolayı yalnızca anayasal hakların öğretilmesi olmadığını yazmaktadır. Bu okulun müdürlüğüne ilk olarak Abdurrahman Bedirhan getirilmiştir.¹⁶²⁶

¹⁶²¹ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.62-63.

¹⁶²² Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.37. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.140.

¹⁶²³ Malmisanij, **Abdurrahman Bedirhan**, s.77; Chirguh (Sureyya Bedirhan), **a.g.e.**, s.43.

¹⁶²⁴ **a.g.e.**, s.84.

¹⁶²⁵ **a.g.e.**, s.85.

¹⁶²⁶ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.69.

Cemiyet, kültürel faaliyetler de uğraşmış, ancak bağımsız bir devlet kurmayı amaçlamamış, bu bağlamda milliyetçi bir boyut taşımamıştır.¹⁶²⁷ Aslında Kürtlerin bu dönem kurduğu cemiyetler ve yayınladığı mecmuaların hepsi, "*Kürt olmayı, bağımsızlık ve egemenlik talepleri*" ortaya koymadan, geleneksel bir anlayışla sahiplenmişler.¹⁶²⁸ KTTC açıldıktan sonra Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde örgütlenince, bölgede görev yapan devlet memurları cemiyetin kavmiyet fikrini örgütlemek için kurulmuş olabileceğinden şüphelenmişler. Bu durumu netleştirmek isteyen Osmanlı memurları, Musul'da kurulan KKTC'nin bu çerçevede zararlı faaliyetlerinin olup olmadığını, bölgede görev yapan devlet çalışanlarından sormuşlar.¹⁶²⁹ Osmanlı memurları bölgede araştırma yaptıktan sonra verdikleri cevapta: Osmanlı'nın her tarafında olduğu gibi Musul'da da KTTC'nin bir şubesinin açıldığını, bu şubenin meşrutiyet idaresini karşı bir faaliyetinin olmadığı, halkın ittifak ve ittifakını bozacak herhangi bir çalışmanın içinde bulunmadığı belirtmiş, fakat yine de cemiyetin bu noktada uyarılmasının faydalı olacağı tavsiye etmişler.¹⁶³⁰

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra gelişen özgürlük ortamından faydalanıp, örgütlenmeye giden Osmanlı'nın çeşitli unsurları birçok örgüt kurmuş, dernek açmış ve kültürel çalışmalar yapmaya başlamışlardı. Fakat ittihatçılar, iktidara geldikten belli bir süre sonra politik tutumlarını değiştirmiş, uzun zamandan beri II. Abdülhamid'e karşı mücadele ettikleri bu unsurların milli haklarını görmezden gelen bir siyasaya yönelmiş,¹⁶³¹ yeni dönem ile beraber gelen özgürlüklerden vazgeçmeye karar vermiştir. Cemiyetin bu tutum değişikliği neticesinde¹⁶³² 1909 yılının ortalarına gelindiğinde, diğer dernek ve cemiyetlerle birlikte Kürtlerin açtıkları KTTC ile Kürd mecmuası da kapatılmıştır.¹⁶³³

¹⁶²⁷ Özoğlu, **a.g.e.**, s.149-150.

¹⁶²⁸ Heper, **a.g.e.**, s.89.

¹⁶²⁹ BOA. DH-MKT. 2718/36. Varak No:1

¹⁶³⁰ BOA. DH-MKT. 2718/36. Varak No:2 Heper'e göre başka halklar tarafından yapılırsa çok sert bir karşılık bulacak kimi eylemler Kürtler tarafından yapılıncaya Osmanlı'nın hoşgörüsü ile karşılanmıştır (Heper, **a.g.e.**, s.84).

¹⁶³¹ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.71.

¹⁶³² **a.g.e.**, s.68. ayrıca bkz. Blau, **Le Problème Kurde Essai Sociologique et Historique**, Publication du Centre Pour l'Etude des Problèmes du Monde Musulman Contemporain, Bruxelles, 1963, s.30).

¹⁶³³ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.69. (ayrıca bkz. Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.37). Özellikle 31 Mart Olayı'nı bastırdıktan sonra payitahttaki iktidarını iyice pekiştiren İTC, Sureyya Bedirhan sözleriyle, parlamentoculuk maskesi altında bir oligarşi kurmuş, ortaya koydukları otoriter yönetim anlayışı ve kurdukları tahakküm ile sultanı dahi geçmiştir. İTC yönetimindeki pozisyonunu iyice güçlendirdikten birkaç ay sonra Kürt örgütlerini yasakladığı gibi

II. Meşrutiyet'in özgürlükçe ortamında kurulan Kürt örgütleri 31 Mart 1909 olaylarından bir süre sonra yasaklanınca, bu örgütler yeraltına inmiş, gizli yollardan faaliyetlerine devam etmişler.¹⁶³⁴ Kürtler, bu çerçevede 1910'da Kürdistan Neşri Maarif Cemiyeti, 1912'de Kürdistan Muhibban Cemiyeti ve 27 Temmuz 1912'de Kürt Hevi Talebe Cemiyeti gibi çeşitli örgütler kurmuşlar.¹⁶³⁵ Seyit Abdülkadir, daha sonra KTTC'den kopmuş, "*Hetave Kürd*" adlı bir mecmua çıkarmıştır. Dr. Şükrü M. Sekban da hem Hevi adlı örgütü idare etmiş, hem de "*Roja Kürd*" adında bir mecmua çıkarmıştır.¹⁶³⁶

II. Meşrutiyet'ten sonra açılan Kürt derneklerinin esas amacı Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde eğitim ile birlikte ıslahatları yapılmasını sağlamak olmuştur. Bağımsız bir devlet kurma amacına sahip olmayan bu örgütler ve Kürt aydınları, Osmanlı'dan ayrı kurulacak bağımsız bir "*Kürdistan*" devletinin yaşayabileceğine inanmamış, inşa edilecek böyle bir yapının Avrupa'nın büyük devletleri tarafından yutulacağını düşünmüş, Osmanlı'nın bütünlüğünü savunmuşlar.¹⁶³⁷ Bu aydınlardan biri olan ve 1908 yılının 25 Eylül'ünde açılan Kürt cemiyetinin açılışında konuşma yapan Muşlu Kürt temsilcisi Müftüzade Reşit, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Kürtlere de tıpkı diğer halklara verildiği gibi, maarif alanında, mali alanda ve siyasi özgürlükler alanında eşit haklar verildiğini, Kürtlerin de buna mukabil fedakarca ve dürüst bir biçimde, ilan edilen anayasaya hizmet etmesi gerektiğini ve bu anayasanın prensiplerinin hayata geçirilmesi için yardımcı olması gerektiğini, hatta bu görevlerin Kürtler için kutsal bir borç haline geldiğini dile getirmiştir.¹⁶³⁸

Ayrıca KKTC'nin başkanı Seyit Abdülkadir de 27 Şubat 1909'da İkdam gazetesinde yer alan bir mülakatta Osmanlı'dan ayrılmak istedikleri ve bağımsız bir "*Kürdistan*" kurmayı amaçladıkları şeklindeki suçlamaları reddetmiştir. Abdülkadir,

---

okulunu da kapatmıştır (Chirguh (Sureyya Bedirxan), **a.g.e.**, s.43. (ayrıca bkz. Blau, **a.g.e.**, s.30). Bozarslan da İTC'nin 1908 ile 1913 yılları arasındaki dönemde gittikçe radikalleştiğini, kendisini devletin ruhu olarak görmeye başladığını ve zamanla daha da kapsayıcı hale gelen Türk milliyetçiliğini savunan bir yapı haline geldiğini öne sürmektedir (bkz. Hamit Bozarslan, "*Armée et Politique en Turquie (1908-1980) Vingtième Siècle*", **Revue d'histoire**, 2014/4 (No.124), p.87-98, s.91).

¹⁶³⁴ Klein, **a.g.e.**, s.220. (ayrıca bkz. Chirguh (Sureyya Bedirxan), **a.g.e.**, s.43).

¹⁶³⁵ Özoğlu, **a.g.e.**, s.149-150.

¹⁶³⁶ Öke, **Binbaşı Noel'in Faaliyetleri (1919)**, s.11.

¹⁶³⁷ **a.g.e.**, s.11.

¹⁶³⁸ Celil, **Kürt Aydınlanması**, s.64.

bu zamanda Kürtlerin Osmanlı'nın beş altı vilayetinde ikamet ettiğini ve yalnızca hükümetten bu vilayetlere özerklik vermesini talep ettiklerini ifade etmektedir. Cemiyet başkanı, bölgede kendi idarecilerini kendilerinin seçmek istediklerini, fakat isterlerse Türklerin de bu özerk idari yapının içine dahil olabileceğini dile getirmektedir.¹⁶³⁹

Metin Heper de bu dönemde Kürtlerin genel itibariyle Osmanlılardan farklı düşünmediklerini ifade etmektedir. Heper, Kürt aydınlarının dile getirdikleri Kürtçe eğitim taleplerinin¹⁶⁴⁰ de etnik bir temele dayandırarak yapılmadığını, bu talebi dile getirenlerden birinin, daha sonra İslami hareketlerden birinin kurucusu olacak ve öğretileriyle modern Türkiye'de etkili bir dini örgütlenmenin, Nurculuğun, temelini atacak Bitlisli Said-i Nursi (1876-1960) olduğunu, Nursi'nin bir dilekçeyle eğitim meselesini II. Abdülhamid'e anlattığını öne sürmektedir. Said Nursi, II. Abdülhamid'e yazdığı dilekçede Kürtlerin Osmanlı milletinin bir parçası olduğunu, Kürtlerin yaşadığı bölgelerde birkaç modern okulun açıldığını, fakat bu okullardan sadece Türkçe bilenlerin faydalanabildiğini, merkezi iktidarın Kürtlerin yaşadığı yerlerde Kürtçe eğitimin yapılacağı modern okullar açması gerektiğini, açılacak bu modern okulların milli eğitimin temelini oluşturacağını ve böylece Osmanlı'nın birliği ile bütünlüğünün muhafaza edilmesinin kaynağını oluşturacağını ileri sürmektedir. Böyle bir siyasanın Kürt bölgelerini Osmanlı'nın sağlam bir parçası haline getireceğine inanan Nursi, bu okullarla birlikte Kürt halkının da doğal "*çağdaşlık yeteneklerini ve güçlerinin*" kanıtlanacağını iddia etmiştir.¹⁶⁴¹

Birinci Dünya Savaşı'na kadarki dönemde Kürtlerin çıkardıkları yayınlar incelendiğinde, bu yayınları çıkaran aydınlar dikkate alındığında Kürt kimliğini ve kültürünü geliştirmeye dönük faaliyetlerde bulunmuş olsalar da Kürt cemiyetleri ile gazeteleri ve bunları çıkaran aydınları; Kürt milliyetçisi olmaktan ziyade Osmanlıcı

---

¹⁶³⁹ Özoğlu, **a.g.e.**, s.169.

¹⁶⁴⁰ Heper, dile yönelik taleplerin olduğu zaman diliminde "*Kürtçenin "basit" ve "yeterince gelişmemiş"* bir dil durumunda bulunduğunu, dolayısıyla da Kürtçenin eğitim dili olarak kullanılmasına yönelik taleplerin Osmanlı tarafından kabul edilmediğini ileri sürmektedir (Heper, **a.g.e.**, s.82).

¹⁶⁴¹ Heper, **a.g.e.**, s.82. Olsen, Said-i Kürdi'nin meşrutiyetten sonra açılan Kürt okulunda eğitmen veren hocalardan biri olduğunu ileri sürmektedir (Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.37. (ayrıca bkz. McDOWALL, **a.g.e.**, s.140).

bir düşünceye sahip olmuşlar.¹⁶⁴² Ancak Osmanlı'nın bu döneminde ortaya çıkan Kürt aydınları, dernekleri ve mecmuaları her ne kadar Osmanlıcı olmaya devam etmiş, milliyetçi bir amaçla hareket etmemişlerse de bir Kürtlük bilincinin ortaya çıkmasına yol açmışlar.¹⁶⁴³ Örneğin dönemin Kürt aydınlarından biri Kürtlerden meşrutiyet ile adalete hizmet etmelerini istemiş, bu noktada Arnavutları örnek almaları gerektiğini tavsiye etmiştir. Arnavutlar ise bu zaman zarfında imparatorluktan ayrılmak isteyen ilk Müslüman unsuru olarak dikkat çekmiştir. Bu da bazı Kürtler de farklı bir düşüncenin geliştiğini ve milli bir bilinci ortaya çıktığını göstermiştir.¹⁶⁴⁴

Robert Olsen ise meseleyi farklı bir perspektifle ele almakta ve bu dönemin Kürt milliyetçiliğinin üçüncü evresinin oluşturduğunu, bu aşamanın II. Meşrutiyetle başladığını, Kürtlerin hususen Osmanlı payitahtında teşkilatlanmaya gittiğini, milliyetçi örgütler kurmaya başladıklarını öne sürmektedir. KKTC'yi bu çerçevede ilk Kürt örgütü olarak değerlendirmekte ve cemiyetin liderliğini de milliyetçi kadroların oluşturulduğunu ileri sürmektedir. Olsen, bu dönemde ortaya çıkan milliyetçi kadroların; Kürt emirliklerini yöneten beylerin çocuklarından oluştuklarını, Hamidiye Alaylarına kumandanlık yapan aşiret reisleri görevleriyle uğraşırken; bunların tahsil gördüklerini ifade etmektedir.¹⁶⁴⁵ Olsen'e göre 1908'e gelindiğinde, payitahttaki romantik Kürt milliyetçileri ile diğer Kürt milliyetçilerinin beklediği gibi olmasa da, Kürt bilinçlenmesi daha geniş kesimlere ulaşmış ve büyümüştür.¹⁶⁴⁶

Aslında Osmanlı'nın son dönemlerinde Kürtler arasında da bir çeşitlenme söz konusu olmuştur. Osmanlı payitahtında yaşayan (okumuş) Kürtler ile Osmanlı'nın

¹⁶⁴² Özoğlu, **a.g.e.**, s. 151. İTC'yi kuranlardan dört kişiden ikisi olan Abdullah Cevdet ile İshak Sükuti de milliyetçilikten ziyade Osmanlılığı savunan Kürt aydınlarının ilk örneği olmuşlar. Bu kişiler, Kürt kimliğiyle ilgili talepler dillendirmek yerine memleketin tüm sathında reform yapılmasını istemişler. Fakat bu durum Kürtler arasında aynı şekilde devam etmemiş, eğitilmiş Kürtler zaman içerisinde memleketin her tarafında reform yapılması istekleri yerine Kürtlerle ilgili talepleri ön plana çıkarmaya başlamışlar. Bu durum Kürt entellektüel gelişiminde mühim bir safhayı oluşturmuştur (McDOWALL, **a.g.e.**, s.134). İTC'nin içinde, aynı zamanda aktif olarak yer alan ve daha çok da İstanbul'da yaşayan Kürt aristokratlarının çocukları da yer almıştır. Cevdet ve Sükuti gibi onlar da Aşiret Mektebi'nde veya askeri tıp okullarında eğitim almışlar. Kürt gençleri, cemiyetin İslamcılık politikasını terk edip Türkcülük politikasını şiar edinmesi ve merkezileşme siyasasını ön plana çıkarması üzerine İTC ile aralarına mesafe koymuş, zamanla bağlantılarını koparmışlar (Sakine Özen, **Early Awakening of the Kurdish National Sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914)**, ODTÜ/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009, s.80-81).

¹⁶⁴³ Heper, **a.g.e.**, s.89.

¹⁶⁴⁴ Karademir, **a.g.e.**, s.532.

¹⁶⁴⁵ Olsen, **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, s.37.

¹⁶⁴⁶ **a.g.e.**, s.38.

doğusunda yaşayan Kürtler arasında devletin "*yaşadığı krize tepki olarak, ... derin bir kimlik çelişkisi*"¹⁶⁴⁷ ortaya çıkmıştır. Payitahtta doğan veya orada eğitim gören Kürtler, muhalefet ile hareket edip bazı kimliksel taleplerde bulunurken, Osmanlı'nın çeperinde yaşayan ve daha çok Kürt aristokrasisinin oluşturduğu kesim sultanın yanında yer almış, sistemle bütünleşmiştir.

Dönemin Kürtleri arasında başka bir ayrışma daha yaşanmış; bazı Kürtler etnik kimliklerini bir tarafa bırakarak, egemen unsurun kimliğini tercih etmiştir. Mcdowall'ın da belirttiği gibi kimi Kürtler Kürt kimliğini cazip bulmamış, kendilerini sisteminle özdeşleştirmiş, merkezi iktidarın yeni efendilerinin itibarını artırdıkları Türk kimliğini benimsemişler. Mcdowall, bu Kürtlere örnek olarak İTC'de üst sıralarda yer alan ve Osmanlı bürokrasisinde de üst makamlara çıkan İsmail Hakkı Baban ile Türkçü düşüncenin liderliğini yapan gazeteci Süleyman Nazif ile Türk milliyetçiliğinin temelini atan Ziya Gökalp'ı göstermektedir.¹⁶⁴⁸ Aslında XIX. yüzyılın sonlarına dek nasıl ki "*Türk*" olmak köylü olmak anlamına gelmişse, aynı şekilde "*Kürt*" olmak da sıradan bir köylü olmak manasına gelmiştir. Bu durumun farkında olan kentlerde yaşayanlar, bu tanımdan kurtulmak ve tam manasıyla Osmanlı tebaası haline gelmek istemişler. Bununla birlikte bazı Kürtler de siyasal veya ekonomik faaliyetlerinden ötürü etnik-millî kimliklerini modern devlet kimliğinden daha önemli görmemiş ve hakim kimliği tercih etmiştir.¹⁶⁴⁹ Bu duruma dikkat çeken Major Frederick Millingen de Erzurum gibi bazı şehir merkezlerinde yaşayan halkın büyük çoğunluğunun Kürt olmalarına rağmen baskın ırka ait olma isteğinden ötürü kendilerini ısrarla Türk olarak tanımladıklarını ve Türkçe konuşmaya çalıştıklarını ileri sürmektedir.¹⁶⁵⁰

Osmanlı toplumunun Müslüman milletini oluşturan unsurlar, Hıristiyan unsurlara göre milliyetçilikle daha geç tanışmış, hatta II. Abdülhamid dönemi boyunca tam anlamıyla milliyetçi hareketler oluşturmamıştır. Bu unsurlar arasında ortaya çıkan örgütlerde büyük bir çoğunlukla bağımsızlık perspektifini sahip olmamış, imparatorluğun parçalanmasını önlemeye yönelik anlayışlara sahip olmuştur. II. Meşrutiyet gibi geç bir dönemde oluşan özgürlük ortamında inşa edilen

¹⁶⁴⁷ McDOWALL, **a.g.e.**, s.132-133.

¹⁶⁴⁸ **a.g.e.**, s.139.

¹⁶⁴⁹ **a.g.e.**, s.132-133.

¹⁶⁵⁰ Karademir, **a.g.e.**, s.483.

örgütlenmeler bile, en fazla kültürel haklardan bahsetmiş, devletin bütünlüğü için mücadele etmişler. Müslüman unsurların bu tutumlarında, başa sebeplerle birlikte Osmanlı millet sisteminde hakim milletin birer parçası olarak telakki edilmelerinin payı bulunmasına rağmen, bu noktada asıl belirleyici etken milliyetçilik için gerekli olan asgari şartlara sahip olamamalarından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Hıristiyan unsurlar, yabancı sermaye ile geliştirdiği ilişkiler neticesinde belli bir sermaye sınıfı oluşturabilmiş, açtıkları okullarla eğitimli bir tabaka oluşturmuş, çıkardıkları mecmularla milli bir bilinç oluşturmuş ve kiliselerin öncülüğünde örgütlenmeyi başarmışlar. Diğer taraftan Müslüman unsurlar, Türkler bu noktada bir nebze de olsa istisna tutulabilir, eğitim konusunda geri kalmış, eğitimli bir sınıf oluşturamamış, yeterli bir sermaye biriktiren ticaret erbabına sahip olamamış, milliyetçiliği harekete geçiren orta sınıfı ortaya çıkaramamışlar. Araplara, Arnavutlara ve Kürtlere yönelik yapılan ıslahatlarda da dile getirildiği gibi, bu unsurlar ilk toplumlara özgü nesnel koşullarda yaşamış, geleneksel toplumdaki modern topluma dönüşümü sağlayamamıştır. Bu çerçevede Müslüman unsurların, milleti hakimenin bir parçası olarak görülmeleri ile İslam inancının kavmiyetçiliğe karşı olması da onları milliyetçilikten uzak tutan etkenler olmuştur. Türklerde milliyetçiliğin geç gelişmesi de bu etkenlerden kaynaklanmış, ancak onlarda ek olarak başka bir engel daha bulunmuştur. Osmanlı'nın Türk unsuru Osmanlı milleti içinde kendini "*primus inter pares*" (eşitler arasında birinci) olarak görmüş, esas amaç olarak devletin birliğine daha ziyade odaklanmış ve diğer unsurları korkutmamaya özen göstermiş, bundan dolayı Türk unsur da milliyetçilik noktasında geç kalmıştır.

SONUÇ

II. Abdülhamid'in Kürt Politikası 1876-1909 adlı tez çalışması, II. Abdülhamid'in Kürtler ile geliştirdiği ilişkiye, bu ilişkinin araçlarına, dönemin hem Osmanlı merkezinin hem de Kürt periferisinin sosyo-politik, sosyo-ekonomik ve sosyo kültürel koşullarına odaklanarak, analitik bir perspektifle, anakronizme düşmemeye özen gösterilerek hazırlanmıştır. Tez çalışması yapılırken, literatürdeki kuramlardan yararlanılmış, ancak tikelden yola çıkarak genel bir teori oluşturma iddiasından uzak durulmuş, tek bir kuram üzerine inşa edilmemiş, tam aksine farklı disiplinlerden ve teorilerden destek alınarak inter-disipliner bir metodolojik yöntem ile yazılmıştır. Bununla birlikte tarih biliminde genel kabul gören tarihsel anlayış ve teorilerden beslenilmiş, toplumsal tarihin önemi dikkate alınarak çalışmaya dahil edilen belge, bilgi ve yetkelerin düşünceleri eleştirel bir mantığa tabi tutularak işlenmiştir.

II. Abdülhamid'in Kürt politikası merkeze alınarak hazırlanan bu çalışma, Osmanlı'nın geleneksel Kürt politikası, bu politikanın tarihsel süreç içerisinde yaşadığı kopuş ve sürekliliklere dikkat kesilmiştir. Bununla birlikte çalışma, Osmanlı'nın geleneksel devlet ve toplum yapısı ile Kürtlerin geleneksel toplum yapısının tarihsel olarak geçirdiği dönüşümlere de yoğunlaşmış, modernleşmeye yönelik ıslahat girişimlerinde bulunan imparatorluğun, süreç içerisinde yaşadığı değişimlerin de altını çizmiş, nesnel koşullarda yaşanan değişimlerin Osmanlı'nın Kürt siyasasındaki etkilerine değinmiştir. Bu çerçevede devletin, gerek duyduğu ihtiyaçları karşılamak için geleneksel Kürt siyasasında bazen değişiklikler yaptığı, bazen de kopuşlara yol açacak kadar radikal adımlar attığı müşahade edilmiştir. Osmanlı'nın Kürt aşiret reisleriyle geliştirdiği ilişkinin karşılıklı menfaate dayalı olduğuna kanaat getirilmiş, imparatorluğun aşiret reislerini aracı kılarak bölgeyi kontrol ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Osmanlı merkezi iktidarı bölgeden vergi toplamış, ihtiyaç halinde bölgeden askeri yardım almış, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyayı, bu vasıtayla, dışarıya karşı tampon bölge haline getirmiş ve güvenliğini bu şekilde sağlamıştır. Diğer taraftan Kürt aşiret reisleri de Osmanlı merkezi iktidarıyla geliştirdikleri ilişkiler ve bu sayede elde ettikleri ayrıcalıklarla bölgedeki konumlarını sağlamlaştırmış, bunu yerel iktidarlarının meşruiyeti için kullanmış, rakiplerine karşı üstünlük aracı haline getirmiştir. Dolayısıyla Osmanlı

Devleti-Kürt ilişkileri, genel itibariyle, diyalektik (çatışmacı) olmaktan ziyade dikotomik (ikili) bir yapı üzerine inşa edilmiş, bu ilişki daha çok Kürt periferisinde yerel iktidarı temsil eden Kürt aşiret reislerinin Osmanlı merkezi iktidarına bağımlılığı biçiminde birbirini tamamlayan bir anlayışla gelişmiştir. Ancak bu durum, diyalektik zeminin hiçbir biçimde olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü bu ilişkide çelişkiler de yaşanmış, Osmanlı merkezi iktidarı ne zaman zayıflamışsa, Kürt periferisinde iktidarı elinde tutan aşiret reisleri harekete geçmiş, bu durumdan faydalanan Kürt beyleri pozisyonlarını güçlendirmiştir. Fakat merkezi iktidar güçlendiğinde Kürt periferisindeki yerel iktidar da pozisyonunu yeniden değiştirmiş ve merkezi iktidarın egemenliğini kabul etmekten kaçınmamıştır. Başa bir deyişle Osmanlı Devleti-Kürt ilişkileri tarihsel olarak süreklilik içinde kopuşlar yaşayan, ancak kopuşlarla birlikte sürekliliğini devam ettiren, kimi zaman diyalektik zemini de olan ama daha çok ikili bir yapı şeklinde, bir tarafın daha çok bağımlı olduğu, birbirini tamamlayan bir ilişki biçiminde sürdürülmüştür.

Özellikle II. Mahmud dönemiyle birlikte merkeziyetçi bir anlayış geliştiren Osmanlı, geleneksel hale getirdiği Kürt politikasında tutum değişikliğine gitmiş, geleneksel Kürt emirlik yapısına karşı harekete geçmiştir. XVI. yüzyılda, Yavuz Selim döneminde Kürtlerin yaşadığı coğrafyayı sınırlarına dahil ettikten sonra takip ettiği Kürt siyasasını II. Mahmud döneminde terk eden Osmanlı, en sonunda Kürt beylerine dayalı olan Kürt periferisindeki sistemi tamamen ortadan kaldırmıştır. Başka bir deyişle Osmanlı XVI. yüzyıldan itibaren Kürt aşiret reislerini aracı kılarak takip ettiği dolaylı yönetim anlayışından vazgeçmiş, daha önce bizzat Osmanlı merkezi iktidarının da desteğiyle oluşturulan yerel Kürt emirliklerini Tanzimat Dönemi'nde tamamen ortadan kaldırmış, doğrudan yönetim anlayışına uygun olarak "*Kürdistan Eyaleti*" bizzat devlet tarafından inşa edilmiştir. Ancak bu eyalet etnik bir anlam atfedilerek kurulmamış, tam aksine devletin merkezileştiğinin bir işareti olarak idari bir birim şeklinde oluşturulmuş, eyalette görev yapan üst düzey memurlar merkez tarafından atanmıştır. Fakat Osmanlı, idari bir birim olarak inşa ettiği yeni eyaletten belli bir süre sonra vazgeçmiş, eyaleti Diyarbekir vilayeti olarak yeniden yapılandırmıştır. Osmanlı'nın geleneksel olarak takip ettiği Kürt siyasası böylece iki önemli kopuş yaşamıştır.

Kürt emirlik yapısının ortadan kaldırılması bölgede küçük aşiretlerin yeniden ortaya çıkmasına zemin hazırlamış, daha küçük aşiret birimleri arasında yaşanan bölgesel güç mücadelesi yerel çatışmaların artmasına neden olmuş, şeyhlerin bölgedeki geleneksel güçlerini artırmasında rol oynamıştır. Ancak bu durum, diğer taraftan Osmanlı'ya zaman zaman zorluk çıkaran, kimi zamanda isyan eden büyük aşiret konfederasyonlarının yol açtıkları sıkıntıların azalmasını sağlamış, devlet açısından bölgenin sakinleşmesine katkı sunmuştur.

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra da bu siyasa belli bir süre devam etmiş, Osmanlı Devleti-Kürt ilişkileri bazı sorunlar yaşamasına rağmen benzer bir biçimde sürdürülmüştür. Fakat 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra yapılan Berlin Antlaşması'nda bölgenin diğer sakinleri olan Ermenilerle ilgili ıslahat yapılmasının gündeme getirilmesi, devlet-Kürt ilişkilerinden önemli bir kırılmanın yaşanmasına yol açmıştır. Bu durum esasında Osmanlı Devleti-Kürt-Ermeni ilişkilerinin bir bütün olarak yeniden ele alınmasına ve Kürtlerin Ermenilere karşı bir güç olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. O güne kadar "*milleti sadıka*" olarak anılan Ermeniler artık en büyük iç tehdit olarak görülmeye başlanmış, merkezi iktidara, tarihsel olarak iyi ilişkiler geliştirilmesine rağmen, zaman zaman sorun çıkaran Kürt aşiret reisleri bu iç tehdiye karşı en yakın müttefik olarak görülmüştür. Osmanlı, Ermenilere karşı Kürtlere ihtiyaç duyduğu için aşiret reisleriyle yeniden sıcak ilişkiler geliştirirken, Kürt aşiret reisleri de bölgede bir Ermeni devletinin kurulmasına karşı duyduğu endişeden dolayı Osmanlı merkezi iktidara iyice yanaşmıştır. Dolayısıyla bu dönemden sonra Osmanlı Devleti-Kürt ilişkisi zorunlu bir karşılıklılık esasına dayalı bir bağımlılık ilişkisi olmuş, bu iki güç bölgede birbirini tamamlamıştır.

Ermeni ve Kürt unsur arasında meydana gelen olaylar, esas itibarıyla Ermeni örgütlerin faaliyete geçmeleriyle başlamış, Osmanlı merkezi iktidarından destek alan Hamidiye teşkilatlanmasının işe karışmasıyla farklı bir boyuta evrilmiştir. Ermeni örgütlerin bölgede harekete geçmesi Kürt aşiret reislerinin korkularını artırmış, Osmanlı'ya ise Balkan topraklarının kaybedilmesini hatırlatmıştır. Meselenin psikolojik boyutunu oluşturan bu saikler, Osmanlı Devleti ile Kürtleri daha da yakınlaştırmış, Ermenilerin ortak düşman olarak görülmesine neden olmuştur. Bölgede Ermeniler tarafından başlatılan olaylar, zamanla kanlı boğuşmaların

meydana gelmesine sebebiyet vermiş, karşılıklı bir mukatelenin yaşanmasının zeminini hazırlamış, Hamidiye teşkilatlanmasının meseleye dahil olması olaylarda Ermenilerin daha fazla zarar görmesine yol açmıştır.

II. Abdülhamid, bir taraftan Ermeni tehdidine karşı Kürt aşiret reisleri ve şeyhleri ile sağlıklı bağlantılar kurmaya çalışmış, diğer taraftan modernleşen dünyanın milliyetçilik çağında Kürtleri eğitim yoluyla çağa ayak uyduracak düzeye getirmek, Osmanlı'ya, belki de daha çok da bizzat kendine bağlamak ve Osmanlı toplumuna entegre etmek için uğraşmış, diğer unsurlarla birlikte Kürtleri de bu zararlı düşünceden uzak tutmak için bir siyasa geliştirmiştir. Aslında Osmanlı, toplumsal olarak heterojen bir yapıya sahip olduğu için Tanzimat'tan itibaren milliyetçiliği önlemek için düşünce üretimine başlamış, Osmanlıcılık siyasasını geliştirmiştir. II. Abdülhamid ise çalışmada altı çizilen nedenlerden dolayı Osmanlıcılığı da içinde barındıran İslamcılık düşüncesini esas siyasa haline getirmiş, Osmanlı'nın diğer Müslüman unsurlarıyla birlikte Kürtleri de bu siyasasının parçası yapmak istemiştir. Osmanlı geleneksel millet sisteminin Müslüman milletinin önemli unsurlarından biri olarak görülen Kürtler de bu siyasaya olumlu karşılık vermiş, Kürt şeyhleri ile aşiret reisleri sultana karşı sadakatle bağlı olmuş, karşılıklı menfaatlere dayanan bu ilişki din saikiyle daha da yoğunlaşan bir biçim almış, Kürt periferisinin yerel iktidar sahipleri sultanın tahtta kalmasını kendi gelecekleri için olmazsa olmaz bir zorunluluk olarak görmüşler.

II. Abdülhamid'in Panslamizm/İslamcılık siyasası çerçevesinde Kürt şeyhleriyle geliştirdiği ilişki, aynı zamanda karşılıklı bir menfaat boyutu da olan bir ilişki olmuştur. Sultan Kürt şeyhleri vasıtasıyla Kürt unsuru kişisel iktidarına sadık hale getirmeye çalışırken, Kürt şeyhleri de hem başka bir dini inanca mensup Ermeni unsura karşı hem de bölgedeki farklı yerel güç odaklarına karşı sultanın desteğinden yararlanmaya çalışmışlar. Merkezi iktidarın sunduğu ayrıcalıklardan yararlanmaktan geri durmayan dinin kurumsallaşmış hali durumundaki şeyhler/şeyhlik kurumu her ne kadar tarihsel olarak bütün İslam coğrafyasında etkili olmuş ve Kürt bölgelerinde de bu etkinliğini sürdürmüş olsa da Kürt şeyhleri özellikle bu dönemde daha fazla ön plana çıkmış, bölgede aşiretler üstü bir konum elde etmişler. Bu şeyhlerin başında gelen Şeyh Ubeydullah, Osmanlı merkezi iktidarının da desteğini alarak, bölgede bir nüfuz alanı oluşturmayı başarmış ve 1880 yılında İran'a karşı harekete geçecek kadar

kendini güçlü hissetmiştir. İsyân, İrân güçleri tarafından kısa bir zaman içerisinde bastırılmış, şeyh Osmanlı payitahtına getirilmiştir. Şeyh Ubeydullah ve oğlu Seyit Abdülkadir tarafından başlatılan bu isyanın milliyetçi bir isyan olduğunu iddia eden araştırmacılar bulunmaktadır. Fakat bu çalışma esnasında ulaşılan bulgu ve belgeler, bu isyanın milliyetçi bir isyan olmadığını ortaya koymakta, Kürt aşiret yapısını aşan bir kitleye ulaşmayı başaran Şeyh Ubeydullah'ın, yerel bir iktidarı alanı oluşturmak istediğini göstermektedir. Modern anlamdaki milliyetçilik için gerekli olan şartların neredeyse hiçbirini taşımayan Kürt toplumu ile isyanı başlatan Şeyh Uebydullah'ın milli bir bilinç ile harekete geçmesi ve bağımsız bir Kürt devleti kurması mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla isyanı, milliyetçi bir isyan olarak değerlendiren, Kürt milliyetçiliğinin birinci safhası olarak gören ve Kürt devletini kurmayı hedeflediğini iddia eden tez sahiplerinin, tezlerini bu çerçevede yeniden değerlendirmeleri önerilmektedir.

II. Abdülhamid zamanında Kürt aşiret reisleriyle yeniden kurulan ilişki de esas itibariyle karşılıklı menfaate dayalı olmuş, daha çok ortak düşman olarak görülen Ermenilerden duyulan endişelerin belirlediği, ancak birçok boyutu bulunan bir karşılıklılığa dayalı olmuştur. Sultan, bir yandan Kürt aşiret reisleriyle kurduğu ilişkiyle geleneksel Osmanlı siyasasını sürdürmüş, diğer taraftan Hamidiye teşkilatlanmasına katılan aşiret reislerine neredeyse sınırsız yetkiler vererek, bölgelerinde "*de facto*" bir emirlik yapısı kurmalarına yol açmış, bu yönüyle bir süreden beri takip edilen siyasa ile bir kopuşun yaşanmasına neden olmuştur. II. Abdülhamid'in kendilerine sunduğu ayrıcalıklarla güçlenen aşiret reisleri sultan velinimetleri olarak görmüş, bu ilişkiden elde ettikleri menfaatlerinden olmamak için sultana sadık "*kul*" olmuşlar. II. Abdülhamid'den önce kendi bölgelerinde yalnızca aşiret ağası olan bu reisler, sultanın desteğiyle birlikte bölgenin önemli aktörleri haline gelmiş, bölgelerinde toplumsal baskı aygıtlarına dönüşmüş, hem Ermenilere karşı hem Kürtlere karşı hem de Arap ve Türkmenlere karşı pervasız hale gelmişler. Bu güç devşirmesi aşiret reislerini, daha önce ortadan kaldırılan geleneksel Kürt emirleri konumuna yükseltmiş, sistem bu çerçevede, fiili olarak, kendini yeniden üretmiş, sultanın desteği bu noktada önem arz etmiştir.

II. Abdülhamid ile birlikte askeri unvanlar da alan Hamidiye mensupları, sultan sayesinde yerel iktidarı ele geçirmiş, onunla birlikte güçlenerek "*Hamidiye*

Ricali"nin yerel görünümüleri olarak işlev görmüş, bu saiklerden dolayı sultana karşı çok büyük muhabbet duymuş ve ona "*Bavı Kurdan*" Kürtlerin Babası unvanını vermişler. II. Meşrutiyetle sultanın iktidarı sınırlandırıldığı zaman ve nihayetinde 31 Mart Olay'ından sonra II. Abdülhamid tahttan hal' edildiği zaman en büyük tepki Hamidiye teşkilatlanması sayesinde güç devşiren Kürt aşiret reislerinden gelmiş, bu kişiler sultanı iktidardan indiren ittihatçılara karşı isyan etmeyi göze almışlar. Bu durum da bölgenin yeni "*efendilerinin*" sultanın başında olmayacağı bir sistemde yaşayamayacaklarına olan inançlarını göstermektedir.

II. Abdülhamid, Osmanlı'nın Kürt unsuru için geliştirdiği politikasını başarıya ulaştırmak için kurduğu Hamidiye Alayları'ndan sonra Araplar için açılan Aşiret Mektebine Kürt şeyhleri ile aşiret reislerinin de çocuklarının alınmasını sağlamıştır. Bu iki kurum ile sultan, Osmanlı periferisinde yaşayan aşiretleri öncelikle kendi şahsına bağlamak istemiş, daha sonra Osmanlı'ya entegre etmeye çalışmıştır. Arap periferisinin yerel iktidar odağı liderlerinin çocukları için açılan Aşiret Mektebi'ne, kısa bir süre sonra önce yerel Kürt liderlerinin çocuklarını, daha sonra ise Arnavut aşiret liderlerinin çocukları kabul edilmiştir. Mektep, modern devlet inşası sürecinde bulunan diğer devletlerin de okulları kullandıkları gibi, bir endoktrinasyon aracı olarak işlevselleştirilmek istenmiş, aşiret liderlerinin çocukları Osmanlı merkezi iktidarının sadık yerel unsurları olarak yetiştirilmek istenmiştir. Fakat bu proje başarısız olmuş, bu okulda okuyan unsurların çocukları Osmanlı merkezi iktidarının menfaatini savunmak bir yana mensup oldukları unsurların kültürel haklarını talep etmiş, bu unsurlarda milli bir bilincin oluşmasına katkı sunmuş, sonraki zamanlarda ortaya çıkan milliyetçi örgütlerde yer almışlar.

Sonuç olarak II. Abdülhamid, Kürt aşiret reisleriyle kurduğu sıcak ilişki sayesinde Osmanlı'nın Kürt periferisinde çok önemli bir toplumsal örüntü arz eden aşiret yapısını Osmanlı sistemine entegre etmiş, bu aşiret yapısının muhafazasına yardım ederek Kürtleri milliyetçilikten uzak tutmayı başarmış, Kürt toplumsal yapısının uzun yıllar boyunca çok fazla değişime uğramadan sürdürülmesine yol açmıştır.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-1 Ali Evrak Odası

Dahiliye Mektubi Kalem

Dahiliye Siyasi Evrakı

Dahiliye Nezareti Şifre Kalem

Hariciye Nezareti Tercüme Odası

İrade-i Dahiliye

İrade Hususi

Mektubi Kalem Mühimme Kalem

Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi

Yıldız Esas Evrakı

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat

Yıldız Perakende Evrakı Arzuhaller ve Journaller

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti

Yıldız Perakende Mütenevvia Maruzat Belgeleri

Yıldız Sadaret Resmi

Yıldız Sarayı Mabeyn Başkitabeti

Les Archives Diplomatiques du Ministere des Affaires Etrangeres (Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

Archives Diplomatiques

Correspondance Commerciale, Turquie, Diyarbakır/Erzurum/Musul/
Maraş/Sivas/Cizre /Mamuret'ul-aziz/Van/Muş

Correspondance Politique et Commerciale

KİTAPLAR

Abdulla, Nejat; **İmparatorluk Sınır ve Aşiret**, (Çev. Mustafa Aslan), Avesta Yayınları, İstanbul, 2009.

Abdülaziz Bey; **Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri: Toplum Hayatı**, (Haz: Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay), Tarih Vakfı, İstanbul, 1995.

Ahmad, Ferroz; **The Making of Modern Turkey**, Routledge, London, 1993.

_____ ; **İttihat ve Terakki 1908-1914**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

_____ ; **İttihatçılıktan Kemalizm'e**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009.

Akpınar, Alişan; **Osmanlı Devletinde Aşiret Mektebi**, Göçebe Yayınları, İstanbul, 1997.

- Aksakal, Mustafa; **The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and The First World War**, Cambridge University Press, New York, 2008.
- Akyıldız, Ali; **Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme**, İletişim, İstanbul, 2012.
- Akyol, Mustafa; **Kürt Sorununu Yeniden Düşünmek**, Doğan Kitap, İstanbul, 2006.
- Akyüz, Yahya; **Türk Eğitim Tarihi**, Pegem Akademi, Ankara, 2008.
- Akşin, Sina; **Kısa Türkiye Tarihi**, İstanbul, 2009.
- Akşin, Sina **Türkiye Tarihi: Osmanlı Devleti 1600-1908**, C.III, İstanbul, 2008.
- Alakom, Rohat; **Eski İstanbul Kürtleri**, Avesta Yayınları, İstanbul, 2012.
- _____; **Türk Edebiyatında Kürtler**, Avesta yayınları, İstanbul, 2010.
- Ali Vehbi Bey, **Pensees et Souvenirs de L'ex Sultan Abdul-Hamid**, Attinger Freres, Paris, 1910.
- Anderson, Benedict; **Hayali Cemaatler**, (Çev: İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2015.
- Antranik, **Dersim Seyahatnamesi**, (Çev: Payline Tomasyan), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Armağan, Mustafa; **Abdülhamid'in Kürtlerle Dansı**, Timaş yayınları, İstanbul, 2015.
- Arnold, John H.; **Tarih**, (Çev: Sevda Çalışkan), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2007.
- Atilhan, Cevat Rifat; **31 Mart Faciası**, Sinan Yayınları, İstanbul, 1972.
- Averyanov, P. İ.; **Osmanlı İnan Rus Savaşlarında Kürtler (19. Yüzyıl)**, (Çev: İbrahim Kale) Avesta Yayınları, İstanbul, 2010.
- Aysever, Kubilay; **Collingwood'un Tarih Felsefesi**, İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
- Badiou, Alain; **Tarihin Uyamsı**, (Çev: Murat Erşen), MonoKL Yayınları, İstanbul, 2011.
- Balcı, Ramazan; **Osmanlı'nın Doğu Siyaseti**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2010.
- Balibar Etienne, Wallerstein Immanuel; **İrk Ulus Sınıf**, (Çev: Nazlı Ökten), Metis Yayınları, İstanbul, 2013.
- Banarlı, Nihat Sami; **Türkçe'nin Sırları**, L ve M Yayınları, İstanbul, 2007.
- Bareilles, Roland; **Osmanlı'nın Alacakaranlığı: Son Büyük Sultanlıkta Bir Fransız 1875-1933**, (Çev: Yeşim Türkmenoğlu), Güncel Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Baring, Maurice; **İstanbul'dan Mektuplar 1909-1912**, (Çev: Mahmut Muku), Dergah Yayınları, İstanbul, 2008.
- Barkey, Karen; **Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi**, (Çev: Zeynep Altok), Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.
- Basmacıyan, Krikor Hagop; **Şark'ta Toplumsal ve Dinsel Hayat**, (Çev: Altuğ Yılmaz), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.

- Başak, Tolga; **İngiltere'nin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, C.I, Ankara, 2004.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)**, C.II, Ankara, 2004.
- Belge, Murat; **"Türkiye ve Rusya", Modernleşme ve Batıcılık; Batılılaşma, İletişim** yayımları, İstanbul, 2007.
- Benda, Julien; **Aydınların İhaneti**, (Çev: Cem Soydemir), Doğubatu Yayınları, Ankara, 2011.
- Bender, Cemşid; **Kürt Tarihi ve Uygarlığı**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1992.
- Berkes, Niyazi; **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- Blaisdell, Donald, C.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi "Duyun-u Umumiye"**, (Çev: Ali İhsan Dalgıç), Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1979.
- Blau, Joyce; **Le Problème Kurde: Essai Sociologique et Historique**, Publication du Centre Pour l'Etude des Problèmes du Monde Musulman Contemporain, Bruxelles, 1963.
- Bloch, Marc; **Tarih Savunusu veya Tarihçilik Mesleği**, (Çev: Ali Berktaş), İletişim, İstanbul, 2013.
- Bozarslan, Hamit; **La Question Kurde Etats et Minorités au Moyen-Orient**, Presses de Sciences Po, Paris, 1997.
- _____ ; **Histoire de la Turquie de l'Épire a Nos Jours**, Tallandier, Paris, 2013.
- _____ ; **Ortadoğu'nun Siyasal Sosyolojisi: Arap İsyanlarından Önce ve Sonra**, (Çev: Melike Işık Durmaz), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.
- Bozdağ, İsmet; **Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri**, Truva Yayınları, İstanbul, 2009.
- _____ ; **Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid**, Emre yayımları, İstanbul, 1995.
- Bozkurt, Serhat; Akpınar, Aışan (Haz.); **Osmanlı Kürdistanı: Kürdistan Osmanlı**, bgst Yayınları, İstanbul, 2011.
- Braudel, Fernand; **Tarih Üzerine Yazılar**, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2016.
- Bruinessen, Martin van; **Ağa, Şeyh, Devlet**, (Çev: Banu Yalkut), İletişim, İstanbul, 2010.
- _____ ; **Kürdistan Üzerine Yazılar**, (Çev: Nevzat Kırac vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Burkay, Kemal; **Geçmişten Günümüze Kürtler ve Kürdistan**, Deng Yayınları, İstanbul, 1997.

- Carr, Edward Hallett; **Milliyetçilik ve Sonrası**, (Çev: Osman Akınhay), İletişim, İstanbul, 2015.
- _____; **Tarih Nedir?**, (Çev: Misket Gizem Gürtürk), İletişim, İstanbul, 2013.
- Celil, Celile; **Kürt Aydınlanması**, (Çev: Arif Karabağ), Avesta Yayınları, İstanbul, 2013.
- _____; **1880 Şeyh Ubeydullah Nehri Kürt Ayaklanması**, Peri Yayınları, İstanbul, 1998.
- Cemaleddin Efendi, **Şeyhülislam Cemaleddin Efendi'nin Siyasi Hatıraları**, (Haz: Selim Kutsan), Nehir Yayınları, İstanbul, 1990.
- Chaliand, Gerard; **Les Kurdes et Le Kurdistan: La Question Nationale Kurde au Proche-Orient**, PCM, Paris, 1981.
- Chatterjee, Partha; **Milliyetçi Düşünce ve Sömürge Dünyası**, (Çev: Sami Oğuz), İletişim, İstanbul, 1996.
- Chirguh, Dr. Bletch (Sureyya Bedirxan); **Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri**, (Çev: Nihat Nuyan), Avesta, İstanbul, 2009.
- Cihan, Ahmet; **Japonya'da Eğitim Kültür ve Modernleşme**, ARK Özgü yayımları, İstanbul, 2006.
- Collingwood, R. G.; **Tarih Tasarımı**, (Çev: Kurtuluş Dinçer), Doğubatı Yayınları, Ankara, 2010.
- Cox, Samuel Sullivan; **Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Hatıraları 1885-1887**, Kültür yayımları, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul, 2013.
- Çavdar, Tevfik; **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.
- Çay, Abdulhaluk M.; **Her Yönüyle Kürt Dosyası**, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Çadırcı, Musa; **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013.
- Çağatay, Soner; **İslam, Secularism and Nationalism in Turkey**, Routledge, Oxon, 2006.
- Çetinsaya, Gökhan; **Ottoman Administration of Iraq 1890-1908**, Routledge, New York, 2006.
- Çoruk, Ali Şükrü; **Örnek Bir Vakıa Işığında Abdülhamid Döneminde Kitap ve Dergi Sansürü**, Kitabevi, İstanbul, 2014.
- Dalyan, Murat Gökhan; **Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870**, Öncü Kitap, Ankara, 2012.
- Davison, Roderic H.; **Reform in the Ottoman Empire 1856-1876**, Cambridge University Press, New York, 1973.
- Demirel, Muammer; **Sultan İkinci Abdülhamid ile Erzurum Vilayeti Arasındaki Yazışmalar (1894-1904)**, Çamlıca, İstanbul, 2007.

Demiroğlu, Faiz; **Abdülhamid'e Verilen Jurnaller**, Tarih Kütüphanesi Yayınları, İstanbul, 1955.

Deringil, Selim; **İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)**, Doğan Kitap, İstanbul, 2014.

_____ ; **Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Divitçioğlu, Sencer; **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Köz Yayınları, İstanbul, 1971.

Doktor Friç, **Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikat**, (Çev: Tuba Akekmekçi), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Dr. Bletch Chirguh (Sureyya Bedirxan), **Kürt Sorunu Kökeni ve Nedenleri**, (Çev: Nihat Nuyan), Avesta, İstanbul, 2009.

Dumont Paul, Georgeon François; **Bir İmparatorluğun Ölümü 1908-1923**, (Server Tanilli), Yenigün Yayıncılık, İstanbul, 1997.

Durkheim, Emile; **Sosyolojik Yöntemin Kuralları**, (Çev: Cemal Bali Akal), Dost Kitapevi Yayınları, Ankara, 2012.

Dündar, Fuat; **Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İletişim, İstanbul, 2008.

Eisenstadt, S. N.; **Modernleşme; Başkaldırı ve Değişim**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2007.

Ekinci, Ekrem Buğra; **Osmanlı Mahkemeleri (Tanzimat ve Sonrası)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2004.

Ellison, Grace; **İstanbul'da Bir Konak ve Yeni Kadınlar: İngiliz Kadın Gazetecinin Gözüyle Türk Evi ve Gündelik Hayat**, (Çev: Neşe Akın), Dergah Yayınları, İstanbul, 2009.

Engin, Vahdettin; **Pazarlık: İkinci Abdülhamid ile Siyonist lider Dr. Theodore Herzl Arasında Geçen "Filistin'de Yahudi Vatanı" Görüşmelerinin Gizli Kalmış Belgeleri**, Yeditepe, İstanbul, 2010.

_____ ; **Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u**, Simurg, İstanbul, 2001.

Enriquez, Eugene; **Sürüden Devlete: Toplumsal Bağ Üzerine Psikanalitik Deneme**, (Çev: Nilgün Tural) Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2004.

Enver Paşa, **Enver Paşa'nın Anıları 1881-1908**, (Haz: Halil Erdoğan Cengiz), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Ergin, Osman; **Türk Maarif Tarihi**, Cilt III, IV, Eser Matbaası, İstanbul, 1977.

Ergut, Ferdan; **Modern Devlet ve Polis**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

Eriksen, Thomas Hylland; **Etnisite ve Milliyetçilik**, (Çev: Ekin Uşaklı), Avesta Yayınları, İstanbul, 2004.

Ertan, Temuçin Faik; **Atatürk Döneminde Devletçilik-Liberalizm Tartışmaları: Şevket Süreyya (Aydemir)-Hüseyin (Yalçın) Polemiği**, Phoenix Yayınları, Ankara, 2010.

Evans, Richard J.; **Tarihin Savunusu**, (Çev: Uygur Kocabaşoğlu), İmge Kitabevi yayınları, Ankara, 1999.

Febvre, Lucien; **Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler**, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995.

Faroqhi, Suraiya; **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, (Çev: Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Fırat, M. Şerif; **Doğu İleri ve Varto Tarihi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1983.

Findley, Carter V.; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Bürokratik Reform: Babıali 1789-1922**, (Çev: Ercan Ertürk), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Foucault, Michel; **Cinselliğin Tarihi**, (Çev: Hülya Uğur Tanrıöver), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2007.

Freitag Ulrike, Lafi Nora; **Urban Governance Under the Ottomans: Between Cosmopolitanism and Conflict**, Routledge, New York, 2014.

Fukuyama, Francis; **Tarihin Sonu ve Son İnsan: Yeni Dünya Düzeni Nedir?**, (Çev: Zülfü Dicleli), Gün Yayıncılık, İstanbul, 1999.

Fuller Graham E., Barkey Henri J.; **Türkiye'nin Kürt Meselesi**, (Çev: Hasan Kaya), Profil yayıncılık, İstanbul, 2011.

Gazi Ahmed Muhtar Paşa, **Anılar 2: Sergüzeşti Hayatımın Cildi Sanisi**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Gellner, Ernest; **Milliyetçiliğe Bakmak**, (Çev: Simten Coşar vd.), İletişim, İstanbul, 2013.

_____; **Ulus ve Ulusçuluk**, (Çev: Buşra Ersanlı Behar, Günay Göksu Özdoğan), İnsan Yayınları, 1992.

Georgeon, François; **Sultan Abdülhamid**, Homer Kitabevi, İstanbul, 2006.

_____; **Aux Origines du Nationalisme Turc Yusuf Akçura (1876-1935)**, Edition ADPF, Paris, 1980.

Giddens, Anthony; **Kapitalizm ve Modern Sosyal Teori**, (Çev: Ümit Tatlıcan), İletişim, İstanbul, 2010.

_____; **Ulus Devlet ve Şiddet**, (Çev: Cumhuri Atay), Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.

Gingeras, Ryan; **Sorrowfull Shores, Violence, Ethnicity and the End of Ottoman Empire 1912-1923**, Oxford University Press, New York, 2011.

Gökalt, Ziya; **Türkçülüğün Esasları**, (Haz: Mehmet Kaplan) MEB Yayınları, İstanbul, 1990.

_____; **Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler**, İstanbul, 2007.

Gündoğdu Cihangir, Genç Vural; **Dersim'de Osmanlı Siyaseti: İzale-i Vahşet, Tashih-i İtikad ve Tasfiye-i Ezhan "880-1913**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2013.

- Habermas, Jürgen; **"öteki" olmak "öteki"yle yaşamak: Siyaset Kuramı Yazıları**, (Çev: İknur Aka), Yapı Kredi Yayınları, Ankara, 2015.
- Hale, William; **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1789'dan Günümüze**, Hil Yayınları, İstanbul, 1996.
- Hamsun Knut, Anderson Hans Christian; **İstanbul'da İki İskandinav Seyyah**, (Çev: Banu Gürsaler Syvertsen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.68.
- Haslip, Joan; **Bilinmeyen Yönleriyle Abdülhamid**, (Edt: Sevda Dursun), Kariyer Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Hay, W. R.; **Kürdistan'da İki Yıl: 1918-1920**, (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2005.
- Hayes, Carlton J.; **Milliyetçilik Bir Din**, (Çev: Murat Çiftkaya), İz Yayıncılık, İstanbul, 2010.
- Heper, Metin; **Devlet ve Kürtler**, (Çev: Kadriye Göksel), Doğan Kitap, İstanbul, 2008.
- Hobsbawm, Eric; **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, (Çev: Vedat Aslan), Dost Kitabevi, Ankara, 2013.
- _____; **Milletler ve Milliyetçilik**, (Çev: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2014.
- _____; **Tarih Üzerine**, (Çev: Osman Akınhay), Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.
- Hobsbawm, Eric, Ranger Terence; **Geleneğin İcadı**, (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.
- Hocaoğlu, Mehmet; **Abdülhamit Han'ın Muhtıraları**, Oymak Yayınları, İstanbul, 1998.
- Hroch, Miroslav; **Avrupa'da Milli Uyanış**, (Çev: Ayşe Özdemir), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Hülagü, Metin; **Osmanlı Yunan Savaşı: Abdülhamid'in Zaferi**, Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2008.
- Iggers, Georg G.; **Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarih yazımı**, (Çev: Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı, İstanbul, 2016.
- Imbert, Paul; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme Hareketleri**, (Çev Adnan Cemgil), Engin yayıncılık, İstanbul.
- İbn Haldun, **Mukaddime**, (Çev: Süleyman Uludağ), Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.
- İdris-i Bitlisi, **Heşt Behişt VII. Ketibe: Fatih Sultan Mehmed Devri 1451-1481**, (Haz: Muhammed İbrahim Yıldırım), TTK, Ankara, 2013.
- İnalcık, Halil; **Devlet-i Aliyye Klasik Dönem (1302-1606)**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- İnalcık Halil, Seyitdanlıoğlu Mehmet; **Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı Devleti**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

- Jongerden, Joost; **Türkiye'de İskan Sorunu ve Kürtler**, (Çev: Mustafa Topal), Vate Yayınevi, İstanbul, 2008.
- Jongerden Joost, Verheij Jelle; **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, BRILL, Boston, 2012.
- Jwaideh, Wadie; **Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi**, (Çev: İsmail Çekem, Alper Duman), İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kafadar, Osman, **Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma**, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- Kalman, M.; **Osmanlı-Kürt ilişkileri ve Sömürgecilik**, Med Yayınları, İstanbul, 1994.
- Kansu, Aykut; **1908 Devrimi**, İletişim, İstanbul, 2002.
- Karabekir, Kazım; **İttihat ve Terakki Cemiyeti**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Karademir, Nihat; **Sultan Abdülhamid ve Kürtler**, Nübihar, İstanbul, 2014.
- Karal, Enver Ziya; **Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)**, Cilt VIII, TTK yayınları, Ankara, 1988.
- _____; **Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Cilt.V, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Kardam, Ahmet; **Cizre-Bohtan Beyi Bedirhan: Sürgün Yılları**, Dipnot Yayınları, Ankara, 2013.
- Karpat, Kemal; **Studies on Ottoman Social and Political History**, Brill, Boston 2002.
- _____; **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics**, Madison, University of Wisconsin Press, 1985.
- _____; **İslam'ın Siyasallaşması**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005.
- _____; **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, İmge Kitapevi, Ankara, 2006.
- _____; **Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler**, Timaş, İstanbul, 2010.
- _____; **Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset**, İstanbul, 2010.
- Kasaba, Reşat; **Bir Konargöçer İmparatorluk; Osmanlıda Göçebeler, Göçmenler ve Sığınmacılar**, (Çev: Ayla Ortaç), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2012.
- Kayalı, Hasan; **Jön Türkler ve Araplar: Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)**, (Çev: Türkan Yöney), Yurt Yayınları, 1998.
- Keyder, Çağlar; **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İletişim, İstanbul, 2007.
- Khoury, Dma Rızk; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumu: Musul, 1540-1834**, (Çev: Ülkün Tansel) Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- Kılıç, Mehmet Fırat; **Sheikh Ubeydullah's Movement**, Basılmamış Y.L Tezi, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2003.

- Kırmızı, Abdulhamit; **Abdülhamid'in Valileri: Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908**, Klasik yayınları, İstanbul, 2008.
- Kısakürek, Necip Fazıl; **Ulu Hakan II. Abdülhamid Han**, Büyük Doğu yayınları, İstanbul, 1981.
- Kirişçi, Kemal; Winrow, Gareth M.; **Kürt Sorunu Kökeni ve Gelişimi**, (Çev. Ahmet Fethi), Tarih Vakfı, İstanbul, 2009.
- Klein, Janet; **Hamidiye Alayları: İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri**, (Çev: Renan Akman), İletişim, İstanbul, 2014.
- Koçak, Cemil; **Abdülhamid'in Mirası**, Arba Basım Yayın, İstanbul, 1990.
- Koçer, Hasan Ali; **Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi**, MEB, İstanbul, 1970.
- Kodaman, Bayram; **Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991.
- _____; **Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Politikası**, Ankara üniversitesi Basımevi, Ankara, 1987.
- Koloğlu, Orhan; **Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit**, İletişim, İstanbul, 1998.
- _____; **Abdülhamid Gerçeği**, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.
- Koyre, Alexandre; **Bilim Tarihi Yazıları**, (Çev: Kurtuluş Dinçer), TÜBİTAK, Ankara, 2000.
- Ksenophon, **Anabasis: On Binlerin Dönüşü**, (Çev: Ari Çokona), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- Kuran, Ahmet Bedevi; **Harbiye Mektebi'nde Hürriyet Mücadelesi, Kültür Yayınları**, İstanbul, 2009.
- Kuran, Ercüment; **Türkiye'nin Batılılaşması ve Milli Meseleler**, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2007.
- Kushner, David; **Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908**, (Çev: Şevket Serdar Türet, vd.), Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kutlay, Naci; **İttihat Terakki ve Kürtler**, Dipnot, Ankara, 2010.
- Kutschera, Chris; **Le Mouvement National Kurde**, Flammarion, Paris, 1979.
- Küçükömer, İdris; **Batılılaşma ve Düzenin Yabancılaşması**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Kütükoğlu, Mübahat S.; **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri (1838-1850)**, C.II, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1976.
- Lazarev, M. S.; **Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)**, (Çev: Mehmet Demir), Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1989.
- Lazarev, M.S, Mihoyan, Ş. X.; **Kürdistan Tarihi**, (Çev: İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul, 2001.
- Leca, Jean; **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Çev: Siren İdemen), Metis yayınları, İstanbul, 1998.

Lewis, Bernard; **The Emergancy of Modern Turkey**, Oxford University Press, New York, 2002.

_____; **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, (Çev: Metin Kıratlı), TTK Yayınları, Ankara, 2007.

Malmisanij; **İlk Kürt Gazetesi Kürdistan'ı Yayımlayan Abdurrahman Bedirhan 1868-1936**, Vate Yayınevi, İstanbul, 2011.

_____; **Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti ve Gazetesi**, Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.

Mango, Andrew; **Turkey and The War on Terror**, Routledge, New York, 2005.

Mann, Michael; **Devletler, Savaş ve Kapitalizm: Politik Sosyoloji İncelemeleri**, (Çev: Semih Türkoğlu), Yurt Yayınları, İstanbul, 2013.

Mardin, Şerif; **Türk Modernleşmesi**, (Der: Mümtazer Türköne, Tuncay önder), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.

_____; **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

_____; **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, İletişim, İstanbul, 1996.

_____; **Din ve İdeoloji**, İletişim, İstanbul, 1993.

Marks, Karl; **Louis Bonaparte'm On Sekiz Brumaire'i**, (Çev: Tanıl Bora), İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.

Mayokan, İsmail Müştak; **Mabeyn Katibinin Kaleminden Abdülhamid ve Çevresi: Yıldız'da Neler Gördüm**, (Ali Yılmaz), Dün Bugün Yarı Yayınları, İstanbul, 2010.

McDOWALL, David; **Modern Kürt Tarihi**, (Çev: Neşenur Domaniç), Doruk Yayıncılık, Ankara, 2004.

Mehmed Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, (Haz: Alpay Kabacalı), Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.

Meeker, Michael E.; **A Nation of Empire: the Ottoman Legacy of Turkish Modernity**, Berkeley, University of California Press, 2002.

Mehmet Rıfat Bey, **93 Harbi Faciası**, (Haz: Tahsin Yıldırım), Dün Bugün Yarı Yayınları, İstanbul, 2010.

Mevlânzade Rıfat, **Mevlânzade Rıfat'ın Anıları**, (Haz: Metin Martı), Arma Yayınları, İstanbul, 1992.

Millingen, Frederick; **Wild Life Among the Kurds**, Hurst and Blackett, London, 1870.

Minorsky, Vladimir; Bois, Thomas; Mac Kenzie, D. N.; **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev. Kamuran Fıratlı), İstanbul, 2004.

Muhammed Emin Zeki Beg, **Kürtler ve Kürdistan Tarihi**, (Çev: Vahdettin İnce vd.), Nübihar Yayınları, İstanbul, 2011.

- Müller, Georgina Adelaide; **On Dokuzuncu Asır Biterken: İstanbul'un Saltanath Günleri**, (Çev: Hamdiye Betül Kara), Dergah Yayınları, İstanbul, 2010.
- Nicolaides, Nicolas; **Bir Gazetecinin Gözüyle II. Abdülhamid**, (Haz: Erdoğan Keskinliç), Yitik Hazine Yayınları, İzmir, 2013.
- Nikitine, Basil; **Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme**, Cilt. I-II, (Çev. Hüseyin Demirhan), Deng Yayınları, İstanbul, 1991.
- _____ ; **Les Kurdes**, Editions d'Aujourd'hui, Paris, 1956.
- Noel, Edward William Charles; **Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü**, (Çev: Bülent Birer), Avesta Yayınları, İstanbul, 1999.
- Noviçev, A. D.; **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, (Çev: Nabi Dinçer), Onur Yayınları, Ankara, 1979.
- Ocak, Ahmet Yaşar; **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler 15.17. Yüzyıllar**, Tarih Vakfı, İstanbul, 2013.
- Okuyan, Selim; **Filistin'in Gölgesinde Abdülhamit ve Theodor Herzl**, Selis Kitaplar, İstanbul, 2008.
- Olsen, Robert; **Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı 1880-1925**, (Çev: Bülent Peker, Nevzat Kıraç), Öz-Ge Yayınları, Ankara, 1992.
- Ortaylı, İlber; **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011.
- _____ ; **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2015.
- _____ ; **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı Devletinde Alman Nüfuzu**, Siyasal Bilgiler Yayınları, Ankara, 1981.
- _____ ; **Gelenekten Geleceğe**, Timaş, İstanbul, 2008.
- Öğün, Tuncay; **Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı**, Yeditepe, İstanbul, 2010.
- Öke, Mim Kemal; **İngiliz Casusu Prof. Arminius Vambéry'nin Gizli Raporlarında II. Abdülhamid ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983.
- _____ ; **İngiltere'nin Güneydoğu Faaliyetleri ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.
- Örikağasızade Hasan Sırrı, **Sultan Abdülhamit ve Devri Hatıraları ve Saray İdaresi**, (Haz: Ali Adem Yörük), Dergah Yayınları, İstanbul, 2007.
- Özcan, Azmi; **Pan-İslamizm: Osmanlı Devleti, Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1914)**, İSAM Yayınları, İstanbul, 1992.
- Özkırımlı, Umut; **Milliyetçilik Kuramları**, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2015.
- Özoğlu, Hakan; **Osmanlı'da Kürt Milliyetçiliği: Kimlik, Evrim ve Sadakat**, (Çev: Nilay Özok-Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Palmer, Alan; **Osmanlı İmparatorluğu: Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, (Belkis Çorakçı Dışbudak), Bilgin yayıncılık, İstanbul, 1995.
- Pamuk, Şevket; **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913**, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.

_____; **Osmanlı'da Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme**, Seçme Eserler II, Kültür yayımları, İstanbul, 2009.

Parfık, Joseph; **The Marvellous Mesopotamia: The World's Wonderland**, Londra, 1920.

Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, (Der: Muammer Sencer), May Yayınları, İstanbul, 1977.

Pekmen, Mahir Said; **Fizan Hatıraları**, (Haz: Hasan Babacan, Servet Avşar), TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Petrosyan, Yuriy Asatoviç; **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, (Çev. Mazlum Beyhan, Ayşe Hacıhasanoğlu), İstanbul, 1974.

Prens Sabahaddin, **İttihat ve Terakki'ye Açık Mektuplar: Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar**, (Haz: Ahmet Zeki İzgöer), Dün Bugün Yarı Yayınları, İstanbul, 2013.

Ramsour, Ernest Edmondson; **Genç Türkler ve İttihat Terakki 1908 İhtilal'ının Hazırlık Dönemi**, (Çev. Hacasan Yüncü), İstanbul, 2009.

Renan, Ernest; **Dilin Kökeni Üzerine**, (Çev: Atakan Altınörs), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2015.

_____; **Nutuklar ve Konferanslar: Millet Nedir?**, (Çev: Ziya İshan), Sakarya Basımevi, Ankara, 1946.

Resneli Niyazi, **Hürriyet Kahramanı Resneli Niyazi Hatıratı**, Panama Yayıncılık, Ankara, 2017.

Qasımlı, Abdurrahman; **Kürtler ve Kürdistan**, (Çev: İbrahim Bingöl), Avesta yayımları, İstanbul, 2014.

Quataert, Donald; **Osmanlı İmparatorluğu 1700-1922**, (Çev: Ayşe Berktaş), İletişim yayımları, İstanbul, 2013.

_____; **The Ottoman Empire, 1700-1922**, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.

Saib, Ahmed; **Sultan II. Abdülhamid ve Saltanatının İlk Yılları**, (Haz: Adem Kara), IQ Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Sakaoğlu, Necdet; **Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayımları, İstanbul, 2003.

Salih Münir Paşa, **Geçmiş Zamanlar: II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hatıraları**, (Haz: Ali Birinci, Selma Günaydın), Ankara, 2015.

Sami, Şemseddin; **Kamus'ul Alam**, Cilt.5, Kaşgar Neşriyat, Ankara, 1996.

Sartre, Jean-Paul; **Varoluşçuluk**, (Çev: Asım Bezirci), Say Yayınları, İstanbul, 2013.

Sasuni, Garo; **Kürt Ulusal ve 15. Yüzyıldan günümüze Ermeni-Kürt İlişkileri**, Med Yayınları, İstanbul, 1992.

Scott, J. C.; **Tahakküm ve Direniş Sanatları**, (Çev: Alev Türker), Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 20014.

Seyitdanloğlu, Mehmet; **Tanzimat Devrinde Meclis-i Vala (1838-1868)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Shaw, Stanford J.; **Studies in Ottoman and Turkish History, Life with the Ottomans**, the İsis Press, İstanbul, 200.

Shaw Stanford J., Shaw, Ezel Kural; **History of Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic, The Rise of Modern Turkey (1808-1975)**, Cambridge University Press, Vol. II, Cambridge, 1977.

Sinno, Abdurrauf; **Osmanlı'nın Sancılı Yıllarında Araplar-Kürtler-Arnavutlar 1877-1881**, (Çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Smith, Anthony D.; **Milliyetçilik**, (Çev: Ümit Hüsrev Yolsal), Atıf Yayınları, Ankara, 2013.

_____ ; **Ulusların Etnik Kökenleri**, (Çev: Sonay Bayramoğlu, Hülya Kendir), Dost Kitabevi, Ankara, 2002.

Soane, E. B.; **Mezopotamya ve Kürdistan'a Gizli Yolculuk: Kürdistan'ın Kürt Aşiretleri ve Keldanilere İlişkin Tarihsel Notlar**, (Çev: Fahriye Adsay), Avesta, İstanbul, 2007.

Stern, Bernhard; **II. Abdülhamid Yıldız Sarayı ve Haremi 1901**, (Çev: Güray Beken), Truva Yayınları, İstanbul, 2014.

Stoddard, Philip H.; **Teşkilat-ı Mahsusa**, (Çev. Tansel Demirel), Arma Yayınları, İstanbul, 2003.

Strohmeier Martin, Yaşın-Heckman Lale; **Kürtler: Tarih, Siyaset, Kültür**, (Çev: Atilla Dirim), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Sykes, Mark; **Darü'l İslam**, (Çev. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 2000.

Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, **Senüsiler ve Sultan Abdülhamid**, (Haz: İsmail Cömert), Ses Yayınları, İstanbul, 1992.

Şeref, Abdurrahman; **II. Meşrutiyet Olayları (1908-1909)**, (Haz: Bayram Kodaman, M. Ali Ünal), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996.

Şerefhan, **Şerefname: Kürt Tarihi**, (Çev. Mehmet Emin Bozarslan), Hasat Yayınları, İstanbul, 1990.

Şimşir, Bilal; **British Documents on Ottoman Armenians I (1856-1880)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilal N.; **Kürtçülük (1787-1923)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2010.

Tahsin Paşa, **Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları**, Boğaziçi yayınları, İstanbul, 1990.

Tekeli İlhan, İlkin Selim; **Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü**, Türk tarih Kurumu, Ankara, 1999.

Tepedenlioğlu, Nizamettin Nazif; **Sultan Abdülhamit ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Komitacılar**, Toker yayınları, İstanbul, 1989.

Tepeyran, Ebubekir Hazim; **Hatıralar**, Pera Yayınları, İstanbul, 1998.

- Tevfik, Süleyman; **II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Elli Yıllık Hatıralarım**, (Haz: Tahsin Yıldırım, Şaban Özdemir), Dün Bugün Yarın yayınları, İstanbul, 2011.
- Tilly, Charles; **Zor, Sermaye ve Avrupa Devletlerinin Oluşumu**, (Çev: Kudret Emiroğlu), İmge Kitapevi, Ankara, 2001.
- Timur, Taner; **İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitapevi, Ankara, 1996.
- Tosh, John; **Tarihin Peşinde**, (Çev: Özden Arıkan), Tarih Vakfı, İstanbul, 2013.
- Tunaya, Tark Zafer; **Türkiye'de Siyasal Partiler; II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, C.I, İstanbul, 1998.
- _____ ; **İslamcılık Cereyanı I, II, III**, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- _____ ; **Hürriyet'in İlanı**, Yenigün Haber Ajansı Yayıncılık, İstanbul, 1998.
- Tunçay Mete, Zürcher Eric Jan (Der.); **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Çev: Mete Tunçay), İletişim, İstanbul, 1995.
- Unat, Faik Reşit; **Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine tarihi Bir Bakış**, MEB, Ankara, 1964.
- Uras, Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- Uşaklıgil, Halid Ziya; **Saray ve Ötesi**, İnkılap ve Aka Yayınları, İstanbul, 1981.
- Uzunçarşılı, İsmail hakkı; **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- _____ ; **Mithat Paşa ve Taif Mahkumları**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992.
- Ülken, Hilmi Ziya; **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi**, Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.
- Veyne, Paul; **Tarih Nasıl Yazılır**, (Çev: Nihan Özyıldırım), Metis, İstanbul, 2014.
- Weber, Max; **Ekonomi ve Toplum C. I-II.**, (Çev: Latif Boyacı), Yarın Yayınları, İstanbul, 2012.
- Winter, Jay; **America and Armenian Genocide of 1915**, Cambridge University Press, New York, 2003.
- Yalçın-Heckmann, Lale; **Kürtlerde Aşiret ve Akrabalık İlişkileri**, İstanbul 2006.
- Yavuz, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri: Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, TTK, 1994.
- Yeğen, Mesut; **Devlet Söyleminde Kürt Sorunu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Yelkenci, Ömer Faruk; **Türk Modernleşmesi ve II. Abdülhamid'in Eğitim Hamlesi**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2010.
- Yeniay, İ. Hakkı; **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, Ekin Basımevi, İstanbul, 1964.
- Yıldız, Hatip; **Osmanlı Yenileşme Döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Eğitim (1870-1910)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Yılmaz, İlkay; **Serseri Anarşist ve Fesadın Peşinde: II. Abdülhamid Dönemi Güvenlik Politikaları Ekseninde Mürur Tezkereleri, Pasaportlar ve Otel Kayıtları**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Ziya Şakir; **Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı: Talat, Enver ve Cemal Paşa**, Akıl Fikir yayımları, İstanbul, 2009.

_____; **Sultan Abdülhamid'in Yunan Zaferi ve Gizli Siyaseti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1994.

Zürcher, Erik Jan; **Turkey: A Modern History**, I. B. Tauris, London, 2004.

_____; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, (Çev: Yasemin Saner Gönen), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

_____; **Milli Mücadelede İttihatçılık**, (Çev. Nüzhet Salıhoğlu), İstanbul, 2010.

MAKALE

Ahmad, Feroz; *"Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm üzerine düşünceler"*, Mete Tunçay, Eric Jan Zürcher (Der.), **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)**, (Çev: Mete Tunçay), İletişim, İstanbul, 1995.

Akarlı, Engin Deniz; *"The Tangled Ends of an Empire: Ottoman Encounters with the West and Problems of Westernization-an Overview"*, **Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East**, 26/3, 2006.

Amselle, Jean-Leoup; *"Etni ve Kabile: Her Kapıyı Açan Kavramlar"*, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemem), İstanbul, 1998.

Aydın Suavi, Verheij Jelle; *"Confusion in the Cauldron: Some Notes on Ethno-Religious Groups, Local Powers and the Ottoman State in Diyarbakir Province, 1800-1870"*, **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

Aydın, Suavi; *"Kürdler ve Habil Adem"*, Doktor Friç, **Kürdler: Tarihi ve İctimai Tedkikat**, (Çev: Tuba Akekmekçi), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Beşikçi, İsmail; *"Alman Şarkiyatçı Doktor Friç ve Kitabı Üzerine"*, Doktor Friç, **Kürdler: Tarihi ve İctimai Tedkikat**, (Çev: Tuba Akekmekçi), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Blau, Joyce; *"Le role des cheikhs Naqxbandis dans le mouvement national Kurde"*, in **Naqshbandis**, Actes de la Table Ronde de Sevres, 2-4 May 1985, edited by M. Gaborieau, A. Popviç and T. Zarcone. Institute Française d'Etudes Anatoliennes d'Istanbul. s.371-79.

Bourmaud, Philippe; *"Construction Nationale et Discrimination au Proche-Orient: de la Fin de l'Empire Ottoman a Nos Jours, Vingtième Siècle"*, *Revue d'Histoire*, No.103, Proche-Orient: Foyers, Frontières et Fractures (Jul.- sep. 2009) pp. 63-76.

Bozarslan, Hamit; *"Armée et Politique en Turquie (1908-1980) Vingtième Siècle"* **Revue d'histoire**, 2014/4 (No.124), p.87-98.

Chaliand, Gerard; *"Présentation Question nationale et droit des minorités"*, **Les Kurdes et Le Kurdistan: La Question Nationale Kurde au Proche-Orient**, (Haz:

Gerard Chaliand) PCM, Paris, 1981.

Chantre, Lue; "*Entre Pandémie et Panislamisme*", **Archives de Sciences Sociales des Religions**, Juillet-Septembre 2013, p.165-189.

Cohn, Bernard S.; "*Victoria Dönemi Hindistan'ında Otoritenin Temsili*", **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

Çeliker, Fahri; "*Birinci Dünya Harbinde Türk Savaş Politikası*", **Askeri Tarih Dergisi (ATD)**, S.4, Ankara, 1977.

Çetinsaya, Gökhan; "*II. Abdülhamid'in İç Politikası: Bir Dönemlendirme Denemesi*", **Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies**, XI.VII, 2016, 353-409.

Delannoi, Gil; "*Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Dubreuil, Richard; "*Japonya: Feodal Çağa Uzanan Bir Ulusal Bilinç*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Eraslan, Cezmi; "*I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasi ve Sosyal problemler*", **Kafkas Araştırmaları II**, 1996. s.62-95.

Özer Ergenç, "*Osmanlı Klasik Dönemindeki "Eşraf ve Ayan" Üzerine Bazı Bilgiler*", **Osmanlı Araştırmaları III (The Journal of Ottoman Studies III)**, İstanbul, 1982, s.105-113.

_____; "*Osmanlı Şehrindeki "Mahalle"nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine*", **Osmanlı Araştırmaları IV (The Journal of Ottoman Studies IV)**, İstanbul, 1894, s.69-78.

Ertan, Temuçin Faik; "*Türk Hukuk Sisteminde Çağdaşlaşma*", **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, (Haz: Derviş Kılışkaya), Siyasal Kitabevi, Ankara, 2001, s.262-273.

_____; "*Lozan Konferansı'nda Ermeni Sorunu*", **KÖK Araştırmalar KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Cilt II, Sayı 2, 2000, s. 209-225.

Gorgas, Jordi Tejel; "*Repenser les Nationalismes Minoritaires: la Nationalisme Kurde et Irak et en Syrie Durant la Période des Mandats, entre Traditions et modernité*", **A Contrario**, 2009/1 (No.11), p.151-173.

Gourdon, Hubert; "*Bolívar, Martí, Castro, Latin Amerika'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Milliyetçilikler*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Günay, Selçuk; "*Hamidiye Hafif Süvari Alayları ve Erzurum*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 1988, s.81-85.

Hamsun, Knut; "*Hilalin Altında*", Knut Hamsun, Hans Christian Anderson, **İstanbul'da İki İskandinav Seyyah**, (Çev: Banu Gürsaler Syvertsen), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Hobsbawm, Erik; "*Gelenekleri İcat Etmek*", **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

_____ ; *"Seri Üretim Gelenekler: Avrupa, 1870-1914"*, **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

Horowitz, Richard S.; *"International Law and State Transformation in China, Siam and the Ottoman Empire during the Nineteenth Century"*, **Journal of World History**, V.15, no:4, December 2004, p.445-486.

Hourani, Albert; *"Tribes and States in Islamic History"*, **Tribes and States in the Middle East**, (Haz: Philip Khoury, Joseph Kostiner), University of California Press, Los Angeles, 1990.

Hülagü, Metin; *"1897 Osmanlı-Yunan Savaşı Yahut Sultan II. Abdülhamid'in Zaferi"*, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, C.III, (Haz: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.

Jaffrelot, Christophe; *"Bazı Ulus Teorileri"*, **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz: Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Jongerden, Joost; *"Elite Encounters of a Violent Kind Milli İbrahim Paşa, Ziya Gökalp and Political Struggle in Diyarbakir at the turn of the 20th Century"*, **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

Jongerden Joost, Verheij Jelle; *"Introduction"*, **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

Karakartal, Bener; *"La Sortie des Dictatures le Cas Turk"*, **Association Française de Science Politique**, Table Ronde de 6 et 7, Mai 1997.

Karataş, Yakup; Karasu, Mehmet Kerem; *"XX. Yüzyılın Başlarında Hınıs Sancağı'nın İdari Statüsü"*, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2015, s.675-691.

Kendal, *"Les Révoltes du XIXe Siècle"*, **Les Kurdes et Le Kurdistan: La Question Nationale Kurde au Proche-Orient**, (Haz: Gerard Chaliand), PCM, Paris, 1981.

Kirişçi, Kemal; *"Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices"*, **Middle Eastern Studies**, V.36, no.3 (Jul, 2000), p.1-22.

Klein, Janet; *"State, Tribe, Dynasty and the Contest Over Diyarbakır at the Turn of the 20th Century"*, **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

_____ ; *"Conflict and Collaboration: Rethinking Kurdish-Armenian Relations in The Hamidian Period, 1876-1909"*, **Int. J. Turkish Studies**, V.13, no: 1&2, 2006.

Kodaman, Bayram; *"Hamidiye Hafifi Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu-Anadolu Aşiretleri)"*, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, İstanbul, 1979, s.427-480.

_____ ; *"II. Abdülhamid ve Aşiret Mektebi"*, **Devr-i Hamid II. Abdülhamid**, (Haz: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniv. Yay. Kayseri, 2011, s.323-337.

_____ ; *"Hamidiye Hafif Süvari Alayları: II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri"*, **Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid**, (Haz: Metin Hülagü, Şakir

Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniv. Yay. s.341-379.

Lacoste, Yves; "*Ulus Demokrasi Doğal Bir Çift mi?*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Leca, Jean; "*Neden Söz Ediyoruz*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Mutlu, Sevda; "*İsmet İnönü ve İttihat ve Terakki Fırkası*", **C.Ü. Sosyal Bilgiler Dergisi**, Aralık 2006, C.30, no:2, s.125-147.

Özbek, Nadir; "*Modernite, Tarih ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi Tarihçiliği Üzerine Bir Değerlendirme*", **Türkiye Araştırma Literatür Dergisi**, C.2, S.1, 2004, s.71-79.

Pitsos, Nicolas; "*Des Millets aux Nations*", **Cahiers Balkaniques** (en ligne) 36-37, 2008, mis en ligne 19 Mai 2012, consulte le 18 juin 2015, [urlhttp://ceb.reveus.org/1575;DOI:10.4000/ceb.1575](http://ceb.reveus.org/1575;DOI:10.4000/ceb.1575).

Ranger, Terence; "*Sömürge Dönemi Afrika'sında Geleneğin İcadı*", **Geleneğin İcadı**, (Der: Erik Hobsbawm, Terence Ranger), (Çev: Mehmet Murat Şahin), Agora Kitaplığı, İstanbul, 2006.

Rey, Matthieu; "*un Parlementarisme Oriental Eléments pour une Histoire des Assemblées au Moyen-Orient des Années 1850 aux Années 1970*", **Revue d'histoire Politique**, 2012/1, p.162-176.

Reynolds, Micheal A.; "*Abdurrezak Bedirhan: Ottoman Kurd and Russophile in the twilight of Empire*", **Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History**, V. 12, no: 2, Spring 2011 (New Series), p.411-450.

Santamaria, Yves; "*Ulus-Devlet: Bir Modelin Tarihi*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz. Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Saydam, Ali; "*II. Abdülhamid Dönemi Neşriyat Siyaseti*", **Devri Hamid Sultan II. Abdülhamid, C.I** (Haz: Metin Hülagü, Şakir Batmaz, Gülbadi Alan), Erciyes Üniv. Yay., Kayseri, 2011.

Scalbert-Yücel, Clemence; Tejel, Jordi Gorgas, "*Ruralité, Urbanité et Violence au Kurdistan*", Hans-Lukas Keiser, **Reformes Ottomanes et Cohabitation Entre Chrétiens et Kurdes (1839-1915)**, EHESS, Paris, 2011.

Şeker, Nesim; "*Demographic Engineering in the Late Ottoman Empire and the Armenians*", **Middle Eastern Studies**, V.43, no.3 (May, 2007), p.461-474.

Şimşek, Ufuk; "*İkinci Meşrutiyet Dönemi Eğitimde Türkçülük Akımının Türk Kimliğini Oluşturmadaki Rolü*", **KKEFD**, S.14, Erzurum, 2006, s.287-300.

Tapper, Richard; "*Anthropologists, Historians and Tribespeople on Tribe and State Formation in the Middle East*", **Tribes and State Formation in the Middle East**, (Haz: Philip Khoury, Joseph Kostiner), University of California Press, Los Angeles, 1990.

Tayla, Alican; "*l'AKP et l'authoritarisme en Turquie: une Rupture Illusoire*", **Confluences Méditerranée**, 2012/4 (no.83), p.87-97.

Türesay, Özgür; "*l'Empire Ottomane sous le Prisme des Etudes Postcoloniales a*

Propos d'un Tournant Histiographique Récent", **Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine**, 2013/2 (No.60-2), p.127-145.

Urjewicz, Charles; "*Güney Kafkasya Toprak, Ülke ve Ulusal Kimlik*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz: Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

Verheij, Jelle; "*Diyarbakır and the Armenian Crisis of 1895*", **Social Relations in Ottoman Diyarbakır 1870-1915**, (Haz: Joost Jongerden, Jelle Verheij), BRILL, Boston, 2012.

Wihtol De Wenden, Catherine; "*Ulus ve Yurttaşlık: Hem Rakip hem Ortak*", **Uluslar ve Milliyetçilikler**, (Haz: Jean Leca), (Çev: Siren İdemen), İstanbul, 1998.

TEZLER

Gürbüz, Aslıhan; **Hamdian Policy In Eastern Anatolia (1878-1890)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2008.

Kılıç, Mehmet Fırat; **Sheikh Ubeydullah's Movement**, Bilkent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2003.

Örs, Orhan; **İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Kürt Politikası 1908-1914**, Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 2012.

Özten, Sakine; **Early Awakening of the Kurdish National Sentiments in the Ottoman Empire (1880-1914)**, ODTÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2009.